

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

1-5 EKİM 2018 / ANKARA

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

VIII. CİLT

HUKUK VE DİPLOMASİ
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

TÜRK TARİH KURUMU

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ
VIII. CİLT

HUKUK VE DİPLOMASİ
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VIII. Dizi - Sayı: 35^h

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 1-5 Eylül 2018

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

VIII. CİLT

**HUKUK VE DİPLOMASİ
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ**

Hazırlayanlar

Semiha NURDAN – Muhammed ÖZLER

ANKARA, 2022

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 28.01.2022 tarihli ve 834/20 sayılı kararı gereği e-kitap olarak yayımlanmıştır.

e-ISBN: 978-975-17-5111-9 (tk.)
978-975-17-5119-5 (8.c)

Baskı

Kuban Matbaacılık Yayıncılık
İvedik Organize San. Matbaacılar Sitesi
1514. Cadde No: 20 06190 İVOGSAN - ANKARA
Tel: 0 312 395 20 70 Faks: 0312 395 37 23
Sertifika No: 47331

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Cumhurbaşkanı

Sayın RECEP TAYYİP ERDOĞAN'ın

Koruyucu Başkanlığında

Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenmiştir.

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

KOMİTE BAŞKANI

Refik TURAN

HAZIRLIK KOMİTESİ

Refik TURAN	Güray KIRPIK
Birsel KÜÇÜKSİPAHIOĞLU	Abdurrahman UZUNASLAN
M. Ali ÇAKMAK	Zeki ERASLAN
Nagehan ÜSTÜNDAĞ	Şengül DEMİREL
Birkan SOYKAN	Selin Adile EREN
Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU	Uğur ÖZÇELİK
Semiha NURDAN	

YAYIN KOMİTESİ

Birol ÇETİN	Hüseyin Murat YÜCEL
Ahmet KILINÇ	Semiha NURDAN
Muhammed ÖZLER	

TASHİH KOMİTESİ

Semiha NURDAN	Muhammed ÖZLER
Elif AYDINBAŞ	Mehmet Ali ÖZKAN
Gökhan KOÇ	Sevilay DEMİREZEN
Hande Yaren KARACABEY	Ceyda UÇAR
Sevcan TATAR	Kübra GÜNEY
Selma EFELER GÜMÜŞKAYA	Işıl Tuana AKGÜL
Şengül TOUMPAN	Abdülkadir BİNİCİ
Sadiye İLHAN	İzzettin KAYA
İbrahim ULUSAN	Kadir DEMİREL
Ahmet Emin VARILCI	Haşim KOÇ

İÇİNDEKİLER

BU CİLTTE BİLDİRİŞİ OLANLARIN ALFABETİK LİSTESİ	IX
SUNUŞ	XI

SEKSIYON XVII HUKUK VE DİPLOMASİ

AHMET AKSIN: <i>Sultan II. Abdülhamit Döneminde Verilen Kıyas Hükümlerinin Değerlendirilmesi</i>	1
ALAEDDİN YALÇINKAYA: <i>Ermeni Soykırım İddialarının Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi Kararları Açısından Tahlili</i>	19
ALİ AÇIKEL - KÜBRA DURSUN: <i>1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Sivas Eyaleti'nden Merkeze Yansıyan Gayrimüslim Davaları ve Çözüm Önerileri</i>	33
ALİ CEM BUDAK - OSMAN DEMİRBAŞ: <i>Mayıs Adli İnkılabı</i>	57
ENİS ŞAHİN: <i>Osmanlı'nın 'Unutulmuş Son Diploması' Zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1918)</i>	79
FATMAGÜL DEMİREL: <i>Osmanlı Hukuk Sisteminde Adli Sicil Uygulaması</i>	99
RAMİL ZALYAEV: <i>Mısır İsyanı Sırasında Rus Tümgeneral Nikolay Muravyöv'ün İstanbul'a Gelişi ve Askerî Konularda Yaptığı Görüşmeler ve Çalışmaları (Aralık 1832-Temmuz 1833)</i>	113
RESUL YAVUZ: <i>Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Osmanlı Hükûmeti'nin Mütareke Döneminde Yüksek Komiserlere Yönelik Takip Ettiği Diploması ve Bunun Siyasi Yansımaları</i>	137
SOYALP TAMÇELİK: <i>İngiliz Arşiv Belgelerine Göre Rauf R. Denktaş'ın Tutuklanma Süreci ve Bununla İlgili Yaşanan Gelişmeler (31 Ekim-12 Kasım 1967)</i>	171
UMUT KARABULUT: <i>Kudüs'te Savaş Hukuku ve Toplumlara Arası Yeni Düzenin Oluşumu (1914-1920)</i>	203

Ü. GÜLSÜM POLAT: <i>İmparatorluğun Son Savaşında Sivil Seçkinler: Mısır Hıdiviyet Ailesi ve Faaliyetleri</i>	215
ZEKİ ERASLAN: <i>Şurâ-yı Devletin Bürokratik Yapısı ve Çalışma Usulleri</i>	237

SEKSIYON XVIII

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

EMEL DEMİR GÖRÜR: <i>Vilâyât-ı Sitte Islahatı Kapsamında Diyarbakır Vilayeti'nde Yapılan Çalışmalar (1878-1899)</i>	267
GÜNTEKİN NECEFLİ: <i>Çarlık Rusyası'nın Ermenileri Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirmesi (Rusya Arşiv Kaynakları Işığında)</i>	285
HAKAN GÖKPINAR: <i>Nazi-Ermeni İttifak Protokolü ve Taşnaksütyun'un Parti Programı</i>	315
KEREM KARABULUT: <i>1991 Sonrası Türkiye-Ermenistan Sınır Kapıları Sorunu -İktisadi Değerlendirme-</i>	335
MAXIME GAUIN: <i>From Terrorism to Insurgencies: The Armenian Revolutionary Nationalists Against the Ottoman State, 1912-1915</i>	357
NECATİ ÇAVDAR - BURHAN BUDAK: <i>Osmanlı Modernleşmesinde Bir Mühtedi: Mustafa Celâleddin Paşa (Konstanty Borzecki) (1826-1876)</i>	395
NEJLA GÜNAY: <i>II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni Partilerinin Seçim İttifakları</i> .	417
OKTAY BOZAN: <i>1895 Ermeni Olaylarında Süryanilerin Tutumu: Diyarbakır Örneği</i>	439
ÖMER FARUK DEMİREL: <i>Carl Heinrich Becker'in Sansürlenlen Ermenilere Dair Yazısı</i>	455
RAMAZAN ERHAN GÜLLÜ: <i>II. Abdülhamit Dönemi'nde Meydana Gelen Ermeni İsyanları Karşısında Süryaniler ve Süryani Patrikhanesi</i>	477

BU CİLTTE BİLDİRİŞİ OLANLARIN ALFABETİK LİSTESİ

SEKSIYON XVII HUKUK VE DİPLOMASİ

AHMET AKSIN	1
ALAEDDİN YALÇINKAYA.....	19
ALİ AÇIKEL - KÜBRA DURSUN	33
ALİ CEM BUDAK - OSMAN DEMİRBAŞ	57
ENİS ŞAHİN	79
FATMAGÜL DEMİREL	99
RAMİL ZALYAEV	113
RESUL YAVUZ	137
SOYALP TAMÇELİK	171
UMUT KARABULUT	203
Ü. GÜLSÜM POLAT	215
ZEKİ ERASLAN.....	237

SEKSIYON XVIII TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

EMEL DEMİR GÖRÜR	267
GÜNTEKİN NECEFLİ.....	285
HAKAN GÖKPINAR	315
KEREM KARABULUT	335
MAXIME GAUIN	347
NECATİ ÇAVDAR - BURHAN BUDAK.....	395

NEJLA GÜNAY	417
OKTAY BOZAN.....	439
ÖMER FARUK DEMİREL	455
RAMAZAN ERHAN GÜLLÜ	477

SUNUŞ

“Türk ve Türkiye tarihini çağdaş, sosyal bilim anlayışıyla araştırmak ve yaymak; bu alandaki araştırmaları desteklemek ve toplumdaki tarih bilincini geliştirmek” misyonu çerçevesinde faaliyetlerini yürüten Türk Tarih Kurumu, milli bir tarihsel kimliğin oluşmasında geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemli bir rol üstlenmiş bulunmaktadır.

Dünyayı hâkimiyeti altına alan küreselleşme süreci, köklü milli ve manevi değerleri olmayan veya bunları gereği gibi koruyamayan kültürleri yok ederek milletleri öz kültürlerinden uzaklaştırabilmektedir. Gerek dünyada gerekse bulunduğumuz coğrafyada yaşanan olaylara bakıldığında tarih ve millî kültür bilincine sahip, geçmişten ders çıkarmayı bilen milletlerin her türlü zorluğa karşı kendi varlıklarını korudukları görülecektir. Bu nedenle Türk Tarih Kurumunun insanlığa, tarihe ve geleceğe karşı görev ve sorumlulukları oldukça önemlidir. Bu bağlamda, Kurumumuzun görev ve sorumluluklarında biri de yeni bulguları ve bilimsel konuları tartışmak üzere toplantılar, kongreler düzenlemektir. Bu toplantı ve kongrelerin en önemlisi Türk Tarih Kongreleridir. Dünyada kendi alanında en saygın kongreler arasında yer alan Türk Tarih Kongrelerinin ilki Atatürk’ün direktifiyle 2-11 Temmuz 1932’de yeni Türk tarih tezinin ve tarih eğitiminde izlenecek yolun öğretmenlere anlatılması amacıyla toplanmış, daha sonra uluslararası nitelik kazanmıştır. Türk Tarih Kongreleri, Türk tarihi ile Türkiye tarihinin önemli olaylarının aydınlatılmasına büyük katkılar sağlamış, ülkeler ve insanlar arasındaki kültürel bağların kurulmasına ve geliştirilmesine de olumlu hizmetlerde bulunmuştur.

Türk ve Türkiye tarihi üzerindeki araştırmalara ve Tarih Kongrelerine gösterilen ilgi o zamandan beri giderek artmıştır. Cumhurbaşkanlarımızın himayelerinde bugüne kadar sürdürülen Tarih Kongrelerinin XVIII’incisine yurtiçi ve yurtdışından yaklaşık 800 bilim insanı katılmıştır.

1-5 Ekim 2018 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen XVIII. Türk Tarih Kongresi; *Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti, Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti, Türk Dünyası Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Kültür ve Medeniyetler Tarihi, Din ve Mezhepler Tarihi, Roma ve Bizans Tarihi ve Medeniyeti, Bilim ve Teknoloji Tarihi, Askerî Tarih, Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi, Türk-Ermeni İlişkileri, Tarihçilik, Tarihi Coğrafya, Tarih, Şehir ve Mimari, Göç ve İskân, Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi, İktisat Tarihi, Hukuk ve Diplomasi, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Vakıflar Tarihi, Hatıralar, Biyografiler, Otobiyografiler* başlıkları altında icra edilmiştir. Bilim insanları ve araştırmacılar, zikredilen konu başlıkları çerçevesinde Türk tarihinin farklı dönem ve alanlarını ele almıştır. Kongrede sunulan tebliğlerin önemli bir kısmını içeren elinizdeki bu eser Türk tarihi hakkında kapsamlı metinler içermektedir.

Bildiri kitabı hazırlanırken kongre program kitapçığındaki konu başlıklarına göre kitabın içindekiler dizini hazırlanmış ve bildiriler on iki ciltte toplanmıştır. Kongre sırasında yoğun bir ilgi gören tebliğlerin bir yayın hâline getirilmesiyle daha geniş kitlelere ulaştırılması umulmaktadır.

Prof. Dr. Birol ÇETİN
Türk Tarih Kurumu Başkanı
Ankara, 2022

SEKSIYON XVII
HUKUK VE DİPLOMASİ

Sultan II. Abdülhamit Döneminde Verilen Kıyas Hükümlerinin Değerlendirilmesi

Ahmet Aksın*

Giriş

Kıyas cezası cinayetlere mahsus bir cezadır. Katili maktûl mukabilinde öldürmek bir kıyastır¹. *Kıyas* bazı kaynaklarda “suç ile ceza” arasındaki bir eşitlik, “cinayette ödeşmek” ve “müsavat” manasındadır. Latincesi “Talia” olan kıyasın sözlük manası ardından gitmek, iz sürmek, yaptığı işte birbirinin yolunu takip etmek, kesmek, eşitlemek, misilleme yapmak şeklindedir. Kıyas, adil karşılık demek olup, misliyle mukabele anlamında değildir. Eğer böyle olsaydı taksirle adam öldürme veya ağır tahrik altında adam öldürme suçlarında maktulün öldürülüşü gibi faili aynı usullerle öldürmek gerekirdi. Bu suçlarda misillemeye gidilemeyeceği gibi, işkence tatbiki ile adam öldürme suçunda da faile ceza işkence ile tatbik edilemez. Kıyasın amacı intikam değil, toplumun korunmasıdır². Örnek olarak kan davalarını ve insanların birbirlerinin hayatlarına kastetmelerini önlemek için *kıyas* oldukça caydırıcı bir cezadır.

Osmanlı Devleti’nde Klasik dönemde mahkemenin kıyas hükmü Bab-ı Meşihat’a gider, tasdik olunursa Divan-ı Hümayun’da görüşülür ve ferman çıktıktan sonra infaz edilirdi. Tanzimat’tan sonra (1840 tarihli Ceza Kanunnamesi’nin 3. Maddesine göre) ise durum değişmiş, adam öldürme suçu İstanbul’da işlenmiş ise yargılama Fetvahaneye ’de taşrada işlenmiş ise memleket (eyalet) meclisinde yapılacak, yargı hükmü Fetvahaneye’nin incelemesinden sonra padişah onayıyla tekrar taşraya gönderilip, kıyas infaz edilecekti³.

Kıyas Defterleri ise işte bu verilen cezalarının (Tanzimat sonrası) icrasına ait hükümlerin kaydedildiği defterlerdir. Cumhurbaşkanlığı Arşivinde Nefy ve Kıyas defterleri serisinden 989 numaralı “Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu”nda

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ/ TÜRKİYE, aksin23@hotmail.com ORCID:0000-0001-9553-1573

1 Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukukî İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C 3, İstanbul, 1985, s. 34.

2 Mustafa Avcı; *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, İstanbul 2004, s. 82.

3 Avcı; *age*, s. 100.

kayıtlı H.1256–1327 / M. 1840–1903 tarihleri arasındaki ceza kayıtlarını ihtiva eden 10 adet defter vardır⁴. Bu defterler kronolojik olarak tasnif edilmiş olup defterlerde zikredilen dönemlere ait Kısas Defterleri, ait oldukları dönemle ilgili olarak Osmanlı Devleti’nde işlenen suçlar ve bu suçların karşılığında suçlulara verilen cezaları ihtiva etmektedir.

İncelemiş olduğumuz 10 Numaralı Kısas Defteri büyük boy olup, toplam 233 sayfadır. Sultan II. Abdülhamid’in tahta geçmesinden sonra 104. sayfaya 11 Şaban 1293- 19 Ağustos 1292 (31 Ağustos 1876) tarihiyle şerh düşülerek 8 Ramazan 1293 (27 Eylül 1876) tarihli ilk hükmüyle kayda başlanmıştır. 10 Numaralı Kısas Defterinde Sultan II. Abdülhamid döneminde kaydedilen 130 hüküm yer almaktadır. Bu hükümlerden ilki 104. Sayfadan başlayıp, 184. Sayfaya kadar devam etmektedir.

1. Siyasi Kısas Cezaları

İncelediğimiz dönemde kaydedilmiş 130 adet hükmün 20’si siyasi suçlulara verilmiş cezalardır. Komitacılık ve çetecilik ve zararlı cemiyetler kurmak veya adına faaliyet göstermekten verilen cezalar şeklinde tasnif edebileceğimiz bu suçlular ile ilgili ilk hüküm 27 Eylül 1876 tarihli, Karadağ halkına paralar dağıtarak halkı isyana teşvik etmek isteyen Marko’ya verilen kısas hükmüdür⁵. Bunu Müslüman köylere baskın yaparak mallarına zarar veren ve 3 kişiyi katleden 3 eşkıyaya verilen 5 Temmuz 1877 tarihli kısas hükmü takip eder⁶. 1877 tarihinden 1900 yılına kadar bu tür suçlular ile ilgili hükümlerin sayısı sadece 7 iken, 1900 yılından sonra bu tür suçlular ile ilgili hükümlerin sayısının arttığı gözlemlenmektedir. Nitekim toplam 20 hükmün 7’si 1876-1900 yıllarını kapsayan yirmi dört yıllık dönemde olmasına karşın 1900-1908 yılları arasındaki sekiz yıllık dönemdeki hükümlerin sayısı 11’dir. Bu hükümler incelendiğinde Osmanlı aleyhine faaliyet gösteren çeşitli komitelerin ve örgütlerin faaliyetlerinin bütün Osmanlı coğrafyasına yayıldığını rahatlıkla görmek mümkündür. Rumeli’de Rumlar, Bulgarlar, Anadolu’da ise Ermeniler bu faaliyetlerin baş aktörü durumundadırlar.

Bu hükümlerden dikkat çekenlerden örnekler verecek olursak.

Sason civarında faaliyet gösteren ve tevkif edilen 30 kişilik çete mensubunun suçları: Üzerlerine sevk edilen asker ile çatışmaya girerek 16’sını şehit etmek ve

4 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul,2000, s. 42.

5 COA. 10 Numaralı kısas defteri, s. 109, (24 Ca 1293).

6 COA. 10 Numaralı Kısas Defteri s. 116, (23 C.1294).

sayısız Müslüman köylerini basıp onlarca ahalisini katletmektir. Yine hükümde bu şahıslardan bazılarının halkı silahlandırıp birbirine kırdırmaya teşvik ettikleri de belirtilmektedir. 30 Haziran 1902 tarihli verilen hükme göre bu sanıklardan 9'una idam cezası verilmiş diğerleri de başta kürek olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmışlardır⁷.

Diğer önemli bir hüküm ise Erzincan Sancağı Merkez Bidayet Mahkemesi'nin hükmüdür. Bu hükümde Rupin veledi Artin isimli bir Ermeni ve 3 arkadaşının “Dersim Komitesi ismiyle bir Cemiyet-i fesadiye” kurarak bölgedeki Ermenileri silahlandırdıkları ve ahaliyi isyana teşvik ettikleri suçlarıyla 25 Mayıs 1903 tarihinde idama mahkûm edilmeleridir. Hükümdeki bilgilere göre Rupin Dersim’de faaliyet gösteren eşkiya İbrahim ile birleşerek birlikte şekâvet etmişlerdir. Yargılama sonucunda Rupin idama diğerleri de kürek ve müebbet hapis cezalarına çarptırılmışlardır⁸.

Diğer dikkat çeken bir hüküm ise 23 Şubat 1906 tarihli Trabzon Ceza Mahkemesi'nin kararıdır. Bu davada Trabzon’da faaliyet gösteren Hınçak Komitesi üyelerinin yasadışı faaliyetleri görülmüştür. Bu hükümdeki bilgilere göre Kunduracıoğlu Humparson isimli şahıs daha önce Rusya’ya geçerek Hınçak yöneticileri ile görüşmüş ve örgüte üye olmuş ve Trabzon’a tekrar geri gelerek aldığı talimatlar gereği Hınçak Komitesi’ni Trabzon’da kurmuştur. Hınçak teşkilatını kurduktan sonra Gayrimüslim ahaliden paralar toplamış vermeyen şahıslardan bazılarını ise öldürmüşlerdir. Diğer taraftan Hınçak gazete ve yayınlarını Trabzon ve havalisinde dağıtımını da yapmışlardır. Mahkeme kararına göre 40 kişiden oluşan sanıklardan 9’u idama diğerleri de çeşitli cezalara çarptırılmışlardır⁹.

Siyasi suçlarla ilgili vereceğimiz diğer örnek ise İzmir’in muteber tüccarlarından Ermeni Matyos’un öldürülmesi ile ilgili davadır. Bu konuyla ilgili hükümde merkezi Rusya’da bulunan Ermeni cemiyet-i fesâdiyesinin üyesi olan Bedros’un Ermeni tüccardan para yardımında bulunmasını istediği, tüccarın ise bu yardımı yapmaması sebebiyle öldürülmesinden bahsedilmektedir. Dava sonucunda Bedros idama diğer altı arkadaşı ise kürek ve müebbet hapse mahkûm edilmişlerdir¹⁰.

7 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 164-165 (23 Ra 1320).

8 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 168 (27 S. 1321) Rupin 3 Temmuz 1903’de idam edilmiştir. COA. DH.ŞFR.,308/142.

9 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s.176-177 Humparson ve arkadaşları 9 Ocak 1906’da idam edilmişlerdir. BOA; İAŞN, 64/13.

10 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 174 (28 C.1323).

Yine benzeri bir cinayet Manastır'da işlenmiştir. Papaz Aleksi komitacılar yardım etmediği için öldürülmüştür. On beş kişiden oluşan sanıkların üçüne idam diğerlerine ise müebbet ve hapis cezaları verilmiştir (6 Temmuz 1905)¹¹.

2. Namus Cinayetleri

İncelediğimiz döneme ait defterde kayıtlı 130 hükümün 11 tanesi namus cinayeti olarak dikkat çekmektedir. Bu 11 hüküm içerisinde zıfak gecesi bakire olmadığı için karısını öldürenler olduğu gibi¹² eşlerinin sevgililerine saldırırken öldürülen kocalar da vardır¹³. Bunların dışında hükümlerin 6'sı sözlü veya fiziki tacize uğrayan kadınların kocaları veya kardeşleri tarafından işlenen cinayetler ile ilgilidir. Bu cinayetlerin hükümlerin incelendiğinde eşine veya kızına bakmak, kolundan tutmak, konuşurken görmek gibi sebeplerin olması dikkat çekmektedir.

3. Aile İçi Cinayetler

Bu tür cinayetlerle ilgili 7 hüküm bulunmaktadır. Bu hükümlerdeki cinayetlerin 4'ü erkekler diğer 3'ü ise kadınlar tarafından işlenmiştir. Yemen'de boşandığı karısını mahkemeye giderken öldüren eski koca¹⁴ ve Bağdat'ta kendisini aldattığını zannettiği karısını öldüren kocalar idama mahkûm edilmişlerdir¹⁵. Diğer taraftan Halep'te başka bir erkekle evlenebilmek amacıyla kocasını ve üç yaşındaki oğlunu zehirleyip öldüren Kamile¹⁶ ve yine aynı şekilde Ankara Sancağı'nda bala karıştırdığı zehirle kocasını öldüren (sebebi belirtilmemiş) Gülistan¹⁷ ve üvey oğlunu katleden Fatma¹⁸ isimli kadınlara da idam cezası verilmiştir. Bunların dışında mirasından veya parasından istifade edebilmek için işlenen cinayetlerle ilgili 2 hüküm de bulunmaktadır. Mesela kız kardeşinin evinde bulunduğunu bildiği altınlarını alabilmek için kız kardeşini ve beslemesini öldüren Terzi Dimitri'ye idam cezası verilmiştir¹⁹. Yine dedesini mirası için öldüren toruna da aynı şekilde idam cezası verilmiştir²⁰.

11 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 174-175 (3 Ca. 1323).

12 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 110 (9 M. 1294-24 Ocak 1877); COA. C.ŞB, 48/2367 (9 M 1294- 24 Ocak 1877).

13 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 150 (11 Ca 1310) s.162, (5 R. 1316).

14 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 130 (24 C. 1295- 25 Haziran 1878).

15 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 148 (29 Ş. 1309-29 Mart 1892).

16 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 175-176 (16 B 1323- 16 Eylül 1905).

17 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 169 (23 C. 1321- 16 Eylül 1903).

18 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 160 (5 L 1314-9 Mart 1897).

19 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 113 (10 S 1294- 24 Şubat 1877).

20 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 150 (3 Ş.1310- 20 Şubat 1893).

4. Cinsel İstismar Sonucu Cinayetler

Günümüzde de üzülerak takip ettiğimiz bu türden saldırı ve cinayetler maalesef incelediğimiz dönemde de görölmektedir. Ancak kıyas hükmü verilmele suretiyle işlenen bu cinayetler ile ilgili 32 yıllık bir tarih aralığında 3 hükmün ikisinde saldırıya uğrayan ve katledilenler çocuklardır. Çatalca'da 13 yaşındaki Ali'ye tecavüz edip sonrasında balta ile öldüren Hristo²¹ ve tecavüze uğrayıp boğularak katledilen 11 yaşındaki iki kız çocuğunun katilleri²² idam cezası almışlardır.

5. Su ve Toprak Anlaşmazlığı Cinayetleri

İncelediğimiz dönem içerisinde cinayetle sonuçlanan olayların önemli bir kısmının toprak ve su anlaşmazlığı sonucu yaşanan kavgalar sonucu işlendiğini tespit etmekteyiz. 130 hüküm içerisinde 15 tanesi bu konudaki anlaşmazlık sonucu işlenen cinayetlerle ilgilidir. Ayrıca arazi ve su anlaşmazlığı sonucu işlenen bu 15 cinayetin 5'inin Yemen'de gerçekleşmesi de dikkat çekmektedir.

6. Gasp ve Hırsızlık Cinayetleri

Cinayetle sonuçlanan eylemler içerisinde bu tür olaylar önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Balkanlardaki çete faaliyetleri ve Anadolu'daki Hınçak ve Taşnak örgütlerinin üyelerinin işledikleri gasp amaçlı cinayetler de bu guruba girmektedir.

Nitekim Edirne'de 20 Kasım 1901'de 3 Rum çeteci, Nuri Bey'i kaçıarak paralarını gasp edip öldürmekten idama mahkûm edilmişlerdi²³. Yine tüccar Nikola'nın evine zorla giren 7 çeteci işkence ile paralarının yerini kendisine söyletmiş ve altınlarını gasp ederek öldürmüşlerdi²⁴.

7. Alacak Verecek, Husumet ve Kavga Cinayetleri

10 Numaralı Kıyas Defterinin incelediğimiz döneme ait hükümlerinde en fazla cinayet suçu bu sebeplerle işlenmiştir. Bu grupta değerlendirdiğimiz 40 hüküm içerisinde 8 hüküm alacak verecek meselesinden kaynaklanan tartışmalar sonucu işlenen cinayetlerdir. Geri kalan 13 hüküm husumet sonucu 19 hüküm ise çeşitli sebeplerle çıkan kavgalarda işlenen cinayetlerdir. Bu cinayetler işlenirken maktuller

21 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 141 (21 S. 1305- 8 Kasım 1887) COA. BEO, 2351/176299 (1.4.1322-15 Haziran 1904).

22 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s.180-181 (7 Ra. 1324-1Mayıs1906) BOA, BEO,2815/211081 (2.R. evvel 1324-26 Nisan 1906); İAŞN,65/48 (23 R.evvel 1324-18 Nisan 1906).

23 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 163-164 (8 Ş. 1319).

24 COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 176-177 (4 N.1323-2 Kasım 1905).

genellikle bir kişi olurken birkaç kişinin öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar da vardır. Bunların içerisinde en trajik olanı Rize'nin bir köyünde gerçekleşmiştir. Aralarında husumet olduğu Salih'in evini ateşe veren Yorgi yangın çıkması üzerine evden dışarı çıkan ikisi çocuk beş kişiyi tüfekle öldürmüştür²⁵.

8. Cinayetlerde Kullanılan Silahlar

Cinayetlerin işlenmesinde kullanılan silahları incelediğimizde 41 cinayetin işlenmesinde kullanılan bıçak, hançer ve kama olarak adlandırılan kesici aletler dikkat çekmektedir. Daha sonra 39 olayda kullanılan tüfek gelmektedir. Bu silahları 12 kez kullanılan tabanca takip etmektedir. Tabanca ismi birkaç belgede kullanılmasına karşın genellikle revolver olarak isimlendirilmektedir. Tüfekle işlenen cinayetlerle ilgili bazı belgelerde ise tüfek kelimesi yerine "saçma" tabiri kullanılmıştır. Bu hususla ilgili dikkat çeken diğer bir detay ise Yemen ile ilgilidir. İncelediğimiz dönemde Yemen'de işlenen 9 cinayetin 6'sında kullanılan cinayet aleti "cenbiyedir". Bugün dahi Yemen'de erkeklerin hemen hepsi hançer türü bu silahı aksesuar gibi üzerlerinde taşımaktadır.

Tablo 1: Kullanılan silahlar ve çeşitleri

	SİLAH TÜRÜ	SAYI	Oran %
1	Bıçak-hançer	41	31.5
2	Tüfek	39	30
3	Tabanca	12	9.4
4	Elle boğarak	6	4.6
5	Kazma-balta	4	3
6	Mızrak-kazık	2	1.5
7	Sopa	2	1.5
8	Ustura	1	0.7
9	Belli olmayan	10	7.8
10	Siyasi suçlar	13	10
	TOPLAM	130	100

9. Suçların İşlendiği Şehirler

Kısa hükmü verilerek sonuçlandırılan 130 davada en fazla cinayetin işlendiği bölge Yemen olarak dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki şehirlerinde işlenen suçların büyük bir kısmını ise komite ve çete faaliyetleri oluşturmaktadır.

25 COA. 10 Numaralı Kısa Defteri, s. 161-162 (8 Ca. 1315- 5 Ekim 1897).

Benzeri suçlardan özellikle Taşnak ve Hınçak örgütlerinin eylemleri ise Doğu Anadolu'daki şehirlerde cereyan etmektedir.

Tablo 2: İşlenen suçların Şehirlere göre dağılımı

SIRA	ŞEHİR	SAYI
1	Yemen	9
2	Kütahya	5
3	İstanbul	5
4	Çatalca	4
5	Manastır	4
6	Yanya	4
7	Girit	4
8	Selanik	4
9	Trabzon	4
10	Beyrut	4
11	Yanya	4
12	Kastamonu	3
13	İzmir	3
14	Erzurum	3
15	Muş	3
16	Kosova	3
17	Ankara	3
18	Sivas	3
19	Kerkük	3
20	Şehrizer	3
21	Van	3
22	Kıbrıs	2
23	Halep	2
24	Aydın	2
25	Erzincan	2
26	Bursa	2
27	Hama	2
28	Diğer	37
	TOPLAM	130

10. Suçluların ve Maktullerin Cinsiyetleri

İncelenen dönem içerisinde defterde yazılı 130 hükmün 20'si siyasi davalar olup suçluların hemen hepsi erkektir. Diğer 110 hükümde idam cezası alan suçluların 108'i erkek olup 2'si kadındır. Öte taraftan kadınların yardım ve yataklık etmek suretiyle yargılandıkları davalar da vardır ancak bunlara idam değil hapis cezaları verilmiştir. Anlaşılabacağı üzere işlenen cinayetlerin 2'si hariç tamamında erkeklerin varlığı söz konusudur.

Kadınların maktul, erkeklerin de katil olduğu vakaların sayısının 8 olduğu görülmektedir. Diğer taraftan 9 cinayette ise erkek kadın, çocuk birlikte öldürüldüğünden bunları dahil edersek cinayete kurban giden kadınların bulunduğu vaka sayısının 17 olduğunu belirtmek doğru olacaktır. Kadınların katledilme sebepleri genellikle evde yalnız olduklarında gasp veya cinsel istismar amacıyla saldırıya uğramalarıdır.

11. Dini İnançlarına Göre Katil ve Maktuller

Suçluları dinî inanç yönünden değerlendirdiğimizde kısas hükmü verilmiş olanların 58'inin Müslüman 71'inin ise Gayrimüslim olmak üzere toplam 129 olduğunu tespit etmekteyiz. Bir hükümde ise Müslüman ve Gayrimüslim birlikte suç işlemişlerdir. 130 hükmü maktuller yönünden değerlendirdiğimizde ise 94 hükümde Müslümanlar, 34 hükümde ise Gayrimüslimler maktul durumundadırlar. Geri kalan iki hükümde ise Müslim ve Gayrimüslimler birlikte maktul durumundadırlar.

Gayrimüslimlerin suç oranının yüksek olmasının sebebi çetecilik ve komitacılık faaliyetlerinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Diğer taraftan katilin Gayrimüslim, maktulün Müslim olduğu cinayet vakası sayısının 17, katilin Müslim maktulün Gayrimüslim olduğu cinayet vakasının da 5 olduğu görülmektedir.

Bu 21 cinayetin dışında katil ve maktulün Müslüman olduğu cinayet dava sayısının 91, katil ve maktulün Gayrimüslim olduğu dava sayısının ise 15 olduğu görülmektedir.

Katil	Maktul	
Müslim	Müslim	91
Müslim	Gayrimüslim	5
Gayrimüslim	Gayrimüslim	15
Gayrimüslim	Müslim	17
Diğer		2

12. Kıyas Defterindeki Kıyas Hükümlerinin İnfazı

İncelediğimiz 10 numaralı Kıyas defterinden önceki defterlerde hükmün infaz edildiği veya diyet verilerek kürek cezasına çevrildiği üzerine düşülen şerhlerde yazılır olmasına karşın (Bkz Ek 1) bu defterde böyle bir durum söz konusu değildir.

İncelediğimiz defterdeki hükümlerin altında yer alan tarihler infaz gerçekleşikten sonraki tarihler midir? Yoksa infazın gerçekleşmesinden önceki tarih midir? Sorusunun cevabını bulabilmek maksadıyla Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgeleri taradık. Eğer bu suçluların infazları ile ilgili belgeleri bulabilirsek bu sorunun cevabı da kendiliğinden ortaya çıkacaktır diye düşündük. Nitekim kıyas cezası alan çoğu hükümlünün infazına irade çıktığına dair belgelere ulaştık. Bu belgeler ile hükümlerin tarihlerini karşılaştırdığımızda hükümlerin altındaki tarihlerin Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nden temin ettiğimiz infazı onaylayan iradelerin çıktığı tarihten sonra kaydedildiklerini tespit ettik. Bu hususu örneklerle açıklamamızın daha net sonuçlar vereceğini düşünerek örneklerle anlatmayı uygun buluyoruz.

İlk vereceğimiz örnek kocasından boşandıktan bir müddet sonra başka biri ile evlenmek üzere iken eski kocası Marko tarafından öldürülen mühtediye Beyaz binti Abdullah'ın davasıdır. Dava sonucu Marko idama mahkûm edilmiş ve cezanın infazı için irade 15 Eylül 1902 (12 C. ahir 1320) de çıkmıştır²⁶. (Bkz Ek 2) Marko'nun idam ile cezalandırıldığı hükmün Kıyas defterine yazıldığı tarihi ise 23 Eylül 1902 (19 C. ahir 1320)'dir²⁷. (Bkz. Ek 3)

Diğer örneğimiz ise Cemiyet-i Fesâdiye üyelerinden olup Mamuretü'l- Aziz'de Sadık ve İsmail isimli kişileri katletmek, zararlı yayınlar yapmak ve çete üyelerine silah temin etmek suçlarından yargılanıp idam cezasına çarptırılan Agob ve Artin isimli kişilerin idamlarına dairdir. Bu suçluların cezalarının infazı için irade 30 Eylül 1904 (20 Receb 1320)'de çıkmış²⁸. Kıyas defterine ise 22 Ekim 1904 (12 Şaban 1322)'de kaydedilmiştir²⁹.

Yine defterin 169. sayfasında bulunan ve kocası Ali'yi zehirleyerek öldüren Gülistan'ın idama mahkûm edildiği hükmün tarihi 16 Eylül 1903³⁰ infazının onaylandığı iradenin tarihi ise 28 Ocak 1904'tür³¹.

²⁶ COA. İ.A.Ş.N. 47/25.

²⁷ COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 167.

²⁸ COA. İ.A.Ş.N. 57/35.

²⁹ COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 171.

³⁰ COA. 10 Numaralı Kıyas Defteri, s. 169.

³¹ COA. İ.A.Ş.N. 54/30.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bununla birlikte kisasına hüküm verilmiş bazı suçluların Padişah tarafından affedildiğine dair kayıtlara da rastladık. Ancak bu kayıtlardaki suç ve suçlular ile ilgili hükmün Kısas Defteri'ne kayıt edilmediği de tarafımızdan tespit edilmiştir. Bu konuyla ilgili de iki örnek verecek olursak:

Girit'te Emanuel'in idama mahkûm edilen katilinin cezasını Padişah 15 Ocak 1893 (26 C.ahir 1310) tarihli iradesiyle müebbed küreğe çevirmiştir³². Bu dava ve suçlu ile ilgili Kısas Defteri'nde bir kayda rastlanmamıştır. Aynı şekilde Manisa'da Sarıoğlu Ali'nin hanesini basarak onunla birlikte misafirini katleden ve kendisini takip eden askerlerden birkaçını yaralayan eşkıya Şir Necid nam Şerif Mehmed'in davasıdır. Mahkeme sonucu Şerif Mehmed'e idam cezası verilmiş ancak bu ceza Padişah'ın 20 Mayıs 1895 (25 Z.kade 1312) tarihli iradesiyle idama bedel müebbed küreğe çevrilmiştir³³. Aynı şekilde bu eşkıyanın idam cezasına çarptırıldığına dair hükmüne de Kısas Defteri'nde rastlanamamıştır. Bu konudaki örnekleri de çoğaltmak mümkündür.

Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgeler içerisinde bulunan ve cezaların onaylandığına dair belgeler (Padişah iradeleri) defterdeki kısas hükümlerinin neredeyse tamamının gerçekleştirildiğini teyid etmektedir. Ancak bir istisna olarak defterin 162. Sayfasındaki üzerinde şerh bulunan hükümdür. 23 Ağustos 1898 tarihli bu hükümde kocası Pehlivan Salih'i yine bir pehlivan olan İbrahim ile birlikte tasarlayarak öldüren karısı Hatice'ye verilen idam cezaları küreğe çevrilmiş ve bu husus hükmün üzerine düşülen şerhte belirtilmiştir. (Bkz. Ek 4) Şerhte "*Hatice ile merkuûm Pehlivan Varnalı İbrahim'in idamlarının bedel-i küreğe vaz'ı hakkında fî Cemaziye'l-ulâ sene 1316 tarihiyle ve 544 numarolu şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye mücebince diğer emr-i âlî yazılmıştır irâde-i seniyyesi mezkûrûna iâde olunmuştur*" denilmektedir. Konu ile Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nden temin ettiğimiz belgelerde ise aynı şekilde Pehlivan İbrahim ile Hatice'nin idam cezalarının küreğe çevrildiğini görmekteyiz³⁴.(Bkz Ek 5)

32 COA. A.Ş.N. 3/10.

33 COA. A.Ş.N. 8/1.

34 COA. BEO;1166/87416(H. 8.R. evvel.1316- 27 Temmuz 1898)-; 1202/90089 (H. 11.C. ahir.1316-27 Ekim 1898); İ.A.Ş.N.; 30/19, (H. 28. Safer. 1316- 18 Temmuz 1898); İ.HUS; 68/44, (H. 11.C. evvel.1316- 27 Eylül 1898)

Sonuç

10 Numaralı Kıyas Defteri'nde Sultan II. Abdülhamid dönemine ait hükümler 104-184. Sayfalar arasında olup 1876-1908 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem içerisinde yer alan hükümler toplam 130 adettir. Bu hükümler incelendiğinde özellikle 1900 yılından sonra Osmanlı coğrafyasında ayrılıkçı hareketlere girişenlerin davalarının olduğu görülmektedir. Balkanlarda Rum, Bulgar vs. çeteler, komiteleler ile Anadolu'da faaliyet gösteren Hınçak, Taşnak gibi Ermeni çetelerin eylemleri dikkat çekmektedir.

Siyasi davaların dışında işlenen suçlar içerisinde alacak-verecek, husumet gibi sebeplerle işlenen cinayetler ilk sırayı almaktadır. Bunu su ve arazi anlaşmazlıkları ile gasp ve hırsızlık eylemleri sırasında işlenen cinayetler takip etmektedir. Yine günümüzde olduğu gibi kadın çocuk cinayetleri ve cinsel istismar gibi suçlar da aynı şekilde incelediğimiz dönemde gözlemlenmektedir.

İncelediğimiz Kıyas defterindeki hükümlerin, idama mahkûm edilen suçluların cezalarının infazlarına Padişah iradesi çıktıktan sonra, kaydedildiği tespit edilmiştir. Defterde incelediğimiz dönem içerisinde 130 hüküm kaydedilmiş sadece bir hükümde idam cezasının küreğe çevrildiği konusunda hükmün üzerine şerh düşülmüştür. Bundan da anlaşılacağı üzere geri kalan 129 hükümde idam cezasına çarptırılan suçluların tamamının cezaları infaz edilmiştir.

Kaynaklar

BOA. *C.ẒB*, 48/2367

BOA. *DH. ŞFR*. 308/142

BOA. *BEO*;1166/87416

BOA. *BEO*, 1202/90089

BOA. *BEO*, 2351/176299

BOA. *BEO*,2815/211081

BOA. *İAẒN*. 65/48

BOA. *İAẒN*. 72/4

BOA. *İAẒN*. 54/30

BOA. *İAẒN*. 47/25

BOA. *İAẒN*. 57/35

BOA. *İAẒN*. 3/10

BOA. *İAẒN*. 8/1

BOA. *İAẒN*. 30/19

BOA. *İHUS*; 68/44

BOA. *7 Numaralı Kısas Defteri*

BOA. *10 Numaralı Kısas Defteri*

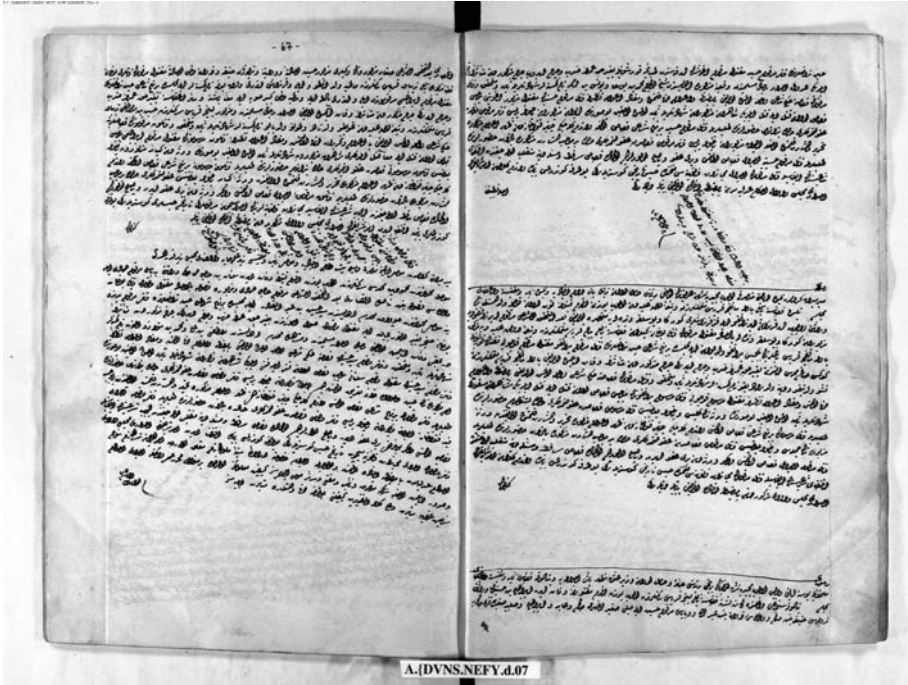
Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukuk-ı İslamiye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C III, İstanbul (1985)

Mustafa Avcı; *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, İstanbul (2004)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul, 2000

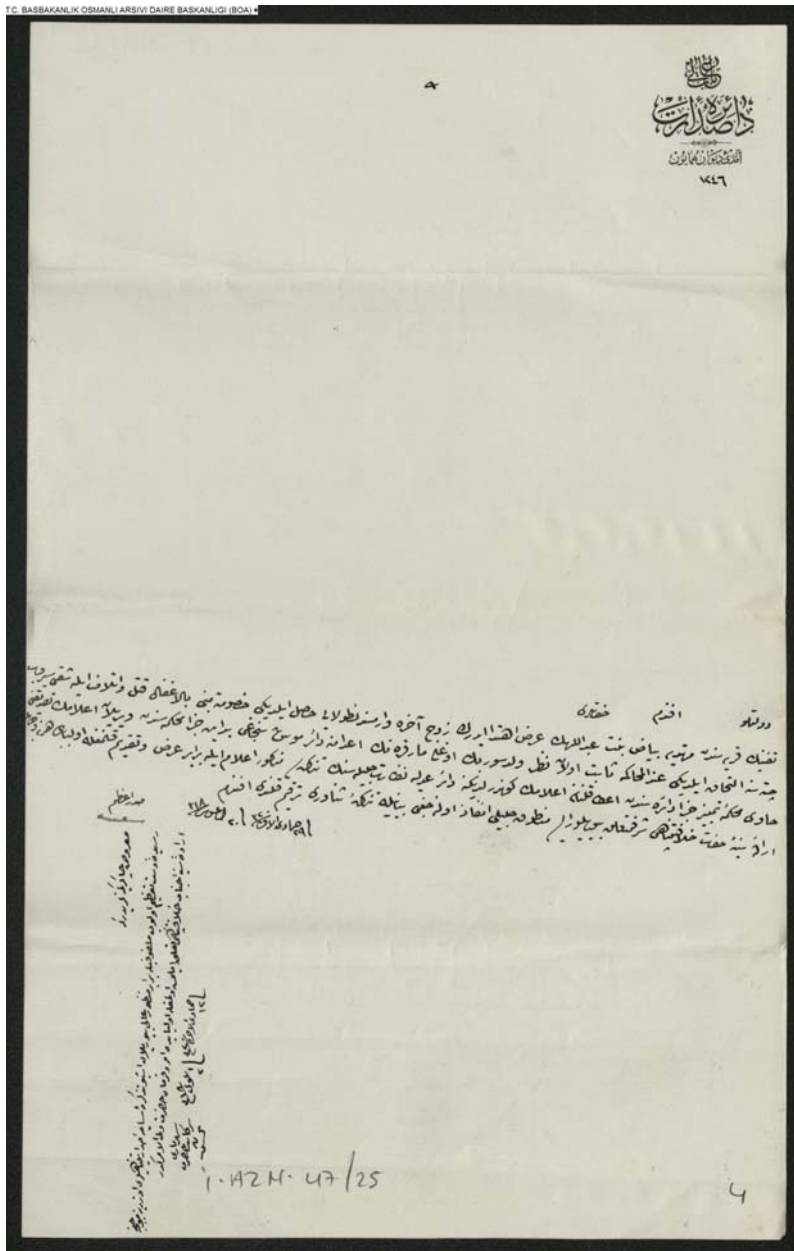
Ekler

Ek 1: 7 Numaralı Kıyas Defteri'nde verilen kıyas hükmünün üzerine suçlunun infaz edildiğine dair şerh³⁵.

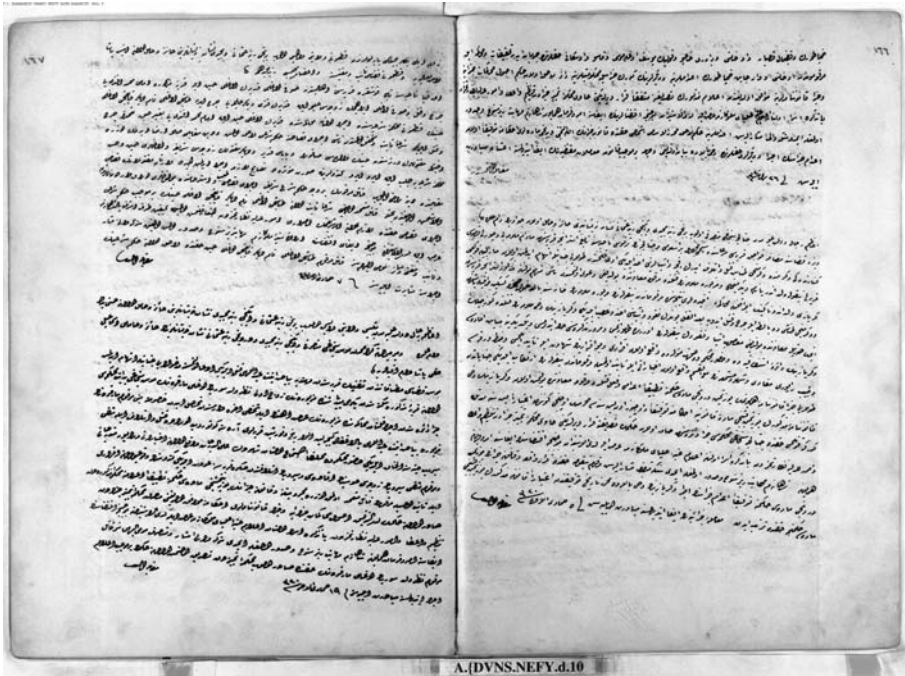

35 7 Numaralı Kıyas Defteri; s. 67, b.123. 17 Haziran 1859 tarihinde Süleyman adlı bir genci öldüren Seyid Hüseyin'in 30 Ağustos 1859 tarihindeki infazını bizzat maktulün babası Hacı Hamavi kılıç ile bizzat kendisi gerçekleştirmiştir. Nitekim belgenin üzerindeki şerhte şöyle yazmaktadır. "Katil-i merkûmu verese-i merkûmândan maktûlün babası Hacı Hamavi bi'l-asale ve bi'l-vekâle kılıç ile vech-i şer'î üzere katl ve idam eylemiş olduğunu nâuk vârid olan mazbata ve ilâm me'âlleri bâ-fermân-ı âli şerh verildi

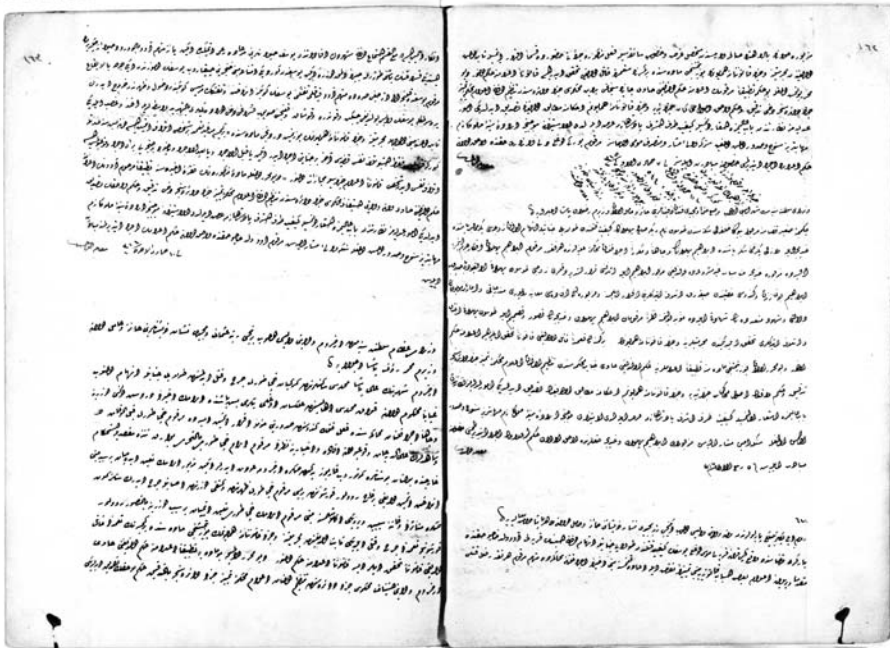
Ek 2: Marko'nun cezasının onaylandığına dair 12 C. ahir 1320 tarihli irade

Ek 3: Marko'nun Kıyas Defteri'ndeki hükmü ve 19 C. ahir 1320 tarihi

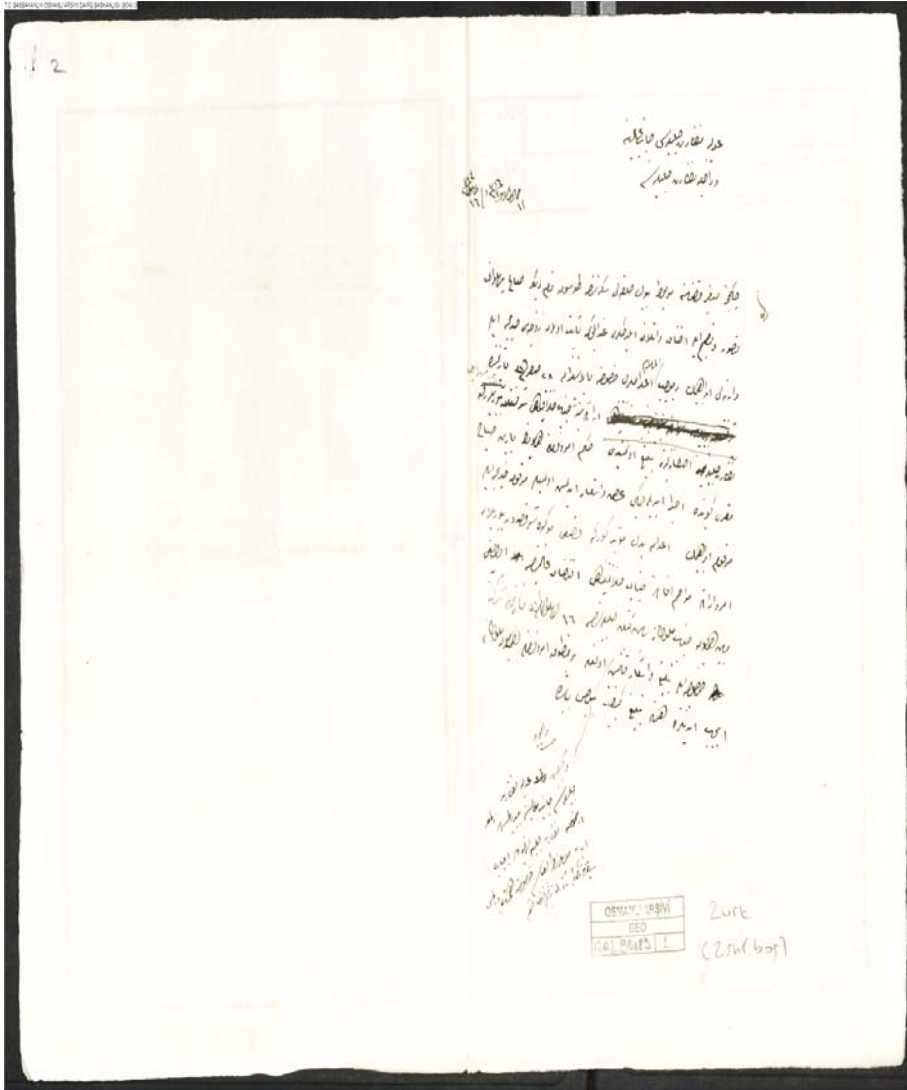

Ek 4: Salih Pehlivan'ı öldüren karısı Hatice ve Varnalı İbrahim Pehlivan'ın kısas hükümleri ve cezanın küreğe çevrildiğine dair hükmün üzerine yazılan şerh³⁶

A.(DVNS.NEFY.d.10)

Ek 5: Hatice ve İbrahim'in cezalarının küreğe çevrildiğine dair³⁷

37 BOA; BEO, 1202/90089, (11 C. 1316)

Ermeni Soykırım İddialarının Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi Kararları Açısından Tahlili

Alaeddin Yalçinkaya*

Giriş

BM Soykırımı Cezalandırma ve Önlenme Sözleşmesi 1948’de imzalandığı halde, bu sözleşmenin uygulanması kapsamında Uluslararası Hukuk’ta boşluk yaşanmıştır. İç hukuktaki yeri ile karşılaştırılırsa, söz konusu sözleşme bir bakıma Uluslararası Ceza Yasası olduğu halde uygulamada olmazsa olmaz durumundaki Ceza Usul Yasası, bu sözleşme bağlamında düzenlenmemiştir. Dolayısıyla 1948 sözleşmesi, bir irade beyanı veya etik değerler metninden öteye gitmemiştir. Benzer durum öncesi ve sonrası ile İnsancıl Hukuk düzenlemelerini içeren Cenevre Sözleşmeleri için de söz konusudur. Bununla beraber bu konuda genellikle kazanan tarafın etkisindeki süreçlerde sözleşmeyi ihlal edenlerin cezalandırılmasının örnekleri bulunmaktadır.

Gerek genel anlamıyla İnsancıl Hukuk kapsamındaki “İnsanlığa Karşı Suçlar”ı işleyenler gerekse bu suçların bir şubesi durumundaki “Soykırım Suçu”nun faillerinin hangi mahkemelerde, nasıl bir süreç izlenerek yargılanacağı ve cezasını nasıl çekeceği 1998 Roma Statüsü ile belirlenmiş ve bu sözleşme yürürlüğe girmiştir. Bu statünün imzalanma sürecinde ise bir bakıma öncü durumundaki iki mahkeme kurulmuştur: Eski Yugoslavya Savaş Suçları Mahkemesi (ICTY: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) ve Ruanda Savaş Suçları Mahkemesi. ICTY görevini tamamlayarak Aralık 2017 itibarıyla kapandığı halde Ruanda Savaş Suçları Mahkemesi bünyesindeki yargılamalar devam etmektedir.

Birinci Dünya Savaşı şartlarında Osmanlı yönetiminin 1915’te aldığı Tehcir Kararnamesi’nin Ermeni soykırım iddialarına dayanak olarak gösterilmesi sonucu Türkiye 1960’lardan günümüze siyasi veya diplomatik baskı ve saldırılara maruz kalmaktadır. İddiaların temelinde Uluslararası Hukuk suçu yer aldığı halde, bunun gereği olan mahkeme kararı veya yargılama sürecine gidilmemiş, bunun yerine Ermeni diasporası ve destekçileri medya ve propaganda imkânlarını olabildiğince

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/ TÜRKİYE, alaeddinyalcinkaya@gmail.com ORCID: 0000-0001-5553-0314

kullanarak siyasi zeminlerde kararlar aldırmayı başarmıştır. Bununla beraber geçen süre zarfında bir şekilde Uluslararası yargıya taşınan davalarda Ermeni iddiaları reddedilmiş, hemen her örnekte Türkiye'nin bu konuda suçsuz olduğu tescil edilmiş veya en azından mahkeme kararı olmadan söz konusu iddiaların geçerliliği olmadığı vurgulanmıştır.

ICTY, Yugoslavya'nın dağılma sürecinde özellikle Boşnaklara kısmen de Hırvatlara ve diğer gruplara karşı işlenen savaş suçlarının faillerini yargılamak üzere oluşturulmuştu. Bu mahkemenin yargılamaları sonucu, soykırım ve diğer savaş suçları konusunda mevcut sözleşmeler çerçevesinde ilk sayılabilecek uygulamalarla bu alanda önemli bir içtihat birikimi ortaya çıkmıştır. Bu içtihatlar ışığında Ermeni soykırım iddialarının önemli ölçüde temelsiz veya usulsüz olduğu tescil edilmiştir. Bu bağlamda, soykırım suçlusu olarak devlet veya toplum değil, fakat kişilerin yargılanması ve cezalandırılması son derece önemlidir. Aşağıda değinileceği üzere devletin soykırım işleminin de yeri olduğu halde bu eylemin öncelikle gerçek kişiler üzerinden yapılabileceği görülmektedir.

Bu çalışmada Ermeni soykırım iddialarının geçtiği aşamalar ve bu iddiaların 2018 itibarıyla Uluslararası toplum/politika/hukuk açısından durumu özetlenmektedir. Bu süreçte özellikle Uluslararası Hukuk ve tarihi gerçeklerin araştırılması sürecinde yaşananlar kısaca aktarılmaktadır. Eski Yugoslavya Savaş Suçları Mahkemesi'nin kuruluşu ve kararlarına değinilerek, bu mahkemenin soykırım ve insanlığa karşı suçlar kapsamında Uluslararası Ceza Hukukuna katkılarına işaret edilmektedir. Sonuç olarak Ermeni soykırım iddialarının hukuk kaynakları açısından temeli olmadığı ortaya konmaktadır.

Ermeni Soykırım İddialarının Yol Güzergâhı

Ermeni soykırım iddiaları konusunda 2018 itibarıyla, iddiacılar açısından belirli merhaleler aşılmış olduğu halde, özellikle arka arkaya gelen mahkeme kararları nedeniyle söz konusu iddialar tükeniş sürecine girmiştir. Bununla beraber, iddialarından çıkar elde eden önemli çapta akademisyen, yayıncı, sivil toplum kuruluşları ve medya organları bulunmakta olup, bu kitleler iddialar sayesinde büyük kazanımlar elde etmiştir. Öte yandan batı toplumun bilinçaltında yer alan Türk ve İslam düşmanlığı, aksine gerçekler ortaya konmadığı sürece bu iddiaları peşinen kabul etmeye yol açmaktadır.¹ Bunun yanında diaspora Ermenilerinin kimliğini koruma kaygısı söz konusu olup bu iddialar sayesinde bir bakıma Holokostun

¹ Hristiyan batı toplumun kurtulamadığı bir bakıma tarih bagaj niteliğindeki bu Orta Çağ evhamları konusunda bkz.: Uluç Gürkan, *Ermeni Sorununu Anlamak: Önyargıları Aşmak ve Nefretten Arınmak*, Destek Yayınları, İstanbul 2011.

Yahudi toplumunu birleştirmedeki rolü dikkate alınarak toplumsal bütünlük ve kimliği koruma amacı güdülmektedir. Özellikle son yıllarda batılı ülkelerle sık sık yaşanan Türk dış politikası ve diğer ilişkiler kapsamındaki uyuşmazlıklar veya sürtüşmelere karşı, soykırım iddialarını yeniden gündeme getirmek, Almanya örneğinde olduğu gibi adeta kullanılışlı bir araç haline gelmiştir.

1915 Tehcir Kararnamesi’nden yaklaşık yarım asır sonra gündeme gelen soykırım iddialarının arkasında dört T olarak özetlenen Terör, Tanıma, Toprak ve Tazminat aşamaları bulunmaktadır. Yaklaşık 20 yıl süren ASALA terör saldırıları sonucu birçok Türk diplomat ve misyon mensupları hayatlarını kaybetmiş, bu süreçte saldırıların meydana geldiği ülkelerde Türklerin dışında da can ve mal kaybı yaşanmıştır. Bununla beraber soykırım iddialarının dünyaya duyurulmasında genel olarak “modern terörizm” tanımı kapsamında, terör etkili bir araç olmuştur. Günümüzde ASALA’nın PKK’laşması ile bu terör örgütü, soykırım iddiaları duyurmaktan çok Türk Devleti’ni, ekonomik ve toplumsal düzenini çökerterek hedefe ulaşacağını beklemektedir. Bu bağlamda Amerikan Ermeni toplumunun lideri durumundaki Sassounian Doğu Anadolu’nun Ermenistan’a bağlanması için etnik terörü kullanmak veya Türkiye’yi bölgesel bir savaşa sokmak gerektiğini açıkça söylemektedir.²

1965’de başlayan sözde soykırımı tanıma kampanyası sonucu 2018 itibariyle 30 civarında ülke veya uluslararası örgüt tarafından bu iddialar, hedef parlamentolar tarafından kabul edilmiştir. Zaman zaman parlamentoların aldığı kararlarla hükümetlerin aksine beyanları veya soykırımın inkarını suç sayan yasalarla anayasa mahkemesi veya uluslararası yargı kararları engelleri veya çatışmaları söz konusu olmuştur. Buna karşın batıda belirli bir gücü ve etkinliği bulunan Ermeni lobisinin birçok ülkede tanıma kararını almaya gücünün yetmediği, bir anlamda soykırımı tanıma konusunda “denizin tükendiği” aşamaya geldiği görülmektedir.

Tanımadan sonraki aşama olan tazminat ve toprak konusunda gerek Ermeni diasporasının gerekse Ermenistan’ın önemli girişimleri ve politikaları söz konusu olup tazminat davalarının önemli bir bölümü Ermeniler açısından başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ermenistan Anayasası’nın giriş kısmında tanındığı belirtilen Ermenistan Bağımsızlık Deklarasyonu’nun Doğu Anadolu’dan “Batı Ermenistan” diye bahsetmesi, Ermenistan dış politikasının temel ilkelerinden biri haline gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan’ın bağımsızlığını ilk tanıyan devletlerden olduğu halde, Sovyet sonrası Erivan yönetiminin mevcut sınırları

2 Harut Sassounian, <https://armenianweekly.com/2012/08/08/sassounian-frequently-asked-questions-on-armenian-demands-from-turkey/> 14.06.2018

tanınmaması yüzünden diplomatik ilişkiler kurulmamıştır. Ermenistan'ın önemli ölçüde diasporadan beslenen bu “inatçı” tutumu, ülkeyi nüfus, ekonomik ve sosyal olarak tükenişe götürdüğü halde yakın gelecekte bu saldırgan politikalardan vazgeçileceğinin işareti görülmemektedir.

1960'ların ortasından itibaren başlayan ve halen kamuoyu, medya ve siyaset zeminlerinde Türkiye'ye karşı gündemde tutulan Ermeni Soykırım İddiaları, tarih bilimi ve Uluslararası Hukuk açısından bir önemli ölçüde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. “Terör, Tanıma, Tazminat ve Toprak” programı çerçevesinde soykırım iddiaları öncelikle Türk diplomatlarına karşı terör saldırıları başlatarak sesini duyurmuş ve 1980'ler itibarıyla ASALA yerini PKK'ya bırakarak Ermeni kimliği ile terör faaliyetlerinden çekilmiştir. Soykırımcı Ermeniler, 1980'lerle birlikte artan bir şekilde soykırımı tanıma ve bir adım sonra soykırımı inkârı cezalandırma karar ve kanunları çıkarmaya odaklanmış ve bu alanda belirli bir başarı göstermişlerdir. Bununla beraber AB Adalet Divanı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi yanında örneğin Fransa Anayasa Mahkemesi kararlarıyla soykırım iddialarının birer iddiadan ibaret olduğu, bilimsel yönden kanıtlanmadığı gibi hukuksal açıdan da bir mahkeme kararı olmadığı yönünde son derece önemli kararlar verilmiştir.³

2004 yılında İsviçre'nin moderatörlüğünde düzenlenen Viyana Ermeni-Türk Platformu, her iki tarafın elindeki belgeleri ortaya koyarak tarafsız uzmanların bunları değerlendirmesi ve uzmanlar heyetinin vereceği karara uymayı hedeflediği halde ilk iki oturumdan sonra Ermeni tarafı masadan yaygın ifade ile kaçmıştır.⁴ Öte yandan Ermeni diasporasının son derece güçlü olduğu Fransa'da sözde soykırımı tanıma kararı alınmasından sonraki aşama olan soykırım inkârcılarını cezalandırma yasa tasarısı iki kere parlamentodan geçmiş ve yasalaşma aşamasında iken ikisinde de Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.⁵ Söz konusu iptal kararlarında Türk diplomasisi yanında, akademi ve bilimsel çalışmaların da başarısı söz konusudur. Ermeni soykırım iddiaları konusunda, batının Türkofobi veya İslamofobi kapsamındaki önyargıları ile Ermeni diasporası ve diğer Türkiye

3 Alaeddin Yalçınkaya, “Soykırım İddialarına Karşı AB Adalet Divanı Kararlarının Önemi ve Tahlili”, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C IV, Eylül-Aralık 2014, s. 3044-3055.

4 Kenan Dağcı, “2004 Viyana Türk-Ermeni Platformu'nun Anlamı”, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk*, ed.: Alaeddin Yalçınkaya, Ankara, Astana Yayınları, 2016; s. 439-463.

5 Ercüment Tezcan, “Soykırım Yasaları ve Anayasa'ya Uygunluk Tartışmaları: Fransa Örneği” *Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk*, ed.: Alaeddin Yalçınkaya, Ankara, Astana Yayınları, 2016; s. 83-120.

karşıtı lobilerin medya ve propaganda güçlerine karşı, 2018 itibarıyla Türk araştırmacı, akademisyen, hukukçu ve diplomasisinin önemli bir başarısı vardır.

Hukuk ve Tarih Bilimi ile Siyaset ve Propaganda Arasındaki Sıkışmışlık

Soykırım iddiaları her ne kadar 1915'ten yaklaşık yarım asır sonra gündeme gelmiş olsa da Tehcir Kararnamesi ile bağlantılı daha önce gerçekleşmiş önemli diplomatik ve hukuki süreçler söz konusudur. Bu bağlamda Kararnamenin yürürlüğe girdiği 1915 sonunda başlayıp 1916'da devam eden Tehcir uygulamasındaki hukuksuz eylem ve işlemlerde bulunanlara karşı açılmış davalar bulunmaktadır. Osmanlı mahkemeleri bu süreçte 1647 sivil ve askerî personeli yargılamış, bunlardan 500 civarında kişi hapis ve diğer cezalara çarptırılmış, 60 kişi ağır cezaya mahkûm edilmiş, 67'si idam cezasına mahkûm edilmiştir. Belirtmek gerekir ki idam mahkûmları arasında katil, tecavüz, darp suçlusu yanında örneğin para veya saat olarak rüşvet alanlar da bulunmaktadır. Yani Osmanlı mahkemeleri, tehcir esnasında Ermenilere kötü muamelede bulunan görevli veya diğer vatandaşlarını cezalandırmada oldukça “cömert” davranmıştır. Bununla beraber o günkü düzende soykırım suçu bulunmadığı halde bugünkü anlamıyla bakıldığında da bu yargılamalarda soykırım tanımına giren bir eylem bilinmemektedir. Ki böyle bir suç işlenmiş olsa dahi tıpkı Eski Yugoslavya Savaş Suçları Mahkemesi'nde olduğu gibi yargılanmış ve cezalandırılmıştır.⁶

İstanbul'un işgalinden sonra İngiliz yönetimince kurdurulan Arnavut Paşa Divanı, yargılama süreci, savunma, delillerin toplanması gibi temel unsurlar açısından kesinlikle bir mahkeme niteliği taşımamaktadır. Hakkında bazı Ermenilerce şikâyetle bulunulan kişiler herhangi bir delil veya savunma alınmaksızın cezalandırılmış, Boğazlıyan Kaymakamı için olduğu gibi idam edilmiştir.⁷ Tam da bu süreçte İstanbul ve diğer vilayetlerden tutuklanarak Malta'ya gönderilen bazı paşalar ve valiler ile Osmanlı yöneticileri tehcirde Ermenilere karşı suç işledikleri iddiasıyla yargılama sürecine tabi tutulmuşlardır. Yargılamanın başlaması için İstanbul'daki İngiliz işgal yönetimi devlet dairelerinden bu konuda delil bulmaya çalışmış, ancak bu yönde bir belge bulunamamıştır. Bunun üzerine Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinde konsoloslukları bulunan ABD ve Fransa'dan bu konuda

6 Yusuf Sarıncay, “Ermeni Tehciri Sırasında Alınan Tedbirler ve 1915-1916 Yargılamaları”, *‘Ermeni Soykırımı İddiaları’* Derleyen: Mustafa Çalık, Ankara 2013, s. 218.

7 Feridun Ata, “1919-1920 Ermeni Tehciri Yargılamaları”, *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1919-1920-ermeni-tehciri-yargilamalari/> 13.06.2018.

delil veya belge istenmiş, ancak muhatap ülkeler kendilerinde böyle bir bilgi olmadığını söylemiştir. Tutukluların yargılanması için iddianame hazırlamakla görevli İngiliz Kraliyet Başsavcılığı, delil yetersizliğinden bütün görevlilerin serbest bırakılmasına karar vermişti⁸. Dolayısıyla daha 1922’de soykırım veya insanlığa karşı suçlar kapsamındaki iddiaların hiçbir temeli olmadığı İngiliz Savcılığı tarafından tespit edilmiştir.

Konu başta Lozan olmak üzere diğer bazı diplomatik zeminlerinde de gündeme geldiği halde hiçbir şekilde soykırım veya benzer bir itham yahut delil sunulmamış, iddiaların yapacağı bir şey kalmamıştır. Bu bağlamda Taşnak lider Kaçaznuni’nin 1923 Bükreş Taşnak Kongresi’nde Ermenilerin batının oyununa gelerek Müslümanları katlettikleri, buna karşın Osmanlının çok müsamahakâr davranarak tehcir kararı aldığı, bunda da haklı oldukları yönündeki konuşması ile bir bakıma defter kapanmış idi.⁹

1960’larda başlayıp 1980’lere kadar süren terör saldırıları ve tanıma lobilerinin faaliyetlerinden sonra Türk diplomat ve akademik camiası sorunu tarihi ve hukuki boyutlarıyla yoğun bir şekilde ele almıştır. Cumhuriyetin ilanı ve harf devrimiyle birlikte bir bakıma çürümeye terkedilen Osmanlı arşivlerinin kadro, bina ve kaynak ihtiyaçlarının karşılanarak açılmasında, önemli ölçüde soykırım iddialarının etkisi söz konusu olmuştur. Arşivlerin açılması ile birlikte başta Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere bu süreçte Amerikan, Rus, Alman ve diğer birçok ülke arşivleri de taranarak on binlerce makale, kitap, derleme yayınlanmış ve bilimsel toplantılar düzenlenmiştir. Soykırım suçu ve cezalandırılması, Uluslararası Hukuk konusu olduğu halde, iddialar yargıya taşınmamış, soykırımcı lobiler daha çok siyaset, propaganda ve medya zeminlerini kullanmayı tercih etmişlerdir. Bununla beraber 2000’li yıllardan itibaren yargı zeminlerinde önemli aşamalar gerçekleşmiştir.

Belirtmek gerekir ki Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme’nin 6. Maddesi, iddiaların izlemesi gereken yolu açıkça belirlemiştir: *“Soykırım fiilini ve üçüncü maddede belirtilen fiillerden birini işlediğine dair hakkında suç isnadı bulunan kimseler, suçun işlendiği ülkedeki devletin yetkili bir mahkemesi veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan sözleşmecî devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası ceza mahkemesi tarafından yargılanır”*¹⁰ Sözleşmenin bu hükmüne göre soykırım

8 Uluç Gürkan, “İngiliz Belgeleri Işığında Malta Yargılaması”, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk*, der.: Alaeddin Yalçınkaya, Astana Yayınları, Ankara 2016, s. 397-426.

9 Ovanes Kaçaznuni (Ermenistan’ın İlk Başbakanı), *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*, çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.

10 Aslan Gündüz, *Milletlerarası Hukuk*, 6. Baskı, Beta, İstanbul 2013, s. 500.

iddiasının öncelikle mahkemeye taşınması gerektiği halde Ermeni soykırım iddiaları bu yola başvurmadan sürekli kaçınmıştır. Aşağıda ele alacağımız yargı kararlarıyla iddiaların reddi ise bir bakıma soykırımcı lobinin “kazdığı kuyuya düşmesi” olarak özetlenebilecek sonuçlardır.

Türkiye’ye 1999’da AB adaylık statüsü verilmesi üzerine Fransa’daki bazı Ermeniler ve bir Ermeni kuruluşu, AB Komisyonu’nun adaylık kararına karşı yine AB’nin kurumsal yargı organı durumundaki Avrupa Birliği Adalet Divanı’na başvurmuştur. Krikorian kardeşler ile Eour-Armenie ASBL adlı dernek tarafından P. Krikorian’ın avukatlığı ile açılan davaya, Divan’ın usulü gereği Türkiye’nin müdahil olması, dolayısıyla doğrudan kendisini hedef alan bu davada savunma yapması mümkün değildi. Çünkü davalılar, AB Komisyonu ve ilgili AB kurumlarıydı. Bu mahkeme ile davacılar tarafından, Türkiye’nin soykırım yaptığını kabul etmemesine karşın Komisyon’un adaylık statüsü vermesinin, AB hukukuna aykırı olduğu, dolayısıyla bu kararın geri alınması ve manevi tazminat olarak 1 Euro sembolik para ile 30.000 Euro avukatlık ücreti ödenmesi talep edilmiştir. Davaya bakan ilk derece mahkemesi 17 Aralık 2003’te kararını vererek talepleri reddetmiştir. Bunun üzerine davacılar benzer iddialar ve Türkiye’nin AB’ye adaylık statüsünün askıya alınması talebiyle temyize başvurmuşlardır. 29 Ekim 2004’teki üst mahkeme de ilk derece mahkemesinin kararını onaylamış, talepleri reddetmiş ve davacıları yaklaşık 90.000 Euro yargılama masrafı ödemeye mahkûm etmiştir.

Bu davanın en önemli gerekçelerinden birini AB Parlamentosu’nun 18.05.1987’te Ermeni iddialarının tanınması yönünde aldığı karar oluşturmaktadır. Bu karar da Ermeni lobisinin girişimleriyle alınmış olup nihai hedefi Türkiye’nin söz konusu iddiaları tanımasını sağlamaktır.¹¹ Davacılar göre bu karar ile AB soykırım iddialarını tanımış olduğu halde Türkiye bunun gereğini yerine getirmemiştir. Buna karşın Türkiye’ye adaylık statüsünün verilmesi de AB Parlamentosu kararı dikkate alındığında birlik hukukuna aykırılık teşkil etmekteydi. Dolayısıyla AB Komisyonu bu yanlış kararıyla davacıları üzüntü içinde ve zor durumda bırakmış olduğundan karardan geri adım atılması ve yaşandığı iddia edilen manevi zararlardan dolayı sembolik tazminatın ödenmesi gerekmektedir.¹² Gerek ilk derece mahkemesi gerekse büyük daire kararlarında AB Parlamentosu’nun siyasi bir organ olduğu,

11 “Resolution on a Political Solution to the Armenian Question”, UJ 1987 C 190, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf, 13.06.2018

12 Court of Justice of the European Union, T-346/03, article 2/2, 3, 4

dolayısıyla bu parlamentonun aldığı kararın hukuki bağlayıcılığı olmadığı, bugün bir şekilde alınan kararın yarın değişebileceği belirtilmiştir.

Bir ülkeye üyelik statüsü verilmesi kararının ise AB Komisyonu'nun yetkisinde olduğundan AB Parlamentosu'nun kararının "adaylığa kabul"ü etkilemeyeceği sonucuna varılmıştır. Öte yandan mahkeme kararında davacıların iddialarına göre Osmanlı yönetiminin soykırım yaptığı, bu süreçte kendi aile büyüklerinin soykırıma uğradığı ve mağdur olduklarını ileri sürdükleri halde bunun ne zaman, nerede nasıl olduğuna dair bilgi, belge vermediklerini, dolayısıyla manevi mağduriyetlerini ispat etmediklerini tespit etmiştir.¹³ Soykırım iddialarının bir bakıma "hukuku dolanarak" açtığı bu davada Türkiye'nin savunma hakkı bulunmadığı halde, davacılar tarafından, AB Komisyonu üzerinden Türkiye'nin soykırım yaptığı kararının çıkartılması hedeflenmiştir.¹⁴ Buna karşın Divanın Ermeni soykırım iddialarının tartışıldığı, ispatlanmamış iddiaların AB kurumlarını bağlamayacağını, Holokostun aksine bu konuda bir mahkeme kararının bulunmadığı yönündeki hükmü, soykırım iddiaları için büyük darbe olmuştur.

DAAA Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICTY)

ICTY'nin kuruluş amacı, Yugoslavya'nın dağılma sürecindeki eylemleri yargılamaktır. Bu süreçte yaşanan soykırım ve savaş suçlarının işlendiği yer daha önce federal bir yönetim sistemi olan Yugoslavya coğrafyasıdır. Bu devletin fikir babası, kurucusu ve 1980'de ölümüne kadar devlet başkanı olan Tito'nun vefatıyla federasyonu ayakta tutan inanç ve irade de bir anlamda yok olma sürecine girmiştir. 1980'lerde yaşanan sarsıntılardan sonra Sırp milliyetçi liderler, Soğuk Savaş döneminin sona ermesini ve Sovyetler Birliği'nin dağılma aşamasına gelmesini fırsata çevirmek istemiştir. Sırbistan'ın başına geçen Miloşević, "Büyük Sırbistan Projesi" çerçevesinde diğer etnik gruplar aleyhine politikalar izlemeye başlamıştır. Bunun üzerine en batıdaki federe cumhuriyet Slovenya daha sonra ise Hırvatistan ve Makedonya bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Müslüman Boşnaklar, Katolik Hırvatlar ve Ortodoks Sırp'lardan oluşan Bosna-Hersek'in o zamanki lideri Aliya İzzetbegović, diğer federe cumhuriyetlerin ardından referanduma giderek halkın da desteğini almış ve 1992'de bağımsızlığını ilan etmiştir. İlginçtir ki aynı statüdeki altı cumhuriyetten¹⁵ üçünün bağımsızlık ilanına tepki vermeyen

13 C-18/04 P. Kararın İngilizce metni için bkz.: <http://www.turkishnews.com/en/content/2009/03/30/massive-armenian-defeat-at-the-highest-court-in-europe/> 13.06.2018

14 Alaeddin Yalçinkaya, "Soykırım Suçu ve İftirası", *Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk*, der.: Alaeddin Yalçinkaya, Astana Yayınları, Ankara 2016, s. 32-39.

15 Bu altı cumhuriyet, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya, Bosna-Hersek ve Karadağ olup, 1974'de aynı hak Kosova ve Sancak'a verilmiş olmasına rağmen Tito'dan sonra sonra 1989'da Miloşević yönetimi iki birime verilen bağımsızlık ilan etme hakkını tanımadığını söylemiştir.

Milošević yönetimi nüfusunun önemli bir kısmını Müslümanların oluşturduğu Bosna-Hersek'in aynı yöndeki kararına silahla karşılık vermiş ve çoğunluğu Sırlardan oluşan Federal Ordu'yu harekete geçirmiştir. Daha çok sivillerin ve Müslüman kültürüne ait eserlerin hedef olduğu saldırılar devam ederken, batılı ülkeler ve uluslararası örgütler bunu sessizlikle karşılamıştır. Türkiye ise yaşanan katliama karşı dünya kamuoyunu harekete geçirmeye çalışmış, diplomatik girişimler başlatmıştır.¹⁶ Bağımsızlık kararını kutlamak üzere Meclis binası önünde toplanan Müslümanlara karşı Sırp askerlerinin ateş açması batılı haber ajanslarınca Müslüman-Sırp Çatışması olarak duyurulmuştur. Hâlbuki, çatışma olarak duyurulan olaylar, anayasal hakkını kullanan sivil Boşnaklara karşı Sırp ordusunun katliamı idi.¹⁷ Yok edilmek istenen Boşnakların lideri İzzetbegović, önemli ölçüde Türkiye'nin de yardımlarıyla yaşanan katliamlara karşı diplomatik zeminleri sonuna kadar kullanmış ve ICTY'nin kuruluşunu sağlamıştır.

ICTY, Yugoslavya'nın dağılma sürecinde daha çok Müslüman Boşnaklara karşı işlenen savaş suçu faillerini yargılamak üzere BM bünyesinde kurulmuş geçici (ad hoc) bir uluslararası mahkemedir. Ruanda'daki benzer suçluları yargılamak üzere kurulan geçici mahkeme ve nihayet bu alandaki kalıcı mahkeme olan Uluslararası Ceza Mahkemesi gibi Lahey'dedir. 1993-2017 arasında varlığını sürdürerek yargılama fonksiyonunu yerine getirmiş olan mahkeme birçok açıdan bugüne kadar bilinen en uzun davalardan birine bakmıştır.

Mahkemenin yargılama sonucu mahkûm ettikleri, cezasını tamamlayarak serbest bırakılanlar, halen mahkûmiyet kapsamında hapiste bulunanlar, yargılanırken veya hapisteyken ölenler göz önüne alındığında, güçlü olduğu için veya güçlü devletleri arkasına aldığı için soykırım yapmanın cezasız kalmadığı kısmen de olsa ortaya çıkmıştır.¹⁸ Sonuçta ICTY toplam 161 kişi hakkında yargılama sürecini başlatmış, biri Sırbistan'ın eski devlet başkanı Milošević olmak üzere 9 sanık bu süreçte hayatını kaybetmiş, 56 kişi hapis cezasını tamamlayarak serbest bırakılmış, 9'unun ise tutukluluğu sürmektedir.¹⁹

ICTY yargılamaları yanında Bosna-Hersek'teki katliam ve tecavüzlere karşı

16 Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, DER Yayınları, İstanbul 2006; s. 593.

17 Şule Kut, "Yugoslavya Bunalımı ve Türkiye'nin Bosna-Hersek ve Makedonya Politikası", *Türk Dış Politikasının Analizi*, 3. Basım, der.: Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, DER Yay., 2004; s. 593.

18 Bosna Kasabı Miladiç'e Müebbet: Dünyanın Gözü Önünde Suçlu İlan Edildi, *Milliyet*, 21 Kasım 2017, <http://www.milliyet.com.tr/son-dakika-tarihi-karara-artik-dunya-2559328/> 04.03.2018

19 Key Figures of the Cases, <http://www.icty.org/en/cases/key-figures-cases> 28.02.2018

Milletlerarası Adalet Divanı'na (MAD) da gidilmiştir. MAD, soykırım tanımı ve devletin sorumluluğu konusunda ilginç bir karar vererek Srebrenitsa'da yapılanların soykırım olduğuna, fakat bunu Sırbistan Devleti'nin yaptığı konusunda hüküm vermek için yeterli delillerin bulunmadığına hükmetmiştir. Belirtmek gerekir ki iki mahkeme kararları arasında veya MAD'ın kararının kendi içinde çelişki bulunmayıp, Soykırım Sözleşmesi dikkate alındığında, sözleşme hükümlerinin gereği bir sonuç sözkonusudur. Çünkü aslolan suçu (soykırımı) kişilerin işlemesi olduğu halde devletin böyle bir konuda suçlanması için egemenliği kullanan organların (yasama, yürütme, yargı) bu konuda resmî karar almış olması gerekmektedir. Hâlbuki divana böyle bir belge sunulmamıştır.

Evrensel Ceza Hukuku'nda olduğu gibi, 1948 Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi de soykırım kapsamında cezalandırılacak kişileri sayarken sadece bu suçu işleyenlerle yetinmemiştir. Nitekim sözleşme md. 3, "*soykırında bulunulması için işbirliği yapmak*", "*soykırında bulunulmasını doğrudan ve aleni surette kışkırtmak*", "*soykırımı iştirak etmek*"²⁰ hükümlerini de getirmiştir. MAD'ın 2007'de verdiği karar da yaşanan facianın öncesinde Srebrenitsa'da ciddi bir şekilde soykırım riskinin bulunduğu açıkça belirtilmiştir. Buna karşın başta İngiltere ve ABD olmak üzere önde gelen güçler, Sırları soykırım yapma konusunda teşvik derecesinde serbest bırakmış, taleplere rağmen örneğin bölgede bulunan hava gücünün kullanılmasına müsaade edilmemiştir.²¹ Konuyla ilgili Hollanda Dışişleri bakanının belirttiği gibi gerek kurumsal olarak BM, NATO ve AB gerekse bu sürece iştirak derecesinde ihmal ve kışkırtma sabıkalı bulunan kişiler hakkında da soruşturma açılması ve yargılanması, bundan sonraki benzer faciaları önlemek için gereklidir.²²

Bu bağlamda Hırvat General Praljak'ın ICTY'nin son duruşmasının yapıldığı 29 Kasım 2017'de, 20 yıllık hapis cezası hükmünün yüzüne karşı okunmasından sonra "Praljak suçlu değildir" diye bağırarak zehir içip intihar etmesi, mağdur Müslümanlar açısından önemli bir sevinç sebebi olmuştur. Buna karşın sözkonusu eylemi ile Praljak'ı bu suçu işlemeye teşvik eden, bu yönde destekleyen diğer ülke ve liderlerin soruşturulmamasını protesto etmiştir.

²⁰ Aslan Gündüz, age., s. 500.

²¹ How Britain and US Decided to Abandon Srebrenica to its Fate 4 July 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/04/how-britain-and-us-abandoned-srebrenica-massacre-1995> 22.03.2018.

²² Cemalettin Latiç, <http://avim.org.tr/Blog/LAHEY-IN-BOSNA-HERSEK-KARARININ-ARKA-PLANI> 14.06.2018

Sonuç

Uluslararası Hukukun alt dalı durumundaki “İnsancıl Hukuk”, aynı zamanda “Savaş Suçları” yerine kullanılmaktadır. Savaşın çıkmasına veya barışın bozulmasına neden olmak savaş suçları kapsamında olduğu halde, İnsancıl Hukuk, siviller, çocuklar, hastalar, yaşlılar gibi çatışmaların hedefi olmaması gereken kişi ve varlıklarla ilgilidir. İnsancıl Hukuk kapsamındaki konular, 19. yüzyılın sonuna doğru gündeme geldiği halde, I. ve II. Dünya savaşları öncesinde ciddi bir gelişme sağlanamamış, 1949 Cenevre Sözleşmeleri ile bu alanda önemli mesafe alınmıştır. Soykırım suçu, barış döneminde de işlenebileceği halde daha çok çatışma dönemlerine ait olup İnsancıl Hukuk kapsamında özel bir bölüm teşkil eder. Dolayısıyla Ermeni soykırım iddialarını genel olarak İnsancıl Hukuk, özel olarak bu bağlamda düzenlenmiş olan başta 1948 sözleşmesi olmak üzere Uluslararası Ceza Mahkemesi’ni kuran Roma Statüsü ile bunun öncesindeki iki ad hoc mahkeme kapsamında ele almak son derece önemlidir.

ICTY’nin kuruluşuna kadar her ne kadar soykırım suçunun yargılanması konusunda bir düzenleme söz konusu değilse de II. Dünya Savaşı sonrası yargılamaların bu konuda bir fikir verdiği görülmektedir. 1945’de imzalanan Londra Antlaşması’na ek Nurnberg Mahkemesi Statüsü’nde yer alan ilkeler, galip devletlerin “yeni stratejileri” kapsamında sayılsa da İnsancıl Hukuk sahasındaki bir gelişme olarak da kabul edilebilir. Statünün 6/c. Maddesine göre savaş suçu fiilleri şöyle sayılır: “Savaş öncesi ve savaş sırasında sivil halkın kasıtlı öldürülmesi, toplu yok edilmesi, köle olarak kullanılması, sürülmesi ya da öteki insanlık dışı muamelelere tabi tutulması ya da karşı karşıya suç ya da savaş suçu ile ilgili olarak siyasi, ırkçı ya da dinsel zulümler uygulanması.”²³ Belirtmek gerekir ki Ermeni soykırım iddialarının bu madde hükümleri açısından da boşta kaldığı açıkça görülmektedir.

1992’de Bosna-Hersek’in diğer cumhuriyetlerin ardından bağımsızlık ilanı üzerine Müslümanlara karşı başlayan saldırılar 1995 yılında da devam etmiştir. Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk kapsamında son derece ağır suçların işlendiği bu dönem, aynı zamanda Uluslararası Hukuk’un gelişimi yolunda önemli kurumlaşmaların, soykırım ve insancıl hukuk kapsamında usul hukukunun kuruluş ve gelişiminin gerçekleşmesine yol açmıştır. Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi 1948’de, İnsancıl Hukuk’un temelini oluşturan Cenevre Sözleşmeleri 1949’da imzalandığı halde ICTY’nin kuruluşuna kadar geçen süre zarfında bu kapsamda

23 Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007; s. 650.

birçok bölgede işlenen suçların failleri yargılanmamıştır. Bu kapsamda “usul hukuku” veya yargılamayı gerçekleştirecek kurum ve süreç konusunda uluslararası düzenleme bilinmemektedir. Her ne kadar II. Dünya Savaşı sonrasında başta ABD olmak üzere galip güçler tarafından kurulan Nürnberg ve Tokyo mahkemeleri benzer işlevleri yerine getirmişse de bu mahkemeler tarafsız yargı kurumundan ziyade galiplerin mağlupları cezalandırma fonksiyonunu yerine getirmiştir.

ICTY, BM Güvenlik Konseyi’nin 1993/827 kararıyla kurulmuştur.²⁴ Bu kararda, yaşanan saldırılar, tecavüzler ve katliamlarla ilgili BM Güvenlik Konseyi’nin önceki kararları özetlendikten sonra özellikle Müslümanlara yönelik ihlaller, sistemli ve organize gözetimler, sürgünler, kadınlara tecavüz ve genel anlamıyla etnik temizlik uygulamasına dikkat çekilmiş ve bu konuda tedbir alınması gereği vurgulanmıştır. Karara hukuki dayanak olarak yaşanan olayların, BM Şartı’nın 7. Bölümü’nde belirtilen bölgesel ve uluslararası barış ve güvenliği tehdit aşamasına geldiği belirtilmiştir. Bu arada Aralık 1995’de imzalanan Dayton Antlaşması da mahkemenin statüsünü ve yetkisini kabul etmiştir.²⁵ Bunun yanında BM Güvenlik Konseyi’nin 1994/955 nolu kararıyla oluşturulan Ruanda Savaş Suçları Mahkemesi de bu alanda ilklerden sayılır.²⁶ Söz konusu mahkemeler ad hoc (geçici) olduğu halde bu aşamalarda kazanılan tecrübe ile BM öncülüğünde 1998’de Uluslararası Ceza Mahkemesi kurulması yönünde Roma Statüsü imzalanmış ve bu sözleşme de 2002’de yürürlüğe girmiştir.²⁷

Sonuç olarak ICTY ile başlayıp Ruanda Savaş Suçları Mahkemesi ile geçici kurumlaşmalar, nihayet Uluslararası Ceza Mahkemesi ile bu alanda kurulan daimî mahkeme sürecinde, Ermeni soykırım iddialarının da sadece aynı yalan ve iftiraları tekrarlamak, bunlara dayanan yüzbinlerce kitap ve makale neşretmek, medyayı olabildiğince kullanmak, nihayet sahip olunan propaganda gücü ile siyaset alanını manipüle ederek bir devleti ve halkını suçlamanın mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, çalışmada ilgili kararlarına temas edilen AB Adalet Divanı, AIHM veya Fransa Anayasa Mahkemesi gibi yargı organları, Ermeni soykırım iddialarının geçersizliğine, en azından tartışma konusu olduğuna hükmetmişlerdir. ICTY ise soykırım iddiasında bulunanların izlemesi gereken yolu göstermiştir.

²⁴ United Nations, Security Council, Resolution 827, http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf 14.06.2018

²⁵ İlyas Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, 2. Baskı, Ankara, Astana Yayınları, 2015, s. 518.

²⁶ Gökçen, Alpaya, *Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2002.

²⁷ Kamuran Rençber, *Uluslararası Hukuk*, Bursa, Dora, 2006, s. 321.

Kaynaklar

Alpkaya, Gökçen, *Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2002.

Ata, Feridun, “1919-1920 Ermeni Tehciri Yargılamaları”, *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1919-1920-ermenii-tehcirii-yargilamalari/> 13.06.2018

Bosna Kasabı Miladiç’e Müebbet: Dünyanın Gözü Önünde Suçlu İlan Edildi, *Milliyet*, 21 Kasım 2017, <http://www.milliyet.com.tr/son-dakika-tarihi-karara-artik-dunya-2559328/> 04.03.2018

Court of Justice of the European Union, C-18/04 P. Kararın İngilizce metni için bkz.: <http://www.turkishnews.com/en/content/2009/03/30/massive-armenian-defeat-at-the-highest-court-in-europe/> 13.06.2018

Court of Justice of the European Union, T-346/03.

Dağcı, Kenan, “2004 Viyana Türk-Ermeni Platformu’nun Anlamı”, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk*, ed.: Alaeddin Yalçinkaya, Ankara, Astana Yayınları, 2016, s. 439-463.

Doğan, İlyas, *İnsan Hakları Hukuku*, 2. Baskı, Ankara, Astana Yayınları, 2015.

Gündüz, Aslan, *Milletlerarası Hukuk*, 6. Baskı, Beta, İstanbul 2018.

Gürkan, Uluç, “İngiliz Belgeleri Işığında Malta Yargılaması”, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk*, der.: Alaeddin Yalçinkaya, Astana Yayınları, Ankara 2016, s. 397-426.

Gürkan, Uluç, *Ermeni Sorununu Anlamak: Önyargıları Aşmak ve Nefretten Arınmak*, Destek Yayınları, İstanbul 2011.

How Britain and US Decided to Abandon Srebretica to its Fate 4 July 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/04/how-britain-and-us-abandoned-srebrenica-massacre-1995> 22.03.2018

Kaçaznuni, Ovanes (Ermenistan’ın İlk Başbakanı), *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir şey yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*, çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.

Key Figures of the Cases, <http://www.icty.org/en/cases/key-figures-cases> 28.02.2018

Kut, Şule, “Yugoslavya Bunalımı ve Türkiye’nin Bosna-Hersek ve Makedonya Politikası”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, 3. Basım, der.: Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, DER Yayınları, 2004.

Latiç, Cemalettin, <http://avim.org.tr/Blog/LAHEY-IN-BOSNA-HERSEK-KARARININ-ARKA-PLANI> 14.06.2018

Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.

Rençber, Kamuran, *Uluslararası Hukuk*, Bursa, Dora, 2006.

Resolution on a Political Solution to the Armenian Question, UJ 1987 C 190, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf, 13.06.2018

Sarımay, Yusuf, “Ermeni Tehciri Sırasında Alınan Tedbirler ve 1915-1916 Yargılamaları”, *‘Ermeni Soykırımı İddiaları’* Derleyen: Mustafa Çalık, Ankara 2013, s. 203-229

Sassounian, Harut, <https://armenianweekly.com/2012/08/08/sassounian-frequently-asked-questions-on-armenian-demands-from-turkey/> 14.06.2018

Sönmezoğlu, Faruk, *II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, DER Yayınları, İstanbul 2006.

Tezcan, Ercüment, “Soykırım Yasaları ve Anayasa’ya Uygunluk Tartışmaları: Fransa Örneği” *Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk*, ed.: Alaeddin Yalçinkaya, Ankara, Astana Yayınları, 2016; s. 83-120.

United Nations, Security Council, Resolution 827, http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf 14.06.2018

Yalçinkaya, Alaeddin, “Soykırım İddialarına Karşı AB Adalet Divanı Kararlarının Önemi ve Tahlili”, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C IV, Eylül-Aralık 2014, s. 3044-3055.

Yalçinkaya, Alaeddin, “Soykırım Suçu ve İftirası”, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk*, der.: Alaeddin Yalçinkaya, Astana Yayınları, Ankara 2016, s. 23-44.

1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Sivas Eyaleti'nden Merkeze Yansıyan Gayrimüslim Davaları ve Çözüm Önerileri

Ali Açık* - Kübra Dursun**

Giriş

Osmanlı Devleti'nde toplum işlevsel açıdan reaya ve askerî-idari sınıf olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktaydı¹. Reaya hem Müslümanları hem de Gayrimüslimleri içine almaktaydı. Osmanlı devlet anlayışına göre halk (reaya ve askerî-idari sınıf), Allah'ın padişaha kutsal bir emaneti (vediatullah) olarak kabul edilmişti². Bu emanetin korunması, devlet idaresi tarafından halkın iâşesinin temini, can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasına bağlıydı. Bu temel hedef, devletin başındaki sultanın adil bir yönetim sergilemesi ile gerçekleşebilirdi. Adil yönetimin temini için de halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesi gerekmektedir. Bu anlayış çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde halka, şikâyetlerini birey olarak veya toplu halde doğrudan hükümdara ve onun başında bulunduğu Divan-ı Hümayun'a sunma hakkı tanınmıştı³. Osmanlı sultanları halkın adaletle idaresi için büyük çaba sarf etmişler, idareci zümrenin halka karşı zulümleri çoğaldığında bu zulümleri ortadan kaldırmak amacıyla “adalet-nâme” adı verilen genel fermanlar yayımlamışlardı⁴.

Halka şikâyet hakkı verilmesi, Osmanlı Devleti'nde birtakım kurumların ihdasına ve bu kurumlarda arşiv malzemesinin ortaya çıkmasına neden oldu. Divan-ı Hümayun kurumunda idari-askerî işler ile adaletin yerine getirilmesini emreden padişah hükümlerinin kopyaları veya tutanakları *defâtir-i umûr-ı mühimme, ahkâm-ı*

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/ TÜRKİYE, ali.acikel@gop.edu.tr ORCID:0000-0001-9477-6923

** Ar. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman/ TÜRKİYE, kubradursun@kmu.edu.tr ORCID:0000-0003-2389-3801

1 Bahaeddin Yediyıldız, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C X, Ankara 2002, s. 192.

2 Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 107-129.

3 Halil İncalcık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII, 1988, s. 33-54.

4 Halil İncalcık, “Adâletnâmeler”, TTK. Belgeler II/3-4, 1965, s. 49-145.

mühimme veya kısaca *mühimme* defterlerine kaydedildi⁵. 1649 yılından itibaren, daha önce mühimme defterlerine kaydedilen hükümler konularına göre ayrı defterlere yazılmaya başlandı⁶. H. 1059-1253 / M. 1649-1742 yılları arasındaki süreçte Divan-ı Hümayun'a bizzat veya aracılarla yapılan şikâyet başvurularına karşılık olarak sadır olan hükümlerin suretleri Şikâyet defterlerine kaydedildi⁷. 1742-1908 yılları arasında mahallinde halledilemeyip merkeze gelen şikâyetler için hazırlanan hüküm suretleri Şikâyet defterleri yerine, bürokratik muamele kolaylaştırmak için eyalet esasına göre tutulan Ahkâm defterlerine yazıldı⁸. Merkezî yönetim ve orduya ait şikâyet hükümleri ise eskiden olduğu gibi Şikâyet defterlerine kaydedilmeye devam edildi. Son derece itina ile tutulan Ahkâm defterlerine, ihtiyaç hâsıl olduğunda bakılır, ona göre mütalaa beyan veya muamele ifa edilirdi⁹.

Osmanlı Devleti'nde şikâyetle bulunma hakkına herhangi bir kısıtlama getirilmemişti. Bu yüzden Müslim-Gayrimüslim ya da reaya-askerî sınıf, herkesin Divan-ı Hümayun'a şikâyetle bulunma hakkı vardı. Konuyla alakalı taşra idarecilerine (ehl-i örf) gönderilen hükümlerde, ahalinin Divan-ı Hümayun'a olan şikâyetlerinin engellenmemesi ve bu konuda rencide edilmemesi gerektiği özellikle vurgulanmaktaydı¹⁰.

5 İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", s. 34; Halil Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", *DİA*, C I, 1988, s. 551.

6 Divan-ı Hümayun Divan kaleminde tutulan defterler hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s. 37-110.

7 Osmanlı Arşivinde "Atık Şikâyet Defterleri" başlığı altında tanımlanan şikâyet defterlerinin toplam adedi 213'tür (Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s. 61). Son yapılan tasniflerde, H. 910-1234 / M. 1504-1819 tarihleri arasında içine alan Osmanlı Arşivi'nde 980 numaralı Bâb-ı Âsafî Defterleri Kataloğu'nda *A.DVN.ŞKT.* koduyla kayıtlı toplam 38 adet defteri de şikâyet defterleri kapsamında değerlendirmek gerekir (Bkz. Said Öztürk, "Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkam Defterleri", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Hejat Göyünç*, Edit. Kemal Çiçek, Sota-Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem-Ankara 2001, s. 613-614).

8 Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 132.

9 M. Z. Pakalın, *Osmanlı Târîhi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C I, MEB yayınları, İstanbul 1993, s. 30.

10 Bu hususta örnek olarak Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 2 numaralı Şikâyet Defteri'nden (BOA. A.ŞKT-2, 239/909) aktardığı hüküm suretinde "...vusul buldukda sadır olan fermân-ı celilü'l-kadrim üzere amel edip dahi min ba'di mezburları himâyet edip ve her husus ile görüp gözedip Asitane-i saadetime varıp şikâyet ettiniz deyü ve âhar tarikle rencide ve remide etmeyip ve adam göndermeyip ve fukarâyı himayet ve siyanet üzere olup min ba'd re'âyâ fukarâsının ve memleket ahâlisinin hilâf-ı şer'-i şerif rencide ve remide olduklarına kat'â rıza-yı şerifim yokdur ana göre emr-i şerifimin mazmunu ile âmil olasn..." denilmektedir. Bk. Gümrükçüoğlu, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/1656/17690.pdf>, s. 179.

1742-1908 yılları arasında Sivas Eyaleti'nden devlet merkezine yansıyan şikâyetlerle ilgili Divân-ı Hümayûn kararları Sivas Ahkâm Defterleri'ne kaydedildi. Toplam 36 adedi bulan bu defterlerde eyalete bağlı Sivas, Amasya, Arabkir, Bozok, Canik, Çorum ve Divriği sancakları ile bunlara tabi olan kaza ve köylere ait şikâyet hükümleri yer almaktadır. Genel olarak bu hükümler; eşkiya soygunları, ehl-i örf suistimalleri, bazı mahkeme kararlarına itirazlar, borçlarla alakalı şikâyetler, toprak anlaşmazlıkları, timar ve zeamet sahipleri ile köylüler arasında vergi tahsiline dair şikâyetler, bazı esnaf kolları arasındaki anlaşmazlıklar, vakıflarla ilgili şikâyetler, zimmi tebaanın (Gayrimüslim) kendi arasında ve Müslim reaya ile olan anlaşmazlıkları gibi konuları içermektedir. Kısaca, bu hükümlerde, Sivas Eyaleti'nin sosyo-ekonomik durumu hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Tespitlerimize göre, söz konusu defterler üzerinde birkaç çalışma yapılmıştır¹¹.

Bu bildirimizde, 1742-1744 yılları şikâyet konularını içeren 1 numaralı Sivas Ahkâm Defterleri'ne göre, Sivas Eyaleti'nden devlet merkezine yansıyan 65 adet Gayrimüslim şikâyet davası ve Divan-ı Hümayûn'un çözüm önerileri üzerinde durulacaktır.

1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterlerinin Fiziki ve Diplomatik Özellikleri

Sivas Ahkâm Defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Divan-ı Hümayun Defterleri tasnifi içinde yer almaktadır. Bu defterler, ciltli olup her bir defterin kapak üzeri ebru desenli kâğıtlarla kaplıdır. Sayfa adetleri 117 ila 399 arasında değişmektedir. Bizim incelemeye esas olarak aldığımız 1 numaralı defter 289 sayfadan oluşmaktadır. Bu defterin kapağı üzerinde yer alan tezyinatlı tanıtım etiketinde “Sivas Defteri. Min Evâli Cemâziyelahir sene 1155 ilâ Evâhiri Cemâziyelâhir sene 1157” bilgisi yer almaktadır. Bu bilgiden defterin Ağustos 1742-Ağustos 1744 tarihleri arasındaki şikâyet kayıtlarını ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

11 Ali Açıkel, “1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Canik Sancağından Merkeze Yansıyan Şikâyetler ve Çözüm Önerileri”, *Samsun Sempozyumu (13-16 Ekim 2011)*, III, Samsun 2012, s. 433-445; Sibel Pekdoğan *19 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-60)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2014; Kübra Dursun, *1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Yer Alan Vakıf Davalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015; Buket Çelik “Özellik ve İçerik Bakımından Sivas Ahkâm Defterleri (1742-1908)”, *Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, İksad Yayınevi, Gaziantep, Ağustos 2017, s. 112-137; Fulya Özdemir, “Eyalet-i Sivas'ta Ekonomik ve Sosyal Hayat (I No'lu Sivas Ahkâm Defterine Göre)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2017.

Sivas Ahkâm defterleri, divânî yazı ile yazılmıştır. Dîvânî yazı, Divan-ı Hümayun'da tutulan kayıtlarda kullanılan bir yazı olduğu için bu isimle adlandırılmıştır. Defterlerdeki hüküm suretleri, zamanla farklı Divan-ı Hümayun kâtipleri tarafından yazıldığı için yazının okunabilirliği ve estetiği açısından farklılıklar göze çarpmaktadır. Bazı hükümler gayet açık ve rahat okunabilirken bir kısmı oldukça karmaşık ve güçlükle çözülebilmektedir.

İncelediğimiz defterdeki şikâyet hükümlerine diplomatik açıdan bakıldığında, öncelikli olarak bu kayıtların Divan-ı Hümayun'dan sadır olan şikâyet hükümleri olmayıp bunların kopyaları olduğunu ifade etmek gerekir¹². Orijinal hükümler, ilgili adlî ve idari-askerî otoritelere ya da şahıslara havale edilmiştir¹³.

Defterlerdeki her bir hüküm suretinin girişinde şikâyet konusunun çözümü için eyalet dâhilinde idari-askerî otorite sahipleri ile adlî mercilere hitapta bulunulmuştur. Hüküm suretlerinde adlî ve idari-askerî yetki sahipleri olarak *beylerbeyi*, *sancakbeyi*, *muhassıl*, *muhassıl vekilî*, *voyvoda*, *kadı ve nâib* gibi taşra birimlerinin yöneticileri zikredilmiştir. Bu husus aşağıdaki iki örnekte açıkça görülmektedir:

“Sivas vâlisine [ve] kâdisına ve Tokad Kazâsı nâibine hüküm ki ...”¹⁴

“Eğin kâdisına ve Eğin hassa voyvodasına hüküm ki...”¹⁵

Girişteki hitap cümlesini müteakiben şikâyet yapanların künyeleri ile ilgili bilgiler verilmektedir. Defterdeki hükümlere bakıldığında şikâyetçilerin üç grupta toplandığı görülmektedir:

1- Bütün bir kaza halkını temsil ederek doğrudan kadıya gidip onun vasıtasıyla arz-ı halde bulunanlar.

“Sen ki Ünye kâdısı Mevlâna-yı mûma-ileyh İsmail Adlî zîde fazlulusun mektup gönderüb Ünye Kazâsı'nda sâkin ehl-i zimmet re'âyâ meclis-i şer'e varub...”¹⁶

“Sivas Kazâsı nâibi Mevlâna Mehmed Hamdi zîde ilmihu südde-i

12 Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C VII-VIII, (1988), s. 41.

13 J. E. Matuz, “Transmission of Directives from the Center to the Periphery in the Ottoman State from the Beginning until the Seventeenth Century”, *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (edit., Caesar E. Farah), The Thomas Jefferson University Press, Missouri, (1993), s. 23.

14 Sivas Ahkâm Defteri=*SAD* 1, 4/3.

15 *SAD* 1, 108/1.

16 *SAD* 1, 3/1.

sa'adetime mektub gönderüb Sivas Eyâleti'nde Karahisar-ı Behramşah
Kazâsı kurâları ve ahâlileri bi-ecmaihim meclis-i şer'e varub..."¹⁷

2- Halktan bir ya da birkaç şahıs şahsen Divan-ı Hümayun'a gelerek veya
doğrudan arz-ı halde bulunanlar.

"Kazâ-i mezbûr [Eğîn] ahâlisi gelüb..."¹⁸

"Tüccardan Haçık nam zimmi gelüb..."¹⁹

"Kazâ-i mezbûra [Divriği] tâbi'bağlı Aşve? nâm karyeden Donik ve
Ovannes nâm zimmiler südde-i sa'adetime arz-ı hal edüb..."²⁰

"Tokat mahallâtından Ka'be Mahallesi sâkinlerinden Kirkor veled-i
Ovannes nâm zimmi südde-i sa'adetime arz-ı hal edüb..."²¹

İncelediğimiz Sivas ahkâm defterinde Gayrimüslimlerle ilgili şikâyet hükümlerinin
57'sinde bir veya birkaç kişinin Divan-ı Hümayun'a doğrudan başvurduğu, kalan
6 hükümde şahısların bireysel ya da toplu olarak arz-ı hal ile Divan'a müracaat
ettiği görülmektedir.

3- Kadıların şikâyet konuları hakkında doğrudan Divan-ı Hümayun'a gönderdiği
mektub veya *arzlar*.

"Sen ki Osmancık kâdısı Mevlâna Mehmed zîde fazluhusun südde-i
sa'adetime mektub gönderüb ..." ²²

"Sen ki Amasya kâdısı Mevlâna Esseyid Fazlullah zîde fazluhusun südde-i
sa'adetime mektub gönderüb..." ²³

Ahkâm hükümlerinde şikâyetle bulunanların kimlik bilgilerinden sonra şikâyet
konusunun anlatıldığı kısma geçilir ve burada şikâyet konusu ayrıntılı olarak
verilir. Aşağıya aldığımız iki örnekte belirttiğimiz hususlar açıkça görülmektedir.

"...kazâ-i Osmancık'da vakı' Emir Bozar Zâviyesi Vakfı'nın mütevellileri
Seyyid Ahmed Efendi ve vâlideşi Şerife Rabia diyar-ı âharda olmağla vakf-ı
mezbûru rüyete iktidârları olmayub her sene birer bigâne kimesnelere

17 SAD 1, 6/3.

18 SAD 1, 108/1.

19 SAD 1, 30/7.

20 SAD 1, 58/5.

21 SAD 1, 164/2.

22 SAD 1, 1/2.

23 SAD 1, 20/1.

sipariş etmeleri ile umûr-ı vakfı muhtell ve murtezikanın vezaiflerine halel-târî olmağla mütevellilerin ve murtezika-yı vakfın muhtarı olan El-Hac Osman zîde kadrehu murtezika-i vakıfıdan olub vakf-ı mezbûru rüyete iktidârî olmağla beher sene kaymakam-ı müteveli olmak üzere yedine emr-i alîşânım ihsan olunmak bâbında ricâsın arz ...”²⁴

“...bunlar karye-i mezbûrenin defterde mukayyed zimmi ra’iyyet ve ra’iyyeti oğullarından olub üzerlerine edâsı lâzım gelen resm-i ispençeleri kanûn ve defter mücebince karyeleri zâbitine edâ idüb erbâb-ı tumâr karyelerinden Berkin? nâm karyenin defterde mukayyed reâyâlarından değiller iken karye-i mezbûre sipahileri hilâf-ı kanûn ve defter on seneden mütecâviz fuzulî ve tegallûben resm-i ispençe nâmıyla akçelerin alub gadr itmeleriyle bundan akdem ol vechile olan te’addileri men’ olmuşken memnu olmayub ...”²⁵

Şikâyet konusunun anlatıldığı kısmı müteakiben şikâyet konusunun halli için ne yapılması gerektiğinin cevabı olarak *emir-hüküm* kısmı yazılır. Aşağıya aldığımız iki örnek, ifade ettiğimiz hususu açıkça göstermektedir.

“...ve Asitânede ahâlıden misafireten mevcut bulunan iki nefer kimesneden istihbâr olundukta minvâl-i muharrer üzere olduğun âla tariki’s-şehâde haber ve mezbûr El-hâc Osman kaymakam-ı müteveli olunmak bâbında istidâ-yı inânet eyledüğün bil-fiil Anadolu kâdiaskeri olan Mevlâna Mehmed edâme Allahu Teâla fazâilehu ilâm etmeğın müşârün-ileyhin ilâmı mücebince amel olunmak için yazılmıştır”²⁶

“...hilaf-ı kanûn ve defter taaddiden hali olmadıkları ve şeyhü’l-islâmdan fetvâ-yı şerîfe verildiğün bildirüb mücebince amel olunub hilâf-ı kanûn ve defter resm-i ispenç nâmıyla akçe talebiyle ta’addi ittirilmeyüb meni bâbında hüküm-i hümayûnum ricâ eyledikleri ecilden hilâf-ı kanûn ve defter ta’addi ittirilmemek için yazılmıştır”²⁷

Emir-hüküm kısmı tamamlandıktan sonra kayıt tarihi düşülür. Tarih yazımında günler Evâ’il (1-10 arası), Evâsıt (11-20 arası) ve Evâhir (20-30 arası) şeklinde, aylar rumuz ile seneler ise rakamla yazılmaktadır. Bu bilgileri aşağıda verilen iki örnek teyit etmektedir.

²⁴ SAD 1, 1/2.

²⁵ SAD 1, 58/5.

²⁶ SAD 1, 1/2.

²⁷ SAD 1, 58/5.

Fî Evâili C sene 1155²⁸

Fî Evâhiri Za sene 1155²⁹

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu

Osmanlı Devleti Gayrimüslim tebaaya dinî, adli, idari ve eğitim alanlarında kendi kurumlarını ve yasalarını düzenleme ve kullanma hakkı tanımıştı. Ayrıca her bir Gayrimüslim cemaate kendi başkanını seçme hakkı vermişti. Gayrimüslim cemaatler de kendi teşkilatlarını kurarak, yarı bağımsız bir statü içinde cemaat işlerini yürütmüşlerdi³⁰.

Osmanlı ülkesinde yaşayan Gayrimüslimler, dinî mensubiyetlerine göre bir cemaatin üyesi idiler. Her Gayrimüslim cemaat, bağımsız bir dinî grup ya da “millet” olarak kabul edilmişti. Bu cemaat ya da millet liderleri, kurdukları teşkilatlarıyla hükümetle Gayrimüslim tebaa arasındaki resmî işlemlerin yanı sıra cemaatlerinin dinî, adli ve eğitim işlerini yürütmekle yükümlü idiler. Ülkedeki bütün Ortodoksların cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Musevilerinkini Hahamhane, Ermeni cemaatinin işlerini de Ermeni Patrikhanesi yürütmekteydi³¹. Gayrimüslimlerin devlete kaşı yükümlülükleri özetle vergi (cizye ve diğer vergiler) ödeme, sosyal hayatta kıyafet kısıtlamalarına tabi olma ve siyaset yasağına uymaktan ibaretti³².

İslam hukukunu uygulayan Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve bu devletin tebaası olan Gayrimüslimler hukuki bakımdan “*zimmî*” statüsünde idiler. Devlet, zimmîlerin can ve mal dokunulmazlıkları ile din ve vicdan hürriyetlerini korumakla yükümlü idi. Hukuk alanında Gayrimüslimlerin, kendi aralarındaki aile ve mirasla alakalı özel hukuka ait meselelerini öncelikle kendi dinî cemaat kurumlarına götürme, istemeleri halinde şer'î mahkemelere müracaat etme hakları vardı³³. Zimmîler, özel hukukla alakalı meselelerini çözmek için çoğu zaman tek hakimli şer'îye mahkemesine müracaat ettiler. Gayrimüslimler tarafından da şer'î mahkemeye getirilen bütün davalar, karara bağlanarak mahkeme defterine yani “*şer'îye sicili*”ne

28 SAD 1, 1/3

29 SAD 1, 65/3

30 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 38.

31 Eryılmaz, *age*, s. 38-39.

32 Eryılmaz, *age*, s. 45-51.

33 İslam hukuku ve Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin hukuku statüleri hakkında özet bilgi için bk., Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 7-15.

kaydedilmekteydi. Bu hususta Osmanlı şer'î mahkeme defterlerinde pek çok kayıt bulunmaktadır.

Gayrimüslim Osmanlı tebeası, kamu düzenini ilgilendiren alanlarda devletin hukukuna (şer'î ve örfî) tabi idiler. Ancak İslam hukuku çerçevesinde hareket etmeleri durumunda, Gayrimüslimlere devlet tarafından zimmet antlaşmasının hükümlerine göre davranılmakta ve korunmaktaydılar. Özellikle, ferdî haklar açısından Osmanlı yönetimi Gayrimüslim vatandaşlarını, Müslüman vatandaşlarından ayırt etmemişti. Zimmilere de angarya uygulayan ve zulüm yapan yöneticileri şikâyet hakkı verilmişti. Arşivlerde yer alan arz-ı hal ve arz-ı mahzarlardan, Gayrimüslim reayanın, yöneticiler (ehl-i örf) hakkındaki şikâyetlerini merkeze kolaylıkla iletebildikleri ve merkez tarafından da gerekli tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır³⁴.

1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Gayrimüslimler ile İlgili Hüküm Suretleri

Bu başlık altında, 1 numaralı Sivas Ahkam Defteri'nde kayıtlı bulunan Gayrimüslimlerle ilgili hüküm suretleri önce konularına göre ana kategoriler çerçevesinde tasnif edilecek ardından her bir kategori içerik olarak ele alınacaktır. Ayrıca bu hüküm suretlerinin hukuki sonuçları üzerinde durulacaktır.

1. Hükümlerin Konularına Göre Kategorik Dağılımı

İncelenen Sivas ahkâm defterinde Gayrimüslimlerle ilgili toplam 65 hüküm sureti yer almaktadır. Bu rakam defterdeki toplam hüküm suretlerinin (1329 adet)³⁵ yaklaşık %4.9'una tekabül etmektedir. 1649-1653 yılları arasındaki Şikâyet defterlerini kapsayan bir çalışmada Gayrimüslimlerle ilgili şikâyet davalarının oranı %10 olarak tespit edilmiştir³⁶. Bu oranın yüksekliği veya azlığının eyaletlerdeki Müslim-Gayrimüslim nüfus oranlarına bağlı olduğu düşünülebilir.

Gayrimüslimlerle ilgili toplam 65 hüküm suretinin 38 adedi tamamen Gayrimüslim tebaa arasındaki anlaşmazlıklarla, kalan 27 hüküm sureti de Müslim ve Gayrimüslim reaya arasındaki ihtilaflarla alakalıdır. Bu hüküm suretlerinin içerik bakımından kategorik dağılımı aşağıda Tablo 1'de verilmiştir. Tablodaki dağılımdan defterdeki hüküm suretlerinin alacak-verecek davaları (%41,53); özel

34 Belkis Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", [http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/\(1987\)/20756.pdf](http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/(1987)/20756.pdf), s. 180.

35 Özdemir, *agt*, s. 6.

36 Gümrükçüoğlu, *agm*, s. 188.

yaşama ve mülkiyete müdahaleye dair şikâyetler (%13,84); para ve eşya gaspı, haksız para talebine dair davalar (%12,30); vergi usulsüzlükleri ile ilgili şikâyetler (%10,76); miras davaları (%9,23); ve cinayet (katl), darp, zulüm ve taciz davaları (%7,69) kategorilerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu kategorilere ait oranlardan alacak-verecek davalarının büyük çoğunluğu teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Gayrimüslimlerle İlgili Hükümlerin Kategorik Dağılımı

Kategori	Hüküm Sayısı	Yüzde (%)	Referans
1. Alacak-verecek davaları	27	41,53	1(m)/3; 5/2; 17/4; 25/1; 30/7; 44/4; 74/4; 85/4; 90/1; 108/1; 111/5; 118/3; 155/1; 156/4; 177/3; 198/1; 220/5; 228/3; 242/2; 254/2; 257/4; 260/4; 262/1; 271/2; 273/3; 276/3; 288/2;
2. Özel yaşama ve mülkiyete müdahale şikâyetleri	9	13,84	6/1; 8/2; 26/4; 31/2; 48/4; 90/5; 98/5; 164/2; 187/3
3. Para ve eşya gaspı ile haksız para talebi şikâyetleri	8	12,30	4/3; 145/3; 152/1; 166/3; 168/3; 183/4; 196/2; 260/5;
4. Vergi usulsüzlüklerine dair şikâyetler	7	10,76	12/3; 24/3; 58/5; 76/4; 215/6; 230/2; 231/5
5. Miras davaları	6	9,23	11/1; 70/1; 135/2; 180/2; 190/4; 197/2;
6. Cinayet (katl), darp, zulüm ve taciz davaları	5	7,69	82/4; 191/4; 195/5; 243/1; 284/3
7. Diğer	3	4,61	147/4; 169/3; 272/2
Toplam	65	100	

2. Hüküm Suretlerinin İçerik Bakımından Değerlendirilmesi

Burada, yukarıda konularına göre kategorik dağılımı verilen Gayrimüslimlerle ilgili hüküm suretleri içerik olarak ele alınacaktır. Konunun daha iyi anlaşılması için kategorik dağılımı oluşturan başlıklara göre değerlendirmeler yapılacaktır.

a. Alacak-Verecek Davalarına Dair Hükümler

Bu kategori ile alakalı 1 numaralı Sivas ahkâm defterinde Gayrimüslimlerle ilgilendiren toplam 27 dava kaydı yer almaktadır. Bu kayıtlardan dördünde Gayrimüslim sarraflar senet mukabili borç para vermişler ancak alınan borçlar zamanında geri ödenmemiştir. Örneğin, sarraf taifesinden zimmi Timur'un

Sivas'ta Ali Baba Zaviyesinin zaviyedarı olan Ali Ağa'da 1150/1736 senesinde 400 kuruş alacağı olup talep ettiğinde vermemiştir. Bunun üzerine Bogos adlı zimmiyi vekil tayin ederek borcun vekil aracılığı ile ödenmesi için emr-i şerif ricasında bulunmuştur. Merkez, davanın mahallindeki mahkemede görülmesi için Sivas valisine ve Sivas kadısına Evâsıt-ı Receb 1155/Eylül ortaları 1742 tarihli emir göndermiştir³⁷. Diğer hüküm suretleri, *Sarrağ zimmi Şahin'in bazı Sivas kazası sakinindeki alacak hakkı*³⁸; *sarrağ taifesinden Matos ve Nikos adlı zimmilerin Sivaslı Mustafa'daki 1750 kuruş alacak hakkı*³⁹ konuları ile alakalıdır.

Alacak-verecek davaları kategorisindeki davalardan diğer üç tanesi tüccar Gayrimüslimler arasındaki anlaşmazlıklarla alakalıdır. Bu üç dava kaydından birincisinde, tüccar Haçık zimmi Tokat sakinlerinden Bazirgân Ohan'a 1150 senesinde “var Erzurum'da tilki boğazı al ve İstanbul'a götür bey eyle” diye 3000 kuruş vermiştir. Ohan “ben diyar-ı ahire gidüp gayri meta alırım” dediğinde Haçık razı olmayıp “elbette var Erzurum'dan al ve İstanbul'a götür bey olunur ise bey eyle olunmaz ise Valide Hanı'nda sakin Abustol nam zimmiye teslim eyle badehu sen bu tarafa gel. Ben sana yirmi otuz kise akçe verüp aher diyara gönderirim” diye buna emir vermiştir. Bu da ona bir senet verip emri üzere Erzurum'dan tilki boğazı satın alarak Asitane'ye götürmüş, satamayıp adı geçen Abustol'a teslim ederek teslime dair kâğıt almıştır. Lakin bu başka yerden aldığı mal ile kar edip 400 kuruş kazanmıştır. Haçık, bu parada alakası olmamasına rağmen, Abustol'dan aldığı kâğıdı verip senedini geri istediğinde, vermedikten gayri kazancından haksız yere 266,5 kuruşunu almıştır. Bunun üzerine Ohan, para ile senedin geri verilmesi hususunda emr-i şerif rica etmiştir. Divan'dan meselenin yerel mahkemede görülmesi için Tokat Kazası naibine Evâil-i Şaban 1155/Ekim başları 1742 tarihli hüküm gönderilmiştir⁴⁰. Diğer iki hüküm sureti, *Ermeni Acem tüccarı Mihail adlı zimminin vekili Tokatlı Avron oğlu Simon üzerindeki 14 kise değerinde mal ile 9 kise mal-ı mudaraba akçesine, bunun ölümü üzerine el koyan Simon'un mirasçılarının vasisi Acem Avi adlı zimminin yargılanması için İstanbul'a getirilmesi*⁴¹ ve *Tokat'ta sakin ve Ermeni Acem tüccarından Ağıcan zimminin kardeşleri Ovak ve Hokas Acem zimmilerdeki 628 kuruş alacak hakkı*⁴² konularıyla ilgilidir.

³⁷ SAD 1, 17/4.

³⁸ SAD 1, 177/3.

³⁹ SAD 1, 155/1; 198/1.

⁴⁰ SAD 1, 30/7.

⁴¹ SAD 1, 74/4.

⁴² SAD 1, 111/5.

Alacak-verecek davaları kategorisindeki davalardan ikisi şirket ortakları arasındaki anlaşmazlıklarla alakalıdır. Bu davaların ilkinde, İsa adlı zimminin, Kırkor ve oğlu Ovannes ile 1150/1736 senesinden beri şirket-i inan ile ortak olarak çalışmakta iken sene sonu muhasebesinde 1200 kuruş alacak hakkı ortaya çıkmıştır. Kırkor ve Ovannes bu parayı ödemeyip firar etmişlerdir. Bunun üzerine zimmi İsa, davası ile alakalı Şeyhülislam'dan fetvası olduğunu bildirip meselenin kanun üzere çözümü için Divan'dan hüküm ricasında bulunmuştur. Divan'dan meselenin mahallî mahkemece çözülmesi yönünde [Sivas Eyaleti] kadıları ve Tokat Kazası naibine Evâil-i Şevval 1155/Aralık başları 1742 tarihli hüküm gönderilmiştir⁴³. İkinci davada, Tokatlı Peştemalci İstafan adlı zimmi 1150 senesinde mudaraba yoluyla El-Hac Ömer'den 1300 kuruş alıp şirket üzere ticaret yapmaktayken hasıl olan faizi ve asıl akçeyi vermeden vefat etmiştir. Ölen kişinin oğlu bunun oğlu Mustafa'ya 600 kuruş verip aralarında sulh yapmışlardır. El-Hac Ömer, bu sulhu kabul etmeyerek asıl maldan kalan 700 kuruşun kendisine tediyesi için emr-i şerif rica etmiştir. Bunun üzerine, Divan'dan davanın yerel şer'î mahkemede görülmesi hakkında Tokat mollası ve Tokat voyvodasına Evâsıt-ı Rebiülahir 1157/Mayıs ortaları 1744 tarihli hüküm yazılmıştır⁴⁴.

Bu kategoride geriye kalan şikâyetler, sıradan insanlar arasındaki farklı konulardaki alacak-verecek davaları ile ilgilidir. Bunların konuları özetle şöyledir: *Eğin Kazası'nda bazı zimmilerden zimmi taifesinin vekili oldukları iddiası ile bazı zimmilerden alacak talebi*⁴⁵; *Tokatlı Ali ve Asador'un yine Tokat'ta kazancı esnafından Ohan, Pabuk, Mıgırdıç ve sairiden alacak iddiası*⁴⁶; *Tokat sakinlerinden Nasran ve oğulları ile İsa ve Nikos zimmiler arasındaki alacak iddiası*⁴⁷; *Tokat sakini Mustafa ile vekili Takoz zimmi arasında mal satışından dolayı yaşanan ihtilaf*⁴⁸; *Seyyid Mehmet'in 950 kuruşunu Amasyalı Andon ve destekçilerinin zorla alıp geri ödememesi*⁴⁹; *Eğin Kazası ahalisinin vekilleri olan Agop ve Bogos'un zimmetlerine para geçirmeleri*⁵⁰; *Gümüş Kazası Hacı Köyü'nden Asador zimmi ile Mardiros zimmi arasındaki alacak meselesi*⁵¹; *Sivas Kazası Dodurga Köyü'nde Kethuda Kocabaşı oğlu Manışkan'ın köydeki*

43 SAD 1, 44/4.

44 SAD 1, 257/4.

45 SAD 1, 1(m)/3.

46 SAD 1, 5/2.

47 SAD 1, 25/1.

48 SAD 1, 85/4.

49 SAD 1, 90/1.

50 SAD 1, 108/1.

51 SAD 1, 118/3.

*fukaranın paralarını alıp geri ödememesi*⁵²; *Sivaslı Mihail zimmi ile yine Sivaslı Haçık Şalikin zimmi arasındaki alacak-verecek meselesi*⁵³; *Amasya sakinlerinden Aleksan, Andon, Servan oğlu Karabet, Emvador ve Gürcü Davir adlı zimmilerin yine Amasya'da sakin bazı Müslim ve Gayrimüslim şahısların vergileri için borç olarak verdikleri 3000 kuruşu alamamaları*⁵⁴; *Bask zimminin eski Tokat voyvodası Darendeli Hüseyin Ağa zimmetindeki 1040 kuruş alacağı*⁵⁵; *Divriği Kazası Ertamuk Köyü'nden Yanos ve Arakil zimmilerden Bekir Beşe, Kör Yazıcı ve sair kişilerin dedelerinin borcu olduğu iddiası ile para talep etmeleri*⁵⁶; *el-Hac Mehmed'in Aleksan ve Sekyas adlı zimmiler vasıtasıyla İstanbul'a havale ettiği paranın mahalline ulaşmaması*⁵⁷; *David ve Artin adlı zimmilerin Gedegralı Todori oğlu Abraham zimmi zimmetindeki beş yıllık çalışma ücretlerinin ödenmemesi*⁵⁸; *Han-ı Cedid Kazası Yeniköy Köyü'nden Babağ adlı zimminin Sivaslı Adil oğlu Mehmed'e 540 kuruşluk borcuna karşılık Mehmed'in bunun tarla ve değirmenine el koyması*⁵⁹; *İstanbul sakini Mikail adlı zimminin Sivaslı Çancak Şahin adlı zimmiye borç para kefilliğinde yaşanan sıkıntı*⁶⁰; *Divriğili Arakil, Ovannes ve Bedros zimmilerin Müslim ve Gayrimüslim bazı kişilerden aldıkları malların bedellerini ödeme alacaklılarla ihtilafa düşmeleri*⁶¹; *ve Sahak adlı zimminin Tokatlı İsrail, Kasbar ve Mührap zimmilerdeki 45 kise akçe alacağının ödenmemesi*⁶².

b. Özel Yaşama ve Mülkiyete Müdahaleye dair Hükümler

Bu kategorideki davalar ile ilgili elimizde toplam 9 adet şikâyet hükmü yer almaktadır. Bu hükümlerden dördünde bazı Gayrimüslimler komşularının evlerine bitişik bina yaparak onların meskenlerinin gün ışığını kesmişler ve özel yaşamlarına müdahale etmişlerdir. Örneğin, Eğin Kazası'nda Çorak Köyü'nde Aleksan zimmi, evine bitişik evi bulunan Arakil zimminin 1150/1736'da evine köşk çıkıp bunun evinin gün ışığını kesmesinden dolayı davacı olmuştur. Mahkeme Aleksan'ı haklı bulmuş ancak Arakil mahkeme kararına uymamıştır. Bu nedenle Aleksan, Arakil'in ihdas ettiği köşkün mahkeme ve voyvoda vasıtasıyla kaldırılması

52 SAD 1, 156/4.

53 SAD 1, 220/5.

54 SAD 1, 228/3.

55 SAD 1, 242/2.

56 SAD 1, 254/2.

57 SAD 1, 260/4.

58 SAD 1, 262/1.

59 SAD 1, 271/2.

60 SAD 1, 273/3.

61 SAD 1, 276/3.

62 SAD 1, 288/2.

için merkezden emr-i âli rica etmiştir. Divan'dan meselenin yerel mahkemede halledilmesi için Eğin kadısı ve voyvodasına Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1155/Ağustos ortaları 1742 tarihli hüküm yazılmıştır⁶³. Diğer üç hüküm, *Eğin Kazası'ndan Minas ve kardeşinin evlerinin yakınına David adlı zimminin ev yaparak bunların pencerelerinin gün ışığını kesmesi*⁶⁴; *Eğin Kazası'nda Hazer zimminin evine, komşusu Altuni zimminin evinin penceresinin havale olması*⁶⁵; ve *Tokat'ta KabeMahallesi'nden Rabia adlı kadın, komşusu Kürkor'un evine tadilat yaptığında bunun muftağının ışığını kestiği iddiası*⁶⁶ konuları hakkındadır.

Özel mülke müdahale ile ilgili diğer hüküm suretlerinde Gayrimüslimlere ait mülk arsa, bağ ve menzillere yine Gayrimüslim şahıslar tarafından haksız müdahaleler yapılmıştır. Örneğin, Eğin kadısına hitaben yazılan Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1155/Ağustos ortaları 1742 tarihli hükümde, Eğin kazasında Çorak Köyü'nden Mihail zimmi, 19 yıl evvel satın aldığı arsasına arsanın eski sahibinin oğlu Kazir tarafından müdahale edildiği ancak sonra 95 kuruşa uzlaştıklarını belirtilmiştir. Daha sonra Mihail bu arsa üzerine bir ev yaptırmış fakat bu sefer de Dimitri zimmi ev arsasına Kazir'in babasından 13 sene evvel satın aldığı gerekçesiyle müdahale etmiştir. Mihail, Dimitri'nin haksız müdahalesinin kaldırılması için merkezden hüküm istemiştir. Merkezden meselenin yerel mahkemede halledilmesi emredilmiştir⁶⁷.

Özel mülke müdahale ile ilgili diğer hükümler, *Eğin Kazası'na Gamzegat Köyü'nde Antaran adlı zimmi kadının kocasından satın aldığı mülklere kocasının alacaklıları tarafından müdahale edilmesi*⁶⁸, *Haçık zimminin babası Boğos'un Sivas'ta Mustafa b. İbrahim'den ferağ ettiği arazide Mustafa'nın kız kardeşinin hak iddia etmesi*⁶⁹, *Eğin Kazası'nda Vank Köyü'nde Simav zimmi amcası ve validesinden hibe ve ferağ ile aldığı emlake amcasının ferağdan vazgeçtim diyerek müdahale etmesi*⁷⁰ konuları ile alakalıdır.

c. Para ve Eşya Gaspı ile Haksız Para Talebi Davalarına dair Hükümler

Bu kategori ile alakalı 1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde Gayrimüslimleri ilgilendiren toplam 8 şikâyet kaydı yer almaktadır. Bu kayıtlardan üçünde ev ya da

63 SAD 1, 8/2.

64 SAD 1, 90/5.

65 SAD 1, 98/5.

66 SAD 1, 164/2.

67 SAD 1, 6/1.

68 SAD 1, 31/2.

69 SAD 1, 48/4.

70 SAD 1, 187/3.

oda basıp para ve eşya gaspı yapıldığı yönünde şikâyetler dile getirilmiştir. Örneğin, Sivas valisi ve kadısı ile Tokat kazası naibine gönderilen Evâil-i Cemaziyelahir 1742/Ağustos başları 1742 tarihli hükümde, Tokat sakinlerinden kazancı zimmi Habbal oğlu Ohan, Bapuk, Mıgırdıç ve Abraham'ın evlerini, yine aynı yerden Keşiş oğlu Arslan, Musa, İskender, Sem oğlu Mıgırdıç, Kirkor, Simavon, Kesir, Haçador, Simon ve Abraham isimli zimmiler birlikte 1150/1736 senesinde basıp bir miktar mal ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Bu malların mahkeme yoluyla alınması ve gasıpların cezalandırılması için hüküm talep edilmiş, merkezden meselenin yerel mahkemede halledilmesi istenilmiştir⁷¹. Diğer şikâyet hükümleri, *Ohan ve zevcesi Maryem zimmilerin tüccar Aleksandır'ın ortağı Sirmon'a 500 kuruşu emanet olarak götürüp teslim etmeleri, Sirmon'un bunu inkâr etmesi yanında Ohan'ı habs ve evine varıp 2000 kuruş malını gasp etmesi*⁷²; *eşkiyadan Şeyh oğlu Ahmet ve kardeşi Seyyid Bekir'in Harasan adlı zimminin odasını basıp 100 kuruş naklini, 200 kuruşluk eşyasını ve bir kılıcını gasp etmeleri*⁷³ konuları ile ilgilidir.

Geriye kalan 5 adet şikâyet kaydı, birbirinden farklı içeriklere sahiptir. Bunların özetle konuları şöyledir: *Yeniil kazasında Gören köyünden Bayramşah adlı zimminin bazı mülk ve eşyasına, yine aynı köyden Ohan zimminin zorla el koyması*⁷⁴; *Eysil adlı zimminin İstanbul'da birlikte kaldığı Aslan isimli zimminin 150 kuruşunu çalıp Sivas Kazası'na firar etmesi*⁷⁵; *Tokat'ta kazancı esnafından Karabet, Todor, Haçador, Kirkor, Mıgırdıç ve sair zimmilerin yine kazancı olan Pasak zimmiden tehditle 600 kuruş para almaları*⁷⁶; *Divriği'de el-Hac Mehmed'in Gürcü adlı zimmiden alacağını Gürcü'nün ölmesi sebebiyle kefil olduğunu iddia ettiği Agop zimmiden almak için onu taciz etmesi*⁷⁷; ve *İnatiye, Koğas, Serkis ve Tanos adlı zimmilerin halktan haksız yere para talep etmeleri*⁷⁸.

d. Vergi Usulsüzlüklerine dair Hükümler

Vergi usulsüzlükleri ile ilgili olarak incelediğimiz 1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde 7 adet hüküm suretine rastlanmıştır. Bu hükümlerden üçü iltizam bedeli, ikisi ispenç resmi ve diğer ikisi de cizye vergisindeki suiistimalle alakalıdır.

71 SAD 1, 4/3.

72 SAD 1, 166/3.

73 SAD 1, 260/5.

74 SAD 1, 145/3.

75 SAD 1, 152/1.

76 SAD 1, 168/3.

77 SAD 1, 183/4.

78 SAD 1, 196/2.

İltizam bedeli ile alakalı hükümlerin ilkinde, Zile Kazası'nda bir Zaviye Vakfı'nın akarı olan Karaağaçalanı Köyü'nün vergi toplama hakkını Hüseyin isimli zaviyedârdan 250 kuruşa iltizama alan Çark adlı zimmi, sadece 100 akçe vergi toplayabildiğinden zarara uğradığı gerekçesi ile şikâyetçi olmuştur. Meselenin çözümü için emr-i âlî rica etmesi üzerine, Sivas beylerbeyisi ve Zile kadısına Evâsıt-ı Zilhicce 1155/Şubat ortaları 1743 tarihli hüküm yazılmıştır⁷⁹. İltizamla alakalı diğer iki hüküm suretinin konu aynı olup *Gedikçubuk Kazası'na bağlı Örfler, Masisa, Köçekli ve Cihadanlı adlı köylerin malikane vergi gelirlerini üç yıllığına iltizama alan Sarraf taifesinden Matos ve Natagos adlı zimmilerin vergi toplamasına bazı zorba kişilerin mâni olması*⁸⁰ ile ilgilidir.

Gayrimüslimlerin ödediği ispenç resmi ile alakalı iki hükümden birincisinde, Divriği'ne bağlı Aşve Köyü'nden Donik ve Avannes adlı zimmiler, ödemeleri gereken ispenç resmini kendi köyleri zabıtine ödedikleri halde, Terkin adlı köyün sipahisi bunlardan haksız yere ispenç resmi talep etmesinden dolayı şikâyetçi olmuşlar ve sorunun çözümü için Divan'dan emr-i âlî rica etmişlerdir. Bu rica üzerine, davanın yerel mahkemede görülmesi için Divriği kadısına Evâil-i Zilkade 115/Ocak başları 1743 tarihli hüküm gönderilmiştir⁸¹. İспенç resmi ile alakalı diğer hükümde, Eğin Kazası'ndan Kirkor zimmi, Divriği Kazası'na tabi Yekdedere Köyü'nün zimmi raiyyeti olup ispenç resmini sipahisine eda ettiği halde, Yezdan Köyü zabıtının haksız yere vergi talep etmesinden dolayı şikâyetçi olmuştur. Sorunun mahallinde çözümü için, Eğin kadısı ve voyvodasına Evâil-i Zilkade 1156/Aralık sonu-Ocak başı 1743-44 tarihli hüküm yazılmıştır⁸².

Gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisi ile alakalı iki hükümden birincisinde, Eğin Kazası Gayrimüslim reayası, 1155 yılı cizye tahsildarı Bayraktar Osman'ın cizye dağıtımı ve tahsilinde kanuna aykırı hareket ettiği gerekçesiyle kendisinden davacı olmuşlardır. Baş defterdarın davanın mahallinde görülmesi için emr-i âlî yazılması yönündeki ilamı gereğince, Sivas valisine ve Eğin kadısına Evâhir-i Cemaziyülahir 1155/Ağustos sonları 1742 tarihli hüküm yazılmıştır⁸³. Cizye vergisi ile alakalı diğer hükümde, Eğin Kazası reayasının İstanbul'da oturan bazı kötü niyetli Eğinli reaya tahriki ile cizyedar usulsüzlük yapıyor diye şikâyetçi olup cizye tahsilinin tehirine sebep oldukları gerekçesiyle Sivas Eyaleti cizyedârı şikâyetçi olmuştur.

⁷⁹ SAD 1, 76/4.

⁸⁰ SAD 1, 230/2; SAD 1, 231/5.

⁸¹ SAD 1, 58/5.

⁸² SAD 1, 215/6.

⁸³ SAD 1, 12/3.

Cizyedâr, şikâyetin cizye tahsilinden sonra incelenmesini rica etmiştir. Divan'dan Sivas valisi ve Eğin kadısına gönderilen Evâhir-i Receb 1155/Eylül sonları 1742 tarihli hükümde cizyedâra süre verilmesi, şikâyetin incelenmesi ve gereğinin yapılması emredilmiştir⁸⁴.

e. Miras Davalarına dair Hükümler

Miras davaları ile ilgili olarak incelediğimiz 1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde 6 adet hüküm suretine rastlanmıştır. Bu hükümlerden dördü mirasa dışarıdan müdahale, biri aile içi miras meselesi ve biri de miras alacağı davasıyla alakalıdır. Dışarıdan miras hisselerine müdahale ile alakalı hükümlerin ilkinde, Eğin Kazası'na tabi İnce Köyü'nden Mıgırdıç adlı zimmi küçükken büyük babası İlyâ'dan miras kalan evi, aynı köyden zorba İstiyekos adlı zimmi zapt etmiştir. Bu büyüüp davaya kadir olduğunda gasıptan davacı olmuştur. Gasıp bazı ayan ve zorbalardan destek alarak evi vermemiştir. Mıgırdıç'ın evin kendisine verilmesi için emr-i âlî talep etmesi üzerine, Divan'dan meselenin yerel mahkemede görülmesi için Sivas valisi ile Eğin ve Sivas kadılarına Evâsıt-ı Cemaziyülahir 1155/Ağustos ortaları 1742 tarihli hüküm yazılmıştır⁸⁵. Miras hissesine dışarıdan müdahale ile ilgili diğer üç hükümde ise *Tüccar Ermeni Acem taifesinden Malnas'ın babası Tokat'ta vefat etmesiyle babasının taşrada olan ticaret mallarından hak talebinde bulunacak olanların davalarının İstanbul'a havalesi talebi*⁸⁶; *sarraf taifesinden Minas zımminin ölen kardeşi Hazer'den kendisine intikal eden mirasın bir kısmının eşinin kardeşi zimmetinde kalması*⁸⁷ ve *Sivas Kazası'nda Zâra Köyü'nden Manuk, Mıgırdıç ve Karav zimmilerin amcaları Makdis Yakop'dan kalan mirasa aynı kazaya bağlı Kovan Köyü'nden Ağayük zımminin haksız müdahalesi*⁸⁸ söz konusudur.

Aile içi miras meselesi ile alakalı iki hükümden birincisinde, Yeniil Kazası Gürün Nahiyesi sakinlerinden Bahadır zımminin büyük babasının kız kardeşinden kendisi ile başka bir bayan akrabasına mülk ev ve sair eşya miras düşmüş ancak diğer varis bütün mirasa el koymuştur. Bahadır miras hissesinin diğer mirasçıdan alınarak kendisine verilmesi için Divan'dan emr-i şerif rica etmiştir. Merkezden meselenin halli için Yeniil kadısına ve Sivas mütesellimine gönderilen Evâil-i Receb 1156/Eylül başları 1743 tarihli hükümde, meselenin yerel mahkemede çözülmesi emredilmiştir⁸⁹.

⁸⁴ SAD 1, 24/3.

⁸⁵ SAD 1, 11/1.

⁸⁶ SAD 1, 70/1.

⁸⁷ SAD 1, 180/2.

⁸⁸ SAD 1, 197/2.

⁸⁹ SAD 1, 190/4.

Bu kategorideki en son hükümde, Eğin Kazası'ndan Asitane'ye gelince yol üzerlerinde vakı olan kadılar, naipler ve sair yerel yöneticilerden *Eğin Kazası'na tabi İçfe Köyü'nden Dudukar adlı zimminin İstanbul'da sakin murisinden intikal eden ancak bazı kimseler zimmetinde olan miras alacağını almak için İstanbul'a gidişinde engel olunmaması*⁹⁰ istenilmektedir.

f. Cinayet, Irza Tecavüz, Darp ve Zulüm Davalarına dair Hükümler

Bu kategori kapsamında incelenen Sivas ahkâm defterinde 1 cinayet, 1 irza tecavüz, 1 darp ve dış çıkarma, 1 zulüm ve 1 adet de tacizle ilgili hükme rastlanmıştır. Cinayete dair olan hüküm suretinde, Sivas Kazası'nda Terlin adlı zimmi küçükken babası Nazarbet'i Çerçi oğlu Şehbaz adlı zimmi katletmiştir. Buluğa ulaştığında kâtille diyet davası açmıştır. Kâtil zaman aşımı gerekçesiyle yerel mahkeme kararına uymamıştır. Bu nedenle davasına muvafık fetva alıp merkezden hakkının iadesi için hüküm rica etmiştir. Merkezden davanın yerel mahkemede görülmesi için Sivas kadısı ve mütesellimine Evâil-i Receb 1156/Eylül başları 1743 tarihli hüküm gönderilmiştir⁹¹. Irza tecavüze dair olan şikâyet kaydında, Sivas Kazası Cincife Köyü'nden ve eşkiya zümresinden Hüseyin adlı kişi ile Haçador adlı zimmi, 1150/1736 senesinde gece yarısı aynı köyden Sobas, Karez, Bogos ve Behebet adli zimmilerin evlerine girip ehl ü iyallerine fil-i şeni eyledikten sonra bir miktar gümüş aletleri ile sair eşyaların dahi yağmalamışlardır. Suçluların cezalandırılması ve gasp edilen eşyaların iadesi için merkezden hüküm rica etmişlerdir. Divan'dan Sivas beylerbeyisi ve Sivas'taki kadılara gönderilen Evâhîr-i Receb 1156/Eylül sonları 1743 tarihli hükümde, davanın yerel mahkemede görülmesi emredilmiştir⁹².

Darp ve dış çıkarma içerikli dava kaydına göre, Yeniil Kazası'nda Kangal Nahiyesi'ne tabi Hamacı? Köyü'nden Mehmed b. Abdülaziz ve üç adamı, aynı köyden Karagöz oğlu Ohan'ın evin basıp 15 yaşındaki kızı ile bir miktar eşyasın aldıktan başka karısı Mariya ve validesinin başlarını darp ve zevcesinin bir dişini ihraç ve kızını fuzuli ve cebren götürüp Ekrat taifesi içinde gizlemişlerdir. Ohan'ın yerel mahkemeye şikâyeti üzerine, mesele kızın iadesi ile çözülmüştür. Ancak Mehmed sonradan tekrar Ohan'ı taciz etmiştir. Ohan'ın Divan'dan taciz ve müdahalenin durdurulması için hüküm rica etmesi üzerine, meselenin halli için Yeniil ve Türkman-ı Halep Kazası kadılarına ve Yeniil hassa voyvodasına

⁹⁰ SAD 1, 135/2.

⁹¹ SAD 1, 191/4.

⁹² SAD 1, 195/5.

Evâhir-i Zilhicce 1155/Şubat sonları 1743 tarihli hüküm yazılmıştır⁹³. Zulümle ilgili dava kaydında, Divriği Sancağı'nın Müslim ve Gayrimüslim reayası, mütesellimliğe yeni atanan *yerliden zaleme gürihundan ve yeniçeri zümresinden* Kurşunlu oğlu Kanbur Veli'nin zulüm ve mal gaspı yaptığı gerekçesiyle görevden alınmasını, yerine reaya sever bir kişinin getirilmesini talep etmiştir. Evâil-i Safer 1157/Nisan başları 1744 tarihinde Divriği hassına *ber-vech-i malikane* mutassarrıf olan Ali, Kasım, Abdullah ve Eyüb'e gönderilen hükümde reayanın talebine dikkat edilmesi istenilmiştir⁹⁴. Tacize dair dava kaydında ise Sivas'a tabi Perekendedam? adlı köyde Korul? zimmi, aynı köyden zorba Meker zimminin bunun eşini almak için tacizde bulunduğu gerekçesiyle şikâyetçi olmuş ve tacizin menî için hüküm rica etmiştir. Divan'dan meselenin yerel mahkemede görülmesi yönünde Sivas kadısı ve mütesellimine Evail-i Cemaziyülahır 1157/Ağustos başları 1744 tarihli hüküm yazılmıştır⁹⁵.

g. Diğer Şikâyet Davalarına dair Hükümler

1 numaralı Sivas Ahkam Defteri'nde yukarıda verilen kategorilere dahil edilemeyen Gayrimüslimlerle alakalı farklı şikâyet konularını içeren 3 adet hüküm sureti daha yer almaktadır. Bunların birincisinde, Divriği ahalisinin zimmi reayaları Divriğili Kirkos'u vergi ve sair işleri için vekil tayin etmişlerdir. Kirkos, görevini hakkıyla yaptığı halde, bazı gazez sahipleri buna müdahale ettiklerinden şikâyetçi olmuş ve müdahalenin kaldırılması için merkezden hüküm rica etmiştir. Divan'dan meselenin yerel mahkemede halli için Evâsıt-ı Rebiülahır 1156/Haziran ortaları 1743 tarihinde Sivas beylerbeyisi ve Divriği kadısına emr-i şerif yazılmıştır⁹⁶. Diğer ikinci hüküm suretinde, Tokathı tüccar Ohan zimmi, ticaret için kazalar arasındaki yolculuk ve ikametleri sırasında bazı zorbalara ve zabıtların sırf mal almak ve cezalandırmak kastıyla dava açtıklarından şikâyetçi olmuştur. Bu davalardan 5000 akçeden fazla olanlarının yerel mahkemede dinlenmeyerek İstanbul'a havale edilmesini talep etmiştir. Bu talebinin gereği için Divan'dan Evâsıt-ı Cemaziyülevvel 1156/Temmuz ortaları 1743 tarihinde Tokat mollasına ve kadısına hüküm yazılmıştır⁹⁷. Üçüncü ve son hüküm suretinde ise Sivas kazası Gökdi köyünden Sermude, vekili kardeşi Aramya aracılığı ile mahkemede

93 SAD 1, 82/4.

94 SAD 1, 243/1.

95 SAD 1, 284/3.

96 SAD 1, 147/4.

97 SAD 1, 169/3.

Ohan adlı zimmiden davacı olmuştur. Ohan'ın dışarda Sermede hakkında bazen “nikâhlımdır”, bazen de “nişanlımdır” diyerek onun başkası ile izdivacına mâni olduğunu iddia etmiştir. Ohan ise onunla kesinlikle alakasının olmadığını bildirmiştir. Ohan'ın müdahalesinin devam ettiği gerekçesiyle ve bunun menî için emr-i âlî istenilmiştir. Evâil-i Cemaziyülevvel 1157/Temmuz başları 1744 tarihinde Sivas kadısı ve mütesellimine gönderilen hükümde Sermude'nin başkası ile evlenmesine mâni olunmaması emredilmiştir⁹⁸.

3. Gayrimüslimlerle Alakalı Davalarının Hukuki Sonuçları

Sivas eyaletinden Divan-ı Hümayun'a gelen Gayrimüslimler alakalı bütün şikâyetlerin her birine Divan'da çözümler üretildikten sonra bunların uygulanması için taşra idarecilerine farklı ifadelerle emirler gönderilmiştir. Toplam 65 hüküm suretinin yarıya yakınında şikâyete konu olan davaların tekrar yerel mahkemede görülmesi eyalet yöneticilerine emredilmiştir. Örneğin, Sivas Kazası'nda Terlin adlı zimmi küçükken babası Nazarbet'i Çerçi oğlu Şehbaz adlı zimmi katletmiştir. Terlin, buluşa ulaştığında katile diyet davası açmıştır. Katil zaman aşımı gerekçesiyle yerel mahkeme kararına uymamıştır. Bu nedenle davasına muvafık Şeyhülislam'dan fetva alıp merkezden diyet hakkının iadesi için hüküm rica etmiştir. Merkez davanın yerel mahkemede görülmesi için Sivas kadısı ve mütesellimine hüküm göndermiştir. Bu durum aşağıdaki alıntıdan daha iyi anlaşılmaktadır:

“...bu bâbda dâvasına muvafık müte‘addid fetevâ-yı şerîfesi olduğun bildirüp fetvâ-yı şerîfeleri mücebince şer‘le görülüp icrâ-yı şer‘ ve ihkâk-ı hakk olunmak bâbında ricâ etmeğin mahallinde şer‘le görülmek için yazılmıştır.”⁹⁹

Bazı Gayrimüslim davalarında mahallinde yapılan yargılamalardan sonuç alınamayıp durum Divan-ı Hümayun'a iletilip buradan mahallinde kanuna göre çözülmesi için emir verilmesine rağmen uygulanmadığında tekit amaçlı tekrar hüküm yazıldığı görülmektedir. Örneğin, sarraf taifesinden Matos ve Nikos adlı zimmiler Sivasslı Mustafa'ya 1153/1739 senesinde Asitane'ye geldiğinde memleketine döndüğünde göndermesi şartıyla senetle 1750 kuruş borç vermişler ancak bu şahıs borcunu defaatle talep ettikleri halde eda etmemiştir. Alacaklıların talebi üzerine çavuş marifetiyle borçlunun Asitane'ye getirilmesi için emr-i âlî sadır olmuş ancak borçlu Mustafa zorba olduğundan İstanbul'a getirilmesi mümkün

⁹⁸ SAD 1, 272/2.

⁹⁹ SAD 1, 191/4.

olmamıştır. Alacaklılar, borçlu Mustafa'nın kapıcıbaşı mühürdar Mustafa marifetiyle İstanbul'a getirilmesi hakkında tekrar emr-i şerif rica etmişlerdir. Bunun üzerine, Divan'daki kayıtlar tekrar incelenmiş ve bu hususta daha önce emr-i şerif gönderildiği anlaşıldığından önceden sadır olan emir gereğince hareket edilmesi için Sivas Eyaleti'ndeki kadılara hüküm yazılmıştır. Bu durum hüküm suretinde şöyle ifade edilmiştir:

“...mezbûr Mustafa bulunduğu mahalde mübâşir ma'rifetiyle ahz ve Asitane-i sa'adetime ihzar için emr-i şerifim verildiği mukayyed bulunmağın mukaddemâ sâdır olan emr-i mücebine 'amel olunmak için tekrar emr-i âli sâdır olmuşken mezbûr Mustafa ziyâde mütégallibeden olmağla i'ta'at-ı emr-i âli etmediğinden nâşi icrâ-yı hakk mümkün olmayup ol vecihle bunlara kadr-ı külli eyledüğün bildürüp ol tarafa âhar husus için emr-i şerifimle ta'yin olunan dergâh-ı mu'allam kapucubaşlarından mühürdâr Mustafa dâme mecdûhu ma'rifetiyle mukaddemâ sâdır olan emr-i şerifim mücebine merbûr Mustafa Asitâne-i sa'adetime ihzâr ve ihkâk-ı hakk olunmak bâbında emr-i şerifim ricâ eyledikleri ecilden Divân-ı Hümayûmda mahfûz olan kuyûd-ı ahkâma mürâca'at olındukda ber vech-i muharrer ihzâr için emr-i şerifim verildiği mastûr ve mukayyed bulunmağın mukaddemâ sâdır olan emr-i şerifim mücebine 'amel olunmak için yazılmıştır.”¹⁰⁰

Bazı vergi usulsüzlükleri ile ilgili Divan-ı Hümayun'a intikal eden davalarda, baş defterdarın ilamı çerçevesinde meselelerin çözümü ile alakalı hükümler yazılmıştır. Örneğin, Eğin kazası Gayrimüslim reayası 1155/1742 yılı cizye tahsildarı Bayraktar Osman'ın cizye dağıtım ve tahsilinde kanuna aykırı hareket ettiği gerekçesiyle kendisinden davacı olmuşlardır. Baş defterdarın davanın mahallinde görülmesi için emr-i âli yazılması yönündeki ilamı gereğince, Sivas valisine ve Eğin kadısına hüküm gönderilmiştir. Mevzu aşağıdaki alıntıdan daha iyi anlaşılmaktadır:

“...mahâlinde ma'rifet-i şer'le görülüb cizyedâr-ı mezbûrun hilâf-ı şer'i ve mugâyir-i şurût fukarâ raiyyete olan ta'addîsi men' ü def' ve ziyâde akçe aldığı vâkı' ise ba'de's-sübût-ı şer'i kendüsünden redd olunmak üzere emr-i şerifim tahriri bâbında bi'l-fi'il baş defterdarım olan Ali dâme uluvvuhu i'lâm etmeğin i'lâmı mücebine 'amel olunmak bâbında fermân-ı âli-şân yazılmıştır.”¹⁰¹

¹⁰⁰ SAD 1, 198/1.

¹⁰¹ SAD 1, 12/3.

Sonuç

1 numaralı Sivas Ahkâm Defteri'nde yer alan Gayrimüslimlerle ilgili hüküm suretleri üzerine yaptığımız bu kısa analizden bazı önemli sonuçlar çıkarmak ve genel değerlendirmeler yapmak mümkündür.

Sivas ahkâm defterlerine divânî hatla yazılmış olan şikâyet hüküm suretleri, diplomatik açıdan Divan'da tutulan Mühimme defterlerinde yer alan hükümlerle aynı formattadır. Her bir şikâyet hükmünde giriş/hitap cümlesi, şikâyetçinin kimliği, şikâyet konusu, çözüm önerisi ve tarih kısımları kendine has diplomatik ifade biçimleriyle kesin olarak yer almıştır.

Osmanlı Devleti İslam hukuku çerçevesinde Gayrimüslim tebaasına da şikâyet hakkı tanımıştır. İncelenen ahkâm defterindeki hüküm suretlerinden Osmanlı taşrasında Sivas Eyaleti'ne tabi yerleşim yerlerinde Gayrimüslim tebaanın mağduriyetleri söz konusu olduğunda hak arama yoluna gittikleri ve şikâyet haklarını kullanarak şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a ulaştırdıkları ve olumlu cevap aldıkları görülmektedir.

Sivas Eyaleti'nden merkeze yansıyan Gayrimüslimlerle ilgili şikâyetlerin Osmanlı Devleti'nin en üst merkez yürütme organı olan Divan-ı Hümayun'da incelenerek meselelerin çözümlendiği görülmektedir. Çözümde ulaşmada şikâyet konularıyla ilgili varsa önceki hükümler ya da Şeyhülislamlik makamından verilen fetvalar da dikkate alınarak merkezdeki defter kayıtlarına göre yeni hükümler hazırlanarak eyaletlerdeki idari ve adli birimlerin yöneticilerine gönderilmiştir. Taşra idarecileri kendilerine ulaşan hükümlere göre şikâyetleri gidermeye çalışmış, hiçbir şekilde davaların askıda kalmasına fırsat verilmemiştir. Bazı şikâyet davalarının ise mahallinden alınarak İstanbul'da görülmesi uygun görülmüştür.

Son olarak, incelenen Gayrimüslimlere dair hüküm suretlerinden, dava konularının *alacak-verecek meseleleri; özel yaşama ve mülkiyete müdahale ile ilgili davalar; para ve eşya gaspı ile haksız para talebi şikâyetleri miras anlaşmazlıkları, vergi usulsüzlükleri ile ilgili davalar ve cinayet, darp, taciz ve tecavüzle ilgili şikâyetler* gibi ana kategorilerde toplandığı görülmektedir. Bu kategoriler içinde alacak verecek meseleleri %42 civarında bir oranla daha fazla şikâyete konu olmuştur. Bu durum, Gayrimüslimlerin ana meşguliyet alanlarının başında ticaretin yer aldığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Kaynakları

Sivas Ahkâm Defteri (SAD) 1, 1(m)/3; 4/3; 5/2; 6/1; 8/2; 11/1; 12/3; 17/4; 24/3; 25/1; 26/4; 30/7; 31/2; 44/4; 48/4; 58/5; 70/1; 74/4; 76/4; 82/4; 85/4; 90/1; 90/5; 98/5; 108/1; 111/5; 118/3; 135/2; 145/3; 147/4; 152/1; 155/1; 156/4; 164/2; 166/3; 168/3; 169/3; 177/3; 180/2; 183/4; 187/3; 190/4; 191/4; 195/5; 196/2; 197/2; 198/1; 215/6; 220/5; 228/3; 230/2; 231/5; 242/2; 243/1; 254/2; 257/4; 260/4; 260/5; 262/1; 271/2; 272/2; 273/3; 276/3; 284/3; 288/2.

Kitap ve Makaleler

Açıklı, Ali, “1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterine Göre Canik Sancağından Merkeze Yansıyan Şikâyetler ve Çözüm Önerileri”, *Samsun Sempozyumu (13-16 Ekim 2011)*, III, Samsun 2012, s. 433-445.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s. 37-110.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996.

Çelik Buket, “Özellik ve İçerik Bakımından Sivas Ahkâm Defterleri (1742-1908)”, *Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, İksad Yayınevi, Gaziantep, Ağustos 2017, s. 112-137.

Dursun, Kübra, *1 Numaralı Sivas Ahkâm Defterinde Yâr Alan Vakıf Davalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015.

Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Eryılmaz, Bilal *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 38.

Gümrükçüoğlu, Saliha Okur, “Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/1656/17690.pdf>, s. 179.

İnalcık, Halil, “Adâletnâmeler”, TTK. Belgeler II/3-4, 1965, s. 49-145.

İnalcık, Halil, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII, 1988, s. 33-54.

Konan, Belkıs, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/1987/20756.pdf>, s. 180.

Matuz, J. E., “Transmission of Directives from the Center to the Periphery in the Ottoman State from the Beginning until the Seventeenth Century”, *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (edit., Caesar E. Farah), The Thomas Jefferson University Press, Missouri, (1993).

Oğuzoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayınları, İstanbul. 2000.

Özdemir, Fulya, *Eyalet-i Sivas'ta Ekonomik ve Sosyal Hayat (I No'lu Sivas Ahkâm Defterine Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2017.

Öztürk, Said, “*Sosyo-Ekonomik Tarih Kaynağı Olarak Ahkam Defterleri*”, *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Hejat Göyünç*, Edit. Kemal Çiçek, Sota-Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem-Ankara 2001, s. 613-614.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Târîhi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB yayınları, C I, İstanbul 1993.

Pekdoğan, Sibel, *19 Numaralı Sivas Ahkam Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-60)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2014.

Sahillioglu, Halil, “*Ahkâm Defteri*”, *DİA*, C I, 1988, s. 551.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C X, Ankara 2002, s. 183-215.

Mayıs Adli İnkılabı

Ali Cem Budak* - Osman Demirbaş**

Giriş

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922’de TBMM’nin üçüncü toplantı yılını açış konuşmasında Adliye Vekâleti’nin o yıl yapacağı çalışmaları açıklarken medeni hukukun bütün alanlarını düzenlemeyen Mecelle’nin “*ihtiva veya tatmin eylemediği ihtiyacâtı*” karşılamak üzere uzmanlardan oluşan bir heyet kurulması için kanun layihası hazırlandığını belirttikten sonra, adliye teşkilatında tek hâkimli Nizamiye Mahkemeleri’nin yaygınlaştırılması ve adalet müfettişlikleri ihdasını kapsayan değişiklikler ve yargılama usulü kanunlarının ıslahına ilişkin çalışmalar yapılacağını duyurmuştur¹.

Bu konuşmanın üzerinden iki yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, 1924 yılının mayıs ayında, adliye teşkilatının ve yargılama usulü kanunlarının ıslahını amaçlayan bir kanunlaştırma hareketi olmuştur. “Mayıs Adli İnkılâbı” adı verilen bu hareket hukuk tarihimizde belki Batı hukukundan iktibas edilen yeni kodların yürürlüğe girmesi kadar önemli, fakat her halde hukuk mesleği çevreleri bakımından ondan daha sarsıcı bir gelişme olarak göze çarpmaktadır.

Hukuk ve ceza yargılaması usulü konusundaki şerhleriyle tanınan, dönemin ünlü hukukçularından Ahmed Ziya, yeni adliye kanunlarını hukuki yönleriyle inceleyen “1 Mayıs İnkılâb-ı Adlisi” başlıklı kitabının önsözüne şu satırlarla başlamaktadır: “*Birçok zamanlar hatıralarda kalacak ve ondan sonra da tarih-i adlimizde yerleşecek olan ‘1 Mayıs 1340’ tarihine müsadıf perşembe günü, memleketimizin en ufak kazalarından, en mühim vilâyet merkezlerine, merkez-i hükûmete kadar her köşesinde hakikaten ehemmiyetli bir gün idi...*”

Müellif, önsözün devamında 1 Mayıs Adli İnkılabı hakkında hukuk çevrelerinde görülen sessizliği eleştirerek şu satırlara yer vermektedir: “*Esas-ı mülk’ olan adâletin*

* Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Medenî Usul ve İcra – İflas Hukuku Anabilim Dalı, Kocaeli/TÜRKİYE, alicem.budak@kocaeli.edu.tr ORCID:0000-0002-3756-4964

** Dr. Öğr. Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul/TÜRKİYE, osdem@istanbul.edu.tr ORCID:0000-0002-4177-0824

1 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi yay., 1997, C I, s. 238-239.

tarz ve vesâit-i tevzûyyesine taalluk eden böyle ehemmiyetli bir inkılâbın başka bir memlekette herkes tarafından ve bilhassa alakadarlarınca bu kadar sükûn, hayır sükûn değil ‘sükût’ ile telakki edilebileceğine ihtimal veremem.”

Bu sükûtun sonraki yıllarda da devam ettiği söylenebilir. İnkılap tarihi kronolojisi, ders kitabı ve ansiklopedi maddesi gibi genel başvuru kaynaklarında “harf devrimi”, “şapka devrimi”, “dil devrimi” gibi isimlerle anılan ve bazıları Cumhuriyet’in ilk yıllarında yürürlüğe giren kanunlarla uygulamaya geçirilen² modernleşme hareketleri arasında “adliye devrimi”, “adli inkılap” veya benzer şekilde isimlendirilen bir harekete tesadüf edilmemektedir.

Oysa Meşrutiyet Devri’nden gelen alışkanlıkla “inkılap” kelimesinin “Büyük Fransız İnkılabı”, “Türk İnkılabı” gibi milli devrimlerin bütününe ifade etmek yanında tek tek modernleşme hareketlerinin her birini isimlendirmek için de kullanılmaya devam edildiği 1924 yılında, mayıs ayı içinde yürürlüğe giren yargılama usulü ile ilgili kanunî düzenlemeleri isimlendirmek için de “Adli İnkılap”, “1 Mayıs İnkılabı Adlisi” veya “Mayıs Adli İnkılabı” ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir³.

Bu çalışmada ele alacağımız, Mayıs Adli İnkılabını oluşturan kanunlar mahkemeler teşkilatı, yargılama usulü ve avukatlık hukukuna ilişkin olup, aşağıdakilerden ibarettir:

469 sayılı Mahâkim-i Şer’iyyenin İlgasına ve Mahâkimin Teşkilatına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun⁴ (“Şer’i Mahkemelerin İlgası Hakkında Kanun”),

460 sayılı Muhâmât [avukatlık] Kanunu⁵,

2 Bu kanuni düzenlemelerin bazıları 1961 Anayasasında (m. 153) “Devrim Kanunları”, 1982 Anayasasında (m. 174) ise “İnkılâp Kanunları” adı altında, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacağı ve yorumlanamayacağı kabul edilen kanunlar olarak sayılmıştır: 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu; 25 Teşrinisânî 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisâsı Hakkında Kanun; 30 Teşrinisânî 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun; 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair nikâh esası ile aynı kanunun 110 uncu maddesi hükmü; 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmilel Erkâmın Kabulü Hakkında Kanun; 1 Teşrinisânî 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun; 26 Teşrinisânî 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa Gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun; 3 Kânunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun.

3 Ahmed Ziya, *1 Mayıs İnkılâb-ı Adlisi ve Bir İnkılâb Münasebetiyle Neşredilen Kanunlara Dair Şerh ve Tenkit*, İzmir: Nafiz Mustafa Matbaası 1340; *Adli Kanunlar*, İstanbul: Adliye Vekâleti İhsaiyat ve Müdevvenat-ı Kanuniye Müdüriyeti yayını, Vatan Matbaası, 1340, s. 5.

4 *Resmî Gazete* 26 Nisan 1340 / 23 Ramazan 1342, No: 69.

5 *Resmî Gazete* 26 Nisan 1340 / 23 Ramazan 1342, No: 69.

461 sayılı Hükûkâm ve Mensubin-i Adliyenin Resmî Kisveleri Hakkında Kanun⁶ (“Hâkimlerin Resmî Kisveleri Hakkında Kanun”),

492 sayılı Usûl-ü Muhâkeme-i Hukukiyye ve Usûl-ü Muhâkemât-ı Cezâiyye Kanunlarıyla Sulh ve İcra Kanunlarının Bazı Mevaddını Muaddil Kanun⁷ (“Tesrî-i Muhâkemât Kanunu”).

Mayıs Adli İnkılabını Oluşturan Kanunların Yürürlüğe Girmesi

Mayıs Adli İnkılabını oluşturan kanunlardan ilk üçü aynı *Resmî Gazete*'de yayımlanmış olup hepsi birbirine yakın tarihlerde yürürlüğe girmiştir⁸. Yürürlüğe giriş tarihleri konusundaki çeşitlilik (*Resmî Gazete*'de yayım tarihi, *Resmî Gazete*'de yayımlanmasının ertesi günü, “Mayıs ayı başlangıcı”) bir yandan bu dönemdeki yasama çalışmalarında- 2 Cemaziyelahir 1329 tarihli Kavânin ve Nizâmatın Usûl-i Neşir ve İlanı hakkındaki Kanuna rağmen- yürürlüğe giriş tarihlerini belirlemek konusunda yerleşmiş bir usulün henüz oluşmadığını diğer yandan da yasama çalışmasının zaman baskısı içinde yapıldığını göstermektedir⁹.

Yürürlüğe girme meselesi Şer’î Mahkemeleri’nin İlgaı Hakkında Kanun’un TBMM Genel Kurul müzakerelerinde gündeme gelmiş; Adliye Vekili Mustafa Necati Bey mahkemeler teşkilatı ile ilgili bir kanun değişikliğinin derhal yürürlüğe sokulamayacağını, teşkilatın hazırlanması için zamana ihtiyaç olduğunu dile getirmiş ise de Adliye Encümeni bu görüşe katılmadığı için “Mayıs iptidası”nda yürürlüğe girmeyi öngören teklif maddesi aynen kanunlaşmıştır¹⁰.

6 *Resmî Gazete* 26 Nisan 1340 / 23 Ramazan 1342, No: 69.

7 *Resmî Gazete* 24 Mayıs 1340 / 21 Şevval 1342, No: 71.

8 Yürürlüğe giriş tarihleri şöyledir: 460 sayılı Kanun – “tarih-i neşrinin ferdâsından itibaren”, (*Resmî Gazete*'de yayımlanmasının ertesi günü, 27 Nisan 1340); 469 sayılı Kanun, “1340 senesi Mayısı iptidasından itibaren” (1 Mayıs 1340); 461 sayılı Kanun “tarih-i neşrinden itibaren” (26 Nisan 1340); 492 sayılı Kanun “1340 senesi Mayısının iptidasından itibaren” (1 Mayıs 1340).

9 Halen yürürlükte olan Kanunların ve Nizamnamelerin Suret-i Neşir ve İlanı ve Meriyet Tarihi Hakkında Kanun’a göre (Düstur 3. Tertip, C IX, s. 699) kanun ve tüzükler metinlerinde başka türlü açıklık bulunmadığı takdirde Resmî Gazete ile yayımlanmalarını izleyen günden itibaren kırk beşinci günün sonunda yürürlüğe girer. Mevzuat Hazırlama Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik’in (Resmî Gazete 17.02.2006, sayı 26083) madde 15, fıkra 2 hükmüne göre mevzuatın yürürlüğe gireceği tarihin “tereddüde yer vermeyecek şekilde” belirlenmesi yeterlidir. Bugünkü uygulamamızda kanunların çoğunlukla Resmî Gazete’de yayımlandıkları gün veya gün, ay, yıl olarak belirli bir tarihte yürürlüğe girmesinin öngörüldüğünü görmekteyiz. 460 sayılı Kanunun kabul şekli yani derhal yürürlüğe girmesi öngörülen kanunların Resmî Gazete’de yayımlanmasının ertesi günü itibarıyla yürürlüğe sokulması, kanun hükümlerinin öğrenilmesine bir gün olsun zaman ayırmaya imkân verdiği için, yayın tarihinde yürürlüğe sokulmak usulüne göre daha uygun bir tercih olarak görülmektedir. Bu usul mevzuatın elektronik ortamda yayımlanmadığı günümüz için dahi tercihe şayan görülebilir.

10 TBMM Z. C., C II, içtima 32 (8 Nisan 1340), s. 442–443.

Şer’î Mahkemeleri’nin İlgaı Hakkında Kanun ve Tesrî-i Muhâkemât Kanunu’nun yürürlüğe girdiği 1 Mayıs 1340 günü Ramazan Bayramı arifesidir. Bu tarihin tercih edilmesi sebebinin yeni hukuki durumdan etkilenecek olanların uyum göstermesini kolaylaştırmayı ve adliye yapılabilecek tartışmaları birkaç gün erteleyerek ilk günün heyecanının ortaya çıkartabileceği olumsuz havayı önlemeyi sağlamak olduğu tahmin edilebilir. 2 Mayıs günü yayımlanan *Tevhîd-i Efkar Gazetesi*’nin konuyla ilgili haberi iç sayfalardan birinde yer almakta, aşağıdaki gibi sade ve yorumsuz bir şekilde okuyucuya sunulmaktadır:

“Yeni Adliye Kanunları Her Tarafı Tatbik Edildi - Dünden itibaren şer’iyye ve istînaf mahkemeleri lağvedildi. Hükkâm ve adliye memurîni arasındaki tebeddülât geç vakit tâmin ve tebliğ edildi. - ... Yeni adliye kanunlarının 1 Mayıs’tan itibaren tatbikine başlanmıştır. Bugünden itibaren memleketin her tarafındaki şer’iyye ve istînaf mahkemeleri kaldırılmıştır. Mahkeme-i Şer’iyye’deki evrak ve dava, mahallerindeki mahkeme-i asliye ünvanını alan Bidayet Mahkemeleri’ne devredilecektir. Evvelce mahâkim-i şer’iyyelerde bulunmuş olan memurîni adliye ve kadılar da mahkeme-i asliyelerde tavlîf edilmişlerdir. İstînaf Mahkemeleri’ndeki evrak ve dava mâhiyetlerine göre mahkeme-i temyize, cinayet mahkemelerine ve mahkeme-i asliyelere tevdi edilecektir. Yeni teşkilât münâsebetiyle adliye memurları arasında yapılması zaruri olan tebdilât Adliye Vekâleti’ndeki komisyon tarafından tespit edilmiş akşam telgrafla her tarafa tebliğ olunmuştur. - Mahallerinde muadil vazife bulunan adliye memurları oldukları yerlerde tavlîf edilmiş veyahut en yakın mahallere naklolunmuşlardır. Hükkâmın kisve-i resmîyelerinin ne suretle olacağı Adliye Vekâleti’nce tetkik olunmaktadır. Her tarafa birden değil vekâletçe münâsîp görülecek mahallerdeki hükkâmdan başlayarak kisve-i resmîyenin giyilmesi mecburi tutulacaktır. Muhâmât Kanunu’nun madde-i mevkûtesi mucibince muhâmîlerin kanundaki evsaf ve şerâiti hâiz olup olmayanlarını tetkik edecek olan tasfiye komisyonunun kimlerden teşekkül edeceği henüz taayyün etmemiştir.”¹¹

Mayıs Adli İnkılabı o tarih itibariyle yürürlükte olan yargılama hukuku mevzuatını yürürlükten kaldırmaya değil değiştirmeye yöneliktir. İnkılâbın yapıldığı tarih itibariyle Türk hukukunda “maddi hukuk-usul (yargılama) hukuku” ayrımı kökleşmiş olup yıllardan beri uygulaması olan mahkemeler teşkilatı, ceza yargılaması, hukuk yargılaması, icra ve iflas kanunları yürürlükte idi¹².

¹¹ Tevhîd-i Efkar, 2 Mayıs 1924.

¹² Usûl-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnamesi, Düstur, 1. Tertip, C I, s. 780 vd.; Usûl-i Muhâkemat-ı Cezaiye Kanunu Muvakkati, Düstur, 1. Tertip, C IV, s. 131 vd.; Usûl-i Muhâkeme-i Hukukiye

1924 yılı itibarıyla, esasen Batı hukukundan alınan kodların uygulanmasında kullanılabilecek vasıfta olan bu yargılama hukuku kanunlarının değiştirilmesinin düşünülmeyeceği söylenebilir. Nitekim aynı 1924 yılı içinde Adalet Bakanlığı tarafından “hizmete özgü” olarak basınılıp hâkimlere dağıtılan bir yargılama hukuku kanunları derlemesinin başında yer alan “Mecellenin [derlemenin] şekli tertibine dair esaslar” başlıklı kısımda kitabın özenle muhafazası ve görev yeri değişikliğinde aynı mahkemede görev yapacak yeni hâkime tutanak karşılığı teslim edilmesine ilişkin açıklamalar yer almakta ve bu açıklamalar arasında, dönemin iktisadi şartları ve kamu harcamalarında gözetilen tasarruf ihtiyacını da belgeleyen şu satırlara tesadüf edilmektedir:

“[Kitabın tertip şekline ilişkin] bu tarz şu fâideyi temin etmektedir ki ba’d-zin tâdîl, ilga, fesih, tashih ve ilâve şeklinde tahvîlât geçirecek mevadd-ı kanuniye işbu cildin sevk edileceği mahâkime peyderpey tebliğ edildikçe, her defasında tahvîlât-ı vâkıaya ait metinler aynen kitabın sahifeleri cesâmetinde bir kâğıda yazılarak ait olduğu sahifeye dikkat-i mahsusa ile ve hafif bir zamk ile yapıştırılacak ve tertipte hâkim olan esas suret-i müstemirrede idâme edilecektir.”¹³

Şer’i Mahkemelerin İlgası Hakkında Kanun

Şer’i mahkemelerin ilgası hakkında kanun, şer’i mahkemelerin ilgasını ve mahkemeler teşkilatının değişikliğe tabi tutulmasını düzenlemektedir¹⁴. Kanunun başlığının ilk okunuşunda uyanan izlenimin aksine bu kanun bakımından “şer’i mahkemelerin ilgasına ilişkin hükümlerin değiştirilmesi” söz konusu değildir. Kanunun başlığındaki telif zaafı şer’i mahkemelerin ilgasına ve mahkemeler teşkilatının değiştirilmesine ilişkin iki kanun teklifinin TBMM’deki komisyon çalışmaları sırasında birleştirilmesinden kaynaklanmaktadır¹⁵.

Kanunu Muvakkati, Düstur, 2. Tertip C IV s. 257 vd.; Mehâkim-i Nizamiye Hakkında Nizamname, Düstur, 1. Tertip, C I, s. 352; Teşkilatı Mahâkim Kanunu Muvakkati, Düstur, 1. Tertip C IV s. 23. İcra Kanunu Muvakkati Düstur, 2. Tertip, C VI, s. 613 vd. İflas ve konkordato hükümleri için bkz. Kanunname-i Ticaret’in m. 147- m. 305, Düstur, 1. Tertip C I s. 375; İflas muamelatına dair Ticaret-i Berriye Kanununa Müzeyyel Kanun, Cerideyi Mehâkim, No: 404, C I, s. 335. Bütün bu kanun ve nizamnamelere ait muhtelif tarihli değişiklikler ve ekler (zeyiller) için bkz. Ahmed Ziya, *Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923*, yeni harflere çeviren Nuri Onat, Ankara: Danıştay Yayınları tarihsiz (aynı eserin “*Rehber*” adıyla eski harflerle dizilmiş ilk baskısı İzmir’de Nafiz Mustafa Matbaasında 1340 yılında basılmıştır). Son dönem Osmanlı yargılama hukuku mevzuatını içeren bir derleme için bkz. H. Lütüfî, *Mir’ât-ül Kavânin yahut Usûl-i Muhâkemât Mecmuası*, İstanbul: yayınevi belirtilmemiş 1318.

13 *Adli Kanunlar*, s. 6.

14 Işıl Çakan, *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*, İstanbul: Çağdaş Yayınları 1999, s. 243.

15 TBMM Z. C., C II, içtima 32 (8 Nisan 1340), s. 434; Ahmed Ziya, *1 Mayıs İnkılâb-ı Adlisî*, s. 12.

Aynı özellik sebebiyle 469 sayılı Şer'i Mahkemelerin İlgası Hakkında Kanun'un meclis çalışmaları sırasında birleştirilen iki teklife ait iki genel gerekçesi vardır. Bu genel gerekçelerden şer'i mahkemelerin ilgası hakkında olanı esasen eşya hukukuna ve kişiler hukukuna ait dava ve işlerin şer'îye mahkemelerinde görülmesine yani bir görev ayırımına ilişkin olmakla birlikte "istisnaiyat fıkrı" vermesi sebebiyle çağdaş devlet anlayışı ve "tevhîd-i kaza" ilkesi ile bağdaşmadığı ifade edilen şer'î mahkemelerin kaldırılmasının gerekliliğine işaret etmektedir¹⁶. Mahkemeler teşkilatına ilişkin kanunun genel gerekçesinde ve Adliye Encümeni mazbatasında ise sırasıyla "mahkemelerin vahdetini temin" ihtiyacına ve asliye mahkemelerinin heyet halinde çalışmalarına karşılık sulh mahkemelerinin tek hâkimli olmalarının ortaya çıkardığı karışıklığın giderilmesi lüzumuna değinilmektedir¹⁷. Her iki genel gerekçede de laiklik kavramı telaffuz edilmeden devletin çağdaş kılınması gerekliliğinin ifade edildiği dikkati çekmektedir.

Esasen 469 sayılı Şer'i Mahkemelerin İlgası Hakkında Kanun'un kabulünden önce, Birinci Meclis Döneminde, Siirt Mebusu Hacı Mustafa Sabri Efendi istinaf mahkemelerinin lağvına yönelik bir kanun teklifinde bulunmuş; İkinci Meclis Döneminde müzakere edilen bu kanun teklifine ilişkin Adliye Encümeni mazbatasında istinaf mahkemelerinin kaldırılma gerekçesi "bütçede tasarruf" olarak ifade olunmuştur¹⁸. Bu teklif kanunlaşmamıştır. Ancak aynı Meclis ictimanda Hükûmet tarafından teklif edilen tek maddelik "Bazı Mahallerde Hâkimi Müctemi Teşkilatının İadesine ve Bazı Mahâkimin Lağvına Dair Kanun" ile, Adliye Encümeni mazbatasına göre bütçede tasarruf zaruretinden dolayı, Adliye Vekaleti'ne "ihσαιyat ve nüfus-ı mevcudeye nazaran lüzum görülmeyen mahallerde" bulunan mahkemelerinin lağvı yetkisi verilmiştir¹⁹. Meclis müzakerelerinden bu yetkinin öncelikle istinaf mahkemelerinin kapatılması için kullanılacağı, fakat kapatılan istinaf mahkemelerine ait görevlerin heyet halinde çalışan ilk derece mahkemelerine nakledilmesinin planlandığı anlaşılmaktadır. Müzakereler sırasında Adliye Vekili Seyyid Bey istinaf mahkemelerinin lağvedileceği yönünde Mecliste yapılan ve basına da yansıyan eleştirilerin haksız olduğunu, istinaf usulünün lağvolunmayıp, bu mahkemelere ilişkin görevlerin ilk

16 TBMM Z. C., C II, içtima 32 (8 Nisan 1340), s. 431.

17 TBMM Z. C., C II, içtima 32 (8 Nisan 1340), s. 433 – 434.

18 TBMM Z. C., C I, içtima 114 (28 Şubat 1340), s. 449 vd.

19 Bazı Mahallerde Hâkimi Müctemi Teşkilatının İadesine ve Bazı Mahâkimin Lağvına dair (424 sayılı) Kanun, *Resmî Gazete*, 29 Recep 1342, 6 Mart 1340, S. 63.

derece mahkemelerine verileceğini beyan etmiştir²⁰. Ne var ki, 424 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesinden çok kısa bir süre sonra yürürlüğe giren Şer’i Mahkemelerin İlgası Hakkındaki Kanun, 9. maddesiyle sadece istinaf mahkemelerini lağvetmekle kalmayıp, istinaf mahkemelerinin “görevlerini” yani istinaf kanun yolunu da lağvetmiştir.

Şer’i mahkemelerin ve istinaf mahkemelerinin kapanması ayrı ayrı önemli sonuçlar doğurmuştur.

Şer’i mahkemelerin lağvedilmesinden sonra “Nizamiye Mahkemesi – Şer’iye Mahkemesi” ayrımı ortadan kalmış ve nizamiye mahkemeleri terimi zaman içinde unutulmuş, kullanımdan düşmüştür. Şer’i mahkemelerin lağvedilmesinin kısa vadeli ve Türk Kanunu Medenisi, Borçlar Kanunu ve Türk Ticaret Kanunu’nun kabulü ile tarihe karışmış olan bir sakıncası şer’i mahkemelerin lağvedildiği tarih itibarıyla nizamiye mahkemelerinde çalışan hâkimlerin Mecelle’nin İslam Hukuku’na dayanan esasları hakkında yeterince bilgi sahibi olmamalarıdır²¹. Bu sakınca Meclis müzakereleri sırasında Mersin Mebusu Besim Bey tarafından dile getirilmiş ve şer’i mahkemeler kapatılmadan önce maddi hukuk alanında İslam Hukuku hükümlerini ikame edecek kanunlaştırmaların tamamlanmasının gerektiği, bu durum mevcut olmadığı için de asliye mahkemeleri heyetlerine bir “Kadı”nın da ilave edilmesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir²².

İstinaf mahkemelerinin kapatılmasının ise Türk yargılama hukukunda yakın zamana kadar süren kuvvetli bir etkisi olmuştur. İstinaf mahkemelerinin kapatılmasının ve istinaf kanun yolunun kaldırılmasının ortaya çıkardığı sonuçları gösterebilmek için yargılama hukuku ile ilgili kısa bir açıklamaya ihtiyaç vardır. Yargılama hukukunda mahkemeler “ilk derece mahkemeleri” ve ilk derece mahkemelerinin kararlarını denetimiyle görevli “kanun yolu” mahkemeleri olarak ayrırıma tabi tutulduktan başka, “derece mahkemeleri” ve “kontrol mahkemeleri” olarak da bir ayrırıma tabi tutulurlar ki, bu son ayrırıma göre derece mahkemeleri davayı hem maddi vakıaların incelenip ortaya çıkartılmasını ifade eden “maddi mesele” bakımından hem de hakikati ifade ettiği tahkikat sonucunda ortaya çıkan maddi vakıalara hangi hukuki sonucun bağlanacak olduğunun tespitini içeren “hukuki mesele” bakımından görürler.

20 TBMM Z. C., C I, içtima 114 (28 Şubat 1340), s. 451–452, 464–465.

21 Ahmed Ziya, *1 Mayıs İnkılâb-ı Adlisi*, s. 65.

22 TBMM Z. C., C II, içtima 32 (8 Nisan 1340), s. 435–436.

Mesela bir trafik kazası dolayısıyla açılan tazminat davasında kazanın ne şekilde vuku bulduğunu, hangi tarafın ne ölçüde kusurlu olduğunu ve ortaya çıkan zararın miktarını tayin etmek için yapılan ve esas olarak delillerin incelenmesi ve değerlendirilmesini içeren mahkeme usul işlemleri maddi mesele ile ilgilidir. Buna karşılık aynı trafik kazası ile ilgili ve maddi vakıalara ilişkin yukarıda sıralanan hususlar aydınlandıktan sonra davanın kabul olup olunmayacağı, buna göre olaya mevzuattaki hangi hükümlerin uygulanacağı ve davalının bir tazminat ve gecikme dolayısıyla faiz ödemeye mahkûm edilip edilmeyeceğinin karara bağlanması hukuki meseleyi ilgilendirir.

İşte yukarıda yapılan ayrımlara göre her ikisi de kanun yolu mahkemesi olan temyiz ve istinaf mahkemelerinin fonksiyonları birbirinden farklıdır. İstinaf Mahkemesi hem kanun yolu mahkemesi hem de derece mahkemesi vasıflarını taşır. İstinaf Mahkemesi bu özelliğiyle ilk derece mahkemesinin kararlarını hem maddi mesele hem de hukuki mesele bakımından denetler, yerine göre ilk derece mahkemesi kararını kaldırarak davayı bizzat hükme bağlar. Temyiz Mahkemesi ise bir kontrol mahkemesi olup ilk derece veya istinaf (ikinci derece) Mahkemesi kararlarını sadece hukuki mesele bakımından yani kanun hükümlerinin doğru uygulanıp uygulanmadığı hususu açısından denetime tabi tutar. Bu niteliğiyle Temyiz Mahkemesi ancak ilk veya ikinci derece mahkemesi kararını “bozarak” yeniden karara bağlanmak üzere alt dereceli mahkemeye geri gönderir; davayı kendisi karara bağlayamaz²³.

Bu özelliklerin sonucu olarak, Temyiz Mahkemesi ile istinaf mahkemelerinin fonksiyonları arasındaki diğer bir farklılık da istinaf mahkemelerinin asli fonksiyonlarının münferit dava bakımından doğru karar verilmesini sağlamakla ilgili olmasına karşılık Temyiz Mahkemesi’nin asli fonksiyonunun maddi hukuk kanunlarının ülke düzeyinde yeknesak uygulanmasını yani ülkedeki içtihat birliğini sağlamak olmasıdır. Nitekim “Şer’i Mahkemelerinin İlgası” hakkında kanunu

23 Ali Cem Budak/Varol Karaaslan, *Medeni Usul Hukuku*, Ankara: Adalet Yayınevi 2017, s. 329-330. 1888 tarihli bir hukuk sözlüğünde “istinaf” ve “temyiz-i dava” kavramları (bugünkü anlayışa da uygun olarak) şu şekilde açıklanmıştır: “*istinaf-Mahâkim-i ibtidaiyeden verilip de kanunen istinafi kabil olan deavi-i hukukiye ve cezaîyenin diğer bir mahkeme tarafından ikinci defa riîyet ve muhakeme edilmesidir. (...) temyiz-i dava – Muterizünfih olan ilâmun tedkikiyle mutazammun olduğu davanın suret-i riîyet ve hükmü kanuna ve usul-i muhakemeye muvafık ise tasdik etmek değilse nakz ile yeniden bir hükmî ve ilama rabt ettirmekten ibarettir.*” (Hüseyin Galib, *Kamus-ı Hukuk*, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası 1305.)” Temyiz ve istinaf arasındaki mahiyet farkını bugün anladığımız şekilde açıklayan benzer ifadeler için bkz. Yorgaki, *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukîye Kanun-u Muvakkati*, yayına hazırlayanlar: Ahmed Talat – Hacı Mahmud Tahir, Dar-ül-hilâfe: Matbaa-i Hukukiye 1329, s. 685.

yürürlükten kaldıran yeni kanuni düzenlemeyle “Bölge Adliye Mahkemesi” adını alan istinaf mahkemeleri bölge esasına göre, her biri belirli bir coğrafi bölgedeki ilk derece mahkemesinin kararlarının denetimiyle görevli olmak üzere çok sayıda kurulurlar. Temyiz Mahkemesi ise her devlette bir tane olarak kurulur. Federal devletlerde Temyiz Mahkemesi’nin bütün eyalet mahkemelerinin kararlarını denetlemek yetkisine sahip kılınmasının ve bu mahkemelere “Federal Mahkeme” denilmesinin sebebi de budur.

Açıklanan özellikleriyle temyiz ve istinaf mercileri, birbirleri yerine ikame edilebilecek vasıfta olmayıp, bir mahkemeler teşkilatında birlikte bulunması gereken unsurlardır. İstinaf ve temyiz birlikte bulunmadığı bir sistemde hak arama hürriyetini korunması için gerekli hukuki himaye tam olarak sağlanamaz.

İstinaf mahkemelerin kapatılmasıyla o tarihe kadar iki dereceli olan Türk yargı sistemi tek dereceli hale gelmiştir. Bu değişiklik Türkiye’de bir yandan hak arayanların hukuki himaye ihtiyacının tam olarak tatmin edilememesine yol açmış, diğer yandan da Temyiz Mahkemesi istinafin eksikliğini gidermek çabasıyla aşırı bir iş yükü altına girdiğinden emsali görülmemiş dev bir temyiz merciinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur²⁴.

Türkiye’de istinaf mahkemelerinin ihyası ancak yaklaşık yüz yıl sonra bölge adliye mahkemelerinin 2016 yılında faaliyete başlamasıyla mümkün olmuştur²⁵.

Mayıs Adli İnkılâbı’nda istinaf mahkemelerinin kapatılmasının sebepleri çeşitlilik göstermektedir. Adliye Vekili Mustafa Necati Bey tarafından Meclis müzakerelerinde yapılan açıklamalardan -424 sayılı Bazı Mahallerde Hâkimi Müçtemi Teşkilatı’nın İadesine ve Bazı Mahâkimin Lağvına dair Kanun’un gerekçesinde belirtildiğinin aksine- 469 sayılı Kanun’un istinaf mahkemelerini lağvetmesinin sebepleri arasında bütçe tasarrufunun olmadığı anlaşılmaktadır. Bu müzakerelerde Mustafa Necati Bey tarafından ifade edilen gerekçeler o güne kadar istinaf mahkemelerinin faaliyetinden beklenen faydanın sağlanamadığı, istinafi kabil işlerinin nispetinin az olduğu ve istinafin davalara sonuca bağlanmasını yavaşlattığı şeklindedir²⁶. 1924 yılı itibarıyla yürürlükte olan 1879 tarihli eski Medeni Usul kanunumuzun yerine geçerek 2011 yılına kadar yürürlükte kalmış olan 1927 tarihli mülga 1086

24 2017 yılı itibarıyla Yargıtay’ın tetkik hâkimleri hariç olmak üzere hâkim (üye) sayısı 304’tür. Bkz. *T.C. Yargıtay Başkanlığı 2017 yılı Faaliyet Raporu*, Ankara Şubat 2018, www.yargitay.gov.tr .

25 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu’na 6217 sayılı Kanunla eklenen, 6723 sayılı Kanunla değişik geçici 3. madde, *Resmî Gazete* 23 Temmuz 2016, S. 29779.

26 TBMM Z. C., C II, içtima 32 (8 Nisan 1340), s. 437-438.

sayılı Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu'nun gerekçesine de intikal etmiş olan sebep ise o devirdeki hâkim sayısının azlığıdır²⁷. Hâkim sayısındaki bu azalma savaş yıllarının etkisiyle açıklanabilir. Çünkü istinaf mahkemelerinde yaşanan ve meslekten olmayan hâkimlerin istihdamıyla kapatılmaya çalışılan hâkim açığının 1911 yılı itibariyle kapatılmış olduğu anlaşılmaktadır²⁸.

O dönem şartları içinde dikkate alınmış olabileceği hatıra gelen bir başka mülahaza ise ilk derece mahkemesi kararları üzerindeki denetimi tek bir kanun yolu merciinin elinde toplayarak maddi hukuk alanında yapılacak reformla yürürlüğe girecek yeni kanunların uygulanmasında içtihat birliğini kısa sürede sağlamak olduğu düşünülebilir. Nitekim Millî Mücadele temyiz mahkemesinin faaliyetine önem vermiş ve İstanbul'un işgal altında olduğu dönemde Sivas'ta bir muvakkat temyiz mahkemesi kurulmuştur²⁹.

İstinaf mahkemelerinin kapatılmasının ortaya çıkarttığı usule (kapatılma tarihi itibariyle devam eden davaların akıbetine) ilişkin hukuki sorunların çözümü ile ilgili hükümler şer'î mahkemelerin ilgası hakkındaki kanunda değil bu kanundan kısa bir süre sonra yürürlüğe giren, aşağıda ele alacağımız Tesrî-i Muhâkemât Kanunu'na eklenen "Muvakkat Madde"de düzenlenmiştir. Bu kanun hükmüne göre özetle, istinaf mahkemelerinin kapatıldığı tarih itibariyle istinaf mahkemesince yeniden görülmek üzere kaldırılmış olan kararlarının ait olduğu davalar ilk derece asliye mahkemelerine geri gönderilmiştir. Ancak bu davalara bakan mahkeme heyetleri içinde istinaf edilen kararı veren heyette bulunan hâkimlerin yer alamayacağı öngörülmüştür. İstinaf olundukları halde yargılanmasına başlanmamış veya henüz karara bağlanmamış davalarla ilgili kanun yolu incelemesi temyiz mahkemesinin ilgili dairesinde yapılacaktır. Nihayet istinaf mahkemeleri tarafından verilen esas hakkındaki kararların temyizen bozulması halinde ise dava dosyası, bozmadan sonraki yargılama için asliye mahkemelerine gönderilecektir. Söz konusu muvakkat madde bu içeriğiyle başarılı bir zaman itibariyle uygulama hükmü olarak göze çarpmaktadır.

27 "Bugünkü teşkilatımızda Meclis-i Âlice kabul buyurulmuş olan kanun-ı âhirle lağvına mebni istinaf mahkemeleri mevcut olmadığı ve bununla beraber gerek malî gerekse ferdî vesâit-i mevcudiyeye nazaran ihyâsına imkân da bulunmadığı cihetle ..." (1086 sayılı Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu'nun gerekçesi, *Hukuk Usul-i Muhakemeleri Kanunu*, Adliye Vekâleti, Adli Kanunlar Sıra 11, 1927, s. 7.)

28 Yorgaki, *age.*, s. 47.

29 Muvakkat Temyiz Heyeti Teşkiline Dair Kanun, 20 Ramazan 1338/7 Haziran 1336, Düstur 3. Tertip, C I, s. 12. Bkz. A. Recai Seçkin, *Yargıtay – Tarihçesi – Kuruluş ve İşleyişi*, Ankara: Ankara Yarı Açık Cezaevi Matbaası 1967, s. 24, 57.

Şer'i Mahkemelerin İlgası Hakkında Kanun'da öngörülmemiş olmasına rağmen, şer'i mahkemeler ve istinaf mahkemelerinin kapatılmasının bir sonucu bu mahkemelerde görev yapan hâkimler ve adliye personelinin bir bölümünün görev yerlerinin değiştirilmesi ve bir bölümünün de işten çıkartılması olduğu anlaşılmaktadır. Hangi hâkim ve adliye personelinin işten çıkartılacağı kanunun yürürlüğe girdiği gün akşam saatlerinde adliye binalarına gönderilen telgraflarla tebliğ edilmiş³⁰, bu usul o gün adliyelerde büyük bir heyecan yaratmıştır. O tarihte kendisi de İzmir'de Ticaret Mahkemesi Başkanı olan Ahmed Ziya yukarıda anılan eserinin önsözünde bu heyecanlı günü ve hâkimlerle adliye personelinin kimlerin görevde bırakılıp kimlerin işini kaybedeceğine ilişkin telgraf mesajını getirecek posta dağıtıcısını bekledikleri sahneyi canlı bir şekilde tasvir etmektedir³¹:

“Bu tarihi güne takaddüm eden günlerde ve hatta haftalarda her adliye müntesibi ve bunlar arasında bilhassa yalnız maaşla temin-i maişet ızırârında bulunan her namuslu memur günleri, saatleri müz'ic bir intizâr, muztaribâne bir helecen ve heyecanla geçirmişti. - Yevm-i mev'ûd olan 1 Mayıs günü takarrüb ettükçe bu helecen ve heyecan tedricen artmış ve bilâ-mübâlâğa diyebilirim ki – başlarında adliye vekili olduğu halde vekâlet erkânının uykusuz geçirdikleri – şu tarihi geceyi birçok hâkimlerimiz ve hele bunların bedbaht aileleri de pek muztarib ve bi-huzur bir halde geçirmişlerdir. - İster kasti, ister garip bir tesadüf eseri olsun yevm-i ma'hûdun bayram arifesine ve aynı zamanda “1 Mayıs Amele Bayramı” yevm-i şühûruna müsâdif olması garip bir cilve-i kaderdir!.. -Dinî ve insani bir günde memleketin en münevverlerinden müteşekkil mühim bir kitleyi bu derece alâkadar eyleyen bu inkılâp için – tabir-i âmiyanesiyle – dedikodu derecesine varan rivâyet ve tahmînât gûnâ-gûn, zaten müteheyyc olanları büsbütün tehyic etmekteydi. [...] Nihayet vakt-i mev'ûd hulûl etti: 1 Mayıs sabahı, geceyi endişe-i ferdâ ile geçiren müntesibin-i adliye, tefhîm-i hüküm için tâyin edilen zamanın hulûlüne intizâr eden müttehimler kadar müteheyyc ve mütehassıs olarak adliye dairesinde – ve fakat hemen hiçbir i fâ-i vazîfe edemeyecek bir halde – toplandılar. Biraz sonra telgraf müvezzîinin daireye vürûdu haber-i intişâr edince, tahaddüs eden hali tarif ve tasvirden izhar-ı acz ederim. Yalnız şunu söyleyeyim ki, birçoklarından bahşîş almak emeliyle daireye şitâb eden [acele eden] müvezzî, bahşîş değil, makbuz varakalarını bile almadan telgrafnameleri toptan terk edip gitmeye mecbur olmuştu. [...]”

30 Bkz. yukarıda dipnotu 11'e bağlı metin.

31 Bkz. Ahmed Ziya, *Mayıs İnkılâb-ı Adlîsi ve Bir İnkılâb Mûnasebetiyle Neşredilen Kanunlara Dair Şerh ve Tenkit*, önsöz.

O dönemde basında Adliye Vekili Mustafa Necati Bey'e atıfla yer alan haberlerden söz konusu görev değişiklikleri ve işten çıkartmaların “*ehliyet ve kadem nazar-ı itibara alınarak Tasfiye Encümeni tarafından müfettişlerin mütalaalarının ve müdürlerin reylerinin inzımâmıyle*” yapıldığının beyan edildiği; mahkemelerin, bu görev değişikliği ve işten çıkarmalardan sonra on gün gibi kısa bir sürede yeniden çalışmaya başladıkları; görev yeri değişikliği yapılan otuz kadar hâkimin kendilerine verilen yeni görevi kabulden kaçındıkları ve itirazları kabul edilmeyince içlerinden on beş kadarının istifa ettiği anlaşılmaktadır³².

Şer'i Mahkemelerin İlgası Hakkında Kanun'un yürürlüğe girdiği tarihte mevcut olan hâkim açığı dolayısıyla bu kanunun 1. maddesine göre üç hâkimden oluşan heyetler halinde çalışmaları gereken asliye mahkemeleri kanuna eklenen bir geçici madde hükmüne göre, az sayıda istisna dışında, tek hâkimli olarak göreve başlamıştır³³. Ancak söz konusu hâkim açığı o günden beri, halen de kapatılamamış ve asliye mahkemeleri Şer'i Mahkemelerin İlgası Hakkında Kanunu 2004 yılında yürürlükten kaldıran 5235 sayılı Adli Yargı İlk Derece Mahkemeleri ile Bölge Adliye Mahkemelerinin Kuruluş Görev ve Yetkileri Hakkında Kanun döneminde de büyük illerdeki mahkemelere ilişkin istisnalar dışında tek hâkimli olarak kalmıştır³⁴.

Tesrî-i Muhâkemât Kanunu

492 sayılı Usûl-i Muhâkeme-i Hukukiye ve Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiye kanunlarıyla Sulh ve İcra Kanunlarının Bazı Mevaddını Muaddil Kanun'un *Resmî Gazete*'de yayımlanan başlığı uzun olmasına rağmen bu kanun TBMM'ne ilk defa Adliye Vekili Mustafa Necati Bey tarafından teklif edildiği tarihten itibaren daha kısa bir isimle, “Tesrî-i Muhâkemât Kanunu” (Yargılamanın Hızlandırılması Kanunu) şeklinde isimlendirilmiştir³⁵.

Tesrî-i Muhâkemât Kanunu'nun ilk sekiz maddesi hem ceza hem hukuk mahkemeleri hem de sulh hâkimleri için geçerli genel hükümler içermektedir (m. 1). kanun koyucunun böylece uygulamada her türlü mahkemeyi en çok meşgul

32 Bkz. Cumhuriyet 09.05.1340 (1924), s. 2'de yayımlanan “Adliye Vekili Teşkilatı Bitirdi. - Mahkemeler Vazifelerini İfâ edebilecek Hale Geldiler. - On beş Hâkimin İstifası Kabul Olunmuştur.” Başlıklı haber; Cumhuriyet 11.05.1340 (1924), s. 2'de yayımlanan “Yeni Mahkemeler Düinden Beri Vazifelerine Başladılar” başlıklı haber.

33 1935 yılı itibarıyla beş ilde toplam onüç asliye mahkemesinin çok hâkimli olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Muhâkeme Usûlleri*, Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Matbaası 1935, s. 59.

34 Bkz. 5235 sayılı Kanunun son olarak 7101 sayılı Kanunla değişik 5. maddesi.

35 TBMM Z. C. C II, 35. içtima (12 Nisan 1340), s. 590

eden, pratik meseleleri başlangıçta, ortak hükümler şeklinde kaleme almayı tercih ettiği görülmektedir. Kanunun bu kısmında hükme bağlanan meseleler bugünkü en önemli uygulama sorunları ile hemen hemen aynıdır: Tahkikat ve muhakemede lüzumsuz celse taliklerinin önüne geçilmesi (m. 2, 4 ve 5), bilirkişilik (m. 3), görevsiz ve yetkisiz mahkemede dava açılmasının sonuçları (m. 6), ilamların ve şer'îye mahkemelerinin düzenledikleri resmî senelerin ispat kuvveti (m. 7) ve hâkimlerin hukuki sorumluluğu (m. 8).

Kanunun bu giriş kısmından sonra sırasıyla Sulh Hâkimleri Kanunu³⁶, Mahâkim-i Nizamiyenin Teşkilat-ı Kanun-ı Muvakkatı³⁷, Usûl-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanun-ı Muvakkatı ve 1327 tarihli Zeyli, İcra Kanun-ı Muvakkatı ve Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiye Kanunu hükümlerinde değişiklikler yapılmıştır.

Bu değişikliklerin o günkü hukuk uygulamasının pratik ihtiyaçlarını karşılamaya, özellikle kanunun isimlendirilmesinde de vurgulandığı üzere yargılamayı hızlandırmaya yönelik olduğu görülmektedir. Bu hükümler arasında mesela sulh mahkemelerinin görevine giren dava ve işlerin kapsamının genişletilmesi (m. 9-11), şahit beyanlarının alınması sırasında davalının hazır bulunması zorunluluğunun kaldırılması (m.15), yazılı olarak tebliğ edilmesi gerekmeyen ilamların muhtevasının nasıl olacağı (m. 21), İcra Mahkemesi tarafından karara bağlanan bir itiraz hakkında ikinci defa itiraz yoluna başvurulamayacağı (m. 29), küçük miktarda borçların ödenmemesi halinde uygulanacak hapis cezasının ne kadar olacağı (m.32), hukuk yargılamasında olduğu gibi ceza yargılamasında da ara kararlarının müstakilen temyiz edilemeyeceği (m.41), Sulh Mahkemesi kararlarına karşı o tarihe kadar kapalı olan ve Temyiz Mahkemesi kararının tekrar gözden geçirilmesinin talep edilmesini ifade eden “karar düzeltme” yolunun açılması (m. 11) ve temyiz incelemesinin kural olarak dosya üzerinden yapılması ve temyizde duruşma yapılmasına imkân verilen istisnai hallerin sayma yoluyla belirlenmesi (m.26) gibi çeşitlilik gösteren konular yer almaktadır.

Tesrî-i Muhâkemât Kanunu, değişikliğe tabi tuttuğu yargılama hukuku kanunlarının tümü yürürlükten kalktıktan sonra da 1988 yılına kadar yürürlükten kaldırılmamış; 1988 yılında 3488 sayılı Uygulanma İmkânı Kalmamış Olan Kanunların Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun'un³⁸ yürürlüğüne kadar yürürlükte kalmıştır.

³⁶ Düstur 2. Tertip, C V, s. 322 vd.

³⁷ Düstur 1. Tertip, C IV, s. 235 vd.

³⁸ *Resmî Gazete* 08.11.1988, S 19983.

Muhâmât Kanunu

1924 yılı itibariyle avukatlık mesleği bu konudaki ilk ayrıntılı kanuni düzenleme olan 18 Şevval 1292 (17 Kasım 1875) tarihli Mahâkim-i Nizamiye Dava Vekilleri Hakkında Nizamname ile düzenlenmişti³⁹. Bu nizamname ilk olarak sadece İstanbul'daki nizamiye mahkemelerinde mesleki faaliyet gösteren avukatlar hakkında uygulanmaktayken⁴⁰ daha sonra 7 Recep 1296 tarihli bir irade⁴¹ ile İstanbul dışındaki avukatlara da teşmil edilmişti. Bu nizamname ile o dönemde “dava vekili” olarak adlandırılan avukatlık mesleğinin icrası Adalet Bakanlığı’ndan alınacak bir ruhsata tabi tutulmakta bu ruhsatın alınabilmesi için de başka şartlar yanında hukuk fakültesinden mezun olmak şartı aranmakta idi. Nizamname ayrıca avukata verilen temsil yetkisinin kapsamı, avukatlık ücreti, “Cemiyeti Daime” adıyla anılan ve baroların ilk şekli olan bir meslek örgütünün kurulması hakkında hükümler içermekte idi. Bu nizamname sonraki yıllarda çıkan bir dizi nizamname ile çeşitli değişiklik ve eklemelere tabi tutulmuş⁴² ve 1 Ramazan 1327 (3 Eylül 1325) tarihli bir muvakkat kanun ile hukuk fakültelerinden mezun olan ve hukuk fakültesi mezunu olmayıp da üç senedir aralıksız olarak İstanbul’da dava vekilliği yapan kişilere dava vekili ruhsatı verilmesi öngörülmüş idi⁴³.

Muhâmât Kanunu’nun 1924 yılına kadar avukatlık mesleğiyle ilgili olarak yapılmış olan çeşitli düzenlemeleri yeni bir anlayışla, tek bir kanun çatısı altında toplamayı amaçladığı görülmektedir. Muhâmât Kanunu’nun avukatlık mesleği konusunda benimsediği yeni anlayış kanunun ismine de yansımıştır. “Muhâmât” kelimesinin avukatlık mesleğini ifade etmek üzere Mısır’da kullanıldığı ve oradan alındığı anlaşılmaktadır. Bu kelimenin tercih edilmiş olmasının, yazılması ve okunuşu zor bir kelime olması dolayısıyla Meclis müzakereleri sırasında eleştiri konusu edildiği görülmektedir. Bu eleştirilere cevap veren Adliye Encümeni Başkanı Necmeddin Molla Bey şu açıklamayı yapmıştır:

“Dava vekili tabiri, bu kanunla tesis etmek istediğiniz ve muhâmât nâmı vermek istediğiniz meslek erbâbına ... tevdi ettiğimiz vezaîfî tamâmen ifâde etmiş olamaz. Çünkü malûm-ı âlinizdir ki dâva vekili demek huzûr-ı

39 Düstur, I. Tertip, C III, s. 18.

40 Bkz. Nizamname’nin muvakkat maddelerinden sonra gelen son hüküm.

41 İradenin metni için bkz. Fahrettin Tanju, *Avukatlık ve Vekâlet*, Adana: Demokrat Matbaa. 1955, s. 105.

42 Bkz. Tanju, *age.*, s. 110 vd. yer alan nizamname, irade ve talimatnameler.

43 *Takvim-i Vakayi*, 12 Ramazan 1327/ 4 Eylül 1325, Numara 341.

hâkimde bir hakkın talep ve davasıdır. Huzûr-ı hâkimde bir hakkın talep ve davası hususunda vekildir. Buna ‘vekil’ derler. Halbuki bu ‘muhâmî’ değildir, birinci maddenin târifini tamamen okursanız maksadımız bu olmadığını görürsünüz. Bundan yalnız bir ademin huzûr-ı hâkimde bir hakkın talep ve davası için vekil [edildiğini] kasd etmiyoruz. Adeta bir müft mahiyetinde halkın bilumum mesail-i hukukiyesinde şifâhî veya tahrirî kendilerine itâyı rey etmek meselesidir. Dava vekilinde bu var mı? Muhâmât himâyeden gelir. Binaenaleyh bir şahsın hukukunu her hususta mahkeme hususunda, hâkim huzûrunda müdafaa etmek ve kendisine mesail-i hukukiyede vuku bulan müracaatlardan itâyı rey etmek, tenvir etmek, irşad etmek noktayı nazarından bütün hukuku manasıyla himâye etmeyi deruhte etmek demektir ki ‘dâva vekili’ kelimesi ile bunun arasında müthiş farklar vardır ve bu itibarlardır ki muhâmâta kıymet ve ehemmiyet veriyoruz.⁴⁴”

Bu anlayışla kaleme alınan Muhâmât Kanunu avukatların yapacağı işleri bugünkü 1136 sayılı Avukatlık Kanunu’nun 35. maddesinin kaynağını teşkil etmek ve bu kanun hükmünde yer alan avukatlık tekelinin sınırlarını da çizmek üzere “bütün hukuki meselelerde yazılı ve sözlü mütalaa vermek, mahkeme, hakem ve yargı yetkisine sahip diğer organlar huzurunda gerçek ve tüzel kişilere ait hakları dava etmek ve savunmak, bütün bu işlere ilişkin belgeleri düzenlemek” olarak saymaktadır.

Muhâmât Kanunu avukatlık mesleğine kabul için gerekli şartları, bu meyanda adliye de hâkimlik dışındaki işlerin görülmesi ile geçirilecek üç yıllık bir staj dönemini; en az on avukatın bulunduğu yerlerde baro kurulması zorunluluğunu ve baroya kayıtlı olmayanların avukatlık yapamayacağını; üniversite öğretim üyeliği ve hukuk, iktisat ve sosyoloji öğretmenliği dışındaki iş ve mesleklerin avukatlıkla bağdaşmayacağını; baroların teşkilatı ve özellikle barolar nezdinde kurulacak disiplin kurullarını; avukatlık ücretine ilişkin konuları ve özellikle -avukatlık ücretinin davanın kazanılması halinde ele geçecek tutarın bir kısmının avukata ait olacağı şeklinde belirlenmesini ifade eden- “hasıl-ı davaya iştirak yasağı”nı kapsayan düzenlemeler içermekte ve bu içeriğiyle daha sonraki yıllarda Avukatlık Kanunu adı altında yürürlüğe giren diğer iki kanunun⁴⁵ da temelini teşkil etmektedir.

Muhâmât Kanunu’nun hükümlerinden biri de o tarihe kadar dava vekili olarak

44 TBMM, Z. C., Devre 2, içtima 28 (3 Nisan 1340), s. 287.

45 3499 sayılı Avukatlık Kanunu, Resmî Gazete 14.07.1938, S. 3959; 1136 sayılı Avukatlık Kanunu, Resmî Gazete 7.4.1969, S. 13168.

mesleki faaliyet gösteren kişilerden yeni kanunun aradığı şartları taşımayanların meslekten çıkartılmasıdır. Kanun'un muvakkat maddesine göre:

“1292 tarihli Dâva Vekilleri Nizamnâmesi ahkâmına tevfikân dava vekilleri cemiyeti teşekkül etmiş olan mahallerde işbu kanunun tarih-i neşriden itibaren iki ay zarfında adliye vekilinin rüesa-yı memurin-i adliyeden naspedeceği bir zâtın riyasetinde olmak ve dördü hükkâm ve memurîn-i adliyeden, dördü ikinci maddede münderiş evsaf ve şeraiti câmi muhâmîler miyanında adliye vekilince intihâb olunacak zevattan terekkep etmek üzere içtima edecek meclis-i tefrik, cemiyet levhasında mukayyet dâva vekillerinin evsaf ve şerait-i kanuniyeyi haiz olup olmadıklarını tetkik ve haiz olmayanların kayıtlarını levhadan terkîn edecektir. Levhada ibka edilenler hemen içtima ile meclis-i inzibat intihâbını icra eyler. Kayıtlarının terkînine karar verilenler terkîn-i kayıt tarihinden itibaren on beş gün zarfında Adliye Vekâleti'ne müracaatta bulunabilirler. İtiraz üzerine Adliye Vekâleti'ne ittihaz olunacak karar kat'idir.”

Bu kanun hükmüne göre kurulan komisyonların kimlerden teşekkül ettiği ve çalışma esaslarını düzenleyen “Muhâmât Kanunu'nun Suret-i Tatbikini Mübeyyen Talimatname” Adalet Bakanlığı yayını olan *Ceride-i Adliye*'de yayımlanmıştır⁴⁶. *Ceride-i Adliye*'nin aynı sayısında listeler halinde yayımlanan komisyonlar için kanunda kullanılan “meclis-i tefrik” isimlendirmesi yerine “Tasfiye Komisyonu” tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca muvakkat maddenin uygulanma şekline ilişkin Adliye Vekâleti'nin 1 Mayıs 1340 tarihli bir talimatnamesi de mevcuttur⁴⁷. Bu mevzuata göre tefrik komisyonları baro levhasından çıkartılacak avukatları tespit ederken mesleği icra etmek için aranan -Türk vatandaşı olmak, üniversite mezunu olmak, devlet memuru olmamak gibi- kanuni şartlar yanında “ahlâk şartları” şeklinde isimlendirilen hususları da dikkate almıştır. Bu kapsamda olmak üzere Mütareke yıllarında İstanbul'da kurulan Rum ve Ermeni barolarının üyesi olan, konsolosluk mahkemelerinde iş takip eden ya da işgal devletlerinin pasaportunu veya şeref nişanlarını taşımış olanların tasfiye edildiği anlaşılmaktadır⁴⁸.

Basında yer alan haberlerden İstanbul Barosu'nda yapılan tasfiye hakkında eleştiriler olduğu; Adliye Vekili Necati Bey'in “*kanun hâkimdir ve hâkim kalacaktır*” diyerek,

46 *Ceride-i Adliye*, S. 22-23-24 Mayıs-Haziran-Temmuz 1340, s. 804 vd.

47 *Muhâmât*, Haziran 1340, S. 32, s. 942-943.

48 Bu konuda dönemin olaylarını heyecanlı bir dille, rakamlar ve kişiler hakkında ayrıntılara yer vererek -fakat hangi belgelere dayandığını kaydetmeden- kaleme alan şu esere bkz. Ali Haydar Özkent, *Avukatın Kitabı*, İstanbul: Arkadaş Basımevi 1940, s. 11 vd; 165 vd.

yapılan işlemlerin kanuna uygun olduğunu beyan ettiği anlaşılmaktadır⁴⁹. İstanbul Barosu'nda tasfiye icrası için teşekkül eden komisyonun çalışmasını dayandıracığı esaslar ise “(1) *Muhâmîlerin hiçbir veçhile su-i ahlak ve şöhret sahibi olmamaları*, (2) *Şimdiye kadar ne kavlen ne de fiilen devletin kanununa, millî esaslarına karşı gelmemiş bulunmaları*” şeklinde açıklamıştır⁵⁰. Neticede o dönemde İstanbul Barosu levhasında kayıtlı 970 avukattan 473'ünün komisyon tarafından levhadan çıkartıldığı, ancak Adliye Vekâleti'ne yapılan itirazlar üzerine aralarında Gayrimüslim vatandaşların da olduğu 80 avukatın baroya tekrar alındığı belirtilmiştir⁵¹.

460 sayılı Muhâmât Kanunu yürürlüğe girmesinden iki yıl sonra 708 sayılı Muhâmât Kanununun Bazı Mevaddını Muaddil Kanun ile değişikliğe tabi tutulmuştur⁵². Bu değişikliğin kanunun esası bakımından köklü farklılıklar ortaya çıkartmadığı, daha çok kanunun ilk Meclis müzakereleri sırasında dile getirilen eleştirilerin dikkate alınmasıyla meydana getirilen bir değişiklik olduğu görülmektedir. Bu kapsamda adliye nezdinde yapılan avukatlık stajı süresi üç yıldan iki yıla, bir yerde baro teşkili için aranan avukat sayısı ondan yediye indirilmiş; beş yıl hâkimlik veya hukuk fakültesinden mezun olarak dava vekilliği yapanların avukatlık yapabilecekleri ve baro teşekkül etmeyen yerlerde daha önce ruhsat almış veya açılacak imtihanda başarı göstermiş olan dava vekillerinin mesleki faaliyete devam edebilecekleri öngörülmüş; avukatlara avukatlık ücreti teminatı olmak üzere ellerinde bulunan müvekkillere ait mal ve paralar üzerinde hapis hakkı tanınmış ve nihayet Muhâmât Kanunu'nun ismi Avukatlık Kanunu olarak değiştirilerek kanunda kullanılan muhâmî kelimesi yerine “avukat” kelimesi ikame olunmuştur.

Hâkimlerin Resmî Kisveleri Hakkında Kanun

461 sayılı Hükkâm ve Mensubin-i Adliyenin Resmî Kisveleri Hakkında Kanun yürürlük maddeleri hariç iki maddeden oluşmakta ve hâkimler ile diğer adliye mensuplarının resmî giysilerinin Adliye Vekâleti'nce belirleneceğini ve bu kanuna aykırı hareketin maaştan kesme disiplin cezasıyla cezalandırılacağını öngörmektedir.

49 14 Mayıs 1340 tarihi *Cumhuriyet* “Adliye Vekili'nin Beyanı” başlıklı haber.

50 10 Mayıs 1340 tarihli *Cumhuriyet*'te yer alan “Baronun Tasfiyesi İçin Takip Olunan Esaslar-Muhâmîlerin sû-i ahlak ve şöhret sahibi olmamalarına; kanunlarımıza ve milli esaslarımıza karşı gelmemiş bulunmalarına itina edilecek.” başlıklı; 10 Mayıs 1340 tarihli *Cumhuriyet*'te yer alan “Adliye Vekili'nin Beyanı” başlıklı haberler.

51 Özkent, age. s. 115.

52 *Resmî Ceride*, 6 Kânunusâni 1926, S. 272.

Kanunun yayımı tarihinde yürürlüğe gireceği öngörülmüş olmasına rağmen yeni kisvelerin giyilmesi her yerde birden değil Adliye Vekâleti'nce münasip görülecek mahallerdeki hâkimlerden başlayarak mecburî tutulmuştur⁵³.

Sonuç

Türk Devrimi'ni ele alan çalışmalarda, kronolojik ya da pedagojik sebeplerle, “Kurtuluş Savaşı-Türk Devrimi”, “Millî Mücadele-Çağdaş Türkiye”, “İstiklal Harbi- Atatürk Devrimi”, “Kurtuluş- Kuruluş” gibi bir bölümlenme yaygın olarak kullanılıyorsa da bu durum, Türk Devrimi'nin Millî Mücadele sonrasında başladığı şeklinde izlenim doğmasına yol açmaktadır.

Oysa Balkan felaketi ile başlayan “On Yıl Savaş” dönemi, kökleri Tanzimat’a uzanan modernleşme hareketinin kesintiye uğradığı bir savaş devresi teşkil etmekle birlikte, söz konusu on yılın Millî Mücadele’ye ait olan son dört senesi, özellikle siyasî rejimin kurulması bakımından, Türk Devrimi’nin hazırlık devresi sayılabilecek gelişmelerin de yaşandığı bir dönemdir. Amasya Genelgesi ile ihtilalin manifestosu ortaya konmuş; Yeni- Çağdaş Türkiye’nin fikrî temellerinin inşası kongreler sürecinde başlamış; Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılması, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yer alan ve egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunun kabulü ve hemen her şeyde geçerli olan “millîlik” söylemi, bu sürecin başlıca unsurları olmuştur.

“Mayıs İnkılab-ı Adlisi” de esas itibarıyla hukuk devriminin bir parçasıdır. Yaygın şekilde kullanılan “hukuk devrimi” terimi Cumhuriyet’in ilanından sonra Ceza Kanunu, Medeni Kanun, Ticaret Kanunu gibi kodların Batı hukukundan iktibas ve özellikle medeni nikâh esasını ve mirasta kadın erkek eşitliğini getiren Türk Kanunu Medenisi’nin kabulü bağlamında karşımıza çıkmakta⁵⁴; hukuk devriminin zamanı olarak da genellikle iktibas ile ilgili hazırlık çalışmalarının yapıldığı 1925 ve Medeni Kanun’un yürürlüğe girdiği 1926 yılı kabul edilmektedir⁵⁵. “Mayıs İnkılab-ı Adlisi”nin tarihi ise 1924’tür. O halde Türkiye’de hukuk devrimi için bir tarih vermek yerine, bu devrimin önceki yılları da kapsayan bir süreç içinde meydana geldiğini kabul etmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

53 Bkz. yukarıda dipnotu 11’e bağlı metin.

54 Bkz. mesela, *III. Türk Hukuk Kurultayı – Türk Hukuk Devrimi – Bildiriler*, Ankara: Adalet Bakanlığı Yayınları, 1981; *Atatürk’ün Hukuk Devrimi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1983; Mustafa Y. Aygün, *Özel Hukuk Açısından Hukuk Devrimi*, Ankara: Ajans Türk Matbaası 1983; Özkan Tikveş, *Atatürk Devrimi ve Türk Hukuku*, İzmir: İstiklâl Matbaası 1975.

55 Coşkun Üçok- Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 18. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi 2016, s. 374.

Mayıs Adli İnkılâbı Adli teşkilat ve kadro bakımından birkaç yıl sonra gerçekleştirilecek olan hukuk devriminin hazırlayıcısı ve hatta başlangıcı olarak görülmelidir. Mayıs Adli İnkılâbını meydana getiren yeni kanunlar “şer’iyye mahkemeleri – nizamiye mahkemeleri” ayırımına son vermiş; avukatlık mesleğini yerel barolar vasıtasıyla kayıt ve disiplin altına almış; gerek hâkimler ve adliye personeli gerekse avukatlar arasında bir “tasfiye” işlemini gerçekleştirerek hukuk devrimini icra edecek kadroları hazırlamış ve belki bütün bu yapılanların simgesi olmak üzere -Şapka İktisası hakkında Kanun’dan bir buçuk yıl, Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun’dan ise on yıl önce- hâkimler ve diğer adliye personeli bakımından eski hukukun kisvelerini kullanımdan kaldırmıştır.

Mayıs Adli İnkılâbı, Cumhuriyetin hukuk politikası ile ilgili stratejik yönleri yanında, bugün kullanılan ifade ile “torba kanun” niteliği taşıyan Tesrî-i Muhâkemât Kanunu içinde toplanan ve pratik ihtiyaçlara, davaların görülmesiyle ilgili günlük usulî konulara ilişkin ayrıntılı düzenlemeler de yapmaktadır. Bu düzenlemelere bakıldığında adliyenin günlük sorunlarının arada geçen yüzyıla yakın sürede fazla değişmediği görülebilmektedir.

Mayıs Adli İnkılâbı kapsamında konulan kanunların etkileri bugünkü mevzuatta hala izlenebilmektedir. Özellikle Muhâmât Kanunu’nun bugünkü avukatlık kanununun temelini teşkil ettiğini ifade etmek mümkündür.

Kaynaklar

Adli Kanunlar, Adliye Vekâleti İhsaiyat ve Müdevvenat-ı Kanuniye Müdüriyeti yayını, İstanbul: Vatan Matbaası, 1340.

Atatürk'ün Hukuk Devrimi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1983.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi yay., 1997, C I.

III. Türk Hukuk Kurultayı – Türk Hukuk Devrimi – Bildiriler, Ankara: Adalet Bakanlığı Yayınları, 1981.

T.C. Yargıtay Başkanlığı 2017 yılı Faaliyet Raporu, Ankara Şubat 2018, www.yargitay.gov.tr

Ahmed Ziya, *1 Mayıs İnkılâb-ı Adlisi ve Bir İnkılâb Münasebetiyle Neşredilen Kanunlara Dair Şerh ve Tenkit*, İzmir: Nafiz Mustafa Matbaası 1340.

Ahmed Ziya, *Rehber*, İzmir: Nafiz Mustafa Matbaası 1340.

Ahmed Ziya, *Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923*, yeni harflere çeviren Nuri Onat, Ankara: Danıştay Yayınları, tarihsiz.

Ansay Sabri Şakir, *Hukuk Muhâkeme Usûlleri*, Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı 1935.

Aygün Mustafa Y., *Özel Hukuk Açısından Hukuk Devrimi*, Ankara: Ajans Türk Matbaası 1983.

Budak Ali Cem / Karaaslan Varol, *Medenî Usul Hukuku*, Ankara: Adalet Yayınevi 2017.

Çakan Işıl, *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*, İstanbul: Çağdaş Yayınları 1999.

Galib Hüseyin, *Kamus-u Hukuk*, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası 1305.

H. Lütü, *Mir'ât-ül Kavânîn yahut Usûlü Muhâkemât Mecmuası*, İstanbul: yayınevi belirtilmemiş 1318.

Özkent Ali Haydar, *Avukatın Kıtâbı*, İstanbul: Arkadaş Basımevi 1940.

Seçkin A. Recai, *Yargıtay – Tarihçesi – Kuruluş ve İşleyişi*, Ankara: Ankara Yarı Açık Cezaevi Matbaası 1967.

Tanju Fahrettin, *Avukatlık ve Vekâlet*, Adana: Demokrat Matbaa 1955.

Tikveş Özkan, *Atatürk Devrimi ve Türk Hukuku*, İzmir: İstiklâl Matbaası 1975.

Üçok Coşkun – Mumcu Ahmet, Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, 18. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi 2016.

Yorgaki, *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye Kanun-u Muvakkati*, yayına hazırlayanlar: Ahmed Talat – Hacı Mahmud Tahir, Dar-ül-hilâfe: Matbaa-i Hukukiye 1329.

Resmî yayınlar

Düstur

Meclis-i Mebusan Zâbıt Ceridesi

TBMM Zâbıt Ceridesi

Resmî Gazete

Takvim-i Vakayi

Ceride-i Adliye

Ceride-i Mahâkim

Gazete ve Dergiler

Muhâmât

Cumhuriyet

Tevhîd-i Efkâr

Osmanlı'nın 'Unutulmuş Son Diploması' Zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1918)

Enis Şahin*

Giriş

Rusya'daki 1917 Şubat ve Ekim ihtilalleri, tüm ülkede olduğu gibi, Kafkasya'da da büyük değişiklikler meydana getirdi. Şubat ihtilalinde bölgenin güneyiyle ilgili OZAKOM (Rusça Osobiy Zakavkazskiy Komitet) adı altında yeni Rus Hükûmeti tarafından bir komite kuruldu ama etkili olamadı. Ancak yine de Kafkasya bölgesi Çarlık karşıtı hüviyetiyle yeni ihtilali "içtenlikle" tanıdı, hatta "ülkeyi yüzyıllardır 'milliyetler hapishanesi' olarak yöneten Çarlığı devirdiği için", onu Rusya'nın yegâne hükûmeti kabul etti ve taraftarlığını yaptı. Buna karşılık başını Lenin'in çektiği ve bölgenin idari yapısında büyük değişiklikler yapan Bolşevik ihtilali Kafkasya'da asla tanınmadı. Kafkasya ve özellikle Maveray-ı Kafkasya'daki idari birimler asıl devrimci gelişmenin Bolşevizm değil, Çarlığı deviren Şubat İhtilali olarak kabul ettiler ve merkezî Rus idaresine muhalefet başlattılar. Bu muhalefetin öncülüğünü, Tiflis merkezli ZAKAVKOM (Rusça Zakavkazskiy Komisarriata) olarak da bilinen Maveray-ı Kafkasya Komiserliği yaptı. Komiserlik, Kafkasya'nın güneyinin üç asli milleti durumundaki Gürcü, Azeri ve Ermenilerden oluşuyordu. Federatif bir görünüm arz eden ve Gürcü Menşeviklerinin baskın olarak bulunduğu Komiserlik, başlangıçta ayrılık amacı gütmese de sonraki gelişmeler onu Rusya'dan ayrı davranmaya yöneltti. ZAKAVKOM kendisini bir hükûmet olarak ilan etti ve Rusya Müessisler Meclisi'nin Bolşevikler tarafından zorla dağıtılmasını müteakiben kanun yapıcı meclisi olarak Seym'i hayata geçirdi.

Kafkasya'nın güneyindeki bu gelişmeler, komşu ülke Osmanlı Devleti/Türkiye tarafından ilgiyle izlendi. Zira Rusya'daki hadiseler, Cihan Harbi sırasındaki gelişmeler nedeniyle en çok Türkiye'yi ilgilendiriyordu. Türkiye savaş sırasında pek çok toprağını Rusya'ya kaptırmıştı. Rusya'nın ihtilallerle parçalanma sürecine girmesi, yüzyıllar boyunca kendisine karşı neredeyse sürekli gerilemek zorunda kalmış olan Türkiye'nin yakın ilgisini çekiyordu. Dönemin Türk yöneticileri,

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, esahin@sakarya.edu.tr ORCID:0000-0001-6683-0080

Rusya'nın bu durumundan istifade edebilmek ve bu durumu bir kazanca çevirebilmenin yollarını aramaya başladılar, Rusya'nın bu inhilal ve dağılma sürecini daha da hızlandırmak amacıyla Maverâ-yı Kafkasya ile yakından ilgilendiler. Türkiye, Komiserliği önce o sırada devam etmekte olan Brest-Litovsk'daki barış müzakerelerine davet edip bağımsız bir devlet olarak kabul ettirmek istedi, sonra kendisiyle de ayrı barış müzakerelerinde bulunması arzusunu gösterdi. Bunların her ikisi de Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması, Türkiye ile Rusya arasına tampon bir ülke koyulması, yani Kafkasya'nın bağımsız bir devlet olması amacına yönelikti. 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barışı'nın imzalanması, Türkiye'nin Kafkasya'daki durumunu daha da kuvvetlendirdi ama bu müzakerelere ve barışa Maverâ-yı Kafkasya'nın iştirakini ve imza koymasını sağlamak mümkün olmadı. Ancak Komiserlik, asla tanımadığı Rusya karşısında, istikbalde zorunlu olarak karşı karşıya kalacağı ihtimaline karşı, komşu ülke Türkiye ile ilişkilerini tamamen de dondurmadı. Maverâ-yı Kafkasyalılar ile Osmanlılar arasında Trabzon'da yapılması kararlaştırılan barış görüşmeleri tam bu sırada başladı ve bir ay sürdü (14 Mart-14 Nisan 1918). Türk tarafı konferans boyunca, Rusya'nın parçalanması aşamasında Kafkasya'da müstakil bir yapının ortaya çıkması hedefine kilitlendi ve bunun için çaba sarf etti. Kafkas tarafı ise, konferanstaki stratejisini, kendileri için yeni ve fazla miktarda toprak kayıpları anlamına gelen Brest Barışı'nı tanımama prensibi üzerine kurmuştu. Bu nedenle Kafkas tarafının bu gayeleri, sert bir Türk refleksine çarptı ve Trabzon Konferansı'ndan bu nedenle herhangi bir sonuç elde edilemedi. Ancak Rusya'nın Türk Doğu vilayetlerinden çekilmesinden sonra devam eden Türk ileri harekâtı ve Batum başta olmak üzere Komiserliğin yaşadığı arazi kayıpları, Türkiye ile Maverâ-yı Kafkasya'yı tekrar barış masasına oturmaya zorladı. Yine Türkiye'nin ısrarıyla Kafkasya 22 Nisan'da çok önemli bir hamle yaparak, Rusya'nın tüm tepkilerine rağmen bağımsızlığını ilan etmek mecburiyetinde kaldı ve tarih sahnesine yeni bir isimle çıktı: Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Cumhuriyeti. Brest-Litovsk Barışı'nı da kabul etti. İsteklerinin tamamı gerçekleşmiş olan Türkiye, bu yeni yapıyı ve durumu tanıyan ilk ülke oldu. Türk dış politikasına da uygun olan bu durum nedeniyle, Türkiye, Maverâ-yı Kafkasya'nın barış taleplerine olumlu bakmaya devam etti. Sonuçta Türk kontrolüne henüz girmiş olan Batum şehri, tarafların yeni müzakere mahallî kabul edildi.

Osmanlı Devleti'nin öncülüğünde Maverâ-yı Kafkasya ve Şimalî Kafkasya devletlerinin de iştiraki sonucunda düzenlenen Batum Konferansı 11 Mayıs 1918'de başlamış ve zaman zaman uğradığı kesintilerle birlikte 8 Haziran'a kadar yaklaşık bir ay kadar devam etmiştir. Batum Konferansı'nda Türkiye'yi Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey başkanlığında bir heyet temsil etti. Konuk heyet

başkanlığını Trabzon'da olduğu gibi yürüten, yeni hükûmet başkanı ve hariciye komiseri olan Gürcü Menşeviki Akakiy İvanoviç Çhenkeli yapıyordu. Konferansa, Rusya'dan ayrılma kararı alan Şimalî Kafkasya adına da bir heyet katılıyordu ki, bu heyetin amacı, Kafkasya'nın kuzeyinin Rusya'dan ayrılıp, bağımsız bir ülke haline gelmesiydi. Öte yandan General Lossow başkanlığında bir Alman gözlemci heyeti de konferansa iştirak ediyordu. Rusya'nın konferansa katılma talepleri ve kendi katılımı olmaksızın ortaya çıkacak durumu tanımayacağına dair mütemadi protestoları, özellikle Gürcülerin ısrarlı itirazlarının da etkisiyle hiç dikkate alınmadı.

Batum Konferansı'nın ilk ve tek genel oturumu 11 Mayıs 1918 Cumartesi günü yapıldı. Konferans Başkanı Halil Bey, o gün, Maverâ-yı Kafkas delegasyonuna verdiği bir notayla, Brest Barışı'nı Türkiye'nin ısrar ve zorlamasıyla kabul eden Kafkasya'dan yeni taleplerini sıraladı. Talepler, Karadeniz'de Gürcü sınırından, İran'ın kuzeyindeki Nahçıvan'a kadar uzayan sınır boyundaki pek çok yerleşim yerini Türkiye'ye kazandırınıyordu. Neticede bu talepler, sınırın pek çok yerinde Türkiye'yi, Kafkasya'da 93 sınırlarını aşp, 1828 yılındaki Türk-Rus sınırlarına kadar götürmekteydi. Türkiye'nin daha önceki taleplerini gerçekleştirdikleri için Batum'a rahat bir pozisyonda gelen özellikle Gürcü ve Ermeni heyetleri, bu beklenmeyen talepler karşısında büyük bir şaşkınlık yaşadılar. Bunun etkisi adeta konferans boyunca sürdü ve tabiatıyla Trabzon'da olduğu gibi Batum Konferansı'nda da daha ilk günden bir anlaşmazlığın ve gergin bir ortamın zuhuru sebebiyet verdi. Bu nedenle Batum Konferansı 11 Mayıs'tan sonra, yeni Türk talepleri nedeniyle Trabzon'dakine benzeyen bir nota savaşına dönüştü. Bu çıkmaz durumda Alman Lossow devreye girmek istediye de Almanya'nın bölgede bulunma nedenlerini iyi bilen Türkiye, kendisine olumsuz cevap verdi. Bu yeni durum karşısında Batum'da fazla bir şey yapamayacağını anlayan Lossow ve beraberindeki heyet, şehirden ayrılarak Poti'ye geçti, orada Gürcülerle yaptığı gizli görüşme ve antlaşmalar sonucunda, Gürcistan'ın Almanya'nın kanatlarının altına alınmasını sağladı. Bu, federatif yapının dağılma arifesinde bulunması anlamına geliyordu. Bu nedenle öteden beri bağımsızlık fikrini benimsemiş ve gerektiğinde bunu izhar etmekten çekinmeyeceği kararlılığında olan Azerbaycan Türkleri, eğer Gürcüler federasyonu parçalarlarsa kendilerinin de bağımsızlık ilanında bulunacaklarını açıklıkla ifade ettiler. Zaten aralarında yakınlık bir yana birçok ciddi sorun olan Azeri ve Ermeniler arasındaki dengeyi, Rus ihtilallerinin zorunlu şartları sebebiyle Gürcüler sağlıyorlardı. Onların yokluğunda bu milletlerin bir arada kader birliği yapmaları zordu, hatta imkânsızdı. Zaten Gürcülerin yokluğunda böyle bir birliğe gerek de yoktu. Üstelik Azerilerin Türkiye

ile bağlantıları dikkate alındığında, federasyonu devam ettirmeleri mümkün görünmüyordu. Ermeniler ise bu gelişmeleri bir felaket olarak karşılıyorlar, ancak Gürcü ve Azerilerin bağımsızlık ilan etmeleri durumunda, onların da başka bir çıkar yolları görünmüyordu.

Maverâ-yı Kafkas Seymi bu zor şartlar altında 26 Mayıs 1918'de Gürcüler tarafından toplantıya çağrıldı. Gürcü hatipler tarafından sözler alınarak, bu gelişmeler karşısında federasyonun artık hayatına devam edemeyecek olmasının gerekçeleri açıklandı. Onlar çok uzaklardaki Almanya'ya ümitlerini bağlayarak, yanı başlarındaki Türkiye'yi, üstelik müttefiki de olan bu ülkeye feda ediyorlardı. Anlaşılan oydu ki, Gürcüler, hazır Rusya'ya da bölgeden gönderdikten sonra, gelecekle ilgili tüm beklentilerini Almanlara bağlamışlardı. Sonuçta Ermenilerin şiddetli protestolarına ve memnuniyetsizliklerine rağmen, Gürcü ve Azeri çoğunluğun kararıyla, Seym kendi kendini feshetmiş ve Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin dağıldığını ilan etmiştir. Böylece bu genç Cumhuriyet sadece 34 gün yaşayabilmiş ve tarih sahnesinden çekilmişti. Ama Türk delegasyonu başkanı Halil Bey bu yeni durumu son derece soğukkanlılıkla karşıladı ve 11 Mayıs tarihli taleplerinin aynen devam ettiğini Gürcü, Azeri ve Ermeni taraflarına duyurarak, Seym'in ve federasyonun dağılışının, mevcut şartlarda herhangi bir değişiklik meydana getirmediğini kendilerine bildirdi.

26 Mayıs'ta Seym'in ve federasyonun dağılmasıyla birlikte, Tiflis'te çok önemli gelişmeler oldu ve beklendiği üzere Gürcistan bağımsızlığını ilan etti. Müteakiben 28 Mayıs'ta Azeri mebuslar, büyük bir coşkuyla bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklâliyetini dünyaya duyurdular. Federasyonun üçüncü üyesi olan Ermeniler, Türklerle karşı karşıya kalacakları endişesiyle istemeyerek de olsa 28 Mayıs'ta bağımsızlık fikrine gelmişler ve bunu 30 Mayıs 1918'de hayata geçirmişlerdir. Böylece Kafkasya kısa bir zamanda, önce Rusya'dan ayrılmış, ardından bölgenin kuzeyinde bir ve güneyinde üç tane bağımsız devlet ortaya çıkmıştır: Şimali Kafkasya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri. Bu, Osmanlı Devleti'nin izlediği politikaların zafere ulaştığı anlamına da gelmekteydi. Dönemin bir İstanbul gazetesi muhabirinin ifade ettiği gibi, Osmanlılar "Kafkasya'nın ebesi" olmuşlardı. Ancak ortada cevaplandırılmamış bir Türk ültimatomu vardı. Daha önce federatif yapı sebebiyle birleşik olan problemler, şimdi her devletin kendi payına düştüğü kadarıyla çözüm bekliyordu. Bu nedenle federasyonun parçalanmasından sonra, müzakerelere ayrı heyetler halinde devam edildi.

Batum'daki Türk-Ermeni ayrı müzakereleri 30 Mayıs'ta, Türk-Gürcü ayrı görüşmeleri ise 31 Mayıs'ta başlamıştır. Türk delegasyonu Brest Barış'ndan

taviz vermeyerek yürüttüğü müzakereler sonucunda, Ermenistan ve Gürcistan sınırlarında yer yer de olsa 1828 yılındaki Türk-Rus sınırlarına ulaşıldı. Yine Ermenistan'la benzer bir şekilde, Gürcistan da Maverâ-yı Kafkas demiryollarının Türkiye tarafından kullanımına muvafakat ediyordu. Buna karşılık federasyonun parçalanmasını müteakip Batum'daki müzakerelerde, Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya devletleriyle olan görüşmeler ayrı bir karakterdedir. Bu müzakereler, dost ve kardeş ülkeler arasında yapılan görüşmeler mahiyetindedir. Bu devletlerle Türkiye arasında herhangi bir sorun olmadığından dolayı, Batum'da uzun uzadıya görüşmeler de yapılmamış ve antlaşmalar imzalanmıştır¹. Bu antlaşmaların tamamı, genel olarak bakıldığında, geçici bir süreliğine de olsa, tarihe, Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'da büyük avantajlar sağlayan son diploması başarıları olarak geçmiştir.

Batum'daki Müşterek Antlaşmalar

Osmanlı Devleti ve Kafkasya'nın kuzey ve güneyinde bulunan devletler arasında 4 ve 8 Haziran 1918'de imzalanan Batum antlaşmaları toplamda 20 adettir; müşterek ve münferit antlaşmalar diye iki kısımdan oluşmaktadır. Tamamı 4 Haziran tarihli olan müşterek antlaşmalar iki tanedir ve ikiden fazla tarafla imzalanmıştır. Bu antlaşmaların ilki "Bakû-Batum Petrol Hattı Antlaşması" olup, Türkiye ile Azerbaycan ve Gürcistan devletleri arasında imzalanmıştır. Ermenistan'ın petrol hattıyla bağlantısı olmadığı için tarafı olmadığı bu antlaşmaya göre, Bakû ve Batum arasındaki petrol hatlarının mevcut durumları korunacak, taraflar petrolün sürekli akışını sağlamak ve kendi toprakları üzerinde bulunan kısımlarının muhafazasından sorumlu olacaklardı. Petrolün akışı için münasip bir vergi konulacak ve bu vergi, taraflar arasında, kendi arazilerindeki hatların uzunluğu ölçüsünde taksim edilecekti. Bunların ayrıntılarını düzenlemek için de taraflar arasında bir komisyon kurulacaktı². Bu antlaşmaların ikinci ve sonuncusu ise Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleriyle imzalanan "Mavera-yı Kafkasya Şimendiferlerinin Taksimine Dair Antlaşma"dır. Bu antlaşmayla şimendiferlerin hareketli kısımları olan vagon ve lokomotifler, adı geçen taraflar

1 Bu gelişmelerin tüm ayrıntıları ile tarafların özellikle Trabzon ve Batum Konferanslarındaki girift ilişkileri için bkz. Enis Şahin, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002. Bu eserde mezkûr teferruatın yanı sıra, Batum Konferansı'nda imzalanan 20 adet antlaşmanın bugünkü harflere çevrilmiş tam metinleri de eksiksiz bir şekilde mevcuttur.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *HR.HMŞ.İŞO*, No. 106/8; Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), A. 4.6520, K. 3195, D. 83-90, F. 27-1; Dokümenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919, ves. 178, s. 364.

arasında, kendi topraklarındaki hatların uzunluğu oranında bölüşülüyordu³. Müşterek antlaşmalarla Türkiye, Kafkasya coğrafyası ve bu coğrafyadaki siyasî oluşumlar üzerinde başta siyasî ve ekonomik olmak üzere büyük avantajlara kavuşmuş oluyordu.

Türkiye - Azerbaycan Antlaşmaları

Batum'da imzalanan münferit antlaşmalar ise Osmanlı Devleti ile dört bağımsız Kafkasya devleti arasında ayrı ayrı imzalanmış olup, toplamda 18 adettir. Batum antlaşmalarının ilk dört adedi, dönemin kaynaklarında “Küçük Türkiye” olarak da adlandırılan Azerbaycan Cumhuriyeti ile akdedilmiştir. Her iki ülke arasında herhangi bir savaş olmadığı için, tıpkı Şimalî Kafkasya gibi Azerbaycan ile de Batum'da sadece dostluk antlaşmaları imzalanmıştır. Bu antlaşmaların belki de en önemli vasfı, bağımsız iki Türk devleti arasında imzalanması ve Türkçe kaleme alınması idi. Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk uluslararası antlaşmaları ve vesikalarıydı. Türk tarafı adına Halil Bey ile Vehip Paşa, Azerbaycan adına ise Mehmet Emin Resulzade ile Mehmet Hasan Hacinski tarafından imzalanan bu metinlerle, taraflar arasında siyasî, hukukî, iktisadî ve fikrî sahalarda dostane ve iyi komşuluk ilişkileri kuruluyordu. Bu antlaşmaların ilki olan “Dostluk Antlaşması” ile Türkiye ve Azerbaycan arasında daimî bir dostluk konusunda karşılıklı taahhütler yapılıyor, Azerbaycan Ermenistan ile sınırlarını belirlemek için yapacağı protokolden Türk Hükûmeti'ni haberdar edeceğini taahhüt ediyor, tüm Türk-Azeri hududu ayrıntılı bir şekilde belirleniyordu. Bu şartlara göre Azerbaycan Devleti herhangi bir toprak kaybına uğramaksızın tüm sınırlarını muhafaza ediyordu. Muahedenin dördüncü maddesi ile Azerbaycan Hükûmeti'nden gelecek bir talep durumunda, Osmanlı Hükûmeti dahilî düzen ve asayişin temini için, gerektiğinde silah kuvvetiyle yardımda bulunacağını taahhüt ediyordu ki, Türk Ordusu bu maddeye dayanarak 1918 yılının ikinci yarısında Bakû'yü kurtarma savaşına girişecektir. Arazisi dahilinde hiçbir çetenin kurulmasına ve silahlanmasına müsaade etmeyeceği de Azerbaycan'ın taahhütleri arasında bulunuyordu. Taraflar demiryolları konusunda birbirlerine mümkün olduğunca kolaylıklar sağlayacaklar, taraflar arasında önceden herhangi bir antlaşma bulunmadığından dolayı, bu antlaşmayla konsolosluk, ticaret antlaşması ve hukukî-iktisadî ilişkilerin düzenlenmesi konusunda fikir birliğine varılmıştır. Konsolosluk Mukavelesi en geç iki yıl zarfında yapılacak, huduttan geçiş ve hududa yakın yerlerde alış-veriş yapılmasıyla ilgili karşılıklı ve kolaylaştırıcı hususlar uygulanacaktı. Türkiye,

3 BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, No. 107/11; ATASE, A. 4-6520, K. 3195, D. 83-90, F. 27-2.

Azerbaycan'ın Uluslararası Posta ve Telgraf Birliği'ne girmesine kadar kendisini bu haklardan istifade ettirecekti. Ayrıca Brest-Litovsk Barışı'nın bu antlaşmaya muhalif olmayan hükümleri, taraflar arasında geçerli olacaktı. Bu antlaşma bir ay ve mümkünse daha kısa zaman zarfında İstanbul'da teati olunarak, yürürlüğe girecekti.

Taraflar arasında "Birinci Ek Antlaşma" adıyla imzalanan ikinci metin, Osmanlı Devleti ile hasımları arasında imzalanacak antlaşmaya kadar, Türkiye ve Azerbaycan'ın ticaret ve ulaşım konusunda birbirlerine "en fazla müsaadeye mazhar olan millet" sıfatıyla karşılıklı kolaylıklar tanımasına yönelikti. "İkinci Ek Antlaşma" adıyla taraflar arasında imzalanan üçüncü metin ise, tarafların ortak sınırlarına yakın yerlerdeki ticaretlerine dair müsaadeleri ve kolaylıkları muhtevi olup, bununla iki taraf hududunun on beşer kilometrelik kısımlarında ticareti kolaylaştıran karşılıklı hükümler ve muafiyetler veriliyordu. Taraflar arasında Batum'da imzalanan son muahede; "Geçici Ek Antlaşma" adını taşımaktaydı. Buna göre; Azerbaycan Hükûmeti, Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaş halinde bulunan hükûmetlerin her türlü asker ve sivil memurlarını memleketten uzaklaştırmayı ve hizmetine almamayı taahhüt ediyor, Osmanlı ordusunun her türlü askerî nakliyat, kıtaat, asker, eşya, harp malzemesi, erzak, cephane vs. malzemesinin Azerbaycan demiryolları vasıtasıyla taşınmasına muvafakat ediyordu. Bunun için bir komisyon kurulacaktı. Yine Azerbaycan, Osmanlı devletinden bir talep olması halinde, Bakû limanında ve Hazar Denizi'nde bulunan gemi ve her türlü vasıtayı askerî maksatlı kullanma konusunda Türk Hükûmeti'nin emrine vermeyi taahhüt ediyordu. Bu durum Hazar Denizi'nde Rus ve İngilizlere karşı Türkiye'ye şüphesiz bir üstünlük kazandıracaktı. Türk Hükûmeti aynı zamanda Azerbaycan dahilindeki diğer yollardan da askerî amaçlı istifade edebilecekti. Mezkûr antlaşmalar, en geç bir ay zarfında onaylanarak ve İstanbul'da teati edilerek yürürlüğe girecekti⁴. Türkiye'ye büyük avantajlar ve ayrıcalıklar sunan Azerbaycan ile imzalanan bu antlaşmaların tamamı, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleriyle olduğu gibi 4 Haziran tarihlidir.

Türkiye - Gürcistan Antlaşmaları

Batum Konferansı sonucunda Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ile imzaladığı antlaşmalar toplamda altı adettir ve bu antlaşmalar Türkiye adına Halil Bey ve Vehip Paşa, Gürcistan adına da Ramişvili, Gvazava, Odişelidze ve Ritkiladze

4 BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, No. 107/7; ATASE, A. 4-3671, K. 2917, D. 302, F. 1-166, 1-167, 1-168, 1-169, 1-170, 1-171, 1-172, 1-173, 1-174, 1-175.

tarafından imzalanmışlardır. Bunların ilki “Barış ve Dostluk Antlaşması” adını taşımakta olup, toplamda on üç maddeden oluşuyordu. Taraflar arasında savaş vuku bulunduğu için, antlaşmanın adı ve ilk maddesi barışın, sürekli ve istikrarlı bir dostluğun kurulmasıyla ilgiliydi. Sınırlara ait olan madde, Türkiye ile Gürcistan’ın ayrıntılı sınırlarını muhteviydi. Bu sınır, Ahışa ve Ahılkelek’in de Brest-Litovsk Barış’ının ötesinde Osmanlı Devleti’ne geçtiğini gösteriyordu. Yani Gürcistan, 1828 yılı sınırlarına gerilemiş oluyordu. Abastuman ve Ozurgeti’nin Gürcistan’a bırakılması ise, onlar adına önemli kazançlar durumundaydı. Gürcistan, sınırlarının tespiti sırasında Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleriyle yaptığı protokolleri Osmanlı Devleti’ne de bildirecekti. Taraflar, kendi arazileri dahilinde hiçbir çete faaliyetine izin vermeyecekler, Gürcistan kendi kontrolünde bulunan Rus savaş gemilerini, genel barış antlaşmalarının imzalanmasına kadar, gecikmeksizin tüm teçhizattan arındıracak, aynı şekilde Osmanlı Devleti de müttefiklerinin hasmı olup, Gürcü limanlarında bulunan savaş gemileri için aynı uygulamayı yapacaktı. Gürcistan dahilindeki tüm Müslümanların din ve adetlerine riayet edilecek, Osmanlı padişahının ismi hutbelerde zikredilecekti. Baş müftü ise Tiflis’te oturacak ve diğer görevlerinin yanında ülke dahilindeki Müslümanların hukukunun, diğer dinlere mensup olanlardan daha az olmamasını kontrol edecekti. Daha önce iki ülke arasında herhangi bir antlaşma olmadığından dolayı, taraflar bir konsolosluk antlaşmasıyla hukuki-iktisadi ilişkilerin düzenlenmesi hususunda anlaşmışlardır. Türk Hükûmeti, Gürcistan’ın Uluslararası Posta ve Telgraf Birliği’ne girmesine kadar, bu husustaki mevcut haklardan kendisini faydalandıracaktı. Tarafların tebaaları, sınırın diğer tarafındaki emlak ve arazileri üzerindeki haklarını koruyup, istifade edebileceklerdi. Brest Barış’ının, bu antlaşmaya aykırı olmayan hükümleri taraflar arasında geçerli olacak ve antlaşmanın imzasını müteakiben taraflar karşılıklı olarak hudutları haricinde kalan arazileri tahliye edeceklerdi. Antlaşma en geç bir ay zarfında İstanbul’da teati edilerek yürürlüğe girecekti.

Türk-Gürcü antlaşmalarının ikincisi “Barış ve Dostluk Antlaşması’na Birinci İlave” adıyla imzalanmıştı. Bu antlaşma, Türkiye ile Gürcistan’dan her birinin diğer taraf tebaasına ticaret ve deniz ulaşımı konusunda imtiyazlı davranmasına yönelikti. Antlaşmaya eşya mübadelesi de dahildi. “Barış ve Dostluk Antlaşması’na İkinci İlave” adlı antlaşma, Türk-Gürcü ortak sınırına yakın yerlerdeki ticaretin yapılması ve bununla ilgili izinleri muhteviydi. “Barış ve Dostluk Antlaşması’na Üçüncü İlave” antlaşması ise, Gürcistan dahilindeki Müslümanların durumuyla ilgili olup, orada bulunan müftülerin hukuk ve vazifelerine açıklık kazandırılması amacıyla imzalanmıştı. Temelde müteakiliyet esasına göre ilişkileri düzenleyen bu hükümlerin, yine de Müslümanları diğer din mensuplarına karşı daha avantajlı

bir duruma getirdiğinden şüphe yoktur. Batum'da imzalanan beşinci metin olan "Barış ve Dostluk Antlaşması'nın Geçici Ek Antlaşması" ise, Türkiye ve Gürcistan hükümetlerinin, Cihan Harbi nedeniyle ortaya çıkan, fakat kendilerine ait olan askerî meseleleri halletmek için imzaladıkları bir metindi. Ve diğerlerinden farklı olarak bu metnin tarihi, Ermenilerle imzalanan aynı antlaşmada olduğu gibi, 15 Mayıs 1918 şeklindeydi. Anlaşılan oydu ki, bu metin 15 Mayıs'ta imzalanmış olup, sonradan Batum antlaşmalarının imzalanmasıyla birlikte, onun ekleri arasına derc edilmişti. Bu antlaşma son derece önemli bir muhteviyata sahipti. Hepsinden önemlisi birinci maddedeki hükümdü. Buna göre, Gürcistan Cumhuriyeti kendi ordusunu derhal terhis etmeye başlayacaktı. Bu terhisin hangi şartlarda olacağı da sonradan yapılacak Türk-Gürcü görüşmelerine bağlanmıştı. Osmanlı Devleti bu hükmü antlaşma metnine koyarak, Kafkasya'da askerî açıdan Ermeni ve Gürcülere karşı çok geri bir durumda bulunan Azerbaycan Türklerinin durumunu gözetmiş olmalıdır. Ayrıca Gürcülerin Almanlarla olan bağlantıları düşünüldüğünde, bu maddenin varlığı, Gürcü-Alman diyalogunun Türkiye'nin dikkat alanında olduğunun da göstergesidir. Gürcistan Hükûmeti yine bu antlaşmayla Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaş halinde bulunan hükûmetlerin subay ve sivil personelini memleketinden uzaklaştırmayı ve savaş devam ettiği müddetçe bunları ordu veya hükûmet hizmetine almamayı da taahhüt ediyordu. Demiryollarını her türlü kaza ve tehlikeden korumayı da taahhüt eden Gürcistan, bu amaçla gerekli gördüğü kısımların muhafazasını askerî birliklerle yapacaktı. Gürcistan Hükûmeti bunu yapamadığı takdirde, bu kısımların muhafazasına Osmanlı askerleri tahsis edilecekti. Batum'da imzalanan son Türk-Gürcü Antlaşması ise, esirler konusundadır ve "Barış ve Dostluk Antlaşması'nın Geçici Ek Antlaşmasına İlave" adını taşımaktadır. Bir önceki antlaşma gibi bunun tarihi de 15 Mayıs 1918'dir. Bu metin aynı zamanda Türkiye ve Ermenistan hükûmetlerinin, Cihan Harbi nedeniyle ortaya çıkan, fakat kendilerine ait olan askerî meseleleri halletmek için imzaladıkları metinle aynı hükümleri muhteviydi. Bu antlaşmaya o denli önem verilmiştir ki, o sırada devam etmekte olan Batum görüşmeleri kesilse bile, bu antlaşma geçerli olacaktı ve metnin 14. maddesinde bu husus belirtilmişti. Buna göre, tarafların esirleri, Batum'daki müzakerelerin sona ermesi beklenmeden, karşılıklı olarak süratli bir şekilde mübadele edileceklerdi. Bunun için karma bir komisyon kurulacak ve değişim yeri de Batum olacaktı⁵. Tüm bu hükümlerin Türkiye'ye Gürcistan üzerinde büyük bir hakimiyet ve üstünlük sağlayacağından şüphe yoktur.

5 BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, No. 106/8; ATASE, A. 4-6520, K. 3190, D. 62, F. 1, 1-1, 1-2, 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 5-33, 5-34, 5-35, 5-36, 8, 8-1.

Türkiye - Ermenistan Antlaşmaları

Batum'da Ermenistan ile yapılan antlaşma sayısı ise Gürcistan ile olduğu gibi altı adettir ve bunları Osmanlı Devleti adına Halil Bey ve Vehip Paşa, Ermenistan adına ise Hatisyan, Papacanyan ve Kaçaznuni adlı delegeler imzalamışlardır. Batum'daki Türk-Ermeni antlaşmalarının ilki on dört maddedir ve taraflar arasında kanlı savaşların vuku bulması nedeniyle “Barış ve Dostluk Antlaşması” kapsamında imzalanmıştır. Yani taraflar öncelikle “savaş durumunda bulunmalarını sonlandırarak, barış imzalamaya kararlı olduklarını” göstermişler ve bu düşüncelerini de barış antlaşmasının birinci maddesine şu şekilde yansıtmışlardır: “Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında daimî bir barış ve istikrarlı bir dostluk kurulacaktır”. Antlaşmanın ikinci maddesi, Azerbaycan ve Gürcistan antlaşmalarında olduğu gibi, Karadeniz'den İran sınırına kadar toplam Türkiye-Kafkasya sınırını muhteviydi ve her üç ülkenin metninde de aynıydı. Ancak tarafların sınır çizgilerini belirleyen bu madde, doğaldır ki, Ermeniler için daha ağır şartlar ve farklı manalar taşıyordu. Hatta Osmanlı sınırı bu haliyle, 1828 yılındaki Türk-Rus sınırının dahi ötesine geçmiş bulunuyor, böylece Türk sınırı Kafkasya'daki en ileri boyutuna, Ermenistan kısmında ulaşmış oluyordu. Ermenistan Cumhuriyeti bu haliyle, yaklaşık 10.000 km²'lik bir araziye sıkıştırılmış bir “devletçik” pozisyonuna sokuluyordu. Sonuç itibarıyla Türkiye, Maverâ-yı Kafkasya'nın, Gürcistan ve Azerbaycan devletlerinin arasında kalan bu bölgede, uzun zamandır takip etmiş olduğu politikaların semeresini fazlasıyla almış oluyordu. Üstelik Gümrü-Culfa demiryolunun kontrol altına alınması da, Türkiye'nin Kafkasya'nın bu bölgesine daha kolay nüfuz etmesini sağlayacak amillerdendi. Ancak Türkiye'nin Ermenistan bölgesinde elde ettiği avantajlar bununla da sınırlı kalmıyor, müteakip maddeler ülkeyi bu coğrafyada adeta “tek hâkim” durumuna yükseltiyordu. Nitekim dördüncü madde, Osmanlı Devleti'ne, memlekette sükûn ve asayişin temini konusunda Ermenistan Cumhuriyeti tarafından talep olması durumunda, bu devlete silahlı kuvvetleriyle yardım etme hukukunu veriyordu. Bu madde yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin, olabildiğince küçük ve güçsüz bir devlet olarak kurulmasının yanında, çok büyük taahhütler altına girdiği ve özellikle Türkiye'nin askerî hamiliğini kabul ettiği anlamına geliyordu. Türkiye böyle bir maddeyi elde bulundurduğu müddetçe, Ermenistan'a istediği gibi müdahale edebilir ve gerekli durumlarda onun dâhilî işlerine karışabilir bir konumda bulunduğunu göstermiş oluyordu. Ermenistan Cumhuriyeti, kendi arazisi dahilinde hiçbir çete faaliyetine izin vermeyecekti. Ermenistan dahilindeki tüm Müslümanların din ve adetlerine

riayet edilecek, Osmanlı padişahının ismi hutbelerde zikredilecekti. Baş müftü ise Erivan'da oturacak ve Gürcülerle imzalanan aynı antlaşmada olduğu gibi, diğer vazifelerinin yanında, ülke dahilindeki Müslümanların hukukunun, diğer dinlere mensup olanlardan daha az olmamasını kontrol edecekti. Daha önce iki ülke arasında herhangi bir antlaşma olmadığından dolayı, taraflar bir konsolosluk antlaşmasıyla hukuki-iktisadi ilişkilerin düzenlenmesi hususunda da anlaşmaya varılmıştır. Ermenistan'ın Uluslararası Posta ve Telgraf Birliği'ne girmesine kadar, Türk Hükûmeti bu husustaki mevcut haklardan kendisini faydalandıracaktı. Tarafların tebaaları, sınırın diğer tarafındaki emlak ve arazileri üzerindeki haklarını koruyup, istifade edebileceklerdi. Brest Barışı'nın, bu antlaşmaya aykırı olmayan hükümleri taraflar arasında geçerli olacak ve antlaşmanın imzasını müteakiben taraflar karşılıklı olarak hudutları haricinde kalan arazileri tahliye edeceklerdi. Antlaşmanın 11. maddesi, Ermenistan'a yine çok büyük bir taahhüt yükliyordu. Bu antlaşmanın imzasıyla birlikte Ermeni Hükûmeti Bakû şehrinin, orada bulunan işgalci Ermeni kuvvetleri tarafından tahliye edilmesini ve bu tahliye emrinin herhangi bir çatışmaya sebebiyet vermemesi için, bütün mesaisini harcaması gerektiğini bir taahhüt olarak üstleniyordu. Kendi sınırlarını ve iç güvenliğini korumaktan aciz Ermenistan Cumhuriyeti'ne böyle bir taahhüt yüklemek, esasında Azerbaycan'ı koruma veya durumunu iyileştirme amacıyla antlaşmaya konulan bir madde olduğu halde, Ermenistan'ın böyle bir taahhüdü üstlenmesi, hatta bu konuda bir yaptırım gücü olduğunun iddia edilmesi, şüphesiz ki onun var olan durumunu daha da zorlaştırmaktaydı. Belirtilen sınırlar haricinde tarafların askerî birliklerinin bulunduğu araziler, antlaşmanın imzasını müteakiben tahliye edilecekti. Antlaşma en geç bir ay zarfında İstanbul'da teati edilerek yürürlüğe girecekti.

Batum'daki ikinci Türk-Ermeni Antlaşması ise, "Barış ve Dostluk Antlaşması'na İlave" adını taşıyordu ve Türk-Gürcü antlaşmalarının "Barış ve Dostluk Antlaşması'nın Geçici Ek Antlaşmasına İlave" adını taşıyanıyla birebir aynıydı. Yukarıda değinildiği üzere 15 Mayıs 1918 tarihli olan bu antlaşma, o sırada devam etmekte olan Batum görüşmeleri kesilse bile, yürürlükte kalacaktı ve metnin 14. maddesinde bu husus belirtilmişti. Buna göre, tarafların esirleri, Batum'daki müzakerelerin sona ermesi beklenmeden, karşılıklı olarak süratli bir şekilde mübadele edilecekti. Bunun için karma bir komisyon kurulacak ve değişim yeri de Batum olacaktı. Batum'daki üçüncü Türk-Ermeni Antlaşması "Barış ve Dostluk Antlaşması'na Birinci İlave" adıyla imzalanmıştı. Bu antlaşma, Türkiye ile Ermenistan'dan her birinin diğer taraf tebaasına ticaret konusunda imtiyazlı

davranmasına yönelikti. Antlaşmaya eşya mübadelesi de dahildi. “Barış ve Dostluk Antlaşması’na İkinci İlave” adlı antlaşma ise, Türk-Ermeni ortak sınırına yakın yerlerdeki ticaretin yapılması ve bununla ilgili izinleri muhteviydi. “Barış ve Dostluk Antlaşması’na Üçüncü İlave” antlaşması ise, Ermenistan dahilindeki Müslümanların durumuyla ilgiliydi ve orada bulunan müftülerin hukuk ve vazifelerine açıklık kazandırılması amacıyla imzalanmıştı. Temelde mütekalibiyet esasına göre ilişkileri düzenleyen bu hükümlerin, yine de Müslümanları diğer din mensuplarına karşı daha avantajlı bir duruma getirdiğinden şüphe yoktur. Türk ve Ermeni taraflarının Batum’da imzaladıkları son antlaşma “Barış ve Dostluk Antlaşması’nın Geçici Ek Antlaşması” adını taşımaktadır ve Ermenistan’a büyük taahhütler ve vazifeler yüklüyor olmasıydı. Aynı zamanda Türkiye ve Gürcistan hükümetlerinin, Cihan Harbi nedeniyle ortaya çıkan, fakat kendilerine ait olan askerî meseleleri halletmek için imzaladıkları metinle aynı hükümleri muhteviydi. Ve diğerlerinden farklı olarak bu metnin tarihi, Gürcülerle imzalanan aynı antlaşmada olduğu gibi, 15 Mayıs 1918 şeklindeydi. Anlaşılan oydu ki, bu metin 15 Mayıs’ta imzalanmış olup, sonradan Batum Antlaşmalarının imzalanmasıyla birlikte, onun ekleri arasına derc edilmişti. Bu antlaşma son derece önemli bir muhteviyata sahipti. Hepsinden önemlisi birinci maddedeki hükümdü. Buna göre, Ermenistan Cumhuriyeti kendi ordusunu derhal terhis etmeye başlayacaktı. Bu terhisin hangi şartlarda olacağı da sonradan yapılacak Türk-Ermeni görüşmelerine bağlanmıştı. Osmanlı Devleti bu hükmü antlaşma metnine koyarak, yukarıda da ifade edildiği gibi, Kafkasya’da askerî açıdan Ermeni ve Gürcülere karşı çok geri bir durumda bulunan Azerbaycan Türklerinin durumunu gözetmiş olmalıdır. Ayrıca Ermenilerin Batıyla olan bağlantıları düşünüldüğünde, bu maddenin varlığı, Türkiye’nin Ermenilerin bu bağlantılarını bildiğinin de göstergesidir. Ermenistan Devleti yine bu antlaşmayla Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaş halinde bulunan hükümetlerin asker ve sivil personelini memleketten uzaklaştırmayı ve savaş devam ettiği müddetçe bunları ordu veya hükümet hizmetine almamayı da taahhüt ediyordu. Demiryollarını her türlü kaza ve tehlikeden korumayı da taahhüt eden Ermenistan, bu amaçla gerekli gördüğü kısımların muhafazasını askerî birliklerle yapacaktı. Yapamadığı takdirde, bu kısımların muhafazasına Osmanlı askerleri tahsis edilecekti⁶. Bu antlaşmalar, tüm Kafkasya’da olduğu

6 BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, No. 107/11; ATASE, A. 4-3671, K. 2930, D. 555, F. 12-18, 12-19, 12-20, 12-21, 15, 15-1, 15-2, 15-3, 15-4, 15-5, 15-6, 15-7, 15-8, 15-9, 15-10, 15-11, 15-12, 15-13, 15-14, 15-15; A. 4-6520, K. 3195, D. 83-90, F. 27-46, 27-47, 27-48, 27-49, 27-50, 27-51, 27-52, 27-53, 27-54, 27-55, 27-56, 27-57; BOA, Ali Fuad Türkgeldi’nin Mirasçılarının Satın Alınan Evrak, No. 6/61; Revue Des Etudes Armeniennes, C IV, s. 45-47.

gibi, yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti üzerinde de Türkiye'ye birçok hak, imtiyaz ve otorite sağlıyordu. Kafkasya'daki yeni cumhuriyetler üzerinde, Batum antlaşmalarıyla birlikte zaten büyük bir hakimiyet kazanmış olan Türkiye'nin, bu hakimiyet alanı ve etkisi en fazla Ermenistan Cumhuriyeti üzerinde olmuştur. Kaldı ki, bu devletlerden Osmanlı Devleti ile karşı karşıya kalmaktan en çok çekinen ve bununla ilgili ağır endişeleri olan taraf yine Ermeni Devleti'di. Ermeniler sırf bu endişeyle, Batum Konferansı'nın devam ettiği bir sırada, Gürcü ve Azeri istiklâliyetlerinin ilânının ardından, biraz da mecburiyet saikiyle 30 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlıklarını "istemeye istemeye ve gönülsüzce" gerçekleştirmişlerdi. Zira yakın geçmişte Türk Doğu vilayetlerindeki yerli Müslüman-Türk ahaliye büyük fenalıklarda bulunmuş olanlar yine bu devletin vatandaşlarıydı. Rusya'nın olmadığı, Batıların henüz Cihan Harbini kazanma noktasına getiremedikleri böyle bir aşamada, Ermenilerin Osmanlı Devleti'yle karşı karşıya kalmaları, ister-istemez birtakım endişeleri içerisinde bulunduruyordu.

Türkiye - Kuzey Kafkasya Antlaşmaları

Yukarıda ayrıntıları verilen ve Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleriyle imzalanan antlaşmaların tamamı 4 Haziran tarihliken, son Batum Antlaşmaları Kuzey/Şimalî Kafkasya ile imzalanmıştır ve 8 Haziran tarihini taşımaktadır. Toplamda iki adet olan Osmanlı-Kuzey Kafkasya Antlaşmalarının ilki, "Dostluk Antlaşması" adı altında imzalanmıştır. Bilindiği üzere Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, bağımsızlığını 11 Mayıs 1918 tarihinde Türkiye'nin ön ayak olmasıyla ve Batum Konferansı vasıtasıyla gerçekleştirmişti. Bu kapsamda Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığına şüphe yok ki, en az Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı kadar önem veren ve buna gayret eden Türkiye, Rusya ile kendi coğrafyası arasına farklı bağımsız devletler koyma arzusundaydı. Bunun ilk adımını 11 Mayıs'ta bizzat atan Türkiye, 26-30 Mayıs 1918 tarihlerinde Seym'in parçalanması ve Kafkasya'nın güneyinde üç yeni cumhuriyetin hayat bulmasıyla diğer adımların kendiliğinden gerçekleştiğini memnuniyetle gözlemlemişti. Bu gelişmelerin nihayetinde mezkûr üç devletle Batum'da yaptığı antlaşmalarla ilişkilerini düzenleyen Türkiye, konuyla ilgili en son adımları, bağımsızlığını bizzat sağlamış olduğu Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti konusunda attı. 8 Haziran'da imzalanan mezkûr Dostluk Antlaşması, tarafların hiç savaşılmayıp, aksine hep dostluk ve kardeşlik ortamında bulunmaları hasebiyle "dostluk ve kardeşlik" ilişkileri dairesinde imzalanmıştır. Antlaşma 8 Haziran tarihinde Türkiye adına Halil Bey ve Vehip Paşa, Kuzey Kafkasya adına da Haydar Bammatof, Abdülmecid Çermoyef, Zübeyr Timurhanof ve Ali Han

Kantemirof taraflarından imzalanmıştır. Bu antlaşmayla tarafların siyasi, hukuki, iktisadi ve fıkî sahalarda dostane ilişkiler kurması hedeflenmiştir. Türkiye-Azerbaycan barışıyla da büyük benzerlik içerisinde olan bu antlaşmanın ilk maddesi, taraflar arasında daimî bir barış ve istikrarlı bir dostluğun mevcudiyetine dairdi. İkinci madde Türk-Azeri Barışı'nın aynısı olup, Kuzey Kafkasya'nın talebi halinde, Osmanlı Devleti dâhilî düzen ve asayişî sağlamak amacıyla, gerektiğinde silahlı kuvvetleriyle yardımda bulunmasına dairdi. Bu maddeyle, Azerbaycan Türklerine Bakû'yü kurtarma savaşıyla yardım eden Türkiye, Kuzey Kafkasya'ya da silahlı kuvvetlerinin başka bir gücünü göndermek suretiyle destek ve yardımını göstermekten geri durmayacak ve 1918 yılı Kasım ayının başlarına kadar devam eden bir askerî harekâtla Dağıstan, Rus ve Kazak işgalinden kurtarılacaktır. Antlaşmanın geri kalan maddeleri de Türk-Azeri antlaşmasıyla neredeyse hemen hemen aynıydı. Sadece iki tarafın ortak sınırları bulunmadığından, Azerbaycan antlaşmalarının hudutlara ait hükümleri hariç olmak üzere bir barış imzalanmış oluyordu. İki nüsha halinde düzenlenen bu antlaşma, en geç bir ay zarfında İstanbul'da teati edilecekti.

Kuzey Kafkasya ile Batum'da yapılan ikinci ve sonuncu antlaşma “Geçici Ek Antlaşma” adıyla imzalanmıştır. Buna göre; Kuzey Kafkasya Hükûmeti, Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaş halinde bulunan hükûmetlerin her türlü asker ve sivil memurlarını memleketten uzaklaştırmayı ve hizmetine almamayı taahhüt ediyor, Osmanlı ordusunun her türlü askerî nakliyat, kıtaat, asker, eşya, harp malzemesi, erzak, cephanesinin Kuzey Kafkasya demiryolları vasıtasıyla taşınmasına muvafakat ediyordu. Bunun için bir komisyon kurulacaktı. Türk Hükûmeti Dağıstan dahilindeki diğer yollardan da askerî amaçlarla istifade edebilecekti. Mezkûr antlaşmalar, en geç bir ay zarfında onaylanarak ve İstanbul'da teati edilerek yürürlüğe girecekti⁷. Türkiye'nin Kuzey Kafkasya'ya bakış açısı Azerbaycan'inkinden farklı olmadığı için, bu iki devletle dostluk ve kardeşlik ortamında barış antlaşmaları yapılmış ve Türkiye adeta bu iki Kafkas cumhuriyetini “kendi kanatlarının altına” almıştı. Zaten iki tarafla imzalanan metinlere bakıldığında, arada sadece bölgesel birtakım farklılıklar söz konusuysa da içerik olarak hiçbir fark bulunmaması, ikisi arasında fark görülmemesi nedeniyledi. Bu iki ülke ile yapılan barış antlaşmaları, tarihte “dostluk ve

7 BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, No. 107-10; ATASE, A. 4-3671, K. 2950, D. 555, F. 8, 8-1, 8-2, 8-3, 8-4, 8-5, 8-6, 8-7; 9, 9-1, 9-2, 9-3, 9-4, 9-5, 9-6; A. 4-6520, K. 3195, D. 83-90, F. 27-69, 27-70, 27-71, 27-72, 27-73, 27-74, 27-75, 27-76; Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 672-674.

kardeşlik saikiyle" yapılan barış antlaşmalarına verilebilecek en iyi örnekleri oluşturmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Öncelikle ifade edilmelidir ki, Osmanlı Devleti'nin "unutulmuş son diploması zaferi" olan Batum Antlaşmaları, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Kafkasya yönünde icra ettikleri ve büyük başarılarla dolu olan Şark harekâtı sonucunda kazanılmış başarılarının ve Batum Konferansı'nda izlenen başarılı diploması ve dış politika hamlelerinin bir sonucudur. Batum'da akdedilen gerek müşterek ve gerek münferit antlaşmaların tamamı, Kafkasya'nın kuzey ve özellikle güneyinde Türkiye'ye büyük avantajlar sağlayacak niteliktedir. Böylece Türkiye'nin düşündüğü ama daha önceki şartlar nedeniyle hayata geçiremediği politikalar uygulama alanına konuluyordu. Belki de hepsinden önemlisi, bir daha ele geçirilmeyecek bir fırsat durumundaki Rusya'nın yokluğu azami ölçüde avantaja çevrilmiş oluyor ve Kafkasya'nın adeta tamamı, Türkiye ile Rusya arasında ciddi büyüklükte bir "tampon kıt'a" meydana getiriyordu. Bu öyle bir tampondur ki, içindeki dört bağımsız devletin tamamının Rusya'ya muhalif olduğu, Rusya'nın bölgedeki varlığından rahatsız bulunduğu bir bağımsız devletler bloku durumundaydı. İmzalanan bu antlaşmalarla bu devletler blokunun ve özellikle Ermenistan'ın ileriye dönük olarak Rusya lehine politikalar izlemesinin önü de alınmış oluyor, Kafkas devletlerinin tamamı, Batum Antlaşmalarıyla Türkiye'nin hamiliğinde ortaya konulan bir "iyi ilişkiler ortamı"na sokuluyordu. Böylece Türkiye, hem Kafkasya'da iki Müslüman devletin ortaya çıkmasına vesile oluyor, iki farklı milletten ve dinden olsa da yeni iki ayrı devletin kuruluşunu onaylıyor ve hem de bu devletler üzerinde büyük bir kontrol ve otorite sağlamış oluyordu. Dahası Türkiye'nin tarihi rakibi durumunda olan Rusya ile herhangi bir sınırdışlık durumu da kalmıyordu. Ancak Osmanlı Devleti istikbalde kendisine büyük avantajlar sağlayacağı düşünülen böyle bir ortamdan çok kısa bir süre istifade edebilecek ve birkaç ay sonra imzalanacak olan Mondros Mütarekesi, bu manada ileriye dönük pek çok politika, tahayyül ve tasavvurun önünü alacaktır.

Rusya'nın Cihan Harbinden çekilişinden sonra, Doğu Anadolu'da başıboş kalmış olan Ermenilerin yerli ahaliye yapmış oldukları fenalıkları engellemek ve tabii ki Rusya'nın yokluğunda Brest Barışı'nın da kendisine verdiği hakları avantaja çevirmek isteyen Osmanlı Devleti, 1918 yılının ilk aylarından itibaren başlattığı ve Kasım 1918 başlarına kadar ara ara devam ettirdiği doğu ve kuzey yönündeki ileri harekâtı sonucunda yer yer 1914, yer yer 1878 ve hatta yer yer de 1828 yılındaki Osmanlı-Rus resmî devlet sınırlarına kadar ilerleyebilmiştir. Bu başarıların devam

ettiği bir sırada Maverâ-yı Kafkasya ile masaya oturmuş ve Batum Antlaşmaları bu şartlarda imza altına alınabilmiştir. Askerî zaferlerle de taçlandırılan bu son büyük diplomasi zaferi, Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'da büyük avantajlar sağlamış, devlet Bakû-Batum petrol hattından ve Maverâ-yı Kafkas demiryollarından azami ölçüde istifade etme hakkı kazanmıştır. Bunun Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ne ekonomik, siyasi ve askerî pek çok kazanç elde ettirdiğinden de şüphe yoktur. Bunların ötesinde dost ve kardeş Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleriyle sıcak münasebetler tesis edilmesi mümkün olabilmiş, Rusya'nın yokluğunda bu üç taraf birbirleriyle aracısız ilişki kurabilmişlerdir. Bu ilişkiler sayesinde gerek Azerbaycan ve gerek Kuzey Kafkasya ile Osmanlı Devleti arasında kültürel ve ekonomik münasebetler geliştirilmiş, Rus ve Ermeni tehlikeleri nedeniyle Osmanlı Devleti bu iki kardeş cumhuriyete askerî yardım gönderebilmiştir.

Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleriyle imzalanan altışar adet antlaşmayla da bu devletler “tam anlamıyla” siyasi, askerî ve ekonomik yönden Osmanlı Devleti'nin kontrolüne sokulmuştur. Bu iki yeni cumhuriyet, sınırları dahilinde özellikle çetelerin oluşumuna izin vermeyecekler ve gerek duyduklarında Osmanlı Devleti'nden askerî yardım talebinde bulunacaklardı ki, sadece bu madde dahi, bu iki cumhuriyeti bilhassa askerî ve ekonomik yönden Osmanlı'ya bağımlı hale getiriyor, adeta bu devletin kontrolüne sokmuş oluyordu. Antlaşmalarda dinî, siyasi, ulaşım ve ticari konularda da devlete önemli kazanımlar sağlayan maddeler vardı. Bu antlaşmaların tamamı özellikle Maverâ-yı Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ni tek söz sahibi ülke haline getiriyor, Osmanlı mezkûr bölgeden hemen hemen tüm beklentilerini karşılamış oluyordu. “Ermeni Meselesi” diye bir problemin 93 harbinden beri muhatabı olan Osmanlı devletinin, bu antlaşmalar sonucunda Ermenistan Cumhuriyeti'ni Azerbaycan ile Türkiye arasında sıkıştırarak bir ada devleti gibi bırakması, bu yeni devletin yüzölçümünün de yaklaşık 10.000 km² ile sınırlı olması ve böyle bir cumhuriyetin kuruluşunda bizzat pay sahibi bulunması, dönemin Türk Hükûmeti'nin, Türk idarecilerinin ve nihayet Türk diplomasisinin büyük başarısı olarak tarih kitaplarındaki yerini almıştır. Sadece bu örnek dahi, Batum Antlaşmalarının Türk tarafına sunduğu avantajların anlaşılması için yeterlidir.

Toplamda 20 adet olan Batum Antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden önceki son diplomasi zaferleri olarak büyük önemi haizdir. Zira devlet, bu tarihten sonra, ta yıkılışına (1922) kadar masadan galip olarak kalktığı başka bir antlaşmaya imza koyamayacaktır. Başka bir ifadeyle, bu zaferden sonra Osmanlı diplomasisi masadan hep mağlup olarak ayrılacak, galibiyet yüzü bir daha

göremeyecektir. Bu nedenle bugüne kadar üzerinde fazla durulmamış bir husus olsa da Batum Antlaşmalarının ihmal edilmiş önemi mutlaka vurgulanmalıdır. O tarihten sonraki gelişmelere bakıldığında, antlaşma manasında en çok Mondros Mütarekesi ve Sevr Muahedeleri hatıra gelir ki, bunların Osmanlı Türkiye'si adına "yıkıcı etkileri" ortadadır. Zafer durumuyla herhangi bir alakaları söz konusu dahi değildir. Batum Antlaşmaları bu yönüyle ele alındığında, altı asırdan fazla tarih sahnesinde kalmış ve nice zaferlere imza atmış olan cihanşümül Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin son zafer takları ve abideleridir... Bu nedenle mezkûr antlaşmaların Osmanlı tarihinde mümtaz bir yeri vardır.

Bu olumlu yanlarına rağmen, Batum Antlaşmaları, Türkiye için aynı zamanda "unutulan diploması zaferi" veya "unutulan barış" durumundadır. Cihan Harbinin sonuçları itibariyle Brest-Litovsk Barışı için, vaktiyle tarihçi John W. Wheeler-Bennett "unutulan barış/the forgotten peace" ifadesini kullanmıştı. Zira dört yıl devam eden ve 1918 yılının güz aylarında mütarekelerin imzalanmasıyla sonuçlanan Cihan Harbini, son yılın ikinci yarısında yaptığı hamlelerle galip bitiren İtilaf devletleri, elde etmiş oldukları bu önemli galibiyetle Brest Barışı'nı boşa çıkarmışlar ve Osmanlı Devleti'nin bu barıştan istifade etmesini engellemişlerdi. Mezkûr barış da bu suretle istifade edilemeden rafa kaldırılmış, uygulanamamıştı. Batum Antlaşmaları da aynı gerekçe ve aynı gelişmeler sebebiyle, aynı akıbete uğramıştır, uğratılmıştır. Böylece galip İtilaf Devletleri, mağlup İttifak Devletleri'ni Brest Barışı'ndan faydalandırmadıkları gibi, Türkiye'yi de Batum Antlaşmalarıyla elde ettiği avantajları kullanmaktan men' etmişlerdir, bu antlaşmanın uygulama alanına sokulması mümkün olmamıştır. Başka bir ifadeyle İtilaf Devletleri elde ettikleri bu kazanımla hem Brest Barışı'nın ve hem de Batum Antlaşmalarının unutulmasını sağlamışlar, Osmanlı Devleti de bunların avantajlarından, meyvelerinden istifade edememiştir. Zira savaşın sonunda Mondros Mütarekesi ile birlikte mağlubiyet sürecine girildiği için, Batum Barışı savaş sırasında imzalanan sıradan bir barış olarak görülmüş, savaşın sonucuna etki edebilen bir özelliği olmamıştır. Türkiye Mondros Mütarekesi'ne imza attığında, kimse savaş içerisinde elde ettiği başarıları veya avantajlı duruma geçtiği barış antlaşmasını hatırlamamış, Batum Antlaşmaları netice itibariyle "sonuçlarından istifade edilememiş ve unutulmuş barış antlaşmaları" olarak tarihin tozlu raflarında yerini almıştır.

3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barışı İttifak Devletleri'yle Rusya arasında imzalanmış ve bu barışla Rusya, dahildeki ihtilaller nedeniyle İtilaf Devletleri blokundan ayrılarak savaşı terk etmek zorunda kalmıştı. Brest Barışı'nın imzalanmasında, Alman-Rus mücadelelerinde Rus batı cephesinde Almanların

galip gelmelerinin çok büyük bir etkisi olmuştu. Rusya bu sayede barış masasına oturtulmaya ve barış şartlarını kabul etmeye mecbur bırakılmıştı. Yani Brest Barış'ının imzalanmasında Almanların Rus batı cephesindeki zaferlerinin etkisi büyüktür. Batum Antlaşmaları ise, başka bir devletin ve müttefikin desteğiyle değil, tek başına elde edilen Kafkasya'daki Türk zaferlerinin bir sonucudur. Hatta Batum Muahedelerinin, Almanya'ya rağmen imzalandığını söylemek abartı olmayacaktır. Zira Batum Konferansı'nın başladığı tarihten (11 Mayıs 1918), Kafkasya konusundaki Alman-Rus antlaşmasının imza edildiği tarihe (27 Ağustos 1918) kadar geçen yaklaşık dört aylık süreç, müttefiki olmasına rağmen Almanya'nın Kafkasya'daki Türk başarılarını engellemeye çalıştığı ve sonuç itibarıyla Türkiye aleyhine Rusya ile barış antlaşması imzaladığı sıkıntılı bir dönemdir. Yani Batum Antlaşmaları, Türkiye'nin müttefiki Almanya'ya rağmen imzalanmış olan barış antlaşmaları ve önemli diplomatik zaferlerdir. Dahası Türkiye'nin "müttefiki olan Almanya", Kafkasya'daki çıkarları uğruna, bu sıralarda "müttefikine" ekonomik ve askerî manada "tazyik-i dostane" uygulamayı düşünen bir pozisyondaydı. Bu nedenle Batum Antlaşmalarının ardında, Almanya veya başka büyük bir devlet yoktu, aksine Osmanlı Devleti'nin kendi hak ve emeğiyle ulaşılan askerî bir başarı ve sonrasında bunun getirdiği diplomatik başarılar vardır. Üstelik bu zaferle Türkiye yanı başındaki Kafkasya'da önemli kazanımlar elde etmiş ve belki de en önemlisi "Ermeni Meselesi"ni tarihe gömmüş, yeni Ermenistan Cumhuriyeti'ni –kısa bir süreliğine de olsa- kendi kontrolü ve kanatları altına alabilmişti.

Batum antlaşmalarının Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Ermenistan devletleriyle ayrı ayrı imzalanan barış antlaşmalarının esas/ana muahedelerinin çoğu maddesi birbirlerine çok benzerdir, metinler dikkatlice incelendiğinde çoğunlukla "birbirinden kopya ve alıntılar" yapıldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Osmanlı Devleti bu antlaşmaları imza ettirirken, "çoğu zaman" Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'yı ve hatta zaman zaman da Gürcistan ve Ermenistan devletlerini birbirinden ayırmamıştır, ayırmak istememiştir. Mesela "Azerbaycan Muhadenet Muahedenamesi"nin dokuzuncu maddesinde; "Azerbaycan'ın uluslararası posta ve telgraf birliğine dahil olmasına kadar, Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Posta ve Telgraf işleriyle ilgili tüm muamelâtan kendisini istifade ettireceği" kayıtlıyken, bu hakkın aynen Kuzey Kafkasya'ya da verildiği, hatta Gürcistan ve Ermenistan'a da tanındığı o devletlerle yapılan antlaşmalarda da aynen görülmektedir. Yine ticaretle ilgili başka bir antlaşmada, Osmanlı Devleti'nin "ticaret hususunda Ermenistan tebaasına en ziyade mazhar-ı müsaade olan millet muamelesini tatbik ve icra eylemeyi taahhüt etmesi" de son derece manidardır. Örnekleri daha

fazla artırılabilmeyle birlikte, Halil Paşa'nın Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk ve en zor günleri olan 1918 yazında, III. Türk Ordusu depolarından Ermenilere ilk etapta 200 ton buğday nakletmesi nasıl ve hangi saiklerle izah edilebilir...! Osmanlı Devleti bu hareket tarzıyla Ermenilere; "rahat durursanız, size komşularınızdan/komşularımdan farklı davranmam, insani bir şekilde muamele yaparım" düşüncesinden başka bir gaye gütmemiştir. Evet Ermenilerin, "Ermeni Meselesi"nin doğuşundan itibaren yaptıkları ortadadır, en son 1918 yılı baharına kadar Türk Doğu vilayetlerinde yerli Türk ahaliye yönelik olarak icra ettikleri fenalıkların hatıraları daha çok tazedir". Türk idarecileri bunları unutmamaktadırlar ve en ince ayrıntısına kadar bilmektedirler. Ama Ermenilerin iddia ettiği gibi, "Ermenileri/Ermenistan'ı tamamen mahvetmek, yok etmek" gibi bir amaç da asla gütmemişlerdir. Tedbirli davranmışlar, Ermenistan'ın "Şark'ın Bulgaristan'ı" olmaması için ihtiyatlı hareket etmişlerdir, ama bir "soykırım" gayesi asla takip edilmemiştir. Enver ve Talat Paşaların sadece Mayıs-Haziran 1918 tarihli onlarca yazışmasına dahi bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin böyle bir "yok etme plânı" olmadığı rahatlıkla görülebilir. Aksi takdirde Osmanlı Devleti'nin gündeminde "muhayyel bir yok etme plânı" bulunsaydı, kendisiyle Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bir ada devletçisi durumunda kalan ve sadece 10.000 km²'lik dar bir alana sıkıştırılmış küçücük Ermenistan Cumhuriyeti'ni yok etmek istemesinden hangi güç alıkoyabilirdi...! Buna kim engelleyebilirdi...! Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da tek hâkim olduğu 1918 bahar ve yazında, Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasını desteklemesi, buna önyak olması, bu yeni devleti ilk tanıyan devlet olduğunu ilan etmesi, dahası kendi sınırlı ordu depolarından Ermenilere yönelik buğday yardımı yapması gibi hususlar, sadece ve sadece bu yüce devletin ve onun asil idarecilerinin insani gayeleriyle izah edilebilir...

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti İstişare Odası Tasnifi (HR.HMŞ. İŞO)*.

BOA, Ali Fuad Türkgeldi'nin Mirasçılarında Satın Alınan Evrak.

Dokümentü i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii, Tbilisi/Tiflis, 1919.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), *Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)*.

Kurat, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.

Revue Des Etudes Armeniennes

Şahin, Enis, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002.

Wheeler-Bennett, John W., Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918, London/Londra, 1963.

Osmanlı Hukuk Sisteminde Adli Sicil Uygulaması

Fatmagül Demirel*

Adli sicil, adli sabıkaların belgelenmesi, güvenilir bir şekilde kayıt altına alınması ve saklanması amacıyla kurulan sistemdir. Bir kişinin daha önce hangi suçtan ceza aldığı tespit edilmesi ve belgelenmesi ceza hukukunda tekerrür hükümlerinin uygulanması açısından oldukça önemlidir.¹ Ceza hukukunda tekerrürden kastedilen bir ceza mahkûmiyeti aldıktan sonra yeniden suç işleyen kişinin durumudur. Bu kişiye mükerrir denilmektedir.² Her toplumda mükerrirlere karşı daha sert davranılması gerektiği düşüncesi her zaman var olmuştur. Günümüzde olduğu gibi kurumsal bir niteliği olmasa da eski hukuk kaynaklarında tekerrür hükümlerine rastlanmaktadır.³ Örneğin Roma hukukunda tekerrüre ait özel bir hüküm olmamasına rağmen pek çok metinde mükerrir suçlulara normalden fazla ceza vermenin adil olacağından bahsedilmektedir. Roma hukuku hâkimlere geniş yetkiler tanınmasından dolayı uygulamada cezanın artırılması bu çerçevede gerçekleşmiştir. İslam hukukunda ise failin mükerrir olması durumunda cezanın ağırlaştırılması gerektiği yer almaktadır.⁴ Osmanlı Devleti'nde klasik dönem kanunnameleri ve arşiv belgeleri incelendiğinde uygulamada tekerrürün ağırlaştırıcı sebep olarak kabul edildiği ve suç işlemekte ısrar eden, suçu meslek haline getirenlerin ağır şekilde cezalandırıldıkları görülmektedir.⁵ Fakat Osmanlı'da diğer hukuk sistemlerinde olduğu gibi tekerrür genel bir hüküm ile düzenlenmemiştir.⁶

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE fgldemirel@gmail.com ORCID:0000-0003-4225-0633

1 Mehmet Kömürcü, “Adli Sicil Kayıtları ve Adli Sicil Kayıtlarının Silinmesi” *Hukuk Gündemi Dergisi*, 5 2006, s. 28.

2 Mehmet Emin Artuk, Ahmet Gökçen, Caner Yenidünya, *Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Ankara 2007, s. 1030.

3 Artuk, Gökçen, Yenidünya, *age.*, s. 1032.

4 Ahmet Gökçen, “Türk Ceza Hukukunda Tekerrür” *Kamu Hukuku Arşivi*, 129-1 Eylül 2003, s. 130-131

5 Berna Durmuş, “Osmanlı Ceza Hukukunda Tekerrür” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ceza ve Ceza Usul Hukuku Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 93.

6 Durmuş, *agt.*, s. 80.

Tekerrür hakkında genel bir hüküm ilk defa 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'nda yer almış ve bu düzenleme diğer çağdaş kanunları da etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra hazırlanan 1840 tarihli Ceza Kanunu'nda tekerrür ile ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. 1851 tarihli Ceza Kanunu'nda da tekerrür ile ilgili genel bir düzenleme olmamasına rağmen iki ayrı maddede tekerrürden bahsedilmektedir. 1858 yılında ise 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu tercüme edilerek hazırlanan Ceza Kanunu'nun sekizinci maddesinde “Kanunun tayin ettiği ahvâlden maadâ yerlerde mükerrirler hakkında ceza iki kat olarak hükm olunur” şeklinde genel bir hüküm bulunmaktadır.⁷ Görüldüğü gibi gerek Tanzimat öncesi ve sonrası Osmanlı ceza hukukunda tekerrür yer almaktadır. Fakat tekerrür hükümlerinin uygulanabilmesi için mahkeme huzuruna gelen bir kişinin daha önce bir suçtan dolayı mahkûm olup olmadığıнын yani mahkûmiyet sabıkasının bilinmesi gerekmektedir.⁸

Peki kişinin daha önce suç işlediği yani sabıkalı olduğu nasıl tespit edilebilmekteydi. Orta Çağ Avrupa'sında mahkemelerde suç işleyenin vücudunda dağlama veya sakat bırakma gibi belirli fiziki izler bırakılmaktaydı. Bazı bölgelerde ise kişinin işlediği suçun herkes tarafından görünür bir şekilde vücuduna kazınması, mahkûmun toplumla tekrar bütünleşmesini engellediği düşüncesinden hareketle, vücudunun mahrem bölgeleri damgalanmaktaydı. Kişi mahkeme huzurunda soyunduğunda vücudundaki işaretten daha önce suç işlediği anlaşılabilmekteydi. Bununla birlikte bu tür damgalama işleminin her yerde rutin olarak bütün mahkûmlara uygulanması da söz konusu değildi. Zira modern öncesi toplumlarda kriminal kimlik tespitinde kullanılan en etkin yöntem kişisel tanıklık ağıydı.⁹ Pek çok kişi hayatını küçük bir köyde ve bölgede geçirmekteydi. Dolayısıyla sabıkalı bir kişinin yaşadığı küçük yerde tanınması nedeniyle tespit edilmesi de oldukça kolaydı. Kişisel tanıklığa dayalı bu sistem Sanayi Devrimi sonrasında değişikliğe uğradı. Yaşanan süreçte kırsal bölgelerden şehirlere artan göç ve toplumsal hareketliliğe bağlı olarak nüfusu artan şehirlerde kişisel tanışıklık ve kolektif hafızaya dayalı gayri resmî sistem zaman içerisinde çökmeye başladı.¹⁰ Devletlerin artık sıradan insanlar için bilgi toplamayı ve saklamayı kendi işleri olarak görmeye başlamasıyla

7 *Düstur*, I. Tertip, C I, Matbaa-ı amire 1289, s. 539, Artuk, Gökçen, Yenidünya, *age.*, s. 1034-1036. Tanzimat'tan sonra hazırlanan Ceza Kanunları hakkında bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

8 Tahir, *Hukuk-ı Ceza*; Darülfünun Matbaası, 1926-1927, s. 519.

9 Simon A. Cole, *Şüpheli Kimlikler*, çev. Esen Türay, Oğlak Yayınları, İstanbul 2001, s. 22-24.

10 Cole, *age.*, s. 24-25.

birlikte, bürokratik resmî kurumlar da bazı insanların özellikle de suçluların dosya ve evraklarında bir kimliğin bulunmasına dikkat etmeye başladı.¹¹

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde de benzer olguların geçerli olduğu görülür. Ülke dışından gelen yoğun göç dalgası, asayiş sorunları, şehirlerde eskisinden çok daha fazla görünür hale gelen ve serseri olarak tanımlanan bir toplulukla karşılaşılıyordu. Öncelikli olarak sıra dışı veya buna yakın grupların kimliklendirilmesi gerekmekteydi. Özellikle bürokratik kurumlar ilgi alanlarına giren kişilerin fiziki özelliklerini tanımlayan birer kimliğin olması gerektiğini düşünmekteydi. Bu noktada kimlik tespiti önemli olduğu kurumlardan birisi de mahkemelerdi.¹² Pek çok davada yaygın olarak şahitlerin ifadesine başvurulurken, şahitlik ettiği kişinin mahkemede ki kişi olup olmadığı sorulmaktaydı. Yine kişinin sabıkalı olup olmadığı da şahitlerin ifadesine göre tespit edilebilmekteydi.¹³ Fakat Osmanlı'da gerek Tanzimat öncesinde gerekse sonrasında mükerrir veya sabıkalı olarak adlandırılan kişiler için, resmî makamların özellikle mahkemelerin istediklerinde düzenli ve erişilebilir bir kayıt sisteminin olmadığını söyleyebiliriz.¹⁴ Zaman içerisinde mahkeme ve hapisane kayıtları devreye girse de etkin olarak kullanılmadığı ve tekerrür hükümlerinin yerine getirilemediği 1917 tarihli Sicill-i Adli Nizamnamesi'nin esbâb-ı mûcibesinde de dile getirilmektedir.¹⁵

Tanzimat'tan sonra başlayan Batı hukukunu benimseme sürecinde Fransa'dan tercüme yoluyla alınan ceza, ticaret ve usul kanunları Osmanlı hukuk sisteminin parçası haline gelmişti. Bu kanunları uygulayacak mahkemeler ve üst yargı organları Fransız modeline uygun olarak yapılandırılmıştı.¹⁶ 1879 tarihinde gerçekleştirilen adli ıslahat programı doğrultusunda art arda çıkarılan Teşkilat-ı Mahakim Kanunu, Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye, Usûl-ı Muhâkemât-ı Hukukiyye gibi yeni kanunlar ve Adliye Nezareti'nin ilk teşkilat nizamnamesi Tanzimat'tan sonra başlayan sürecin devamı niteliğindedir.¹⁷ 1879 tarihli Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanunu'nun (USMCK) 445-447. maddelerinde

11 Cole, *age.*, s. 25-26.

12 Sedat Bingöl, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Kriminal Kimlik Tespit Yöntemlerine Dair Notlar ve Belgeler (Dokuz Belge İle Birlikte)" *Belleten*, 274 (Aralık 2011), C LXXV, s. 851.

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) *Cevdet Adliye*, nr. 15/945, Bingöl, agm., s. 851-852.

14 Bingöl, agm., s. 853.

15 BOA, *Ş.D.*, nr. 2837/51.

16 Bozkurt, *age.*, s. 216.

17 Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 35.

muhâkemâta ait evrakın nasıl kayıt altına alınacağı ve muhafaza edileceği açıklanmıştı. Ceza Mahkemesi kâtipleri üç ayda bir ceza hükmü verilenleri alfabetik olarak isim, yaş, şöret, meslek, ikametgâh gibi bilgileri içeren bir deftere kayıt etmekle yükümlüydü. Bu defterlerin bir sureti her üç ayda bir Adliye ve Zabtiye Nezareti'ne gönderilmektedir. Mahkeme kâtipleri bu görevi yerine getirmediği takdirde kendilerinden dört lira nakit para cezası alınacağı da kanun maddesinde belirtilmekteydi. Ceza mahkemelerinden gelen bu listeler doğrultusunda Adliye ve Zabtiye Nezareti'nde bir defter-i umumi tutulacaktı.¹⁸ Dolayısıyla kanunda ceza mahkemelerinden verilen kararların kayıtlarının hem yerelde hem de merkezde bulunması öngörülmüştü. Yine USMCK 455. Maddesinde de tevkifhane ve hapishanede tutulacak defterlerde tutuklu veya mahkûmlara ait bilgilerin yer alacağı belirtilmekteydi. Bu defterlerin bir tarafında mahkûmun, ismi, şöreti ve mahkûmiyet süresi diğer tarafında ise tevkifhaneden veya hapishaneden çıkıncaya hakkında yapılan işlemler yazılacaktı.¹⁹ Kuşkusuz bu kayıtların düzenli tutulması, doğru bilgilerin kayıt edilmesi ve mahkeme tarafından istenildiğinde hızlı bir şekilde ulaşılabilmesi tekrerrür hükümlerinin uygulanması açısından önemliydi.

Kanun maddelerinde yer alan bu açıklamalar doğrultusunda mahkeme ve hapishane defterlerine bakılarak daha önce mahkûmiyeti olan bir kişiyi tespit etmek mümkün gibi gözükse de uygulamada istenilen sonucu almak oldukça güçtü. Bir kişinin farklı yerlerde işlediği suçlardan dolayı farklı mahkemelerden verilen mahkûmiyetlerini anlayabilmek için ülkenin her tarafından gelen defterlerin/cetvellerin tek tek gözden geçirilmesi gerekmektedir. Uygulamada bunun yerine getirilmesi de oldukça zordu.²⁰ Dönemin hukukçularından Bahaddin Bey ceza hukuku ile ilgili ders notlarında yukarıda bahsettiğimiz kanun maddelerine atıfta bulunarak, Adliye ve Zabtiye Nezaret'inde mahkûmiyet kayıtlarının merkezileştirilmeye çalışıldığını ama çok sayıda defter arasında mahkûmiyet kaydını aramayı kolaylaştıracak düzenli bir usul ve tasnif olmamasından dolayı faydasının görülemediğini ifade etmektedir.²¹ Adliye Nezareti'nin 1913 tarihli İkinci Teşkilat Nizamnamesi'nde yapılan düzenlemede ise Umûr-ı Cezaiye Müdürlüğü'ne yeni görevler ilave edilmiştir. Böylece müdüriyet mahkûmlar hakkında Sicill-i Adli

18 Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanunu, madde 445-447, *Düstur*, Birinci Tertip, C IV, İstanbul 1299, s. 215.

19 Yorgaki, *Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Şerhi*, Dersaadet 1326, s. 479.

20 BOA, Ş.D., nr. 2837/51 1917 tarihli Sicill-i Adli Nizamnamesinin hazırlanma gerekçesinde mahkeme ve hapishane defterlerinin kişinin daha önce işlediği bir suçu tespit etmede etkili bir şekilde kullanılmadığından bahsedilmektedir.

21 Bahaddin Bey, *Hukuk-ı Ceza Dersleri*, İstanbul 1336, s. 223-224.

Defterleri'ni tanzim ve idare eden birim haline getirilmiştir.²² Dolayısıyla 1917 yılında adli sicil ile ilgili ilk nizamname hazırlanana kadar kurumsal bir yapı oluşturulmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir.

Ceza Kanunu'nda belirtilen tekerrür hükümlerinin bir kişiye uygulanabilmesi için daha önce mahkûmiyeti olup olmadığının bilinmesi ve hüviyetinin de ispat edilmesi gerekmektedir. Zira daha önce mahkûmiyeti olan bir kişi ismini değiştirerek gerçek hüviyetini gizleme ihtimali de söz konusu olabiliyordu.²³ Bu bilgilere sadece yargılama sürecinde değil, kolluk kuvvetlerinin suç ve suçluları takip etmelerinde de ihtiyaç duyulmaktaydı. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa ülkelerinde suçlara ilişkin toplumsal ve siyasal kaygıların artmasıyla birlikte, işlenen suçlardan büyük bir çoğunluğunun az sayıdaki suçlarını tekrarlayanların yani sabıkalıların sorumlu olduğu düşüncesi hâkim olmaya başladı. Bu suçlulara daha uzun cezalar verilerek suçla mücadele edilebilirdi. Mükerrer suçların sayısına ilişkin hesapları da içine alan suç istatistikleri, mahkûmların alfabetik sicilleri tutulmaya başlandı. Artık modern öncesindeki suçlunun bedenine vurulan damganın yerini suç sicilindeki damga aldı.²⁴ Bununla beraber fotoğrafın suçluların simasını tespit etmede öne çıkmasıyla birlikte, Avrupa ülkelerinde yaygın bir şekilde mahkûmların fotoğrafları çekilmeye başladı.²⁵ Osmanlı'da da Sultan Abdülaziz döneminde başlayan yankesicilik, hırsızlık gibi suçları işleyenlerin fotoğraf ve isimlerinin kayıt altına alınması uygulaması, II. Abdülhamid döneminde ülke genelinde yaygınlaştırıldı.²⁶ Fakat fotoğrafın zaman içerisinde eskimeye başlaması, suçluların sahte isim vermeleri, kılık ve imaj değiştirmeleri gibi nedenlerle suçluların tespit edilmesi adeta imkansız hale geldi.²⁷ Suç ve suçluların kayıt altına alınması için Avrupa'da uygulanan antropometri ve daktiloskopi (parmak izi) yöntemleri eş zamanlı olarak Osmanlı Devleti'nde de uygulanmaya başladı. Bertillon'un buluşu olan antropometri kriminal kimlik tespitinde kullanılan ilk bilimsel yöntemdi.²⁸ Bertillon'un ölçüm sistemi kişilerin fiziksel olgunluğa ulaştıktan sonra fiziksel ölçülerinin sabit

22 *Düstur*, ikinci tertip, C III, Dersaadet 1330, s. 469.

23 Kirkor Zöhrab, *Hukuk-ı Ceza*, İstanbul 1325, s. 229.

24 Cole, *age*, s. 32-36.

25 Bingöl, agm., s. 855.

26 Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Bürokrasisinde Fotoğraflı Belge Kullanımı ve Parmak İzi Uygulaması" *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 47 2009, s. 185-187.

27 Bingöl, agm., s. 855.

28 Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı'da Asayiş ve İç Güvenlik: Men-i Mürûr Nizamından Kriminal Kimliklendirmeye" *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*, editör: Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2017, s. 409-410.

kalacağı gerçeği üzerine kuruludur.²⁹ Suçlu kimliğinin tespit edildiği bu sistemde kişinin bedeni üzerinden on farklı antropometrik ölçü alındıktan sonra bir kayıt kartına ilginin eşkali kayıt edilirdi. Avrupa’da 1888 yılından sonra yaygınlaşan antropometri Osmanlı Devleti’nde de 1898-1899 yılından itibaren kullanılmaya başlandı. Konu ile ilgili hazırlanan nizamnameye göre ülke genelinde bütün suçluların eşkal ve ölçüleri merkez cinayet hapishanelerinde kayıt altına alınacaktı.³⁰ Bir suç ile zanlı olarak tevkifhaneye teslim edilen her şahsın eşkal ve ölçüleri alınarak özel bir deftere kayıt edilecekti. Ölçüleri ve eşkalleri alınan her şahıs için bir eşkal pusulası hazırlanacaktı. Bunlardan bir numaralı pusula bir mukavvaya yapıştırılarak alfabetik düzenlenmiş kutulara konulacaktı. İki numaralı pusula ise boy ölçülerinin türüne göre ayrı kutularda saklanacaktı. Her ayın sonunda tutulan kayıtların bir sureti de Zabtiye Nezareti’ne gönderilecekti. Bu kayıtlara dayanarak bir kişinin daha önce sabıkası olup olmadığı anlaşılabilecekti.³¹ Antropometri ile birlikte parmak izi yöntemi de kullanılmaya başlandı.³² Bu noktada Zabtiye Nezareti’nin sabıka kayıtlarının toplandığı bir merkez haline getirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Mahkûmiyet sabıkası tahkikatının hapishane cetvelleri, mahkeme defterleri, zabtiye kayıtları, şahitlerin ve gerektiğinde mahkeme çalışanlarının bilgisine başvurulduğu ve daha sonra antropometri ve parmak izi uygulamasının bu alanda devreye girdiği görülür.³³

II. Meşrutiyet’ten sonra Zabtiye Nezareti kaldırılarak 4 Ağustos 1909 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne bağlı Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti kurulmuştur.³⁴ Ceza mahkemeleri tarafından her üç ayda bir Adliye ve Zabtiye Nezareti’ne gönderilen alfabetik mahkûmiyet cetvelleri Zabtiye Nezareti kaldırıldıktan sonra kurulan Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti’ne gönderilmeye başlanmıştır. Dahiliye Nezareti 6 Kasım 1911 tarihli vilayetlere gönderdiği yazıda bu cetvellerin sabıka kayıtlarının oluşturulmasındaki önemine değinerek, bundan sonra mahkemelerden gönderilecek alfabetik cetvellerin birer nüshasının mahallî polis müdüriyetlerine gönderilmesi ve her vilayet merkezinde de bir defter tutulması gerektiği istenmiştir.³⁵ Bu değişiklik üzerine bazı vilayetlerden gelen cevaplar

29 Aysım Tuğ, Yeşim Doğan, Hamit Hancı, “Kriminalistik Kriminoloji Değildir” *Ankara Barosu Dergisi*, 2 (2002) s. 178.

30 Bingöl, agm., s. 855-857.

31 BOA., *TA.HUS.*, nr. 413/94, Bingöl, agm. s. 857-858.

32 Sarıyıldız, “Osmanlı Bürokrasisinde...” s. 195-196.

33 Abdülhalik Mithat, *Hukuk-ı Cezaiyye*, Dersaadet 1325, s. 221-222.

34 Halim Alyot, *Türkiye’de Zabit*, Kanaat Basımevi, Ankara 1947, s. 489.

35 BOA., *DH.MB.HPS.M.*, nr.2/74.

polis müdüriyetlerinde sabıka defterlerinin oluşturulmasında gecikme yaşandığı yönünde olmuştur. Gecikmenin nedeni ise istinaf müddei-i umumileri bu işlemin yapılabilmesi için Adliye Nezareti'nin muvafakat ve emri olması gerektiğini beyan etmeleridir.³⁶ Karesi Polis Komiserliği'nden Emniyet-i Umumiye'ye gönderilen yazı ise kanun maddelerine riayet eden polis memurunun yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir. Yazıda mahkeme cetvelleri komiserliğe gelmesine rağmen işlem yapmadıkları, USMCK'unda bu cetvellerin doğrudan Zabtiye Nezareti'ne gönderilmesi gerektiği belirtildiğinden kanuna muhalif iş yapmamak için sabıka kaydı defterlerinin oluşturulmasında gecikme yaşandığı ifade edilmektedir.³⁷ İlk başta mahkeme cetvellerinin nereye gönderileceği konusunda karışıklık yaşansa da söz konusu cetveller daha sonra İstanbul'da, İstanbul polis müdüriyetine vilayetlerde de polis müdüriyetlerine gönderilmeye başlanmıştır³⁸ Böylece ceza mahkemelerinden gelen alfabetik cetvellere göre polis müdüriyetlerinde ve ser komiserliklerde sabıka defterleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nin 20 Ağustos 1912 tarihli tamimi ise sabıka kayıtlarının düzenli tutulması suçlu ve sabıkalılar için İstanbul'da uygulanan parmak izi ve fotoğraflarının alınmasının taşrada da yaygınlaştırılması yönündedir. Bu usul yaygın bir şekilde kullanılabilecek kadar vilayet, liva ve kaza merkezlerindeki mahkûmların isim ve hüviyetleri kayıt altına alınacaktır. Hapishaneden tahliye olunacaklar polis merkezlerinde tahliye tarihleri, ikamet edecekleri yerler, eşkalleri ve fotoğrafları alınarak düzenli olarak bir deftere kayıt edilecektir. Bu kayıtların bir sureti altı ayda bir vilayet, liva ve kaza merkezleri birbirine tebliğ edecektir. Böylece sabıka kayıtlarının vilayet merkezinde toplanması sağlanacaktı. Polis merkezlerine ceza mahkemelerinden gelen alfabetik cetvellerin içeriği de bu kayıtlar esas alınarak düzenlenecektir³⁹ Dolayısıyla hem hapishane kayıtları hem de ceza mahkemelerinden her üç ayda bir adliye ve emniyet birimlerine gönderilen

36 BOA., *DH.EUM.* 5.Şb., nr. 32/25.

37 (BOA.), *DH.EUM. THR.*, nr. 71/17.

38 *Muharrerât-ı Umumiye-i Adliye, 1327 Senesi Zarfında Adliye Nezaretinden Memûrin-i Adliyye Tastîr Kılınan Muharrerât*, İstanbul 1328, s. 81-82.

39 (BOA.), *DH.EUM. THR.*, nr. 83/61 Saryıldız, agm., s. 196-197. Parmak izinin kimlerden alınacağı ve bu sistemin nasıl işleyeceğine dair parmak izinin teşhis-i adli hizmetinde nasıl kullanılacağına dair 1917 yılının başında bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatnameye göre, mahkemeler tarafından hakkında hüküm verilenler, mükerrirler, işlenen bir suçun muhtemel zanlıları, memleket içine ve dışına sürülenler, serseri olarak tanımlananlar, yabancı firariler, kimliğini yanlış verenler veya kimliğini saklayanlar, mahkemeler tarafından parmak izi alınması için gönderilenler ve kimlik tespiti yapılamayan cesetlerden parmak izi alınacaktır. Bkz. BOA., *DH.EUM. MEM.*, nr. 84/54, Bingöl, agm., s. 860-861.

alfabetik mahkûmiyet cetvelleri sabıka kayıtlarının oluşturulmasında önemli bir veriydi.⁴⁰ Fakat sorun bu verilere istenildiği zaman kolayca ulaşılabilmesi ve mahkemeler tarafından etkin bir şekilde kullanılmasındaydı. Adliye Nezareti'nin hazırladığı 25 Nisan 1917 tarihli ilk Adli Sicil Nizamnamesi'nin hazırlanma gerekçesinde de sabıka kayıtları için düzgün bir usulün olmadığı ve mahkemeye sevk edilen şahısların hüviyet-i adliyeleri bilinemediği için Ceza Kanunu'ndaki tekerrür hükümlerinin layıkıyla uygulanamadığı anlatılmaktadır.⁴¹ Avrupa ülkelerinde ise adli sicil uygulaması uzun süredir devam etmekteydi. Bu usulü 1850 yılından itibaren uygulayan ilk ülke Fransa olup daha sonra İtalya, İsveç, İngiltere, Almanya, Avusturya ve İsviçre'de de adli sicil uygulamasına geçilmişti. Adliye Nezareti'nin Avrupa ülkelerindeki örnekleri de dikkate alarak hazırladığı Sicill-i Adli Nizamnamesi'nde⁴² hangi suçlar için adli sicil varakası düzenleneceği, adli sicil varakalarında nelerin olacağı, bu kayıtlarının merkezde ve taşrada nasıl tutulacağı ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de kabahat suçları adli sicil dışında tutulmuştur. Yani tekerrür hükümleri kabahatler için uygulanmamaktadır. Yalnız cünha ve cinayetden dolayı kesinleşmiş hükmü bulunanlar için adli sicil varakası düzenlenecektir. Tüccarın hüviyet-i adliyesinin bilinmesi önemli olduğu için iflas eden tüccar içinde adli sicil varakası hazırlanacaktır. Sınır dışı edilenler ve tabiiyetten çıkarılanlar için de adli sicil tutulacaktır. Bunun yanı sıra askerlik ile ilgili suçlar ve tekâlif-i devletin tahsili hakkında kanun hükümlerine muhalif fiillerden dolayı verilen mahkûmiyetler de adli sicilin dışında tutulmuştur.⁴³

Adli sicil varakalarında yer alan bilgiler iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda kişinin kimlik bilgileri bulunmaktadır. Mahkûmun ismi, mahlası, şöhreti, ailesi, peder ve validesinin ismi, doğum yeri, doğum tarihi, tabiiyeti, evli olup olmadığı, mesleği ve ikametgahı yer almaktadır. İkinci kısım ise kişinin daha önceki mahkûmiyetine ayrılmıştır. Bu bölümde hükmü veren mahkeme, mahkûmiyet tarihi, cürmü, hükmün müstenit olduğu madde ve kanun, cezanın türü, süresi ve daha önce mahkûm olup olmadığı yer almaktaydı.⁴⁴ Adli sicil varakası hükmü veren mahkemenin kâtibi tarafından iki nüsha olarak hazırlanır. Daha sonra mahkeme reisi tarafından tasdik edilen bu varakalar müddei-i umumiye gönderilir.

40 (BOA), *DH.EUM. K.ADL*, nr. 2/15, 2/16, 2/18.

41 BOA., *İ.DU'IT.*, nr.20/26.

42 BOA, *Ş.D.*, nr. 2837/51, BOA., Meclis-i Vükela Mazbatası, nr. 247/32, *Ceride-i Adliye*, nr. 160,161,161, Temmuz, Ağustos, Eylül 1333, s. 796-798.

43 Sicill-i Adli Nizamnamesi, madde 1 .

44 Sicill-i Adli Nizamnamesi madde, 2-3.

Müddei-i umumi mahkûmun doğduğu yerin müddei-i umumisi değil ise, iki nüsha adli sicil varakasını mahkûmun doğduğu yerin kaza bidayet mahkemesi müddei-i umumisine ulaştırır. Burada adli sicil varakasının bir nüshası saklanır diğer nüsha ise her ay sonunda Adliye Nezareti Umur-ı Cezaiye Sicill-i Adli şubesine gönderilir.⁴⁵ Yani bir kişinin adli sicil kaydının hem doğduğu yerde hem de merkezde ulaşılabilir olması sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti sınırları dışında doğmuş Osmanlılar, doğum yeri anlaşılamayan ve doğum yeri neresi olursa olsun yabancılara ait adli sicil varakaları hükmü veren mahkemenin müddei-i umumisi tarafından iki nüsha olarak Adliye Nezareti'ne gönderilir. Gelen varakalar doğrultusunda Sicill-i Adli Şubesinde adli sicil listesi düzenlenir.⁴⁶ Bir şahsa ait adli sicil varakası resmi makamlar tarafından talep edildiği takdirde ilgili kuruma bir sureti gönderilir.⁴⁷ Adli sicil varakaları genel af, kişinin vefatı, seksen yaşını geçmesi, yanlış düzenlenmesi, cinayetten dolayı gıyaben mahkûm olanları yakalanmaları veya teslim olmaları durumunda iptal olunur.⁴⁸ Adli sicil usulü 1917 yılının temmuz ayında yürürlüğe girer. Fakat yeni kurulan bu sistemde adli sicil varakalarının toplanması zaman alacağından dolayı iki sene süre sınırı konulur. Böylece mahkemeler ve diğer resmî kurumlar bir şahsın adli sicilini doğduğu yerin müddei-i umumisinden 1919 yılı temmuz başından itibaren istemeye başlayacaktır. Bu süre içerisinde eski usule devam edilecektir.⁴⁹ Nizamname yürürlüğe girdikten sonra adli sicil varakalarının hazırlanmasının ihmal edildiği, varakaların yanlış doldurulduğu ve isim benzerliğinden dolayı Adliye Sicil Müdüriyeti'ne gönderildiği gibi sorunlar da ortaya çıkmıştır. Adliye Nezareti, Ceride-i Adliye'de yayınladığı tamimde tekerrür hükümlerinin uygulanabilmesi için adli sicil işlemlerinin düzgün bir şekilde yerini getirilmesini ve bu konuya hassasiyet gösterilerek ihmal edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nde cihan harbi yıllarında hazırlanan ilk Adli Sicil Nizamnamesi'nin uygulanması savaş sonrası dönemde kesintiye uğramıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte ise eldeki hazır nizamnamenin bir an önce

45 Sicill-i Adli Nizamnamesi, madde 4-6.

46 Sicill-i Adli Nizamnamesi, madde 7-8.

47 Sicill-i Adli Nizamnamesi, madde 9.

48 Sicill-i Adli Nizamnamesi, madde 14.

49 Sicill-i Adli Nizamnamesinin Suret-i Tatbiki Hakkında Talimat, madde 25. *Ceride-i Adliye*, nr. 160,161,161, Temmuz, Ağustos, Eylül 1333, s. 809.

50 *Ceride-i Adliye*, nr. 160,161,161, Temmuz, Ağustos, Eylül 1333, s. 841-842.

tatbik edilmesi gerektiği dönemin hukukçuları tarafından da dile getirilmiştir.⁵¹ Özellikle adli sicilın önemine dikkat çeken hukukçu ise Tahir [Taner] Beydir. Zira kendisi Adliye Nezareti Umûr-ı Cezaiyye müdürlüğü yapmıştır.⁵² Adliye Vekâleti, tarafından 26 Şubat 1933 tarihinde meclise arz edilmek üzere Başvekâlete sunulan “Adli Sicil Kanun layihası” 1935 yılının başında bazı eksiklikleri görülerek geri çekilmiştir.⁵³ Ordinaryüs Prof. Dr. Tahir Taner 1937 yılında Dördüncü Beynelmîlel Ceza Hukuku Kongresinde alınan kararları anlattığı makalesinde, 1917 tarihli nizamnameye atıfta bulunarak ilga edildiğine dair bir kararın olmadığını bir an önce adli sicilın tekrar tatbika başlanması gerektiğine değinmektedir.⁵⁴ Nihayet Adliye Vekâleti tarafından hazırlanan Cezalılar Sicili Kanunu layihası teklifi 8 Haziran 1944 tarihinde TBMM’ye sunulmuştur. Adliye Encümeni’nde yapılan görüşmelerde daha kapsayıcı olacağı düşüncesinden hareketle ismi Adli Sicil Kanunu olarak değiştirilmiştir. Kanunun hazırlanma gerekçesinde suç işlemeyi itiyad haline getirmiş veya bunu meslek edinmiş kişilerin çoğalmasa, toplumda sürekli bir huzursuzluk ve emniyetsizlik ortamı yaratacağına dikkat çekilmektedir. Bu hususta alınan tedbirler bir kere suç işlemiş olan kişinin yeniden suç işlemesini önlemek noktası etrafında toplanmaktadır. Dolayısıyla yeniden suç işleyen bir kişinin şiddetli bir şekilde cezalandırılması gerekmektedir. Bu da ancak kişinin geçmiş mahkûmiyetlerinin bilinmesiyle gerçekleşebilir. Ayrıca tekerrür suçunun ispat edilebileceğinin ve şiddetle cezalandırılacağına bilinmesi yani adli sicilın varlığı bir anlamda suçu önleyici tedbirlerden biri olarak da görülmüştür. Kanun layihasında şimdiye kadar ceza sicili teşkilatının yapılamadığı 1917 tarihli Osmanlı döneminde hazırlanan ilk nizamnamede bu teşkilatın esasları tespit edilmesine rağmen uygulamadığına vurgu yapılmıştır. Bir kimsenin mahkûmiyetinin olup olmadığı müddeiumumilik kalemlerinde tutulan iptidai alfabetik defterlere müracaat edilerek tespit edilmekteydi. Bu durumda mahalli mahkemeler tarafından verilen mahkûmiyet hükümlerini tespitten öteye geçememektedir. Merkezi bir adli sicilın tutulması gerekliliği ve sistemin nasıl işleyeceği Adli Sicil Kanunu’nda ele alınmıştır.⁵⁵ Nihayet ülkemizde 1917 tarihli Adli Sicil Nizamnamesi ile başlayan

51 Tahir, *age.*, s. 520.

52 BOA., *MV.*, nr. 241/223, BOA., *İDUİT.*, nr. 62/29.

53 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, nr. 30-18-1-2/34-13-6.

54 Tahir Taner, “Dördüncü Beynelmîlel Ceza Hukuku Kongresi” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C III, 4 1937, s. 404-405.

55 “Cezalılar Sicili Hakkında Kanun Layihası ve Adliye Encümeni Mazbatası” , TBMM Zabıt Ceridesi, VII. Devre, C XIII, içtima, 4.VIII. 1944 (1/282).

adli sicil teşkilatı oluşturma girişimi, Cumhuriyet'in ilk Adli Sicil Kanunu 6 Eylül 1944 tarihinde TBBM'de kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁶

Sonuç olarak Osmanlı döneminde hazırlanan 1917 tarihli ilk Adli Sicil Nizamnamesi ile adli sicil teşkilatı kurulmaya çalışılmışsa da gerek cihan harbi gerekse kurtuluş savaşı koşullarında uygulama imkânı bulamamıştır. Ceza mahkemelerinde tutulan mahkûmiyet defterlerinin/cetvellerinin bir nüshasının Adliye Nezareti'ne ve emniyet birimlerine gönderildiği, antropometri ve parmak izi uygulaması da dikkate alındığında, 1944 tarihli Adli Sicil Kanunu yürürlüğe girene kadar Osmanlı'daki usulün teamül olarak devam ettiğini söyleyebiliriz.

⁵⁶ *Resmî Gazete*, 12.IX.1944, S. 5806.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A) *Cevdet Adliye*, nr. 15/945,

B.O.A, *Ş.D.*, nr. 2837/51

B.O.A., *İ.A.HUS.*, nr. 413/94,

B.O.A., *DH.MB.HPS.M.*, nr.2/74

B.O.A., *DH.EUM.* 5.Şb., nr. 32/25

B.O.A., *DH.EUM. THR.*, nr. 71/17

B.O.A., *DH.EUM.THR.*, nr. 83/61

B.O.A., *DH.EUM. MEM.*, nr. 84/54,

B.O.A., *DH.EUM. KADL*, nr. 2/15, 2/16, 2/18

B.O.A., *İ.DUİT.*, nr.20/26

BOA., *İ.DUİT.*, nr. 62/29

B.O.A, *Ş.D.*, nr. 2837/51,

BOA., *M.V.* nr. 247/32

BOA., *MV.*, nr. 241/223

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi, (BCA),nr.30-18-1-2/34-13-6

Basılı Eserler

Ceride-i Adliye, nr. 160,161,161, Temmuz, Ağustos, Eylül 1333

Düstur, birinci tertip, C IV, İstanbul 1299

Düstur, ikinci tertip, C III, Dersaadet 1330.

Muharrerât-ı Umumiye-i Adliye, 1327 Senesi Zarfında Adliye Nezaretinden Memûrin-i Adliyye Tastîr Kılınan Muharrerât, İstanbul 1328

Resmî Gazete, 12.IX.1944, S. 5806.

TBMM Zabıt Ceridesi, VII. Devre, XIII, içtima, 4.VIII. 1944 (1/282)

Araştırma Eserleri

Abdülhalik Mithat, *Hukuk-ı Cezaiyye*, Dersaadet 1325.

Alyot, Halim, *Türkiye’de Zabıta*, Kanaat Basımevi, Ankara 1947.

Artuk, Mehmet Emin, Gökçen, Ahmet, Yenidünya, Caner, *Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Ankara 2007.

Bahaddin Bey, *Hukuk-ı Ceza Dersleri*, İstanbul 1336.

Bingöl, Sedat, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Sonra Kriminal Kimlik Tespit Yöntemlerine Dair Notlar ve Belgeler (Dokuz Belge İle Birlikte ” *Belleten*, 274 (Aralık 2011), c. LXXV, .s. 845-879.

Bozkurt, Gülnihal *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Cole, Simon A. *Şüpheli Kimlikler*, çev. Esen Türey, Oğlak Yayınları, İstanbul 2001.

Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezareti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

Durmuş, Berna, “Osmanlı Ceza Hukukunda Tekerrür” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ceza ve Ceza Usul Hukuku Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.

Gökçen, Ahmet, “Türk Ceza Hukukunda Tekerrür” *Kamu Hukuku Arşivi*, 129-1 (Eylül 2003), s. 129-144.

Kirkor Zöhrab, *Hukuk-ı Ceza*, İstanbul 1325.

Kömürcü, Mehmet, “Adli Sicil Kayıtları ve Adli Sicil Kayıtlarının Silinmesi” *Hukuk Gündemi Dergisi*, 5 2006, s. 28-29.

Sarıyıldız, Gülден, “Osmanlı Bürokrasisinde Fotoğraflı Belge Kullanımı ve Parmak İzi Uygulaması” *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 47 2009, s. 183-208.

Sarıyıldız, Gülден, “Osmanlı’da Asayiş ve İç Güvenlik: Men-i Mürûr Nizamı’ndan Kriminal Kimliklendirmeye” *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*, editör: Yücel yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2017, s. 399-419

Tahir, *Hukuk-ı Ceza*, Darülfünun Matbaası, 1926-1927.

Taner, Tahir, “Dördüncü Beynelmilel Ceza Hukuku Kongresi” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C III, 4 (1937), s. 395-431.

Tuğ, Aşım, Doğan, Yeşim, Hancı, Hamit, “Kriminalistik Kriminoloji Değildir” *Ankara Barosu Dergisi*, 2 2002 s. 175-181.

Yorgaki, *Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye Şerhi*, Dersaadet 1326.

Mısır İsyanı Sırasında Rus Tümgeneralı Nikolay Muravyöv'ün İstanbul'a Gelişi ve Askerî Konularda Yaptığı Görüşmeler ve Çalışmaları (Aralık 1832-Temmuz 1833)

Ramil Zalyaev*

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının sonunda 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalandığı Edirne Barış Antlaşması, Osmanlı Devleti için şartları ağır olan bir Antlaşma idi.¹ Edirne Barış Antlaşması'na göre, Osmanlı Devleti Rusya'ya Anapa, Poti, Ahışa [Ahaltıshe], Ahılkelek [Ahalkalaki], kalelerini bırakacak, on milyon Hollanda dukası tutarında harp tazminatı ve bir buçuk milyon Hollanda dukası tutarında Rus tüccarları'nın zararını ödeyecekti.² Edirne Barış Antlaşması imzalandıktan birkaç gün sonra, Osmanlı Padişah'ı II. Mahmut [Adlî], Antlaşma'nın şartlarını hafifletilmesi için çalışacağını bildirdi.³ Bunun üzerine Antlaşma'nın harp tazminatı ve Osmanlı topraklarına dair maddelerini değiştirmek amacıyla II. Mahmut'un Fevkalâde ve Salâhiyetli Elçisi Halil Rıfat Paşa 10 Kasım 1829 tarihinde Rusya'ya gönderildi ve Halil Rıfat Paşa Sankt-Peterburg'a 6 Şubat 1930 tarihinde ulaştı.⁴ İstanbul'da aldığı talimata göre Halil Rıfat Paşa, Rus İmparatoru I. Nikolay'a, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile barış ve dostluk münasebetlerini devam ettirmek istediğini de bildirecekti.⁵

Eylül 1829'da Rus Şark İşleri Özel Komitesi de Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü dış politikasını değerlendirdi. Özel Komite oturumuna katılanlar İstanbul'da Osmanlı Hükûmeti'nin var olması Rusya'nın menfaatlerine çok

* Dr., Kazan Milli Araştırma Teknik Üniversitesi, Kazan/RUSYA, zalyaevramil@yahoo.com

1 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, C V, s. 121.

2 S. S. Tatişçev, *Vnesnyaya Politika İmperatora Nikolaya Pervago*, Tipografiya N. N. Skorohodova, S.Peterburg 1887, s. 213-214.

3 V. İ. Şeremet, "Adrianopol'skiy Traktat i Posol'stvo A. F. Orlova v Turtsiyu (1829-1930 gg)", *Voprosi İstorii*, S. 1, 1972, s. 139.

4 V. İ. Şeremet, "Obmen Posol'stvami Mejdu Rossiey i Turtsiey v Noyabre 1829 – Mae 1830 gg. (İz İstorii Adrianopol'skogo Mira 1829 g.)", *Filologiya i İstoriya Stran Zorubejnoj Azii i Afriki*, İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1966, s. 95.

5 V. İ. Şeremet, *Turtsiya i Adrianopol'skiy Mir 1829 g.*, İzdatel'stvo "Nauka". Glavnaya redaktsiya Vostochnoy Literaturi, Moskova 1975, s. 164.

daha uygun olduğunu, ticari ve siyasi güvenlik çıkarlarına uyduğunu,⁶ Osmanlı Devleti'nin dağılması halinde, Rusya'nın güç bir duruma düşeceğini bildirdiler.⁷ Komite üyeleri değerlendirmenin sonunda, Osmanlı Devleti'nin dağılması, Rusya'nın siyasi ve ticari menfaatlerine uygun olmadığına, bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin dağılmasının önlenmesine karar verdiler.⁸ Alınan karar, Rusya'ya bundan sonra Osmanlı Devleti ile münasebetlerini barış, dostluk ve iyi komşuluk yönünde yürütülmesinin gerekli olduğunu açıkça gösteriyordu.

27 Kasım 1829 tarihinde Rus İmparatoru I. Nikolay'ın Salâhiyetli Temsilcisi General, Kont Aleksey Orlov İstanbul'a geldi. Aldığı talimata göre General, Kont A. Orlov II. Mahmut'a I. Nikolay'ın ona dost olduğunu temin edecekti.⁹ Halil Rıfat Paşa ile Rus temsilcileri arasında Sankt-Peterburg'ta yapılan müzakereler neticesinde, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ödemesi gereken harp tazminatının tutarının indirilmesine ve ödeme şartlarının da kolaylaştırılmasına karar verildi. Böylece, Edirne Barış Antlaşması'ndan sonra Osmanlı-Rus münasebetlerinde yer alan gelişmeler, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında barış münasebetlerinin oluşmasını teşvik etti.

Osmanlı Padişah'ı II. Mahmut'un Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya 1827 yılın sonunda Mora seferindeki kayıplarına karşılık olarak Suriye'nin kendisine verilmediği nedeniyle, Mehmed Ali Paşa 2 Kasım 1831 tarihinde oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki kuvvetleri Suriye'ye gönderdi. İbrahim Paşa kumandasındaki kuvvetler kısa bir sürede Kudüs, Nablus, Sur, Sidon, Beyrut ve Trablus şehirlerini ele geçirdi. İbrahim Paşa kumandasındaki kuvvetler 14 Nisan 1832 tarihinde Osmanlı kuvvetlerini Zerrâa mevkiinde yendi, 27 Mayıs 1832 tarihinde Akkâ'yı zaptetti.¹⁰ Daha sonra İbrahim Paşa kumandasındaki kuvvetlerini Hums yakınlarında durdurmak isteyen Halep Valisi Mehmed Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerini ve 29 Temmuz 1832 tarihinde de Serdar-ı Ekrem Hüseyin Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunun büyük kısmını ezdiler.¹¹

6 S. S. Tatişçev, *age.*, s. 204.

7 V. İ. Şeremet, "Adrianopol'skiy Traktat i Posol'stvo A. F. Orlova v Turtsiyu (1829–1930 gg)", s. 141.

8 S. S. Tatişçev, *age.*, s. 205.

9 V. İ. Şeremet, *Turtsiya i Adrianopol'skiy Mir 1829 g.*, s. 168.

10 Muhammet Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C XXV, Ankara 2002, s. 63.

11 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 130.

Sankt-Peterburg'ta, Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Padişah'ı II. Mahmut'a karşı yapılan askerî harekâtı, Osmanlı İmparatorluğu'nun düşüşüne sebep olabilecek bir istila olarak değerlendirildi.¹² Aynı zamanda bu askerî harekâtın II. Mahmut'a karşı yapılacak darbeye sebep olabileceğinden de endişe ediliyordu.¹³ Osmanlı Devleti'nin Mehmed Ali Paşa tarafından zapt edilmesi ve tahta yeni birisinin çıkarılmasıyla yeni güçlerin ortaya çıkması, Rusya'nın dikkatini Avrupa işlerinden çekebileceği düşünülüyordu.¹⁴ Bu gelişmeler karşısında, I. Nikolay, Rusya ile barış münasebetlerini sürdüren II. Mahmut'u desteklemeye karar verdi.

İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin Osmanlı ordularına karşı yapılan askerî hareketi ile ilgili haberler Sankt-Peterburg'a ulaşınca, I. Nikolay 1 Eylül 1832 tarihinde İskenderiye'deki Rus Konsolosu Lavizon'u geri çağırarak, Mehmed Ali Paşa'ya kendi memnuniyetsizliğini bildirdi.¹⁵ Aynı zamanda İskenderiye'deki Rus tebaasından oradan ayrılmalari istendi ve Rus bandıralı gemilere, Mehmed Ali Paşa'ya iâşe, silah ve askerî yükün nakil edilmemesine emredildi.¹⁶ 3 Kasım 1832 tarihinde II. Mahmut, İstanbul'daki Rus Elçisi Appollinariy Butenyöv ve İskenderiye'den İstanbul'a gelen Rus Konsolosu Lavizon'u davet ederek, I. Nikolay'ın Konsolosu'nu İskenderiye'den geri çekme kararı hususunda memnun olduğunu bildirdi.¹⁷ Görüşme sırasında II. Mahmut, üzerinde kendi portresi yapılmış ve pırlantalarla bezekli tütün kutusunu Elçi A. Butenyöv'ten bir şükran hâtırası olarak I. Nikolay'ya vermesini istedi.¹⁸ Aynı zamanda Elçi A. Butenyöv'e pırlantalarla bezekli kendi portresini hediye etti ve Lavizon'a bir nişan verdi.¹⁹

Aynı zamanda I. Nikolay daha etkili tedbirler üzerinde düşünerek, II. Mahmut'un saltanatının sürmesini sağlayan tedbirlerin alıncaya kadar, İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin ilerlemesini durdurmaya karar verdi.²⁰ Başlangıçta I. Nikolay, II. Mahmut'a yardım etmek amacıyla ona derhal

12 *Turtsiya i Egipt (Îz Zapisok N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah*, Tipografiya A. İ. Mamontova i K, Moskova 1869, C III, s. 2.

13 *age*, s. 1.

14 *age*, s.2.

15 *Turtsiya i Egipt (Îz Zapisok N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah*, C II, s. 31.

16 *age*.

17 *age*, s. 113.

18 *age*.

19 *Turtsiya i Egipt (Îz Zapisok N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah*, C II, s. 31.

20 *Russkie na Bosfore v 1833 godu. Îz Zapisok N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*. Tipografiya A. İ. Mamontova, Moskova 1869, s. 1.

Rus askerî kuvvet göndermeye düşünüyordu.²¹ Fakat I. Nikolay derhal askerî kuvvetin gönderilmesi işinde zorluk olduğundan ve II. Mahmut'un bunu nasıl karşılayacağını bilmediğinden dolayı bu fıkirden vazgeçti.²²

Bunun üzerinden ilerleyerek, I. Nikolay, İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin ilerlemesini durdurmak amacıyla, Mehmed Ali Paşa'ya tehdit sözlerini iletmeye karar verdi.²³ I. Nikolay, karargâhı Tulça'da [Tulç] bulunan 24. Rus Piyade Tümeni Kumandanı ve o günlerde Sankt-Peterburg'ta izinli bulunan Tümgeneral Nikolay Muravyöv'ten Mehmed Ali Paşa'ya tehdit sözlerini ilemesini istedi.

Nikolay Muravyöv 25 Temmuz 1794 tarihinde Sankt-Peterburg'ta dünyaya geldi. Aynı adı taşıyan babası Tuğgeneral Nikolay Muravyöv de bir profesyonel askerdir. Nikolay Muravyöv askerî hizmetini 9 Şubat 1811 tarihinde Rus İmparatoru I. Aleksandr'ın maiyetinde başladı. 1812'de Rusya'yı işgal ettiği Napolyon kumandasındaki kuvvetlerine karşı Rusya'nın yürüttüğü savaşlara katıldı ve 1814'te Rus Ordusu ile Paris'e geldi. Bu savaşlardan sonra askerî hizmetine devam eden N. Muravyöv, 1827-1828 Rus-İran, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarına katıldı.²⁴ N. Muravyöv 15 Mart 1828 tarihinde Tümgeneralliğine terfi edildi.

Verilen talimata göre, N. Muravyöv, önce İstanbul'a giderek, Osmanlı Padişahı II. Mahmut ile görüşecekti. Görüşme sırasında II. Mahmut'a, Rus İmparatoru I. Nikolay'ın ona karşı muamelesi samimi olduğunu, değişmez dostluğu desteklediğini ve II. Mahmut'un Mehmed Ali Paşa ile olan meselesinde, II. Mahmut'a aynı samimiyet ve değişmez dostluğu gösterdiğini bildirecekti. Bundan sonra, N. Muravyöv II. Mahmut'tan izin aldıktan sonra İskenderiye'ye hareket edecekti ve İskenderiye'de Mehmed Ali Paşa'ya Osmanlı Padişahına bildirdiği I. Nikolay'ın sözlerini tekrarlayacaktı ve Mehmed Ali Paşa'dan II. Mahmut'a karşı karada ve denizde gerçekleştirilen askerî harekâtı derhal durdurulmasını isteyecek, Mehmed Ali Paşa askerî harekâtlarında ısrar etmeye devam ederse, karşısında Rusya'yı bir düşman olarak bulacağını bildirecekti.²⁵ Bu talimatı gerçekleştirmek için, N. Muravyöv, İstanbul'daki Rus Elçisi A. Butenyöv ile birlikte, II. Mahmut'a,

21 *Turtsiya i Egipet (İz Zapisok N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah*, C III, s. 2-3.

22 *age.*, s. 3.

23 *age.*, s. 2.

24 *Entsiklopedičeskiy Slovar'*. İzdateli: F.A. Brokgauz, İ.A. Efron, Tipo-Litografiya İ.A. Efrona, C XX, S.-Peterburg 1897, s. 193.

25 *Turtsiya i Egipet (İz Zapisok N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah*, C III, s. 3-4.

Rusya'nın sadece Şark meselesine müdahale etmek için Padişah'ın işlerine katıldığı gibi onu bir düşünce alırsa, bu düşüncenin çok yanlış olduğunu söyleyeceklerdi.²⁶ Bununla birlikte, N. Muravyöv II. Mahmut'a, I. Nikolay'ın kendi işlerine yabancı devletlerin karışmasına müsaade etmediği gibi, başkasının işine karışmadığını, I. Nikolay'ın isyan düşmanı ve Padişah'ın dostu olduğunu da söyleyecekti.²⁷ Aynı sözleri N. Muravyöv Mehmed Ali Paşa'ya da tekrarlayacaktı. Verilen talimata göre N. Muravyöv'ün görevi diplomatik müzakereleri kapsamıyordu. N. Muravyöv, Mehmed Ali Paşa'ya, onu tereddüt edecek ve onda Padişah'a karşı iyi niyet uyandıracak, I. Nikolay'ın ona yönelik sözlerini iletenecekti.²⁸

Talimata göre N. Muravyöv, Mehmed Ali Paşa'dan II. Mahmut'a karşı karada ve denizde gerçekleştirilen askerî harekâtı derhal durdurulmasını isteyecek ve bunun da I. Nikolay'ın ona karşı hiddetinin silinmesi için biricik mümkün usul olduğunu söyleyecekti.²⁹ Mehmed Ali Paşa, N. Muravyöv'e arabuluculuk yapmaya teklif ettiği halinde, N. Muravyöv arabuluculuğu üzerine almayacak, fakat Mehmed Ali Paşa'yı Babıali'yle kendisinin konuşmasına imale etmeye çalışacaktı.³⁰ Mehmed Ali Paşa bunu kabul etmediği halinde, N. Muravyöv, onunla konuşmasında, onun caniyane askerî harekâtları başarılı, II. Mahmut'u tahtundan indirmeye muvaffak olsa bile, I. Nikolay'ın kararının değişmeyeceğini ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşmalarıyla elde ettiği hakları silah zoru ile koruyacağını bildirecekti.³¹

11 Kasım 1832 tarihinde I. Nikolay, Tümgeneral N. Muravyöv'u kabul etti. Kabul sırasında N. Muravyöv'ün vazifesi konuşuldu ve konu ile ilgili olarak I. Nikolay şunları söyledi: “*Sultana dostluğumu göstermek istiyorum. İstanbul Mehmed Ali Paşa'nın eline geçmemelidir. Şunu hatırdan çıkarmamalı ki, Sultan'a mümkün olduğu kadar çok güven vermek, Mısır Valisi'ne ise korku düşürmek lâzım.*”³²

13 Kasım 1832 tarihinde N. Muravyöv Rusya Dışişleri'nden sorumlu Kont Karl Nesselrode'den bir ilâve talimat aldı. İlave talimata göre II. Mahmut, I. Nikolay'ın niyetine güvenmeyerek, N. Muravyöv'e İskenderiye'ye gitmesine izin vermediği

26 *Turtsiya i Egipet (İz Zapisok N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah*, C III, s. 4.

27 *age.*, c. III, ss. 3-4.

28 *age.*, s. 4.

29 *age.*

30 *age.*

31 *age.*, s. 5.

32 *age.*, s. 6.

halinde, N. Muravyöv geri Sankt-Peterburg'a dönecekti.³³ O halde, İstanbul'daki Rus Elçisi A. Butenyöv, Mehmed Ali Paşa'ya bir mektup yazarak, ona I. Nikolay'ın kararını bildirecekti.³⁴ Mehmed Ali Paşa İskenderiye'de N. Muravyöv'u kabul etmediği takdirde, N. Muravyöv, I. Nikolay'ın kararını ve sözlerini ihtiva ettiği bir deklarasyon Mehmed Ali Paşa'ya iletenecekti.³⁵

17 Kasım 1832 tarihinde N. Muravyöv, Sankt-Peterburg'tan önce Tulça'ya hareket etti. 4 Aralık'ta Tulça'ya varan N. Muravyöv, tümenini başka bir kumandana teslim etti. 8 Aralık günü N. Muravyöv vakit kazanma amacıyla, Yaveri Harnskiy ile birlikte Odessa'ya [Hoca Bey] hareket etti ve ertesi gün şehre geldi. Odessa'da, N. Muravyöv "Neva" adlı vapura binerek İstanbul'a gidecekti. Fakat vapur tamir gördüğünden dolayı ve vakti kaybetmemek için, N. Muravyöv önce kara yoluyla Sevastopol'e ve oradan da fırkateyne binerek İstanbul'a hareket etmeye karar verdi.³⁶

Bu sırada Sankt-Peterburg'ta II. Mahmut tarafından Rus filosu talep edildiği takdirde, filo İstanbul'a hemen gönderilebilmesi için, Karadeniz donanmasının bir kısmının donatılmasına ve sefere hazırlanmasına emir verildi. Sevastopol'e giderken N. Muravyöv, Nikolaev şehrine uğradı ve orada Rus Karadeniz donanması Kumandanı Amiral Aleksey Greyg ile görüştü. Aynı gün, kara yoluyla Sankt-Peterburg'tan İstanbul'a hareket eden ve orada Rus Elçisi A. Butenyöv'e verilmek üzere hazırlanan 7 Aralık 1832 tarihli talimatın ikinci nüshasıyla bir kurye geldi. Talimata göre II. Mahmut, Rusya'dan yardım istediği halinde, A. Butenyöv Amiral A. Greyg'ten artık donatılmasına ve sefere hazırlanmasına emir verilen Karadeniz donanmasının bir kısmının hemen gönderilmesini isteyecekti.³⁷ Bununla birlikte A. Butenyöv, bu yardımı II. Mahmut'a teklif etmeyecekti, ancak ona beş gemi ve dört fırkateynden oluşan filonun yardıma gelmeye hazır olduğunu bildirecekti.³⁸ Rus Karadeniz donanmasının Kurmay Başkanı Kontramiral Mihaylo Lazarev bu filonun kumandanı olarak görevlendirildi. Verilen talimata göre, M. Lazarev filosunu Çanakkale Boğazı'na getirecekti.³⁹ Mısır filosu Osmanlı

³³ *age.*, s. 7.

³⁴ *age.*

³⁵ *Turtsiya i Egipet (İz Zapisok N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah*, C III, s. 7.

³⁶ *age.*, s. 11.

³⁷ *age.*

³⁸ *age.*, s. 11-12.

³⁹ *age.*, s. 12.

filosuna karşı muharebeye girdiği takdirde, Amiral M. Lazarev'e muharebeye katılmaya ve Mısır filosuna darbe indirmeye emredildi.⁴⁰ Bundan başka, beş gemi ve dört firkateynden oluşan ikinci filoya da birinci filoyu takviye etmek için harekete hazır olmasına emir verildi.

N. Muravyöv, Sankt-Peterburg'tan getirilen 7 Aralık 1832 tarihli talimatın ikinci nüshasını A. Butenyöv'e mümkün olduğu kadar çabuk iletilmesi için, talimatı yanına alarak, İstanbul'a götürmeye karar verdi. 15 Aralık 1832 günü N. Muravyöv Sevastopol'e geldi ve İstanbul'a hareket eden Deniz Yüzbaşı Şçerbaçyöv kumandalığındaki *Ştandart* firkateyne bindi.⁴¹ Sankt-Peterburg'tan alınan Karadeniz filosunun İstanbul'a hareket etmeye hazır olması talimatı münasebetiyle, N. Muravyöv alınan talimatın başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesine yardım eden tedbirler üzerinde düşünmeye başladı. N. Muravyöv, 16 Aralık 1832 tarihli Harp Bakanı Çernişev'a yazdığı mektubunda Boğaziçi ve Çanakkale Boğazı'na dair düşüncelerini şu şekilde açıklıyordu: "İbrahim Paşa'nın devamlı başarıları neticesinde, Osmanlı Ordusu düzensiz bir şekilde boğazlara doğru çekilirse, boğazları doğu kıyıları tarafından savunan tabyalar kaçınılmaz bir surette İbrahim Paşa'nın eline geçecektir ve sayısı çok olan toplar, gemilerin boğazlardan serbest geçidine engel olacaktır. Dolayısıyla, Osmanlı Hükûmeti'ne bu istihkâm tesislerinden geciktirmeksizin topların kaldırılması tavsiye edilmelidir. Aynı zamanda, bu tedbirin gerçekleştirilmesinde acele edilmemelidir. Acele, II. Mahmut'un ordusunda savaş manevyatının gerilemesine neden olabilir. Bilhassa, Osmanlı Hükûmeti'nde Rusya'ya karşı herhangi bir şüphe uyandırmamak için, bu çalışmalar ihtiyatlılıkla başlanmalıdır."⁴² 17 Aralık 1832 günü N. Muravyöv Sevastopol'den İstanbul'a hareket etti.

21 Aralık 1832 günü, N. Muravyöv İstanbul'a vardı. 24 Aralık'ta N. Muravyöv'u ve İstanbul'daki Rus Elçisi A. Butenyöv'u Reisülküttâb Hacı Mehmed Âkif Efendi kabul etti. Kabul sırasında N. Muravyöv vazifesini şu şekilde açıkladı: "*I. Nikolay II. Mahmut'a bir mektup yazarak, beni İstanbul'a gönderdi ve onun II. Mahmut'a karşı muamelesi samimi olduğunu, değişmez dostluğu desteklediğini ve II. Mahmut'un Mısır Valisi ile olan meselesinde II. Mahmut'u aynı samimiyet ve değişmez dostluğu gösterdiğini II. Mahmut'a bildirmemi istedi. I. Nikolay II. Mahmut'a karşı dostluğunun samimi olduğunu ispat etme isteğiyle beni İskenderiye'ye gitmekle görevlendirdi. İskenderiye'de, görevim arabuluculuğu*

⁴⁰ *age.*

⁴¹ *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 22.

⁴² *Turtsiya i Egipt (İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah*, C III, s. 13.

kapsamıyor. Bana verilen talimata göre, Mehmed Ali Paşa'ya, harekâtlarında ısrar etmeye devam ederse, karşısında Rusya'yı bir düşman olarak bulacağını bildireceğim. Aynı zamanda, onun askerî başarılarında da I. Nikolay, II. Mahmut'un candan bağh dostu olarak kalacağını, Mehmed Ali Paşa'nın harekâtı ile I. Nikolay'da uyandırılan memnuniyetsizliği, yalnız karada ve denizde yapılan askerî harekâtın derhal durdurulmasıyla yok edilebileceğini söyleyeceğim. I. Nikolay, bu sözler Mehmed Ali Paşa'da sağduyuyu uyandıracığını ve II. Mahmut'a karşı itaat etmesine getireceğini ümit ediyor. Bu da I. Nikolay'ın, Kont Aleksey Orlov ve Halil Rifat Paşa'yla da bildirilen, II. Mahmut'a karşı gösterdiği dostluğu tekrar ispat edecektir.”⁴³ Âkif Efendi, N. Muravyöv'ün açıklamasından sonra, I. Nikolay'ın II. Mahmut'a karşı gösterdiği dostluğun yeni işaretlerinden dolayı, N. Muravyöv'e teşekkür etti. Bundan sonra, A. Butenyöv Karadeniz filosunun donatıldığını ve II. Mahmut tarafından talep edildiği halinde, hemen hareket edeceğini bildirdi.⁴⁴ Aynı gün N. Muravyöv ile A. Butenyöv'u, Asakir-i Mansure-i Muhammediye Seraskeri Koca Mehmed Hüsrev Paşa kabul etti. Kabul sırasında N. Muravyöv ve A. Butenyöv, Hüsrev Paşa'ya Âkif Efendi'ye söyledikleri aynı sözleri iletiler.

27 Aralık 1832 tarihinde Osmanlı Padişah'ı II. Mahmut, Rus Tümgenerali N. Muravyöv ile İstanbul'daki Rus Elçisi A. Butenyöv'ü ve onlara refakat eden N. Muravyöv'ün Yaveri Harnskiy, Albay Dyugamel ve Deniz Yüzbaşısı Serebryakov'u Çırağan Sarayı'nda kabul etti. Kabul sırasında N. Muravyöv Padişah'a I. Nikolay'ın ona karşı olan dostluk yeminini iletti ve vazifesini açıkladı. N. Muravyöv, II. Mahmut ile konuşması sırasında şunları bildirdi: “Sultan Han Hazretleri! Sizlere Mehmed Ali Paşa ile ilgili bana verilen vazife yalnız birkaç sözden ibaret olduğunu bildirmem gerekiyor. O sözler kısa ve manalıdır. I. Nikolay'ın isyan düşmanı ve Sultan Hazretleri'nin dostu olduğunu, Mehmed Ali Paşa'nın, Padişah'a karşı itaatsizliğinde ısrar ederek askerî harekâtı devam ettirdiği takdirde, karşısında Rusya'yı bulacağını beyan edeceğim. Verilen talimata göre, ben isyancı Mehmed Ali Paşa ile müzakerelere girmeyeceğim. Onunla müzakerelere girmek I. Nikolay'ın iradesine aykırı olurdu. I. Nikolay, Mehmed Ali Paşa'nın kendi meşru Padişah'ına karşı sadakat yeminli itaatten, başka bir itaat görmüyor. I. Nikolay, beni Mehmed Ali Paşa'ya göndererek, iki maksada ulaşmaya ümit ediyor. Birinci maksadı, Mehmed Ali Paşa'yı yıldırma ve onun caniyane niyeti durdurma. İkinci maksadı, bununla, I. Nikolay, Kont Aleksey Orlov ve Halil Rifat Paşa aracılığıyla da bildirdiği, size karşı gösterdiği dostluğu ve teveccühü tekrar ispat etmektir.”⁴⁵

⁴³ age., s. 36.

⁴⁴ age., s. 23.

⁴⁵ Tırtsiya i Egipet (İz Zapisok N. N. Murav'yova (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah, C III, ss. 39-40.

Çırağan Sarayı'nda yapılan kabulden sonra, N. Muravyöv Büyükdere'de bulunan Rusya Elçiliği'ne geri döndü. Misyonda A. Butenyöv, N. Muravyöv'e 21 Aralık günü Mısır ordusu, Konya ovasında Sadrazam Reşid Mehmed Paşa kuvvetlerini mağlup ve Reşid Mehmed Paşa'nın da esir edildiğinin haberini aldığını söyledi. N. Muravyöv, ortaya çıkan durumu değerlendirerek, İbrahim Paşa'nın, Konya ovasında kazandığı zaferinden sonra, Rus Karadeniz filosunun daha gelmesinden önce İstanbul'u zaptedebileceğinin neticesine vardı.⁴⁶ Fikrine göre, Rus Karadeniz filosu İstanbul Boğazı'na İbrahim Paşa'dan önce gelse bile, Rus filosu, çıkarma kuvvetleri olmadan, düşmanın Boğaziçi'ni geçmesini engel edemezdi.⁴⁷ İbrahim Paşa, Boğaziçi'nde ve Sinop'a kadar koylarda bulunan sayısız kayıkları kullanabilirdi. N. Muravyöv'ün fikrine göre, büyük olan yelken gemileri, ağırlıklarından, rüzgâra ve Boğaziçi'nin cereyanlarına bağımlı olduklarından dolayı, bu kayıklara karşı dar ve oldukça uzun olan Boğaziçi'nde etkili olamazlardı.⁴⁸ Böylelikle, Rusya, gemilerini Boğaziçi'ne göndererek, sadece bununla İstanbul'u savunamazdı. Bu durum karşısında N. Muravyöv, II. Mahmut'un yalnız Konya ovasında mağlubiyetten sonra kalan askerî kuvvetlerinden istifa edebileceğinin sonucuna vardı.⁴⁹ Bunun üzerine, N. Muravyöv, İstanbul ve Boğaz'ları savunmak için alınabilecek tedbirleri içine alan bir tezkere hazırladı. N. Muravyöv, hazırlayan tezkeresini Osmanlı yetkililerine, düzenlenecek ilk toplantıda okumaya karar verdi.

Birinci toplantı 29 Aralık 1832 tarihinde yapıldı. Toplantıya Reisülküttâb Âkif Efendi, Serasker Koca Mehmed Hüsrev Paşa, Tümgeneral Nikolay Muravyöv ve İstanbul'daki Rus Elçisi Appollinariy Butenyöv katıldılar. Toplantıda, N. Muravyöv'ün İstanbul'da Osmanlı devlet ricali ile yaptığı çalışmalarda bir ortak ve müttefik olarak çalıştığı görülmektedir. Toplantının başında Hüsrev Paşa, Karadeniz filosunun İstanbul'a gelmesi konusunda mesele halledilmiş bulunduğunu, II. Mahmut'un, ihtiyaç anında Rus filosunun gelmesinin isteyeceğini Rus temsilcilerine bildirdi.⁵⁰ Toplantıda N. Muravyöv, İbrahim Paşa'nın, Boğaziçi'nde ve Sinop'a kadar koylarda bulunan kayıkların kullanılması, Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında bulunan tabyaların silahsızdırılması konularını dile getirdi.⁵¹ N. Muravyöv, Boğaziçi'nde bulunan istihkâm tesislerinin silahsızlandırılması konusunda

46 *age.*, s. 43.

47 *age.*

48 *age.*

49 *age.*

50 *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 62.

51 *age.*, s. 63.

sözlerine devam ederek, istihkâm tesislerinden bazılarının tarla tarafında olan kısımları sadece küçük duvarlarla korunmakta olduğunu, bazılarının da tarla tarafındaki kısımları tarlaya açık olduğunu bildirdi.⁵² N. Muravyöv, ayrıca istihkâm tesislerinin tepeler eteklerinde inşa edildiğini ve bu tepelerden tabyalarda bulunan askerler düşman tarafından taşla tutulabileceğini sözlerine ekledi.⁵³ N. Muravyöv'ten sonra konuşan Hüsrev Paşa, Boğaziçi'nin savunması için gerekli tedbirlerin alınacağını, ihtiyaç anında, mermileri istihkâm tesislerinden almak ve kayıkları Batı kıyısına geçirmek için, Boğaziçi'nin Anadolu kıyısına bir gemi göndereceğini bildirdi.⁵⁴ Hüsrev Paşa'yı müteakiben, Reisülküttâb Âkif Efendi söz alarak, İstanbul'daki yabancı elçilerin N. Muravyöv'ün İskenderiye'ye gidiş amacını öğrenmek istediklerini bildirdi ve onun bu konudaki mütalaasını sordu. N. Muravyöv bu konuyla ilgili, Sankt-Peterburg'tan yabancı devletlere onun gidiş amacını artık bildirildiğini söyledi ve bundan sonra A. Butenyöv'un da rızasını alarak, yabancı elçilere onun İskenderiye'ye gidiş amacını onun oraya gidişinden sonra söylemesini Âkif Efendi'den rica etti. Aynı zamanda N. Muravyöv ile A. Butenyöv, I. Nikolay İran Şah'ına da onun İskenderiye'ye gidiş amacını bildirdiğini ve I. Nikolay'ın II. Mahmut'a karşı olan dostluğunu kimseden saklamadığını bildirdiler.⁵⁵ Toplantıda N. Muravyöv'ün İskenderiye'ye gitmesine II. Mahmut'un karşı olmadığı da anlaşıldı.

Ertesi gün 30 Aralık 1832 tarihinde Hüsrev Paşa'nın şehir dışında, Büyükdere'ye yakın bir yerde bulunan evinde ikinci toplantı yapıldı. Toplantıya II. Mahmut tarafından gönderilen Ferik Ahmed Paşa, Serasker Hüsrev Paşa, tercümanı Vogorodi ve Tümgeneral N. Muravyöv katıldılar. Toplantı N. Muravyöv'ün, İbrahim Paşa'nın kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin, Boğaziçi ve Çanakkale Boğazı istikametinde yolları olan Bursa'ya ve Boğaziçi'ne yaklaşmasını önlemek için alınabilecek tedbirlerin sunması ile başladı. N. Muravyöv'ün fikrine göre, ilk önce Konya ovasında Sadrazam Reşid Mehmed Paşa kuvvetlerinden kalan askerî birliklerin toplanması ve yedek kuvvetleri ile birleştirilmesinin gerekli olduğunu bildirdi.⁵⁶ Aynı zamanda N. Muravyöv, Konya ovasından Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'nın esir edilmesinden sonra bozuntu içinde ve komutansız geri çekilen birliklerin başına vakit geçirmeksizin bir kumandanın tayin

⁵² *age.*

⁵³ *age.*

⁵⁴ *age.*

⁵⁵ *age.*, s. 64.

⁵⁶ *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 66.

edilmesinin gerekli bulunduğunu söyledi.⁵⁷ Bununla birlikte, N. Muravyöv İbrahim Paşa kumandasındaki kuvvetlerini, içinden geçebilecek bölgelerde yiyecek kaynaklarından yoksun edilmesi için gereken tedbirlerin alınmasını teklif etti.⁵⁸ N. Muravyöv aldığı malumata dayanarak ve kendine borç bilerek, oturuma katılanların dikkatini ordunun erzaka ihtiyacı olduğu konusuna çekti.⁵⁹ Bunun üzerine Hüsrev Paşa cevabi bir konuşmasında, Anadolu'da yirmi sekiz bin kişilik ordunun bulunduğunu ve gerçekten de ordunun erzaka ihtiyacı olduğunu söyledi.⁶⁰ Hüsrev Paşa konuşmasına devam ederek, Konya ovasından çekilen birlikleri yeniden kurmak için İzmit'in, askerî harekâta daha katılmayan birlikleri Kütahya'nın yakınında tahşit etmek, bundan sonra İzmit'te yeniden kurulan birlikleri Kütahya'ya doğru sürmek niyetinde olduğunu kaydetti.⁶¹

Toplantıda N. Muravyöv, toplantıya katılanlara Osmanlı kuvvetlerinin Anadolu'da tekrar yenilgiye uğramasını, düşman kuvvetlerinin yaklaşması halinde askerî birliklerin birdenbire bozgun vermesini de gözden uzak tutmamalarını söyledi. Hüsrev Paşa söz alarak, N. Muravyöv tarafından söylenenlere, Anadolu'daki askerî durumun başarılarla henüz umut vermediğini ilâve etti.⁶² Bunun üzerine N. Muravyöv sözlerine devam ederek, bu durumda Boğaz'ların savunmasının önemli olduğunun altını çizdi.⁶³ Toplantıda N. Muravyöv, boğazların savunması hususunda birkaç tedbir önerdi.

Birincisi, N. Muravyöv Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında bulunan istihkâm tesislerinin silahsızdırılmasını önerdi.⁶⁴ N. Muravyöv, bu tedbiri 29 Aralık günü gerçekleştirilen ilk toplantıda da önermişti. Fakat ikinci toplantıda N. Muravyöv bu tedbire birkaç ilâve yaptı. Fikrine göre, şimdilik bu tedbirin uygulanmasına lüzum olmadığını, fakat istihkâm tesislerinin silahsızdırılmasının kısa bir zamanda yapılabilmesi için gereken tedbirlerin alınması gerekli olduğunu kaydetti. Bu hususta Hüsrev Paşa söz alarak, ihtiyaç anında donanmanın teçhiz edilmesi bahanesiyle, istihkâm tesislerinden, korkuyu yaymamak için birkaç top hariç

⁵⁷ *age.*, s. 67.

⁵⁸ *age.*

⁵⁹ *age.*

⁶⁰ *age.*

⁶¹ *age.*

⁶² *age.*, s. 68.

⁶³ *age.*

⁶⁴ *age.*

olmak üzere, topları toplamaya emir vereceğini söyledi.⁶⁵ N. Muravyöv sözlerine devam ederek, İbrahim Paşa'nın Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında bulunan istihkâm tesislerini eline geçirebildiği halinde, Karadeniz ile Ege Denizi arasında ulaşımın güçleşeceğini kaydetti. Hüsrev Paşa, N. Muravyöv'ün kaydettiği sözlerine katılarak, bu ulaşımın önem taşıdığını vurguladı.

İkincisi, N. Muravyöv Boğaziçi'nin Batı kıyısının savunmasının da büyük önemi olduğunu söyledi. N. Muravyöv, Boğaziçi'nin Batı kıyısı ve Batı kıyısında bulunan koyları, vakit kaybetmeden bölgelere bölerek ve bu bölgelere komutanların tayin edilmesini önerdi. Fikrine göre, bu bölgelere tayin edilecek komutanların savaş vazifelerini ve komutanlık eden bölgelerini öğrenmeleri gerekli idi. N. Muravyöv konuşmasına devam ederek, bu komutanların bir kumandan emri altına alınmalarını ve Boğaziçi'nde bulunan bütün kayıkları da bu kumandanın emrine verilmesini önerdi. N. Muravyöv'ün fikrine göre, bu kayıkları kısımlara ayırarak, bir kısmı donanmaya teslim edilerek, kalan kısımları yedek olarak kullanılmalıydı. Aynı zamanda, bu kayıkları, İbrahim Paşa'yı Karadeniz sahili boyunca kayıklardan mahrum etmek için, Boğaziçi'nden Sinop'a kadar sahil gözetlemesi için kullanılmasını önerdi.⁶⁶ Hüsrev Paşa söz alarak, Boğaziçi'nin savunması için büyük gemileri kullanmaya düşündüğünü söyledi. Bu hususta N. Muravyöv, Boğaziçi'ni yelkenli savaş gemileri ile savunmak imkânsız olduğunu açıkladı. Fikrine göre, büyük yelkenli savaş gemileri demirlerini alırken, pek çok düşman kuvvetleri kayıklarla Boğaziçi'ni aşabilirdi. N. Muravyöv, yelkenli savaş gemilerin rüzgâra ve Boğaziçi'nin cereyanlarına bağımlı olduklarını hatırlattı. Hüsrev Paşa N. Muravyöv'ün kayıkların kullanılmasına dair fikirlerini büyük bir dikkatle dinledi ve fikirlerini kabul etti.⁶⁷

Üçüncüsü, N. Muravyöv, Çanakkale Boğazı'nda demirli bulunan ve Mısır donanmasından sayıca üstün olan Osmanlı donanmasını Mısır donanmasını bulmak ve onu vurmak için gönderilmesini, fakat savaş gemilerinin onarıma ihtiyacı varsa, onların Marmara Denizi'ne çekilmesini önerdi.⁶⁸ Fakat bu hususta Hüsrev Paşa, şimdilik donanmanın savaşacak halde olmadığından dolayı, büyük kısmını Çanakkale Boğazı'nda tutulmasını, ancak birkaç savaş gemisinin İstanbul'a

⁶⁵ *age.*

⁶⁶ *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 69.

⁶⁷ *age.*, s. 69.

⁶⁸ *age.*

gönderilmesini tercih etti.⁶⁹ Toplantıda N. Muravyöv, Hüsrev Paşa'nın bu fikrini kabul etti.

Dördüncüsü, N. Muravyöv, Boğaziçi'nin Batı tarafında bulunan tepelerde, Karadeniz ve Marmara Denizi arasında, Anadolu'dan çekilen askerî birlikleri ve Edirne'den askere çağırılanları dahil ederek, bir ordu'nun toplanmasını ve yerleştirilmesini, II. Mahmut'un da bu orduğâhta olmasını önerdi.⁷⁰ N. Muravyöv oturuma katılanlara, ordugâhın bu yerlerde yerleştirilmesinin elverişli olduğunu, buradan gönderilen askerlerin Boğaziçi'nin Batı yakasında tehlike karşısında olan her yere hızla ulaşabileceklerini ve düşman askerinin karaya çıktığında onu vurabileceklerini kaydetti.⁷¹ Toplantıda N. Muravyöv, İstanbul'da ancak düzeni muhafaza edebilecek sayıda askerin yerleştirilmesinin doğru olacağını söyledi.⁷² N. Muravyöv'ün fikrine göre, yukarıda önerdiği tedbirler, daha önce önerdiği tedbirlerin temelini teşkil ettiğini de kaydetti.

N. Muravyöv, İstanbul'un savunmasına dair hazırladığı tedbirleri açıkladıktan sonra, onun yaptığı bütün açıklamaları üzerine düşünülmesi ve gerekli görüldüğü tedbirlerin vakit kaybetmeden uygulanması için, Hüsrev Paşa'dan, hükûmet tarafından atanacak yetkililere iletilmesini rica etti.⁷³ Toplantının sonunda N. Muravyöv, İbrahim Paşa'nın şu veya bu sebepten dolayı kışlamak üzere Konya'da durması meselesi üzerine de görüşlerini dile getirdi. N. Muravyöv'ün fikrine göre, bu durumda, Osmanlı donanması kışın sonuna doğru tamir edilirse, Mısırlıların bütün askerî istok birikmelerinin imha edilmesi ve onların geri çekilme yollarını kapatılması için Mısır ve Suriye'ye çıkarma kuvvetlerin gönderilmesi elverişli olacaktı.⁷⁴ Bunun üzerine Hüsrev Paşa, ilkbaharda Mısır'a çıkarma kuvvetleri göndermeye düşündüğünü, fakat İbrahim Paşa'nın ilkbahara kadar Konya'da durmayacağını derin bir teessürle göz önünde bulundurduğunu söyledi. Hüsrev Paşa'nın sözlerini müteakiben dört saat süren toplantıya son verilmiştir.

Toplantıdan sonra, Hüsrev Paşa, N. Muravyöv'ten toplantıda okudu tezkeresinin bir nüshasını ona gönderilmesini rica etti.⁷⁵ Hüsrev Paşa'nın ricası üzerine, N.

⁶⁹ *age.*, s. 70.

⁷⁰ *age.*

⁷¹ *age.*

⁷² *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yova (Karsskogo)*, s. 70.

⁷³ *age.*, s. 71.

⁷⁴ *age.*

⁷⁵ *age.*, s. 74.

Muravyöv oturumda okudu tezkeresinin bir nüshasını ve kenarlarında Konya'dan Üsküdar'a giden kestirme yolunu gösteren Anadolu haritasını da aynı akşam Hüsrev Paşa'ya gönderdi.⁷⁶

1 Ocak 1833 tarihinde N. Muravyöv, İstanbul'dan İskenderiye'ye hareket etmek üzere *Ştandard* adlı savaş gemisine bindi. Fakat şiddetli bir rüzgârın çıkmasından dolayı, gemi hemen hareket edemedi ve N. Muravyöv rüzgârın yatışını beklemeye başladı. Bu bekleyiş sırasında, N. Muravyöv ve A. Butenyöv II. Mahmut'un Topkapı Sarayı'na taşınmak istediği haberini aldılar. N. Muravyöv II. Mahmut'un Topkapı Sarayı'na taşınması halinde, elverişsiz şartlarda şehirde bir esir olarak kalabileceğinin hükmüne vardı. Böyle bir tehlikenin önünü almak maksadıyla N. Muravyöv, Hüsrev Paşa'nın tercümanı olan Vogorodi'ye bir yazı göndererek, Boğaziçi'nin Batı tarafında bulunan tepelerde II. Mahmut'un da oradan komut edeceği bir kampın kurulmasının gerekli olduğunun fikrini bir kez daha tekrarladı.⁷⁷

4 Ocak 1833 tarihinde Boğaziçi'nde rüzgâr yatıştı ve N. Muravyöv'u taşıyan savaş gemisi İskenderiye'ye hareket etti. 5 Ocak'ta N. Muravyöv, Çanakkale Boğazı'ndan ilerlediği sırada, Çanakkale Boğazı'nı savunan ve kıyılarında bulunan birçok bataryalı istihkâm tesislerini gördü. İstihkâm tesislerinde uzun menzilli top sıraları görünüyordu. Bununla birlikte N. Muravyöv, istihkâm tesislerinin arka taraflarını karadan savunulması için yapılan tertibatın yeterli olmadığına dikkat etti.⁷⁸ Hemen hemen bütün istihkâm tesislerinin arka taraflarında, Çanakkale ve Nara istihkâm tesisleri hariç, yüksek tepeler bulunuyordu.⁷⁹ Çanakkale ve Nara istihkâm tesislerinin arka taraflarının çevresinde de, düşman kuvvetleri tarafından ateşe verilebilecek ahşap binalar bulunuyordu.⁸⁰ Böylece, Ege Denizi tarafından Çanakkale Boğazı'na hücum eden donanma, Çanakkale Boğazı'nın istihkâm tesislerinden yapılacak makaslama ateşten kaçınmak için, Çanakkale kıyısına asker çıkartarak, Anadolu yakasında bulunan istihkâm tesisleri kara tarafından ele geçirilebilirlerdi.⁸¹ Bu nedenden dolayı N. Muravyöv, 7 Ocak tarihinde İstanbul'da bulunan Rus Elçisi A. Butenyöv'a bir yazı hazırlayarak, ona Çanakkale Boğazı'nda bulunan istihkâm tesislerinin arka taraflarını savunulması için yapılan tertibatta

⁷⁶ *age.*

⁷⁷ *age.*, s. 78.

⁷⁸ *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 82.

⁷⁹ *Turtsiya i Egipet (İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) 1832 i 1833 godah*, C II, s. 47.

⁸⁰ *age.*, s. 47.

⁸¹ *age.*

gördüğü yetersizlikleri bildirdi ve bu yetersizlikleri Hüsrev Paşa'ya iletmesini istedi.⁸²

13 Ocak 1833 tarihinde N. Muravyöv İskenderiye'ye ulaştı. Tümgeneral N. Muravyöv, Mehmed Ali Paşa'ya Rus İmparatoru I. Nikolay'ın sözlerini ilettili. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa, İbrahim Paşa'ya 16 Ocak 1833 tarihinde Suriye üzerinden gönderdiği bir yazıda, II. Mahmut'un kuvvetlerine karşı yürütölen askerî harekâtın durdurulmasını emir etti. Ertesi gün, 17 Ocak tarihinde, İbrahim Paşa'ya bu emrin ikinci nüshası da gönderildi. 23 Ocak 1833 tarihinde N. Muravyöv İskenderiye'den geri İstanbul'a hareket etti.

N. Muravyöv'ün İskenderiye'den geri İstanbul'a dönüş sırasında önemli askerî ve siyasi gelişmeler yer aldı. 1833 yılının Ocak başında, İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin bir kısmı Akşehir, Karahisar-ı Sahib [Afyon] yönünde ilerlemeye başladı.⁸³ 2 Şubat 1833 tarihinde İbrahim Paşa Kütahya'yı işgal etti ve ilk iş olarak Kütahya'dan İstanbul'a bir ulak yollayarak kış mevsimini Bursa'da geçirmek istediğini bildirdi.⁸⁴ 3 Şubat 1833 tarihinde Rus Elçisi A. Butenöv Babıalı'ye davet edilerek kendisinden İstanbul'u savunmak üzere filo⁸⁵ ve 20-30 bin kişilik ordu gönderilmesi ricasını Rus İmparatoru I. Nikolay'ya iletmesi istendi.⁸⁶ Bunun üzerine A. Butenyöv, derhal Rus Karadeniz Filosu Kumandanı Amiral A. Greyg'e bu konuyla ilgili bir yazı ve Sankt-Peterburg'a da bir ayakçıyı gönderdi. 6 Şubat 1833 tarihinde N. Muravyöv İstanbul'a ulaştı. Aynı gün, Âkif Efendi, II. Mahmut adına Rus elçisinden deniz kuvvetleri yardımını resmen talep etti.⁸⁷

N. Muravyöv, İskenderiye'den geri İstanbul'a döndükten sonra Osmanlı devlet ricali ile görüşmelerine devam etti. Bu görüşmeler sırasında da N. Muravyöv İskenderiye'ye gitmeden önce yapılan görüşmelerdeki gibi, Osmanlı devlet ricali ile bir ortak ve müttefik olarak konuştu ve fikirlerini ifade etti. 8 Şubat 1833 tarihinde N. Muravyöv, Rus Elçisi A. Butenyöv ile birlikte, Reisülküttâb Âkif Efendi'yi ziyaret ederek, Mehmed Ali Paşa ile yaptığı görüşmelerini etraflı bir

82 *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 86.

83 *Turtsiya i Egipt (İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo) 1832 i 1833 godah)*, C II, s. 126.

84 Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri, Milliyet Tesisleri'nde Hazırlanıp Basılmıştır*, İstanbul 1985, s. 222.

85 Mustafa Aydın, "Rus Filosu İstanbul'da", *Osmanlı Araştırmaları*, C XXXII, 2008, s. 327.

86 *Russkie i Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 157; *İstoriya Diplomatii, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo Politicheskoj Literaturi*, Moskova 1959, C I, s. 553.

87 Mustafa Aydın, "Rus Filosu İstanbul'da", s. 327.

şekilde anlattı.⁸⁸ Bu görüşmeye, Osmanlı Devleti İç İşlerden sorumlu Pertev Efendi ve Müşir Ahmed Fevzi Paşa da katıldılar.

Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya Osmanlı kuvvetlerine karşı yürütülen askerî harekâtın durdurulmasını emir etmesine rağmen, N. Muravyöv Mehmed Ali Paşa'ya güvenmiyordu. Bu neden ile N. Muravyöv, görüşmeye katılanlara Osmanlı kuvvetlerine karşı yürütülen askerî harekâtın durdurulmakla beraber, bu durumun devam edeceğine garanti olmadığını da belirtti.⁸⁹ Mehmed Ali Paşa'nın yeni askerî kuvvetleri toplamaya devam ettiğinden dolayı, N. Muravyöv görüşmeye katılanlara fırsattan faydalanarak, yeni askerî kuvvetleri toplamaya tavsiye etti.⁹⁰

Aynı gün N. Muravyöv Rus Elçisi A. Butenyöv ile birlikte, Hüsrev Paşa'yı ziyaret etti. Ziyaret sırasında N. Muravyöv, Hüsrev Paşa'nın dikkatini Çanakkale Boğazı'nın yakalarında bulunan istihkâm tesislerinin arka tarafından savunulması için yapılan tertibatın yeterli olmadığına çekti.⁹¹ N. Muravyöv'ün dikkat çektiği konu üzerine, Hüsrev Paşa, Çanakkale Boğazı'nın iki yakasında bulunan istihkâm tesislerinin arka taraflarını savunan tertibatın sağlamlştırılması amacıyla istihkâm subayını ve Çanakkale Boğazı garnizonunu güçlendirmek için iki tabur gönderdiğini söyledi.⁹²

11 Şubat 1833 tarihinde N. Muravyöv II. Mahmut tarafından Çırağan Sarayı'nda kabul edildi. N. Muravyöv, II. Mahmut ile konuşması sırasında, Mehmed Ali Paşa'nın silahlanmaya devam ettiğini söyledi ve bundan dolayı, Mehmed Ali Paşa'nın vaadini yerine getirmediği halinde anî bir saldırıya uğramamak için ihtiyat tedbirlerin yavaşlatılmamasını söyledi.⁹³ II. Mahmut, N. Muravyöv'ten Mısır meselesinin tamamen çözülmesine kadar İstanbul'da kalmasını rica etti.⁹⁴

20 Şubat 1833 tarihinde Rus Karadeniz Donanması Kurmay Başkanı Mihaylo Lazarev kumandasındaki filo İstanbul Boğazı'na geldi ve Rusya Elçiliği'nin Büyükdere'deki binası karşısında demirledi. Rus filosu dört zırhlı, üç fırkateyn, bir korvet ve bir brikten oluşmaktaydı.⁹⁵ Boğaziçi'ne gelen Rus filosunda

88 *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 158.

89 *age.*, s. 158.

90 *age.*

91 *age.*, s. 160.

92 *age.*

93 *age.*, s. 169.

94 *age.*, s. 169-170.

95 *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 184.

çıkarma kuvvetleri mevcut değildi. N. Muravyöv'ün fikrine göre, zaruret halinde bahriye erlerinden bir kısmı karaya çıkartılabilirdi. Fakat bu çare de yetersizdi ve filo İbrahim Paşa'nın kumandasındaki kuvvetlerinin Boğaziçi'ni geçmesini engelleyemezdi.⁹⁶

Aynı zamanda N. Muravyöv, askerî durumu incelemeye ve İstanbul'un savunması için gerekli olan tedbirler üzerine düşünmeye devam etti. Fikrine göre, askerî harekâtın yeniden başlandığı takdirde, İbrahim Paşa, ancak Çanakkale Boğazı'na vararak, orada bulunan istihkâm tesislerini eline geçirdikten ve kendi donanması ile birleşmesinden sonra İstanbul'a hareket edecekti.⁹⁷ Aynı zamanda N. Muravyöv, Avrupa devletlerinin donanmaları da Çanakkale Boğazı'na gelebileceklerinden endişe ediyordu. Fikrine göre, Mısır donanmasının Ege Denizi tarafından Çanakkale Boğazı'na baskın yaptığı takdirde, bu önemli olan stratejik noktayı kaybetmemek için, Çanakkale Boğazı'nın Ege Denizi'nden giriş yeri Rus filosu Osmanlı filosu ile birlikte savunulmalıydı.⁹⁸ Fakat ilk önce N. Muravyöv, Ege Denizi'ne bir Rus savaş gemisini gönderilmesinin, geminin kaptanına Ege Denizi'nde askerî nöbet bekleyen Rus filosu'nun Komutanı Tümamiral P. Rikord ile devamlı temasta bulunmasının, karada ve Ege Denizi'nin adalarında olup bitenleri ve yabancı filolarının hareketlerini takip etmesinin gerekli olduğunu düşünüyordu.⁹⁹ Rus gemisi'nin kaptanı haberleri karadan veya İstanbul'a giden ticaret gemileri aracılığıyla İstanbul'daki Rus Elçiliği'ne göndermeliydi.¹⁰⁰

Şubat ayının sonunda N. Muravyöv, İbrahim Paşa ile ilgili aldığı askerî haberleri inceleyerek, onun kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin Konya'dan Kütahya'ya kadar geniş bir sahaya yayıldığından dolayı, kuvvetlerinin mevzisi elverişsiz olduğunun ve bunun İbrahim Paşa'nın kumandasındaki kuvvetlerini bozguna uğratmak için iyi bir fırsat olduğunun sonucuna vardı.¹⁰¹ Fikrine göre, Osmanlı ordusu iyi şartlarda, Kütahya yönünde taarruza geçerse, İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerine darbe indirebilecek ve düşmanı bozguna uğratabilecekti.¹⁰²

⁹⁶ *age.*, s. 186.

⁹⁷ *age.*, s. 189.

⁹⁸ *age.*, s. 199.

⁹⁹ *age.*

¹⁰⁰ *age.*

¹⁰¹ *age.*, s. 189.

¹⁰² *age.*

1 Mart 1833 tarihinde N. Muravyöv, Müşir Ahmet Fevzi Paşa ile görüşme sırasında, İbrahim Paşa'nın kumandasındaki kuvvetlerinin Konya'dan Kütahya'ya kadar geniş bir sahaya yayıldığı durumda, taarruz harekâtının en yararlı vasıta olacağını söyledi.¹⁰³ Bunun üzerine, Müşir Ahmet Fevzi Paşa, silah altında 40.000 kişinin bulunduğunu ve bu kuvvetle İbrahim Paşa'ya İstanbul dolaylarında darbe indirmeye düşündüğünü söyledi.¹⁰⁴ Müşir Ahmet Fevzi Paşa taarruz harekâtına karar vermeden önce, bu konuda önce Pâdişah ile danışmak istiyor ve Fransız Elçisi Tüamiral Albin Reine Rossin tarafından İskenderiye'ye gönderilen yaveri Albay d'Olivier'in geri İstanbul'a dönmesini bekliyordu.¹⁰⁵

Yukarıda da zikredildiği gibi, 2 Şubat 1833 tarihinde Rus Elçisi A. Butenöv, Babıali'ye davet edilerek kendisinden İstanbul'u savunmak üzere filo ve 20-30 bin kişilik ordu gönderilmesi ricasını I. Nikolay'a iletmesi istendi. Aldığı rica doğrultusunda harekete geçen A. Butenyöv, hiç vakit kaybetmeden aynı gün, Rus Karadeniz Filosu Kumandanı Amiral A. Greyg'e bir mektup ve Sankt-Peterburg'a da bir ayakçıyı gönderdi. Bu rica üzerine 26 Şubat 1833 tarihinde Rus Harp Bakanlığı Rus askerî birliklerine kara ve deniz yolu ile Türkiye'ye hareket etmelerine emir verdi.¹⁰⁶ Ancak tam bu sırada İskenderiye'den geri İstanbul'a dönen N. Muravyöv'ten gelen mektupta, Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı kuvvetlerine karşı yürüttüğü askerî harekâtın durdurulmasına emir verdiğinin bildirilmesi nedeniyle, 1 Mart 1833 tarihinde Rus Harp Bakanlığı yeni emir verdi. Bu yeni emre göre, 25. Piyade Tümeni Eflak ve Buğdan eyaletlerine hareket edecekti ve orada General Kisilyöv'un uygun gördüğü yerde yerleşecekti.¹⁰⁷ 24. Piyade Tümeni ve 4. Süvari Tümeni yeni emir alıncaya kadar Prut nehrini geçmeyeceklerdi.¹⁰⁸ 26. Tümeni'nin General Ungebauer komutasında olan 3. Tugay'ı Hafif Topçu Bölüğü ile birlikte deniz yolu ile İstanbul'a hareket edecekti ve İstanbul'a varınca 3. Tugay komutanlığı N. Muravyöv'e geçecekti.¹⁰⁹ 26. Tümeni'nin 2. Tugay'ının deniz yolu ile İstanbul'a hareketi, İstanbul'dan yeni haber alıncaya kadar, durdurulacaktı.¹¹⁰ N. Muravyöv, 1 Mart 1833 tarihli Rus Harp Bakanlığı'nın emrini 15 Mart 1833

¹⁰³ *age.*, s. 195-196.

¹⁰⁴ *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 195.

¹⁰⁵ *age.*, s. 224.

¹⁰⁶ *age.*, s. 208.

¹⁰⁷ *age.*, s. 211.

¹⁰⁸ *age.*

¹⁰⁹ *age.*, s. 211-212.

¹¹⁰ *age.*, s. 212.

tarihinde aldı. 1 Mart 1833 tarihli Rus Harp Bakanlığı'nın emrine göre, N. Muravyöv komutasındaki kuvvet, Türk askerî birliklerine İstanbul ve Boğaziçi'nin savunmalarına yardım edecekti.¹¹¹

Rus Harp Bakanlığı'ndan aldığı talimat üzerine harekete geçen N. Muravyöv, Serasker Hüsrev Paşa ve Müşir Ahmet Fevzi Paşa ile görüştü ve Harp Bakanlığı'ndan aldığı emri açıkladı. Bunun üzerine Hüsrev Paşa, 23 Mart 1833 tarihinde N. Muravyöv'u davet ederek, Rus birliklerinin İstanbul'a gelmeden önce alınabilecek müsterek tedbirler üzerinde görüştüler. Rus birliklerinin İstanbul'da yerleşme yeri meselesi görüşülürken, N. Muravyöv İstanbul'u Boğaziçi'nin Batı yakasından savunması zor olduğundan dolayı, İbrahim Paşa'nın komutasındaki Mısır kuvvetlerini Boğaziçi'ne yakınlaşmamaları için, Rus birliklerinin yerleşme yeri olarak ve onlara verilen savaş vazifesi gereğince, Boğaziçi'nin Anadolu yakasını önerdi.¹¹² Bu konuda N. Muravyöv ile fikir birliği içerisinde olduğunu belirten Hüsrev Paşa, N. Muravyöv'ten Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Rus birliklerinin yerleşim yerini belirlemesini istedi. Neticede, alınan karara göre Rus çıkarma kuvvetleri Beykoz'da yerleştirileceklerdi.

Aynı gün Hüsrev Paşa, N. Muravyöv'e gönderdiği bir yazıda, Fransa Elçisi Roussin'in Osmanlı lehinde tavır alacağı taahhüdüne rağmen istenen sonucun çıkmadığı, aksine Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'nden Suriye, Halep, Şam, Adana, Alanya ve İçel eyalet ve paşalıklarını istediği, bunların verilmemesi halinde İbrahim Paşa'ya Kütahya'dan İzmir üzerine yürümesini emrettiğini bildirdi.¹¹³

25 Mart 1833 tarihinde Âkif Efendi, Rus Elçisi A. Butenyöv ile N. Muravyöv'u birlikte toplantıya davet etti. Toplantı sırasında, Âkif Efendi Mehmed Ali Paşa'nın isteklerinin aşırı derecede olduğunu söyledi.¹¹⁴ Aynı zamanda Âkif Efendi, Osmanlı kuvvetlerinin müdafaa etmek için sayısı yeterli olduğunu söyleyerek, N. Muravyöv'e 5.000 kişilik Rus çıkarma kuvvetlerine 15.000 kişilik Osmanlı kuvvetleri katılırsa İbrahim Paşa'ya karşı taarruza geçebilir mi ve düşmanı bozguna uğratabilir mi diye bir soru yöneltti.¹¹⁵ N. Muravyöv Âkif Efendi'nin sorusuna verdiği cevapta,

¹¹¹ *age.*, s. 209.

¹¹² *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 218-219.

¹¹³ Cemal Tuğın, *Boğazlar meselesi*, İstanbul 1947, s. 172-173; *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 223.

¹¹⁴ *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)*, s. 226.

¹¹⁵ *age.*, s. 226-227.

Osmanlı kuvvetlerini daha görmediğini ifade etti. Fakat aynı gün Hüsrev Paşa ile görüşen N. Muravyöv, Rus birliklerine 15.000 kişilik Osmanlı birliklerinin katılımıyla İbrahim Paşa'ya karşı Kütahya'da hücum etmenin gayet mümkün olduğunu bildirdi.¹¹⁶

29 Mart 1833 tarihinde Osmanlı Devleti aldığı karara göre Rusya'dan 5.000 asker talep etti.¹¹⁷ 4 Nisan 1833 tarihinde ilk Rus çıkarma kuvvetleri Kontramiral Kumani komutasındaki Rus Karadeniz Filosu'nun iki gemisi ile, Kontramiral Kumani komutasındaki birkaç geminin önüne geçerek, İstanbul'a geldi.¹¹⁸ Ertesi gün 5 Nisan 1833 tarihinde Kontramiral Kumani komutasındaki kalan gemiler de İstanbul'a geldi.¹¹⁹ Birkaç gün sonra 26. Piyade Tümeni'nin 3. Tugay'ı, Kontramiral Stojevskiy Komutasındaki üçüncü Rus Karadeniz Filosu ile İstanbul'a ulaştı. Bu günlerde N. Muravyöv, Osmanlı devlet ve askerî yetkilileri ile birlikte İstanbul'a gelen Rus çıkarma kuvvetlerinin yerleştirilmesi, ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili müşterek çalışmalar yaptılar. 3 Mayıs 1833 tarihinde N. Muravyöv'ün Hüsrev Paşa ile varılan anlaşmaya göre, Rus çıkarma kuvvetlerinin yerleşim yerinde bir Osmanlı taburu da yerleştirilecek ve devriye gezecek Rus süvarisine yardım amacıyla 50 Osmanlı süvarisi verilecekti.

N. Muravyöv'ün İbrahim Paşa'nın İstanbul yönünde taarruz harekâtı başlattığı takdirde asıl amacı İstanbul'u korumak ve İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin şehre yakınlaşmasını önlemek idi. N. Muravyöv, Rus filosunu korumak amacı ile Boğaziçi'nin tepelerinde uzun zaman siper almaya düşünmüyordu. Onun fikrine göre, Rus filosu herhangi bir tehlikeye düştüğü takdirde, başka yere hareket edebilirdi. Bundan dolayı, N. Muravyöv İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerine karşı taarruz etmek istiyordu. N. Muravyöv, yaptığı plana göre, onun kumandasındaki kuvvetleri ile önce Üsküdar'a, sonra Gebze'ye hareket edecekti. Gebze'de toplanan Osmanlı ordusu, Gebze'den büyük İstanbul yolu ile İzmit'e hareket edecekti. Kendisi, kuvvetleri ile düşmandan gizli olarak Gebze'den İzmit Körfezi'nin öbür kıyısında bulunan Karamürsel'e geçerek, Körfez'in sahilini takip ederek İzmit'e hareket edecekti, İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin kol başı İstanbul'un büyük yolunda Osmanlı ordusu ile muharebeye

¹¹⁶ *age.*, s. 227.

¹¹⁷ *age.*, 233.

¹¹⁸ *Turtsiya i Egipet (İz Zapisok N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) 1832 i 1833 godov*, C IV, s. 1.

¹¹⁹ *age.*

girdiğinde, İbrahim Paşa'nın kuvvetlerinin yanına ve gerisine saldıracaktı.¹²⁰ N. Muravyöv kumandasındaki kuvvetleri ile iki veya üç günlük yürüyüş yapacağını, operasyon sırasında, Üsküdar'da bulunan Sultan hassa ordusunun büyük kışlalarını deppoy olarak kullanacağını düşünüyordu. Fikrine göre, nakil işleri deniz yolu ile yapılabileceğinden dolayı, herhangi bir güçlük çıkmayacaktı ve anı bir saldırı da zafer kazanmaya ümit veriyordu.¹²¹ Fakat bu tarihlerde yer alan bazı siyasi gelişmeler, böyle bir müşterek askerî harekâtın artık gerekmediğini gösterdi.

14 Nisan 1833 tarihinde Mehmed Ali Paşa ile II. Mahmut arasında Kütahya Antlaşması yapıldı. Kütahya Antlaşmasından sonra İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetleri Anadolu'yu terk etmeye başladılar. 8 Temmuz 1833 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında “tedâfû bir ittifak” mahiyetinde Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalandıktan¹²² sonra, İstanbul'da bulunan Rus Karadeniz filosu ve çıkarma kuvvetler geri Rusya'ya hareket etmeye başladılar. 10 Temmuz 1833 tarihinde N. Muravyöv ta Rus filosu ve çıkarma kuvvetleriyle İstanbul'dan geri Rusya'ya hareket etti.

Böylece, Rusya, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Padişahı II. Mahmut'a karşı isyanı ve Suriye ile Anadolu'ya yayılması sırasında, Rusya ile barış münasebetlerini sürdüren ve destekleyen II. Mahmut'u desteklemeye çalıştı. Rus İmparatoru I. Nikolay, tehdit ihtiva eden sözlerini, Mehmed Ali Paşa'ya ileterek, onun oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin durdurulmasına karar verdi. Mısır kuvvetlerinin ilerlemesinin durdurulması, II. Mahmut'a gerekli savunma tedbirlerin alınmasına vakit kazandıracak sanılıyordu. Tümgeneral Nikolay Muravyöv'a önce İstanbul'a giderek II. Mahmut'a I. Nikolay'ın onun ile dostluk münasebetlerini sürdürdüğünü, sonra II. Mahmut'tan izin alarak Mehmed Ali Paşa ile görüşmek amacıyla İskenderiye'ye gitmesine emredildi. Aldığı emir üzerine, Tümgeneral N. Muravyöv, İstanbul'da II. Mahmut'tan izin alarak, İskenderiye'ye hareket etti, orada Mehmed Ali Paşa ile görüştü ve ona I. Nikolay'ın tehdit ihtiva eden sözlerini ilette. Bunun üzerine, Mehmed Ali Paşa oğlu İbrahim Paşa'ya Anadolu'daki kuvvetlerinin ilerlemesinin durdurulmasına emretti.

Osmanlı Devleti ile barış münasebetlerini sürdüren ve destekleyen Rusya, bu günlerde dostluğunu göstermek, barış münasebetlerini daha da sağlamlaştırmak

120 *Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N. N. Murav'yova (Karsskogo)*, s. 323-324.

121 *age.*, 324.

122 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 62.

ve Osmanlı Devleti ile daha da yakınlaşmak istemiştir. Rusya'ya güvenliği ve iktisadı için, İstanbul'da Rusya ile barış münasebetlerini sürdüren ve Boğaz'lara hâkim olan bir yönetimin olması da çok önemli idi.

Tümgeneral N. Muravyöv İstanbul'a gelince ve İskenderiye'den oraya geri dönünce Osmanlı devlet ricali ile görüşmeler yaptı ve görüşmeler sırasında İstanbul ve Boğazların savunmasını daha da sağlamlaştıracak önemli bulduğu tedbirleri önerdi. Fikrine göre bu hususta, Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında bulunan istihkâm tesislerinin silahsızdırılması ve sağlamlaştırılması, Çanakkale Boğazı'nda bulunan istihkâm tesislerinin arka taraflarını savunulması için yapılan tertibatın sağlamlaştırılması, Boğaziçi'nin Batı tarafında bulunan tepelerde, Karadeniz ve Marmara Denizi arasında, Anadolu'dan çekilen askerî birlikleri ve Edirne'den askere çağırılanları dahil ederek, bir ordunun toplanması ve yerleştirilmesi, büyük olan yelken gemilerin ağırlıklarından, rüzgara, Boğaziçi'nin cereyanlarına bağımlı olduklarından ve oldukça uzun olan Boğaziçi'nde etkili olamayacaklarından dolayı, kayıkların kullanılması, bu kayıkların Boğaziçi'nden Sinop'a kadar sahil gözetlemesi için kullanılması ve İbrahim Paşa'nın eline geçmemesi, Konya ovasında Sadrazam Reşid Mehmed Paşa kuvvetlerinden kalan askerî birliklerin toplanması ve yedek kuvvetleri ile birleştirilmesi önemli idi. Osmanlı yetkilileri N. Muravyöv'ün tedbirleri ile ilgili kendi görüşlerini de bildirdiler. Bu şekilde, bu günlerde, Osmanlı-Rus ilişkilerinde İstanbul ve Boğaz'ların savunmasını daha da sağlamlaştırılması için gereken tedbirler üzerine ortak görüşmeler yapılmıştır.

Kaynaklar

Aydın, Mustafa, "Rus Filosu İstanbul'da", *Osmanlı Araştırmaları*, C XXXII 2008, s. 323-344.

Entsiklopedičeskiy Slovar', İzdateli: F.A. Brokgauz, İ.A. Efron, Tipo-Litografiya İ.A. Efrona, S.-Peterburg 1897, C XX.

İstoriya Diplomatii, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo Politiceskoy Literaturı, Moskova 1959, C I.

Karal, V Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, C V.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Russkie na Bosfore v 1833 godu. İz Zapisk N.N. Murav'yöva (Karsskogo). Tipografiya A. İ. Mamontova, Moskova 1869.

Tatişçev, S. S., *Vnesnyaya Politika Imperatora Nikolaya Pervago*, Tipografiya N. N. Skorohodova, S.Peterburg 1887.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri, Milliyet Tesisleri'nde Hazırlanıp Basılmıştır*, İstanbul 1985.

Tukin, Cemal, *Boğazlar meselesi*, İstanbul 1947.

Turtsiya i Egipet (İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah, Tipografiya A. İ. Mamontova i K, Moskova 1869, C II.

Turtsiya i Egipet (İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah, Tipografiya A. İ. Mamontova i K, Moskova 1869, C III.

Turtsiya i Egipet (İz Zapisk N. N. Murav'yöva (Karsskogo)) v 1832 i 1833 godah, Tipografiya A. İ. Mamontova i K, Moskova 1869, C IV.

Şeremet, V. İ., "Obmen Posol'stvami Mejdu Rossiey i Turtsiey v Noyabre 1829 – Mae 1830 gg. (İz İstorii Adrianopol'skogo Mira 1829 g)", *Filologiya i İstoriya Stran Zarubejnoj Azii i Afriki*, İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad (1966), s. 94-95.

Şeremet, V. İ., "Adrianopol'skiy Traktat i Posol'stvo A. F. Orlova v Turtsiyu (1829 – 1930 gg)", *Voprosi İstorii*, S. 1 (1972), s. 138-145.

Şeremet, V. İ., *Turtsiya i Adrianopol'skiy Mir 1829 g*, İzdatel'stvo "Nauka". Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, Moskova 1975.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Osmanlı Hükûmeti'nin Mütareke Döneminde Yüksek Komiserlere Yönelik Takip Ettiği Diplomasi ve Bunun Siyasi Yansımaları*

Resul Yavuz**

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Hükûmeti, Bulgaristan'ın savaştan çekilmesinin akabinde İtilaf Devletleri ile mütareke antlaşması imzalamak için ateşkes girişimlerine başlamıştı. Daha Talat Paşa Hükûmeti istifa kararı almadan evvel, yapılan kabine toplantılarında Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi ile Trakya sınırında ve İngilizlerin başlattıkları genel taarruz ile Suriye-Filistin Cephesi'nde meydana gelen gelişmeler, hükûmet üyelerini endişeye sevk etmişti¹. Aslında Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi, İstanbul'da yeni hükûmetin kuruluş çalışmalarının değerlendirildiği ve dolayısıyla Talat Paşa'nın yönetimi Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'ne devretmeye hazırlandığı günlerde, mütarekeye yönelik temayülleri ortaya çıkarırken, Londra'da da Türklerle ateşkes görüşmelerinin başlanmasına yönelik ekim ayının ilk günlerinde hummalı bir çalışma başlatılmıştı. Öyle ki 1 Ekim'de toplanan İngiliz Savaş Kabinesi, öncelikli olarak, Osmanlı Devleti ile mütareke meselesini gündemine alacak ve Osmanlı Hükûmeti'nin ateşkes istemesi halinde nasıl bir yol izleneceğini belirlemeye çalışacaktı. İngiliz Savaş Kabinesi, 2 ve 3 Ekim tarihlerinde de yaptığı toplantılarda, bu meseleyi gündeminde tutmaya devam edecek ve -derhal Fransızlara karşı Ege Denizi'nde üstünlük sağlamak için- iki İngiliz dretnotunu bölgeye gönderme kararı alacaktı². Savaş Kabinesi, aynı gün Osmanlı Devleti'ne yönelik aldığı bir başka kararda da bırakışmanın gerçekleşmesi durumunda ortaya çıkabilecek askerî ve siyasi vaziyetin nasıl bir şekil alması gerektiğini de İtilaf Devletleri arasında değerlendirmek

* Bu çalışma Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi adlı doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr., Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bandırma/BALIKESİR, resulyavuz@hotmail.com ORCID:0000-0002-7705-1020

1 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, C I., MEB Yay., İstanbul, 1991, s. 3-4.

2 Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynakları ile Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)*, IQ Yay., İstanbul, 2013, s. 84-85.

amacıyla Paris'te bulunan Yüksek Savaş Konseyinin bir an evvel toplanmasını karara bağlamıştı. İngiliz Hükûmeti, Osmanlı Devleti'nin çok kısa bir sürede ateşkes girişimlerine başlayacağını hesaba kattığından, Müttefik konseyin hazır bulunmasını istiyordu³. Nitekim görüşmeler devam ederken Savaş Konseyi, Londra'daki Amirallik ve Savaş Ofisi de muhtemel bir ateşkese hazırlıklı olmak için, 18 maddeden oluşan ateşkes taslağını Savaş Konseyine sunmuştu⁴. Mütareke taslağı hazırlandıktan hemen sonra Londra Hükûmeti, diğer müttefiklerin de bu konudaki görüşlerini almak ve ortaya bir mütareke şartnamesi çıkarmak amacıyla, teklifi Paris'e gönderdi⁵.

Paris'te Müttefikler mütareke taslağı üzerinde 5-9 Ekim tarihleri arasında hummalı bir çalışmada bulunurken, İstanbul'da Talat Paşa Hükûmeti istifa etmiş ve yerine 14 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti kurulmuştu⁶. Yeni hükûmet, kurulur kurulmaz-hükûmet programında da yer aldığı gibi- derhal mütareke görüşmelerine başlamak için girişimlerde bulundu. Bu maksatla, adı Talat Paşa Hükûmeti zamanında dillendirilmeye başlanan ve Kut Zaferi'nden beri Büyüka'da esir tutulan General Townshend ile görüşmelerde bulunulurken⁷, diğer taraftan da Hahambaşı Hayim Naum Efendi, Amerikan Başkanı Wilson nezdinde girişimlerde bulunmak amacıyla Amerika'ya gönderildi. Ayrıca Osmanlı Bankası Müdürü Mösyö Marcel Savoie de Fransız Ordu Komutanı Franchet d'Esperey ile görüşmek amacıyla Selanik'e gönderildi⁸. Bu arada hükûmet, Lahey'deki Türk Büyükelçiliği vasıtasıyla da Amerika'nın Lahey'deki elçisi ile irtibata geçmek üzere talimatlandırıldı⁹. Ne var ki bir an evvel mütareke girişimlerine başlanması için Ahmet Paşa Hükûmeti'nin General Townshend ile sağladığı irtibat dışında, diğer irtibat kanalları ile istenilen amaca ulaşamayacaktı¹⁰. Ancak General Townshend

3 Paul Helmreich, *Sevr Entrikaları*, çev. Şerif Erol, Sabah Yay., İstanbul, 1996, s.

4 Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918", *Middle Eastern Studies*, Frank Cass & Co Ltd, London, 1972, s. 314.

5 Başak, *age.*, s. 109.

6 Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nin kurulma çalışmaları sırasında yürütülen çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bünyamin Kocaoglu, *Mütareke'de İtihaçlılık 1918-1920*, Temel Yay., İstanbul, 2006, s. 31-37.

7 Kocaoglu, *age.*, s. 43.

8 Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, AAM Yay., Ankara, 2014, s. 34; Tank Mümtaz Göztepe, *Osman Oğullarının Son Padişahu Mütareke Gayyasında*, 2. Baskı, Sebil Yay., İstanbul, 1994, s. 24.

9 İdil Kürşat, "Mondros Mütarekesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 29, Mart 1999, s. 26.

10 Kocaoglu, *age.*, s. 43.

ile sağlanan irtibat neticesinde, kendisi ile yapılan görüşmelerden sonra hükûmet, İngiltere nezdinde mütareke için bütün diplomatik olanaklarını kullanmaya başlayacaktı. Özellikle Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, General Townshend'e büyük önem verecek ve onunla yaptığı özel görüşmede devletin içinde bulunduğu durum, neden acil mütareke istediği ve bu noktada İngiltere'ye verilen önem üzerinde durulacak ve böylece generalin arabuluculuk girişimini kabul etmesi istenecekti¹¹.

Başta Rauf Orbay olmak üzere, dönemin etkili kişilerinin General Townshend nezdinde yürüttükleri girişimler neticesinde, 17 Ekim günü Babıali'de Ahmet İzzet Paşa ile General Townshend arasında gerçekleşen görüşmelerle, generalin arabuluculuk teklifini kabul etmesi sağlanmıştır. İkili arasında gerçekleştirilen samimi görüşmede Ahmet İzzet Paşa, oldukça duygusal bir konuşma yaparak, Osmanlı Hükûmeti'nin içinde bulunduğu zaruri durumu izah etmiş ve bir an evvel mütarekenin sağlanması noktasında İngiltere'nin dostluğuna duyulan ihtiyacı dile getirmiştir¹². Neticede ikili arasında sürdürülen bu görüşmeden sonra Ahmet İzzet Paşa, durumun aciliyetine binaen aynı gün, Bakanlar Kurulu'nu toplayarak görüşmenin detayları ve mütareke isteme noktasında sürdürülen çabalar hakkında hükûmet üyelerine bilgi verdi. Hükûmet üyelerinin bilgilendirilmesinin ardından Bahriye Nazırı Rauf Bey, aynı günün gecesinde General Townshend'e, hükûmetin mütarekede hangi esaslar üzerinden ateşkes görüşmelerinde bulunacağı ile ilgili dört maddelik bir talimat vermiştir¹³.

Esasında Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nin göreve gelmesi ile iyice alevlenen mütarekeyi sağlamaya yönelik diplomasi trafiğini hükûmet, çok yönlü ancak gizli bir şekilde yürütme gayreti içerisinde olmuştur. Gerek Fransız, Amerikan ve gerekse

11 Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, s. 658; General Townshend'in arabulucu olarak görevlendirilmesi ile ilgili Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nden görev alan bakanların sonradan yazdıkları hatıralarında, birbiri ile farklı olmakla birlikte, oldukça ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Generalin görevlendirilmesi ile ilgili ilk fikrin kim tarafından ileri sürüldüğü ve bunun Talat Paşa Hükûmeti zamanından beri nasıl gündemde tutulduğu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Oktay, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay., İstanbul, 1980, s. 246; Generalin görevi kabul etmesi ve Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile görüştürülmesi için Rauf Orbay da bizzat girişimde bulunmuştur. Rauf Orbay, *Yakın Tarihimiz*, Vatan Gazetecilik Yay., İstanbul, (YY) s. 114-115.

12 Selahattin Tansel, *age.*, s. 17.

13 Dört maddelik taslak metin şu şekildeydi: "1- İtilaf kuvvetleri tarafından işgal olunan topraklarda oturan ahalinin idari muhtariyetinin Türkiye tarafından kabul edilmesi, 2- Türkiye'nin siyasi, mali, iktisadi istiklalinin saklı kalması, 3-Şimdiki buhranın önlenmesi için gerektiğinde Türkiye'ye mali yardım yapılması, 4-Yukarıdaki esaslar için de sulh yapılması için İngiltere Hükûmeti'nin dürüstlüğüne ve azami müzaheretinin temin edilmesi." Rauf Orbay, *age.*, s. 115.

İngiltere nezdinde yürütölmek istenen görüşmelerde hükümet, özellikle Trakya sınırında Müttefik Devletlerin yığınak yapmak üzere oldukları haberlerinden dolayı, oldukça telaşlı bir şekilde hareket etmiş ve bu noktada Avrupa basını başta olmak üzere, Avrupa'daki Türk büyükelçiliklerinin göndermiş oldukları bilgilendirme mesajlarına göz atacak pek vakit bulamamışlardı¹⁴. Çünkü Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin mütareke için zemin yokladığı günlerde, yukarıda da bahsedildiği gibi, -İngilizler başta olmak üzere- tüm Müttefik Devletler Türklerin savaştan çekilmek üzere olduklarını, onların bu savaşı daha fazla sürdürmek istemediklerini hesaba katarak, zaten mütareke için taslak metin çalışmalarına başlamışlardı. Bu açıdan bakıldığında Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin mütarekeye gidilmesi noktasında General Townshend ile sağladığı bu irtibat aslında bir ölçüde İngiltere ile bütün mütareke dönemi boyunca yürütölecek yoğun diplomatik müzakerelerin de ilkinin oluşturma özelliği taşıyordu. Gerek Sadrazam ve gerekse hükümet üyeleri, mütarekeye gidilen süreçte, İngiltere'ye karşı iyi niyetler beslediklerini hep dile getirmişlerdi. Hatta hükümetin General Townshend'e verdiği talimat incelendiğinde iyi niyetten öte, İngiltere'nin Türkiye'ye mali yardımda bulunması ve bu noktada "...azami müzaheretinin temin edilmesi..." gibi son derece samimi ifadeler mevcuttu.

General Townshend, hükümet talimatını aldıktan sonra 18 Ekim günü yaverleri ve İzmir valisi Rahmi Bey ile birlikte İstanbul'dan Bandırma'ya doğru hareket etti. Vali Rahmi Bey ile İzmir'e vardıldıktan sonra, general 20 Ekim'de Mondros Limanı'na vararak İngiliz Amiral Calthorpe ve Seymour ile görüşerek, Osmanlı Hükümeti'nin talep ve isteklerini İngiliz makamlarına iletti¹⁵. General Townshend'in bu görevini tamamlaması ile -ilk defa- İngiliz askerî makamları Osmanlı Hükümeti'nin resmi ateşkes teklifi ile karşılaşacaklardı.

Amiral Calthorpe, -bilindiği gibi- ekim ayının başından beri Londra tarafından böyle bir girişimin olabileceği konusunda bilgilendirilmişti. Osmanlı Hükümeti'nin ateşkes teklifi, -vakit kaybedilmeden- 21 Ekim'de Midilli'deki İngiliz askerî makamları tarafından Londra'ya iletildi. Aynı gün saat 11.15'te Türklerin ateşkes teklifini alan Londra Hükümeti, toplantı halinde, Almanya ile imzalanacak ateşkes antlaşmasının şartlarını görüşmekteydi. Midilli'den gelen bu haber ile birlikte hükümet üyeleri, Türklerin isteklerine cevap verebilmek için, Almanya ile mütareke

14 Cengiz Kürşat, "Birinci Dünya Harbi'ni Sona Erdiren Mütareke ve Barış Girişimleri, Gizli Belgeler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 36, Ocak, 2000, s. 41-42.

15 Townshend, *age*, s. 654.

görüşmelerine ara vererek “*Türklerle ateşkes meselesine*” ağırlık verdi¹⁶. Bu amaçla ilk olarak, özellikle Suriye Cephesi'nde General Allenby, Irak'ta General Marshall ve -Trakya üzerinde bir askerî harekât hazırlıkları içerisinde olan- General Milne'nin daha önceden göndermiş oldukları telgraflar masaya yatırılarak, Türkiye'yi askerî bir harekât ile mütarekeye zorlamanın ne aşamada olduğu değerlendirildi. Ancak bu noktada, gönderilen bütün telgraflardan -çok kısa bir sürede- bunun olmayacağı anlaşıncı, ateşkes teklifine olumlu yanıt verilmesi ve bunun için de bir an evvel diğer müttefiklerle sürdürülen mütareke taslağı oluşturma görüşmelerinde sona yaklaşılması kararı alındı¹⁷. İngiliz Hükûmeti'nin, Paris ile sürekli irtibatla olduğu bu aşamada, -daha şimdiden- ateşkes görüşmelerinde üstünlük sağlamak ve Fransızları devre dışı bırakma çabaları, Fransızları rahatsız etmişti¹⁸.

Neticede Londra'da ve Paris'te yürütülen çalışmalardan sonra İngiltere Hükûmeti, Mondros'ta bulunan Amiral Calthorpe'ye -Türk Hükûmeti'ne iletmek amacıyla- ateşkes teklifinin kabul edildiği ve 25 Ekim'de Türk Hükûmeti adına ateşkes görüşmelerine katılmak için ilgili kişilerin Mondros Limanı'na gönderilmesinin bildirilmesi, yönünde talimat gönderildi¹⁹. Dolayısıyla İstanbul'da zaten böyle bir haberi bekleyen Osmanlı Hükûmeti derhal hazırlıklara başlayarak, Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığında Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Sadullah beylerden oluşan Osmanlı Mütareke Heyeti'ni görevlendirdi. Heyet 25 Ekim'de Limni Adası'na vararak, aynı gün Mondros Limanı'nda bekleyen Agamemnon Zırhlısı'nda mütareke görüşmelerine başladı²⁰.

27 Ekim Pazar günü başlayan ve beş oturumda gerçekleşen Mondros Mütarekesi görüşmeleri, 30 Ekim günü 25 madde üzerinde yapılan çetin görüşmelerden sonra noktalanarak, 31 Ekim'de yürürlüğe girmek üzere taraflarca imza altına alındı²¹. Zaman zaman oldukça gergin geçen mütareke müzakerelerinde, özellikle İstanbul ve Boğazların durumu ve İtilaf donanmasına açılması meselesi başta olmak üzere, birçok konuda taraflar arasında gerginlikler yaşandı. Böyle durumlarda taraflar

16 David Lloyd George, *War Memoir of David Lloyd George*, Vol. II, Odhams Press, New Haven, 1939, s. 1977.

17 Lloyd George, *age.*, s. 1978-1922.

18 Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, TTK Yay., Ankara, 1980, s. 10-11; Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, çev. Adnan Cemgil, 3. Baskı, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1982, s. 490.

19 Başak, *age.*, s. 132-133.

20 Savaş Açıklkaya, Akın Çelik, *Bir Devrin Sonu Mondros*, İskenderiye Yay., İstanbul, 2014, s. 45.

21 Başak, *age.*, s. 196.

talimat almak için başkentlerine danışırken, -özellikle müzakerelerin sonuna doğru- İngiliz askerî makamlarının Türk tarafına baskı yapmaya başlaması, görüşmelerin tansiyonunu oldukça yükseltti²². Ancak Türk tarafı Mondros'a mütarekeyi imzalamak için gelmişti. Ve hükûmetten, hangi hallerde veya taleplerde görüşmeleri keseceği yönünde bir talimat almamıştı. Ayrıca Amiral Carlthorpe'nin görüşmeler başlamadan maddeleri Türk tarafına vermemesi, müzakerelerde Türk tarafının elini oldukça zayıflatmıştı. Nitekim Türk tarafı, hangi maddelerin var olduğunu görüşmeler sırasında öğreniyor ve bu madde üzerinde kendi aralarında mütalaa ediyorlardı. Bu durum gerek Rauf Bey'in ve gerekse görüşmelere katılan diğer hükûmet üyelerinin hatıralarında ve sonradan basına verdikleri demeçlerde de ayrıca dile getirilmişti²³. Fakat bütün bunlara rağmen, Türk tarafı, ateşkes antlaşmasını imzalayıp İstanbul'a geldiğinde, İngiltere ile yürütülen bu müzakerelerde varılan neticeden oldukça memnun bir haldeydi. Özellikle Rauf Bey ve Reşat Hikmet beylerin basına verdikleri demeçlerde; savaşın bittiği, bundan sonra ihlallerin olmayacağı ve tarafların verdikleri sözlerde mutabık kalacakları yönünde oldukça iyimser bir tutum hâkimdi²⁴.

Osmanlı Hükûmeti, -vakit kaybetmeden- Mondros'ta savaş sona erdiren ateşkes antlaşmasının yürürlüğe girmesi için derhal cephelere iletilmek amacıyla, bir beyanname yayımlayarak, yeni bir döneme girilmiş olduğunu duyuracaktı²⁵. Bu tarihten sonra, mütareke şartlarının uygulanması için, -Müttefik irtibat subaylarının İstanbul'a gelmesinin beklendiği bir aşamada- Osmanlı Ordusu cephelerden asker terhislerine başlamıştı²⁶.

22 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C III, Kısım 4, TTK Yay., Ankara, 1983, s. 750.

23 Mondros'ta iki taraf arasında devam eden ateşkes müzakereleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1948, s. 33-64.

24 Tansel, *age.*, s. 64; *Tasvir-i Efkâr*, 2 Kasım 1918, No: 2548; *Vakit*, 18 Kasım 1918, No: 385; Mütareke şartlarının yayımlanması ile birlikte, Türk basınında çıkan mütareke aleyhtarı tutum ve bunu imzalayanlar hakkında çeşitli eleştiriler ortaya çıkınca, 3 Kasım'da Hariciye Nazırı Nabi Bey ile Reşat Hikmet Bey mütareke hakkında basının sorularını cevaplamak için bir basın toplantısı gerçekleştirmişlerdir. Basın toplantısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Atı*, 4 Kasım 1918, No: 298; Hükûmet üyelerinin mütareke hakkındaki görüşleri için bkz. Sabahattin Özel-Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, *Osmanlı'dan Millî Mücadele'ye Seçilmiş Mülakatlar*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010, s. 67-68; Bayur, *age.*, s. 756-759; Ayrıca Mütareke maddeleri hakkında dönemin Türk basınında yazan köşe yazarlarının değerlendirmeleri için bkz. Açıkaya-Çelik, *age.*, s. 130-181.

25 Beyanname için bkz. Mithat Sertoğlu, "Mondros Mütarekesini Türk Milleti'ne Bildiren Genelge", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 63, Aralık 1972, s. 16-18.

26 "Ordunun Terhisi Hakkında Talimat", *İkdam*, 8 Kasım 1918, No: 7809.

Mütareke'nin İmzalanmasından Sonra Müttefik Yüksek Komiserleri ile Osmanlı Hükûmet Yetkilileri Arasında Gerçekleştirilen Diplomatik Görüşmeler

31 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ile birlikte, başta Musul ve İskenderun olmak üzere, İtilaf askerlerinin -mütareke şartlarında belirtilmeyen şekilde- Anadolu'nun çeşitli yerlerini işgal altına alma süreci başladı²⁷. Osmanlı Hükûmeti, İtilaf kuvvetlerinin mütarekeye aykırı bir şekilde, işgal girişimlerine karşı sadece protesto etme ve bölgedeki birliklerini uyarma şeklinde karşılık vermeye başlamıştı²⁸. İtilaf kuvvetleri, kasım ayının ikinci haftasından itibaren de İstanbul'a gelmek suretiyle, varlıklarını göstermeye başladılar²⁹. 6 Kasım'da İngiliz Dışişleri ve Savaş bakanlıkları arasında yapılan yazışmalarla, İstanbul'a gönderilecek üst düzey personel belirlendi. Buna göre Amiral Calthorpe Yüksek Komiser olarak atanırken, Amiral Richard Webb'in Yüksek Komiser yardımcısı olmasına karar verildi. İngiliz Hükûmeti İstanbul'a atadığı personelin bir an önce varması için yoğun bir şekilde idari işlerle uğraşırken, 8 Kasım'da İngiliz Dışişleri, Amiral Calthorpe'ye, İstanbul'da görevinin ne olduğu ve Türk yetkililere nasıl davranması gerektiği yönünde talimat gönderdi. Bir gün sonra Dışişleri amirale daha da ayrıntılı olarak maddeler halinde bir talimat daha ilettiler. Verilen her iki talimatta da amiralin görev sahası içerisine girecek alanlar, bu alanlarda Türk ve Müttefik yetkililerle nasıl irtibat kuracağı, mütarekenin tatbik edilmesi noktasında hangi ayrıntı ve unsurlara dikkat edilmesi gerektiği, Osmanlı Devleti'nin iç politik gelişmelerine karşı nasıl tavır alması gerektiği gibi bilgilendirmeler mevcuttu³⁰. Bu arada İngilizler; İstanbul'a gönderecekleri personeline bu şekilde talimatlar verirken, 10 Kasım'da İngiliz ve Fransızlar, -adeta birbirleri ile yarışarcasına- İstanbul'a ayak basmaya başladılar. Bu tarihten itibaren işgal kuvvetleri gerek deniz yolu hattı ve gerekse demiryolu hatlarını kullanarak, İstanbul'a girişlerini sürdürdüler. 13 Kasım'da ise 61 parçadan oluşan İtilaf donanması, Dolmabahçe önünden geçerek İstanbul'a demir attı³¹. Bu

27 Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele 1918-1919*, II. Baskı, Cem Yay., İstanbul, 1992, s. 63.

28 Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 175.

29 İlk olarak 13 Kasım'da İstanbul'a ayak basan İtilaf askerleri, mütarekenin yürürlüğe girmesinden itibaren Gelibolu'ya doğru hareket ederek, 2 Kasım'da buradaki tahkimatların işgali ve mayınların temizlenmesi görevine başladılar. Bozkurt, *age.*, s. 4.

30 FO, 371/3415, No: 186801, 9 Kasım 1918.

31 Birkaç gün içerisinde gemi sayısı 167'yi buldu. Gelen bu gemilerle birlikte karaya 2616 İngiliz, 540 Fransız ve 470 İtalyan olmak üzere 3626 asker ayak bastı. Bozkurt, *age.*, s. 8; bu sayı sonraki günlerde daha da artarak 15 bine kadar ulaşacaktı. *Sabah*, 26 Kasım 1918, No: 10426.

tarihten sonra İtilaf Devletleri'nin askerî temsilcileri, hükûmete her türlü baskıyı yapmak suretiyle, isteklerini kabul ettirmeye başlayacaklardı. Osmanlı Hükûmeti, -ilk etapta- gelen askerî birliklere kalacak yer ayarlanması ve askerî kurumlarını tesis etmeleri için bina ve uygun yer tahsis etmeye çaba gösterdi³².

İtilaf donanmasının başkente gelmesi ile birlikte, Mondros Ateşkes Antlaşması'nı İtilaf Devletleri adına imzalayan Amiral Calthorpe de İstanbul'a ayak bastı. Amiral Calthorpe'nin İstanbul'a gelmesi Osmanlı Hükûmeti'ni, -beklendiği gibi- adeta teyakkuza geçirmişti. Ancak bir süre sonra, Fransız ve İtalyan kuvvetlerine bağlı askerî personelin de İstanbul'a gelecek olması, hükûmet üyelerinde, -Müttefikler arasında görüşme trafiğinin nasıl sağlanması gerektiği yönünde- bir kafa karışıklığına neden oldu. Çünkü başta Fransız Amiral Amet olmak üzere, Müttefik komutanlar, Osmanlı Hükûmeti'nden ardı arkası kesilmeyen isteklerde bulunmaya başlamışlardı³³.

İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'a gelmesi ile birlikte, başkentte Müttefik Devletleri ayrı ayrı temsil edecek olan Yüksek Komiserlik makamları da oluşturulmaya başlandı. Bu amaçla ilk olarak, daha 6 Kasım tarihinden itibaren, İngiliz Hükûmeti yüksek komiser olarak Amiral Calthorpe'yi atarken, yardımcılarını da tespit etmişti³⁴.

Amiral Calthorpe -ilk olarak- İstanbul'a ayak bastığında Londra yönetimi, kendisinden Beyoğlu'ndaki İngiliz Elçiliği'ni Osmanlı makamlarından resmen istemesini talep etmesine rağmen amiral, bazı güvenlik gerekçelerinden dolayı, karargâh olarak gemisini kullanmayı daha uygun gördü³⁵.

İngilizlerin İstanbul'da Yüksek komiserliklerini tesis etmesinden sonra Fransız ve İtalyanlar da -aynı yola başvurarak- hükûmetlerinin gönderdikleri talimatlar doğrultusunda hareket etmeye başladılar. Bu amaçla, 17 Kasım'da Konte Sforza İtalyan Yüksek Komiseri olarak atanırken³⁶, 18 Kasım'da da Amiral Amed, Fransız

32 Akşin, *age.*, s. 106.

33 Akşin, *age.*, s. 107.

34 Buna göre diplomatik görevlerde Amiral Calthorpe ve Webb'e yardımcı olmak üzere siyasi personel şefi olarak T. B. Hohler, ikinci siyasi memur olarak İstanbul'da daha önce baş tercümanlık görevi yapmış olan Andrew Ryan atanırken, askeri atâşe statüsünde bir memur olan W. S. Edmons Webb'in özel sekreterliğine getirildi. Bozkurt, *age.*, s. 21.

35 Bozkurt, *age.*, s. 28.

36 Esasında Konte Sforza İtalyan Hükûmeti'nden kesin direktifler almadan gelmişti. Onun genel olarak politikası İstanbul'da İngiliz ve Fransızların tavırlarına göre şekillenecekti. Ancak Sforza, görevde olduğu süre boyunca Osmanlı Hükûmet makamları ile iyi geçinmeye dikkat ederken, daha ziyade hükûmet dışından kişilerle görüşmelerde bulunmayı yeğlemişti. Ayrıca, İtalya'nın

Yüksek Komiseri olarak atandığını Osmanlı Hükûmeti'ne bildirdi³⁷. Ardından ABD ve bir süre sonra da Japonya başkentte yüksek komiserliklerini tesis ettiler³⁸.

Mütareke dönemi boyunca Müttefik yüksek komiserler, hükûmetlerinden aldıkları talimatlar gereğince, Osmanlı Hükûmeti ile ilişkilerini sürdürme aşamasında -zaman zaman diplomatik kurallara uymayacak şekilde- Türk makamları ile sert sürtüşmeler yaşamak suretiyle gerginliklere sebep olabiliyorlardı. Özellikle İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserlik çalışanlarının Türk makamlarına davranış şekli birçok teamül ve uluslararası kurallara aykırılık teşkil edebiliyordu.

Mütarekenin imzalanmasının akabinde Osmanlı Hükûmet yetkilileri, Müttefiklerin komiserlik makamlarını tesis etmelerinden sonra, bu makamlara ayrı ayrı ziyaretler düzenlemeye başladılar. Özellikle İngiliz ve Fransız komiserliklerine düzenlenen ziyaretler, mütareke hükümlerinin uygulanması için ağır baskının yapıldığı zamanlarda, son derece büyük önem arz etmekteydi. Türk makamları, bu dönemde yüksek komiserlik makamlarını aracı kullanarak, seslerini bir ölçüde Londra'da asıl politika yapıcı olan makamlara duyurmaya çalışıyorlardı. Nitekim İngiliz yetkililere karşı gerçekleştirilen görüşme diplomasisinde Padişah Vahdetin de ayrı bir rol oynamaktaydı. O, çok yakında başlayacak barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün masaya yatırılacağı bir dönemde, İngiltere'nin en etkili karar verici mekanizma olacağını biliyordu ve mütareke dönemi boyunca yüksek komiserliklerle görüşme trafiğini, hep bu ayarı göz önünde bulundurarak sürdürecekti. Şüphesiz bu tavır -ara sıra kesintiye uğrayacaksa da- temelde barış görüşmelerinde Osmanlı diplomatlarının takip edeceği esas politika olarak karşımıza çıkacak ve barış müzakerelerinde Türk diplomatlar pozisyonlarını bu

Anadolu topraklarında Yunanlılara nazaran askerî olarak desteklenmesi politikasına ağırlık vermişti. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Fabio L. Grassi, *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923, Kamuoyu ve Dış Politika*, çev. Nevin Özkan-Durdu Kundakçı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 34-38.

37 Bozkurt, *age.*, s. 29.

38 Amerikan Hükûmeti 30 Kasım 1918'de Lewis Heck'i Yüksek Komiser olarak atandığını bildirirken, oldukça geç bir tarihte, 7 Aralık 1920'de Japonya Uchida'yı Yüksek Komiseri olarak atadığını bildirdi. Müttefikler ilerleyen aylarda gerekli gördüklerinde yüksek komiserlik çalışanlarında değişiklik yapmak suretiyle Osmanlı Hükûmeti ile ilişkilerini belirli bir düzeyde sürdürmeye dikkat ediyorlardı. Bozkurt, *age.*, s. 29; Amerikan Yüksek Komiserine gönderilen talimatta, Türk Hükûmeti'nin Amerikalılara, Amerikan kurumlarına ve ABD vatandaşlığını tercih eden Osmanlı uyruklarına yaklaşım ve davranış biçimi bu süreçte Müttefik devletlerin temsilcileri ile ilişkiler, diğer hükûmetlerin Türkiye'deki niyet ve amaçları ile ilgili askerî, siyasi ve ekonomik bilgileri dışişlerine ve Paris'teki ABD Büyükelçiliği'ne ulaştırması yer alıyordu. İsmail Köse, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol'un Rolü 1919-1927*, TTK Yay., Ankara, 2016, s. 71.

anlayışa göre belirleyeceklerdi. Öyle ki 4 Aralık 1918 tarihinde Amiral Calthorpe, Padişah Vahdettin'i ziyaret ettiğinde Vahdettin, büyük bir ustalık ile İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki tarihi dostluğu gündeme getirerek, bu zor dönemde içerde İttihatçılara karşı İngiliz Hükûmeti'nin kendisine destek sağlamasını, dışarıda ise İngiltere'nin tarihi dostluğuna güven duymak istediğini ifade ediyordu. Amiral Calthorpe vasıtası ile Londra'ya açıkça mesaj vermek isteyen Vahdettin, bu tutumunu mütareke dönemi boyunca sürdürecekti³⁹.

Amiral Calthorpe'nin "Superb" isimli gemisini karargâh olarak kullanmasından sonra Osmanlı Hükûmet yetkililerinden kendisine bazı ziyaretler oldu. Ardından 30 Aralık 1918'de yüksek komiserlik çalışanlarından Webb ve Hohler, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'ya iade-i ziyarette bulundular. Genel olarak, karşılıklı ziyaretlerle mütareke ahkâmına riayet edilmesi konusu ön planda tutulurken, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki tarihi dostluğa olan vurgular dikkat çekmekteydi⁴⁰. Ancak, başta Amiral Calthorpe olmak üzere, bütün yüksek komiserlik çalışanlarının Türk makamları ile kurulacak olan diyaloglarda son derece ihtiyatlı olunması yönünde Londra tarafından talimatlandırılmaları, İngiliz yetkililerini bu ziyaretlerde Türklere, "İngiltere'nin hükûmet politikaları" hakkında açıklamalarda bulunmalarında ciddi engel teşkil edecekti. Nitekim ilerleyen günlerde mütareke uygulamaları ile ortaya sorunlar çıkması üzerine, ilk olarak Türk tarafı sorunu çözmek için yüksek komiserlik makamları nezdinde harekete geçtiğinde İngilizler, nezaket ziyaretlerinde olduğundan farklı bir tutum sergilemeye başlayacaklardı. Şüphesiz bunun ilk ve en önemli örneği 18 Ocak 1919 tarihinde Sadrazam Tevfik Paşa ile Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın İngiliz Yüksek Komiserliği'ne yaptıkları ziyarette yaşanacaktı. Amiral Webb ile gerçekleşen ve en önemli sorunun mütareke hükümlerinin uygulanması sırasında yaşanan aksaklıklar olarak dile getirilen görüşmede, Sadrazam Tevfik Paşa, Osmanlı Hükûmeti'nin ülkede düzeni sağlamayı amaç edindiğini, ancak İtilaf komiserleri yetkililerinin engellemelerinden dolayı Müttefik kuvvetlerin yetkilileri ile sağlıklı iletişime geçemediklerinden yakınacaktı. Sadrazam, mütareke hükümlerinin uygulanma noktasında Osmanlı Devleti'nin ilk etapta İngiltere'den yardım beklediğini, ancak majesteleri hükûmetinin bu konudaki Türk notalarına cevap vermediğini, bu durumun kendilerinde derin hayal kırıklığı yarattığını, ifade ediyordu⁴¹.

39 FO, 371/3410, No: 210535, 4 Aralık 1918.

40 Mehmet Okur-Murat Küçükkuşurlu, *İngiliz Yüksek Komiserlerinin Gözü ile Milli Mücadele 1918-1920*, Serender Yay., Trabzon, 2006, s. 28.

41 FO, 608/82/10, No: 1942, 19 Ocak 1919.

Mütareke hükümlerine riayet edilme meselesi, iki taraf için de ciddi sorun olmaya başlamıştı. Nitekim Tevfik Paşa'nın bu yakınmalarına karşılık Amiral Webb; Türk Ordusu'nun Kafkasya ve Medine'yi hâlâ tahliye etmediğini, Alman ve Avusturyalı askerlerin ülkeyi mütareke gereğince terketmediklerini dile getirerek, bu aksaklıkların kendilerinde Türk Hükûmeti'ne karşı güven bunalımına neden olduğunu ifade ediyordu. Dolayısıyla diyordu Webb; Türklere ait sorumluluklar kesin olarak ve tamamıyla yerine getirilmediği müddetçe antlaşmanın uygulanmasına dair hiçbir eleştiriyi kabul etmeyeceğini kesin olarak ifade ediyordu. Görüşmede Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa da söz alarak; hükümlerin uygulanması noktasındaki aksaklıkların bazı yerel memurların tutumlarından dolayı meydana geldiğine işaret ederek, bir daha bu hallere sebebiyet vermemek için mümkün olduğundan çabuk bir şekilde bu tarz memurların görevlerine son verildiğini Webb'e aktarıyordu⁴².

Gerek Tevfik Paşa ve gerekse Mustafa Reşit Paşa görüşmeye oldukça sıkıntılı gitmişlerdi. Hükûmet olarak görevi devraldıkları zamandan beri mütarekenin uygulanması için çeşitli komisyonların kurulmasına imkân tanıyarak, bu tarz aksaklıkların önüne geçmek için yoğun çaba sarf ediyorlardı⁴³. Ancak sahada Müttefik askerlerin sert emirleri ile karşılaştıkları gibi, Müttefik askerî yetkililer sorgusuz sualsiz hükümlerin tatbik edilmesi noktasında diretiyorlardı. Nitekim İngiliz yetkililerin, mütareke gereğini yerine getirmeyip, -askerî veya siyasi herhangi bir faaliyette bulunurken- Osmanlı Hükûmetine veya taşradaki teşkilatlara haber vermeden hareket etmeleri sıkıntılara neden olmaktaydı⁴⁴.

İngiliz ve Fransızlar, mütareke hükümlerinin uygulanması noktasında, cephelerden gelen raporlara göre hareket ettiklerini dile getiriyorlardı. Onlara göre Türk Hükûmeti, mütareke hükümlerinin savsaklanmasında birinci derecede sorumlu merciydi ve bu sorun ancak amansız bir baskı ile aşılabılırdi. İngiliz Yüksek Komiserliği'nde gerçekleşen bu görüşmeyi Padişah Vahdettin çok yakından takip etmekteydi. Özellikle yüksek komiserlerin sadrazama yönelik tavırlarından son derece üzüntü duyan Vahdettin, 27 Ocak 1919'da Saray Başkâtibi Ali Fuat Bey'e, yaşanan gelişmelerden dolayı duyduğu rahatsızlığı şu cümlelerle ifade edecekti:

“Ecnebler pek bî-aman! Gece gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir, bir ben bilirim. Bizi tazyik ile Meclis-i Mebusan'ı dağıttılar. Fikirlerini ihsas değil,

42 FO, 608/82/10, No: 1942, 19 Ocak 1919.

43 Muhtelit Mütareke Komisyonunun çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, AAM Yay., Ankara, 2015, s. 228-231; Ayrıca bkz. Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 22-23.

44 Okur-Küçükoğlu, *age.*, s. 29.

adeta açıktan açığa ihtar ediyorlar. Ben meşruti bir hükümdar olduğum halde, güya mutlak bir hükümdar imişim gibi muamelede bulunuyorlar ve doğrudan doğruya bana müracaat ediyorlar. Meşrutiyet'ten bahsedince, "Hangi meşrutiyet!" diye mukabele ediyorlar. "Karşımızda müracaat edecek kuvvet olarak yalnız sizi tanırız ve sizi pak addederiz." diyorlar. Yani sözlerimizi ısga etmezseniz sizi de tanımayız, demek istiyorlar. İstiklalimizi kurtarmak için bizzarure bu hallere tahammül ediliyor. Diğer taraftan bir şey için kendilerine müracaat edilince, "Henüz münasabat-ı siyasiyemiz iade olunmadı; buradaki memurlarımız askerî memurlardır." diye cevap veriyorlar. Ben milletin ateşli külü üzerinde oturdum, taht-ı saltanatın kuş tüyünden minderleri üzerinde oturup gömülmedim. Bunlardan kimseye bahsedemiyor; millete de malumat verilemiyor. Elbette bir gün tarih bu hakikati yazar. Siz emin olduğunuz için bu şeyleri mahremane olarak yalnız size söylüyorum. Vakia merhum birader de dâhili bir kuvve-i galibenin taht-ı tazyikinde idi. Lakin ben onun kat kat fevkinde olarak diritnavtlarıyla mücahhez bir kuvvet karşısında bulunuyorum. Eğer akilâne, bî-garazane ve bî-tarafane idare-i umur edecek bir halefim olsaydı. Ömrümün devr-i ahirinde bu bar-ı azimi vallahi, billahi ve tallahi kabul etmezdim..."⁴⁵

Müttefiklerin hükûmete yönelik baskı ve uluslararası diplomatik teamüllere uygun olmayacak tarzda muameleleri, şubat başında İstanbul'a gelen İngiliz General Allenby ve Fransız Yüksek Komiserliğine yeni atanan d'Esperey'in davranışları ile yeni bir boyut kazanmıştı. 7 Şubat'ta İstanbul'a ayak basan General Allenby'in -gelir gelmez- Osmanlı hariciye nazırı ile harbiye nazırlarını makamına çağırarak, derhal uygulanması için 12 maddelik talimatlar vermesi ve görüşme sırasında hariciye nazırının açıklama yapmasına dahi müsaade etmemesi, büyük tepki ve öfkeye neden olmuştu⁴⁶. General Allenby'in hükûmet üyelerine yönelik bu kadar sert ve kaba olmasında, aslında daha önceden Amiral Calthorpe'nin Londra'ya göndermiş olduğu Türk Hükûmetinin mütarekeye yönelik tavırları konulu raporu etkili olmuştu. Dolayısıyla Allenby, Londra'nın talimatı ile İstanbul'a gönderilmişti ve ondan, bu kadar sert davranması istenmişti. Nitekim hariciye nazırı ile gerçekleştirdiği görüşmede, Ali İhsan Paşa'nın Musul'daki davranışları başta olmak üzere, Kafkasya'daki Türk Ordusu'nun geri çekilmesinin ağırdan alınması nedeniyle büyük bir öfkeye kapılan Allenby, Mustafa Reşit Paşa'ya oldukça sert

45 Padişah Vahdettin'den bu sözleri işiten Ali Fuat Bey, büyük bir üzüntü içerisinde Müttefiklerin neden bu kadar şiddetli tazyik uygulamaya çalıştıklarına bir anlam veremediğini hatıratında ifade ediyordu. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, IV. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1987, s. 182-183.

46 Söylemezoğlu, *age.*, s. 59.

davranacaktı. Görüşmede, Türk tarafına verilen talimatların derhal uygulanması Allenby tarafından istense de⁴⁷ Türk Hükûmeti, özellikle Hariciye Nezareti, 14 Şubat günü yüksek komiserliğe bizzat müracaat ederek, uygulamalar noktasında bilgi vermek isteyecekti⁴⁸.

General Allenby'in bu tavırlarından bir gün sonra, 8 Şubat'ta, Fransız General d'Esperey, ikinci kez İstanbul'a ayak bastı. Şehre girişi ve karşılamışı ile şehirde bir beyaz at üzerinde -şehri fetheden bir komutan gibi- tur atması, dönemin Türk basınında büyük bir tepkiye neden oldu⁴⁹. Ancak Fransız Yüksek Komiserliğine yeni atanan d'Esperey de tıpkı General Allenby gibi talimatlı bir şekilde İstanbul'a gönderilmiş ve adeta Allenby'den daha sert bir şekilde Türk yetkililere muamelede bulunmaktan kaçınmamıştı. Galip Kemali Bey'in ifadelerine göre; Fransız general, görüşmek istediği Türk yetkilileri Fransız Elçisinde bekletmiş ve onlarla kısa bir görüşme gerçekleştirerek, uyulmasını istediği talimatlarını sıralamıştır. Aslında her iki generalin de peşi sıra İstanbul'a gelmeleri ve Türk yetkililere onur kırıcı şekilde davranmaları, onların tek başlarına aldıkları bir kararın neticesi değildi⁵⁰. Nitekim her ikisi de Türk Hükûmeti'nin mütarekeyi savsakladığına yönelik kendilerine yapılan bilgilendirmeler neticesinde başkente gelmişlerdi. Ayrıca, her iki generalin de -adeta yarışırçasına- bir gün ara ile şehre gelmeleri, İngiliz ve Fransız yetkililer arasında İstanbul'da yönetimin kimin elinde olması gerektiği yönünde bir sorunun olduğunu da gözler önüne sermekteydi⁵¹. Fransızlar, Mondros Mütarekesi görüşmelerine Fransızların alınmamasından son derece rahatsız olmakla birlikte, bu hamlenin İngilizler tarafından gerçekleştiğini biliyorlardı. Dolayısıyla Fransız generalin İstanbul'a gelerek, General Allenby'den daha sert

47 General Allenby'in talimatları için bkz. Bozkurt, *age.*, s. 61.

48 Akşin, *age.*, s. 163.

49 Franchet d'Esperey, Müttefiklerin Doğu Orduları Başkomutanı idi ve Müttefik Donanmasının İstanbul'a gelmesinden 10 gün sonra 23 Kasım'da bir savaş gemisi ile şehre gelmişti. Bu ziyaretinde Osmanlı Hükûmeti bir karşılama töreni yaptı idiyse de general bunu yeterince parlak bulmamıştı. İkinci kez, 8 Şubat'ta, tren yolu ile tekrar İstanbul'a geldiğinde bu kez kendisi yaptıkları ile tepkilere neden olmuştu. Şehre girişini bir "Fatih" edası ile gerçekleştiren generale karşı Süleyman Nazif Bey, ertesi günü Hadisat gazetesinde "Kara Bir Gün" başlıklı bir makale kaleme alarak, olaya tepki gösterdi. Bu yazıdan dolayı general, Süleyman Nazif'in kurşuna dizilmesi emrini vermiş, ancak daha sonra araya girenler onu bu kararından vazgeçirmişlerdir. Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuyu 1919-1922*, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 73-74.

50 Söylemezoğlu, *age.*, s. 85.

51 Fransızlar, General Allenby'in İstanbul'a gönderileceğini öğrendiklerinde, kendileri de bu yola başvurarak Allenby ile aynı zamana denk gelmesi için, kendi generallerini de 8 Şubat'ta gönderme kararı almışlardı. FO, 371/4172, No: 3421, 21 Ocak 1919.

bir şekilde Türk makamlarına karşı tavır takınması, ancak bu öfke ve kızgınlık ile izah edilebilirdi. İngiliz ve Fransızlar, İstanbul'da bu şekilde -gövde gösterisi ile- Osmanlı Hükûmeti'ne meydan okurken, İtalyan Yüksek Komiserliği ise daha ihtiyatlı bir politika izlemeyi gerekli görüyordu. Öyle ki İtalyanlar; İngiliz ve Fransızlar arasında da denge gözetmeye çalışıyorlardı. Onlar -daha ziyade- Yunan Hükûmeti'nin Anadolu üzerindeki politikalarına odaklanmış bir şekilde, Paris'te yürüttükleri diplomasiden sonuç almaya çalışıyorlardı⁵². Ancak Yüksek Komiser Sforza da -göreve başladıktan sonra- düzenli olarak Tefik Paşa ve Mustafa Reşit Paşa ile görüşmelere devam etmişti. 22 Kasım 1918'de gerçekleştirilen bir ziyareti, Roma Hükûmeti'ne raporlayan Sforza, Türk Hükûmeti'nin bu dönemde -İttihatçı muhalefete rağmen- zor da olsa ayakta durmaya devam ettiğini ifade ederek, İtalyan Hükûmeti'nin Türk Hükûmeti'ne yardım etme niyetinde olduğunu dile getiriyordu. Aslında Sforza bu ifadeleri ile -daha çok- İtalya ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari ilişkileri yeniden başlatma amacıyla olduğu, yürütülen ilişkilerin mahiyetinden kolayca anlaşılabilmekteydi⁵³.

Osmanlı Hükûmeti, mütareke hükümlerine riayet etmesi ve Müttefiklerin istedikleri kişileri tutuklaması noktasında Müttefik kuvvetlerin ağır baskısı altında olduğunu hissediyordu. Ancak, bir gün ara ile gerçekleştirilen iki Müttefik generalin yaptığı bu tarz girişim ve muamele, yenilmiş bir devlet de olsa, ülkelerarası diplomatik teamüllere hiçbir surette uymamaktaydı. Müttefik general ve makamların bu hareket tarzı, Türk hükûmet yetkilileri üzerinde o derece üzüntü ve hayal kırıklığına neden oldu ki şubat ayının sonuna doğru, Osmanlı Hükûmeti'nde hariciye nazırı olarak göreve başlayan ve d'Esperey'in bacanağı olduğu söylenen Yusuf Franko Paşa'nın⁵⁴ 1 Mart'ta Amiral Webb ile özel bir görüşme yapmasına neden oldu. Hariciye nazırı, görüşmede son yaşanan olaylardan dolayı kendilerinde duyulan üzüntüyü dile getirerek, Webb'den devletlerarası protokol kural ve teamüllere riayet edilmesi noktasında biraz daha özenli davranılmasını rica edecekti⁵⁵. Ancak

52 Grassi, *age.*, s. 37.

53 İtalya bu dönemde özellikle Anadolu'dan ajanları vasıtasıyla bilgiler edinerek, İngiliz ve Fransızların -propaganda başta olmak üzere- etkinliklerini nasıl artırdığı hakkında bilgiler toplayarak, kendilerinin de bu yola başvurmalarının Anadolu ve İstanbul'daki politikaları hakkında faydalı olabileceği yorumunda bulunuyorlardı. Mevlüt Çelebi, *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, AAM Yay., Ankara, 2002, s. 29-30.

54 24 Şubat 1919 tarihinde Mustafa Reşit Paşa görevden alınmıştı. H. Basri Danışman, paşanın İstanbul'da Kuvva-yı Milliye faaliyetlerini gizlice desteklediği için görevden alındığını ifade etmektedir. H. Basri Danışman, *Artçı Diplomat Son Osmanlı Hariciye Nazırlarından Mustafa Reşit Paşa*, Arba Yay., İstanbul, 1998, s. 92.

55 FO, 371/4173, No: 427483, 5 Mart 1919.

nazırın bu talebi, Webb tarafından uygun karşılanmayacak ve gerek İngiliz ve gerek Fransız makamları, bu dönemde, Türk makamlarına karşı davranışlarına çekidüzen vermeyeceklerdi.

Paris Barış Konferansı Devam Ederken Osmanlı Hükûmet Yetkililerinin Müttefik Yüksek Komiserlerle Gerçekleştirdiği Görüşmeler

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yenilen devletlerle nasıl bir barış antlaşması imzalanacağı ve savaştan sonra yeni dünya düzeninin ne şekilde tesis edileceğini kararlaştırmak amacıyla 18 Ocak 1919'da Paris'te bir barış konferansı toplandı⁵⁶. Osmanlı Hükûmeti, konferansın toplandığı andan beri gerek Paris'te ve gerekse Londra'da meydana gelen her türlü diplomatik gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Konferans toplandığı sırada hükûmette olan Tevfik Paşa kabinesi, ilk olarak Paris'te Müttefik Devletlerin temsilcilerine, -Türklerin nasıl bir barış antlaşması imzalamak istediklerini iletmek amacıyla- Şubat 1916'da Müttefik Devletlere İstanbul'daki yüksek komiserleri vasıtasıyla bir muhtıra verdi. Uzun muhtırada Tevfik Paşa, Wilson İlkeleri'nden yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nin sınırlarının nasıl çizilmesi gerektiği, İstanbul ve Boğazların durumu, azınlıkların durumu gibi konulara detaylı bir şekilde değindi⁵⁷. Ardından Tevfik Paşa, Türk tezini uluslararası arenada duyurmak amacıyla -yine yüksek komiserlikler vasıtasıyla- Paris Barış Konferansı'na katılımı için resmi davet almak amacıyla yoğun çaba sarf etmeye başladı.

Aslında bu dönemde, Türk tarafının Paris'e bir an evvel davet edilmesi için ilk girişimler, hükûmete muhalif kanattan gelmişti. Nitekim Ahmet Rıza'nın bu girişimlerde başat rol oynaması, saray başta olmak üzere, hükûmet ricalinde rahatsızlıklara neden olmuştu. Öyle ki Ahmet Rıza, Paris'te Prens Sabahattin gibi bazı muhaliflerle bağlantıda olurken, İstanbul'da da hükûmeti, dış siyasette pasif davranmakla suçlayacak ve böylesi bir dönemde millî bir politika takip edilmesi için Padişah Vahdettin'den "*Saltanat Şurası*"nı toplanmasını dahi talep edecekti⁵⁸. Her ne kadar Ahmet Rıza başta olmak üzere, hükûmeti dış politikada pasiflikle suçlayanların tam olarak istekleri gerçekleşme de Tevfik Paşa Hükûmeti, daha fazla görevde kalamayacak ve 9 Mart'ta istifa kararı alacaktı⁵⁹.

56 Margaret Macmillan, *Paris 1919*, Çev. Belkıs Dışbudak, ODTÜ Yay., Ankara, 2004, s. 32.

57 Muhtıra hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Budak, *Misak-ı Milli'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, V. Baskı, Küre Yay., İstanbul, 2014, s. 59-61.

58 Ahmet Rıza Bey, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yay., İstanbul, 1988, s. 80.

59 Çelik, *age.*, s. 324.

Damat Ferit Paşa'nın vakit kaybettirilmeden göreve getirilmesi ile yeni hükûmet ilk olarak, tıpkı Tevfik Paşa Hükûmeti'nin yaptığı gibi, Paris Barış Konferansı'nda sesini duyurmak amacıyla Müttefik Devletlere yönelik bir muhtura kaleme alırken, diğer taraftan da -özellikle İngiliz Yüksek Komiserliği vasıtasıyla- İngiliz Hükûmeti'ni etkilemeye çalışacaktı. Bunun için Dışişleri Bakanlığı görevini de üzerinde bulunduran Damat Ferit Paşa, 30 Mart 1919'da -Padişah Vahdettin'in de bilgisi dâhilinde- Amiral Calthorpe ile uzun bir görüşme gerçekleştirecekti.

Ana konunun -barışın beklendiği bu dönemde- Türkiye'nin durumu ve Türkiye'nin İngiltere'den beklentileri olarak özetlenebilecek görüşmede Damat Ferit, oldukça ısrarlı bir şekilde Türkiye'ye İngiltere'den başka bir ülkenin yardım edemeyeceğini dile getirerek, Padişah Vahdettin'in de arzusunun bu yönde olduğunu ifade edecekti. Damat Ferit'e göre; Osmanlı Devleti'nin acımasız bir şekilde Müttefikler tarafından cezalandırılmasının bölgede barışın gelmesine katkı sağlamayacağını, aksine kültürel ve etnik ayrışmayı daha da derinleştirerek, uzun yıllar sürecektir huzursuzluğun bölgeye sevk edilmesine neden olacağına değiniyordu. Öyle ki Damat Ferit'e göre Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının Avusturya veya İspanya İmparatorluğu'nun parçalanmasına benzemeyeceğini, sultanın tüm Müslümanların halifesi durumunda olduğundan, cezalandırmanın tüm Müslümanlara yapılacağına dikkat çekiyordu. Aslında görüşmede Damat Ferit -oldukça dikkatli bir üslup ile- barışın sağlanması noktasında tüm beklentilerinin İngiliz Hükûmeti'nde olduğuna vurgu yapmaktaydı. Ancak Damat Ferit, bu aşamada İngiltere'nin kendilerine ne derece yardımda bulunabileceğini defalarca tekrar etmesine rağmen Amiral Calthorpe, aldığı talimat gereğince, bu konuda Damat Ferit'e hiçbir bağlayıcı söz vermemeye ve bilakis Türkiye üzerinde alınacak bir kararda İngiltere'nin tek başına değil, müttefikleri ile birlikte hareket edeceğine vurgu yapacaktı⁶⁰.

Aslında Damat Ferit -amaçlı bir şekilde- görüşme sırasında bütün enerjisini, İngiliz Yüksek Komiserliği vasıtasıyla taleplerini birinci dereceden ve ilk ağızdan Paris'teki İngiltere'nin karar verici mekanizmalarına ulaştırmak için harcıyordu. Zaten görüşmede Damat Ferit bu konuya da değinerek, Osmanlı delegelerinin Paris'e davet edilmemesinin kendilerinde derin üzüntü ve hayal kırıklığına neden olduğunu da Calthorpe'ye aktaracaktı⁶¹.

Görüşmeyi -detaylı bir şekilde- 1 Nisan'da Lord Curzon'a aktaran Calthorpe, ilk olarak Türk Hükûmeti'nin Paris'te temsil edilmemesinin çeşitli sıkıntılara

60 Okur-Küçükuşurlu, *age.*, s. 35-38.

61 Okur-Küçükuşurlu, *age.*, s. 38.

neden olabileceğine vurgu yaparak, Wilson İlkeleri'nde ifadesini bulan "Self Determinasyon" ilkesinin Türklerin yaşadıkları yerlerde uygulanmaması durumunda Yakındoğu'da kalıcı bir barıştan söz edilemeyeceğine dikkat çekiyordu. Ayrıca Calthorpe, Damat Ferit'ten edindiği izlenimlerden yola çıkarak, sultanın ve Türk Hükûmeti'nin bütün ümitlerinin İngiltere'ye bağlı olduğu, dolayısıyla iç politik dengeleri sağlamada ve muhaliflere karşı Türk Hükûmeti'nin ayakta durması noktasında, sadrazamın İngiltere'nin en ufak desteğine bile ihtiyacı bulunduğuna işaret ediyordu.

Osmanlı Hükûmeti, İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserlikleri vasıtasıyla, Paris Barış Konferansı'nda sesini duyurmaya çabaladığı günlerde İzmir'e, -Müttefik Devletlerin kararı ile- Yunan askeri ayak bastı⁶². Beklendiği gibi bu işgal, Anadolu'nun her tarafında geniş yankı buldu. Osmanlı Hükûmeti, 15 Mayıs'ta gerçekleşen işgalin etkilerini, bir yandan İstanbul'u ve Anadolu'yu kontrol altında tutmaya çalışırken, diğer taraftan da yine -Müttefik yüksek komiserlikleri vasıtasıyla- işgale tepkisini diplomatik kanallarla dile getirmeye çalışıyordu⁶³. Bu amaçla -ilk olarak- Damat Ferit Paşa Hükûmeti karara tepki olarak istifa etmiş, fakat padişahın isteği ile yeniden göreve getirilmişti.⁶⁴ Ardından Müttefik Devletler'in İstanbul'daki temsilcilerine bir protesto notası verilmişti. İzmir'in işgalinin son derece haksız gerekçelere dayalı olduğunun vurgulandığı notada, işgalin, Anadolu'daki halkın galeyana da sebep olduğuna dikkat çekilmişti⁶⁵.

Aslında Damat Ferit Hükûmeti, mayıs ayının başından beri sıkıntılı günler geçirmekteydi. Her ne kadar Paris'ten İzmir'in işgaline dair bir kararın çıkabileceği günler öncesinden sızdırılmışsa da hükûmet bu ihtimallere kulak asmamıştı. Öyle ki işgalin gerçekleştiği gün -ilk olarak- İstanbul'a İzmir'den, "İzmir'e Yunan askeri ayak basmaya başladı." haberi gelmesine rağmen Damat Ferit, haberin İttihatçıların uydurması olduğuna inanarak, bu haberleri yayanların tutuklanmasını isteyecekti⁶⁶. Ancak ilerleyen saatlerde haber doğru çıkınca hükûmet -büyük bir panik içerisinde- İzmir Valiliği ile bağlantı kurmaya çalışarak, olay hakkında bilgi almaya çalışacaktı.

62 Engin Berber, *Sanclı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yay., Ankara, 1997, s. 220.

63 Haluk Selvi, *İşgal ve Protesto*, Değişim Yay., İstanbul, 2007, s. 20.

64 *İkdam*, 17 Mayıs 1919, No: 7999.

65 Selvi, *age.*, s. 20.

66 İşgal haberinin duyulması üzerine kabine üyelerinde yaşanan panik için bkz. Refik Halit Karay, *Minelbab İelmührah*, II. Baskı, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, (T.Y.), s. 139-150.

Damat Ferit Hükûmeti birkaç gün içerisinde -işgalin ilk şokunu üzerinden attıktan sonra- ısrarlı bir şekilde Müttefik Yüksek Komiserlikleri ile görüşmeye çalışacaktı. Ancak bir taraftan -ülke içerisinde sükûnetin sağlanması için- valiliklere genelgeler gönderilerek, işgale karşı diplomatik yollardan neler yapılmaya çalışıldığı anlatılırken⁶⁷, diğer taraftan da gerçekleşen işgalin hükûmeti ne kadar zor duruma soktuğu Müttefik Yüksek Komiserliklerine anlatılmaya çalışılıyordu. Esasında Müttefik temsilcilikleri de -özellikle işgalin gerçekleşmesinden sonraki ilk haftada- gerek hükûmetin ve gerekse Türk halkının nabzını tutmaya çalışılıyordu. Fransız ve İtalyan Yüksek komiserlikleri -işgal ile- Damat Ferit Hükûmeti'nin Türk Milliyetçilerine karşı oldukça zayıfladığına dair raporlar içeren bilgileri başkentlerine gönderiyorlardı⁶⁸. Ayrıca Amerikan Yüksek Komiserliği'nin Washington'a gönderdiği raporunda, işgalin İstanbul'daki etkilerine değinerek, hükûmetin bu olay karşısında çok zor durumda kaldığına vurgu yapılıyordu⁶⁹. Esasında İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesine açık destek veren Amerikan yönetimi, işgalin İstanbul ve Anadolu üzerindeki etkilerini de yakinen takip etmekteydi. İşgalden hemen sonra İzmir'e bir tahkikat komisyonunun gönderilmesi, aynı şekilde Anadolu'ya -halkın manda yönetimine yönelik eğilimini öğrenmek amacıyla- King-Crane ve General Harbord heyetlerinin gönderilmesinde ABD yönetimi başrol oynamış ve çalışmalarını İstanbul'daki yüksek komiserliği vasıtasıyla sürdürmüştü⁷⁰.

İşgalin ilk şoklarının atlatılmasından sonra Damat Ferit, İngiliz Yüksek Komiserliği'nde Ryan ve Amiral Webb ile iki önemli görüşme gerçekleştirdi. Görüşmelerde Damat Ferit, işgalin -başta İstanbul olmak üzere- tüm ülkede büyük bir patlamaya yol açabileceği uyarısını yaparak, taşrada bu durumun bir katliama bile neden olabileceği tehlikesine değiniyordu⁷¹. Ardından 23 Mayıs'ta konunun yine İzmir'in işgali ve işgal sırasında yaşananlar olan bir görüşme de Amiral Calthorpe ve Damat Ferit arasında gerçekleştirildi. Görüşmede Amiral Calthorpe, İzmir'de yaşanan olaylardan dolayı Türkleri sorumlu tutarak, ilk önce Türklerin ateş ettiğini dile getirdi. Ayrıca görüşmede Amiral Calthorpe'nin Türkleri suçlayıcı bir dil kullanması, işgale yönelik Yunanlıların yanında duran bir tutum sergilemesi, Damat Ferit'in İngiltere'ye yönelik beklentileri konusunda

67 *Takvim-i Vekayi*, 20 Mayıs 1919, No: 3553.

68 *FO*, 371/4227, No: E-76661, 21 Mayıs 1919.

69 Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, 5. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2007, s. 12.

70 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *age.*, s. 116-150.

71 *FO*, 371/4227, No: 76651, 20 Mayıs 1919.

ümitlerinin suya düşmesine neden oldu. Calthorpe -aldığı talimat gereğince- İzmir'in işgalinden sonra bile Türk Hükûmeti'ne olabildiğince sert davranmaya devam ediyordu⁷². Bu durum üzerine Damat Ferit, büyük bir çaresizlik içerisinde, Fransızların kapısını çalmak zorunda kaldı. İki gün sonra Fransız Yüksek Komiseri Defrance ile gerçekleştirilen görüşmede Damat Ferit, son olayların hükûmet ve kamuoyu üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde anlatma imkânı buldu⁷³.

İzmir'in işgali Türk tarafında bu derece çaresizliği ortaya çıkardıysa da İngiltere ve Fransa arasındaki -mütareke imzalandığı andan beri devam eden- sorunların da yeniden su yüzüne çıkmasına neden oldu. Fransızlar, İngiltere'nin sert politikasına karşı, şimdi de Türk Hükûmeti'ne yumuşak bir siyaset politikası izleme ile karşılık vermeye başlamışlardı. Şüphesiz, işgalin buhranının yaşanmaya devam ettiği 20 Mayıs'ta, İçişleri Bakanı Ali Kemal Bey'in Fransız Yüksek Komiseri Defrance ile yaptığı görüşme; 25 Mayıs'ta d'Esperey'in Hazine-i Hassa Müdürü Refik Bey'i makamına çağırarak, ona Paris'te gerçekleşen barış görüşmeleri hakkında bilgi vermesi, hep bu siyasetin bir gereği olarak görülmeye başlanmıştı⁷⁴.

Bu arada -unutmamak gerekir ki- İzmir'in işgali; Osmanlı Hükûmeti ricalinde ve kamuoyunda büyük bir şok ve tepki yaratmakla birlikte, Paris'te devam etmekte olan barış konferansında Osmanlı Devleti için ne derece ağır bir antlaşma hazırlanmakta olduğunun da habercisiydi. Ayrıca işgal, bu süreçte, İstanbul'un dahi elde kalmasının garanti olmadığına açık bir işaretiydi. Damat Ferit Hükûmeti, -eldeki imkânlar dâhilinde- diplomatik yollarla tepkisini barış konferansının Müttefik temsilcilerine göstermişti. Ne var ki böylesine tedirgin edici bir durumda hükûmet-hükûmetin politikalarına alevlenen muhalefete karşı biraz da sorumlu olma bilinciyle ve kimin ne düşündüğünü öğrenmek amacıyla- "Saltanat Şurası"nı toplama kararı aldı⁷⁵.

26 Mayıs günü Yıldız Sarayı'nda gerçekleşen -bir ölçüde hükûmetin sorumluluk paylaşmak niyetinde olduğu- Saltanat Şurası'nda muhalif kesim, özellikle hükûmete bu dönemde takip edilen dış politik siyasetin sakat temeller üzerine bina edildiği noktasında eleştiri getirerek, barış konferansına neden hala kendilerinin davet edilmediğini soruyorlardı⁷⁶.

⁷² Akşin, *age.*, s. 363.

⁷³ Akşin, *age.*, s. 364.

⁷⁴ Akşin, *age.*, s. 365.

⁷⁵ Saltanat Şurası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, TTK Yay., Ankara, 1959, s. 94-95.

⁷⁶ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C V, Sabah Yay., İstanbul, 1997, s. 102.

Ağırlıkla İzmir'in işgalinin ve hükûmetin dış politikasının konuşulduğu şurada- hükûmete tavsiye edilmesi noktasında- herhangi bir karar alınmamış olmasına rağmen şura, Damat Ferit Hükûmeti'nin işgal ile birlikte ülkedeki milliyetçi muhalif kesime karşı ne kadar zor durumda olduğunu -başta İngiltere olmak üzere- Müttefik yüksek komiserlerine göstermişti. Böylesi bir ortam içerisinde Damat Ferit, ilk olarak şuranın etkilerini değerlendirmek ve Paris'te neler olduğunu öğrenmek amacıyla, Fransız Yüksek Komiserliği'ne bir ziyaret daha gerçekleştirdi. Paris Barış Konferansı'na resmi başvurunun değerlendirildiği görüşme sonrasında Damat Ferit -tam bir denge politikası gözetmek esası ile- İngiliz Yüksek Komiserliğine de bir ziyaret gerçekleştirerek, Paris'e davet edilmesi noktasında ısrarını bir kez daha dile getirdi⁷⁷.

Neticede İzmir'in işgalinin yarattığı infial ve hükûmetin kaldığı zor durum, Fransız ve İngiliz yüksek komiserlerinin Paris nezdinde harekete geçmelerine neden oldu. 31 Mayıs'ta Paris'teki Müttefik Yüksek Konsey, Türk Hükûmeti'nin başvurusunu yerinde bularak, Türk Heyetinin -Türk tezini sunmak üzere- Paris Barış Konferansı'na davet edilmesine karar verdi. Beklendiği gibi karar, İzmir'in işgali ile son derece zor günler yaşayan Damat Ferit Hükûmeti'nin iç politikada yeniden güçlenmesine neden olacaktı⁷⁸.

Damat Ferit Hükûmeti, haziran ayının ilk günlerinde Paris'e gidecek olan Türk Heyeti'nin oluşturulması çabası içerisindeyken; İngiliz ve Fransız yüksek komiserlikleri de yeni dönemde Türk tarafına nasıl davranılması gerektiğine dair birtakım prensipler belirleme yoluna gideceklerdi. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin almış olduğu sözlü ve yazılı talimatlara göre, Türk yetkililere hiçbir iltimas ve teveccühte bulunulmayacak, güler yüz gösterilmeyecek ve savaşın sonuçlarına yönelik sergilenecek muamelelerde -muhtemelen şiddetli olacağı dışında- Türklere hiçbir ümit verilmeyecekti⁷⁹. Ancak İngilizler -mütareke başından beri- bu sert tutumlarını devam ettirmelerine rağmen, özellikle 1919'un ikinci yarısından itibaren, Fransız Yüksek Komiserliği Türk tarafına yönelik sert tavrını -yukarıda da bahsedildiği gibi- nispeten yumuşatmaya başlamıştı. Şüphesiz bunun en büyük göstergesi de Paris Barış Konferansı'na Türk delegasyonunun davet edildiğini bildiren haberin bizzat Fransızlar tarafından Türk Hükûmeti'ne verilmesiydi⁸⁰.

77 FO, 608/117, No: 11736, 27 Mayıs 1919.

78 Akşın, *age.*, s. 365.

79 Okur-Küçükuşurlu, *age.*, s. 44.

80 Okur-Küçükuşurlu, *age.*, s. 45.

Bu arada Damat Ferit Hükûmeti, Paris'ten gelen olumlu haberlerde, Fransızların etkisini göz ardı etmezken; Türk Heyeti'ni Paris'e götürecektir geminin hangi Müttefik devlet tarafından sağlanacağı konusu, İngiltere ile Fransa arasında ufak bir rekabetin yaşanmasına da neden olmuştur. Türk Hükûmeti her iki taraftan gelen "Biz götürelim." tekliflerini olabilecek en nazik şekilde cevaplamaya çalışırken, bir diplomatik kazaya da neden olmak istemiyordu. Buna rağmen Damat Ferit Paşa Hükûmeti tercihini

-Fransızların yumuşama sinyallerine karşılık olarak- şimdilik Fransızlardan yana kullanacaktı⁸¹. Ancak heyette yer alan Tevfik Paşa, Damat Ferit'ten ayrı olarak, İngilizlerin sağlayacağı bir gemi ile Paris'e gitmeyi tercih edecekti⁸².

Ne var ki bütün bu gelişmelere rağmen Damat Ferit, ihtiyatı elden bırakmayarak, Fransızlarla sürdürülen ilişkileri İngilizlere sezdirmemeye ve İngiliz politikasına yakın bir tutum sergilediği izlenimini vermeye çalışmaktaydı. Nitekim Damat Ferit'in -İstanbul'dan ayrılmadan önce- 3 Haziran'da Calthorpe ile gerçekleştirdiği görüşmede "manda" konusu gündeme geldiğinde, Türkiye'nin üzerinde manda olacaksa bunun İngiliz mandası olmasını tercih edeceği, Fransızların soysuz, ABD'nin ise manda konusunda deneyimsiz olduğunu söylemesi, hep bu siyasetin bir gereği olarak dile getirilmişti⁸³.

Gerek Paris Barış Konferansı sırasında gerekse İzmir'in işgali sırasında İtalyan Yüksek Komiserliğinin Osmanlı Hükûmeti ile sürdürdüğü diplomatik diyalog, nispeten diğer Müttefik komiserliklerden farklılık göstermekteydi. İtalya, -daha önce imzalanan gizli antlaşmada kendisine söz verildiği için- İzmir'in işgal kararına tepki göstermiş ve işgalden sonra da Anadolu'da Yunan karşıtı politikalara destek vermişti. Şüphesiz bu durum Anadolu'daki ulusalcılar tarafından çok iyi karşılanmakla beraber, bazı Türk aydınlarının da İtalya ile Osmanlı Hükûmeti arasında iyi ilişkiler kurulması noktasında gayret göstermelerine sebep olmuştu⁸⁴.

⁸¹ Çelik, *age.*, s. 328; Gökbilgin, *age.*, s. 121.

⁸² Türk barış heyetinin oluşturulması oldukça sıkıntılı olmuştur. Öyle ki heyet, birlikte hareket etmemiş, Tevfik Paşa, Damat Ferit Paşa ile birlikte seyahat etmek istemediğinden, hastalığını bahane göstererek Damat Ferit'ten 8 gün sonra İngilizlerin sağladığı "Ceres" isimli bir gemi ile gitmeyi uygun görmüştür. Paris'e gidecek Türk Barış Heyetini oluşturma aşamasında yaşanan sorunlar ve bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik, *age.*, s. 328;

⁸³ Akşin, *age.*, s. 371.

⁸⁴ Çelebi, *age.*, s. 45,51.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Geçmesinden sonra Müttefik Yüksek Komiserleri ile Yürütülen Görüşmeler

İzmir'in işgal edilmesinden bir gün sonra hükûmetin emri ile 3. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gönderilen Mustafa Kemal Paşa'nın, bir ay geçmeden -Samsun başta olmak üzere- görev sahası dâhilinde bulunan bölgelerde yaptığı faaliyetler, başta İngiliz Yüksek Komiserliği olmak üzere, Müttefik Devletlerin siyasi ve askeri temsilcilerinin gözünden kaçmayacaktı⁸⁵. Nitekim kısa bir süre sonra Mustafa Kemal ve Heyeti'nin resmî görevinin dışında farklı plan ve amaçlarla -başta Samsun olmak üzere- Anadolu'nun değişik bölgelerindeki şura hükûmetleri ve Kuvva-yı Milliye Cemiyetleri ile irtibata geçerek, işgallere karşı direnişi örgütlemeye kalkması ve bunun için de ilk etapta Amasya Toplantısı'nı gerçekleştirmesi Damat Ferit Hükûmeti ile arasındaki iplerin kopmasına neden olacaktı.

Barış görüşmeleri nedeniyle Damat Ferit'in Paris'te bulunmasından dolayı sadrazamlığa Mustafa Sabri Efendi'nin vekâlet ettiği bir ortamda İngilizlerin Mustafa Kemal'in Anadolu'daki gerçek niyetini anlamalarından sonra İngilizler, onun geri getirilmesi için 6 Haziran'dan itibaren hükûmete çok yönlü baskı yapmaya başlamışlardı. Hükûmet -her ne kadar İngiliz Yüksek Komiserliği'nden gelen Mustafa Kemal Paşa'nın derhal görevden alınması çağırısına ilk etapta direnmeye çalıştıysa da- artan baskılar nedeniyle hükûmet üyelerinden bazıları onun bir an evvel İstanbul'a gelmesi için çağrı yapmaya başladılar⁸⁶. Fakat Mustafa Kemal'in bu çağrıya uymaktan ziyade, 22 Haziran'da Amasya'da üst düzey komutanlarla bir toplantı gerçekleştirmesi ve sonrasında burada alınan kararları Anadolu'da duyurmaya çalışması, Sivas'ta her ilden temsilcinin katılacağı ulusal bir kongrenin çağrısını yapması, İngilizlerde ve hükûmet üyelerinde Mustafa Kemal'in o kadar kolay bir şekilde geri getirilemeyeceği kanaatini oluşturmuştu. Nitekim Amasya Genelgesi'nin ilan edildiği gün, İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Ryan ve Deedes Mustafa Sabri Efendi'yi ziyaret ederek, gelişmeler hakkında izahat istediler. Mustafa Sabri Efendi, Mustafa Kemal'in bir isyan çıkarmadan İstanbul'a getirilmesi için çaba sarf ettiklerini dile getirerek, İngiliz yetkililerden Mustafa Kemal'in can güvenliğinin sağlanması noktasında güvence almaya çalıştı.

85 Mustafa Kemal Paşa ve Heyeti'nin Anadolu'ya gönderilmesi hakkında, Damat Ferit Paşa Paris'e gitmeden evvel İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Ryan ile birkaç defa görüşmüş ve paşanın gitmesinde herhangi bir sakınca görmemişti. Damat Ferit Paşa'nın bu süreçte gerçekleştirdiği görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, çev. Cemal Köprülü, III. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2011, s. 108.

86 Akşin, *age.*, s. 424.

Mustafa Sabri Efendi, Mustafa Kemal'i -can güvenliği sağlanacak garantisi ile İstanbul'a getirmek için ikna etmeye çalışıyordu⁸⁷. Neticede hükûmetin bütün baskı ve çabalarına rağmen İstanbul'a gelmeyen Mustafa Kemal Paşa, 7 Temmuz günü görevinden alınmıştır⁸⁸. Ancak bu zaman süresince gerek Amiral Calthorpe ve gerekse General Milne, Harbiye Nezareti başta olmak üzere Sadaret, Hariciye ve Dâhiliye Nezareti ile birçok yazışmalar gerçekleştirerek, Anadolu'da meydana gelen gelişmeler hakkında kaygılarını iletmışlerdi⁸⁹. İtalyan, Amerikan ve Fransız yönetimleri de Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki çalışmalarını yakından takip etmekteydiler. Özellikle Sforza 14 Aralık'ta Mustafa Kemal Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmede, onu tanımakla birlikte, onun hakkında İtalyan Hükûmeti'ne bilgiler aktarmıştı⁹⁰. Amerikan yönetiminin Anadolu'ya gönderdiği General Harbord Sivas'ta bizzat Mustafa Kemal ile görüşerek, onun gerçek niyetlerini anlamaya çalışmış ve hükûmetine görüşme ile ilgili raporlar göndermiştir⁹¹.

Damat Ferit Paşa'nın Paris'ten dönüp 15 Temmuz'da yeniden hükûmetin başına geçtiği günlerde, Mustafa Kemal'in asi ilan edilmesi ile başlayan yeni ve meşakkatli bir sürece daha giriliyordu. Mustafa Kemal geri getirilememiş, dahası Anadolu'daki birçok askerî ve mülki amir onunla birlikte hareket edeceğini ilan etmişti. Bu noktadan sonra gerek Damat Ferit'in görevde olduğu hükûmetlerin, gerekse de ondan sonra kurulan hükûmetlerin başa çıkmak zorunda kaldıkları sorunlara bir yenisi daha eklenecekti. Bu da Mustafa Kemal liderliğinde Anadolu'da başlayan ulusal direnişe karşı nasıl mücadele edileceği veya zaman zaman bu hareketin nasıl kontrol altında tutulacağı sorunu, işgal kuvvetleri ile diplomatik mücadelelerin sürdürüldüğü bir ortamda İstanbul'daki hükûmet yetkililerinin kafasını oldukça ağrıttı.

Hükûmet, Yunan işgalinin sınırlandırılması için, Paris Barış Konferansı nezdinde diplomatik girişimlerde bulurken, iç politikaya yönelik olarak da Mustafa Kemal hareketini boğmak amacıyla bazı tedbirler almayı da zaruri görmeye başlamıştı⁹². Ancak 1919 yılının sonbahar aylarına gelindiğinde, ne Yunan işgalini -denemeye

87 Görüşmede Mustafa Sabri Efendi, ülkede barış konferansının kararlarına karşı silahlı bir direniş için potansiyel bir tehlikenin var olduğu uyarısında bulunarak, bu konferansın kararlarına boyun eğen bir hükûmete karşı da bir direniş olabileceğini dile getiriyordu. Bozkurt, *age.*, s. 267.

88 Akşin, *age.*, s. 469.

89 Jaeschke, *age.*, s. 131-133.

90 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Çelebi, *age.*, s. 37-40.

91 Görüşme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *age.*, s. 140-145.

92 Tedbirler ile ilgili olarak bkz. Akşin, *age.*, s. 488-500.

çalıştığı diplomatik girişimlerle- durdurabilmiş ne de Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu'da genişleyen ulusal direniş hareketini bastırabilmişti. Bilakis bu hareket, Amasya, Erzurum ve Sivas'ta gerçekleştirdiği birtakım toplantı, kongre ve mitinglerle hem yurttaki işgallere hem de hükûmetin takip ettiği iç ve dış politikaya karşı sesini iyice yükselterek, merkezi hükûmetin yerel yönetimler üzerindeki otoritesini etkin şekilde sarsacak bir yapıya bürünmüştü. Öyle ki bu durum, Amiral Calthorpe'yi kaygılandırarak bir vaziyet almıştı. Nitekim 1 Ağustos 1919'da kendisi tarafından Lord Curzon'a gönderilen bir yazıda; Türkiye ile barış antlaşmasının bir an evvel imzalanmamasının Yakındoğu'da -başta Anadolu olmak üzere- ciddi sıkıntılara sebebiyet vereceği uyarısında bulunarak, Anadolu'da milliyetçilerin neden olduğu olayları önlemede artık merkezi hükûmetin etkili olamadığı yorumunu yapıyordu⁹³.

Calthorpe'nin bu ifadeleri, işgal kuvvetlerinin Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından beri -Anadolu'da bulundukları süre zarfında- düzeni sağlayamadıkları ve işlerin gittikçe karmaşık bir hal almaya başladığının da bir nevi itirafı idi. Nitekim bu durumun, Osmanlı Hükûmeti ile sürdürülen reel politikaya da etki etmesi bekleniyordu. Öyle ki Müttefik yüksek komiserlerinin Damat Ferit Hükûmeti'nin Anadolu'da merkezi otoriteyi sağlayacaklarına dair güvenlerini de iyice azaltmıştı. Bütün tehditlere rağmen Sivas'ta Mustafa Kemal önderliğinde ulusalcı hareketin toplanması, kararlarını alması ve hatta Damat Ferit Hükûmeti'ni tanımadığını bile ilan etmesi, Müttefiklerin hükûmete alan güvenlerinin azalmasına neden olmuştu. Ancak buna rağmen Damat Ferit; -başta İngilizler olmak üzere- Müttefik temsilcileriyle sürdürdüğü görüşmelerde hükûmetin Anadolu'ya hâkim olduğu ve Mustafa Kemal'in Anadolu halkına zorbalık yaparak onları kendisine bağlamaya çalıştığı gibi ifadelerle destek sağlamaya çalışıyordu. Ancak Sivas'ta gerçekleşen kongrede milliyetçilerin gücünün iyice anlaşılması ile Müttefikler de Damat Ferit Hükûmeti'nin görevden uzaklaştırılıp, yenide Mustafa Kemal ile anlaşabilecek ve onu kontrol altında tutabilecek bir hükûmetin göreve getirilmesine yeşil ışık yakmışlardı. Nitekim Sivas Kongresi'nden sonra ulusal hareketin sönmesi için 13 Eylül'de Damat Ferit De Robeck ile bir görüşme gerçekleştirerek, Anadolu'daki millî hareketin bastırılmasında merkezî ordunun harekete geçmesine, ayrıca Müttefik askerlerin de belirli yerleri işgal etmesine imkân verilmesini talep edecekti. Ancak Damat Ferit'in bu talebi De Robeck tarafından -bir iç savaşa neden olacağı, bu noktada Müttefiklerin artık savaşmak istemeyecekleri gerekçesiyle- uygun görülmecekti⁹⁴.

93 Sonyel, *age.*, s. 111.

94 Okur-Küçükuşurlu, *age.*, s. 71.

Aslında -başta İngilizler olmak üzere- Müttefik temsilciler Sivas Kongresi'nin toplanması sonrasında Anadolu'daki ulusalcı oluşumun niteliği ve bu harekete karşı nasıl önlem alınması gerektiği konusunda farklı arayışlar içerisinde olmaya başlamışlardı. Bu noktada İngiliz General Milne'nin İngiliz Yüksek Komiserliği'ne sunduğu raporlarda, ulusalcı hareketin Anadolu'daki demiryolu hatları üzerindeki şehirlerde güçlenmesi önlenirse hareketin zayıflayabileceğini ileri sürüyordu. Hatta 29 Eylül'de Damat Ferit ile İngilizler arasında gerçekleştirilen bir görüşmede bu husus masaya yatırılarak, Anadolu'daki demiryolu hatlarının korunması hususunda merkezi ordunun asker verebileceği gündeme getirilmişti.

Şüphe yok ki İngilizlerin Mustafa Kemal hareketine bakışları Kasım 1919'dan itibaren iyice farklılaşmaya başlamıştı. Öyle ki Anadolu'daki hareketin teşkilatlanarak İstanbul'da içine almaya başlamasıyla bu hareketin artık blöf olmadığı anlaşıyordu. Nitekim De Robeck, 18 Kasım 1919'da Londra'ya gelişmeler hakkında bilgiler veriyordu. De Robeck ulusalcı hareket ile ilgili olarak: "...İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini, Türk vatanseverliğini, belki de umumi harbin uyandırabileceğinden çok daha gerçek olarak tahrik ettiğini ve bu vatanseverliğin Mustafa Kemal'in barış şartlarına mukavemet edilmesi kararını verdiği takdirde onun müttefiklere muazzam sıkıntılara mucip olacak bir kuvvet halinde ortaya çıkmasını mümkün kılacağı..."⁹⁵ uyarısını yapıyordu.

Mebusan Meclisi'nin Açılması ve Misak-i Millî Kararlarının Alınmasından Sonra Müttefik Yüksek Komiserleri ile Yürütülen Görüşmeler

1920 yılı Türk tarafının büyük bir endişe ile barış görüşmelerini beklediği bir aşamada gerek Müttefikler için gerekse de Osmanlı Hükûmeti için birçok gelişmeyi beraberinde getirecek bir yıldır. Her şeyden önce Mustafa Kemal ile Anadolu'da başlayan ulusalcı direniş ete kemiğe bütünmüş ve İstanbul'u da kolayca etkisi altına alabilecek bir yapıya kavuşmuştu. İstanbul Hükûmeti'nin bütün engelleme girişimlerine ve İngilizlerin isteksizliğine rağmen, 1919 yılının sonuna doğru -Anadolu'daki ulusal kongrelerde talep edildiği gibi- seçimlerin yapılması sağlanmış ve yeni yılın ocak ayında İstanbul'da Mebusan Meclisi açılmıştı. Bu durum, bu tarihten sonra Müttefiklerin, ulusalcıların sadece Anadolu'da değil, başkentte de neler yapabileceklerini fark etmeleri bakımından önemli bir gelişmeydi. Her ne kadar İngilizler Anadolu'daki hareketi "*İttihatçı Bir Hareket*"⁹⁶ olarak kabul etse de İngiliz Yüksek Komiserliği, bu aşamada hükûmet

95 Okur-Küçükuşurlu, *age.*, s. 70.

96 Resul Yavuz, *İşgalin Sancılı Yılları*, II. Baskı, Akis Yay., İstanbul, 2011, s. 249.

yetkilileri ile düzenli bir şekilde görüşmelere devam eden merkezi otoritenin sağlam görünmesine katkı sağlamışlardı. Ancak Mebusan Meclisi'nin açılması ile birlikte İngilizlerin de hükûmete ve İstanbul'da ulusalcı olarak niteledikleri her türlü oluşuma karşı tavırlarında gittikçe sertleşmeler görülmeye başlandı. İngilizlerin ifadesiyle “Kemalist Hareket”, şimdi çalışmalarının önemli bir kısmını Ocak 1920'den itibaren Osmanlı Parlamentosuna taşımakla birlikte, Müttefik yüksek komiserlerinin dikkatini daha çok çekmeye başlamıştı. Başkentteki işgal yüksek komiserleri bu durumu adım adım takip ederek, nasıl bir politika izleyeceklerine dair hükûmetlerine görüş ve tavsiyelerle birlikte, talimat alma telaşı içerisine de girmişlerdi⁹⁷.

Aslında Webb'den Lord Curzon'a gönderilen bir raporda seçimler ve seçimler sonrası durum ele alınarak, Türklerle barış antlaşmasının imzalanmasının beklendiği bir aşamada, ulusalcılardan oluşacak olan parlamentonun açılmasına müsaade edilmemesi gerektiği dile getiriliyordu. Amiral Webb'e göre, açılması halinde parlamentonun her yönü ile millî hareketin politik ve askerî kanadına hizmet edeceği, bunun ise barış konferansının kararlarına karşı Türklerde etkili bir güç kazanma eylemine neden olacağı...⁹⁸ uyarısını yapıyordu. Her ne kadar, Sadrazam Tevfik Paşa, Amiral Webb'in bu endişelerini gidermek için daha ocak ayının ilk günlerinde bir görüşme gerçekleştirdiyse de İngilizler her hâlükârda meclise şüphe ile bakmaya devam edeceklerdi.

İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliği'nin bu dönemde son derece gergin olmasının haklı gerekçeleri bulunmaktaydı. Nitekim Türklerle barış antlaşması için, ABD Hükûmeti'nin Anadolu'da nasıl bir politika izleyeceğinin henüz belli olmamasından dolayı, görüşmeler uzamıştı⁹⁹. Doğal olarak da bu durum, İngiliz ve Fransızları oldukça tedirgin etmeye başlamıştı. Ocak 1920'den Mart 1920'ye kadar İngiliz ve Fransızlar arasında Londra ve Paris'te gerçekleşen sayısız görüşmelerde¹⁰⁰ Türklerle barış meselesi hep gündemde olmasına rağmen hala ortaya somut bir taslak çıkarılamamış olması, dahası, bir önceki yıla oranla Anadolu'da işlerin Müttefik Devletlerin aleyhine daha da ciddileşmesi “Türklerle

97 Resul Yavuz, “Son Osmanlı Mebusan Meclisinin Açılması ve Etkileri”, *Yeni Türkiye (Misak-ı Milli Özel Sayısı)*, S. 93, Ocak-Şubat 2017, s. 279.

98 Yavuz, agm., s. 280.

99 Ömer Kürkçüoğlu, *İngiliz Parlamentosu'nda Türkiye Üzerine Tartışmalar*, Saha L. Meray'a Armağan C II'den ayrı baskı, AÜSBF Yay., Ankara, 1982, s. 445.

100 Görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Olcay, *Sevres Andlaşması'na Doğru*, AÜSBF Yay., Ankara, 1981,

Bariş Meselesi”ni iyice çıkmaza sokmuştu. İngiliz Yüksek Komiserliği şubat ayı sonunda bu minvaldeki gelişmeleri tuttuğu bir raporunda, Müttefiklerin gelişmeler böyle giderse her hâlükârda Türklerle çarpışmayı göze alması gerektiğine değiniliyordu. Londra Hükûmeti, özellikle bu dönemde, İstanbul’dan gönderilen sayısız raporlarla Yakındoğu’da Türklere karşı nasıl bir politika izlenmesi gerektiği sorunu ile iyice bunalmış bir durumdaydı¹⁰¹.

İşgalin gölgesindeki bir başkentte Mebusan Meclisi’nin açılması, toplantılarını gerçekleştirmesi, Misak-ı Milli Kararlarını Avrupa parlamentolarına duyurmaya çalışması, Müttefik komiserler tarafından yakinen izlenirken; tam da bu sıralarda Maraş ve Kilikya bölgelerinde Kuvva-yı Milliye Birlikleri ile Fransız kuvvetleri arasında sert çarpışmaların olması, Londra ve Paris’teki Müttefik hükûmetlerini oldukça rahatsız etmişti. Nitekim 19 Şubat’ta -bu gelişmeler ışığında- Amiral De Robeck ile Osmanlı Hariciye Nazırı bir görüşme gerçekleştirecek, meydana gelen gelişmelerden duyulan endişeyi dile getirdi. Görüşmede De Robeck -Kilikya ve Maraş olayları başta olmak üzere- son dönemde yaşanan ve Müttefikleri provoke eden olaylar hakkında açıklayıcı bilgiler isteyerek, Anadolu’daki milliyetçilerin bu olaylarda ciddi sorumluluğu bulunduğuna dikkat çekti. De Robeck, İstanbul ve Anadolu’da Müttefikler için arzu edilemeyecek durumların yaşandığını da dile getirerek, yaşanan son gelişmelerin halkı iç savaşa sürükleyebileceği uyarısını yapıyordu¹⁰².

Aslında yaşanan son gelişmelerden Fransızlar da oldukça kaygılanmaya başlamışlardı. Özellikle Maraş ve Kilikya bölgesinde yaşanan olaylardan Mustafa Kemal sorumlu tutulurken, hükûmetteki bazı nazırların da bu olayları provoke edici çalışmalarda bulundukları dile getiriliyordu¹⁰³.

Londra’da Müttefikler arasında Türklerle nasıl bir barış imzalanacağı müzakere edilirken, İstanbul ve Anadolu’da Müttefiklerin otoritelerine meydan okuyucu gelişmelerin yaşanması ve İstanbul’dan gönderilen raporlarla “Türklere bu aşamada iyi bir ders verilmesi” tavsiyesi, İngiliz ve Fransız yetkilileri İstanbul’u

101 Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr’den Lozan’a*, Doğan Yay., İstanbul, 2007, s.76-77.

102 Yavuz. agm., s. 284.

103 Aslında Fransızlar özellikle 1919 yılı sonbaharından itibaren Anadolu’daki gelişmeleri yakından takip ederek Mustafa Kemal ile anlaşabilmenin yollarını arıyorlardı. Özellikle Şubat 1920’de -Fransız Hükûmeti’nin politikasına uygun olarak- İstanbul’daki Fransız Yüksek Komiserliği Mustafa Kemal’e yakın subaylar ile irtibata geçmişti. Ancak gerek Maraş ve Kilikya’daki olaylar ve gerekse Akbaş Cephaneliği baskını, Fransızları Anadolu’daki milliyetçilere karşı daha sert bir politika izlemeye zorlamıştı. Bu konuda bilgi için bkz. Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele*, C II, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1998, s. 386-389.

işgal etmeleri gibi bir karara zorluyordu¹⁰⁴. Zaten gerek Fransız ve gerekse İngiliz Yüksek Komiserleri, hükûmetlerine gönderdikleri raporlarda, yaşanan gelişmelerin önlem olarak böyle bir adımın atılmasının zaruri olduğuna değiniliyordu.

Neticede İstanbul'da, Müttefik yüksek komiserliklerinden gelen raporlar doğrultusunda, 5 Mart'ta Lloyd George, son gelişmeler ışığında Türklerle yumuşak bir barış yapılamayacağını, barış koşullarını silah zoru ile uygulamaya hazır olunması gerektiğini ifade etti. Milliyetçi Türklere iyi bir ders vermek için ve merkezi hükûmetin Anadolu ve İstanbul'daki otoritesini güvence altına almak için -İstanbul'un işgalinin gerçekleşmesi noktasında hazırlıkların yapılması için Müttefik yüksek komiserlerine talimat verilmesini istedi¹⁰⁵.

Adım adım İstanbul'un işgaline gidildiği bir aşamada, İstanbul'daki Müttefik yüksek komiserlerle Osmanlı Hükûmeti'nin gerçekleştirdiği görüşmeler ışığında, hükûmetlerine ortak bir telgraf çekerek İstanbul'un işgali durumunda nelerin olabileceğine dair muhtemel tehlikeli beklentileri iletiyorlardı¹⁰⁶. Neticede Londra ve Paris bu bilgiler paralelinde oldukça zor bir karar vererek, başkentte büyük bir şok dalgası ile karşılanacak olan İstanbul'un işgaline karar vereceklerdi.

Sonuç

Mütareke dönemi boyunca Osmanlı hükûmetleri, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'daki temsilcileri ile resmî ve resmî olmayacak şekilde sayısız görüşmeler gerçekleştirmişlerdi. Mütareke döneminin kısa bir kesitini aldığımız bu çalışmamızda Osmanlı Hükûmet yetkililerinin yüksek komiserlerle yürüttükleri diplomatik ilişkilerde sadece birkaç önemli görüşmeye ve bu görüşmelerin Osmanlı dış politikasına nasıl etki ettiğine değinmeye çalıştık.

Bu dönemde Osmanlı hükûmetleri -başta İngilizler olmak üzere- İstanbul'daki Müttefik yüksek komiserlerle iyi ilişkilerde bulunmayı, onlarla -her ne olursa olsun- yakın diyalog içerisinde olmayı iç ve dış politikalarının bir gereği olarak görmüşlerdi. İşgaller ile birlikte başlanan sıkıntılı süreçte, Osmanlı hükûmetleri bir taraftan diplomatik yollarla işgallere karşı tepkilerini dile getirirken, diğer taraftan da ülkenin kaderinin çizileceği Paris Barış Konferansı'nı etkilemek için yüksek komiserlerle irtibata büyük önem vermişlerdi. Nitekim konferans, çalışmalarına

104 De Robeck, Londra'ya gönderdiği raporunda son yaşanan olaylar ve Anadolu'daki Milliyetçilerin Bolşevikler ve Araplar ile ilişkileri kendilerini ciddi endişelere sevk ettiğini rapor ediyordu. Akşin, *age.*, C II, s. 385.

105 Akşin, *age.*, C II, s. 393.

106 Akşin, *age.*, C II, s. 395.

başladığında hükûmet üyeleri -ağırlıkla İngiliz yüksek komiser çalışanları olmak üzere- Fransız, ABD ve İtalyan yüksek komiserlerle gerçekleştirdikleri görüşmelerde “nasıl bir barış antlaşması imza edilmesi gerektiği” veya “Türklerle imza edilecek barış antlaşmasının neden adil olması gerektiği” gibi konuları hep gündeme taşıyarak Londra ve Paris'teki Müttefik devletlerin karar verici mekanizmalarını etkilemek istemişlerdi. Osmanlı hükûmet yetkilileri -aynı zamanda- bu dönemde yürüttükleri diplomatik görüşmelerde Müttefiklerin birbirleri ile olan sürtüşmelerinden de faydalanmayı dış politikalarının bir gereği olarak görmüşlerdi. Nitekim zaman zaman İngilizlere yakın bir politika takip edilmeye çalışılırken, zaman zaman da dönem içerisinde meydana gelen gelişmelerin seyrine göre -bir denge politikasının gereği olarak- Fransızlara hatta ABD'ye yakın bir politika takip edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi ile birlikte Osmanlı Hükûmeti'nin Müttefikleri ile olan diplomatik görüşmelerinin seyri ve içeriği duruma göre de farklılık göstermeye başlamıştı. Hükûmet bu dönemde Anadolu'daki ulusalcı hareketi kontrol altına almaya, hatta bu hareketi boğmaya çalıştığına dair Müttefik komiserleri ikna etmeye çalışarak, Paris ve Londra'da yürütülen barış görüşmelerine etki etmeyi amaçlamıştır. Şüphe yok ki hükûmetin bu çalışmalarına ilk olarak İzmir'in işgali ve daha sonra da 16 Mart 1920'de gerçekleştirilen İstanbul'un işgali sonrasında Anadolu'da meydana gelen gelişmeler büyük etki etmiştir.

Müttefik Devletler, İstanbul'da yüksek komiserlerinden aldıkları raporlar ile Osmanlı Hükûmeti'ne karşı nasıl bir politika izleyeceklerine karar verirken, Anadolu'da meydana gelen gelişmelerin Yakındoğu ve Ortadoğu üzerindeki stratejik politikalarına da olan tesirlerini değerlendirmeye almışlardı. Özellikle Ocak 1920'den Nisan 1920'ye kadar Londra, Paris ve San Remo'da gerçekleştirilen Müttefikler arası toplantılarda Türklerin önüne nasıl bir barış antlaşması taslağı çıkarılacağı tartışılırken, İstanbul ve Anadolu'daki gelişmeleri yüksek komiserlerin gönderdikleri raporlardan takip etmeye çalışarak politika belirleme gayreti içerisinde olmuşlardı.

Sevr Barış Antlaşması'nın Türklerde tepki ile karşılanması ve Anadolu Ulusal Direnişi'nin iyice örgütlü bir yapı halini alması sonrasında, Müttefik yüksek komiserlerinin gerek bundan sonra kurulacak olan Osmanlı hükûmetleri ile ilişkilerinde ve gerekse Anadolu'da devam eden Türk Millî Mücadelesi'ne bakışlarında ciddi değişiklikler olmaya başlamış ve bu değişiklikler Müttefiklerin bundan sonraki politikalarına da yansımıştır.

Kaynaklar**Arşiv Belgeleri****Public Record Office (İngiltere Milli Arşivi)****Foreign Office Kayıtları**

FO, 608/117, No: 11736.

FO, 371/4227, No: 76651.

FO, 371/4227, No: E-76661.

FO, 371/4173, No: 427483.

FO, 371/4172, No: 3421.

FO, 608/82/10, No: 1942.

FO, 608/82/10, No: 1942.

FO, 371/3410, No: 210535.

FO, 371/3415, No: 186801.

Süreli Yayınlar**Gazeteler**

Atı, 4 Kasım 1918, No: 298.

İkdam, 8 Kasım 1918, No: 7809.

Tasvir-i Efkâr, 2 Kasım 1918, No: 2548.

Vakit, 18 Kasım 1918, No: 385.

Sabah, 26 Kasım 1918, No: 10426.

İkdam, 17 Mayıs 1919, No: 7999.

Takvim-i Vekayi, 20 Mayıs 1919, No: 3553.

Kitaplar

Açıkkaya, Savaş - Çelik, Akın, *Bir Devrin Sonu Mondros*, İskenderiye Yay., İstanbul, 2014.

Ahmet Rıza Bey, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yay., İstanbul, 1988.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Osmanlı Hükûmeti'nin
Mütareke Döneminde Yüksek Komiserlere Yönelik Takip Ettiği
Diplomasi ve Bunun Siyasi Yansımaları

167

Akşin, Sina, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele 1918-1919*, C I., II. Baskı, Cem Yay., İstanbul, 1992.

_____, Sina, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele*, C II, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1998.

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, TTK Yay., Ankara, 1988.

Ayışığı, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, TTK Yay., Ankara, 1997.

Başak, Tolga, *Türk ve İngiliz Kaynakları ile Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)*, IQ Yay., İstanbul, 2013.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, CV, Sabah Yay., İstanbul, 1997

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C III, Kısım 4, TTK Yay., Ankara, 1983.

Baytok, Taner, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*, Doğan Yay., İstanbul, 2007.

Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yay., Ankara, 1997.

Bozkurt, Abdurrahman, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, AAM Yay., Ankara, 2014.

Budak, Mustafa Budak, *Misak-ı Milli'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, V. Baskı, Küre Yay., İstanbul, 2014.

Çelebi, Mevlüt, *Millî Mücadele Döneminde Türk -İtalyan İlişkileri*, AAM Yay., Ankara, 2002.

Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, AAM Yay., Ankara, 2015.

Danışman, H.Basri, *Artçı Diplomat Son Osmanlı Hariciye Nazırlarından Mustafa Reşit Paşa*, Arba Yay., İstanbul, 1998.

Duru, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, 5. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2007.

George, David Lloyd, *War Memoir of David Lloyd George*, Vol. II, Odhams Press, New Haven, 1939.

Gökbilgin, M. Tayyip, *Millî Mücadele Başlarken*, TTK Yay., Ankara, 1959.

Göztepe, Tarık Mümtaz, *Osman Oğullarının Son Padişahu Mütareke Gayyasında*, 2. Baskı, Sebil Yay., İstanbul, 1994.

Grassi, Fabio L., *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923, Kamuoyu ve Dış Politika*, çev. Nevin

Özkan- Durdu Kundakçı, Yapı kredi Yay., İstanbul, 2003.

Helmreich, Paul, Sevr Entrikaları, çev. Şerif Erol, Sabah Yay., İstanbul, 1996

Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, çev. Cemal Köprülü, III. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2011.

Karay, Refik Halit, *Minelbab İlelmihrab*, II. Baskı, İnkılap Kitapevi, İstanbul, (T.Y), s. 139-150.

Kocaoglu, Bünyamin, *Mütareke’de İttihatçılık 1918-1920*, Temel Yay., İstanbul, 2006.

Köse, İsmail, *Türk- Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol’un Rolü 1919-1927*, TTK Yay., Ankara, 2016.

Kürkçüoğlu, Ömer, *İngiliz Parlamentosu’nda Türkiye Üzerine Tartışmalar*, Saha L. Meray’a Armağan C II’den ayrı baskı, AÜSBF Yay., Ankara, 1982.

Macmillan, Margaret, *Paris 1919*, çev. Belkis Dişbudak, ODTÜ Yay., Ankara, 2004.

Okur, Mehmet - Küçükuşurlu, Murat, *İngiliz Yüksek Komiserlerinin Gözü ile Milli Mücadele 1918-1920*, Serender Yay., Trabzon, 2006.

Olcay, Osman, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, AÜSBF Yay., Ankara, 1981,

Orbay, Rauf, *Yakın Tarihimiz*, Vatan Gazetecilik Yay., İstanbul, (Y.Y).

Özel, Sabahattin - Hacıbrahimoğlu, Işıl Çakan, *Osmanlı’dan Milli Mücadele’ye Seçilmiş Mülakatlar*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010.

Renouvin, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, çev. Adnan Cemgil, 3. Baskı, Altın kitaplar Yay., İstanbul, 1982.

Selvi, Haluk, *İşgal ve Protesto*, Değişim Yay., İstanbul, 2007.

Sonyel, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, TTK Yay., Ankara, 1980.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Başımıza Gelenler 1918-1922*, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1939.

Tansel, Selahattin, *Mondros’tan Mudanya’ya*, C I., Meb. Yay., İstanbul, 1991.

Townshend, Charles V.F., *Irak Seferi ve Esaret*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007.

Türkgeldi, Ali, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1948.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Osmanlı Hükûmeti'nin
Mütareke Döneminde Yüksek Komiserlere Yönelik Takip Ettiği
Diplomasi ve Bunun Siyasi Yansımaları

169

Türkgeldi, Al Fuat, *Görüp İşittiklerim*, IV. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1987.

Yavuz, Resul, *İşgalin Sancılı Yılları*, II. Baskı, Akis Yay., İstanbul, 2011.

Makaleler

Dyer, Gwynne, “The Turkish Armistice of 1918”, *Middle Eastern Studies*, Frank Cass& Co Ltd, London, 1972.

Kürşat, İdil, “Mondros Mütarekesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.29, Mart 1999.

Kürşat, Cengiz, “Birinci Dünya Harbi’ni Sona Erdiren Mütareke ve Barış Girişimleri, Gizli Belgeler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 36, Ocak, 2000.

Sertoğlu, Mithat, “Mondros Mütarekesini Türk Milleti’ne Bildiren Genelge”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 63, Aralık 1972.

Yavuz, Resul, “Son Osmanlı Mebusan Meclisinin Açılması ve Etkileri”, *Yeni Türkiye* (Misak-ı Millî Özel Sayısı), S. 93, Ocak- Şubat 2017.

İngiliz Arşiv Belgelerine Göre Rauf R. Denктаş'ın Tutuklanma Süreci ve Bununla İlgili Yaşanan Gelişmeler (31 Ekim-12 Kasım 1967)

Soyalp Tamçelik*

Rauf R. Denктаş'ın Ankara'da Zorunlu İkamet Etmesine Neden Olan Sebepler

Zürih ve Londra antlaşmaları, bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin garantör Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'yle arasındaki ilişkileri organik bağlarla bağlayan anlaşmalardır.¹ Bu anlaşmalardan biri, *Garanti Antlaşması* olup, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın ayrılmaz bir parçasını teşkil etmektedir. Bu anlaşmaya göre, Kıbrıs Cumhuriyeti, anayasal düzeni korumakla mükelleftir.²

Anayasa'nın bir diğer ayrılmaz parçası ise *İttifak Antlaşması*'dır. Bu anlaşmaya göre 2.000 kişilik Kıbrıs Ordusu'nun, 950'si Yunan, 650'si Türk kuvvetlerinden oluşmakta ve Ada'da her iki ülkenin askerî birliklerinin bulmasını sağlamaktadır.

Buna göre Kıbrıs'ta kurulan yeni düzende Türk halkına ve Türkiye'ye daimî haklar vermesi Rum liderliğince makbul görülmemiştir. Rum liderliği, bu hakların uygulanması halinde Enosis'e giden yolda ciddi bir engelle karşılaşacağını değerlendirmektedir.³ Bu yüzden 1962 yılından itibaren Rumlar, Cumhuriyet Anayasası'nın değiştirilmesi için çaba harcamışlardır.

Hâl bu merkezde olunca İngiliz Hükûmeti, Cumhurbaşkanı Makarios'un anayasanın ilgili hükümlerini değiştirmeye çalışmasını *yasadışı* bir durum olarak görmediği gibi bunun için uygulamaya geçilmesi halinde Kıbrıs'ta *toplumlararası şiddet*in artabileceğini öngördüğünden reddetmiştir. İngiliz Hükûmeti, genel olarak Makarios'un daha ılımlı, Türklerin ise daha sabırlı davranmasını istemektedir.⁴

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, soyalp@hotmail.com ORCID:0000-0002-2092-8557

1 Soyalp Tamçelik, "Kıbrıs'ta Birleşmiş Milletler'in Çözüm Plânlarına Göre Garantiler Meselesi", *2011 KKTC Çalıştayı Fırsatlar ve Tehditler (5 Mart 2011)*, Soyalp Tamçelik (ed.), Avrasya Ekonomik İlişkiler Derneği ve KKTC Dış Basın Birliği, Ekoavasya Yayınları, Ankara, 2012, s. 88-89.

2 Tamçelik, *age.*, s. 93-96.

3 Nancy Crawshaw, *The Cyprus Revolt*, London, 1978, s. 294-299.

4 "Telegram from the Embassy in the United Kingdom to the Department of State- London,

Buna göre Cumhurbaşkanı Makarios, anayasayı değiştirmek için uluslararası destek bulmaya çalışmış ve 1961 yılından itibaren yurtdışı gezilerine başlamıştır. İlk gezisini İngiliz Uluslar Topluluğu'nun 1961 Martı'nda tertiplediği toplantıya katılarak başlatan Makarios, burada görüşlerini açıklamış ve ardından Mısır'a geçerek orada Abdünnasır'la görüşmüştür. 1961 yılının Eylül ayında ise Bağlantısızlar grubunun Belgrad'daki toplantısına katılan Makarios, Üçüncü Dünya Hareketi'nden destek almak istemiştir. Bu konudaki en önemli girişimi Mart 1962'de ABD Devlet Başkanı J.F. Kennedy ile görüşmüş olmasıdır.⁵

İnönü hükûmeti ise Makarios'un Anayasa'ya aykırı olan davranışlarını yakından takip etmiş ve anlaşmaların geçerliliğine vurgu yapmayı tercih etmiştir. Ancak Cumhurbaşkanı Makarios, Türk tarafının Kıbrıs Cumhuriyeti'nin çalışmasını bloke ettiğini, bu nedenle devlete işlevsellik kazandırmak için Anayasa değişikliğine gidileceğini belirtmesinden sonra birtakım provokatör saldırılar gerçekleşmiş ve bu durum yeni kurulan rejimi sıkıntıya sokmuştur. Aslında Makarios'un anayasa değişikliği konusunda cesur davranmasının başlıca sebebi Ada'da bulunan Büyükelçi Mehmet Emin Dirvana ile Denктаş arasında yaşanan çatışma olmuştur. Makarios, Türkler arasında yaşanan bu gerginliği ve Türkiye'de 27 Mayıs'tan sonra ortaya çıkan siyasi ve ekonomik sıkıntıları görmüş ve bunu fırsata dönüştürmeye çalışmıştır. Buna göre Makarios; Ada'da ayrı belediyelerin kurulması, Kıbrıs ordusunun oluşturulması (60/40) ve memuriyette oranının (70/30) uygulanması konularında kriz çıkardığı gibi Enosis yolunda sürekli açıklama yapmaktan da geri kalmamıştır.⁶

Makarios'un temel amacı Kıbrıslı Türklerin elde ettiği hakları ortadan kaldırmak ve Ada'da basit bir sayısal çoğunluğa dayalı *Kıbrıs Cumhuriyeti*'ni oluşturulmaktır.⁷

January 5, 1962, 6 p.m.”, *Foreign Relations of The United States*, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Document, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/ch6>, Erişim Tarihi (E.T.) 12.5.2018. Bunun için Ek 2'ye bkz...

5 “Maintaining Momentum of Makarios Visit”, *National Security Action Memorandum No. 169*, The White House Washington June 28, Declassified: 1962, E.O. 12366, Sec. 3.4, NLK-94-5, R1 SKF, NARA 11.12.1993, E.T. 14.03.2018.

6 ABD Dışişleri Bakanlığı belgelerine göre bu durum şu şekilde özetlenmiştir: “*Makarios ve Rum yetkililer, Anayasa hükümlerini yerine getirmek konusunda oldukça isteksizdirler*”. Bunun için bkz... “Telegram from the Embassy in Cyprus to the Department of State-Nicosia, January 16, 1963, 4 p.m.”, *Foreign Relations of The United States*, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Document, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/ch6>, E.T. 12.5.2018.

7 Pierre Oberling, *Bellapais'e Giden Yol “Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs'a Zorunlu Göçü”*, çev. Mehmet Erdoğan, Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara, 1987, s. 57.

Makarios'un Kıbrıslı Türklere karşı tahkir ve tahrik edici eylemleri, 1962 yılında artmış ve toplumlararası anlaşmazlıklar kronikleşmeye başlamıştır.

Kıbrıs Rum liderliği, Anayasa üzerinde yapmak istediği değişikliği yapamayınca, zora başvurarak yapmaya çalışmış ve 21 Aralık 1963 gecesi saldırılarına başlamıştır. Bu saldırıların sonucunda Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasal düzeni bozulmuş ve yürütme erki işlevsel özelliğini kaybetmiştir. Ancak 1964'te Birleşmiş Milletler, bir karar alarak mevcut siyasal iradeyi "*Kıbrıs Hükûmeti*" olarak tanımıştır. Bu yüzden 1960'ta kurulan *Ortaklık Cumhuriyeti*, 1964'te müstakil Rum cumhuriyetine dönüşmüş olup, BM Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964 tarihli ve 186 sayılı kararıyla "*Tüm Kıbrıs'ın*"⁸ meşru hükûmeti olarak tescil edilmiştir.

İşte Rauf Denктаş'ın Ankara serüveni, yaşanan bu olaylardan sonra başlamıştır. Denктаş, Türk tarafının görüşlerini savunmak için ilkin İngiltere'ye, ardından da BM Güvenlik Konseyi'ne gitmek için 7 Ocak 1964 tarihinde Ada'dan ayrılmıştır. Denктаş, Güvenlik Konseyi'nde yaptığı konuşmadan sonra Kıbrıs Türk halkının yaşadığı can ve mal kayıplarına değinmiş ve bu durumu ilk kez zabıtlara geçmesini sağlamıştır.⁹

Ardından Denктаş, Ada'ya geri dönerken güvenlik tedbirlerini almak için İngiliz yetkililerine başvurmuş; ancak Rum idareciler, İngiliz yetkililer aracılığıyla "Ada'ya geldiği takdirde tutuklanacaktır, aleyhine dava ikame edilecektir. Türk isyanını Denктаş başlatmıştır, elimizde deliller var"¹⁰ gerekçesiyle Denктаş'ın Ada'ya girmesini yasaklamışlardır. Yapılan diplomatik girişimler sonuç vermiş ve Makarios, Denктаş'ın sadece bir defa Ada'ya girmesine ve çıkmasına izin verebileceğini belirtmiştir. Ne var ki Rum liderliği, Denктаş'ın BM Güvenlik Konseyi'ndeki konuşmasından sonra Kıbrıs Cumhuriyeti için "Sakıncalı kişi"¹¹ olarak ilan etmiş ve Ada'ya girişinin yeniden yasaklanmasına karar vermiştir.¹²

8 Soyalp Tamçelik, "BM Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs'la İlgili Aldığı Bazı Kararların Özellikleri ve Analitik Değerlendirmesi (1964-1992)", *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, VIII (2013) 12, s. 1245-1246.

9 Tugay Uluçevik, "Milli Kahraman Rauf R. Denктаş", *Önce Vatan Gazetesi*, <http://www.oncevatan.com.tr/mill-kahraman-rauf-r-denktas-makale,27679.html>, E.T. 12.05.2018.

10 Rauf R. Denктаş, *Rauf Denктаş'ın Hatıraları (1967)*, C IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 413-433-434.

11 Denктаş, bu durumu "*istenmeyen adam*" tabiriyle yorumlamakta ve Rum liderliğince kendisinin "*Frankenstein*" olarak tanımlandığını belirtmektedir. Bunun için bkz... Denктаş, *age.*, C 4, s. 436-437.

12 Niyazi Kızılyürek, *Glaḡkos Klerides Tarihten Güncelliğe Bir Kıbrıs Yöculuğu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 142.

Bunun üzerine Lefkoşa'daki Türk Büyükelçisi Mazhar Özkol, Ankara'dan Denктаş'ın Ada'ya gönderilmesini talep etmiş ve arabasıyla havaalanından alabileceğini bildirmiştir. Ancak Ankara Hükûmeti, bu hukuksuzluğu ve yaşanabilecek gerginliği göz önüne almak istemediğinden bu yolu tercih etmemiştir.¹³ Kısa süre içinde bitmesi beklenen bu krizin Denктаş'ın Ankara'da zorunlu ikamet etmesinin önünü açacağı hiç kimse tarafından tahmin edilmemiştir.

Bu dönemden sonra Denктаş, Kıbrıs'a dönmenin yollarını aramaya başlamıştır. Ancak ne Ankara Hükûmeti ne de askerî zevat, Denктаş'ın Ada'ya dönmesini istememektedir. Başbakan İnönü, Denктаş'ın Ada'ya gizlice gitmesine karşıdır. Zira İnönü'ye göre “*Cemaat Meclisi'nin Başkanı, Ada'ya mevkiine layık şekilde girer*”¹⁴ düşüncesindedir. Askerî zevat ise Denктаş'ın paraşütle atlama fikrine ve Ada'daki askerî birliklerin değiştirme takvimine denk getirilerek sızma önerisine sıcak bakılmamaktadır.¹⁵ Denктаş'ın ifadesiyle bu dönem, hayatının en zor yıllarıdır; acı, ıstırap ve çile ile doludur.¹⁶

Ada'ya dönmeyi meşru yollarla başaramayan Denктаş'a karşı Rum basını “*Ankara'da rahatına bakıyor; gelmeyecek, kaçtı*”¹⁷ diyerek tezvırata başlamış, Kıbrıs Türk toplumu içinde ise birtakım çevreler aleyhine söylemlerde bulunarak Dr. Küçük'ü alaşağı etmeye, onun yerine geçmeye, Türkiye'yi savaşa sürükleyerek Ada'yı taksim etmeye çalıştığını iddia ettiği görülmüştür.¹⁸

Denктаş, Ankara'da kaldığı süre içinde Türk Hükûmeti ile bozulan ilişkilerinin ve Dr. Küçük ile yaşadığı çekişmenin bir sonucu olarak Ada'ya dönmek istemiştir. Denктаş'ın Ada'ya dönmek istemesinin bir sebebi de hem çocuklarına hem de toplumuna karşı korkak olmadığını göstermek istemesidir.¹⁹ Bu yüzden Ada'ya dönüş planı yapmaya başlayan Denктаş, Kıbrıs'taki yandaşlarından aldığı bir mektupla “*Sana imkân sağlarsak gelir misin? Bu işte mevcut rizikoyu alır mısın?*”²⁰ sorusuna karşılık Ada'ya gitme sürecini başlatmıştır. Ardından Denктаş, Özel Harp Dairesi

13 Denктаş, *age.*, C IV, s. 434.

14 Denктаş, *age.*, C I, s. 261.

15 Denктаş, *age.*, C I, s. 261.

16 Rauf R. Denктаş, *Rauf Denктаş'ın Hatıraları (1965)*, C II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 497.

17 Denктаş, *age.*, C I, s. 261.

18 Denктаş, *age.*, C IV, s. 435-436.

19 Denктаş'ın 31 Ekim 1967 tarihinde Lefkoşa Merkez Cezaevi'nde Rum polisine verdiği ifadedden aktaran Nur Batur, *Rauf Denктаş-Yeniden Yaşasaydım*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 349, 459.

20 Denктаş, *age.*, C IV, s. 442.

içindeki bir grup destekçisi ve Kıbrıs'taki “*Denктаşçuların*” yardımıyla Ada'ya gizlice çıkmaya karar vermiştir. Denктаş'a göre “*Makarios'a rağmen Ada'ya girmem çok iyi olur. Belki diplomatik bakımdan bir şeyler kaybederiz ama normal bakımdan çok iyi olur*”²¹ düşüncesindedir. Bu yüzden Denктаş, Larnaka'daki mücahit komutanlardan Dr. Orhan Müderrisoğlu ve Erol Kazım ile irtibata geçerek süreci planlamaya çalışmıştır.

Plana göre Denктаş, beraberinde Nejat Konuk²² ve Erol İbrahim ile birlikte 21 Ekim 1967 gecesı Ankara'dan İskenderun'a gitmiş, İskenderun'dan da Kıbrıs'a motorla geçmeye çalışmıştır. Gruptaki kişiler, Larnaka istikametine yönelseler de Karpaz yarımadasına çıkmışlardır.²³ Denктаş ve arkadaşları, Rumların yoğun olduğu Ayios Theodoros (Çayırova), bölgesine ayak basmışlar ve ardından da tutuklanmışlardır. 31 Ekim'den 12 Kasım'a kadar Rum polisinin elinde tutuklu kalan Denктаş, diplomatik çabalar sonucu Türkiye'ye iade edilmiştir.²⁴

Denктаş'ın Ada'ya Gizlice Çıkması ve Tutuklanması

Denктаş, Ankara'da zorunlu ikamete başladıktan sonra Cinnah Caddesi'nde 1. Basın Sitesi'nde bulunan C Blok'a yerleşmek durumunda kalmıştır. Yanında eşi Aydın Denктаş ve 4 çocuğu bulunmaktadır.

Denктаş'a, Türk Hükümeti ile Kıbrıs Türk liderliği arasında rabıta kurabilmek için Dışışleri Bakanlığı'nın Kıbrıs Dairesi'nde görev verilmiştir. Burada raporlar hazırlayan Denктаş, Kıbrıs'tan gelen haberleri de takip etmektedir.²⁵

1967 yılının Ekim ayında Denктаş, gazeteci dostu Cüneyt Arcayürek'le görüşerek Kıbrıs'a gitmek istediğini ve bu konuda yardımcı olunmasını istemiştir. Hürriyet Gazetesi Genel Yayın Müdürü Necatî Zincirkıran ve muhtemeldir ki gazetesinin sahibi Haldun Simavî ile görüşen Arcayürek, Denктаş'a her türlü yardımın yapılacağını bildirilmiştir.²⁶ Görev taksimine göre Arcayürek, gazetesinin imkânları

21 Denктаş, *age.*, C IV, s. 387.

22 Necat Konuk'un da Ada'ya girişı yasaklanmıştır. Bunun için bkz... Denктаş, *age.*, C IV, s. 444.

23 Denктаş, *age.*, C IV, s. 387-392.

24 Niyazi Kızılyürek, “Bir Adayı Bölmeye Adanmış Bir Ömür”, *İzmir.net*, 18 Ocak 2012, <http://www.izmirizmir.net/niyazi-kizilyurek-bir-adayi-bolmeye-adanmis-bir-omur-y2181.html>, E.T. 11.02.2018.

25 Batur, *age.*, s. 258.

26 Denктаş da bu konudaki görüşleri teyit etmektedir. Bunun için bkz... Denктаş, *age.*, C IV, s. 443-444.

ile sürat motorunu ve diğer gereksinimleri sağlayacak,²⁷ Denктаş ise Ada'da arkadaşlarını koordine ettikten sonra hareket gününü belirleyecektir.²⁸ Ancak Denктаş, Kıbrıs'tan gelen para ile kendi imkânlarını tesis edince Arcayürek'ten habersiz yola çıkmıştır.²⁹

Kıbrıs'a gizlice gitmeden önce eşi Aydın Hanım'ı teskin edebilmek için Ankara Hükümeti'nin bu durumdan haberdar olduğunu, Ada'ya helikopterle emin bir şekilde gideceğini ifade etmiş, hatta bunun için 2-3 günlük aralıklarla verilmek üzere mektup dahi yazmıştır.³⁰

Denктаş, arkadaşlarıyla birlikte 31 Ekim 1967 günü, kiralanan basit bir balıkçı motoru ile İskenderun'dan Kıbrıs'a çıkmak için teşebbüsünde bulunmuştur. Ne var ki ilk teşebbüsünde balıkçı motorunun güçlü ve dayanıklı olmadığı anlaşılmca, İskenderun'a geri dönmüştür. Ardında ikinci balıkçı motoru ayarlanmış ve 3 gün süren yolculukla Kıbrıs'ın kara sularına girilmiştir.³¹ Plana göre Larnaka'ya varıldığında, önce iki fenerin görüleceği, bunlardan birinin Çite, diğerinin ise Greko Burnu olacağı, bu iki burun arasında ilerleyince Larnaka'nın ışıklarının görüleceği ve o noktada balıkçı motoruyla iki mil gittikten sonra parlak hilalin belireceği ve bu hilalin iskeleye yerleştirilmesiyle birlikte kolay ulaşılabileceği üzerine kurgulanmıştır.³² Ancak icra edilen plan, arzu edilen cihette gelişmemiş, Denктаş ve arkadaşları Rum güvenlik güçleri tarafından yakalanarak tutuklanmışlardır.³³

Denктаş ve arkadaşlarının tutuklandığına dair ilk haber, Kıbrıs Rum Radyosu (PIK) tarafından 31 Ekim akşamında yapılmıştır.³⁴ Rum yetkililer ise olayın başından beri haberdardılar; lakin kamuoyuna hemen duyurmamışlardır. Denктаş'ın tutuklandığı sırada Makarios, kabinesiyle toplantı halindedir. EOKA lideri Grivas da aynı toplantıda Denктаş'ın yakalandığının haberini almıştır.³⁵ İlk

27 Denктаş, gerekli paranın mücahit fonundan temin edildiğinden söz etmektedir. Bunun için bkz... Denктаş, *age.*, C IV, s. 387-388.

28 Cüneyt Arcayürek, "Denктаş...", *Cumhuriyet Gazetesi*, 15 Ocak 2012, <http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/312828/Denktas8230.html>, E.T. 12.04.2018.

29 Denктаş, *age.*, C IV, s. 413-432.

30 Denктаş, *age.*, C IVs. 388, 445.

31 Denктаş, *age.*, C IV, s. 447-451.

32 Lefkoşa Merkez Cezaevi'nde Denктаş'ın Rum polisine verdiği ifadeden aktaran Batur, *age.*, s. 350, 459.

33 Uluçevik, *agm.*, E.T., 12.05.2018.

34 Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in 4 Kasım 1967 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşma için bkz... Denктаş, *age.*, C IV, s. 405.

35 Kızılyürek, *age.*, s. 138.

şok dalgasından sonra Dışışleri Bakanı Spiros Kiprianu ile Çalışma Bakanı Tasos Papadopoulos, “*Eğer arkasında Türk Hükûmeti yoksa, rahatlıkla öldürebiliriz*”³⁶ deseler de Makarios buna engel olmuştur. Makarios, Atina’da 6 ay kadar önce askerî darbe yapan Yunan subayları ile kendi kabinesindeki bazı bakanların Denктаş’ın öldürölmesini istediğini bildiğinden onun sorgulandıktan sonra derhal Rum polisine iadesini istemiştir.³⁷

İlkin Yunan karargâhında tutulan Denктаş, önce Yunanlı subaylarca sorgulanmış ve ardından Atalasa’daki Rum Merkez Karakolu’na götürölümüştür. Denктаş’ın avukatı Ali Dâna, Denктаş’ın tutuklu olduğu karakolu ancak 3. günde gidebilmiştir.³⁸ Denктаş, Yunan subayının “*Niye geldin?*” sorusuna karşılık “*Enosis tamamdır, adını koymak kalmıştır şeklinde beyanatlarımız vardı (...) Bunu tespit ederek halka yön vermek için geldim*”³⁹ demiştir. Daha sonra tutukluların gözleri bağlanarak bir başka yere götürölümüş ve tekrar sorgulanmışlardır. Yunan subayları Türk Hükûmeti’nin Kıbrıs için savaşp savaşmayacağı, Kıbrıslı Türklerin ne kadar dayanabileceğı, Keşan ve Dedeagaç görüşmelerinden sonra Türk Hükûmeti’nin siyasetinde bir değışiklik olup olmayacağı, Türkiye’nin Keşan’da Yunan Hükûmeti’nden ne talep ettiğı; Yunan Hükûmeti, Türkiye’ye ne tür tavizler verdiğı, Ada’da Türkiye’ye verilecek üslerin ‘*Sovereign area*’ (egemen bölge) mı yoksa icar mı olacağı, Türkiye, Kıbrıs meselesini yakın bir zamanda BM’ye götürüp götürmeyeceğı, Kıbrıs’a Türk Hükûmeti’nin rızasıyla mı geldiğı, Ada’da ne yapmak istediğı, Taksim ve federasyon formölünün sınırlarının ne olduğu; Kıbrıs’ta Türk kuvvetlerinin sayısını, Türkeş ve Bölükbaşı’yla olan yakınlığının derecesini sorgulamışlardır.⁴⁰

Aslında Kıbrıs Cumhuriyeti kanunlarına göre tutuklu bir kimse, 24 saat içinde mahkemeye çıkartılması gerekirken, Denктаş ve arkadaşları üç gün süre ile Yunan subaylarınca sorgulanmış ve yerel makamlara 3 gün sonra teslim edilmiştir. Denктаş, avukatı Ali Dâna ile ancak 2 Kasım’da görüşebilmiştir.⁴¹

36 Batur, *age.*, s. 344.

37 Rauf R. Denктаş, *Rauf Denктаş’ın Hatıraları*, C X, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 324.

38 Batur, *age.*, s. 351.

39 Rauf R. Denктаş, *Kıbrıs Girit Olmasın*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 29.

40 Denктаş’ın hazırladığı ve 14 Kasım 1967 tarihinde Dışışleri Bakanı Çağlayangil ile Başbakan Demirel’e sunduğı “Kıbrıs’ta Tutuklu Bulunduğumuz Günlerden Notlar” adlı rapor için bkz... Denктаş, *age.*, C IV, s. 413-420.

41 Denктаş’ın hazırladığı ve 14 Kasım 1967 tarihinde Dışışleri Bakanı Çağlayangil ile Başbakan Demirel’e sunduğı “Kıbrıs’ta Tutuklu Bulunduğumuz Günlerden Notlar” adlı rapor için bkz... Denктаş, *age.*, C IV, s. 413-420.

Denktaş ve arkadaşlarının tutuklu olarak kaldıkları yer Lefkoşa'daki Merkezi Cezaevi'dir. Daha önceleri burada idam mahkumları kalmaktadır. Denktaş'ın anlatımına göre hücrelerin her birinin genişliği 2, uzunluğu ise 3 adımdır. Hücrede küçük bir yatak, çarşaf ve 4-5 tane battaniye bulunmaktadır.⁴² Sabah kahvaltısı saat 6'da olup, yeşil zeytin, ekmek ve sütlü çay verilmektedir. Kahvaltıdan sonra bir saatlik avlu izni verilmekte, öğle yemeği saat 12'de olup, genellikle bakla, fasulye veya etli yemek sunulmaktadır. Bir saatlik güneşlenmeden sonra saat 18'de akşam yemeği verilmektedir.⁴³ Hücresinde, mutat işlerden sonra kalan zamanını kitap okuyarak geçiren Denktaş, tutuklu bulunan diğer arkadaşlarıyla görüşmesine izin verilmemektedir.⁴⁴

İngiliz Milletler Topluluğu Ofisi'ne göre konuyla ilgili ilk belge 31 Ekim 1967 tarihinde ve 913 numaralı telgrafiyle ortaya çıkmaktadır. Bu belgeye göre sabah saatlerinde bilinmeyen üç kişinin, botla Ayios Teodoros (Aytotoro) ya da Karpaz Yarımadası bölgesine gizlice çıktığından söz edilmektedir. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Rum polis ve milis güçleri tarafından fark edilen bu kişiler, ortak operasyonla yakalanmışlardır. Denktaş'a göre bu kişilerin sayı 15-20 kadar olup, hemen hepsi çocuk denecek yaştaki Rum gençleridir.⁴⁵ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın 913 numaralı telgrafına göre yakalanan bu kişilerin kimliği ilkin belirsiz olduğundan ve daha sonraları bu kişilerin isimlerinin tespit edildiğinden söz etmektedir. Bu kişilerin isimlerinin Rauf Denktaş, Osman Nejat Konuk ve Erol İbrahim olsa da ilgili isimlerin karşısına soru işareti konularak belirsizliğine dikkat çekilmiştir.⁴⁶

Belgede, sorgulama safhasına geçildikten sonra Kıbrıs Türk Cemaat Meclisi Başkanı olan Denktaş'ın ifade verdiğini, ifadesinde de Türk Hükûmeti'nin talimatıyla ve belli emirleri yerine getirmek amacıyla Ada'ya çıktığından söz edilmektedir.⁴⁷ Ancak daha sonraki aşamada bunu ne Türk Hükûmeti ne de Denktaş kabul etmiştir. Belgede, Denktaş'ın kendi inisiyatifi ile Ada'ya çıktığından söz edilmektedir.

⁴² Denktaş, *age.*, C IV, s. 475.

⁴³ Batur, *age.*, s. 352-354.

⁴⁴ Denktaş, *age.*, C IV, s. 475.

⁴⁵ Denktaş'ın hazırladığı ve 14 Kasım 1967 tarihinde Dışişleri Bakanı Çağlayangil ile Başbakan Demirel'e sunduğu "Kıbrıs'ta Tutuklu Bulunduğumuz Günlerden Notlar" adlı rapor için bkz... Denktaş, *age.*, C IV, s. 419, 458-459.

⁴⁶ "Immediate Nicosia to Commonwealth Office", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 913, 31 October 1967. Bu belge için bkz... Ek: 1.

⁴⁷ "Immediate Nicosia to Commonwealth Office", *agh.*

Denktaş ile birlikte tutuklanan diğer kişiler de silahlıdır. Ayrıca bu kişilerin yanında valiz olduğundan ve içinde belgelerin bulunduğundan da söz edilmektedir.⁴⁸ Ancak bu belgelerin içeriğine temas edilmemiştir.

İngiliz arşiv belgelerine göre ilk değerlendirmelerin satıhta kaldığı ve 1 Kasım 1967 tarihinden itibaren siyasi yönü ağır basan değerlendirmelerin yapıldığı görülmüştür. Özellikle Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük ile yapılan görüşmeden elde edilen bilgiler, durumun karmaşasını belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. Buna göre İngiliz Milletler Topluluğu Ofisi'ne gönderilen 917 numaralı telgrafa göre Dr. Küçük'ün Denktaş'ın tutuklanması yönündeki görüşlerine yer verilmiş ve bu durumun ciddi sonuçlara yol açabileceğinin altı çizilmiştir.⁴⁹ Dr. Küçük'ün ifadesine göre Denktaş'ın yakın zamanda serbest bırakılmaması ya da Ada'ya gizlice girmesinden ötürü mahkemeye çıkartılması halinde Türk halkının misillemede bulunabileceği, Kıbrıslı Türk halkının kontrol edilmesinin zor olacağı dile getirilmiştir. Dr. Küçük, İngiliz Büyükelçisi'nden Denktaş'ın serbest bırakılması ve Türk bölgesine nakli için arabuluculuk yapmasını da istemiştir.⁵⁰

Aslında İngiliz yetkililerinin ilk görüşü; Denktaş'ın Türk Hükûmeti'nden aldığı talimatları yerine getirmek için Ada'ya çıktığı yönündedir. Elde bulunan yetersiz ve eksik bilgiler, İngiliz yetkililerini böyle bir değerlendirme yapmaya itmiş olmalıdır. Ancak Türkiye'nin bu görüşe şiddetle karşı çıkması, İngiliz yetkililerle aynı doğrultuda çalışması ve New York, Lefkoşa ile Ankara'dan gelen bilgilerin bu görüşü teyit etmemesi Türk yaklaşımının doğruluğunu ispatlamıştır.⁵¹

Belgelerden de anlaşıldığına göre Dr. Küçük, Denktaş'ın Ada'ya girişiyle ilgili olarak bilgisinin olmadığını, Denktaş'ın bu hareketinin hem Türk Hükûmeti'ni hem de Kıbrıs Türk liderliğini güç durumda bıraktığını belirterek, bu tür faaliyetlerin “sorumsuzca” ve “utanç verici” olduğunu belirtmektedir.⁵² Lakin bu tür ifadeler, Kıbrıs Türk kaynaklarında yer almadığı görülmektedir.⁵³

48 “Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

49 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktaş*, Telegraph No: 917, 1 November 1967.

50 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

51 “Confidential-Cyprus: Arrest of Mr. Denktaş”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktaş*, Telegraph No: 1669, 2 November 1967.

52 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

53 Cemal Müftüzade tarafından dikte edilen ve 1 Kasım 1967 tarihinde tutanak olarak ortaya konan belgeyle karşılaştırabilirsiniz. Bunun için bkz... Denktaş, *age.*, C IV, s. 392-394.

Ardından Dr. Küçük, BM Kıbrıs Özel Temsilcisi Osorio Tafall ile görüşmüştür. Tafall, soruşturma bitene kadar Denktaş'ın sorgulanacağını⁵⁴ belirtmişse de konuyla ilgili olarak Denktaş ve arkadaşlarının Kıbrıs'a izinsiz giriş yaparak suç işlediğini ve en kısa sürede Türkiye'ye iade edilmesi gerektiğini değerlendirmektedir.⁵⁵ Ankara Hükûmeti ise konuya müdahil olarak Tafall'la temasa geçmiş ve Denktaş'ın Türkiye'ye iadesi konusunda Kıbrıs Hükûmeti'nin izin verip vermeyeceğini sormuştur. Aslında Denktaş'ın Türkiye'ye iadesi, Dr. Küçük ve Ankara Hükûmeti için en iyi yol olarak görülmüştür. İngiliz belgelerine göre Denktaş, Dr. Küçük ile Türk Hükûmeti'nce radikal olarak değerlendirildiğinden, 1964'ten bu yana onun Kıbrıs'a dönmesi için baskı yapılmadığından söz etmektedir.⁵⁶

İngiliz büyükelçisinin değerlendirme raporuna göre Denktaş'ın 1964'te Kıbrıs'a girişinin engellenmesi devlete karşı işlemiş bir suçla ilişkilendirilseydi, bunun Kıbrıs Hükûmeti'nce duyurulması gerekeceğine; ancak bunun yapılmayarak 21 Aralık 1963 tarihinde başlayan ve 1964 yılı boyunca süren çatışmalarından Denktaş'ı sorumlu tutmuş olabileceğine dayanmaktadır.⁵⁷ Ancak belgede, bu görüşün vücut-ı ispatı mümkün olmadığından ve hukuken sakat olduğunda söz etmektedir. Denktaş'ın tutuklanması ile ilgili hukukî durumu değerlendiren İngiliz Büyükelçiliği, Türk tarafının Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın 106. maddesini gündeme getireceğini ve bu maddeye göre “*Bir Cemaat Meclisi üyesi, üyelik sıfatı devam ettikçe, Yüksek Mahkeme'nin müsaadesi olmaksızın, takip olunamaz, yakalanamaz veya hapis edilemez*”⁵⁸ amir hükmünden hareketle hukukî durumla politik durumun karışacağından söz etmektedir.

İngiltere'nin Dış İlişkiler Ofisi'nin 1637 numaralı telgrafına göre Türk Hükûmeti, Denktaş'ın Ada'ya gizlice girmesiyle ilgili olarak BM Genel Sekreteri'ne haber vererek, konuyla ilgili bilgi sahibi olmadığını, ancak gelişen hadiselerden sonra Denktaş'ın serbest bırakılarak Türkiye'ye en kısa sürede gönderilmesinin önemli olduğunu belirtmiştir. Bu konuda ABD ve İngiliz hükûmetlerinden de destek isteyen Ankara yönetimi, Büyükelçi Adnan Bulak tarafından İngiltere'nin dışişleri yetkisi Pemberton Pigott'a “*Türk Hükûmeti, Denktaş'ın Ada'da yaşamak için her hakka sahip olduğuna inanmasına rağmen, [Kıbrıs'a girişi] ...illegal[dir]*”⁵⁹ dediği öğrenilmiştir.

54 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

55 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

56 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

57 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

58 *Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası*, Kıbrıs Hükümet Matbaası, Lefkoşa, 1960..

59 “Confidential-Immediate Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1637, 1 November 1967.

Denктаş'ın tutukluluk halinin ciddi etkiler yaratacağından endişe duyan İngiliz yönetimi, Türkiye'nin Dışışleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in İngiliz elçisi aracılığıyla Makarios'tan Denктаş'ın Türkiye'ye gönderilmesini istemiştir. Konuyla ilgili olarak Türk Dışışleri Genel Sekreteri Zeki Kuneralp, Amerikan büyükelçisiyle görüşerek, Makarios yönetimine baskı yapılmasını talep etmiştir. İngiliz belgelerine göre Kuneralp, Denктаş'ın yaptığını *aptalca* olduğunu ve bu yüzden savunamayacağını ifade etse de onun Kıbrıs Türk lideri olduğuna ve tutuklu kalmasının Kıbrıs Türk halkı üzerinde olumsuz etki yapacağına, üstelik Türkiye'deki kamuoyunu galeyana getirebileceğine dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bu durumun en kısa sürede çözümlenmesini ve Denктаş'ın derhal Türkiye'ye iadesini istemiştir.⁶⁰ Bununla ilgili olarak Türkiye'nin Lefkoşa Büyükelçisi Ercüment Yavuzalp da BM aracılığıyla, Rum yetkililerle temasa geçmiş ve Denктаş'ın hayatının garanti altına alınmasını istemiştir.⁶¹

1 Kasım 1967 tarihinde BM'nin Kıbrıs Sorumlusu Genel Sekreter Başyardımcısı Rolz-Bennett de Denктаş'ın gizlice Kıbrıs'a çıkmasını ve sonraki süreçte tutuklanmasını gerginliğe yol açacağından doğru bulmamaktadır. Ayrıca Rolz-Bennett, Türk Hükûmeti'nin Denктаş'ın tutuklanıp yargılanmasını hoş karşılamayacağını ve Ada'daki gerilimin giderek artacağını düşünmektedir.⁶²

Konuyla ilgili olarak Başbakan Süleyman Demirel ise 2 Kasım 1967 tarihinde açıklama yaparak, Rauf Denктаş'ın Türk Hükûmeti'nin bilgisi olmadan Kıbrıs'a gittiğini, Ada'ya varışında Rum yetkililer tarafından tutuklandığını ve yapılan diplomatik girişimlerin Denктаş'ın hayatının güvenliğini garantiye almak ve iyi muamele görmesini sağlamak olduğunu belirtmiştir.⁶³ Demirel Hükûmeti, Kıbrıs sorunuyla ilgili olarak yeni bir gerginlik olmaması için Denктаş'a iyi muamele görmesini ve ivedilikle Türkiye'ye iade edilmesini isteyerek, bir ölçüde yarı uyarı, yarı tehditte bulunmuştur.⁶⁴

Dışışleri Bakanı Çağlayangil ise Denктаş'ın davranışını *aptalca* bulduğunu belirtmiş

60 "Confidential-Immediate Ankara to Foreign Office", *agh*.

61 1 Kasım 1967 tarihli *Milliyet* Gazetesi'nden aktaran Hande Erol, "Rauf Denктаş'ın Ankara'daki Zorunlu İkamet Yılları ve Faaliyetleri (1964-1968)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, VIII/13 (2015), s. 403.

62 "Confidential-Priority U.K. Mission New York to Foreign Office", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 2952, 1 November 1967.

63 "Confidential-Priority Ankara to Foreign Office", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1641, 2 November 1967.

64 "Confidential-Priority Ankara to Foreign Office", *agh*.

ve bu görüşünü İngiliz mevkidaşıyla paylaşmıştır. Ancak İngiliz Dışişleri yetkilileri, Türk Hükûmeti'nin bu görüşünün gizlenip gizlenmeyeceği konusundaki görüşünü üst yetkililere bırakmayı uygun bulmuşlardır.⁶⁵

2 Kasım 1967 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 3443 numaralı telgrafa göre Lefkoşa'daki ABD büyükelçisinin de Kıbrıs Hükûmeti'yle görüşerek Denktaş'ın Türkiye'ye iadesini istemiştir. ABD büyükelçisi, Türk Hükûmeti'nin bundan sonraki aşamada Denktaş'ın yasadışı yollardan Kıbrıs'a girişini engelleyeceği konusunda garanti verip vermeyeceğini sormuşsa da Türk yetkilerin bu minvalde bir taahhüdün verilmesi halinde Yunanlıların kamuoyuna açıklayacaklarını, Türk Hükûmeti'nin de zor duruma düşeceğini belirtmiştir.⁶⁶

Aynı gün içerisinde Dr. Küçük, Amerika'nın Lefkoşa Büyükelçisi Mr. Belcher ile görüşmüş ve durumun ehemmiyetine dikkat çekerek, Denktaş'ın Türk kesimine geçmesi için tavassutta bulunmasını istemiştir. Büyükelçi Mr. Belcher, elinden geleni yapacağını, ancak Denktaş'ın bu girişimini "...çok yanlış, ihtiyatsız ve beceriksiz..."⁶⁷ bir davranış olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Büyükelçi Mr. Belcher, Rus sefiriyle görüşülmemesini ve bunun faydadan çok zarar getireceğini belirtmiştir.

Bu sırada İngiliz Dışişleri Bakanlığı devreye girip temaslarını yoğunlaştırmıştır. Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin güneyinden yayın yapan ve Kıbrıslı Türk liderliğine atfedilen yarı özerk "*Kıbrıs'ın Sesi*" radyosu aracılığıyla "*Kıbrıslı Türkler, Denktaş bir an evvel serbest bırakılmadığı takdirde savaşı yeniden başlatacaklardır*" sözünden endişe duymaktadır. Bunun üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı Lefkoşa, Ankara ve Atina'daki dış misyon temsilciliklerine durumun daha da kötüleşmemesi için Denktaş'ın Türkiye'ye iade edilmesinin en iyi yol olacağını bildirmiştir. Aynı zaman dilimi içinde İngiliz Hükûmeti, Lefkoşa'daki ABD Büyükelçisine, Denktaş'ın bir an evvel sınır dışı edilmesi hususunda yasal yollar aranması için Kıbrıs Hükûmeti'ne baskı yapmasını istemiştir.⁶⁸

İngiliz büyükelçisi, 2 Kasım 1967 tarihinde Başpiskopos Makarios ile görüşmüş ve Kıbrıs'ın iç meselesi olsa da Denktaş ile ilgili durumun normalleşebilmesi için "en

65 "Confidential-Flash Commonwealth Office to Nicosia", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1259/2, 2 November 1967.

66 "Confidential-Immediate Washington to Foreign Office", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 3443, 2 November 1967.

67 Cemal Müftüzade tarafından dikte edilen belgeyle karşılaştırınız. Bunun için bkz... Denktaş, *age.*, C IV, s. 395-397.

68 "Confidential-Immediate Washington to Foreign Office", *agh.*

*iyi yolun Denктаş ve arkadaşlarının Türkiye'ye hızlıca ve en az yavaşla ile dönmesi olacağını...*⁶⁹ belirtmiştir. Başpiskopos Makarios, Denктаş vakasının karmaşıklığından söz ederek kendini zora soktuğunu, ancak yapılacakların Denктаş'ı kahraman gösterebileceğinden endişe duyduğunu belirtmiştir. Makarios'a göre Batılı güçlerin tavsiyeleri takip edilmesi halinde Kıbrıs Hükûmeti'nin zafiyetinin ortaya çıkacağı ve devletin/yönetim erkinin zayıflığı şeklinde değerlendirileceği düşüncesindedir. İngiliz Büyükelçisi Sir Norman Costar ise Makarios'un ifade ettiğinden farklı olarak Denктаş'ın itibarının zedeleneceğini ve Türk Hükûmeti'nin onunla anlaşarak kontrol altına tutacağını savunmuştur.⁷⁰

Bunun üzerine ne yapılması gerektiğiyle ilgili sorular soran Makarios, Türk Hükûmeti'nin bu olayla ilgisinin olmadığından tam anlamıyla emin olmadığını ve 1 Kasım 1967 tarihindeki Türk Hükûmeti'nin açıklamalarından bir bölümünü provokatif bulduğunu belirtmiş ve olayın olumlu bir şekilde halledilmesinin zor olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak daha sonraki aşamada Türk Hükûmeti'nin ılımlı açıklamalarda bulunması, Denктаş'ı Türkiye'ye göndermek isteyenlerin elini güçlendirdiği de bir vakadır.⁷¹

Rum liderliği, Denктаş'ın serbest bırakılması ile ilgili yaptığı değerlendirmelerde, ki bununla ilgili duyuru 14 Kasım 1967 tarihinde Rum Bakan Papadopoulos tarafından açıklanmıştır, Kıbrıs Hükûmeti'nin Denктаş'ın esaretinden sonraki ikinci gün onu serbest bırakmaya karar verdiğini açıklamıştır. Papadopoulos'un ifadesine göre Denктаş'ın gözaltına tutulmasının tek sebebi Türkiye'nin yaptığı beyanlara dayandırmaktadır, ki bu da bir ölçüde hukukî olmaktan çok, politik gerekçelerle ilgilidir.⁷²

Diplomatik girişimler devam ederken, 2 Kasım 1967 tarihinde Lefkoşa Bölge Mahkemesi, Denктаş ve 2 arkadaşını devlete karşı suç işlediği gerekçesiyle soruşturma açılmasına karar vermiştir. Konuyla ilgili olarak İçişleri Bakanı Polikarpos Yorgacis, Denктаş'a “...seni normal bir mahkeme binasına götüremem. Sana, gidip gelirken bir şey yapabilirler.... Bunun için mahkeme kararıyla odayı mahkeme salonu

69 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denктаsh*, Telegraph No: 920/2, 2 November 1967.

70 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

71 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

72 “Confidential-Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denктаsh*, 14 November 1967.

olarak kullanacağız”⁷³ diyerek yargılama işlemi karakol odasının bir hücrelerinde yapılmıştır. Mahkeme, adli dosyanın hazırlanması için ilkin 3 günlük mevkufiyet kararı vermiş, ardından ise sürenin yetersiz olmasından ötürü ikinci kez uzatmaya giderek 8 güne çıkarmıştır.⁷⁴

Denktaş’ın avukatı, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası’nın 106. maddesinin 2. fıkrasına⁷⁵ dayanarak Denktaş’ın Kıbrıs Türk Cemaat Meclisi üyeliğinden doğan dokunulmazlık hakkından dolayı tutuklanamayacağını ileri sürmüş ve savcılığın aldığı karara itiraz etmiştir.⁷⁶ Bu sırada Denktaş, avukatı aracılığıyla Türk toplumuna seslenerek, endişelenecek bir şey olmadığını ve iyi olduğunu belirtmiştir.⁷⁷

Aslında Türk tarafının temel endişesi, Denktaş’ın Kıbrıs Türk toplum lideri olarak suçlanması ve başka suçlar isnat edilerek Kıbrıs Hükûmeti tarafından yargılanması veya yargılamak zorunda hissetmesidir.

3 Kasım 1967 tarihli ve 1649 numaralı Dışişleri Bakanlığı telgrafından da anlaşılacağı üzere Genel Sekreter Kunalalp, İngiliz mevkidaşı Pemberton Pigott’a Ada’da yaşanan gelişmelerden endişelendiğini ifade ederek, Denktaş’ın Türk Hükûmeti’nin bilgi veya rızası ile Kıbrıs’a gitmediğini bir kez daha dile getirmiş ve Türk kamuoyunun büyük bir bölümünün isteği, onun Lefkoşa’nın Türk kesimine geçmesine izin verilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁷⁸

3 Kasım 1967 tarihli ve 1148 numaralı Dışişleri Bakanlığı belgesine göre ise Yunan Büyükelçisi Christopoulos, Kıbrıs Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Spiros Kiprianu ile görüştüğünü belirterek, Denktaş’ın Ada’ya izinsiz girmesiyle birlikte işlerin karıştığına vurgu yapmıştır. İngiliz arşiv belgelerinden de anlaşıldığı üzere Yunan Hükûmeti’nce en uygun çözümün Denktaş ve arkadaşlarına kovuşturma yapıldıktan sonra Türkiye’ye iade edilmesi yönündedir.⁷⁹ Ancak 3 Kasım

73 Batur, *age.*, s. 352.

74 Dışişleri Bakanı Çağlayangil’in 4 Kasım 1967 tarihinde TBMM’de yaptığı konuşma için bkz... Denktaş, *age.*, C IV, s. 407.

75 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, *age.*

76 Bunun için *Kıbrıs Türk Enformasyon Merkezi Basın Bülteni*, No.3 ve 2 Kasım 1967 tarihli metinle karşılaştırabilmek için bkz... Denktaş, *age.*, C IV, s. 394.

77 “Confidential-Priority Nicosia to Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 924, 3 November 1967.

78 “Confidential-Flash Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1649, 3 November 1967.

79 “Confidential-Priority Athens to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1148, 3 November 1967.

1967 tarihli ve 1653 numaralı belgeye göre İngiltere, Makarios'un Denктаş'ın tutuklanmasını istismar etmeye kalkması halinde yaşanabilecek tehlikelere ve risklere dikkat çekmek durumunda kalmıştır.⁸⁰

4 Kasım 1967 tarihinde Dışışleri Bakanı Çağlayangil'in TBMM'de yaptığı konuşmada Denктаş'ın Ada'ya girme konusundaki teşebbüsünü -hükûmetin bilgisi dışında olduğunu bir kez daha ifade etmiş, ancak bunun olumsuz sonuçlarının her iki tarafa da büyük sıkıntı yaratacağına dikkat çekmiştir.⁸¹

6 Kasım 1967 tarihli ve 1669 numaralı belgeye göre görüşlerini Ankara'dan İngiliz Dışışleri Bakanlığı'na gönderen Pemberton Pigott, Türk basınına yakın takip ettiklerini, hükûmet karşıtı gazetelerin Denктаş'ın Türkiye'ye dönmesi için değil, Kıbrıs Türk toplumuna gönderilmesi gerektiğini, hükûmet eğer bunda başarısız olursa, Kıbrıs politikasında pasif olduğunu, dolayısıyla da Türk Hükûmeti'nden ayrı birtakım grupların doğrudan aktif eyleme geçeceğini, Makarios'un provokasyonlarıyla Enosis değil, Türk müdahalesinin olma olasılığının artacağını, muhalefet liderlerinin hükûmetten daha aktif politikalar takip etmesini ve birtakım grupların Fener Rum Patriği Athengoras'un Türkiye'den uzaklaştırılmasını istediğini belirtmiştir.⁸² Aynı belgede bütün dünyanın Makarios yönetiminin son 4 yıldır Anayasa'yı ihlal ettiğini bildiğini, ancak şimdiki problemin bu olmadığını, esas sorunun Denктаş'ı Rumlardan kurtarmak olduğunu ifade etmiştir.⁸³

Genel Sekreter Kuneralp, 7 Kasım 1967 tarihinde İngiliz mevkidaşına Denктаş meselesinin sürüncemede kaldığını, Türk Hükûmeti'nin kamuoyu ve Kıbrıslı Türkler tarafından güçlü bir şekilde baskı altına alındığını ve Türkiye'de 10 Kasım günü parlamentoda yapılacak görüşmede Denктаş meselesinin tartışılacağını ve hükûmetin elinin güçlendirilmesi için önceden bu meselenin çözülmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸⁴ Bunun gerçekleşmemesi halinde yaşanacaklardan herkesin pişman olabileceği uyarısında bulunan Kuneralp, Denктаş'ın tutuklanmasını ve gözaltında alınmasını adli meseleden çok politik bir mesele olarak değerlendirmiştir.

80 "Confidential-Priority Ankara to Foreign Office", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1653, 3 November 1967.

81 Dışışleri Bakanı Çağlayangil'in 4 Kasım 1967 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşma için bkz... Denктаş, *age.*, C IV, s. 404-405.

82 "Confidential-Ankara to Foreign Office", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1669, 6 November 1967.

83 "Confidential-Ankara to Foreign Office", *age.*

84 "Confidential-Immediate Ankara to Foreign Office", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1679, 7 November 1967.

7 Kasım 1967 günü Kanada Yüksek Komiseri Mr. Wainman-Wood ile görüşen Dr. Küçük, Denktaş'ın Türk kesimine geçmesi konusunda yardım istemişse de Yüksek Komiser, Rum liderliğinin bunu kabul etmesinin mümkün olamayacağını, bunun yerine Türkiye'ye iadesinin en iyi yol olabileceğini veya İngiltere'ye “*deport*” edilmesinin diğer bir hal tarzı olabileceğini ifade etmiştir.⁸⁵

8 Kasım 1967 tarihli belgede Ada'da Türkler arasında radikal grupların sorumsuz hareketlerinin tehlike yaratabileceğine dikkat çeken İngiliz Dışişleri Bakanlığı, yine de halkın kontrol altında tutulduğunu, ancak Yunan Hükûmeti'nin 1963-1964 çatışmalarında Denktaş'ın üstlendiği rolü provokasyona dönüştürmesi halinde şiddet hareketlerinin yeniden başlayabileceğine işaret etmiştir.⁸⁶ Aynı belgede, Grivas ile ilişkili aşırı sağ kesimler dışında, Kıbrıslı Rumlar arasında mahkemeden önce ya da sonra Denktaş'ın Türkiye'ye iadesine çalışıldığı, Denktaş'a 1963-1964 olaylarıyla ilgili olarak suçlamaların yapıp yapılmamasından şüphe duyulduğu, Türklerin mahkemede her adımda mücadele edeceği, bir dizi anayasal konuları zorla yaptıracağı ve Türk Hükûmeti'ni müdahale etmesi için teşvik edeceği tespit edilmiştir.⁸⁷ Mevcut İngiliz belgelerine göre Denktaş'ın hiçbir suçu olmadığı tartışılmayacağını, ancak bu durumun ivedilikle çözümlenerek çatışmaya dönüştürülmemesi gerektiğine işaret edilmiştir. Bunun için İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türk Hükûmeti'nin ılımlı ve uzlaşıcı açıklamalarına devam etmesi ve “*Kıbrıs'ın Sesi*”nin provokatif yayınlarda bulunmaması yönünde ricada bulunmuş ve bunun Denktaş'ın serbest bırakılması ile ilgili çalışmalara yardımcı olacağını ifade etmiştir.⁸⁸

8 Kasım 1967 tarihli belgelerde ise Denktaş'ın serbest bırakılmasıyla ilgili olarak bundan sonra Başpiskopos Makarios nezdinde yapılacak girişimlerin yarardan çok zarar vereceği belirtilmiştir. Ancak Türk Hükûmeti'nin kamuoyu nezdinde güç durumda olduğu, kamuoyunu zapt etme konusunda hatırı sayılır güçlükler çektiği ve 10 Kasım'daki Meclis tartışmalarında zayıf olduğu için üzerine gelineceği göz önüne alındığından Kıbrıs'taki gelişmelerin önemine dikkat çekilmiştir.⁸⁹ Aslında İngiliz yetkililerince Denktaş'ın Kıbrıs'a gizlice çıkması *belayn çağırma*

85 Dr. Küçük'ün 7 Kasım 1967 tarihinde Kanada Yüksek Komiseri Mr. Wainman-Wood ile yaptığı görüşme için bkz... Denktaş, *age.*, C IV, s. 409.

86 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 942, 8 November 1967.

87 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

88 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

89 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

olarak nitelendirilmiştir. Rum liderliği de yanlış yapıp Denктаş'ı yargılsa veya onu mağdur pozisyonuna düşürürse, Kıbrıslı Türkler arasındaki radikal grupların ekmeğine yağ süreceğini değerlendiren İngiliz hariciyesi, “*hali hazırdaki normalleşme süreci sekteye uğrayacak ve bu durum kimsenin çıkarına olmayacaktır*”⁹⁰ uyarısında bulunmuştur. Bu yüzden Ada'daki İngiliz misyonuna direktif vererek, Dışişleri Bakanı Kiprianu ile görüşülmesini ve bu olayın çığırından çıkması halinde neler olabileceğinin belirtilmesi istenmiştir.⁹¹

Bunun üzerine Merkez Polis Karakolu'nun bir hücrelerinde toplanan mahkeme, 9 Kasım 1967 tarihinde Denктаş ve arkadaşlarının durumunu görüşmüş ve sürecin gelecek haftaya kadar uzatılmamasını veya bununla ilgili talepte bulunulmamasını istemiştir. Bundan da Denктаş ve arkadaşlarının ya serbest bırakılacağı ya da suçlamaların 17 Kasım'dan önce düşeceği anlaşılmaktadır.⁹²

Aslıdan Kıbrıs Hükûmeti'nin konuyla ilgili olarak iki harekât tarzı olduğu tespit edilmiştir. Birinci harekât tarzı, Denктаş'ın mahkemeye çıkartılmadan Türkiye'ye iade edilmesini sağlamak, ikincisi ise Denктаş'ı mahkemeye çıkarmaktır.

Buna göre Denктаş ve arkadaşları, mahkemeye çıkartılacak olursa Kıbrıs'a izinsiz giriş yapmakla; üzerinde ateşli silah bulundurmamakla, Ada'da isyan çıkarmak, cinayet işlemek, devlet güçlerine karşı mukavemet etmekle, 1963-1964'teki faaliyetlerinden doğan birtakım suçlamalarla ve Kıbrıs'a gizli girmek suretiyle Cumhuriyet rejiminin güvenliğini tehlikeye atmakla suçlanması beklenmektedir. Kendisi de avukat ve savcı olan Denктаş, işin seyrini tahmin ettiğinden 15 yıla kadar hapis istenebileceğinin farkındadır.⁹³ Ancak Denктаş, suçlamaların hukukî olmaktan çok siyasî olduğu için kararın ona göre verileceğini de değerlendirmektedir.

Mevcut suç isnadından birincisi, ki Denктаş'ın Ada'ya izinsiz giriş yapmakla ilgilidir, kovuşturmanın esası yönünden kuşkulu görünmektedir. Zira Anayasa'nın 106. maddesine göre ilgili otorite, Denктаş'ın ‘*Communal Chamber*’ (Cemaat Meclisi) üyesi olmadığını onaylamadıkça bir şey yapılabilmesi mümkün değildir. Bunun için Yüksek Mahkeme'den izin alınması gereklidir, ki bunun en yüksek cezası 6 aylık tutukluluk halinin devamını gerektirmektedir. Lakin Denктаş ve avukatının,

90 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

91 “Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *agh*.

92 “Confidential-Denktash – 2 POL 87/12/9”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, 10 November 1967.

93 Denктаş, *age*, C IV, s. 397, 474; Batur, *age*, s. 352.

bununla ilgili olarak yasal mücadeleye girişeceği ve bunun sonucunda Kıbrıs Hükûmeti'nin itibar kaybedeceği açıktır.

Suçlamalardan ikincisi, üzerinde ateşli silah bulundurmakla ilgilidir, ki Denktaş'ın üzerinde silah bulundurma ruhsatı olduğundan bu isnadın da akamete uğrayacağı değerlendirilmektedir. Bu ruhsat, iptal edilmiş olsa bile Denktaş, Ada dışında bulunduğu için iptal kararını duymamış olması kuvvetle muhtemeldir.

Üçüncü suçlama ise Ada'da isyan çıkarmak, cinayet işlemek, devlet güçlerine karşı mukavemet etmek ve 1963-1964'teki faaliyetlerinden doğan birtakım suçlamalarla ilgilidir, ki bununla alakalı yasal kanıtlara ulaşmak oldukça zordur. Kaldı ki Makarios, İngiltere'de yaptığı bir röportajda, 1963-1964 olaylarına karışan Türklerin de aftan yararlanacağını belirtmiş olması, bu türden suçlamaları geçersiz kılacaktır.

Dördüncü ve son suçlama ise Ada'ya gizli girmek suretiyle Cumhuriyet rejiminin güvenliğini tehlikeye atmakla ilgili olup, iddia makamı için en önemli kanıtın Denktaş'ın yakalandığında üzerinde taşıdığı belgelerin varlığıdır. Ancak bu belgelerin içeriğinde Türkiye'yi doğrudan işaret etmemesi, onun görevli olarak Ada'ya gelmediğini, ancak Ada'daki durumun normalleşmesini tersine çevirmek için karışıklık çıkarmak maksadıyla gelebileceği yönündeki görüşleri güçlendirmektedir.

Bu durumda Denktaş'ın aleyhine açılacak kovuşturmanın en ciddi delili, ancak dördüncü suçlama cihetinde olabileceği değerlendirilmektedir. Şayet Kıbrıs Hükûmeti, Denktaş ile ilgili olarak bu suçu kanıtlarsa, ilkin mahkûmiyet ve ardından da vatandaşlıktan çıkartılması gündeme gelebilecektir. Bunun gerçekleşmesi halinde Denktaş, hemen sınır dışı edilebilecektir. Ancak Denktaş'ın mahkemeye çıkartılmadan, Türkiye'ye doğrudan gönderilmesi halinde Türkiye ve Kıbrıslı Türklerin herhangi bir kovuşturma karşısındaki tepkilerinin ciddi bir tehlike önleneyeceği de öngörülmektedir.

Buna karşın radikal Rum grupların niyeti, Denktaş'ı tutuklatmak, suçlamak veya sürgün etmek olduğu açıktır. Ancak bu durum, Kıbrıs Hükûmeti'nin itibarını zedeleyeceği tahmin edilmektedir. Dolayısıyla Denktaş'ın Türk kesimine geçmesine müsaade edilmesi ya da serbest bırakılması yönündeki iki hareket tarzının Makarios ve yönetiminin itibar kaybına neden olacağı beklenmektedir.⁹⁴ Hatta bu durumda, Denktaş'ın ve Kıbrıs Türk liderliğinin tartışmayı alevlendireceği, yasal

94 Denktaş, *age.*, C IV, s. 410-411.

ve siyasal ortamda dile getirip, mücadele edeceği ve buna ek olarak politik baskıyı artırabilmek için uluslararası kurum ve kuruluşları harekete geçirmeye çalışacağı açıktır. Bu da Kıbrıs Hükûmeti'nin gücünü ve kudretini tartışmaya açacağı için Rum liderliğince arzulanan bir durum değildir. Bütün bunlar değerlendirildiğinde Denктаş'ın Türkiye'ye iade edilmesinin en akıllıca yöntem olacağı değerlendirilmiş ve bunun üzerine Kıbrıs Hükûmeti, Denктаş'ın Türkiye'ye iade edilmesine karar vermiştir.⁹⁵

Makarios, Rum toplumu içindeki “*şahinlerden*” kurtulmak ve onların olumsuz tesirini azaltmak için bu krizin yargıya götürülmeden halledilmesinin daha iyi olacağını değerlendirmiştir. Bu yüzden birçok hareket planı içinden zayıyatı en az olanı tercih etmiş ve karşılıklı uzlaşma yolunu seçmiştir. Bu durumda Denктаş'a düşen, Başsavcı Tornarides'e bir mektup yazmak ve hakkında kovuşturma yapılmaması halinde, Ada'ya yasadışı yollarla bir daha girmeyeceğini taahhüt ederek, Türkiye'ye iadesini istemektir.⁹⁶ Rum liderliğinin Denктаş'ın serbest bırakılmasıyla ilgili istediği bu şart, siyasi bir amaca yönelik olduğu açıktır. Zira Denктаş'ın Başsavcı'ya hitaben yazdığı dilekçeye göre “*Türk kesimine geçişimize izin verilmediğini anladığımız için hapis yatmaktansa, mahkemeye verilmeksizin Türkiye'ye iademiz hususunda arabuluculuğunuzu rica ediyorum. Bundan sonra gayri kanuni yoldan Ada'ya girmeye teşebbüs etmeyeceğimizi de bildiririm*”⁹⁷ demesinden anlaşılmaktadır. Denктаş'a göre dikte ettirilen bu mektup, Makarios'un şefaatinin alarak Ada'dan ayrılma olarak tanımlanmıştır.⁹⁸

Bu esnada Türkiye'deki basın, Türk Hükûmeti'ni daha agresif davranmaya sevk etmektedir. Örneğin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ı “*Umuyorum bu gidişat bizi güçlü önlemler almaya zorlamayacaktır*”⁹⁹ beyanatını yapmaya itmiştir. 11 Kasım'da Ankara, İstanbul, Eskişehir ve Diyarbakır'da¹⁰⁰ Denктаş'ın tutukluğuyla ilgili gösteriler düzenlenmiş ve gösterilerde 25 kişi gözaltına alınmıştır.¹⁰¹ Kıbrıs Türk

95 “Confidential-Denktash – 2 POL 87/12/9”, *agh*.

96 Baskın Oran (Editör), *Türk Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 737; Umut Arık, “Kıbrıs Krizi”, *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1 (Haziran 2011), s. 12.

97 Denктаş, *age.*, C IV, s. 479; Batur, *age.*, s. 355.

98 Batur, *age.*, s. 356.

99 “Confidential-Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1707, 11 November 1967.

100 Nermin Fenmen, *Kırtuluştan 12 Eylül'e Yakın Tarihimize Kısa Bir Bakış*, ODTÜ'ler Bülteni, 2005, Ankara, s. 15.

101 “Confidential-Priority Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*,

toplumunda ise Türk Hükûmeti'nin aktif davranmadığı gerekçesiyle Lefkoşa'da büyük bir mitingi düzenlenmiş ve birtakım gruplar Türk Büyükelçiliği önünde tezahüratta bulunmuşlardır.¹⁰²

Yapılan diplomatik girişimler ve tarafların uyguladığı baskı sonucunda akli selim galip gelmiş ve Denктаş, 12 Kasım 1967 tarihinde Lefkoşa Cezaevi'nden¹⁰³ Ankara'ya 268 sefer numaralı uçakla iade edilmiştir.¹⁰⁴ Uçağa bininceye kadar Rum polislerinin nezaretinde kalan Denктаş, ilkin İstanbul'a, oradan da Dışişleri Bakanlığı yetkililerince karşılandığı Ankara'ya geçmiştir. Yaptığı basın açıklamasında Denктаş, kendisine iyi davranıldığını belirtmiş ve tahliyesini sağladığı için Çağlayangil'e teşekkür etmiştir. Ayrıca Denктаş, Kıbrıs'a geri dönecek olursa bundan sonra yasal yollarla döneceğine de dikkat çekmiştir. Türk Dışişleri sözcüsü ise "*Kıbrıs Türk Cemaat Meclisi lideri Rauf Denктаş'ın tahliyesini tansiyonu düşürecek olumlu ve yapıcı bir gelişme*"¹⁰⁵ olarak değerlendirmiştir.

Denктаş, Ankara'ya döndükten sonra basınla daha yoğun ilişkiler kurmaya başlamış ve görüşlerini açık bir dille ifade ederek, Yunanistan'ın Kıbrıs'ı işgal etmiş olduğuna, askeri olarak Enosis yolunda ilerlediğine ve geriye iki tarafın da bunu kabul etmesine kaldığına dikkat çekmiştir.¹⁰⁶ EOKA'nın pozisyonundan hareketle Denктаş, "*dün Kıbrıs'ta kontrolsüz savaşçılar vardı. Bugün disiplinli askerler oldular*"¹⁰⁷ diyerek, Türklerin pozisyonunun 1964'ten daha zor olduğuna işaret etmiştir.¹⁰⁸

Buna rağmen Türk Hükûmeti, Denктаş'tan farklı düşünmektedir. Dışişleri Bakanı Çağlayangil, 14 Kasım 1967 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada "*siyasi nedenlerle Ada'ya girmesi yasaklanan Kıbrıs Türk Cemaat Meclisi Başkanı Rauf R. Denктаş'ın özgürlüğü için yaptıklarımız aynı şekilde siyasi nedenlere dayanmaktadır. Problem, bu çerçevede 12 Kasım'da çözüldü ve Denктаş ve arkadaşları, Türkiye'ye geri döndü. Hükûmetimiz*

Telegraph No: 1714, 13 November 1967.

¹⁰² Oran (Ed.), *age.*, s. 737; Arık, *agm.*, s. 12.

¹⁰³ Fenmen, *age.*, s. 15.

¹⁰⁴ "Sayın Denктаş ve Arkadaşları Serbest Bırakıldılar", *Kıbrıs Türk Enformasyon Merkezi- Lefkoşa*, Tarih: 12 Kasım 1967, No: 1. Bunun için bkz... Denктаş, *age.*, C IV, s. 411-412.

¹⁰⁵ "Confidential-Priority Ankara to Foreign Office", *agh.*

¹⁰⁶ Fenmen, *age.*, s. 15.

¹⁰⁷ "Confidential-Ankara to Foreign Office", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 34, 16 November 1967.

¹⁰⁸ "Confidential-Ankara to Foreign Office", *agh.*

bu gelişmeyi gündemdeki tansiyonu engelleyerek”,¹⁰⁹ yapıcı ve uzlaşmacı bir politika takip edildiğini belirtmiştir.

Denктаş'ın Siyasal Yaşamındaki Değişim ve Dönüşüm

Kıbrıs'ta 1963-1964 yılları arasında yaşanan olaylardan sonra Denктаş, Türkiye'nin askerî müdahale yapacağını beklemiştir. Ancak yaşanan olaylar, Türkiye'nin Ada'ya müdahale yapamayacağını göstermiştir. Ada içinde binlerce Kıbrıslı Türk gerek EOKA saldırıları gerekse daha güvenli yerlere göç etme arzusu içinde olduğundan zor bir duruma düşmüştür. Bunun yanı sıra müşterek kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti, bütünüyle Rumların hakimiyetine geçmiştir. Bu ortamda Ada'daki Türk liderliği “*Doktorcular*” ve “*Denктаşçılar*” adı altında ikiye ayrılmışlardır. *Denктаşçılar* daha radikal ve aktivist, *Doktorcular* ise daha temkinli ve itidallidirler.

1964 yılında Ada'da Türkler ve Rumlar arasında çatışmalar sürerken, Denктаş için tam bir şok yaşanmıştır. Türkiye'nin Kıbrıs'a beklenen müdahalesi gerçekleşmediği gibi Denктаş, “*Türkiye'nin müdahale yapamayacağı artık aşikâr olmuştur. Hazırlığı yoktu. Konjonktürü hazırlamamıştı*”¹¹⁰ diyerek, hayal kırıklığını dile getirmiştir.

Üstelik 1964'ten beri Rum liderliğince Ada'ya girmesi yasaklanan Denктаş, çaresiz bir şekilde Ankara'da yaşamak zorunda kalmıştır. Bu süre zarfında Türkiye'nin Kıbrıs politikasını yakından tanıma fırsatı elde eden Denктаş'ın morali daha da bozulmuştur. Zira Türkiye, Ada'ya müdahalede bulunmadığı gibi, Enosis'e karşılık Kıbrıs'ta süresi sınırlı bir takvim içinde üs verilmesini öngören Acheson Planı'nı da kabul edebileceğinin sinyallerini vermeye başlamıştır. Bu sinyallerden tedirginlik duyan Denктаş, Ankara Hükûmeti ile çatışma halindedir.

Bunun ilgili en ciddi emare, 1966 yılında kendi bütçesinden bastırıldığı “*12'ye 5 Kala*” adlı kitapla görünmektedir. Bu kitap, Denктаş'ın düş kırıklığıyla dolu olup, Kıbrıs'ın Türkler tarafından kaybedilmeye “*beş kaldığını*” iddia ederek, bunun sorumlusu olarak İnönü Hükûmeti'ni, dolayısıyla da Türkiye'yi göstermektedir. Böylece Kıbrıs konusunda Türk Hükûmeti ile Denктаş arasındaki *vizyon farklılığı* gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.¹¹¹ Denктаş'ın düşüncesine göre Türk Hükûmeti millî bir Kıbrıs politikası takip etmediği gibi, Ada'ya müdahale etme yönünde de hiçbir hazırlığı bulunmamaktadır.¹¹²

109 “Confidential-Ankara to Foreign Office”, *agh*.

110 Rauf R. Denктаş, *Rauf Denктаş'ın Hatıraları (1968)*, C V, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 188.

111 Erol, *agm.*, s. 390.

112 Denктаş, *age.*, C V, s. 239.

Denktaş'ın Türk Hükûmeti nezdinde düşünceleri, onu ister istemez yalnızlaştırmıştır. Bunun yanı sıra Denktaş, Kıbrıs Türk toplumunun içinde de özgül ağırlığını kaybetmekle karşı karşıyadır. Ancak Denktaş'ın görüşüne göre, bu dönemde kendisini yıpratmak isteyenlerin sayısı pek çoktur. Gerçi onu destekleyenler de vardır. Denktaş “...bendeki bu inancı destekleyen, bu vizyonu paylaşan askerî ve sivil tanıdıklar da az değildir”¹¹³ diyerek, Özel Harp Dairesi'nde bulunan bir grup subayı referans göstermektedir. İlgili subay grubu, Denktaş'ı desteklemekte olup, günün birinde lider olması için beklemektedir. Turgut Sunalp da bunlardan biridir.¹¹⁴

Tutukluluk sürecinden sonra Denktaş, Türkiye'nin Ada'ya askerî müdahalede bulunmasının ne kadar zor olduğunu anlamıştır. Buna göre Denktaş “Bizim için bu çıkmazdan kurtulmak sadece Türkiye'nin müdahalesine bağlıdır. (...) Bugünkü siyasi ortamda Türkiye bunu yapamaz”¹¹⁵ görüşündedir. Buna göre tutukluluk sürecinden sonra ‘hurçın’ Denktaş gitmiş, yerine ‘güvercinleşen’ Denktaş gelmiştir. Bu tespiti ilk yapan ABD'nin Kıbrıs büyükelçisidir. ABD Elçiliği'nin 18 Temmuz 1969 tarihli raporunda da belirtildiği üzere “Ankara'dan dönen Denktaş ile Ankara'ya giden Denktaş aynı adam değildir”.¹¹⁶ Raporun devamında “Kanaatimizce, Türkiye'nin şiddete dayalı bir çözüm arayışında olmadığı ve böyle bir şiddetin hem Türklere hem de Kıbrıslı Rumlara yıkım getireceğinin anlaşılması fanatizmini törpülemiştir. Kuşkusuz, bu değişiminde tutukluluğu sırasında Rumların kendisine gösterdiği insanca yaklaşımın da büyük rolü olmuştur”.¹¹⁷ Bu konuda öz eleştiri yapan Denktaş, “süper millîcilik bayrağı dalgalandırmak ve elde edilemeyecek gayeler peşinde koşmak çok kolaydır. Realist olmak, gerçekleri kabul etmek ve iki cemaatin iş birliği ve barış içinde ve birbirlerinin haklarına saygı göstererek nasıl yaşayabileceğini bulmak ise işin güç tarafını teşkil etmektedir”.¹¹⁸

13 Nisan 1968 tarihinde Ada'ya hiçbir kısıtlamaya matuf olmadan dönen Denktaş'ın gerek kendi hayatı gerekse Kıbrıslı Türklerin varlığı için bir dönüm noktası olduğu kuşkusuzdur. Zira Denktaş'ın Ada'ya dönmesi halinde kendisini Sarayönü'nde asacağını ifade eden Dr. Küçük'ün tepkisine rağmen birbirine sarılması ve toplumsal mücadele için kenetlenmeleri önemli bir ayrıntıdır. Bundan

¹¹³ Denktaş, *age.*, C V, s. 219.

¹¹⁴ Kemal Yamak, *Gölgede Kalan İzler, Gölgeleşen Bizler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2006, s. 262.

¹¹⁵ Denktaş, *age.*, C II, s. 508.

¹¹⁶ Rauf Denktash, *Part I-The Man*, Central Foreign Policy Files, Cyprus, 1969; Kızılyürek, *agm.*, E.T. 11.02.2018.

¹¹⁷ Denktash, *age.*, 1969; Kızılyürek, *agm.*, E.T. 11.02.2018.

¹¹⁸ Rauf R. Denktaş, *Karkot Deresi*, İstanbul, 1997, s. 168; Kızılyürek, *agm.*, E.T. 11.02.2018.

böyle Denktaş'ın önünde yeni bir sayfa açılmıştır.¹¹⁹ Denktaş, ilkin toplumlararası görüşmelerde müzakereci olmuş, adından da toplum lideri ve devlet başkanı olarak görevine devam etmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Denktaş'ın tutuklanmasıyla ilgili meselede Türk, İngiliz ve ABD belgelerinden hareketle denebilir ki Denktaş, Türk Hükûmeti'nin bilgisi ve onayı olmadan Kıbrıs'a gitmiştir. Genel Sekreter Kuneralp'in, mevkidaşı A. E. Davidson'a belirttiği üzere eğer Türk Hükûmeti Denktaş'ı Ada'ya gizlice göndermiş olsaydı, Lefkoşa'da konuşlu Türk Alayı'nın kışlasında ve güven içinde olması beklenirdi.¹²⁰ Ancak bu gerçekleştirmediği gibi Türkiye, Denktaş'ı Ankara'ya iadesini ısrarla istemiştir.

Ayrıca Süleyman Demirel'in 29 Ağustos 1967 tarihinde Denktaş ile görüştüğü bir sırada, Kıbrıs'a yönelik eylemlerini mümkün olduğunca kısıtlamasını istediğine yönelik bilgiler de bulunmaktadır. İngiliz arşiv belgelerindeki ifadeye göre Ankara Hükûmeti'nin Denktaş'a yönelik tutumu ve isteklerinin kabul edilmemesi halini, Ankara'da "...*oturup şişmanladığı üç hüsrân yılın ardından...*",¹²¹ Kıbrıslı Türklerin hala aktif lideri olduğunu göstermek için adım atmak zorunda olan birisi olarak değerlendirilmektedir.

1967 yılının ocak ayında Ada'daki Türk liderliği, Denktaş'ın Cemaat Meclisi Başkanı olarak aldığı maaşı kesmesiyle birlikte Denktaş'ın önemini yitirdiğini ve toplum liderliğini bir ölçüde kaybettiğini göstermesi açısından dikkat çekici bir hamle olarak görülmüştür. Aslında bu hamle, Denktaş'a karşı yapılan meydan okuma niteliğindedir. Özellikle bu dönemde Dr. Küçük, Denktaş'ın durumundan ve yaptıklarından ciddi bir şekilde rahatsız olmakta ve alternatif lider pozisyonunda bulunmasından tehdit duymaktadır. Ayrıca Denktaş'ın Ankara'da kaldığı süre zarfında devlet ricaliyle münasebetlerini üst düzeyde tutması, Dr. Küçük'ü rahatsız etmekte ve "*Kıbrıs'ta halk acı ve ıstırap içinde kıvrılırken, Denktaş'ın devamlı surette verdiği beyanatlar halkın moralini bozmaktadır. Uygun bir şekilde ikaz edilip susturulmalıdır*"¹²² sözleriyle bu tepkisini dile getirmektedir. Denktaş'ın Dr. Küçük ile ilgili olarak

¹¹⁹ Batur, *age.*, s. 390.

¹²⁰ "Confidential-British Embassy-Ankara", *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, No: 2214/839, 14 November 1967.

¹²¹ "Confidential-British Embassy-Ankara", *agh.*

¹²² Batur, *age.*, s. 294-295.

“...*Türkiye’deki yetkililer(e) gönderdiği mesajlarda Denктаş gelirse cemaat parçalanacak...*”¹²³ şeklindedir. Bu durum, ileride Kıbrıs Türk liderliğinin iki güçlü figürü arasındaki mücadelenin fitilini ateşleyeceği açıktır.

Aslında bu süre zarfında Denктаş ile ilgili yapılan değerlendirmeleri, iki grupta toplanmak mümkündür. Birincisi, Denктаş’ın Kıbrıs’a dönmesi gereken büyük bir lider iken, ikincisi hareketlerini sorumsuzca ve düşüncesizce bulan, buna tepki duyan ve Ada dışında tutulması gereken biri olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Dışişleri yetkilisi birinin dediği gibi “*şu anda onun, Kıbrıs Türk Cemaat Meclisi Başkanı olarak görev yapıyor olduğunu söyleyemeyiz. Bizim düşüncemiz onun Başkan sıfatının devam etmemesi yönünde(dir)*”¹²⁴ demesi dikkat çekicidir.

Arşiv belgelerinden de anlaşılmaktadır ki, İngilizler için Denктаş, ‘Türk Emniyet Hizmetleri’nin (MEH/MAH/MİT) belirgin bir figürüdür ve Denктаş’ın bu grupla temasının kesildiği düşünülmemektedir. Buna yönelik kesin bir kanıt yok ise de Türkiye’de Denктаş’ın zihnindekilerini yapmasını sağlayacak veya oluşumunu hazırlayacak ciddi bir unsurun var olduğu kuşkusuzdur.¹²⁵ Lakin mevcut Demirel Hükûmeti’nin, Kıbrıs’ta tansiyonu artıracak politikalardan kaçınmasına, Denктаş’ın girişimlerini desteklememesine, hatta sakıncalı bulmasına neden olmuştur. Zaten Demirel Hükûmeti, ülke içinde kayda değer bir muhalefetle karşı karşıya bulunmaktadır. İnönü başkanlığındaki CHP muhalefeti dışında diğer muhalefet kurumları, hükûmeti pasiflikle, zayıflıkla ve güçsüzlükle suçlamakta ve hükûmetin daha aktif ve sert olmasını istemektedir. Muhalefet, parlamento ve basındaki etkinliğini kullanarak baskı gücünü artırmakta ve sokak eylemleriyle Türk Hükûmeti’ni kuşatarak sıkıntılı bir pozisyona sokmaktadır.

Yoğun baskı altından bulanan Türk Hükûmeti, bu durumdan kurtulmak ve manevra sahasını genişletebilmek için tek çıkar yol olarak Denктаş’ı Türkiye’ye geri getirmek olduğuna karar vermiştir. Hükûmet; hukuki talebini Denктаş’ın anayasal dokunulmazlığı zeminine dayandırmış ve ilgili taraflara bunu kabul ettirmiştir. Ardından Ada’daki Türk liderliğinden ve TBMM’deki muhalefetten gelen yoğun baskıları göğüsleyerek, Denктаş’ın serbest bırakılmasını ve Ankara’ya geri getirilmesini sağlamıştır.

Dışişleri Bakanı Çağlayangil ise mevcut muhalefetin ve kamuoyunun eleştirilerini yoğun bir şekilde abartarak İngiliz ve Amerikalı mevkidaşlarına sunması,

123 Erten Kasımoğlu, *Eski Günler Eski Defterler*, Yorum Yayıncılık, Lefkoşa, (1991), s. 147.

124 “Confidential-Ankara to Foreign Office”, *agh*.

125 “Confidential-British Embassy-Ankara”, *agh*.

muhataplarının gözünden kaçmış değildir. Zira İngiliz ve Amerikan kaynaklı arşiv belgelerine göre Türkiye genelindeki kamuoyu değerlendirmeleri takip edildiğinden, yoğun öfke halinin olmadığı ve bu durumun misyon şeffiklerince de teyit edildiği görülmüştür.¹²⁶ Ancak bu durumun ilgili hükümet merkezlerince mazur görüldüğü de bir gerçektir.

Bu konu hakkında Ada'daki İngiliz Yüksek Komiseri, Başpiskopos Makarios'a durumun sevk ve idaresi yönünde makul ve mantıklı gerekçelerle destek verdiği görülmüştür. Bu telkinlerin, Denктаş'ın Ankara'ya iade edilmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu durumun gerçekleşmesinde ve barışçı bir çözümün bulunmasında en önemli yolun, siyasal dengenin herkes için faydalı olacağına inanan Makarios'un takındığı tutumdur. Bu uğurda Türk Hükûmeti, yumuşama göstermiş ve Makarios yönetimi de bunun önemini kavrayarak,¹²⁷ karşı cevap vermiştir.

Buna rağmen Denктаş, Ada'ya ancak 13 Nisan 1968 tarihinde girme izni alabilmiş ve zorunlu ikamet süreci sona ermiştir. Bu süre zarfında Denктаş, Türkiye'deki askerî ve sivil bürokrasiyi yakından tanımış, onlarla yakın ilişki kurarak ileriki zamanlarda siyasal pozisyonunu güçlendirmiş, Ankara'daki güçler dengesinde nasıl davranması gerektiğini öğrenmiştir. Böylece Türkiye'deki askerî ve sivil bürokrasinin Kıbrıs meselesindeki en iyi uygulayıcısı pozisyonuna ulaşmış, bunun sonucunda güven oluşturarak uzun süre alternatifsizliğini korumuştur.

¹²⁶ "Confidential-British Embassy-Ankara", *agh*.

¹²⁷ "Confidential-British Embassy-Ankara", *agh*.

Kaynaklar**İngiliz Dışışleri Bakanlığı (Foreign and Commonwealth Office) Arşiv Belgeleri**

“Confidential-Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1669, 6 November 1967.

“Confidential-Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1707, 11 November 1967.

“Confidential-British Embassy-Ankara”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, No: 2214/839, 14 November 1967.

“Confidential-Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, 14 November 1967.

“Confidential-Cyprus: Arrest of Mr. Denktash”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1669, 2 November 1967.

“Confidential-Denktash – 2 POL 87/12/9”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, 10 November 1967.

“Confidential-Flash Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1649, 3 November 1967.

“Confidential-Flash Commonwealth Office to Nicosia”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1259/2, 2 November 1967.

“Confidential-Immediate Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1637, 1 November 1967.

“Confidential-Immediate Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1679, 7 November 1967.

“Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 917, 1 November 1967.

“Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 920/2, 2 November 1967.

“Confidential-Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 942, 8 November 1967.

“Confidential-Immediate Washington to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 3443, 2 November 1967.

“Confidential-Priority Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1641, 2 November 1967.

“Confidential-Priority Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1653, 3 November 1967.

“Confidential-Priority Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1714, 13 November 1967.

“Confidential-Priority Athens to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 1148, 3 November 1967.

“Confidential-Priority Nicosia to Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 924, 3 November 1967.

“Confidential-Priority U.K. Mission New York to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 2952, 1 November 1967.

“Confidential-Ankara to Foreign Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 34, 16 November 1967.

“Immediate Nicosia to Commonwealth Office”, *FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash*, Telegraph No: 913, 31 October 1967.

ABD (Foreign Relations of The United States) Arşiv Belgeleri

“Maintaining Momentum of Makarios Visit”, *National Security Action Memorandum No. 169*, The White House Washington June 28, Declassified: 1962, E.O. 12366, Sec. 3.4, NLK-94-5, R1 SKF, NARA 11.12.1993, E.T. 14.03.2018.

“Telegram from the Embassy in Cyprus to the Department of State-Nicosia, January 16, 1963, 4 p.m.”, *Foreign Relations of The United States*, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Document, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/ch6>, E.T. 12.5.2018.

“Telegram from the Embassy in the United Kingdom to the Department of State-London, January 5, 1962, 6 p.m.”, *Foreign Relations of The United States*, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey, Document, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/ch6>, E.T. 12.5.2018.

KKTC Arşiv Belgeler

“Sayın Denктаş ve Arkadaşları Serbest Bırakıldılar”, *Kıbrıs Türk Enformasyon Merkezi*- Lefkoşa, Tarih: 12 Kasım 1967, No: 1.

Kıbrıs Türk Enformasyon Merkezi Basın Bülteni, No.3 ve 2 Kasım 1967 tarihli belge.

Basılı Eserler

Arcayürek, Cüneyt, “Denктаş...”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 15 Ocak 2012, <http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/312828/Denktaş8230.html>, E.T. 12.04.2018.

Arık, Umut, “Kıbrıs Krizi”, *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1 (Haziran 2011), s. 3-21.

Batur, Nur, *Rauf Denktaş-Yeniden Yaşasaydım*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

Crawshaw, Nancy, *The Cyprus Revolt*, London 1978.

Denktash, Rauf, *Part I-The Man*, Central Foreign Policy Files, Cyprus 1969.

Denктаş, Rauf R., *12'ye 5 Kala*, Ankara 1966.

Denктаş, Rauf R., *Karkot Deresi*, İstanbul 1997.

Denктаş, Rauf R., *Kıbrıs Girit Olmasın*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

Denктаş, Rauf R., *Rauf Denktaş'ın Hatıraları (1965)*, C II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997.

Denктаş, Rauf R., *Rauf Denktaş'ın Hatıraları (1967)*, C IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997.

Denктаş, Rauf R., *Rauf Denktaş'ın Hatıraları (1968)*, C V, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2000.

Denктаş, Rauf R., *Rauf Denktaş'ın Hatıraları*, C X, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2000.

Erol, Hande, “Rauf Denktaş'ın Ankara'daki Zorunlu İkamet Yılları ve Faaliyetleri (1964-1968)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, VIII/13 (2015), s. 389-408.

Fenmen, Nermin, *Kurtuluş'tan 12 Eylül'e Yakın Tarihimize Kısa Bir Bakış*, ODTÜ'ler Bülteni, Ankara 2005.

Kasımoğlu, Erten, *Eski Günler Eski Defterler*, Yorum Yayıncılık, Lefkoşa 1991.

Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, Kıbrıs Hükûmet Matbaası, Lefkoşa 1960.

Kızılyürek, Niyazi, “Bir Adayı Bölmeye Adanmış Bir Ömür”, *İzmir.net*, 18 Ocak 2012, <http://www.izmirizmir.net/niyazi-kizilyurek-bir-adayi-bolmeye-adanmis-bir-omur-y2181.html>, E.T. 11.02.2018.

Kızılyürek, Niyazi, *Glafkos Klerides Tarihten Güncelliğe Bir Kıbrıs Yolculuğu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Oberling, Pierre, *Bellapais'e Giden Yol "Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs'a Zorunlu Göçü"*, çev. Mehmet Erdoğan, Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1987.

Oran, Baskın (Editör), *Türk Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Uluçevik, Tugay, "Millî Kahraman Rauf R. Denктаş", *Önce Vatan Gazetesi*, <http://www.oncevatan.com.tr/mill-kahraman-rauf-r-denktas-makale,27679.html>, E.T. 12.05.2018.

Tamçelik, Soyalp, "BM Güvenlik Konseyi'nin Kıbrıs'la İlgili Aldığı Bazı Kararların Özellikleri ve Analitik Değerlendirmesi (1964-1992)", *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, VIII (2013) 12, s. 1229-1268.

Tamçelik, Soyalp, "Kıbrıs'ta Birleşmiş Milletler'in Çözüm Plânlarına Göre Garantiler Meselesi", *2011 KKTC Çalıştayı Fırsatlar ve Tehditler (5 Mart 2011)*, Soyalp Tamçelik (ed.), Avrasya Ekonomik İlişkiler Derneği ve KKTC Dış Basın Birliği, Ekoavrasya Yayınları, Ankara, 2012, s. 49-106.

Yamak, Kemal, *Gölgede Kalan İzler; Gölgeleşen Bizler*, Doğan Kitap, İstanbul 2006.

Ek 1:

En Clair
 IMMEDIATE NICOSIA TO COMMONWEALTH OFFICE
 No 913 31 October, 1967
 UNCLASSIFIED

Addressed to C.O. telegram No. 913 of 31 October
 Repeated for information to:- Ankara, Athens, U.K.Mis New York
 and Saving to:- Washington.

Following is text of Press release made this evening
 by the Cyprus Public Information Office.

Begins:-

This morning three unknown persons landed secretly
 by boat in the area of Ayios Theodoros, Karpas Peninsular.
 After being spotted, they were arrested by joint action of
 the National Guard and the Police. The arrested persons were
 later identified as:-

Raouf Denktash?
 Osman Edjan Konouk?
 and Errol Ibrhaim?

While being interrogated, Denktash said he came to Cyprus on
 a secret mission to put into effect certain orders and
 directions of the Turkish Government. As stated by the
 arrested, the boat was carried by a Turkish vessel up to the
 territorial waters of Cyprus. Both Denktash and the other
 two persons arrested were armed. Amongst other things, a
 valise was seized containing important documents.

Ends.

2. Denktash is President of the Turkish (Cypriot) Communal
 Chamber; after visiting Turkey in 1964 he was refused re-entry
 to Cyprus. He reportedly made a clandestine visit to the
 North coast during the August 1964 fighting and has since been
 in Ankara.

C.O. please pass to U.K.Mis New York 140 and Saving to
 Washington.

Sir N. Costar

[Repeated as requested]

DEPARTMENTAL DISTRIBUTION ADVANCE COPIES SENT
 C.O. M.E.W.U.N.D. F.O. Central Dept
 News Dept D.D. & P.U.S.D.
 J.I.R.D. U.N.D.
 J.I.P.G.D. DIS MOD

bbbbb

RECEIVED
 ARCHIVE 3
 -2 NC
 CC 1/10

1

PA
 15
 2/11

Kaynak: "Immediate Nicosia to Commonwealth Office", FCO 9-56 Political Arrest of Rauf Denktash, Telegraph No: 913, 31 October 1967.

Ek 2:

Telegram from the Embassy in the United Kingdom to the Department of State Source

London, January 5, 1962, 6 p.m.

2518. British Government seriously concerned over statement January 4 by President Makarios of Cyprus that he would seek amendment certain provisions Cyprus constitution.¹ In talk with Ambassador January 5, Jamieson of Central Department said Makarios effort this direction not only illegal in terms basic agreement but could stimulate communal violence in Cyprus.

As consequence:

1. UK instructing Embassy Athens see Greek Government and state move by Makarios could provoke crisis reopening Cyprus settlement and possibility invocation treaty of guarantee. UK desires avoid this at all costs. Embassy to ask Greeks to urge moderation on Makarios.
2. Although doubting representations to Turks would be helpful at moment, British Ambassador to urge patience on Turkish Government. UK does not desire, however, raise question treaty of guarantee with Turks at this point.
3. UK Embassy Cyprus will also be instructed urge moderation on Makarios.
4. UK Embassy Washington being instructed review various UK messages with Department and request some parallel US action.²

Jones

^{*} Source: Department of State, Central Files, 780A.00/1 – 562. Confidential. Repeated to Athens, Ankara, and Nicosia.

¹ In the January 4 statement, Makarios stated that he would “disregard or seek revision” of parts of the Cypriot Constitution because their abuse by the Turkish minority was endangering the Republic’s existence.

² In telegram 302 to Nicosia, January 6, the Department noted that the British request for parallel action had been relayed on January 5. The telegram requested the Embassy’s analysis of the internal situation in Cyprus. (Department of State, Central Files, 780A.00/1 – 562) In telegram 318 from Nicosia, January 8, the Embassy reported that “we doubt that Makarios actually intends press for constitutional revision at this time,” and that the British High Commission shared this judgment. However, both Wilkins and the High Commissioner planned to “counsel moderation” at separate meetings with Makarios. (Ibid., 780A.00/1 – 862)

Kaynak: “Telegram from the Embassy in the United Kingdom to the Department of State- London, January 5, 1962, 6 p.m.”, *Foreign Relations of The United States*, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey.

Kudüs'te Savaş Hukuku ve Toplumlararası Yeni Düzenin Oluşumu (1914-1920)

Umut Karabulut*

Giriş

Sanayileşme sonrası dönem, makineleşmeye yönelik teknolojinin muazzam gelişmeler gösterdiği bir süreci beraberinde getirmiştir. Klasik dönemde gerek kitle imha silahlarının olmayışı gerekse de diplomasinin modern dönemlerde olduğu kadar gelişme kaydetmemesi gibi gerekçelerle, savaşlarda kullanılacak yöntemlere, silahlara ve harp esirlerine yönelik herhangi uluslararası düzenleyici kurallar ortaya çıkmamıştı. Modernite öncesi dönemin savaşları genelde cephe savaşları şeklinde gerçekleşmiş, sivil kitlelerin yaşadığı kamusal alanlara yayılacak çapta gelişme göstermemişti. Ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren savaşların yıkıcı etkilerinin şehirlerde ve diğer kamusal alanlarda hissedilmeye başlanması, insanlık tarihinde ilk kez, savaşlara yönelik birtakım düzenlemelerin ortaya çıkması gereğini doğurmuştur.

Genel anlamda devletler hukuku içerisinde incelenebilecek olan “savaş hukuku” ile ilgili ilk sözleşmelerin de 19. yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir. 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi ile hasta ve yaralılara yeteri kadar bakım yapılması, sağlık personeli ve ulaşım yollarının korunması ve sağlık hizmeti gören kişilerin ve yerlerin tanınması için -kızıl haç- gibi simgeler kullanılması kararı alınmıştır. Osmanlı Devleti bu anlaşmayı bir yıl sonra imzalamış ve Kızılay örgütünün kurulmasına yol açacak birtakım teşebbüsler de bu gelişmenin ardından ortaya çıkmıştır. 1899 tarihine gelindiğinde kara ve deniz savaşlarında uyulacak kuralları belirleyen ve savaşlarda, balonlardan mermi ve patlayıcı fırlatılmasını bir süreliğine kısıtlayan birtakım sözleşmelerin imzalandığı I. La Haye Sözleşmesi imzalanmıştır¹. 1907 tarihli II. La Haye Konferansı'nda ise 44 ülke temsilcileri bir araya gelmiştir². Bu konferansların kararları, devletlerarası

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, ukarabulut@pau.edu.tr ORCID: 0000-0002-3947-9173

1 *Düştur*, 1. Tertip, C VII, s. 307.

2 M. Yasin Aslan, “Savaş Hukukunun Temel Prensipleri”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 79, s. 238-239.

savaş hukukunun ve Osmanlı Devleti'nin bilhassa Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde uygulayacağı muhasım devlet politikasının temelini oluşturmuştur. Bu politika, Birinci Dünya Savaşı boyunca pek çok farklı alanda uygulamaya konulmuştur. Bunlar içerisinde en çok dikkati çekenler: Kapitülasyonların kaldırılması, konsoloslukların kapatılması, yabancı postanelerin kapatılması, yabancı okulların kapatılması, gümrüklerin düzenlenmesi, yabancı şirketlerin Osmanlı kanunlarına tabii tutulması ve muhasım devlet tebaasına yönelik birtakım uygulamalar olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı topraklarında bulunan muhasım devlet tebaasının ne şekilde ortaya çıktığına yönelik tarihsel bir arka plan sunacak olursak, Batı ile ticari bütünleşmenin arttığı döneme dek gidilmesi gerektiği görülür. Osmanlı Devleti'nin, Batı ile ticari bütünleşmesi arttıkça Osmanlı ülkesinde iş yapan Batılı tüccarların sayısı da artış göstermiştir. Bunlar genellikle İstanbul, Selanik, İzmir ve Beyrut gibi liman şehirlerinde iş yapan ve *zimmi, müste'men* ya da *levanten* şeklinde adlandırılan yabancılardır. Batı ile bütünleşme ve Osmanlı ülkesinde iş yapan yabancılardan hukuki durumlarının tanımlanması gerekliliği, 1869 tarihinde *Tabiyet-i Osmaniye Nizamnamesi'nin* kaleme alınmasına yol açmıştır³. Bu nizamname ile Osmanlı tebaasından olanların hukuki durumu açıklığa kavuşmuş aynı zamanda Gayrimüslimlere yönelik ifadeler de bir standarda kavuşmuştur. Buna göre Gayrimüslimler için barış döneminde “ecnebi”, savaş dönemlerinde ise “muhasama” ifadeleri kullanılmaya başlanmıştır.

Savaş yıllarında muhasım devlet tebaasına yönelik uygulamaların inceleneceği Kudüs şehri ise, ticaretin aksine dini bir merkez olarak sesini duyurmuştur. Şüphesiz yukarıda anılan merkezler kadar kozmopolit bir yapıya sahip olan Kudüs, Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman, 1913 yılında yayımlanan vilayetlere dair geçici bir kanuna göre müstakil mutasarrıflık olarak idare edilmektedir⁴. Savaşın başlangıcıyla birlikte bilhassa kapitülasyonların kaldırılması ve konsoloslukların kapatılması gibi savaş hukuku içerisinde değerlendirilebilecek gelişmeler Kudüs'ün sosyal yapısında etkili olmuşsa da bu dönemin yapısını esas olarak şekillendiren, Kudüs'te Arap-Yahudi temelli bir sistemin görülmesine yol açacak gelişmeler olmuştur.

Savaş öncesi Filistin bölgesinin nüfus tespitini gerçekleştirmek güç bir iştir. Kabaca 689.000 ile 800.000 arasında bir nüfusun bölgedeki varlığı tahmin edilmektedir.

3 *Düstur*, 1. Tertip, C I, s. 16-18.

4 Ali Fuat Öreng, “Mutasarrıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C XXXI, s. 377-379.

Bu belirsizliğin temel nedeni, istatistiklerin, farklı yıllara ait Osmanlı nüfus kayıtları, Siyonist kayıtlar, seyyahlar, konsolosluk kayıtları ve 1922 yılına ait İngiliz nüfus istatistiklerine ait olmasında yatar⁵. Belirsizliğin bir diğer nedeni ise, aşağıda örnekleriyle ele alınacağı üzere, 1914-1917 yılları arasında gerçekleşen tabiiyet değişikliklerinin fazla oluşudur.

Osmanlı Devleti, savaşın çıkmasının ardından ilk iş olarak Kudüs'te bulunan muhasım devletlere ait tebaanın ve bunlar dışındaki yabancıların kaydını gerçekleştirmiştir⁶. Bu işlem için Kudüs'te bulunan yabancı uyrukluların kayıtlarının gerçekleşeceği boş beyanname suretlerinin şehre gönderildiği⁷ ve alınan beyannamelerde eksiklik tespit edildiği takdirde halen Kudüs'te bulunan şahıslardan yenilerinin istendiği; sürgün ve tard edilenlerin ise gittikleri yerlerin tespitinin gerçekleştiği görülmüştür⁸. Beyannamelerin belirli bir süre içerisinde doldurulması ve Osmanlı Devleti makamlarına teslim edilmesi de talepler arasındadır. Bununla birlikte savaş içerisinde Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinden olan Avusturya-Macaristan tebaası vatandaşlarının beyanname verme sürelerini geçirdikleri hallerde dahi daha ılımlı muameleye tabii tutuldukları görülmüştür⁹.

Kudüs'te uygulanacak olan muhasım devlet tebaasına yönelik savaş hukukunun en belirleyici ögesi; 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'nin her yerinde geçerli olmak üzere kapitülasyonların kaldırılması kararı olmuştur. Böylelikle Osmanlı Devleti, ekonomik ve hukuki birtakım eşitlikçi düzenleme haklarına sahip olduğu kadar, savaş şartları içerisinde güvenliği sağlayabileceği toplumsal yetkilere de kavuşmuştur. Nitekim kapitülasyonlar döneminde tebaa-i ecnebiyeden birisinin Osmanlı makamları tarafından herhangi bir muameleye tabii tutulması güç bir durumdur. Kapitülasyonların kaldırılmasının Osmanlı topraklarında bulunan tüm unsurları ilgilendiren olumlu bir yanı da vardır. Bu olumlu gelişme, ülkenin her bölgesindeki unsurlar arasında tam bir eşitlik ve aynı yasal sistemin uygulanmaya başlaması olmuştur. Bu söylemin, kapitülasyonların kaldırıldığı dönem içerisinde Osmanlı yönetimi tarafından, bilhassa tedirginlik yaşayan tebaa-i ecnebiyeye yönelik olarak geliştirildiği söylenebilir. Ancak bu

5 Jacobson Abigail, *From Empire to Empire, Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse University Press, New York, 2011, s. 3.

6 *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, DH. EUM. 5. Şb., 4/45, 9 Muharrem 1333; 27 Kasım 1914.*

7 *BOA, DH. EUM. ECB, 12/42, 6 Şevval 1335; 26 Temmuz 1917.*

8 *BOA, DH. EUM. ECB, 5/6, 7 Receb 1334; 10 Mayıs 1916.*

9 *BOA, DH. EUM. ECB, 1/25, 15 Şaban 1333; 28 Haziran 1915.*

söyleme karşın, Kudüs kentinde kapitülasyon hakkını kaybeden Hristiyanlar arasında bir panik havası hâkim olmuştur. Çünkü şehirde İtilaf Devletleri aleyhine birtakım gösteriler başlamış ve yerel cemaatlerin Avrupalı destekçilerinden gelen başışlarının kesilmesi söz konusu olmuştur¹⁰. Bilhassa Rum Ortodoks Kilisesi'nin ciddi bir mali sıkıntı içerisine girdiği görülmüştür. Savaşın başlaması ile birlikte Kudüs'e gelen Hristiyan hac kabilelerinin sekteye uğraması, bu kurumu ciddi bir gelir kaybına uğratmıştır. Başlangıçta Ortodoks iş adamları, Credit Lyonnaise, Yunan ve Rus hükümetleri gibi çeşitli kaynaklardan 100 bin Fransız Frangı borç alarak durumu telafi etmeye çalışan kilise, bir süre sonra Siyonist örgütlere toprak satmaya başlamıştır¹¹. Satışlar, tahmin edilebileceği üzere ilerleyen dönemin Arap-Yahudi temelli toplumsal ayrımın yaşanmasında önemli etkenlerden bir tanesi olmuştur. Ayrıca Kilisenin bu uygulamaları, kendisini Kudüs'teki Türk yetkililer nezdinde şüpheli duruma düşürmüştür.

Kapitülasyonların kaldırılmasının bir sonucu olarak savaşın hemen ilk aylarında İngiliz, Fransız ve Rus tebaasından muzır ve şüpheli görülenlerin ülkenin başka bölgelerine gönderilmesi için bir karar alınmıştır¹². Bu süreçte savaştan ilk ve en yüksek derecede etkilenen grubun, İngilizler olduğu söylenebilir¹³. Göç ettirmelerde güvenlik probleminin de hayli önemli bir seviyede gözetildiği; düvel-i muhasama tebaasının tren yolunun geçtiği güzergâhlardan uzak bir yerlere sevk işleminin gerçekleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır¹⁴. Ancak ileride açıklanacağı üzere uluslararası baskılardan kaçınmak maksadıyla olsa gerek, hükûmete sadık görülen bazı muhasım devlet tebaasının Kudüs, Suriye, Halep ve Beyrut gibi bazı yerlerde yerlerinde bırakılmalarının istendiği de görülmüştür¹⁵.

Muhasım devlet tebaasına uygulanacak olan muamelenin bir süre sonra sınır dışı etmelerle devam ettiği görülmüştür. İngiltere ve Fransa'nın konsolosluk yetkilileriyle şehirde yerleşik vatandaşlarının, Osmanlı topraklarından ayrılmalrı yönündeki bir yazı, Dâhiliye Nezareti'nden Kudüs ve Halep'teki mülki amirlere

10 Jacobson Abigail, *From Empire to Empire, Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, s. 25.

11 Roberto Mazza, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle East Studies*, Vol: 45, No: 2 (Mart 2009), s. 214.

12 BOA, DH. EUM 5. Şb., 7/32, 15 Safer 1333; 2 Ocak 1915.

13 Roberto Mazza, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", s. 213.

14 BOA, DH. ŞFR., 53/126, 12 Receb 1333; 26 Mayıs 1915.

15 BOA, DH. ŞFR., 53/146, 15 Receb 1333; 29 Mayıs 1915.

gönderilmiştir¹⁶. Çok geçmeden bu muamelenin Birinci Dünya Savaşı'na katılan İtalyan tebaaya da teşmil ettiği görülmüştür. Kudüs'te yerleşik İtalyan tebaa, diğer muhasım devlet tebaasının tabii tutulduğu muameleye maruz kalmış ve ikametleri uygun görülmeyenler sürgün edilmiş; kadın, çocuk ve ehl-i namus olanlar ise uygulamadan muaf tutulmuşlardır¹⁷. Ayrıca Kudüs'te mukim birtakım Yahudi'nin de sınır dışı edildiği, Yafa'daki Siyonist makamların tahminine göre yedi ila sekiz bin civarında bir nüfusun Kudüs'ten İskenderiye'ye gönderildiği kayıtlara geçmiştir¹⁸. Yahudiler arasında gönderilenlerin çoğunluğu Rus tabiiyetinde olanlardır. Ancak siyasi liderler ve Osmanlı vatandaşı olmakla birlikte farklı topluluk liderlerinin de bölgenin dışına gönderildiği görülmüştür. Örneğin 1915 yılında İstanbul'a gönderilen David Ben Gurion ve Yitzhak Ben-Zvi gibi sonranın önemli liderleri¹⁹ de bu kapsam dâhilindedirler²⁰. Şu hâlde bu tür uygulamalar, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı faaliyet yürütenlere yönelik olduğu gibi, şüphe duyulan kişileri de kapsamıştır.

Bu esnada muhasım devlet konsolosluklarının kapatıldığı da görülmüş, Kudüs'teki İtalyan, Rus ve Karadağ konsoloslarının görevlerinin vekâleten Amerikan Konsoloslugu tarafından yürütülmesi, Fransa tebaası işlerine ise İspanya konsolosunun bakması kararı alınmıştır²¹. Böylece şehirde kalmaya devam eden muhasım devlet tebaasının (birtakım dinî yetkililer, sağlık görevlileri vb.) hukuklarının korunması işini üstlenen makamlar da belirlenmiştir.

Bir takım düvel-i muhasama tebaasının ise mütekabiliyet esasları gereği Osmanlı esirleri ile mübadele edilebilmeleri maksadıyla alıkoyuldukları görülmüştür²². Savaşın hemen başlangıcında, Rusya'daki Osmanlı tebaasının yurda gelişine kadar Kudüs'teki Rus tebaanın başka bir yere gitmesine izin verilmemiştir²³. Ayrıca 1917 yılında Kudüs mutasarrıflığına çekilen bir telgrafta, düvel-i muhasama

16 BOA, DH. EUM. 5. Şb., 3/19, 20 Zilhicce 1332; 18 Ekim 1916.

17 BOA, DH. EUM. 5. Şb., 23/7, 6 Cemaziyelahir 1334; 10 Nisan 1916.

18 Jacobson Abigail, *From Empire to Empire, Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, s. 29.

19 Ben Gurion, 1948 yılında kurulan İsrail devletinin ilk başbakanı (1948-1954), Ben-Zvi ise ikinci cumhurbaşkanı (1952-1963) olarak görev yapmışlardır.

20 Jacobson Abigail, *From Empire to Empire, Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, s. 29-30.

21 BOA, DH. ŞFR. 54/407, 29 Şaban 1333; 12 Temmuz 1915.

22 Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", *Atatürk Dergisi*, C IV, S. 2 2004, s. 162.

23 BOA, DH. ŞFR. 46/157, 14 Zilhicce 1332; 04 Ekim 1914.

tebaasından olup Osmanlı esirleri ile mübadelesinde mahzur görülen olup olmadığının bildirilmesi istenmiştir²⁴. Nitekim bir süre sonra İngiliz İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti Bern itilafnâmeleri adındaki sözleşmeleri imzalayarak esir ve yaralı değişim protokollerini devreye sokacaktır²⁵.

Savaş Dönemi Kudüs'ünün dikkat çekici en önemli toplumsal gelişmelerinden bir tanesi tabiiyet değiştirme taleplerine karşı Osmanlı Devleti'nin verdiği tepkilerdir. Bu talepler, muhasım devlet tebaasının, yerleşik çıkarlarını koruma çabasıyla Osmanlı tabiiyetine girmeleri veya bir takım dinsel veya ideolojik sebeplerle Osmanlı tabiiyetinden çıkmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı tabiiyetine girme işinin savaş öncesi dönemde kapitülasyon hukuku neticesinde gerçekleştiği söylenebilir. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla ortaya çıkan hukuki boşluğu doldurmak adına 8 Mart 1915 tarihinde “Memalik-i Osmaniye’de Bulunan Ecnabilerin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat” yayınlanmıştır²⁶. Böylelikle Osmanlı tabiiyetine geçme işi, diğer devletlerde yürürlükte olan kanun hükümleriyle aynı hale gelmiştir²⁷.

Savaşın başlamasının ardından muhasım devlet tebaasından olup, Osmanlı tabiiyetine geçmek isteyenler için bir müddet belirlenmiş ancak Filistin bölgesinde olup bu süre içerisinde müracaat etmeyenlerin talepleri, müddetin bitmesine bakılmaksızın işleme konulmuştur²⁸. Bu nedenle başlangıçta müracaat etmeyenlerin, ileriki bir süreçte müracaat edebilecekleri düşünülerek ihraçlarından kaçınılmış²⁹, ancak savaşın ilerleyen yıllarında Osmanlı tebaasından ayrılanların teb'id (uzaklaştırma, kovma) edilmelerine başlanmıştır³⁰. Bu tür uygulamaların ne denli zor olabildiği, bazı aksaklıkların ortaya çıkması neticesinde anlaşılabılır. Kudüs'teki birtakım İtalyanların zorla Osmanlı tabiiyetine dâhil edildiklerine yönelik şikâyetler üzerine Amerikan konsolosluğu devreye girmiş ve bu durumu Osmanlı Devleti nezdinde sorgulamıştır³¹. Hatırlanacağı üzere savaş esnasında İtalyanların hukukunu koruma görevini Amerikan konsolosluğu üstlenmişti.

24 BOA, DH. ŞFR, 76/191, 25 Receb 1335; 17 Mayıs 1917.

25 Erdal Yılmaz, “Bern İtilafnâmeleri 1917-1918 Osmanlı Devleti-İngiltere-Fransa”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C XV, S. 2 Aralık 2013.

26 *Düstur*, 2. Tertip, C VII, s. 458-459.

27 BOA, DH. EUM. ECB, 1/28, 20 Şaban 1333; 03 Temmuz 1915.

28 BOA, DH. İ. UM. EK, 91/69, 13 Rebiülahir 1333; 28 Şubat 1915.

29 BOA, DH. İ. UM. EK, 91/69, 13 Rebiülahir 1333; 28 Şubat 1915.

30 BOA, DH. EUM. D Şb, 17/51, 18 Ramazan 1335; 8 Temmuz 1917.

31 BOA, HR. ŞTS, 2130/28, 4 Rebiülevvel 1334; 10 Ocak 1916.

Tabiiyet değiştirme meselesinde en önemli toplumsal gruplardan bir tanesi Filistin bölgesinde ikamet eden veya bölgeye gelme maksadı taşıyan Yahudiler olmuştur. Osmanlı Devleti, kendi tabiiyetine girmek isteyen Yahudilere kolaylık göstermiş, bu yönde bir telgrafi, Kudüs Mutasarrıflığı'na iletmiştir³². Henüz savaşa dâhil olmadığı bir dönemde bu yönde karar almış olan Osmanlı Devleti, bölgedeki Yahudi cemaati kontrolünde tutabilmek maksadıyla olsa gerek, vatandaşlık işlemlerinin kolaylıkla yürütülmesini amaçlamıştır. Nitekim bu iradenin sonuçları da ortaya çıkmıştır. 1915 yılının başlarında, Kudüs'te ikamet eden Düvel-i Muhasama tebaasından otuz üç Yahudi ailenin Osmanlı tabiiyetine geçtikleri görülmüştür³³. Ancak Osmanlı tabiiyetinden çıkan Yahudilere de rastlanmıştır. Bu tip durumlarda tabiiyet değiştirme işlemleri tamamlanana dek bu durumda olanlar yerlerinde tutulmuş, aynı zamanda Rusya ile savaşa girildikten sonra zevç (koca) ve ebeveynleri Rusya'da olan Yahudi kadın ve çocuklarla ilgili de herhangi bir işlem yapılmamıştır³⁴.

Osmanlı Devleti'nin, kendi tabiiyetinden olmayan Yahudilerin bölgeye giriş çıkışları ve ikamet durumları konusunda titiz davrandığı söylenebilir. Hiç şüphesiz bu titizlik, savaş şartları içerisinde bölgenin kontrol ve güvenliğini sağlama endişesinden kaynaklanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın sonlarından itibaren, bölgeye yönelik Yahudi göçünü engellemeye çalıştığı, bunu da hâkimiyetinin devamlılığı açısından önemli gördüğü için gerçekleştirdiği söylenebilir³⁵. Nitekim henüz daha savaş başlamadan bu yönde önlemler alan Osmanlı Devleti, Yahudilerin ecnebi pasaportuyla Filistin'e hicret etmelerine müsaade edilmemesi ve ancak Osmanlı tabiiyetine haiz olan ve Osmanlı pasaportu taşıyanların giriş işlemlerinin gerçekleşmesiyle ilgili bir karar almıştır³⁶. Görüleceği üzere bölgenin dinsel yönden büyük önem taşıyor oluşu, Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik Yahudi göçünü kontrol altında tutma zorunluluğunu doğurmuştur. Benzer yönde bir önlem ise 1914 yılının haziran ayında alınmıştır. Bu tarihte birtakım Yahudi'nin pasaportlarını vize ettirmeden Filistin'e giriş yaptığı görülmüş, bu usulsüzlük üzerine Osmanlı yönetimi bir tahkikat başlatmıştır. Beyrut Vilayeti ile Kudüs Mutasarrıflıkları nezdinde gerçekleşen tahkikat sonucunda

32 BOA, DH. ŞFR, 42/181, 8 Şaban 1332; 2 Temmuz 1914.

33 BOA, DH. İD, 61/2, 20 Rebiülahir 1333; 7 Mart 1915.

34 BOA, DH. ŞFR, 48/211, 12 Safer 1333; 30 Aralık 1914.

35 Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 79.

36 BOA, DH. ŞFR, 41/63, 27 Cemaziyelahir 1332; 23 Mayıs 1914.

sorumlu olanların cezalandırılması talep edilmiştir³⁷. Savaş başladıktan sonra ise Filistin'e başka bölgelerden gelen Yahudilerin hiçbir koşulda yerleşmelerine izin verilmeyeceği, ziyaret için gelenlerin ise üç aydan fazla kalamayacakları ile ilgili bir karar alınmıştır³⁸. Bu karar üzerine bir miktar Amerikalı Yahudi'nin bir daha dönmek üzere bölgeyi terk ettiği görülmüştür³⁹.

O tarihte ulusal bir devlete sahip olmayan Yahudiler, bilhassa Amerika Birleşik Devletleri (ABD) kamuoyunda birtakım meseleleri gündeme getirerek seslerini duyurmayı başarmışlar ve bu durum Osmanlı yöneticilerini Yahudilerle ilgili konularda daha dikkatli karar almaya zorlamıştır. Savaşın hemen başında Yafa'dan çıkarılan Yahudilerin Port Sait ve İskenderiye gibi liman şehirlerinden bütün dünyaya protesto telgrafları çektikleri görülmüştür. Bu telgraflar bilhassa Amerikan kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhinde etkiye yaratmıştır⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden hemen sonra Yahudilerle ilgili birçok konu gündeme gelmiştir. Örneğin Kudüs'ün bazı kazalarında muhasım devlet tebaasından olan birtakım Yahudilere kötü davranan yerli halk cezalandırılmıştır⁴¹. Bir başka hadisede ise olaylara karışmış birtakım Yahudi'nin tutuklanması neticesinde ABD'nin olaylara tepki gösterdiği, bu durumun Osmanlı dış politikasını olumsuz etkilediği ve neticede daha dikkatli davranılması gerektiğiyle ilgili bir yazının Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kudüs Mutasarrıfı Mithat Bey'e iletiliği görülmüştür⁴². Bir süre sonra ise ABD'den kalkan bir geminin bir takım Yahudi'yi almak üzere Hayfa limanına geleceği öğrenilmiştir⁴³.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kudüs şehrinde uygulamaya çalıştığı savaş hukuku, kendisi için olduğu kadar bölgenin geleceği açısından da büyük önem ve zorluklar barındırmıştır. Osmanlı Devleti'nin şehirde kurmuş olduğu düzen, uzun süre herhangi büyük bir sorunun ortaya çıkışına yol açmadan uygulanmıştır. Ancak savaş yılları içerisinde görülmeye başlanan iki önemli ve olumsuz etken, bu düzenin değişmesine yol açmıştır. Bunlardan ilki Osmanlı

37 BOA, DH. ŞFR, 42/4, 20 Receb 1332; 14 Haziran 1914.

38 BOA, DH. SIS, 2157/2, 27 Safer 1333; 14 Ocak 1915.

39 BOA, DH. SIS, 2157/2, 27 Safer 1333; 14 Ocak 1915.

40 BOA, DH. ŞFR, 49/216, 21 Rebiülevvel 1333; 06 Şubat 1915.

41 BOA, DH. ŞFR, 49/198, 17 Rebiülevvel 1333; 02 Şubat 1915.

42 BOA, DH. ŞFR, 50/1, 29 Rebiülevvel 1333; 14 Şubat 1915.

43 BOA, DH. ŞFR, 50A/195, 2 Zilkade 1333; 11 Eylül 1915.

Devleti'nin muhasım devlet tebaasına uyguladığı birtakım politikaların bölgedeki hassas dengeleri değiştirmeye başlaması olmuştur. Kudüs gibi her cemaat ve topluluğun belirli haklar çerçevesinde oluşturdukları bir takım dini ve geleneksel uygulamalar ve bunların sonucunda yerleşik hale gelmiş bölgenin düzeni, Osmanlı kontrolünün zayıflamaya başlaması ile birlikte sarsıntıya uğramıştır. Üç semavi din ve çeşitli mezhepler için kutsal sayılan şehrin, bu inanç temsilcileri tarafından uygulanan ritüellerindeki ahenk ve hiyerarşik düzen önemli ölçüde tahrip olmuş ve bölgenin sükûnete kavuşması (belki de günümüze dek geçen süre içerisinde) mümkün olmamıştır.

İkincisi ise Osmanlı Devleti'nin bölgedeki kontrolü kaybetmesiyle birlikte bazı unsurların, Siyonizm'i güçlendirici birtakım faaliyetlere yol açan uygulamaları olmuştur. Bu unsurlar, kendi kurumlarının maddi zorluğundan dolayı Siyonistlere toprak satmak durumunda kalan Ortodoks Kilisesi örneğinde veya bölgedeki Yahudileri güçlendiren birtakım uygulamalara imza atan İngiliz işgal yönetiminde görülebilir. Bölgede görülen Siyonizm hareketi, Filistin Milli Hareketi'nin oluşumuna yol açmıştır.

Nihayetinde Kudüs şehri Osmanlı yönetiminin ortadan kalkmasıyla birlikte, Pandora'nın açıldıktan sonra dört bir tarafa saçılıp bir daha toplanamayan kötücül kutusu misali, günümüze dek sorunlarla hemhal olmuş bir yer görünümünden kurtulamamıştır.

Kaynaklar

Resmî Yayınlar

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

BOA, *DH. EUM.* (Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti) 5. Şb., 4/45, 9 Muharrem 1333, 27 Kasım 1914.

DH. EUM. 5. Şb., 7/32, 15 Safer 1333; 2 Ocak 1915.

DH. EUM. 5. Şb., 23/7, 6 Cemaziyelahir 1334; 10 Nisan 1916.

DH. EUM. 5. Şb., 3/19, 20 Zilhicce 1332; 18 Ekim 1916.

DH. EUM. D. Şb., 17/51, 18 Ramazan 1335; 8 Temmuz 1917.

BOA, *DH. EUM. ECB.* (Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecanib Kalemi), 1/25, 15 Şaban 1333, 28 Haziran 1915.

DH. EUM. ECB., 1/28, 20 Şaban 1333; 03 Temmuz 1915.

DH. EUM. ECB., 12/42, 6 Şevval 1335; 26 Temmuz 1917.

DH. EUM. ECB., 5/6, 7 Receb 1334; 10 Mayıs 1916.

BOA, *DH. İ. UM. EK.* (Dâhiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri), 91/69, 13 Rebiülahir 1333, 28 Şubat 1915.

DH. İ. UM. EK., 91/69, 13 Rebiülahir 1333; 28 Şubat 1915.

BOA, *DH. İD.* (Dâhiliye Nezareti, İdare), 61/2, 20 Rebiülahir 1333; 7 Mart 1915.

BOA, *DH. SYS.* (Dâhiliye Nezareti, Siyasi Kısım), 2157/2, 27 Safer 1333; 14 Ocak 1915.

DH. SYS., 2157/2, 27 Safer 1333; 14 Ocak 1915.

BOA, *DH. ŞFR.* (Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi), 41/63, 27 Cemaziyelahir 1332; 23 Mayıs 1914.

DH. ŞFR. 42/4, 20 Receb 1332; 14 Haziran 1914.

DH. ŞFR. 46/157, 14 Zilhicce 1332; 04 Ekim 1914.

DH. ŞFR. 48/211, 12 Safer 1333; 30 Aralık 1914.

DH. ŞFR. 49/198, 17 Rebiülevvel 1333; 02 Şubat 1915.

DH. ŞFR. 49/216, 21 Rebiülevvel 1333; 06 Şubat 1915.

DH. ŞFR. 50/1, 29 Rebiülevvel 1333; 14 Şubat 1915.

DH. ŞFR. 50A/195, 2 Zilkade 1333; 11 Eylül 1915.

DH. ŞFR. 76/191, 25 Receb 1335; 17 Mayıs 1917.

DH. ŞFR. 42/181, 8 Şaban 1332; 2 Temmuz 1914.

DH. ŞFR. 54/407, 29 Şaban 1333; 12 Temmuz 1915.

DH. ŞFR. 53/126, 12 Receb 1333; 26 Mayıs 1915.

DH. ŞFR. 53/146, 15 Receb 1333; 29 Mayıs 1915.

BOA, HR. SİS (Hariciye Nezareti, Siyasi), 2130/28, 4 Rebiülevvel 1334; 10 Ocak 1916.

Düştur, 1. Tertip, C VII, s. 16.

Düştur, 1. Tertip, C VII, s. 307.

Düştur, 2. Tertip, C VII, s. 458-459.

İkincil Kaynaklar

Abigail, Jacobson, *From Empire to Empire, Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse University Press, New York, 2011.

Aslan, M. Yasin, "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S.79, s. 235-274.

Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004

Mazza, Roberto, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle East Studies*, Vol: 45, No: 2 (Mart 2009), s. 207-227.

Örenç, Ali Fuat, "Mutasarrıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C XXXI, s. 377-379.

Temel, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletleri'ne Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", *Atatürk Dergisi*, C IV, S. 2 (2004), s. 161-177.

Yılmaz, Erdal, "Bern İtilafnâmeleri 1917-1918 (Osmanlı Devleti-İngiltere-Fransa)", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C XV, S. 2 (Aralık 2013), s. 291-310.

İmparatorluğun Son Savaşında Sivil Seçkinler: Mısır Hıdiviyyet Ailesi ve Faaliyetleri

Ü. Gülsüm Polat*

I. Dünya Savaşı ve Mısır Hıdiviyyet Ailesi Üyeleri

Osmanlı Devleti sınırlarına Yavuz Sultan Selim'in 1516'daki fethiyle katılan Mısır, Osmanlı Devleti'nin geniş imparatorluk sınırlarının en mümbit, stratejik noktalarından birini oluşturunuyordu. Osmanlı Devleti'ne olan aidiyeti çeşitli evrelerden geçmesine rağmen yüzyıllar boyunca süregelen Mısır'da Hıdiviyyet ailesi en önemli sivil seçkin gurubunu oluşturunuyordu. Onlar içerisinde en dikkat çekici isim I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde İstanbul'da olan Abbas Hilmi Paşa idi. Abbas Hilmi Paşa babası Hidiv Tevfik Paşa'nın vefatıyla 1892'de Hidiv olmuştu. 1914 yazında İstanbul'da olan Abbas Hilmi Paşa'nın savaş arifesinde İngilizlerle olan ilişkileri Osmanlı Devleti merkezi açısından şüpheleri arttırmaktaydı. Benzer biçimde Mısır'daki İngiliz yöneticileri de onu İngiliz çıkarları açısından güvenilmez görüyordu. Savaş patlak verdiğinde İstanbul'da bulunan Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'da Kahire'ye dönüşü İstanbul'da bulunan İngiliz büyükelçisi Louis Mallet, Kahire Yüksek Komiserliği, İngiliz Dış İşleri Bakanlığı arasında cereyan eden yazışmalarla engellendi¹. İngiliz yetkililer tarafından Abbas Hilmi Paşa'nın Avrupa'ya gitmesi önerisi geldi. Hidiv'in Avrupa'ya gidişini isteyen sadece İngilizler değildi. Osmanlı başkentinde başta Said Halim Paşa olmak üzere Cemal Paşa ve Enver Paşa gibi isimler onu Osmanlı başkentinde tehdit olarak görüyordu. Cemal Paşa, IV. Ordu Komutanı olarak bulunduğu Şam'dan yazdığı bir yazıda Hidiv'in gitmesine izin verilmesini istiyordu². Aslında bu durum gizli de değildi. Zira bu Amerikan The Washington Post gazetesinde de haber olmuştu³.

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, gulsumpolat26@gmail.com ORCID: 0000-0003-0048-8467

1 *The Last Khedive of Egypt, Memoirs of Abbas Hilmi II*, Translated and Edited by Amira Sonbol, Ithaca Press, London 1998, s. 281.

2 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (Bundan sonra BOA), DH. ŞFR. 48/202, 16 Teşrin-i evvel 1330 (29 Aralık 1914), DH. ŞFR., 455/132, 15 Kanun-ı evvel 1330 (28 Aralık 1914), Ü. Gülsüm Polat, *Osmanlı Devleti ve İngilizlere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yay., Ankara 2015, s. 21.

3 "Britain bars Khedive", *The Washington Post*, 18 Ekim 1914.

Savaşın başı itibariyle Hidiv baskı altındaydı, bu nedenle Viyana'ya oradan da Cenevre'ye gidecek⁴, bir daha Mısır'a dönemeyecekti. İngilizlerin Mısır'da protektora ilan ederek Abbas Hilmi Paşa'yı iskat etmeleri, amcası Hüseyin Kamil'i Mısır'ın yeni "Sultanı" olarak atamaları ile Mısır üzerindeki hükümlerlik hakları elinden alınacaktı. Savaş sırasında Abbas Hilmi Paşa'nın faaliyetlerinin pek çoğunda bu mağduriyeti aktif rol oynayacaktı. Abbas Hilmi Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu dönemde İngiliz, Alman ve Osmanlı yetkilileri ile sık sık görüşmeleri oldu. İngilizlerle ve İngiliz krallığı adına kendisiyle görüşen isimlerle iletişimini iki esas üzerine kurmuştu: Mısır'daki mal varlığını tasarruf edebilmesini temin edebilmek, amcası Hüseyin Kamil'den sonra tahta oğlu Abdulmünim geçmesinin kararlaştırılması. Bu konuda hem Abbas Hilmi Paşa hem de Freiburg'da eğitimde olan oğlu Abdulmünim Efendi girişimlerde bulunacaktı. Gerçekten de Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın faaliyetlerini şu ana kırılma noktaları çerçevesinde incelemekte fayda vardır: Avrupa'ya gidişi, müttefikler, Almanya ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri, İstanbul'a dönüşü ve savaşın sonu.

Savaşın Avrupa'da başladığı günlerde İstanbul'da bulunan Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın, ıskat edilerek Amcası Hüseyin Kamil'in "Sultan" ilan edilmesi kendi ifadesiyle "ruhunda bağımsızlığın ölüm haberi gibi yankılanmış"⁵ ise de bundan sonraki süreçte makamını geri kazanma yolunu kaybettiğini gösterecek pek çok gelişmeyle karşı karşıya kalacaktı.

Gelişmeleri onun İstanbul'da bulunduğu günlerden itibaren irdelemeye başladığımızda İstanbul'da istenmeyen adam olarak görülmesinde geçmişte İngilizlerle olan güven kaybettirici yakınlığı kadar ona karşı güvensiz olan Sadrazam Said Halim Paşa'nın tavrı da etkiliydi. Sadrazama Said Halim Paşa ile aralarında hissedilir biçimde bir soğukluk vardı. Hidiviyet ailesinin bir mensubu hatta Hidiv Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan Said Halim Paşa da Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'da kalmasını istemiyordu. IV. Ordu Kumandanı olarak Suriye'ye giden ve Kanal'a yönelik bir harekâtı kumanda edecek olan Cemal Paşa da Hidiv'in Kanal harekâtı için görevlendirileceğine dair duyumlardan çok rahatsız olacak ve İstanbul'dan Avrupa'ya gönderilmesini isteyecekti⁶. Abbas Hilmi Paşa bu günlerde İtalya'nın İstanbul elçiliğini ziyaret edip Roma'ya gitme isteğini

4 "The ex-Khedive at Viana", *The Times*, 21 Aralık 1914.

5 *Last Khedive of Egypt*, s. 325; Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın Amira Sonbol'un editörlüğünde İngilizceye çevrilen anıları ilk çocukluk günlerinden İstanbul'dan ayrılışına kadar geçen süreyi kapsamaktadır.

6 *BOA*, DH.EUM.7.ŞB, 2/30, B:1, 9 Teşrin-i sani 1330 (22 Kasım 1914)

belirtecek ve İttihatçılardan şikâyet edecekti⁷. Aynı dönemde Alman elçiliğiyle de irtibat halindeydi⁸. İstanbul'da ayrılan Abbas Hilmi Paşa bundan sonra Viyana'ya geçmiştir. Viyana'da bulunduğu süre zarfında bir gazeteye Osmanlı ordusunun yeterli silahı olmadığı yönünde bir beyanatta bulunduğu görülmektedir. Bu beyanatının ardından elçiliğe gelerek haberdeki ifadeleri kullanmadığını Sefir Hüseyin Hilmi Bey'e söylemiştir⁹. Savaş ekibine yakın olabilmış, Mısır'ın eski yönetişinin bu sözleri savaşın psikolojik yönünün ne denli önemli olduğu göz önüne alındığında bu açıdan çok sıkıntılıdır. Hidiv'in Avrupa'ya ilk ulaştığı günlerden itibaren birlikte hareket ettiği diğer bazı Mısırlılarla birlikte tahta yeniden geçişinin mümkün olmadığının idrakinde olarak amcasından sonra oğlu Abdulmünim'in taht hakkını temin etmeğe çalışmak olduğu anlaşılmaktadır¹⁰. Bunu temin için hem İngilizler hem de Alman ve Osmanlı tarafıyla iletişim halindeydi¹¹.

Savaş yıllarında Avrupa'daki Hıdiviyet mensuplarının çoğu bir yerel ajan tarafından takip ettirilmişti. Abbas Hilmi Paşa'nın da kendisinin eski kuryesi Frederic Angelino Leonard (kayıtlardan zaman zaman Leonardi) tarafından izlettirilerek hakkında İngilizlerce bilgi alındığı anlaşılmaktadır. İngilizler Leonardi vasıtasıyla Hidiv'in hareketlerini dikkatle takip etmekteydi. Buna göre Hidiv Zürih'te Savoy Hotel'de kaldığı dönemde Mısır Sarayı'nda önceden hizmetinde bulunan dört eski çalışanla bir araya gelmişti¹². Abbas Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki ile bağlantısı Dr. Leipnik isimli bir Avusturya vatandaşı muhbir aktarmıştı. Dr. Leipnik Hidiv'in ilişkilerine dair önemli detaylar öğrenmişti. Cenevre'de Ekim 1915'de Talat Bey, Hidiv Abbas Hilmi Paşa, Prens Muhammed Ali (Abbas Hilmi Paşa'nın kardeşi) ve Muhammed Ferid Bey arasında bir toplantı düzenlenecekti. Bu toplantıya kendisi de davet edilmişti. Mısır'a yapılması muhtemel bir sefere dair olacak bu toplantıya Dr. Leipnik, kendisi gidemese de eğer istenirse yerine birini gönderebileceğini bildiriyordu¹³. Abbas Hilmi'nin benzer bir konuyu görüşmek üzere İstanbul'a davet edildiğine dair de duyumlar vardı. Abbas Hilmi Paşa Mısır Sultanı amcası

7 *The National Archives*, (Bundan sonra TNA), FO, 371/1972, 76163/552, 27 Kasım 1914, R.Rodd'tan Edward Grey'e.

8 Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarından, İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, ter: Ali Benli- Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2007. s. 194–194.

9 *BOA*, HR.SYS., 2348/5, B: 17, 9 Mart 1915.

10 *TNA*, FO, 371/2355, 22760/25, 26 Şubat 1915, Cenevre Konsolosluğu'ndan Grant Duff'a.

11 *TNA*, FO, 371/2355, 30791/25, 16 Mart 1915, Cenevre Konsolosluğu'ndan Edward Grey'e.

12 *TNA*, FO, 371/2355, 202249/156, 25 Mart 1915, Bern Elçiliğinden Edward Grey'e. *BOA*, DH.EUM.4.ŞB., 12/34, 12 Temmuz 1333 (12 Temmuz 1917).

13 *TNA*, FO, 371/2357, 133125/1140, 17 Eylül 1915, Howard'dan Dış İşleri Bakanlığı'na.

Hüseyin Kamil'in de gözetimindeydi¹⁴. Hidiv ile Bern elçiliği vasıtasıyla sıklıkla iletişim kuran İngiliz ve Alman tarafı gibi Osmanlı sefiri de iletişim halindeydi¹⁵. Hidiv Abbas Hilmi Paşa Avrupa'ya gittikten sonra İngiltere Hidiv'den Mısır'daki hükümlerlik haklarından vazgeçtiğini bildiren bir feragatname almak için girişinde bulunulmuştu¹⁶.

Kahire'deki İngiliz temsilcisinin tavsiyeleri önemliydi. Bu tavsiyeler üzerine Muhammed Yeğen Paşa'ya İngiltere için vize verilmişse de Mısır için bu izin verilmedi. Ayrıca Muhammed Yeğen'in ülkeden ayrılış tarihi ve limanını bildirmesi Bern Elçisi'nden isteniyordu¹⁷. Anlaşılan o ki Hidiv gibi çevresindeki kişilerde sıkı baskı altında tutuluyordu. Diğer taraftan tarafsız ülke konumundaki İsviçre'deki durum istihbarat toplamanın kolaylığı yanında hemen tüm muharip ve tarafsız devlet elçilerinin ve ajanlarının birbirini de izlemesine imkân sağlıyordu. Öyle ki Bern Elçisi Hidiv'in kendisiyle görüşmek istediğini ancak onu görmesinin oldukça zor olduğunu zira İsviçre ve Alman yetkililerin kendisini izlediğini belirtiyordu¹⁸. Ancak Hidiv'den gelen bu son görüşme talebi, McMahon tarafından Hidiv'in Türkler ve Almanlar tarafından yalnız bırakılmasından ve parasal sıkıntı içerisinde bulunmasından ötürü İngiltere ile bir yakınlaşma çabası olarak yorumlanıyordu. Daha evvelki fikrini yineliyor ve bunun bir fırsat olarak kullanılmasının ve Hidiv'e gerekirse emekli maaşı tarzı bir şeyler ödenerek kendi ağzından ve yazılı bir metinle Hidivlik haklarından feragati anlamına gelecek bir belgenin koparılmasının oldukça yerinde olacağını bildiriyordu¹⁹. Anlaşılan o ki, Hidiv'e yönelik atılacak adımlarda Kahire'nin direktifleri oldukça etkiliydi. Buna göre Bern Elçiliği'ne Hidiv'den gelecek bir görüşme teklifini reddetmemesini ancak İngiliz ve Mısır Hükümeti'ni zor durumda bırakacak adımların habersiz atılmaması bildirilmişti²⁰. Zira Hidiv'den gelen her teklif ve atılan her adım önce Kahire ile tartışılıyor ve ardından da Bern Sefiri'ne bilgi veriliyordu.

Bu direktifler doğrultusunda Hidiv Abbas Hilmi Paşa ile İngiliz elçisi arasında bir görüşme yapılmıştı. Bu görüşmede Hidiv uzun uzun konuşmuş ve birçok konudan

14 *TNA*, FO, 371/2357, 151970/616, 16 Ekim 1915, McMahon'dan Dış İşleri Bakanlığı'na.

15 Donald McKale, "Influence Without Power: The Last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914–1918", *Middle Eastern Studies*, Vol: 33, No: 1, 1 January 1997, pp. 20–39.

16 *TNA*, FO, 371/2357, 177830/15/737, 30 Kasım 1915, McMahon'dan Dış İşleri Bakanlığı'na.

17 *TNA*, FO, 371/2357, 181718/715, 6 Aralık 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

18 *TNA*, FO, 371/2357, 186123/numarasız, 7 Aralık 1915, Grant-Duff'dan A.Nicolsan'a.

19 *TNA*, FO, 371/2357, 181718/762, 11 Aralık 1915, McMahon'dan Dış İşleri Bakanlığı'na.

20 *TNA*, FO, 371/2357, 189454/15/747, 13 Aralık 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

bahsetmişti İngilizlere şimdiye kadar iki taraf (kendisi ve İngiltere) arasında karşılıklı hatalar yapıldığını ancak bunların telafi edilebileceğini söylemişti. 1914 yazında İstanbul'da silahlı saldırıya uğradığında yüzünden ciddi şekilde yaralanmasına rağmen İngiliz elçisi tarafından ziyaret edilmemesine sitem etmişti. Hidiv'e İngiliz temsilcisi McMahon'dan gelen direktifteki gibi açık bir şekilde Mısır'daki yeni Sultanın haklarını tanıyıp tanımayacağı sorulduğunda, muğlâk cevaplar vermişti. Hidiv ayrıca İngiliz elçisine Suriye ve Arabistan'da planlanacak bir isyana İngiltere lehine geniş destek verebileceğinin işaretini vermişti. Elçi Hidiv'in, bu bölgenin hükümdarlığında gözü olduğunu düşünmüştü. Sonraları Osmanlılar Suriye ve Arabistan krallığı için onu düşündüklerinde bu fikre de çok sıcak bakacaktı. Elçinin raporunda son cümlelerine Hidiv o güne kadar tanıdığı diğer Doğululardan daha fazla güvenilmez bulması yansımıştı²¹. Grant Duff'un verdiği bu bilgilerden açık bir feragatname vermeyeceği sonucu çıkarılan Hidiv ve çevresindekilerle biraz daha yakınlık kurulması Türkler ve Almanlar ile barışmasının sonuna kadar ertelenmesi için gerekenin yapılması hatta Arap isyanında desteğini sağlamak için cesaretlendirilmesini ancak ileriye dönük açık bir söz verilmemesi sıkı sıkı tembihleniyordu²². Elbette Dış İşleri'nden Bern'e verilen emirlerin hepsi Kahire'deki Yüksek Komiser McMahon'a gönderilen görüşme raporuna dair verdiği talimatlar çerçevesindeydi²³. Hatta elçi bir diğer telgrafında kendisiyle görüşmek isteyen Hidiv'in bu isteğini, kendisine bu yönde bir talimat verilmediğini söyleyerek reddetmişti²⁴.

Ancak öyle anlaşıyor ki Almanların da Hidiv ile bağları kopmuş değildi²⁵. Öyle ki Hidiv'in avukatı gelerek German Centrum Party /Alman Merkezi Partisi üyesi Erzberg'in Hidivle görüşmek için bıraktığı kâğıdı İngiliz elçisine göstermişti²⁶. Hidiv'in Almanlar ile ilişkileri tamamıyla kopardığını ve tahttan çekilmek ile ilgili görüşmek istemesine dair bir notu İngiliz elçiliğine bırakması ise avukatının ziyaretinden birkaç gün sonra olacaktı²⁷. Bu konuda Bern Elçisi'ne Hidiv'in daha fazla adım atması için sonuna kadar beklemesi salık veriliyordu²⁸.

21 TNA, FO, 371/2357, 186626/611, 22 Aralık 1915, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

22 TNA, FO, 371/2357, 196226/15/5,3 Ocak 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

23 TNA, FO, 371/2357, 196226/15/6,3 Ocak 1916, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

24 TNA, FO, 371/2668, 2173/10, 5 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

25 TNA, FO, 371/2668, 6510/33, 11 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

26 TNA, FO, 371/2668, 8652/5, 14 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

27 TNA, FO, 371/2668, 14180/83, 11 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

28 TNA, FO, 371/2668, 22561/103, 7 Şubat 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bern Elçiliği'ne.

Hidiv Avrupa'da bulunduğu dönemde de Türklerin baskısı ve belki de biraz da tehditlerinden mustarıptı. Parodi, Türklerin Hidivi Çubuklu'daki kasrını Müttefikler ile Osmanlı aleyhine bir yakınlaşmaya girerse yıkmakla tehdit ettiklerini bildirmişti²⁹. Bilindiği üzere söz konusu kasrı Abbas Hilmi Paşa 1907 yılında İtalyan mimar Delfo Seminati'ye yaptırmıştı. Bern Abbas Hilmi Paşa ve diğer Türk, Mısırlı gruplar tarafından sürekli istihbarat toplanan bir merkezdi. Dr. Parodi'nin bu konuda ne denli kritik bir isim olduğu Türk istihbaratı tarafından da belirlenmişti. Hatta onun Talat Paşa'ya bir suikast girişiminin planlayıcılarından birisi olabileceği üzerinde dahi durulmuştu³⁰. Buradan hareketle, İngiltere'nin Hidiv ile ilgili edindiği istihbaratta önemli rol oynayan Parodi hakkında bu denli istihbarata sahip olan İstanbul'un Hidiv'in ahvalini bilmemesi mümkün görünmemektedir. Hidiv'in Türkler tarafından tehdit edildiği bilgisi bu nedenle önemlidir. Zaten Türk tarafı Abbas Hilmi Paşa'ya karşı çok temkinliydi. Onun İngilizler tarafından bir Arap isyanı içerisinde simge bir isim olarak öne çıkarılmasından çekiniyorlardı. Bu nedenle sınırlardaki geçişlerde hareketliliği kontrol altında tutmaya çalışacaklardı³¹.

Abbas Hilmi Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu süre içerisinde Müttefiklerle ve Türk-Almanlar ile ilişkileri tek bir düzlemde ilerlemedi. Kuttü'l Ammare zaferine rastgelen günlerde Almanlarla ve Osmanlı yetkilileriyle iletişim halindeydi³². İlginç biçimde İngilizler Abbas Hilmi'nin tavırlarını bu dönemde kendilerine karşı mesafeli görüyorlardı. Onlara göre de bu tavrın ardında Kut zaferi ve Almanlardan Hidiv'in para alması bulunuyordu³³. Hidiv'in tavrı ona ve çevresine karşı İngilizlerin bazı adımlar atmasına neden olacaktı. İlk önce yakınındaki isimlerden Muhammed Yeğen Paşa tutuklanacaktı³⁴. İsviçre'deki bu tutuklama Osmanlı elçisi Fuad Selim Bey tarafından kısa süreli bir olay olarak yazılmıştı. Yine onun öngörüsüne göre Almanların İsviçre hükümeti nezdinde girişimleriyle serbest bırakılmıştı. Gerçekten de İngilizler onun Avusturya lehine casusluk yaptığını gösteren telgraflara rağmen serbest bırakıldığını düşünüyor ve bunu Alman baskısına bağlıyorlardı³⁵.

29 *TNA*, FO, 371/2668, 45471/192, 9 Mart 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

30 *BOA*, DH.EUM.1.ŞB., 7/20, B: 1–13.

31 *BOA*, DH.EUM.4.ŞB., 4/52, B:1, 19 Kanun-ı sani 1331 (1 Şubat 1916).

32 *BOA*, DH. EUM.4.ŞB, 7/17, B: 1–3, 2 Haziran- 7 Temmuz 1332 (15 Haziran–20 Temmuz 1916)

33 *TNA*, FO, 371/2668, 93019/193, 10 Mayıs 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

34 *TNA*, FO, 371/2668, 219777/698, 2 Kasım 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

35 *TNA*, FO, 371/2668, 232616/16/745, 19 Kasım 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

Hidivin İngilizler karşısında tavrında cephedeki gelişmeler etkili olmuşsa da özellikle Sultanlık haklarından feragat meselesi çok daha fazla belirleyici olmuştur. Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın İngilizler tarafından Hıdivlikten tard edilmesi Mısır'da açık bir muhalefetle karşılaşmamıştı. Yine de Abbas Hilmi Paşa İngiliz karşıtı bir Mısır ayaklanması vuku bulursa lider bir konuma gelebilir, kitleleri ajite edebilirdi. Böyle bir durum İngilizler açısından kontrolün kaybedilmesi anlamına gelebilirdi. Bu ihtimaller karşısında Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır'daki mülkleri ve hükümlanlık hakları ile ilgili hukuki düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Bu iki durum birbiriyle bağlantılıydı. Zira Hidiv'in Mısır'daki malları mahkeme kararı ile alacaklılar tarafından icraya verilmişti. Alacaklılara yapılacak ödemelerden sonra kalan tutar Hidiv'e verilecekti. Annesinin vakfettiği malları tasarruf edecekti. Karşılığında Abbas Hilmi Paşa amcası lehine açık bir feragat imzalayacaktı. Ancak amcasının sultanlığından sonrası için İngiliz tarafı ile fikir ayrılığı içerisindeydi. Zira Hidiv oğlunun tahta amcasının ardından geçmesini istiyordu³⁶. İngiliz yetkililer Hidiv'e öylesine bir metin imzalatmak istiyorlardı ki hiçbir açık nokta kalmamalıydı³⁷. Ancak bu feragat metni üzerinde İngilizlerle Montreux yakınlarında Clarendon'da görüşen Hidiv buradan Bern'e geçmişti. Bu seyahatin sebebi İngilizlerin Hidiv ile yürüttüğü görüşmeleri durdurmalarına neden olacaktı. Bu kısa süreli gelişmeler İngilizlerle Hidiv arasındaki görüşmelerde bir kesinti değildi. Bern büyükelçisi Fuad Selim Bey Hariciye Nezareti'ne aldığı istihbaratı gizli notuyla iletirken Hidiv'in ikili oynadığını ayrıntılı biçimde yazmış ve gelişmeleri çok yakından izlediğini hissettirecek ayrıntılara yer vermişti³⁸. Ancak savaş şartlarında Osmanlı merkezi hiçbir tarafa kesin bir tutum takınmayı uygun bulmuyordu. Elçiyi Hidiv'in idare edilmesi bildiriliyordu³⁹.

Abbas Hilmi Paşa'nın İngilizlerle diyalogunda oğlu Abdülmünim'in tahttaki haklarını elde etme isteği yanında 20 yaşına gelen oğlu Abdülmünim de bireysel girişimlerde bulunacak ve tahta Hüseyin Kamil'den sonra geçişi için onay almaya çalışacaktı⁴⁰. Osmanlı tarafı bu gelişmeleri duyum aldığı anda olayların gerçekliğine çok yakın biçimde okumuştur. Hatta İngiliz kayıtlarında göze çarpmayan detaylar

36 TNA, FO, 371/2672, 96750/378, 21 Mayıs 1916, McMahon'dan Dış İşleri Bakanlığı'na; TNA, FO, 371/2672, 1249355/807, 10 Aralık 1916, Dışişleri Bakanlığı'ndan McMahon'a.

37 TNA, FO, 371/2672, 252771/822, 14 Aralık 1916, Bern Elçiliği'nden Dış İşleri Bakanlığı'na.

38 *Aynı Dosya*, B: 2, 11 Kanun-ı evvel (Aralık) 1916.

39 *Aynı Dosya*, B: 5.

40 TNA, FO, 371/2930, 31937/79, 6 Şubat 1917, Bern Elçiliği'nden J. Balfour'a, TNA, FO, 371/2930, 51394/158, 4 Mart 1917, Lord Acton'dan J. Balfour'a. TNA, FO, 371/2930, 65656/194, 23 Mart 1917, Bern Elçiliği'nden J. Balfour'a.

Osmanlı sefirinin yorumları arasındaydı. Buna göre Abdülmünim'in taht için düşünüldüğü olabileceğine Abbas Hilmi'nin resmen feragat etmemesinin de Hüseyin Kamil'in sultanlık unvanını zayıflatmış şeklinde yorumlanıyordu⁴¹. Hatta Abdülmünim'in gerekli teminatlar verilirse İngilizlerden ayrılıp İstanbul'a gelebileceği de düşünülmüyordu⁴². Savaşın devamı süresince Abbas Hilmi Paşa İngiltere ile Osmanlı arasında kalmaktan çekinmiştir. Bunu çeşitli görüşmelerinde İngiliz yetkililere açıkça söylemiş ve İngiltere ile bir çözüme ulaşamadığı süreçte Osmanlı yönetimine sırtını dönmek istemediğini belirtmiştir⁴³. Açıkçası İngilizler de Hidiv'i ellerinde tutmaları gerektiği konusunu önemsiyorlardı. Onlarca yazışma arasında Hidiv'in küstürülmemesine gerekçe olarak onun yerini "Ömer Tosun" gibi bir ismin doldurmasından duyulan çekince dikkat çekiyordu⁴⁴. Bu çekinceler onun tahttan feragatiyle ilgili sürecin çok titiz bir metne aktarılmasını beraberinde getirdiği söylenebilir. Tahttaki hakkından vazgeçmesinin "*tahttan çekilme-abdication*" şeklinde betimlenmesinin bazı itirazlara neden olabileceğinden "*tüm haklardan vazgeçme- renunciation of all claims*" biçiminde değiştirilmesi gerektiğine dahi değinilmişti⁴⁵. Küçük görünen değişiklikler uzun yazışmalar ve görüşmelerle belirlenebiliyordu. Osmanlı hakimiyetinde oldukça özerk yetkileriyle neredeyse bağımsız bir yönetimin başı gibi olan Abbas Hilmi Paşa kendisine imzalatılmak istenen metindeki "*Aleni olarak amcam Hüseyin Kamil'i Mısır Sultanı olarak tanıyorum*" cümlesini "*gurur kırıcı*" olarak görüyordu. Metin üzerinde kelime kelime pazarlık bir süre devam edecekti⁴⁶. Hatta Hidiv'in amcasının ismini belirtmeden yapılacak bir feragatin yoruma açık kalması gerekçesiyle gerekirse görüşmelerin kesilmesi talimatı İngiliz diplomatlara verilecekti⁴⁷. Bu görüşmeler devam ederken Hidiv'in İstanbul'a gitmek üzere hazırlık içerisinde olduğu haberi İngiliz makamlarına ulaşacaktı. İngilizler Hidiv'in İstanbul'a gitmesini istemiyorlarsa da engellemek adına bir adımda atmadılar. İstanbul'a gelmek istemesinde burada yaşanan siyasal değişim önemli bir yer tutmaktaydı. Zira Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın sorunlar yaşadığı Mısır Hidiviyet ailesinden Sadrazam Said Halim Paşa'nın yerine Talat

41 BOA, HR.SYS., 2349/29, B:6, 16 Şubat 1917.

42 *Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi* (Bundan sonra ATASE), K: 1868, D: 174, F: 1, B: 36, tarihsiz.

43 TNA, FO, 371/2930, 26403/57, 2 Şubat 1917, J. Bern Elçiliğinden J. Balfour'a.

44 TNA, FO, 371/2930, 98985/numarasız, 10 Mayıs 1917, Lord Acton'dan Graham'a mektup.

45 TNA, FO, 371/2930, 98985/numarasız, 29 Mayıs 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Lord Acton'a.

46 TNA, FO, 371/2930, 132073/546, 4 Temmuz 1917, H. Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

47 TNA, FO, 371/2930, 133434/709, 6 Temmuz 1917, Reginald Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

Paşa sadrazam olmuştu⁴⁸. İngilizler başka bir iddiayı da duymuşlardı. Buna göre İstanbul'un Suriye'de oluşturmayı planladığı bir “*özerk Suriye Krallığı- Vice Royalty*” için Abbas Hilmi Paşa'nın ismi geçiyordu⁴⁹. Bir diğer duyumsa Türklerin Arapların gönlünü almak için Abbas Hilmi'yi getirtip Hicaz'daki isyancılarla uzlaşmada kullanmaya çalışacakları yönündeydi⁵⁰. Daha romantik olan nedene göre Abbas Hilmi bir İslam toprağında son nefesini vermek isteği için İstanbul'a gitmek istiyordu⁵¹. Hidiv'in gerçekte İngilizlerle yaptığı görüşmelerin olumsuz sonuçlanması ihtimalini göz önüne aldığı bu nedenle kendisinin ve oğlunun haklarını korumak adına İstanbul ile iletişime geçtiğini Bern sefiri Fuad Selim Bey yazıyordu. Öncelikle adamı Şefik Bey'i İstanbul'a gönderecek ve temayül yoklatacağı. Bu durum öylesine garipti ki Dışişleri ile sefaret arasında neden Şefik Bey'e vize verildiğini soran yazışmalarda bunun arzu edilmediği anlaşıyordu⁵². 1917 yazına ait pek çok yazışmada Hidivin Almanlarla kamuya açık bir yemekte bulunması⁵³, Hidive güven olmadığını düşündürecek derecede sıkı denetimlerle ona gönderilecek postaların kontrolden geçirilmesine dair tedbirler zikrediliyordu⁵⁴. Almanlarla yakınlaşmasının Mısır'daki mallarının İngilizlerce haczedilmesi durumunda kendisine alternatif yaratmak olduğu düşünülmüştü⁵⁵. Tüm tarafların sıkı takibinde olan Hidiv'in İstanbul'a gideceği yönündeki duyumlar söylentiden ibaret değildi. Hidiv 5 Ekim'de İstanbul'a gitmek üzere Zürih'i terk edecekti⁵⁶. İstanbul'a gelişinin bir davet ile olduğunu düşündüren kayıt ise onun seyahat giderinin Şark Demiryolu Şirketi'ne Osmanlı Devleti tarafından ödenmesi kararıydı⁵⁷. İstanbul'a gelişinin ardından da hem kendisi hem de maiyetinin sürekli takip altında tutulduğu anlaşılmaktadır. Hatta Hidiv'

48 TNA, FO, 371/2930, 146269/447, 12 Temmuz 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

49 TNA, FO, 371/2930, 136581/550, 7 Temmuz 1917, Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

50 TNA, FO, 371/2930, 147997/464, 18 Temmuz 1917, H.Rumbold'dan A.j. Balfour'a.

51 TNA, FO, 371/2930, 141352/582, 18 Temmuz 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

52 BOA, DH.EUM.SSM., 11/2B, 27 Mayıs 1333 (27 Mayıs 1917).

53 “Hidive Ziyafet”, *Sabah*, 27 Temmuz 1917.

54 BOA, HR.SYS., 2349/29, B: 19, 8 Haziran 1917.

55 TNA, FO, 371/2930, 178115/558, 1 Eylül 1917, H.Rumbold'dan A.j. Balfour'a.

56 TNA, FO, 371/2930, 193504/925, 7 Ekim 1917, H.Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

57 BOA, MV, 209/81, 17 Teşrin-i evvel 1333 (17 Ekim 1917), Hatta mesele Karargâh-ı Umumi ile Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye şubesi arasında uzun yazışmalara konu olmuş yapılan hesaplamalar sonucunda Alman Sahra Demiryolları Müdüriyetine ödenmesi gerekli miktarın 1659.20 Mark olduğu tespit edilmiştir. Ancak miktarın ödenmesi hakkında yazışmalar 26 Nisan 1918 tarihi itibarıyla devam etmektedir. Bu konu hakkında yazışmalar için bkz: ATASE, K: 985, D: 1, F: 1-13, 26.9.1333- 26 Nisan 1334, (26 Kasım 1917- 26 Nisan 1918)

in İstanbul'da hayatını güvende hissetmediği de biliniyordu⁵⁸. 1917'den sonra Osmanlı merkezinin Türkçü söylemlerinin güçlenmesi ve İngilizlerin Mısır'da artık Türkleri bir tehdit olarak görmemesi nedeniyle Hidiv'in Türklerle olan diyalogu zayıflayacaktı⁵⁹. Beraberindeki casuslar Hidiv'in İstanbul ile bağıını canlı tutmak için çaba sarfediyorlardı⁶⁰. Ancak savaşın seyri Hidiv'in uzun yazışmalara konu olan varlığı ve durumunu pasiften aktif hale getirmesini engellemiş ve Hidiv ne kendisi ne de oğlu için umduğunu bulamamıştı. Öyle ki Sultan Hüseyin Kamil'in ölümünden sonra İngilizler ince tetkiklerden sonra Prens Fuad'ı tahtın yeni varisi olarak seçecekti.

Diğer Üyelerin Faaliyetleri

Hidiviyet ailesinin Abbas Hilmi Paşa kadar ismi üst sıralarda olmayan üyeleri arasında da savaş yıllarında mobilizasyon oldukça fazlaydı. Savaşın başından itibaren, daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel, çeşitli İngiliz birimleri arasında yapılan yazışmalara ismi takılan kişi Ömer Tosun Paşa (8 Eylül 1872-26 Ocak 1944) idi. Ömer Tosun Paşa Mehmet Ali Paşa'nın torunlarından birisiydi, Osmanlı sadrazamı Said Halim Paşa'nın kayınbiraderi idi⁶¹. Savaş Avrupa'da başladığında Marsilya'da olan Ömer Tosun Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Fransa Hükümeti tarafından tutuklanmıştı. Balkan Harpleri sırasında Osmanlı harbine destek olmak için para toplamış, otomobil bağışlamış birisiydi. Mısır'daki Türk destekçileri içerisinde ismi en önde gelenlerdendi. Vezirlik rütbesi ile taltif edilmesi düşünülmüştü. Abbas Hilmi Paşa'nın öfkesini çekmemek için bunu nazikçe geri çevirmişti⁶².

Bu konuda Osmanlı Devleti'nin savaşa girmediği dönemde başlayan süreç önce diplomatik bir krize ardından da dış politika ilişkilerinde bir müzakere, tutuklu değişimi konusuna dönüşecekti⁶³. Her ne kadar süreç aile içi bir meselenin halli gibi görünse de aslında konu daha siyasiydi. Mısır Yüksek Komiser vekili Cheetham, Ömer Tosun'dan bahsederken "Pan İslamist görüşe sahip ve ajitatör" ifadesini kullanıyordu. Ömer Tosun'un serbest bırakılması için girişimde bulunan tek kişi

58 ATASE, K: 1868, D: 174, F: 1, B: 36, tarihsiz.

59 BOA, DHEUM.1.ŞB, 8/24, B:7, 30 Teşrin-i evvel 1333 (30 Ekim 1917).

60 BOA, DHEUM.1.ŞB, 8/24, B:14, 7 Teşrin-i sani 1333 (7 Kasım 1917).

61 Douglas Scott Brookes, *The Concubine, The Princess and the Teacher. Voices from the Ottoman Harem*, University of Texas Press, Austin 2008, s. 278.

62 BOA, İMTZ. (05) 34/2003, B: 1-4, 25 Teşrin-i evvel 1328 (7 Kasım 1912).

63 TN4, FO, 371/1970, 45692/676, 3 Eylül 1914, Mallet'ten Dışişleri Bakanlığı'na.

Said Halim Paşa değildi. Abbas Hilmi Paşa'nın yerine sultan olan Hüseyin Kamil de serbest bırakılması için girişimde bulunmuştu. Hıdiviyet ailesinin girişimleri hem İstanbul'da hem de Kahire'deki İngiliz yetkililer tarafından İngiliz dış ilişkileri ile yazışma yapılmasına neden olmuştu. Onun tutulmasının hem Mısır'ın İngiltere'yle ilişkileri açısından hem de henüz savaşa girmemiş olan Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya doğru kaymasında etkili olmasından korkuluyordu⁶⁴. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Ömer Tosun'un serbest bırakılmasına karşılık Hudeyde'deki İngiliz ve Fransız konsolosluk çalışanlarını gözaltına almıştı. Ömer Tosun'un serbest bırakılması için girişimleri netice vermiş ve Ömer Tosun Paşa serbest bırakılmıştı. Hüseyin Kamil'in 1917 yılında vefatının ardından ismi Sultan olarak atanması muhtemel isimler arasında geçmişti⁶⁵. Mısırlı prensler içerisinde ismi Pan İslamik eğilimlerle hep anılacaktı. Ömer Tosun örneğinde de görüldüğü üzere Osmanlı'nın Mısırlı sivil seçkinlerinden birisi olarak savaşın başında İngiliz konsoloslarının tutuklanması gibi etkili bir hamlenin yapılmasına neden olabilecek etkiye sahipti. Aslında imparatorluk seçkinleri içerisinde Ömer Tosun savaş öncesi ve sonrasındaki faaliyetleriyle bunu en fazla hak eden isimlerden birisiydi.

Ancak Hıdiviyet prensleri içerisinde Tosun ailesi mensupları hep Pan İslamik eğilimde değildi. Kardeşi Cemil Tosun (1874-1933) savaşın başında bir İngiliz görevli yaptığı görüşmede İngilizlerle uyumlu olacağından söz etmiş ve Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin başına gelmiş bir talihsizlik olduğunu söylemişti. Hatta abisi Ömer Tosun'un Marsilya'da tutuklanması sırasında İngiliz yetkililere dilekçe vererek İngiltere ile ilişkilerinde onlara hizmet etmek amacı taşıdığını bildirmişti⁶⁶. Avrupa'da bulunduğu süreçte Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın İngilizlerle ilişkilerinde aracılık yapmak gibi girişimleri olmuştu. Belgelere yansıdığı kadarıyla Fransa'ya ve müttefikleri topraklarına serbest seyahat için girişimde bulunmuştu. Bu girişimi Osmanlı merkezi idaresine bildirildiğinde Talat Paşa Cemil Tosun ve dilekçedeki bir diğer imzanın sahibi olan Yusuf Sadık Paşa'nın dikkatle izlenmesini istemişti⁶⁷. Mısırlı prenslerin pek çoğu gibi Cemil Tosun da Osmanlı-Mısır pasaportu taşıyordu. Bu durum kendisinin İsviçre'de gözaltına alınmasına neden olmuştu. Cemil Tosun, Ömer Tosun'dan çok farklıydı. İngiliz yönetim birimlerine sonuna kadar itaat etmiş durumdaydı. 1917 yılında İngiltere'nin Cenevre Konsolosluğuna İngiltere'nin Mısır'da kurduğu yönetim şekline bağlı olduğunu bildiren açık bir

64 *TNA*, FO, 371/1970, 64010/1063, 27 Ekim 1914, Mallet'ten Edward Grey'e.

65 *TNA*, FO, 371/2930, 73973/53, 23 Mayıs 1915, McMahon'dan Edward Grey'e.

66 *TNA*, FO, 371/2671, 13867/numarasız, 18 Ocak 1916, Bern Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

67 *BOA*, HR.SYS, 2349/29, B: 7, 17 Mart 1333 (17 Mart 1917).

taahhüt vermişti⁶⁸. Mısır'daki mallarının tasavvuru savaş sırasında kısıtlanmış olan Cemil Tosun'un verdiği bu taahhüt karşılığında Hidiviyet mensuplarına verilen meblağdan faydalanmak istiyordu. Ancak İngilizlerin atadığı Hüseyin Kamil'in 1917'de vefatının ardından sultan ilan edilen I. Fuad bu isteğin karşılanamayacağını İngiliz makamlarına bildirmişti. Onun Avrupa'da yaşayan Mısırlılara karşı tavrı daha sertti⁶⁹. Cemil Tosun'un İngilizlere yakınlığı bilinmekteydi. Hatta Mısır'daki milliyetçi kanadın önde gelen isimlerinden Muhammed Ferid hatıralarında kendisinden İngiliz casusu olarak söz etmekteydi⁷⁰. İmparatorluğun tebaası olan Mısırlılar içerisinde İngilizlerle ilişkileri çok olanlar içerisinde Cemil Tosun gibi isimlerin faaliyetleri özellikle önemliydi. Zira bir dönem Şura-yı Devlet azalığı yapmış böylesi bir ismin İngilizler için "Türkiye'de Savaş" başlığı taşıyan bir memorandum yazdığı anlaşılmaktadır⁷¹. Avrupa'daki Mısırlıların ve aslında diğer muhasım devlet tebaasından pek çok kişinin bulunduğu yer tarafsız ülkelerin belli başlı şehirleriydi. Özellikle İsviçre'nin Bern şehri tüm tarafların bir arada olduğu ve tam anlamıyla bir istihbarat toplama merkeziydi, öyle ki burada tüm tarafların ajanları vardı. Bu ajanlardan en dikkat çekenini ise yazışmalara ismi sıklıkla yansıyan Parodi idi. Tam adı Dr. Humbert Denis Parodi (1878-1953)⁷² olan İngiliz gönüllü ajanı İsviçre ve Fransız ailevi kökenlerine sahipti. Savaşın önce Kahire'deki Eğitim Bakanlığı'nda genel müfettiş olarak görev yapmıştı. Savaş patlak verdiğinde İsviçre'deki Mısırlı öğrenci topluluğu müfettişi olarak görev yapıyordu ve bu dönemde İngiltere'nin İsviçre büyükelçisi olan Grant

68 *TNA*, FO, 371/2931, 86511/271, 16 Nisan 1916. Bu resmi belge Bern'den Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmişti. Müttefik destekçisi olduğunu Bern Sefaretini ziyaretinde açık şekilde ifade etmişti. Ancak bu yazıyla belgelemiştir. Bern Sefirinin Memorandum haline getirdiği fikirleri hakkında Bkz: *TNA*, FO, 371/2671, 13867/numarasız, 18 Ocak 1916, Bern Sefareti'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

69 *Aynı Dosya*.

70 Muhammed Ferid, *a.g.e.*, s. 259, 517.

71 "Türkiye ve Savaş" başlığı taşıyan ve Cemil Tosun tarafından yazıldığını anladığımız ancak ne yazık ki klasörün devamında mektubu göremediğimiz bir kayıt için bkz: *TNA*, FO, 371/2485, 34675/15, 27 Mart 1915.

72 Bu isim Mısırlılar hakkında istihbarat toplayan Batılılar arasında ismi sıklıkla görülen birisidir. Cenevre doğumlu olan Parodi 18 yaşında babasını kaybettikten sonra Mısır hükümetinin teknik eleman ihtiyacı ile ilgili ihtiyacına binaen kendisine yaptığı teklifi kabul etmiştir. Burada 1914'de I.Dünya Savaşı patlak verene kadar kalacaktır. Kimya alanında doktorası olan Parodi savaş başladıktan sonra Parodi ülkesine döndü. General Kamu eğitim Genel Müfettişi gibi bir göreve getirildi. Mısır hükümeti onu Cenevre'deki Mısır eğitim yöneticiliğine getirdi. "Humbert-Denis Parodi", *Verhandlungen der Schweizerischen Naturforschenden Gesellschaft*, 133 (1950), s. 351-353.

Duff'a gönüllü olarak bilgi sağlamak üzere başvurmuştu⁷³. Bu anlamda Parodi'nin verdiği bilgiler önemliydi ve Parodi Cemil Tosun'un Cenevre'de Genç Mısırlılar ve Genç Türkler Cemiyeti'nde çokça zaman geçirdiğini bildirmişti⁷⁴. Türklerin İngilizlerle ayrı bir mütareke imzalaması girişimlerine de aracılık ettiğine dair Cenevre Başşehbenderliğinden merkeze bilgi verilmişti⁷⁵. Savaşın sonuna kadar Mısır'daki haklarını koruyabilmek için İngiliz makamlarını ziyaret etti⁷⁶.

Mısırlı prenslerden Avrupa'da faaliyetleri takip edilen bir diğeri Aziz Hasan idi. Hıdiv İsmail'in torunlarından olan Prens Aziz Hasan Osmanlı Devleti savaşa girmeden evvel Hıdivin de İstanbul'da olduğu 1914 yazında İstanbul'da Hıdiv Abbas Hilmi Paşa ile görüşmüştü. Bu görüşmenin ardından Hıdiv'in nasıl bir hareket tarzı benimseyebileceğine dair görüşlerini Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Cheetham ile paylaşmıştı⁷⁷. İngiliz bölgesel yetkililerinin eline geçen başka bilgiler ise Aziz Hasan hakkında daha fazla kafa karışıklığına neden olacak türdendi. Zira Prens Mısır'da Osmanlı Devleti lehine yer altı faaliyetleri yürüttüğü ve Türklerin Mısır'a yakın zamanda dönecekleri propagandasını yaptıklarını söylediğine dair bilgi alınmıştı⁷⁸. Bilindiği üzere bu söylem Türklerin Mısır'a yönelik propaganda faaliyetlerinde oldukça sık kullandıkları bir söylemdi. Gerçekten de Türkler lehine çalıştıkları düşünülen Prens Aziz Hasan ve Hıdiviyet prenslerinden Prens Muhammet Ali 1914 Aralığında Mısır'daki İngiliz genel kumandanı General Maxwell tarafından ülkeyi terk ederek Viyana'ya gitmeleri istenmişti⁷⁹. Bunun ardından Prens Aziz Hasan'ın Roma'ya geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak bu durumdan memnun değildir. Memnuniyetsizliğini Roma'daki İngiliz elçisi R. Rodd'a bildiren Aziz Hasan kendisinin eski bir Osmanlı subayı olmasından ötürü İtalya savaşa girmesi halinde tutuklanabileceğinden Roma'dan ayrılmak

73 Jonathan Scheneer, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict*, Bloomsbury pub., London, Berlin, New York, Sydney, 2011, s.255. Parodi burada bulunduğu sürece sadece Mısırlı öğrencilerle ya da Türklerle ilgili bilgi sağlamamıştı. Diğer pek çok konuda da mesela Nisan 1916'da İsviçreli Sosyalistlerin Alman otoriteleri ile iletişim halinde olduğunu öğrenmişti ve rapor etmişti. İngiliz makamları Parodi'yi sağladığı istihbarat nedeniyle oldukça önemsiyordu. Grant Duff'dan sonra Bern elçisi olarak aranan Reginald Rumbold dış görünüş olarak Parodi'nin Türklere yahut Mısırlılara benzediğinde değişiyordu. Doğulularla ilgili her şeyi bilen, Doğululara benzeyen ama Doğulu olmayan birisi olarak değerlendiriliyordu. s. 255.

74 TNA, FO, 141/475/2, 2010-2, 12 Şubat 1915, Bern Elçiliği'nden McMahon'a.

75 BOA, HR.SYS., 2106/19, 20 Ocak 1917.

76 TNA, FO, 141/475/2, 2010-19, 2 Şubat 1918, Bern Elçiliği'nden Wingate'e.

77 TNA, FO, 371/1970, 43976/110, 28 Ağustos 1914, Cheetham'dan Edward Grey'e.

78 TNA, FO, 371/1970, 64010/225, 28 Ekim 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

79 TNA, FO, 141/484/1, 219, 28 Aralık 1914.

istediğini bildirmiştir⁸⁰. İngiliz makamları Aziz Hasan'ın bu isteğini daha farklı okumuştur. Onlara göre Prens, İngiltere ve Osmanlı yetkilileri ile kontak halinde olabileceği bir yere girmek istediği için Roma'dan ayrılmak istemekteydi⁸¹. Roma büyükelçisi R. Rodd kendisine ikliminin de Mısır'a benzerliğini hatırlattığı İspanya'ya gitmesini önermişti⁸². Bu öneriyi reddetmemekle birlikte Roma'dan ayrılmayan Aziz Hasan ilerleyen günlerde dilini bildiği İsviçre'ye gitmek istediğini İngiliz yetkililere iletildiğinde Mısır'da Hüseyin Kamil ile durum görüşmüştü. Sultan Hüseyin Kamil Aziz Hasan'ın İsviçre'ye gitmesinin Hıdiv Abbas Hilmi'nin etkisine girmesine yol açabileceğinden İspanya'ya gitmesinin daha doğru olacağını bildirmişti. Aziz Hasan'ın istediği £350 verilmemiş prens için £320 göndermişti⁸³. Bunun üzerine Aziz Hasan Madrid'e geçecekti. Onun da İngilizlerle görüşmeleri olacak Osmanlı savaş performansı ile ilgili bilgi/öngörülerini paylaşacaktı. İngiltere'nin Madrid büyükelçisi Hardinge ile bir öğle yemeğinde bir araya gelen Aziz Hasan ittihat ve Terakki ile olan bağından söz etmiş İttihatçıların *Abdülhamid'ten daha şiddetli bir tiranlık kurduklarını belirtmişti*⁸⁴. Bu öğle yemeğinde konuşulanlar Türklerle bağları olan bir Hidiviyet mensubunun bir İngiliz yetkiliye verdiği bilgiler açısından sıradan sayılmayacak kadar detaylıydı. Zaten Madrid elçisi de öğrendiklerini önemsemiş olmalıydı ki Londra'ya uzun bir rapor olarak sunuyordu. Zira Aziz Hasan Türk savaş performansına dair İngiliz tarafına önemli bilgiler aktarıyordu. Gooben veya Breslau batırılmasının Osmanlı'daki Alman nüfuzunu yaralayacağını düşünen Aziz Hasan elçi tarafından en çok önemsenen bilgileri Pan İslamik aktiviteler hakkında verecekti. Pan İslamik aktivitelerin İstanbul ve başında Abdülaziz Caviş'in bulunduğu Mekke'den yönetildiğini anlatmıştı. Türk tarafının savaş propagandasının temelini oluşturan Pan İslamik faaliyetler hakkında Rauf Paşa'nın Enver Paşa'nın emriyle Kabil'e gönderilmesinden⁸⁵ söz etmiştir. Yine Fas'a bir kısmı Enver Paşa ile Trablusgarp'ta birlikte mücadele etmiş olan gönüllülerden "*Türk-Alman Cihadı*"nı tebliğ etmek üzere gönderildiğini söylemişti. Fransa'nın ilgi sahasında olan Fas'ta yakın zamanda bir isyanın patlak vereceğini anlatmıştı. Aziz Hasan bu öğle yemeğinde İngiliz elçisine Türk savaş

80 TNA, FO, 371/2353, 215/506, 1 Ocak 1915, R. Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

81 TNA, FO, 371/1973, 85654/327, 22 Aralık 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

82 TNA, FO, 371/2353, 215/506, 1 Ocak 1915, R. Rodd'tan Dışişleri Bakanlığı'na.

83 TNA, FO, 371/2353, 57777/171, 11 Mayıs 1915, McMahon'dan Dışişleri Bakanlığı'na.

84 TNA, FO, 371/2353, 89391/178, 5 Temmuz 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

85 Söz konusu misyona dair bakınız: Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 18.

planlarıyla ilgili çok şeyden bahsetmişti. I. Kanal Harekâtı'nın yalnızca bir keşif harekâtı olduğunu amacın teknik konuları anlamak olduğunu söylemişti. Bu sefer esnasında Cemal Paşa ve Türkler ağır toprakların önemini anlamışlardı. Çöle kadar su kuyularının açılması, demiryolu yapımı gerçekleştirildikten sonra Kasım 1915 ya da Aralık 1915'te ikinci bir sefer gerçekleştirileceğini söylemişti. Madrid elçisi Prensi konuşkan ve hayalperest bulmuşsa da Fransız yetkililere Fas ile ilgili sözlerin iletilmesini de öneriyordu⁸⁶. Balkan Savaşlarında Türk ordusunda görev yapmış Türk yönetim birimlerine yakın olmuş Aziz Hasan'ın konuşmaları ağızdan kaçırılan sözler miydi, İngilizlere yakınlaşma çabasının bir sonucu muydu yoksa Türk tarafı ile yapılan bir konsensusun sonucu muydu kesin olarak belirlemek zordur. Zira söyledikleri Türk savaş planlarını belirleyenlere çok yakın olan birinin bilebileceği kadar spesifikti. Bunları İngiliz makamlarına aktarması İngilizleri teyakkuza geçirmek, yıldırma amaçlı bir Türk planının parçası da olabilirdi. Zira Aziz Hasan'ı İngilizler kendilerine ve Mısır'daki yönetime yakın görmedikleri için savaş başında Mısır'dan çıkarmışlardı. Sonuç itibarıyla İngilizler Prens ile Madrid Elçisi'nin bir ortak arkadaşı olan Mr. Hope Mere aracılığıyla hakkında istihbarat almaya devam ediyorlardı⁸⁷. Aziz Hasan'ın 1915 yazında annesinin Kahire'de vefatıyla Mısır'a gitmek istemesi üzerine yeniden diplomatik girişimlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Sultan Hüseyin Kamil'in özel ajanı Cafer Fahri Bey, beraberinde Kahire Yüksek Komiseri'nin mektubuyla Madrid'e gelmişti. Annesinin mirasından bir miktarı getiren Fahri'nin ziyareti çok daha ilginç gerekçelere de sahipti. Buna göre Cafer Fahri ona Hüseyin Kamil'in tahttan indirildiğini söyleyecek onun güvenini kazanacak ve İttihatçıların Mısır'daki faaliyetleri ile Hüseyin Kamil'e yönelik suikasta dair bilgi almaya çalışacaktı⁸⁸. Aziz Hasan'dan İngilizleri son derece şüpheye düşüren ilişkileri İttihat ve Terakki ajanlarıyla yahut Mısırlı milliyetçilerle çeşitli yollardan görüştüğüne dair duyumlar almasıyla ilgiliydi⁸⁹. Aziz Hasan Madrid'de bulunduğu süre içerisinde İngiliz elçiliğini ziyaret etmeye devam etmişti. Her görüşmesinde verdiği bilgiler de İngiliz Dış İşlerine rapor edilmişti. Bu ziyaretlerinden birinde, 1916 Aralık ayında, Şerif Hüseyin isyanı hakkında görüşlerini sıralamıştı. Şerif'in girişimine olumlu bakan Aziz Hasan, hilafet iddiasını "akılsızca" bir hareket olarak yorumlamıştı. Öyle anlaşıyor ki İttihatçılarla arasında güven sorunları vardı. Mısır'a yönelik Türk girişimlerinin

86 TNA, FO, 371/2353, 89391/15/571, 12 Temmuz 1915, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bertie'ye

87 TNA, FO, 371/2353, 89572, 21 Temmuz 1915. Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

88 TNA, FO, 371/2353, 114269/210, 17 Ağustos 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

89 TNA, FO, 371/2357, 141603/238, 25 Eylül 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

başarılı olması durumunda Mısır'daki mülkünü tasarruf edememekten korkuyordu. Ancak Almanlarla da sıkı diyalog halinde olmasından dolayı İngiliz Büyükelçisi için oldukça karmaşık bir portre çiziyordu. Hatta Almanların onu bir denizaltı ile Trablusgarp sahillerine derviş kılığında çıkarıp, İtalyan karşıtı bir kalkışmayı organize etmesini temin edebileceğinden söz etmişti. Büyükelçi bunun gerçekleşmesinin Aziz Hasan'ın şişman yapısından dolayı mümkün görmüyordu. Bu görüntü “derviş” kılığına uygun olmazdı, denizaltı seyahatine de dayanamazdı⁹⁰. Prens Aziz Hasan savaşın sonlarına kadar Madrid'de kalmıştı. İngiliz elçiliği ziyaretleri de devam etmişti. Bu ziyaretleri esnasında savaşın gidişatı hakkında görüşlerini İngiliz elçisiyle paylaşmaya devam etmiştir. Madrid'de bir Türk'ü, hastalığından dolayı evini terk edemeyen bir tanıdığını, ziyaret ettiğini söylemiştir. İstanbul'daki İttihat Terakki yönetimine karşı bir ihtilal yapıp yapılamayacağını tartıştuklarından söz etmiştir⁹¹. Aziz Hasan İkinci kanal harekâtı konusunda ve diğer Türk savaş performansı konusunda pek çok spesifik bilgiyi İngiliz makamlarıyla paylaşırken yetkili ağızlardan alınan bilgileri paylaşmış gibi görünmektedir. Söyledikleri İngiliz elçisi tarafından zaman zaman abartılı bulunmuşsa da ilgili makamlara detaylı biçimde rapor edilmiştir. Bunlar göz önüne alındığında ve savaş yıllarında ilişkilerin karmaşıklığı düşünüldüğünde Aziz Hasan'ın Türk tarafı için çalışması ihtimali de mümkündür. Bir diğer ihtimal ise Aziz Hasan'ın Türk istihbaratı tarafından kendisinin de farkında olmadan kullanılmış olmasıdır. Türklerin Mısır'a yapacakları seferin her an gerçekleştirilebileceğine dair şayiaların “eldeki düşman casusları” vasıtasıyla yapıldığını İstihbarat Dairesi'nden Seyfi isimli bir görevli Başkumandanlığa yazmıştı⁹². Elbette tüm yaşananların bir istihbarat/propaganda girişimi olduğunu kesin biçimde kanıtlamak mümkün değildir.

Hidiviyet prenslerinden bir diğeri de İbrahim Hasan'dı. Prens Aziz Hasan'ın kardeşi olan İbrahim Hasan da savaş başladığında Avrupa'daydı. Onun hakkında da bir başka Avrupalı ajan İngiliz makamlarına bilgi vermekteydi. İsveç vatandaşı M. Henry Magnenat onun özel sekreteriydi. Magnenat ile birlikte Madrid'e seyahat ettiklerini ve burada iki ay kaldıklarını belirtmişti. Bu sürenin sonunda Prens, Magnenat'ı Paris'e 120.000 Frank borç para toplaması için göndermişti. Madrid'e geçen İbrahim Hasan'dan haber alamayan Magnenat maaşını alamayınca prense ilgili düşüncelerini elçilikle paylaşmaya karar vermişti. Ona göre Prens Alman

90 *TN4*, FO, 371/3044, 1872/numarasız, 20 Aralık 1916, Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

91 *TN4*, FO, 371/3044, 245996/610, 31 Aralık 1917, Hardinge'den Dışişleri Bakanlığı'na.

92 *ATASE*, K: 167, D: 728, F: 84, B: 5, 22 Nisan 332, (5 Mayıs 1916).

sempatizanıydı⁹³. 1915 Ocak'ında o da abisi gibi Madrid elçiliğini ziyaret etmişti. Madrid'deki İngiliz elçisi Hardinge onun siyasi işlerden uzak daha çok kendi çıkarları için mücadele eden birisi olduğunu, konuşmalarında Mısırlı Milliyetçiler, Genç Türkler ve diğer bu çeşit partiler tarafından “*ukala-liberal*” fikirlerin sokulmasının akılsızca bir şey olduğundan söz ettiğini belirtiyordu⁹⁴. Onun Alman sempatizanı olduğuna yönelik iddialarının anlık çıkarlar için söylenmiş sözlerden ibaret olduğuna inanılıyordu⁹⁵.

Hıdiviyet prensleriyle ilgili bu kayıtlar dışında Osmanlı kayıtlarında diğer pek çok Mısırlı seçkine yapılan maaş ödemeleri dikkat çekmektedir. Avrupa'da yaşayan ve aile soy ağacında nasıl bir yer işgal ettikleri net biçimde görülemeyen bu Mısırlı seçkinlere yapılan ödemeler muhtemelen İngiliz karşıtı ya da en azından İngiliz taraftarı olmamalarıyla ilgiliydi. Bu ödeme taleplerine olumlu yanıt verilmesinin bir diğer sebebi ise bu isimlerin devletin imajına dair Avrupa'da olumsuz bir kanaati yaymamaları olmalıdır⁹⁶. Çünkü bu tahsisatlar zaman zaman kesildiğinde Osmanlı Devleti aleyhine konuşmalar yapılması gerekçe gösterilmişti. Buna dair bir örnekte Cenevre'de gerçekleştirilen Mısırlılar Kongresi'nde Osmanlı Hükümeti aleyhine bazı konuşmalar yapan İsmail Lebib ve Ahmed Ferid'in tahsisatları kesilmişti. Maaşlarının kesilmemesi için İstanbul'a dönmeleri şart koşulmuştu. Bu uygulamanın tüm Mısırlılar için genişletilmesi düşünülmüştü. Viyana'da yaşayan Muhib⁹⁷ ve Sadık Paşalar ile Yeğenzade Hüsnü Bey'e tebligat yapılmıştır. Mısır'ın eski Evkaf Nazırı Muhib Paşa ile yine Mısır ricalinden Sadık Paşa kış ayında İstanbul'a yerleşmenin zor olacağını bildirerek hareketlerinin bir müddet ertelenmesini istemişlerdi. Yeğenzade Hüsnü Bey ise burada tedavide olduğundan kendisine tedavisinin sonuna kadar müsaade edilmesini talep etmiştir. İşlemlerin bir kısmının Teşkilat-ı Mahsusa ile de paylaşılması dikkat çekicidir. Muhtemelen söz konusu Mısırlılar şüpheli görüldüğünden onlarla ilgili süreç istihbarat

93 TNA, FO, 371/2670, 5471/10, 6 Ocak 1915, Bertie'den Edward Grey'e.

94 TNA, FO, 371/2670, 8047/7, 8 Ocak 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

95 TNA, FO, 371/2670, 9385/10, 15 Ocak 1915, Hardinge'den Edward Grey'e.

96 ATASE, K: 1868, D: 174, F: 5, B: 1, 2 Kanun-ı sani 1331 (15 Ocak 1916).

97 Muhib Paşa Avrupa'daki Mısırlılar arasında dikkat çeken bir isimdi. Yüri kardeşler ile ilgili raporda İngilizlerin en sadık adamı olarak tabir edilen Muhib Paşa'dan şöyle söz ediliyordu: “Lord Kiçinır'ın [Kitchener] en mu'temed adamıdır. Elyevm devlet-i mezkureye hafiyelek etmektedir. Lord Kiçinır gark olmazdan mukaddem kendisine takdim edildiği raporlardan memnun olduğu için mumailayhumaya bir mektub yazmış ve badel muharebe Mısır'da teşkil edilecek ilk kabinede nazır olacağını vaat etmiştir. Elyevm Galiçya'daki asakir-i Osmaniye'ye hediye göndermek üzere Viyana'da teşkil olunan cemiyetin azasıdır” BOA, HR.SYS., 2267/56, B:1, 17 Mart 1917.

paylaşımı olarak Teşkilat-ı Mahsusa'ya da bildirilmişti⁹⁸. Hidiviyet ailesinin geniş kolları içerisinde isimleri I. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında da sıklıkla duyulacak ailelerden birisi de Yeğen/Yeken/Yagan ailesidir. Yeğen ailesinin kollarından birine mensup olan Yusri ailesinden Osmanlı yazışmaları içerisinde yer verilmesinden dolayı Seyfullah, Akil ve Rauf Yusri kardeşlerin Osmanlı Devleti merkezi ile olan ilişkileri anlaşılabilmektedir. Bunlardan Rauf Yusri Bey Muhip Paşa lehine casusluk yaptığı iddiasıyla ülkeye girişine izin verilmemişti. Seyfullah Yusri Bey'in kefaletiyle izin çıkmıştı. Benze kısıtlama Akil Yusri Bey'e de uygulanmıştı. Dosyada Rauf Yusri Bey ile ilgili olarak Viyana'da İngiliz taraftarı Muhip Paşa ile sıkça görüştüğü, biraderleri Seyfeddin ve Akil Beglerin de Abbas Hilmi paşa lehine çalıştığı Rauf Beg'in "İngiltere hesabına hafiyelik edeceği" kuvvetle muhtemel olduğu İstihbarat Şubesi Müdüriyetinden gönderilen yazıda bildirilmişti. Yine de ülkeye girişlerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın özel izini ile vize verilmişti. Muhtemelen bu sayede daha iyi kontrol altında tutulacaklardı⁹⁹ Mısırlıların hareketliliği öylesine dikkatli bir şekilde takip ediliyordu ki Rauf Yusri Bey'in savaş öncesinde ailesinin servetini harcayıp maddi sıkıntıya düştüğüne dair bir bilgi dahi Osmanlı istihbaratının verdiği ayrıntılar içerisinde görülüyordu¹⁰⁰. Savaşın bitiminde Dışişlerinden Kahire'ye yazılan bir yarı resmi bir mektupta Seyfullah Yusri'den bahsedilmekte ve İngiliz makamlarına yazdığı bir mektuba atıfla Seyfullah Yusri'nin savaş sırasında Türklerin kendisinden şüphe etmesi nedeniyle zor zamanlar geçirdiğinden söz ettiğine değinilmektedir. Onunla ilgili Kahire'deki otoritelerin karar vermesinin yerinde olacağını düşünülmekteydi¹⁰¹. Mısırlı seçkinlerin İngilizlerle olan ilişkilerine rağmen Osmanlı merkezi maaşları kesmek hususunda oldukça isteksiz davranmıştır¹⁰². Hidiviyet ailesinden gelen maaş tahsisi isteklerinin geniş bir yelpazeye dağıldığını söylemek de mümkündür. Hidiv İsmail Paşa'nın eşi Prenses Çeşmiafiyet Hanım'ın "ahretliği" Faika Hanım'ın eşi Mısırlı İzzet Paşa'ya maaş tahsisine dair karar buna örnek olabilecek türdendir¹⁰³. Bu ödemelerin tamamının karşılıksız verilmediği, en azından "sonradan ödenmek" koşuluyla verildiğini belirtmek de fayda vardır. Prenses

98 ATASE, K: 1868, D: 174, F: 5, B: 6, 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916).

99 BOA, DH.EUM.4.ŞB., 4/51, B:1, 14 Kanun-ı sani 1331 (27 Aralık 1915).

100 BOA, HR.SYS., 2267/55, B: 3.

101 Oxford University, St.Antony's College, Middle East Centre Archive, GB 165-0055, File 5, 2 Eylül 1919, R. Graham'dan Kahire'ye.

102 BOA, DH.KMS., 35/10, B:2, 19 Teşrin-i evvel 1915.

103 BOA, DH. EUM.4.ŞB, 3/56.3-11-1333.

Rukiye Hanım'ın kızı Tevhide Zeynep Hanım'a Mısır hazinesinden verilen maaş harb nedeniyle alamadığından on beş liranın sonradan ödenmek üzere tahsis edildiği görülmektedir¹⁰⁴. Tüm bu ödemelerin İmparatorluğun savaş sırasında Mısırlı sivil seçkinlere çeşitli gerekçelerle yaptığı bilinmelidir. Ancak en dikkat çekici hususlardan birisi de onların devlete bağlılığını sağlamak, imparatorluk gücünü simgeleyebilmektir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı cephe ve cephe gerisinde çok geniş bir kesimi etkiledi. Toplumun genelinin desteği gerekti ve savaş topyekûn bir harp şeklinde cereyan etti. Savaşta devletin öylesine fazla sorumluluk ve ödevleri vardı ki bunları yerine getiremediği durumlar sıkça oldu. İmparatorluk yapısını yüzyılın başlarına gelindiğinde hala korumayı başaran Osmanlı Devleti savaş sırasında mobilizasyonu devam eden Mısırlı seçkinlerin istihbarati sayılabilecek bilgileri İngiliz elçileri ile paylaştığı durumlarla da karşılaştı. Bu isimler sıradan kişiler değildi. Mısır Hıdiviyet ailesine mensup başta Hidiv Abbas Hilmi Paşa olmak üzere Mısırlı/Osmanlı kimliğine sahip kişilerdi. İngiliz ve Osmanlı kayıtlarına yansıyan bilgilerden anlaşıldığı üzere bu kişilerin bazıları Osmanlı taraftarlığı ile tanınmaya devam etti ve Mısır'da isimlerinin güçlenmesi istenmedi. Bu isimlerin başında Ömer Tosun geliyordu. İronik biçimde Ömer Tosun'un kardeşi Cemil Tosun ise Osmanlı bürokrasisinde yer edinmiş önemli bir isim olmasına rağmen savaş sırasında İngilizlerle sık sık diyalog kurmuş ve bu diyalogları sırasında Osmanlı savaş performansı ile ilgili önemli bilgileri paylaşmıştı. Bu durum savaş şartlarının muğlaklığı içerisinde çok yönlü değerlendirmeye muhtaçtır. Cemil Tosun'un İngilizlere bilgi sızdırdığı ilk akla gelen fikir olsa da yaşananların Osmanlı istihbaratı ile işbirliği içerisinde olması ihtimali de vardır. Sivil seçkinlerin, Mısırlı prenslerin savaş sırasındaki faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyal yapısını gösteren bir belirteçtir. Çokuluslu yapısı imparatorluğun savaş sırasında hem gücünü hem de zayıflığını oluşturmuştur. Diğer taraftan devlet savaşın en zorlu dönemlerinde Mısırlı kimi seçkinlerin maaş taleplerini kabul etmiş, kısıtlı imkanlara rağmen maaş ödemeleri yapılmıştır. Özellikle Mısır'daki İngiliz işgalinden dolayı mülklerini tasarruf edemeyenlere yapılan bu maaş tahsislerinde İmparatorluğun multikültürel yapısı kadar savaş sonrası düzenlemelerde devlete bağlılığın temin edilebilmesi gibi gayeler de vardır.

104 BOA, DH. EUM.4.ŞB, 5/7, 23-4-1334

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA-İstanbul)

DH.EUM.1.ŞB. 8/24, DH.EUM.4.ŞB.12/34, 4/52, 7/17, 3/56, 5/7, 4/51, DH.EUM.7.ŞB. 2/30, DH.EUM.SSM.11/2B, DH.KMS.5/9, 35/10, DH.ŞFR., 455/132, HR.SYS., 2348/5, 2349/29, 2267/55, 2267/56, 2106/19, 2349/29, DH.ŞFR., 48/202, İMTZ. (05)

34/2003, MV. 209/81

Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (ATASE-Ankara)

K: 167, D: 728, F: 84, B: 5, K: 985, D: 1, F: 1-13, K: 1868, D: 174, F: 1, B: 36, K: 1868, D: 174, F: 5, B: 6

The National Archives (TNA-London)

FO, 371/1970, 371/1972, 371/1973, 371/2353, 371/2355, 371/2357, 371/2485, 371/2670, 371/2671, 371/2672, 371/2930, 371/2931, 371/3044, 141/475/2, 2010-2, 141/484/1, 219,

Oxford University, St.Antony's College, Middle East Centre Archive, (Oxford)

GB 165-0055, File 5

Diğer Kaynaklar

“Britain bars Khedive”, *The Washington Post*, 18 Ekim 1914.

“Hidive Ziyafet”, *Sabah*, 27 Temmuz 1917.

“Humbert-Denis Parodi”, *Verhandlungen der Schweizerischen Naturforschenden Gesellschaft*, 133 (1950), pp. 351-353.

“The ex-Khedive at Viana”, *The Times*, 21 Aralık 1914.

Bkookes, Douglas Scott, *The Concubine, The Princess and the Teacher: Voices from the Ottoman Harem*, University of Texas Press, Austin 2008.

McKale, Donald, “Influence Without Power: The Last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914–1918”, *Middle Eastern Studies*, Vol: 33, No: 1, 1 January 1997, pp. 20–39.

Muhammed Ferid, *Mısır Mısırlılarındır, İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, (Ter: Ali Benli- Macit Karagözoğlu), Klasik Yay., İstanbul 2007.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, Emre Yayınları, İstanbul 1993.

Polat, Ü. Gülsüm, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yay., Ankara 2015.

Scheneer, Jonathan, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict*, Bloomsbury pub., London, Berlin, New York, Sydney, 2011.

The Last Khedive of Egypt, Memoirs of Abbas Hilmi II, Translated and Edited by Amira Sonbol, Ithaca Press, London 1998.

Şûrâ-yı Devletin Bürokratik Yapısı ve Çalışma Usulleri

Zeki Eraslan*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde köklü reform gerekliliği 19. yüzyıla gelindiğinde ziyadesiyle anlaşılmıştı. 18. yüzyılda Batı'nın üstünlüğünün kabul edildiği bazı askerî/teknik konularda kötü gidişi durdurmaya matuf belli adımlar atılsa da sistemi sil baştan sorgulayan ve tedricen değiştirmeyi hedefleyen bazı köklü reformlar 19. yüzyılda gerçekleştirilebilmiştir. Ancak 19. yüzyılda söz konusu değişimlerin zihnî amillerinin köklerini başta 18. yüzyıl olmak üzere daha önceki yüzyıllarda aramanın doğru olacağı düşünülmektedir.

Bu noktada 19. yüzyılda Osmanlıların, gerilemelerinin sonuçlarının üstesinden gelebilmek ve içinde bulundukları dünyanın değişen koşullarıyla baş edebilmek için yaptıkları radikal reformlar, İslami idare geleneğinin bin yıldır devam eden gelişim sürecini yirminci yüzyıla taşıyan bir köprü niteliğindedir ve türünün tek örneğidir.¹

Gerek dünyada ve gerekse Osmanlı Devlet ve toplum yapısında 19. yüzyılda yaşanan değişim ve dönüşüm önceki yüzyılların aksine *aritmetik değil, geometrik artışla* gerçekleşmiştir. Sanayileşme ve teknoloji, değişimi devlet ve toplum hayatına da dayatmıştır. 19. yüzyılda harcanan çabaların bürokratik yönetim geleneğinin modernleşmesine zemin oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Tanzimat bürokrasisi tüm eksikliklere rağmen rasyonel bir idare tipini hedeflemiştir. Bu dönemde yapılan kanunlaştırma hareketlerinin çıkış noktası budur.

Modernleşme sürecinde gerçekleşen köklü reformlarla Osmanlı patrimonyal bürokratik yönetim yapısı, Weber'in bürokrasi için öngördüğü en uygun model olan "*rasyonellik*" ve "*yasallık*" çizgisine doğru evrilmeye başlamıştır.

Osmanlı modernleşmesinin merkez teşkilatındaki değişim ve dönüşümünün bir parçası olarak yapısal reform sürecinin devamını temin maksadıyla ihdas edilen

* Dr., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara/TÜRKİYE, zeraslan78@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4349-2274

1 Carter V., Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform* (çev.: Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2014, s. 1-2.

Şûrâ-yı Devlet'in bürokratik yapısı ve bu yapının işleyiş biçimine geçmeden önce "bürokrasi" kavramı üzerinde kısaca durmanın faydalı olacağı düşünülmektedir.

A. Bürokrasi Kavramı

Sözcüğü ilk kullananın 1745'te Fransız fizyokrat iktisatçı Vincent de Gournay olduğu kabul edilir.² Bu kelime Latince "burra" ve Yunanca "kratos" sözcüklerinden türetilmiştir. "Burra", masaları örtmede kullanılan koyu renkli kumaş; "kratos" ise egemenlik, yönetim anlamına gelmektedir. Buna göre bürokrasi, "masaların ya da büroların egemenliği" anlamındadır. Aslında burada ifade edilmek istenilen, memurların toplum üzerinde giderek artan egemenliğidir. Memurların bu egemenliği, onların hizmet yürüttükleri bir araçla (yazı masası) ya da mekânla (büro) nitelendirilmiştir. Farklı anlamlarının yanında bir *örgütlenme ve yönetim biçimi* olarak bürokrasi, spesifik olarak siyaset bilimi ile yönetim biliminin ilgi alanına giren bir konudur. Bu konuda kalıcı ve açıklayıcı teoriler geliştiren M.Weber'den önce Hegel ve Marx da fikir beyan etmişlerse de bürokrasiyi bilimsel yöntemle ilk ele alan ünlü sosyal bilimci Max Weber olmuştur.³

Weber'in bakış açısına göre, bürokrasinin temel özelliği "rasyonelliği" ve "yasallığı"dır. Bu yasallığın üç dayanağı ise gelenekler, inançlar (kutsallık) ve ussallıktır (doğal ve pozitif hukuk).⁴ Weber'in bürokrasi yaklaşımı yönetim ve organizasyon açısından ele alındığında; hiyerarşik yapılanma, gayrişahsilik, disiplin ve güvenilirlik, yazılı kurallar ve yönetmelikler, iş bölümü ve uzmanlaşma, yöneticilerin asları ile olan ilişkilerinin kişisel değil profesyonel olması, işe atamalarda önce liyakatin dikkate alınması olarak ele alınabilir. Karizmatik ve geleneksel otoritelerde, meşruiyetin kaynağı, kutsallığına inanılan gelenekler çerçevesinde oluşurken hukuki/rasyonel otorite tipinde meşruiyet rasyonel hukuki düzenlemeler üzerinde yükselmektedir.⁵

2 Metin Heper, "Bürokrasi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C II, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 290.

3 Max Weber'in Bürokrasiye dair görüşleri ile organizasyon ve bürokrasi kavramı üzerine yönelik teoriler konusunda tafsilatlı bilgi için bkz. Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, (çev.: Özer Ozankaya), İmge Kitapevi Yay., Ankara, 1995; Ülkemizde bürokrasi üzerine yapılan ilk akademik çalışmalardan birinin örneği için bkz. Nermin Abadan, *Bürokrasi*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1959; Metin Heper, "Bürokrasi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C II, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 290-297; Gencay Şaylan, *Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*, V Yay., Ankara, 1986; Bilal Eryılmaz, *Bürokrasi ve Siyaset*, 6. Baskı, Alfa Yay., İstanbul, 2017; Nicos P. Mouzelis, *Organisation and Bureaucracy: An Analysis of Modern Theories*, Aldine Publishing Company, Chicago, 1967; Anthony Giddens, *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji* (çev.: Ahmet Çiğdem), 3. Baskı, Vadi Yay., Ankara, 1999.

4 Max Weber, *age*, s. 68-70.

5 Weber, *age*, 328-370; Eryılmaz, *age*, s. 64-71.

Bürokrasi, “kamu yönetimi”nin eş anlamlısı olarak kullanılır. Genellikle siyasi sistemin kamu yönetimi kolu olarak tanımlanır. Weber’e göre modern bürokrasi, rasyonel olarak çalışan ve meşru (yasal) otoriteye sahip olan devlet örgütü idi. Teknik üstünlüğü ve uzmanlığından hareketle bürokrasi iktidarı paylaşır ve bu yönüyle siyasal süreçlerden soyutlanamazdı.⁶

B. Yönetimde Reform Gereksinimi: Bürokratik Yenileşmenin Zihnî Temelleri

Osmanlı Devleti’nde bürokratik yenileşmenin zihnî temellerine bakıldığında devlet yöneticileri 17. yüzyılın sonlarından itibaren yönetimde bazı şeylerin iyi gitmediğini fark etmeye başlamışlardı. Ancak alınacak tedbirlerin geçici ya da kalıcı reformlar şeklinde olup olmayacağına karar verilmesi, bir asırlık bekleme, izleme ve tecrübe etmenin sonucunda söz konusu oldu. Geleneksel toplumların mevcut durumu korumaktan yana tavır aldığı, yeniliklere mesafeli olduğu bilinmektedir. Osmanlıların, kendi mükemmeliyetlerine olan inançlarının ve kazanmış oldukları önceki başarılarının etkisiyle uzun süre Batı karşısında psikolojik açıdan mağrur bir tavır sergileyerek buradaki gelişmelere büyük ölçüde kayıtsız kaldıkları genelde kabul edilen bir görüştür. Osmanlı düzeninde meydana gelen sarsıntılara çözüm arama çabaları sürecinde yaşanan toplumsal sorunlar ulusal ve uluslararası gelişmelerin dinamik bir parçası olarak görülemediğinden, statik kalıplar içerisinde geçmişe özlem tutkularıyla sathi çözüm önerilerinin ötesine 19. yüzyıla kadar gidilememiştir.

Dış dünyaya karşı tutum değiştirme ve içeride bazı yenilikler yapma gerekliliği ise daha ziyade 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmalarının ardından anlaşılmaya başlanmış olduğundan çağdaşlaşma için 18. yüzyıl başlarını esas almak gerektiği şeklinde yaklaşımlar da söz konusudur.⁷

Batı karşısında alınan sürekli askerî yenilgiler üzerine önceleri askerî/teknik alanda yapılacak belli düzenlemelerin yeterli olabileceğine dair kanaat III. Selim ile birlikte değişmeye başlamıştır. III. Selim Dönemi serbest değişmelerle mecburi

⁶ Şaylan, *age*, s. 32.

⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Yayıma Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), 21. Baskı, YKY Yay., İstanbul, 2015, s. 40; Damat İbrahim Paşa’nın, Paris’e sefaret göreviyle yolladığı Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet’e verdiği talimatta Fransa’nın «Vesâit-i ümrân ve maârifine dahi lâıyıkıyla kesb-i ıtlâ ederek kâbil-i tatbik olanlarının takriri» ifadesi vardır. Gezilen, görülen yerlerin bir nevi fotoğrafı mahiyetinde olan bir sefaretname hazırlanmıştır. Bu sefaretname Osmanlılar için garpte açılmış ilk pencere olacaktır. Bkz. Enver Ziya Karal, “Tanzimattan Evvel Garphlaşma Hareketleri (1718-1839)”, *Tanzimat*, C I., MEB Yay., İstanbul, 1999, s. 19.

değişmeler arasında bir nevi intikal devresi, şümüllü ve cezrî kültür değişmelerinin başladığı devir ise II. Mahmut Dönemi olmuştur.⁸

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, geleneksel devlet tipinden modern merkezîyetçi bir devlet tipine geçiş sürecini yaşamakta olup geleneksellikten farklılaşma ve rasyonel bir yapıya sahip kanunlarla tanımlanmış bir düzene doğru geçiş söz konusuydu.⁹ Bu çerçevede idari sistem yeniden düzenlenirken Fransız yönetim sistemi, Osmanlı yönetim geleneğine daha yakın görülmüştür.

Meclisler (Kurullar) eliyle karar alma ve yönetme tercihi Tanzimat Dönemi'nin yeni yönetim usulleri açısından en dikkat çeken özelliğidir.¹⁰ Meclisler, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokratik modernleşme zihniyeti sonucu ortaya çıkmıştır. Meclisler, dar anlamda bürokrasinin geniş anlamda devlet ve toplum hayatına tesir eden düzenlemelerin planlandığı, uygulamaların denetlendiği Batı'dan mülhem yönetim örgütleriydi. Böylece yasama, yürütme ve yargı erklerinin ilk kez Padişah dışında ancak yine Padişah'ın izin verdiği oranda ve nihai onay yetkisi kendinde kalmak şartıyla belli meclislere/kurullara ve mahkemelere verilmesinin zihni temelleri atılmaktaydı.

C. Bürokratik Yapının Çalışma Usul ve Esasları

Şûrâ-yı Devlet, Osmanlı Devleti'nde, öncelikle Divân-ı Hümayûn ile başlayan, Meclis-i Meşveret ve Tanzimat meclisleriyle devam eden yönetimde istişare usulünün daha sistematik ve kurallara bağlanmış şekli olarak, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ilgası sonucu *uzun ve derin tecrübeler zincirinin son halkası* olarak ihdas edilmiştir. Meclis-i Mebûsandan kısa bir süre önce kurulan Şûrâ-yı Devlet parlamenter sisteme geçilmesini hızlandırmıştır.

Şûrâ-yı Devlet'in bürokratik yapısına dair yönetsel süreçler, çalışma usul ve esasları bu yapıyı kuran ve nasıl işleyeceğini tafsîlatlı olarak gösteren hukuki dayanakları doğru tahlil etmekten geçmektedir. Bu çerçevede Şûrâ-yı Devlet Kanunu (Nizâmnâme-i Esâsî) ile Yönetmeliğini (Nizâmnâme-i Dâhilî) birlikte ele almak suretiyle meseleye bütünsel açıdan yaklaşılması mümkündür.

1. İşleyiş

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ilgası suretiyle ihdas edilen Şûrâ-yı Devlet

8 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vak., Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1997, s. 134; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1967, s. 30.

9 Findley, *age*, s. 395.

10 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 2. Baskı, YKY, İstanbul, 1998, s. 97.

teşkilatının işleyişinin bu meclisin bıraktığı miras üzerine bina edildiği rahatlıkla söylenebilir. Şûrâ-yı Devlet, adı geçen meclisin son ve en gelişkin yeni ikili yapısından biriydi.¹¹ 1838'de kurulan Meclis-i Vâlâ'nın, 1854'te Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âli-i Tanzimat olarak ikiye ayrıldığına, 1861 yılında "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye" adıyla birleştirildiğine ve bu Mecliste *mülkiyye*, *kavânin/nizâmat* ile *muhâkemât* (kaza işleri için) dairelerinin oluşturulduğuna çalışmada daha önce değinilmişti.

1861 yılından 1868 yılına kadar Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye mezkûr üç hizmet biriminden oluşan daire yapısı ile çalışmalarına devam etti. Aynı şekilde bu daireler, Şûrâ-yı Devletin kuruluş kanunu vasfını haiz Nizâm-nâme-i Esâsî (1 Nisan 1868) ile teşkilat yapısı şekilleninceye kadar görev yapmaya devam etmiştir. Bu durumu teyit ve tevsik eden kararlar elimizde mevcuttur.¹² Teşkilat yasasının hazırlanması

11 Seyitdanlıoğlu, *age*, s. 55.

12 BOA, *İrâde, Şûrâ-yı Devlet*, No.: 1/1 : "Divân-ı Muhâsebât'dan tanzim ve Mâliye Nezâret-i Celilesi cânibinden tezyil ve takdim kılınub Şûrâ-yı Devlete havâle buyurulan bir kıt'a mazbata Dâ'ire-i Kavânin'de lede'l-mutâle'a hulâsa-i meâlinde Trabzon Tahrir-i Emlâk Komisyonu Başkâtibi Nuri Efendi'nin bu kerre bahren Giresun'a azîmet ve avdetinde oraca mütehad olan usûle tevfikân vapur navlun itâsî teklîf olunmuş ise de kabulünde tereddüd edildiğinden ve bu bâbda nizâm kaydı bulunamadığından gerek efendi-i mûmâ-ileyh ve gerek bahren azîmet eyleyecek me'mûrîn-i sâ'ire hakkında ne vechile mu'âmele olunmak lâzım geleceği..." Şûrâ-yı Devlet'e sorulmuş ve bu talep "...eshâb-ı rûtbeye bulunan büyük ve küçük bil'l-cümle me'mûrînün vikâye-i vak' ve haysiyetleri şân-ı âli icâbından bulunduğu..." gerekçesi ile uygun bulunarak Sadâret Makamı'na arz edilmiştir. Midhat Paşa'nın riyasetinde toplanan 10 üyenin mührünün yer aldığı karar 24 Zilkade 1284/18 Mart 1868 tarihlidir. Hemen belirtelim ki, kararın alındığı Kavânin Dairesi'ne 1 Nisan 1868 tarihli kuruluş kanununda yer verilmemiştir. Kararda dikkat çekici diğer husus ise hazineye yük getirecek bir uygulama için görüş makamı olarak Maliye Nezâreti'ne değil Şûrâ-yı Devlet'e müracaat edilmiş olmasıdır. Günümüzde bu tip başvurular için merci Maliye Bakanlığı'dır. Şûrâ-yı Devlet'in ilk kararlarından birisi olması hasebiyle karar metninin tümüne çalışma ekinde yer verilecektir.

24 Zilkade 1284 tarihli karar çerçevesinde açıklığa kavuşturulmasında fayda gördüğümüz diğer bir konu da 11 Zilkade 1284/5 Mart 1868 yılında kurulan Şûrâ-yı Devlet'in ilk kararının hangi tarihte alındığı meselesidir. Bu konuda yapılmış tespitler söz konusudur. Örneğin Ahmet Akgündüz ve Abdülmecit Mutfak tarafından Şûrâ-yı Devletin ilk kararının 26 Zilkade 1284 tarihli olduğu iddia edilmiştir. Bkz. Ahmet Akgündüz "Arşiv Belgeleri Işığında Şûrâ-yı Devletten Danıştay'a İdari Yargı Teşkilât", II. Ulusal İdare Hukuku Kongresi, Ankara, 10-14 Mayıs 1993, s. 126-130; Mutfak, adı geçen basılmamış tez, s. 18. Bu karar, Eyüp semtinin sokakları ve mahalle aralarının kum ve moloz ile dolmasının çevre kirliliğine yol açtığından bahisle buraların temizlenmesine yönelik kullanılacak ödeneğin miktarına karar verilmesi istemiyle Ticâret Nezâret-i Celilesi tarafından havâle edilmiştir. Kararın arşiv kaydı için bkz. BOA, *İrâde, Şûrâ-yı Devlet*, No.: 1/3. Akgündüz ve Mutfak'ın bu tespiti, ilgililerin çalışmalarına yapılan atıflardan bahisle genel bir kabul görmüştür. Bkz. Onur Karahanoğulları, Türkiye'de İdari Yargı Tarihi, Turhan Kitapevi, Ankara, 2005, s. 145; Belkis Konan, Osmanlı Devleti'nde İdari Yargının Gelişimi, Statü Yay., Ankara, 2013, s. 91 ve 96; Çora, agt., 71. Ancak arşiv kaydı (BOA, *İrâde, Şûrâ-yı Devlet*, No.: 1/1)

beklenmeden Şûrâ-yı Devlet'in kararlar almaya başlayabilmesi, kanaatimizce bir taraftan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin devamı olarak ondan tevarüs eden teşkilat yapısıyla bu Kurumun çalışmaya başladığını göstermekte diğer taraftan ise İrade-i Seniyye'nin hukuken imkân vermesine istinaden, kurulduğunda gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında oluşan iyimser havadan bahisle Bâb-ı Âli ve Sultanın Şûrâ-yı Devletten yüksek beklentilerinin *ivediliğini* ortaya koymaktadır.

Şûrâ-yı Devlet'in işleyişine hukuki dayanak sağlayan başlıca hükümlere öncelikle “Nizâmnâme-i Esâsî ile Nizâmnâme-i Dâhili”de rastlamaktayız. Nizâmnâme-i Esâsî'nin 2. maddesinin yedinci fıkrası: “... İşbu umûr ve mesâlihın cümlesi usûlü vechile makâm-ı sadâretten havâle olunub kararları bâ-mazbata oraya bildirilecektir.” hükmünü amirdir.

Bu yöntemle merkezde bakanlıklar, taşrada ise valiliklerden Şûrâ-yı Devlet'e yapılan bütün başvuruların Sadaret Makamı üzerinden yapılması tercih edilmiştir. Böyle bir yöntemin tercih edilmesinin iki önemli gerekçesi vardı. Birincisi, alınan başvurularda Sadaret Makamı'nın eş güdümünün sağlayacağı tertip ve düzen. Diğer ve daha önemlisi ise nazırlar ve valilikler üzerinde kurulmak istenen *denge ve denetim*dir.

Deneyimli devlet adamları olan Âli ve Fuat Paşa, Şûrâ-yı Devlet'i Bâb-ı Âli'nin hiyerarşisine tabi kılmayı da ihmal etmemişlerdi. Sadaret Makamının Şûrâ-yı Devlet üzerindeki gayet açık olan hiyerarşik yetkisi söz konusu idi.¹³ Nizâmnâme-i Dâhili'nin/Yönetmeliğin 24. maddesinde: “Bir maslahatın Şûrâ-yı Devletde müzâkeresi mutlakâ makâm-ı sadâret-i uzmâdan havâleye muhtâc olduğundan resmen havâle buyurulmayan maslahat müzâkere olunamaz. Şu kadar ki esâsen Şûrâ-yı Devlet'e havâle olunan bir iş hakkında doğrudan doğruya makâm-ı riyasete virilen arz-ı hâller kabûl olunur.” şeklinde yer alan hükmün, aynı yönetmeliğin 8. maddesinde: “Şûrâ-yı Devlet'in nizâmnâme-i aslîsi hükümünce umûr-ı idâreye dâ'ir olan karârları kat'î olmadığı misüllü muhâkemât dâ'iresinde de'âvî üzerine lâhik olan hükm ve karârların icrâsı dahi makâm-ı sadâret-i uzmânın tasdikine ve

yukarıda gösterilen 24 Zilkade 1284/18 Mart 1868 tarihli karar, iddia edildiği gibi 26 Zilkade 1284 tarihli kararın Şûrâ-yı Devlet'in ilk kararı olmadığını, daha önce de karar alındığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

13 Sadaret Makamı'nın Şûrâ-yı Devlet üzerindeki hiyerarşik yetkisi çalışmanın dördüncü bölümünde değerlendirilecektir. Günümüzde İdare Hukuku konusu olan “hiyerarşik yetki” kavramı ve kapsamı hakkında değerlendirme için bkz. A. Şeref, Gözübüyük, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, 9. Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara, 2006, s. 321-326; Metin Günday, *İdare Hukuku*, 8. Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 71-73 ve Kemal Gözler-Gürsel Kaplan, *İdare Hukukuna Giriş*, 23. Baskı, Ekin Yay., Bursa, 2017, s. 46-50.

irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî sudûruna menûtdur.” şeklindeki benzer hükmü tamamladığı ve teyit ettiği görülmektedir.

Bu başvuru usulü bazı yönleriyle Şûrâ-yı Devlet’ten Cumhuriyet tevarüs etmiştir. Günümüzdeki mirasçısı Danıştay’a, kamu kurumlarından yapılan yargısal nitelikte olmayan başvurular (örneğin tüzük incelemeleri)¹⁴ benzer bir usulle Başbakanlık üzerinden yapılmaktadır. Aradaki fark Şûrâ-yı Devlet’e yapılacak her türlü başvuru ve alınan kararların onayında (idari/adli) Sadaret Makamı’nın aşılammasıydı. Bu durum Şûrâ-yı Devlet’in yargısal fonksiyonları açısından bir tutuk adalet (Justice retenue) yapısını göstermektedir. İlham kaynağı Fransa’da dahi 1872 yılına kadar Conseil d’Etat için de söz konusu olan tutuk adaletin Şûrâ-yı Devlet’te de geçerli olması günün koşulları dikkate alındığında gayet anlaşılır bir durumdu. Kaldı ki, Fransa’da, II. Cumhuriyet Dönemi’nde (1848-1870) kuvvetler ayrılığı konusu tartışılıp yasaların anayasaya uygunluk denetiminin yargıçlara bırakılmasının faydalı olacağına kanaat getirilmiş olmakla birlikte ancak III. Cumhuriyet Dönemi’nde (1870-1944) modern anlamda ve hukuk devleti anlayışına uygun olarak “kuvvetler ayrılığı” fikri benimsenmişti.¹⁵

1.2. Daireler

Her daire sorumlu olduğu konularda aldığı kararları, hazırladığı tutanakla Riyaset/Başkanlık Makamı’na arz eder. Sadece ilgili dairenin kararının yeterli olduğu durumlarda dahi tutanağa Şûrâ-yı Devlet’in büyük mührü basılır. Eğer Reis-i Evvelin/ Birinci Başkanın katıldığı toplantı söz konusu ise başkan, müzâkere olunan tutanakları zâtına ait mühür ile mühürlür. Kanun ve Nizâmât-ı Esâsiye’ye ait maddeler öncelikle ilgili olduğu dairede, sonrasında ise Hey’et-i Umûmiye’de müzâkere edilir. Ardından Sadaret Makamı’na arz edilir. Sadaret Makamı bu mevzuat metinlerini Vükelâ Heyeti’nde/Bakanlar Kurulu’nda tekrar görüşüp karara bağladıktan sonra nihai onayı temin için (irâde-i seniyye) Padişah’a/ Sultan’a takrîr-i âlî ile arz ederdi.

Muhâkemât Dairesi’ne havale olunan bir dava veya muhâkemedan dolayı hüküm öncesinde sorgulamaya iki daire üyesi ve müstantiklerden (sorgu hâkimi) oluşan bir cemiyette sorulan sorulara alınan cevaplar üzerine hazırlanan istintâknâme (ifade tutanağı) üyeler, müstantikler ve sorgulananlar tarafından öncelikle imzalanıp

14 Bkz. 6/1/1982 tarihli ve 2575 sayılı Danıştay Kanunu, (*Diüstur*, Tertip: 5, C XX), madde: 42.

Yine bu kanunun 2. maddesinin ikinci fıkrası: “Danıştay’ın hükûmetle ilgili işleri Başbakanlık aracılığı ile yürütülür” hükmünü amirdir.

15 Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 8. Baskı, Beta Yay., İstanbul, (Tarihsiz), s. 577-600.

onaylandıktan sonra yargılama öncesinde daire reîs-i sânisine (ikinci başkan) sunulur.

1.3. Heyet-i Umûmiye

Şûrâ-yı Devlet teşkilatı içerisindeki önemine binaen Heyet-i Umûmiye'nin işleyişine yönetmelikte oldukça geniş yer verilmiştir. Yönetmeliğin beşinci bölümü adı geçen heyetin toplanma, müzâkere usûlü ve riyaseti görevlerine ayrılmıştır. Bu bağlamda Meclisin Heyet-i Umûmiyesi'ne Şûrâ-yı Devlet Reîsi ve gıyabında reîs-i sânilerden birisi riyaset/başkanlık eder şeklindeki kanunun 11. maddesi, yönetmeliğin 41. maddesiyle (Normlar hiyerarşisine zıt bir durum burada da kendini göstermektedir) değiştirilmiş ve Heyet-i Umûmiye'ye mutlaka Şûrâ-yı Devlet reîsi bulunan kişinin başkanlık etmesi zorunlu hale getirilmiştir.

Heyetin olağan toplantısı haftada iki gündür. Ancak riyaset makamı gerektiğinde bunun dışında da toplantı yapmaya karar verebilir. Toplantı günü mazeretle gelemeyecek üye bunu Başkanlık Makamına haber vermek zorundadır. Bu organın bütün tutanaklarının yazımı ve tutanakların idaresi Şûrâ-yı Devlet Başkitâbeti'nin görevidir.

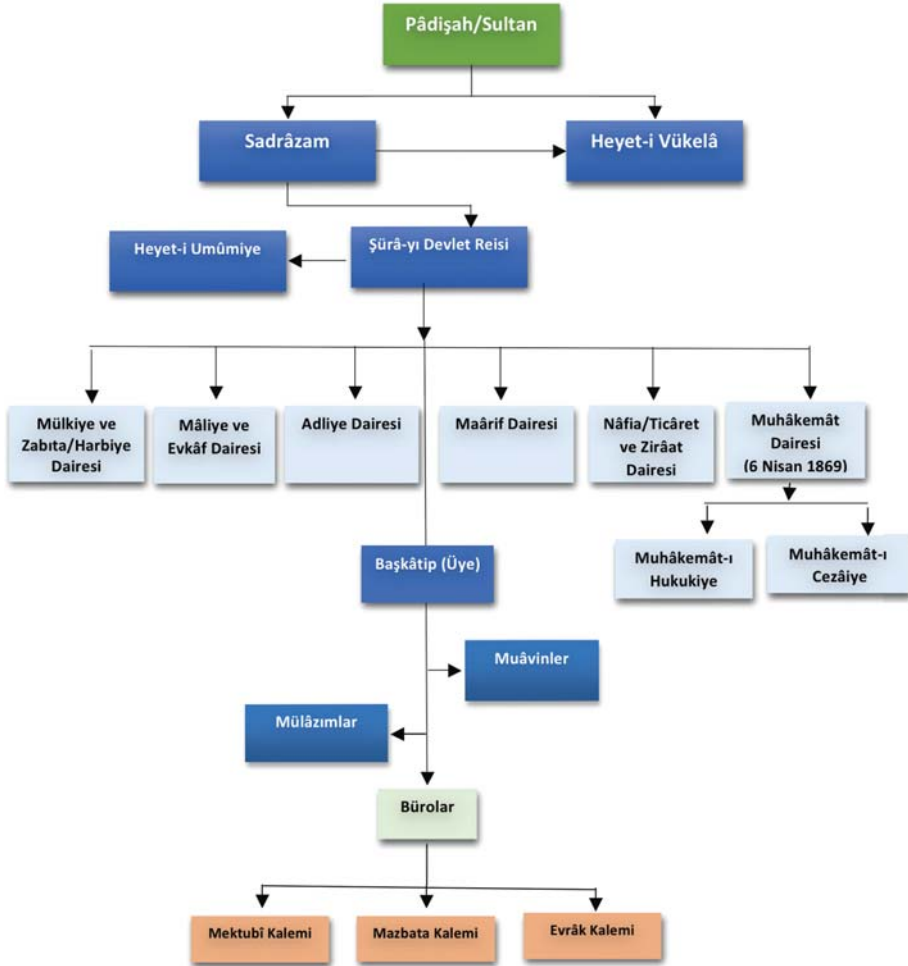
Muhâkemât Dairesi'ne ait işler için toplanan Heyet-i Umûmiye, adı geçen dairelerin üye ve muavinleriyle diğer dairelerin üyelerinden Muhâkemât Dairesi'ne geçici olarak görevlendirilen birer üye ile reîs-i evvel (başkan) dâhil 12 (on iki) üyeden ibaret olacak ve bunların 9 (dokuzu) mevcut olmadıkça müzakerata başlanmayacaktır. Heyet-i Umûmiye'de devlet memurunun suçlandığı bir davada ilgiliye sözlü olarak bir şey diyeceğinin olup olmadığı sorulduktan sonra müzâkere başlayacaktır. Suçlanan aleyhinde verilecek hükümde çoğunluk katılanların sülûsâmı (üçte ikisi) ile sağlanır.

Heyet-i Umûmiye'deki toplantı, Muhâkemât Dairesi dışındaki dairelere ait ise görülmekte olan husus için toplantıya dairenin bütün üye ve muavinleri katılacak olup yarısından fazla olmadıkça hiçbir madde karara bağlanamayacaktır. Heyet-i Umûmiye'de müzâkere olunacak nizamât lâyhalarından gerekli görülenler çoğaltılarak birer nüshaları birkaç gün önceden üye ve muavinlere verilir. Müzâkere edilecek konulardan birinin ait olduğu nezâretten/bakanlıktan birisi mütâlaası alınmak üzere heyete davet edilir.

Muavinlerin özetledikleri mâddeler üzerine Heyet-i Umûmiye'de mütalaa beyan etmeleri ve malumat vermeleri uygundur. Fakat hulâsa ettikleri maddeden başka maslahatın müzâkeresine müdâhele edemezler ve müzakerata katılıp oy kullanamazlar.

Heyet-i Umûmiye'nin tutanak/kayıt defteri Şûrâ-yı Devlet Riyaseti ile Başkâtibi tarafından imzalanır değiştirilmeden heyet tarafından kabul olunan nizâmât lâyhalarına ve esbâb-ı mûcibe mazbatalarına birer ek yazılarak lâyhalar, Şûrâ-yı Devlet mührü ile mazbatalar ise bütün üyelerce mühürlenir.

ŞÛRÂ-YI DEVLET TEŞKİLÂTI (1 Nisan 1868-10 Şubat 1872)

Şema 1: Şûrâ-yı Devlet Teşkilât Yapısı

2. Personel ve Atama

2.1. Üyeler

İmparatorluğun farklı dini ve etnik unsurlarının Şûrâ-yı Devlet'te hangi oranda ve ne şekilde temsil edileceğine dair ilgili nizamnamelerde herhangi bir hüküm yoktu. Ancak bu durum, bu kurumun farklı dinî ve etnik unsurlara dış etkilerin de etkisiyle ülke çapında temsil imkânı verilmesini sağladığı gerçeğini ortadan kaldırmıyor. Taşradan belirlenen üyelerde valilerin, merkezde atanma sürecinde ise Sadaretin etkili olduğu bir düzen olsa da gayrimüslim unsurlara 1/3 gibi makul bir temsil imkânı tanınmış olduğu Cevdet Paşa'nın *Ma'rûzât* adlı eserinde verdiği bilgiden anlaşılmaktadır.¹⁶ Seçilen kişilerin Sadaret Makamı'nın kabul edeceği tarzda olmasına dikkat edilmekteydi. Çünkü vilayetlerdeki üyelerin seçimiyle belki daha doğru bir ifadeyle, belirlenmesiyle iş bitmiyordu. Belirlenenler Sadaret Makamı'nca saraya takdim ediliyor ve üyelerin ataması irâde-i seniyye ile Padişah tarafından yapılıyordu.

Kurulduğunda beş daireden oluşan Şûrâ-yı Devlet'te her bir dairede birer ikinci reis/başkan (re'îs-i sâni) bulunmaktaydı. Her türlü sevk ve idareden sorumlu, doğrudan başkana bağlı ve aynı zamanda üye olan bir başkâtip (genel sekreter) söz konusu idi. Her dairede beşten az ondan fazla olmamak üzere ve toplamda elliyi aşmamak* üzere üye olacak şekilde hukuki düzenleme yapılmıştı.¹⁷ Dairenin önemi ve iş yükü dikkate alınarak üye sayısı artabilirdi. Örneğin Şûrâ-yı Devlet'in en çok üyeye ve diğer personele sahip dairesi olarak Muhâkemât Dairesi'nin bir başkan (re'îs-i sâni), altı üye, üç muavin, iki müstantik ve lüzumu kadar mülâzımdan oluşması hedeflenmişti. 8 Muharrem 1285/1 Mayıs 1868'de sadır olan İrâde-i Seniyye¹⁸ ile merkez ve taşradan seçilen 41 kişi ile ayrıca seçilecek

16 "... İki meclisin de (Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye) sülûsân a'zâsı müslim ve sülûsü gayr-i müslim olmak üzere nizâm usûl ittihâz edilmiş...". Bkz. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 198.

17 Bkz. Nizâm-nâme-i Esâsî 6. Madde.

* Şûrâ-yı Devlet dairelerindeki üye sayısı ve dağılımı matematiksel olarak ortak özellik yöntemiyle şu şekilde gösterilebilir: {x: azâ/üye sayısı, $\forall x \in \text{daire}$, $5 \leq x \leq 10$ }
Hey'et-i Umûmiyye (Genel Kurul) ise: {25 ≤ x ≤ 50}

18 "Mâlûm-i âlî buyurulduğu ve nizâm-nâmelerinde muharrer bulunduğu vechile Şûrâ-yı Devlet'in a'zâsının mikdârı yigirmi beşden noksân ve elliden mütecâviz olmamak..." şeklinde nizamnamede bahsi geçen toplam üye sayısının alt ve üst sınırına atf yapıktan sonra aynı irâde-i seniyye metninde "...a'zâhğa liyâkati ve ehliyetleri tahkik olunabilen zevâtıdan intihâb olunan a'zânın mikdârı kırk üç..." Bkz. BOA, *İ. DÜİT*, 58/49-1. Şûrâ-yı Devlet'in toplam üye sayısında araştırmalarda farklı farklı rakamlar söz konusudur. Örneğin Davison, toplam üye sayısını Başkan Midhat Paşa dâhil 11'i gayrimüslim olmak üzere toplam 38 kişi olarak vermektedir. Bkz. Davison, *Reform in...*, s. 242. Ancak İrâde-i Seniyye'de açıkça yer aldığı üzere bu sayı 43 kişidir. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye için ise belirlenen sayı on dört kişidir.

üç üye ile sayının tamamlandığı ve maaşlarının belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu sayıya Başkan Midhat Paşa'nın dâhil olmadığı irâdenin ekinde anlaşılmaktadır. İrâde metninden gerek merkez ve gerekse vilayetlerden seçilerek gelen üyelerin ehliyet ve liyakatlarına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Üyelerin 11'i Meclis-i Vâlâ'dan nakledilmişti. 18 üye vilayetlerdeki Müslim ve gayrimüslimler arasından belirlenenlerden, geriye kalan on beş yeni üye ise merkezden/başkentten atanmıştı.¹⁹

Yine iradenin eklerinden üye maaşlarında eşitlik olmadığı, maaşların 7500 kuruş ile 18.500 kuruş arasında değiştiği görülmektedir. Yani daha önce ihraz edilen üst düzey bürokrasi görevinden (valilik gibi) gelen üyeler en yüksek maaşı, halk arasından (ayan-tüccar) gelen rütbesi olmayanlar üyeler en düşük maaşı (salt üyelikten doğan maaş-7.500 kuruş) almışlardır. Örneğin Şûrâ-yı Devlet Üyesi ve Mülkiye Dairesi Başkanı (Re'is-i Sâni) Erzurum Eski Valisi Emin Muhlis Paşa'nın maaş kalemlerini inceleyelim: Emin Muhlis Paşa'nın maaşı 18.500 kuruştur. Paşa'nın maaş kaleminin üç unsuru olduğu ve bunlar üzerinden tahsisat aldığı gözükmemektedir. Paşa üyelikten 7.500, rütbesine mahsus 8.500 ve Mülkiye Dairesi'ne başkanlık yapmaktan da 2.500 kuruş olmak üzere toplam 18.500 kuruş maaş almaktadır.²⁰

İlginç olan bütün şartlar eşit olsa da maaşlarda yine eşitliğin olmamasıdır. Örneğin Yanya Eski Valisi Edhem Paşa da Emin Muhlis Paşa gibi eski valiydi. Şûrâ-yı Devlet üyesi ve Nâfia Dairesi başkanı idi. Ancak aldığı toplam maaş 18.000 kuruştı. Yani Emin Muhlis Paşa'dan 500 kuruş daha az maaş almaktaydı. Bunun sebebi ise Emin Muhlis Paşa'nın Mülkiye Dairesi Başkanı olmasıydı. Yani daire başkanlıkları arasında da maaş eşitliği yoktu. Vali kökenli olmayan diğer daire başkanları ise toplam 15.000 kuruş maaş almakta idiler. Maaşlar matematiksel olarak eşit değildi. Bunda daha önce ihraz edilen rütbeler ile dairelerin iş yükünün dikkate alınmış ve ödemelerin bu şekilde daha adil olacağı düşünülmüş olabilir.²¹

19 BOA, *İ. DÜT*, 58/49-2.

20 BOA, *İ. DÜT*, 58/49-4.

21 Şûrâ-yı Devlet Reisi, Vukelâ Heyeti Üyesi idi. Reis-i Sâni ve üye maaşlarının yer aldığı belgede Şûrâ-yı Devlet Reisi'nin maaşına dair bir bilgi yoktur. Ancak arşivde başka belgelerde Şûrâ-yı Devlet Reisi Midhat Paşa ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Riyâseti'nden ayrıldıktan bir süre sonra Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atanan Cevdet Paşa'nın bu kapsamdaki maaşına dair belge söz konusudur. Şûrâ-yı Devlet Başkanı, Midhat Paşa'nın maaşının elli bin guraşa çıkarılmasına dair 18 Şaban 1293/8 Eylül 1876 tarihli sadâret tezkeresi için bkz. BOA, *İDH*, 731/50934. Diğer taraftan 15 bin guraş maaşla Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atanan Cevdet Paşa ile ilgili İrâde-i Seniyye için bkz. 5 Cemâziyelâhir 1288/22 Ağustos 1871, BAO, *İDH*, 637/44302.

Maaşlarda farklılık olsa da gerek daire başkanının (re'îs-i sâni) ve gerekse üyelerin eşit olarak (mütasâviyen) birer oyları vardır.²² Şûrâ-yı Devlet üyelerinin hangi rütbede bulunur ise bulunsun Meclisteki memuriyet görevlerine ait hukuk ve yetkide eşit olduğu özellikle vurgulanmıştır.²³

ŞÛRÂ-YI DEVLET ÜYELERİ

(8 Muharrem 1285 / 1 Mayıs 1868 İtibarıyla)

Toplu Üye Listesi (Tasnif Edilmiş)

Mithad Paşa: Başkan/Re'îs-i Evvel-Tuna Eski Valisi

(11 Zilkade 1284/5 Mart 1868 Tarihli İrâde-i Seniyye ile)

1- A'zâ-yı Mevcûdeden Tefrîk Olunanlar

(Meclis-i Vâla'dan Naklen Atananlar Dahîl)

(8 Muharrem 1285/1 Mayıs 1868 tarihinden önce atanmış olanlar)

Sıra No.	İsim/Unvan
1	Edhem Paşa- (Üye)-Yanya Eski Valisi
2	Necip Efendi (Sudûrdan)-Üye
3	Subhi Bey- (Üye)
4	Rızâ Efendi- (Üye)
5	Kemal Efendi- (Üye)
6	Ârif Efendi-(Üye)
7	Ra'uf Bey (Rif'at Paşazâde)-(Üye)
8	Besim Bey-(Üye)
9	Mihrân Bey-(Üye)
10	Miltiyâdi Bey-(Üye)
11	Başkâtîp Mahmûd Bey-(Üye)

²² Nizâmnâme-i Esâsî, 10. madde ve Nizâmnâme-i Dâhilî 30. madde.

²³ Nizâmnâme-i Esâsî, 12. madde.

2- Müceddeden/Yeni Tayin Olunanlar**(8 Muharrem 1285/1 Mayıs 1868 tarihli İrâde-i Seniyye ile)**

Sıra No.	İsim/Unvan
1	Emin Muhlis Paşa- (Üye)- Erzurum Eski Valisi
2	Re'fet Efendi (Sudûrdan)-(Üye)
3	Safvet Paşa (Dâr-ı Şûrâ Re'isi)-(Üye)
4	Derviş Paşa (Mekteb-i Harbiye Nâzırı) -(Üye)
5	Seyfû'd-din Efendi (Mevâlidin)-(Üye)
6	Ziver Bey (Mevâlidin)-(Üye)
7	Sâhib Bey (Mevâlidin)-(Üye)
8	Kadri Bey-(Üye)
9	Ohannes Bey (Mülga Meclis-i Hazâin a'zâsı)-(Üye)
10	Boğos Bey (Mısırlı-zâde)-(Üye)
11	Ali Bey (Altıncı Daire Re'is Vekili)-(Üye)
12	Odyân Efendi (Tuna Vilâyeti Umur-ı Ecnebiye Eski Müdürü)-(Üye)
13	Legofet Bey (Legofet Bey-zâde)-(Üye)
14	Bedros Efendi (Kuyumcu-zâde)-(Üye)
15	Daviçon Efendi (Şapçı-zâde)-(Üye)

3- Vilâyetlerden Celb-i Tahattur Olunanlar**(Vilâyetlerce Belirlenip Sadâret Makamına Arz Edilenler)**

Sıra No.	İsim/Unvan	Yer
1	Mahmûd Efendi (Mevâlidin)-Üye	Suriye
2	Anton Şâmî-Üye	Suriye
3	Câberi-zâde Ali Efendi-Üye	Haleb
4	Eleşkirdli Mehmed Paşa-Üye	Erzurum
5	Kethüdâ Emin Efendi (Mevâlidin)-Üye	Bağdad
6	Kahraman Paşa-Üye	Yanya
7	Nikolâki Çıtak Efendi-Üye	Yanya

8	İbrahim Bey-Üye	Tırhala
9	Şerîf Bey-Üye	Edirne
10	Bir Bulgar-Üye	Filibe
11	Yevanço Efendi-Üye	Rusçuk/Tuna
12	Fâzıl Bey-Üye	Tırnova/Tuna
13	Derviş Bey (Mustafabey-zâde)-Üye	Travnik
14	Süleyman Bey-Üye	Tiran
15	Mihlâki Efendi-Üye	Selanik
16	Bir Müslim-Üye	Selanik
17	Avrâm Efendi-Üye	Selanik
18	Bir Zât-Üye	Aydın

Tablo 1: Şûrâ-yı Devlet Üye Listesi

Bu tabloda yer alan Şûrâ-yı Devlet üye bilgileri için kaynak olarak BOA,58/49-2 esas alınmıştır. Bu belgede 44 kişilik kadro ihdas edildiği, başkan hariç olmak üzere 41 kadronun fiilî kullanıldığı, üç kadroya atama işleminin ise daha sonraya bırakıldığı anlaşılmaktadır. Lûtfî Efendi daha sonra Adliye Dairesi memurlarından Yanko Ökyadis ile Maârif Dairesi Muavini Artin Efendi'nin üyeliğe atandığını ifade etmektedir. Bkz. *Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, C XII, s. 9.

2.2. Muavinler ve Mülâzımlar

Yönetmeliğin (Nizâmnâme-i Dâhilî) dördüncü bölümü muavin ve mülâzımların görev yetki ve sorumluluklarına yer vermiştir. Dairelerde başkan ve diğer üyeler daire gündemindeki konuları müzâkere etmeye, muavinler müzâkere konusunu özetlemeye ve mülâzımlar ise müsveddeleri kaleme almaya görevli ve yetkili idi. Dairelerde görev yapan muavin ve mülâzımlar Şûrâ-yı Devlet Başkâtibî'nin (Genel Sekreterliğin) sevk ve idaresinde görevlerini yürütmekteydiler.

Her dairede beşer muavin ve mülâzım bulunmakta olup mevcut kâtipler ve diğer liyâkat sahipleri arasından seçilmekteydiler. Her dairenin muavinlerinden birinin o dairenin başkâtibi olması öngörülmüştür.²⁴ Kalemlere taksiminde beş daire göz önüne alınmak durumundaydı. Her dairede görev yapan muavinlerin daire müzâkerelerinde hulâsalarını kaleme aldıkları maddeler hakkında görüş

²⁴ Nizâmnâme-i Esâsî, 9. madde.

bildirmeye yetkileri olmakla birlikte, bunun dışındaki maslahatın müzâkeresine katılmak ve oy kullanma yetkileri söz konusu değildi. Bu durum hem daire hem de Heyet-i Umûmiye için geçerlidir. Diğer taraftan muavin ve mülâzımların yazı işlerindeki görevleri ise Şûrâ-yı Devlet Yazı İşleri İdaresi için mevzu olan talimata uygun olarak gerçekleşecekti.

2.3. Diğer Personel

Şûrâ-yı Devlet, Bâb-ı Âlî'de kendine ayrılan bölümde ülke geneline hizmet veren bir kamu kurumu olduğuna göre bu Kurumun çalışanları sadece üyeler, muavinler ve mülâzımlardan oluşmuyordu. Bunların yanı sıra özellikle Muhâkemât Dairesi'nde lüzumu kadar görevlendirilen müstantikler söz konusuydu. Müstantikler özellikle ceza davalarında suçlananlara yönelik soruşturma çerçevesinde ifade alınmasında etkili olabilmekteydiler.

Diğer taraftan Şûrâ-yı Devletin asli görevlerini yerine getirmede kendisine yardımcı olan ve Şûrâ-yı Devlet Başkâtibinin (Genel Sekreter) emrinde çalışan destek birimleri ve buralarda çalışan memuriyet tecrübesi düşük kâtipler, büro memurları, imam, müezzin ve hademe gibi çalışanlar da söz konusuydu. Evrak Odası, Mazbata ve Mektûbî Kalemî gibi destek birimleri de Şûrâ-yı Devlet'in bürokratik işleyişinin vazgeçilmez unsurları idi.

2.4. Atama

Şûrâ-yı Devlet reîsi aynı zamanda Heyet-i Vükelâ üyesiydi. Bu durum, bu Kuruma verilen önemin bir göstergesiydi. Esasen Meclis-i Vâla-yı Ahkâm-ı Adliye'den beri, Tanzimat reformlarının planlayıcısı ve koruyucusu olarak başta danışma olmak üzere bazı yargısal yetkileri de haiz olan bu Meclisler gerek Saray/Sultan ve gerekse Bâb-ı Âlî için her zaman gözde kurumlar olmuşlardır. Siyasi dengelerin değiştiği bazı durumlarda bu meclislere verilen kıymette bazen azalmalar görülebilse de devletin vazgeçilmez kurumları olarak varlıklarını her zaman koruyup Cumhuriyet Türkiye'sine miras kalabilmeyi başaran bu Kurumlara yapılacak başkan ve üye atamaları daima merkezî düzeyde ilgi konusu olmuştur.

Başkan (Re'îs-i Evvel), Daire Başkanları (Re'îs-i Sâniler), Genel Sekreter (Başkâtib) ve diğer üyeler İrâde-i Seniyye ile atanırdı.²⁵ Sadaret Makamı merkezde tespit ettiği kişilerin atamasını doğrudan Şûrâ-yı Devlet'e yaptırabilmekteydi. Taşra meclislerinde yapılan seçimlerde valiler etkili olmakla birlikte nihai belirleyici

25 Bkz. Nizâmname-i Esâsi 7. madde.

burada yine Sadaret Makamı olmaktadır. Bu noktadan hareketle üyelerin seçimle değil atama yoluyla iş başına geldikleri rahatlıkla söylenebilir.²⁶

5 Mart 1868'den başlayıp Mahmut Nedim Paşa'nın Sadrazam olduğu 22 Cümâdelâhire/Cemâziyelâhir 1288 (8 Eylül 1871) tarihine kadar yapılan üye atamalarında liyakate önem verilmesi söz konusuydu. Mezkûr tarih aralığı Şûrâ-yı Devlet için en itibarlı dönemdir. 10 Mayıs 1868'de resmî açılışı Sultan Abdülâziz tarafından yapılan Şûrâ-yı Devlet'ten beklenti son derece mühimdi. Ancak Mahmut Nedim Paşa'nın sadarete gelişi ile birlikte Şûrâ-yı Devlet eski önemini kaybetmeye başlamış ve nazırlık görevinden alınanlar için tenzîl-i rütbe olarak bu kurum üyelikleri kullanılmıştır. Üyeliklere yapılan atamalarda politik himaye maksadı fazlasıyla gözetildiğinden bu durum Kuruma ziyadesiyle zarar vermiş oldu.

3. Müzâkere ve Karar Usulü

3.1. Muhâkemât Dairesi

Muhâkemât Dairesi'nin gündemine aldığı konuları müzâkere etme ve karara bağlamada izlediği yol diğer dairelerden ayrı bir çizgi izlemektedir. Bunun en önemli sebebi bu dairenin gerek ilk derece ve gerekse istinaf yetkisini haiz yargısal yetki kullanmasıdır. Dava konusu dikkate alınarak Muhâkemât Dairesi'ne, Şûrâ-yı Devlet'in diğer daire üyelerinden gerektiğinde müzâkerelere katılmak üzere bir kişi görevlendirilmekte idi. Bir daire aleyhindeki bidâyet ya da istinaf davasında hem görüşmelere katılmak hem de karar anında bulunmak üzere ilgili daire tarafından Muhâkemât Dairesi'ne bir kişi görevlendirilir. Muhâkemât Dairesi'ne havale olunan bir davanın görülme esnasında zorunlu sebeplere dayalı olarak asıl iddia sahibi yargılamaya gelmediği takdirde dairenin kabul edebileceği nitelikte birini vekil tayin etmesi mümkündür.

Muhâkemât Dairesi'nde daire başkanı (re'is-i sâni) ile dört üye hazır olmadıkça müzâkerata başlanamazdı. Adi davalarda oy çoğunluğu ceza davalarında oy birliği ile karar verilmesi zorunlu idi.²⁷ Dikkat edileceği üzere yönetmelik her türlü ceza davasını adi (sıradan/değersiz) dava kapsamı dışında değerlendirmiştir. Muhâkemât Dairesi'nde istinafen görülmesi sorulan talep edilen dava hakkında ilk derece mahkemesi hükmü ve bu hükmeye itiraz noktaları istinafa başvuran kişi tarafından ayrıntılı olarak ifade edilecektir.

²⁶ Davison, *Reform in Ottoman...*, s. 242.

²⁷ Nizâmnâme-i Dâhili, 7. madde.

Muhâkemât Dairesi'nde görülecek bir dava ve yargılamanın cinsi Şûrâ-yı Devlet'in diğer dairelerinden hangisinin görev alanına giriyorsa oranın üyelerinden biri geçici olarak o davaya özgü yargılamaya katılacak ve hüküm tutanağını imzalayacaktır. Muhâkemât Dairesi'nin gerek ceza işlerine ve gerekse hukuk işlerine yönelik yürüteceği yargılamaya esas bir muhakeme usulü için özel bir düzenleme yapılması ön görülmüştür.²⁸

3.2. Diğer Daireler

Çalışmanın bu kısmında Şûrâ-yı Devlet'in diğer dairelerine ait müzâkere ve karar usulüne değinilecektir. Dairelerde müzâkere başlamadan evvel öncelikle gündem konusu tutanak kaydı okunur. Daha sonra karar, kabul olduğu şekliyle kayıt/ karar defterine yazılır ve bu defter, ilgili dairenin başkanı (reîs-i sâni), mevcut üyeler ve daire başkâtibi tarafından imzalanır. Defterde hiçbir şekilde silinti ya da kazıntı yapmak uygun değildir. Ancak yanlışlıkla gözden kaçan bir durum olduğu takdirde (ibâre-i sehviyyenin) ilgili kısmın üzerine aslı okunacak şekilde bir çizgi çekilir ve boş bulunan yere doğrusu yazılır; düzeltilmiş, ek yapılmış kısmı daire başkanı ile daire başkâtibi tarafından imzalanır.

Oy birliği ile olmayıp oy çokluğu ile karara bağlanan maddelerin kararlarında karşı oy verenlerin isimleri yazılır ve muhalif oldukları gösterilir. Kararlaştırılan konular üzerine kaleme alınacak tutanak ve yazılan müsveddeler ilgili dairede okunduktan ve gerekli görülen yerleri bir arada bulunanlar tarafından düzeltildikten sonra Şûrâ-yı Devlet Başkâtibeti'ne gönderilir. Bu şekilde Riyaset Makamı tarafından görülmesini müteakip ilgili daireye iade olunacak müsveddelerden düzeltilmiş olanlar tekrar okunarak temize çekilir.

Heyet-i Umumiye'de olduğu gibi dairelerde de müzâkere olunan hususlar için karar yeter sayısı oy çoğunluğudur. Üyeler hangi madde görüşmesinde oy çokluğu ile gizli oylama talep ederse bu talebe uyulur. Şûrâ-yı Devlet'e havale olunan kanun ve nizamname taslaklarının mütalaası ve esaslı bir maddenin müzâkeresi gerektiğinde maslahatın mercii olan daireden bir memur (üye kastedilmekte) çağırılarak birlikte karar verilir. Bu şekildeki ayıklama ve düzeltme yapılması gereken kanun ve nizamname taslaklarında ait oldukları bakanlıklarla birlikte sonradan değiştirilip düzenleme yapılır ve bunlar uygulamaya konulması için arz edilir.

Her dairede bir mesâlih-in müzâkeresi ve kararı üye sayısının yarısından fazlasının

²⁸ Nizâmnâme-i Dâhili, 12. madde

mevcuduna bağlıdır. Bir daireye havale edilen konunun etraflıca müzâkeresi gerektiğinde bunun için komisyon kurulması ve bu komisyona işin ait olduğu daireden bir üyenin başkanlık yapması ön görülmüştür. Eğer iki daire aynı anda bir maddeyi/ konuyu birlikte tetkik etmek zorunda ise bu dairelerden birinin başkanı riyaset makamı tarafından komisyon başkanı olarak tayin edilir. Daire Başkanı (Re'îs-i Sâni) mazereti dolayısıyla toplantıya katılamadığında üyelerden birisi, başkana vekil olarak riyaset makamı tarafından tayin edilir.

Dairelerde kaleme alınan nizamnamelere eklenecek bir husus bulunmadığında lâyiha (taslak metin) şeklinde düzenlenir ve gerekçesi özel bir tutanakla (mazbata-i mahsusa) ile beyan olunur. Nezaretlerden (Bakanlıklardan) ve diğer dairelerden kaleme alınıp Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen nizâmât lâyihaları aynıyla kabul ve onaylanacak durumda ise kabulünü icap eden gerekçeler tutanakta ifade edilir ve lâyiha'nın eki olarak onaylanır.

3.3. Heyet-i Umûmiye

Heyet-i Umûmiye'de toplantı yönetimine ilişkin sorumluluk riyaset (Başkanlık) makamına aittir. Müzâkere başladığında müzâkere konusuna ilişkin söz hakkı almak isteyenler isimlerini ilk iş olarak riyaset makamına bildirmek zorundadır. Dairelerden birinin karar ve uygulamasından doğan şikâyet üzerine gerçekleşecek müzakerat esnasında Muhâkemât Heyet-i Umûmiyesi'ndeki toplantıya ilgili dairenin üyesi katılamazdı.

Yapılan sıralamaya göre birisinin konuşması bitmeden söze başlanmayacaktır. Aksi takdirde riyaset makamından ihtar edileceklerdir. Hangi maddeler görüşülecekse ona ilişkin tutanakların müzâkeresi öncelikle okunur. Akabinde ilgili dairenin reîs-i sâni tarafından görüşme konusunun esasına ilişkin şifâhen beyanda bulunur.

Heyet-i Umûmiye nezdinde kabul edildiği takdirde evrakın okunmasına ve içeriğinin müzâkeresine başlanır. Dikkati çeken husus, görüşmenin esasına ilişkin açıklamaların bizzat ilgili dairenin en üst yetkilisi olan reîs-i sâni'den istenmesi ve onun tarafından yapılan açıklamaların yeterli görülmediği takdirde Heyet-i Umûmiye'nin müzâkereye başlamama takdir yetkisine sahip olmasıdır.

Müzâkere olunan maslahata dair üyeler tarafından söylenecek sözler tamamıyla dinlenilip karşılıklı konuşmalar tamamlandıktan sonra üye oylarının incelenmesine yönelik gereken soruları sormak ve tertip düzeni sağlamak riyaset makamına aittir. Müzâkerelerin sona ermesinin ardından oyların incelenmesi için riyaset makamı tarafından yöneltilecek sorulara üyelerin verecekleri cevap ya ret ya da kabul olacaktır. Sona ermiş müzakeratın geri alınması teklif edilemez.

Müzâkere esnasında gerektiğinde üyeler, görüşme konusuna yönelik açıkça görüş beyan edebilir. Eğer çoğunluk kararıyla gizli oylama talep edilirse o yolda karar alınır. Müzakere olunacak bir maslahatın kararında ihtilâf olursa oy çoğunluğu mevcut heyet üyelerinin yarısından fazlasının birlikteliği ile olur.

4. Karar Yeter Sayısı

Dairelerde gündem konusu işe ilişkin kararlar oy çoğunluğu ile alınmaktaydı. Bunun istisnası Muhâkemât Dairesi'nin ceza yargılamalarıdır. Bu dairede daire başkanı ve en az dört üye hazır olmadıkça görüşmelere başlanamayacağı ve kararların (muhâkemât-ı cezâ'iyeye ilişkin olanlar) oy birliği ile alınması şarta bağlanmıştı.²⁹

5. Eşit Oy ve Eşit Yetki İlkesi

Gerek daire başkanının (re'îs-i sâni) ve gerekse üyelerin eşit olarak (mütasâviyen) birer oyları vardır.³⁰ Şûrâ-yı Devlet üyelerinin hangi rütbede bulunur ise bulunsun meclisteki görevlerine ait hak ve yetkide eşit olduğu özellikle vurgulanmıştır.³¹ Bunun sebebi 1838'de kurulan Meclis-i Vâlâ'da yaşananlardan çıkarılan tecrübelerdir. Şöyle ki, o dönemde rütbece daha aşağıda bulunan üyelerin görüşmelerde çekimser davranması ve görüşme usulünün belirli bir nizâmnâmeyle ortaya konulmaması, yüksek rütbeli üyelerin tahakkümelerini sürdürmelerine yol açmıştı.³² Bu durumun yol açtığı rahatsızlık o dönemde de fark edilmiş olup meclis üyeliğinin üst kimlik olduğuna ve üyelerin eşit statüsüne vurgu yapılmıştı.

6. Oylama Şekli

Dairelerde ve Heyet-i Umûmiye'de müzâkerelerin açık olması esastı. Ancak talep üzerine bir madde üzerinde oy çoğunluğu sağlandığı takdirde o madde/ gündem hakkında gizli görüşme yapılabilirdi. Ancak bazı araştırmalarda Şûrâ'nın kararlarının gizli oy ile alındığına dair tespitler vardır.³³

29 Nizâmnâme-i Dâhili 7. ve 30. madde.

30 Nizâmnâme-i Esâsi, 10. madde ve Nizâmnâme-i Dâhili 30. madde.

31 Nizâmnâme-i Esâsi, 12. madde.

32 Seyitdanlıoğlu, *age*, s. 38-39.

33 Bkz. Karal, *age*, C VII, s. 148. Bu tespite katılmanın mümkün olmadığını değerlendirmekteyiz. Şöyle ki, gerek Nizâmnâme-i Esâsi'nin, 10. maddesi ve gerekse Nizâmnâme-i Dâhili 57. maddesi Oylamaların açık yapılmasını olağan ve genel bir usûl olarak ön görmekteydi. Örneğin Nizâmnâme-i Dâhili 57. maddesinde: "...Hîn-i müzâkerede a'zâ-yı meclis mevzû-i bahs olan mâdde üzerine açıktan açığa beyân-ı re'y ve mütâla'a ider ve kanğı maslahatda ekseriyyet-i ârâ re'y-i hafîye mürâca'atı talep ider ise o yolda istihsâl-ı ârâ olunur." denilmek suretiyle gizli oyun belirli şartlara bağlı ayrıksı bir durum olduğu vurgulanmıştı.

7. İş Akış Süreçleri

Şûrâ-yı Devlet'e Sadaret Makamı'ndan havale olunan evrakın kaydedilmesi gerekli işlemlerin yapılması ve tekrar Sadaret Makamı'na arz edilmesindeki döngü şu şekilde işlemekteydi. Öncelikle havale olunan evrakın ilgili dairelere dağıtımı yapılırdı. Bu görev Şûrâ-yı Devlet Başkitâbeti'ne aitti. Dairelere havale olunan evrak için her dairede biri olağan işler için (mesâlih-i âdiyye) ve diğeri önemli hususlar için (mesâlih-i mühimme) mahsûs olmak üzere "rûznâme-i müzâkere" namıyla iki kayıt defteri tutulur.

Her dairede müzâkere edilecek maddelerin müzâkere öncesi özetlenmesi işini üye ya da muavinlerden birine havale etme yetkisi daire başkanına aitti. Havale edilen için bu bir emirdi ve yerine getirilme zorunluluğu vardı. Bu yetkiyi tensip buyurduğu takdirde Şûrâ-yı Devlet başkanı da kullanabilirdi. Havale olunan evrakın tarihi ve türü açıklamalı fihrist biçiminde tutulan bir deftere kaydedilecek olup bu defter müzâkere başladığında daire başkanının (re'îs-i sâni) elinin altında bulunmaktaydı.

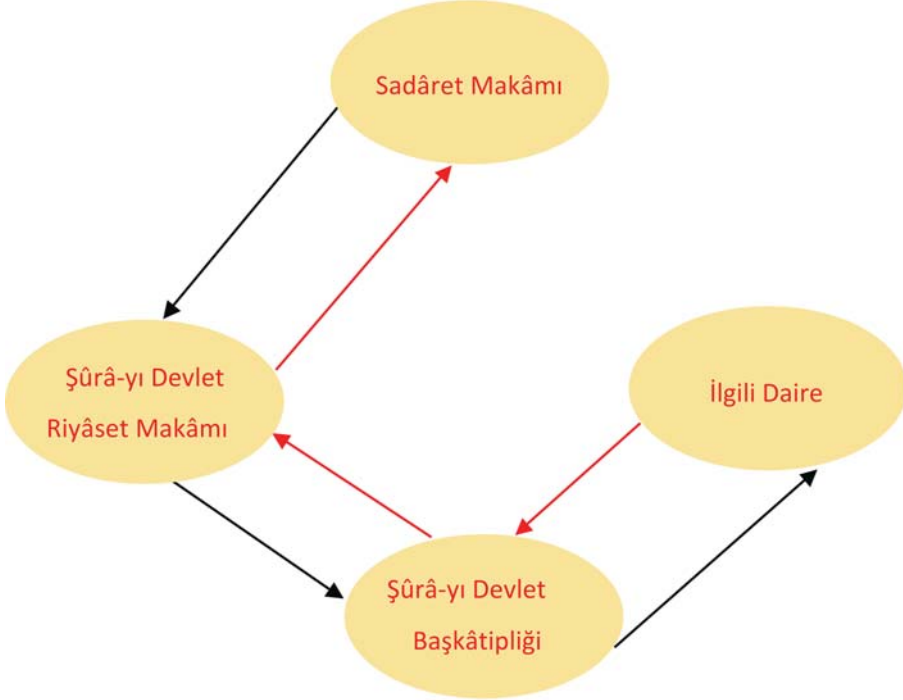
Dairelerde birer tutanak defteri bulundurulacak olup bunun yukarısına tarih atılıp o gün toplantıda bulunan daire başkanı ve üyelerin isimleri yazılır. Daha sonra toplantı esnasında o günkü gündem ne dereceye kadar müzâkere olunup ve kaç maddeye ne şekilde karar verildi ise oy çokluğu ya da oy birliği ile karara bağlandığı yazılır ve oy çoğunluğu ile verilen kararlarda muhalif üyelerin adları ve talep etmeleri halinde muhalefet şerhleri karara derc edilirdi.

Toplantıda öncelikle tutanak/kayıt defterinde yer alan gündem okunurdu. Müzakere edilmesi ve karara bağlanması uygun bulunduğu takdirde dairede başkan, üyeler ve başkâtipten tarafından imzalanırdı. Bu defterde hiçbir şekilde silinti ya da kazıntı yapılamazdı. Gözden yanlışlıkla kaçan hususun üzeri aslı okunacak şekilde çizilir ve boş bir tarafına doğrusu yazılır. Bu düzeltme ve ek başkan ve başkâtip tarafından imzalanırdı. Kararlaştırılan konular üzerine kaleme alınacak tutanak ve yazılan müsveddeler ilgili dairede okunduktan ve gerekli görülen yerleri bir arada bulunanlar tarafından düzeltildikten sonra Şûrâ-yı Devlet Başkitâbeti'ne gönderilirdi. Bu şekilde riyaset makamı tarafından görülmesini müteakip ilgili daireye iade olunacak müsveddelerden düzeltilmiş olanlar tekrar okunarak temize çekilirdi.

Heyet-i Umûmiye'deki iş akış süreçlerine bakıldığında ise; bu toplantıların mutlaka Şûrâ-yı Devlet başkanının riyasetinde yapılmak zorunda olduğu ve buradaki tüm yazı işlerinin ve tutanak kayıtlarının idaresini Şûrâ-yı Devlet Başkitâbeti'nin görevi

olduğu anlaşılmaktadır.³⁴ Bu doğrultuda Heyet-i Umûmiye'deki müzakeratın usulünden ve yönetiminden başkanlık (Makâm-ı Riyaset) sorumluydu.

ŞÛRÂ-YI DEVLETTE İŞ AKIŞ SÜREÇLERİ

Şema 2: İş Akış Süreçleri

8. Teşkilat Yapısında Meydana Gelen Değişiklikler

Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşu Cevdet Paşa'nın deyimiyle "...pek ziyâde âlâyîşli...³⁵ olmuştu. Bu kurumdan beklenen hayli önemli çalışmalar vardı. 10 Mayıs 1868'de Sultan Abdülâziz'in teşrifi ve açılış nutku ile Şûrâ-yı Devlet'in merkez teşkilatındaki itibarı en üst dereceye çıkmıştı. Devletin yekvücut (Saray ve Bâb-ı Âlî) olarak Şûrâ-yı Devlet'ten umduğu yüksek beklentiyi ortaya koymasından bahisle Sadrazam tarafından okunan 17 Muharrem 1285 (10 Mayıs 1868) tarihli Nutk-ı

34 Nizâmnâme-i Dâhili, 44. madde

35 Cevdet Paşa, *Tezâkir* (40), s. 84.

Hümâyûn³⁶ Şûrâ-yı Devlet açısından olduğu kadar halka taahhüt ve temin edilen “*hukuki güvenlik ilkesi*”nin artık lâyezal (bitimsiz) olarak benimsendiğini göstermesi açısından da oldukça önemlidir. Bu konuşmaya: “Çünkü bir hükümetin vazîfesi her bir ahvâlde ahâlisinin hukûk-ı hürriyetini muhâfaza emrinden ibaret olub...” ifadesiyle başlanması, reformun geçmiş otuz yılında elde edilen kazanımları korumakta kararlı olunacağını ortaya koymaktadır.

Şûrâ-yı Devlet’in yaklaşık ilk dört yılı (5 Mart 1868-10 Şubat 1872) kuruluş amacına uygun olarak özellikle de en verimli hizmetleri gerçekleştirdiği dönemdir. Bu dönemde Şûrâ-yı Devlet reisleri olarak Midhat Paşa (5 Mart 1868-27 Şubat 1869), Yusuf Kâmil Paşa (27 Şubat 1869-21 Ekim 1871) ve Namık Paşa (21 Ekim 1871- 4 Ağustos 1872) görev yapmıştır.³⁷ Ancak Ali Paşa’nın ölümünden (8 Eylül 1871) sonra Mahmut Nedim Paşa’nın Sadrazam olmasıyla Namık Paşa, başkanı olduğu Kuruma karşı menfi tutum sergilemeye başlamıştır.

Şûrâ-yı Devlet’in parlak dönemi diyebileceğimiz bu zaman kesitinde en önemli değişiklik, kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra Şûrâ-yı Devlet Nizâmname-i Dâhilisi³⁸ (23 Zilhicce 1285/6 Nisan 1869) ile olmuştur. Ancak bu değişiklik rasyonel bir ihtiyacın gereği olarak planlanmıştır. Siyasi çekişme ya da sair bir etkinin dayatması değildir. Bizzat Şûrâ-yı Devlet’in içinden gelen tecrübe edilmiş problemlerin çözümüne matuftur.

Osmanlı Devleti’nde Gülhane Hatt-ı Hümâyûn’u ile hızlanan reform sürecinde mutfak görevini 1838 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üstlenmişti. Ondan devralınan birikim ve tecrübeyle reform sürecini devam ettirmek ve hatta daha ileriye taşımak son derece gerekli (be-gâyet mültezem) görüldüğünden devletin idari işlerine ait bütün meselelerin layıkıyla yürütülmesi ve bunların

36 Sultan Abdülâziz’in Şûrâ-yı Devlet’in resmî açılışında yaptığı bu konuşma metninin arşiv belgesi için bkz. BOA, HH, 16425; Matbû metin için *Muharrerât-ı Nâdire*, Cild-i Sâni, s. 50-53. www.archive.org/stream/ (Collection: Ohio State University Library, publication date 1289/1872, erişim tarihi: 20/10/2017); çeviri yazısı için bkz. Ahmet Lûtfi Efendi, *Vak’a-nüvis Ahmet Lûtfi Efendi Tarihî*, (Yay: Münir Aktepe) C XII, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 11-13

37 Fahri Çoker, “Tanzimat’ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri” *Tarih ve Toplum*, S. 71, İstanbul, 1989, s. 18-19. Diğer taraftan 1868-1922 Yılları arasında görev yapan Şûrâ-yı Devlet Reisleri ve görev süreleri için *Salmâmeler*, 1879’da Dâhiliye Nezâreti’nce tutulmaya başlayan *Sicill-i Ahvâl Defterleri*, Sadrazamlık yapanlar için İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, *Son Sadrazamlar*, son derece önemli birer kaynaktır. Şûrâ-yı Devlet Reisleri ve üyelerinin hayatlarını ayrıntılı şekilde ortaya koymak çalışmanın amacı dışında bulunduğundan daha fazla üzerinde durulmamıştır.

38 Nizâmname-i Dâhilî’nin arşiv kaydı için bkz. BOA, İ.DUİT, 58/48-2; basılı matbu metin için *Düstûr*, I. Tertip, C I, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 707-718. Bu mevzuat metni (Yönetmelik) *Düstûr*’da 25 Muharrem 1286/7 Mayıs 1869’da yayımlanmıştır.

üstesinden gelinmesini temin edeceği hedefi ile yeni bir organ olarak kurulan (Mesâlih-i umûmiye-i mülkiyenin merkez-i müzâkeresi olmak üzere Şûrâ-yı Devlet namıyla bir meclis teşkil olunmuştur.) Şûrâ-yı Devlet'in teşkilat yapısının temel hukuki dayanağı Nizâm-nâme-i Esâsî'nin üçüncü maddesidir: "Şûrâ-yı Devlet beş dâ'ireye münkasımdır."

Nizâm-nâme-i Dâhilî ile yapılması uygun görülen iki değişiklik ve iki gerekçe dikkat çekmektedir. İlk değişiklik ve gerekçesi Adliye Dairesinden hareketlidir. Adliye Dairesi'nin asıl vazifesinin nizamiye mahkemelerinin ve orada görülecek davalara ilişkin kanun ve nizamnamelerin düzenlenmesi meselesi olduğu hâlde devlet memurlarının muhkemâtının da orada görülmesi ve karara bağlanmasının bu dairenin asıl vazifesini yerine getirmesini engellediğinden bahisle "...Şûrâ-yı Devlet'e aid muhâkemat ve de'âvinin merci' rû'yeti olmak sıfatıyla..." Muhâkemât Dairesi'nin kurulmasının teklif edildiği anlaşılmaktadır.

İkinci değişiklik teklifi ve gerekçesi ise Mülkiye ve Maârif dairelerinin birleştirilip yeni adının Dâhiliye ve Maârif Dairesi yapılmak istenmesidir. İkinci değişikliğin gerekçesi ise Maârif Dairesi'nin vazifesinin mazbut ve hafif olması ve Mülkiye Dairesi'nin bazı görevlerinin Dâhiliye Nezareti'ne aktarılması olarak gösterilmiştir.

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ile birlikte 1872'de başlayan ve ilga edildiği 1922'ye kadar olan süreçte Şûrâ-yı Devlet'in etki sahası ve verimliliği siyasi çekişmelere bağlı olarak zaman zaman daralıp zaman zaman da genişlemiştir. Ali Paşa'nın 8 Eylül 1871 tarihinde ölümünden sonra Şûrâ-yı Devlet "hâmî-i hakîkî"sini kaybetmiş ve teşkilat yapısı sık sık köklü değişikliklere uğramaya başlamıştır. Nitekim Cevdet Paşa: "...Binâen-aleyh devâir-i adliyye refte refte tevessü' ve lâıkiyle te'essüs eylemiş olduğuna mebni sonraları Şûrâ-yı Devlet'in bi'd-defa'at uğradığı tahavvülât ve inkılâbâtta sâlim kalmıştır..."³⁹ şeklindeki ifadeleri ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliyenin sağlam temeller üzerine inşa edildiğine, Şûrâ-yı Devlet'in ise defalarca yapısal değişikliğe uğradığına vurgu yapmaktaydı.

İlk dört yıl içinde elde ettiği sistemli çalışma başarısına ve devletin tüm üst düzey yönetiminin (Bâb-ı Âlî ve Sultan) desteğine eş zamanlı şekilde bir daha asla kavuşamamıştır. Kuruluşunda sıkı sıkıya Sadaret Makamı'na bağlı olarak ihdas edildiğinden Sadrazamın tutumu çoğunlukla Şûrâ-yı Devlet başkanlarının da yaklaşımlarını etkilemekteydi. Sadrazam kendi görüşlerine uygun hareket edenlerle çalışma eğiliminde idi. Örneğin Başkan Namık Paşa, kurumun yetkilerinin 10 Şubat 1872'de daraltılmasına itiraz etmemiş aksine desteklemiştir. Bu yaklaşımın

39 Cevdet Paşa, *Tezâkir* (40), s. 84.

neticesinde Şûrâ-yı Devlet'in yapısında menfi anlamdaki ilk köklü değişim Selh-i Zilkade 1288/10 Şubat 1872 tarihinde sâdır olan irade ile söz konusu olmuştur.⁴⁰

İrâde-i Seniyye incelendiğinde Şûrâ-yı Devlet'in teşkilat yapısında ciddi değişikliğe gidildiği, daire sayısı ile üye sayısının azaltıldığı görülmektedir. Sadaret Makamının 29 Zilhicce 1288 tarihli tezkîre-i sâmiye ile "Hey'et-i Şûrâ-yı Devlet'in birine Tanzimat ve diğerlerine Dâhiliyye ve Muhâkemât dâ'ireleri tesmiye olunmak üzere müceddeden üç dâ'ire i'tibâriyle aded-i a'zâsının nizâmen yigirmi beşe hasrı..." önerdiği teklif bir gün sonra aynen kabul edilmiş ve böylece Şûrâ-yı Devlet için yeni bir dönem başlamıştır.

Yeni yapıda Adliye, Nâfia ve Ticaret-Ziraat, Mülkiye ve Maârif ve Maliye ve Evkaf dairelerinin ortadan kaldırıldığı görülmektedir. Kaldırılan dairelerden sadece Adliye Dairesi bir daha kurulamamıştır. Diğer dairelerin Şûrâ-yı Devlet'in ilga olunduğu 1922'ye kadar çoğunlukla benzer isimlerle tekrar kurulup kaldırılması söz konusu olmuştur. Adliye Dairesi ise en çok görev çakışması olan yerd. Görevleri bir taraftan Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ile diğer taraftan Şûrâ-yı Devlet Muhâkemât Dairesi ile çakışmaktaydı. Bu sebeple ilga edilen bu dairenin tekrar kurulmasına bir daha ihtiyaç duyulmamıştır. 5 R. 1289/12 Haziran 1872 tarihinde sâdır olan irade-i seniyye ile diğer dairelerin kapatılma gerekçesi merkez teşkilatında benzer isimlerle yer alan nezaretlerin varlığından bahisle hazineye sağlanacak tasarruf ile açıklanmaktaydı.⁴¹ Mükerrerlik taşıyan işler ve benzer kurumlar yönüyle bakıldığında yapılan düzenlemede bu yönüyle kısmi haklılık payı söz konusu idi. Yeni yapıda kanun, nizamname ve mukavelenamelerin hazırlanması görevi Tanzimat Dairesi'ne verilmiştir.⁴²

1872 yılı Şûrâ-yı Devlet için badirelerle dolu bir yıl olmuştu. Bunun en önemli sebebi Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın bu kuruma bakışı idi. Olabildiğince Şûrâ-yı Devlet'in nüfuz sahasını daraltmaya çalışmaktaydı. 5 Rebîülâhir (R)

40 BOA, *İDUÎT*, 58/45-1; Bir araştırmada (Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", 150. *Yılında Tanzimat* (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara, 1992, s. 29/88 No.lu dipnot) Şûrâ-yı Devlet'in Tanzimat, Muhâkemât ve Dâhiliye adıyla üç daireden teşekkül etmesine hukuki dayanak olarak Şûrâ-yı Devlet Nizâmname-i Esâsîsi ile Dâhilî'si gösterilmiştir. Ancak mezkûr nizâmnameler, tetkik edildiğinde böyle bir hükme ve düzenlemeye kesinlikle rastlanmaz. Çünkü Şûrâ-yı Devlet'in üç dâireli bir yapıya dönüşmesi, bahsi geçen Nizâmnamelerle değil, Selh-i Zilkade 1288/10 Şubat 1872 tarihinde sâdır olan irâde ile söz konusu olmuştur.

41 BOA, *İDUÎT*, 58/44-1.

42 BOA, *İDUÎT*, 58/45-2.

1289/12 Haziran 1872 tarihli İrade-i Seniyye⁴³ ile öncelikle Muhâkemât Dairesi hedef alınmıştır. "...Şûrâ-yı Devlet muhâkemâtının muhâkemât-ı umûmiyyeden tefrîkiyle dahi her kâ'ideye muvâfık bulunmayan bir sûretle beyhûde iştigâl mevzû'-i bahs idüğü..." şeklinde mezkûr daireye olumsuz göndermede bulunulmuştur. Bu değişiklikle daire, üyeleri ile birlikte Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâretinin kuruluşuna dâhil edilmiştir. Aynı irade ile Dâhiliye Dairesi de Bâb-ı Âlî Islahat Komisyonu'na devredilmiştir. Böylece Şûrâ-yı Devlet'in tek dairesi olarak Tanzimat Dairesi kalmıştır. Bu daireye ise önceki görevlerinin yanı sıra ayrıca kaymakam ve mutasarrıfların belirlenmesine ilişkin sorumluluk da verilmiştir.

İrade metni incelendiğinde yapılan değişikliğin gerekçesi olarak Şûrâ-yı Devlet'in görevlerini tam ve verimli yapamadığı ve tasarruf yapılmasının hazineye sağlayacağı katkı düşüncesinden hareket edildiği görülmektedir. Ancak burada ilginç bir durum söz konusudur. 10 Şubat 1872'de kurumun görev, yetki ve sorumluluklarında bir kısıtlama olmamasına rağmen, üye sayısının üst sınırı yarıya düşürülüp 25 olarak belirlenmişti. Pek doğal olarak yarı yarıya azaltılmış üye sayısı ile kendisine verilen görevleri yapamayacak hâle gelen Şûrâ-yı Devlet, daha sonra da yapamadıklarından dolayı eleştirilmeye başlanmıştır. Bu durumun Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın bilinçli bir politikası olduğu görülmektedir.

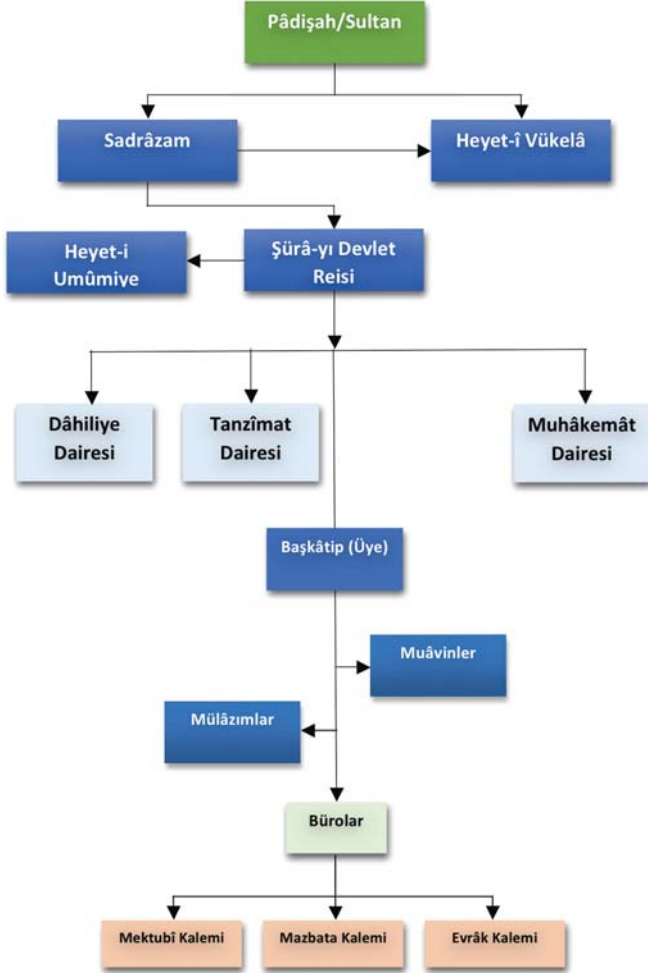
Midhat Paşa'nın Sadrazam olmasıyla gerçekleşen sadaret değişikliğinde Sultan yeniden Şûrâ-yı Devlet'i desteklemeye başlamıştır. 4 Cemâziyelâhir (C) 1289/9 Ağustos 1872 tarihli tezkire-i sâmiye ile Islahat Komisyonu'nun kaldırılması ve Dâhiliye Dairesi'nin yeniden kurulması teklif edilmiş olup bu teklif bir gün sonra 5 C. 1289/10 Ağustos 1872 tarihli irade-i seniyye⁴⁴ ile onaylanmıştır. Yani Sadrazam'ın tutumu Sultan'ın tutumunu da belirlemektedir. Yapılan son değişiklikle Islahat Komisyonu kaldırılmış ve Dâhiliye Dairesi yeniden kurulmuştur. Ancak bu yeni yapı da Midhat Paşa'nın kısa bir süre sonra Sadaretten ayrılmasıyla yine değişikliğe uğramıştır. Kurulduğu 11 Zikade 1284/5 Mart 1868'den ortadan kaldırıldığı 4 Teşrin-i Sâni 1338/4 Kasım 1922'ye kadar sürdürdüğü Osmanlı

43 "...Dâhiliye Dâ'iresinin Bâb-ı Âlî Komisyonuna ve Muhâkemât Dâ'iresinin dahi hey'et-i müntehabesiyle Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâret-i Celîlesine ilhakıyla..." ibareleriyle yer alan bu hüküm ve İrade-i Seniyye'nin tamamı için bkz. BOA, *İDUİT*, 58/44-1.

44 BOA, *İDUİT*, 58/41-1. Bu irâdeye esâs tezkire-i sâmiyeye Sadrazam Midhat Paşa'nın öfkesi yansımıştır. Şöyle ki, genellikle bu metinlerin giriş cümlesinde maksat yer almaz. Sultan'a övgü ifadelerinden sonra mesele özetlenir ve maksada matûf cümlelere sonra geçilir. Ancak burada ilk cümle: "İslâhât Komisyonu'nun lağvı ve a'zâ-yı sâbıkasından bulunan zevâtın yine Şûrâ-yı Devlet'e i'âdesi.." şeklindedir. Doğrudan nokta atışıyla amaç dile getirilmiştir. Bu durum hiç şüphe yok ki, Mahmut Nedim Paşa dönemindeki düzenlemelere Midhat Paşa'nın tepkisini ortaya koymaktadır.

Devleti dönemi sergüzeşinde Şûrâ-yı Devlet 54 yılda 10'dan fazla ciddi yapısal değişikliğe uğramıştır. Bu çalışmanın sınırı dâhilinde diğer değişikliklere yer verilmeyecektir.⁴⁵

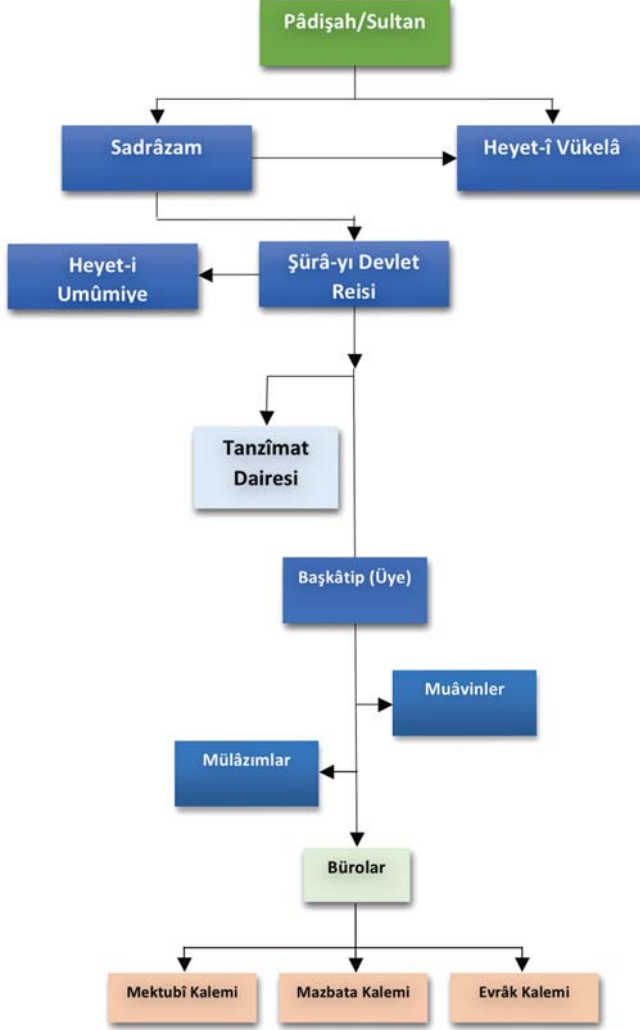
ŞÛRÂ-YI DEVLET TEŞKİLÂTI (10 Şubat 1872)

Şema 3: Şûrâ-yı Devlet Teşkilât Yapısı

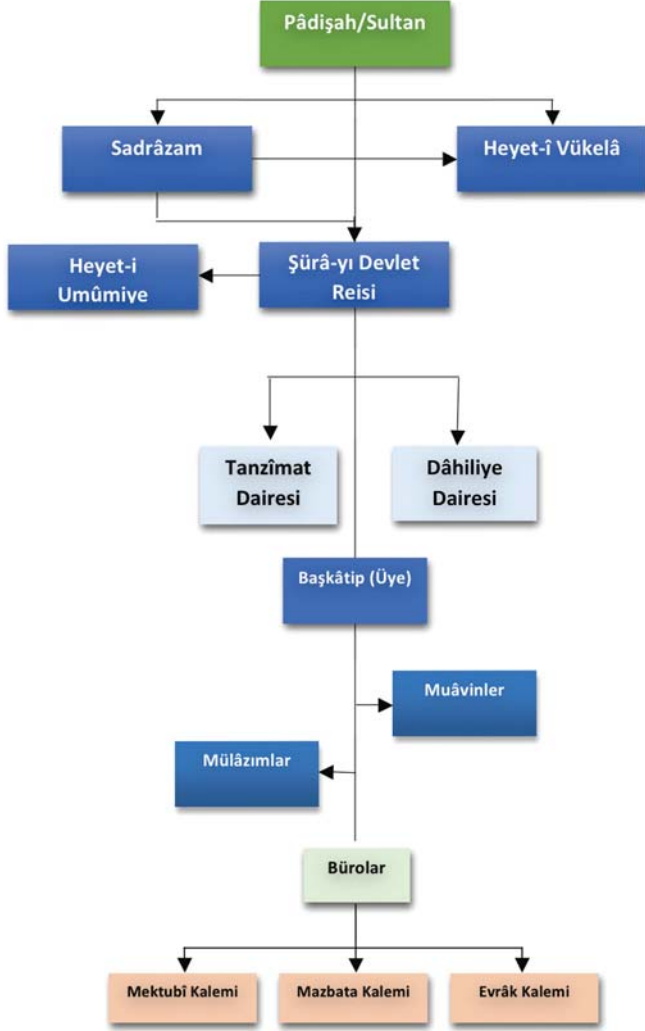
45 Şûrâ-yı Devletin kuruluşundan Cumhuriyet Türkiye'sine tevarüs ettiği döneme kadar geçirdiği değişim ve dönüşüm konusunda tafsilatlı bilgi için bkz. Eraslan, *age.*, s.128-165.

ŞÛRÂ-YI DEVLET TEŞKİLÂTI
(12 Haziran 1872)

Şema 4: Şûrâ-yı Devlet Teşkilât Yapısı

ŞÛRÂ-YI DEVLET TEŞKİLÂTI
(10 Ağustos 1872)

Şema 5: Şûrâ-yı Devlet Teşkilât Yapısı

Sonuç

Heterojen yapıya sahip bir imparatorluktan modern Türkiye'nin doğuşuna kaynaklık eden kritik bir kesit olan Tanzimat Dönemi'nde reformcuların temel hedefi, muntazam ve müesses bir devlet düzeni kurmak suretiyle imparatorluğun bütünlüğünü korumaktır. Tanzimat bürokrasisi, bunun yolunun hukuka dayanan rasyonel bir idare oluşturmaktan geçtiğini görmüştür. Kanunlaştırma hareketlerinin çıkış noktası da burasıdır.

Şûrâ-yı Devlet'in bin yılı aşkın Türk-İslam Medeniyeti birikimi üzerinde şekillendiğini önemle ifade etmek gerekir. Şûrâ-yı Devlet, Osmanlı Devleti'nde, öncelikle Divân-ı Hümâyûn ile başlayan, Meclis-i Meşveret ve Tanzimat meclisleriyle devam eden yönetimde istişare usulünün daha sistematik ve kurallara bağlanmış şeklidir. Cumhuriyet Türkiye'sine yarım asrı aşkın *mücehhez ve mümtaz birikimi* ile tevarüs eden bu kurumun görev, yetki ve sorumlulukları ile geçirdiği yapısal değişiklikler, kurumun görev, yetki ve sorumluluklarını belirleyen kanun vasfını haiz Nizâmnâme-i Esâsî, yönetmelik vasfını haiz Nizâmnâme-i Dâhilî ve irâde-i seniyyelerden bahisle sağlıklı tahlil edilebilir.

Bu tahlil yapılmaya çalışıldığında görülecektir ki, zaman zaman etkinliği azalsa da yasama süreçlerinde oynadığı rol, aldığı kararlarla Türkiye'de idari yargının evrimleşerek sistematik hâle gelmesine sunduğu ciddi katkı, merkezî idare (Bâb-ı Âlî ve Saray) için üstendiği istişare ve denetim vasfıyla Şûrâ-yı Devlet, kendisinden önceki birikimi de terkip ederek Osmanlı Devleti'nde anayasalı bir rejime geçişi hızlandırmıştır. 20. yüzyılın politika geliştiricilerine mühim ve anlamlı bir miras olarak intikal etmiş olan bu Kurum, yeni kurulan üniter Türkiye Cumhuriyeti'nin de vazgeçilmez kurumları arasında Devlet Şûrâsı/Danıştay olarak yerini almıştır.

SEKSIYON XVIII
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Vilâyât-ı Sitte Islahatı Kapsamında Diyarbakır Vilayeti'nde Yapılan Çalışmalar (1878-1899)

Emel Demir Görür**

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefonos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Osmanlı Devleti, Ermeni bulunan eyaletlerde ıslahat yapmayı ve Ermenileri, Kürt ve Çerkezlerle karşı korumayı taahhüt etmiştir. Buna ilaveten Osmanlı Devleti, 61. madde kapsamında bölgede icra edilecek ıslahatlar hakkında ilgili devletleri bilgilendireceğini ve onların da konuya müdahil olacaklarını kabul etmiştir¹. 61. maddeye baktığımızda ıslahatların yapılacağı bölgenin sınırları çizilmediğini görmekteyiz. İlgili maddede “Vilâyât-ı Sitte” ifadesini kullanılmamış, “Ermeni bulunan eyalet” ifadesine yer verilmiştir. Daha sonraki dönemde ıslahat kapsamında Ermenilerin diğer vilayetlere nazaran daha yoğunlukta yaşadığı yerler olan Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuretü'l-Aziz Vilayetleri için Vilâyât-ı Sitte tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca 61. madde ne tür ıslahatlar yapılması noktasında sarıh bir talep içermediğinden, Vilâyât-ı Sitte'de yapılması gereken ıslahatlar ilgili devletlerin bölgedeki konsolosları, Osmanlı Devleti'nin bölgeye gönderdiği teftiş heyetlerinin çalışmaları, devlet erkanının hazırladığı layihalar ile Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne verdiği notalar ile şekillenmiştir.

Vilâyât-ı Sitte Islahatı'nın başlangıcı olarak kabul ettiğimiz Berlin Antlaşması'ndan

* Bu çalışma “Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)” adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Ar. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır/TÜRKİYE, emeldemirgorur@gmail.com ORCID:0000-0003-1408-1377

1 Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi, “*Rusya askerinin Ermenistan'ı tahliyesi ve Devlet-i Âliye'ye iadesi devleteyn münasebatında münakaşa ve ihtilâfi mücib olabileceğinden Babıâli ihtiyacât-ı mahalliyeye tevzifen Ermenilerin sâkin olduğu eyaletlerde derhal icrâ-i ıslahâtı ve Hristiyanların Kürtler ve Çerkezlerden te'minlerini der-uhde eder.*” Bkz; Berlin, *Ayastefanos ve Kıbrıs Muahedenameleri*, Karabet Matbaası, 1324, s. 49. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, “*Babıâli, ahalisi Ermeni bulunan eyalatta ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı ertelemeksizin icra ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder. Vê ara sıra bu babda itihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ edeceğinden imzacı devletler alınacak tedbirlerin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.*” Bkz; *Muâhedât Mecmûası*, C V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 139.

1895 tarihli Islahat Layihası'nın ilan edildiği döneme kadarki süreç, ıslahatların daha yavaş ilerlediği, Sultan II. Abdülhamid'in bu süreci ustalıkla yönettiği bir dönem olmuştur. Bu süre zarfında İngilizler başta olmak üzere Ruslar ve Fransızlar, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin icrası noktasında Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapmışlardır. Özellikle 1878-1880 yılları arasında baskıların hat safhaya çıktığı görülmektedir. İngilizler gerek Dışişleri Bakanlıkları gerek Dersaadet'te ki bu süreç zarfında görev yapan Büyükelçileri ve tercümanları vasıtasıyla Bab-ı Âli'nin kapısını sürekli aşındırmışlardır². Sultan II. Abdülhamid, ıslahatlar noktasında ilk olarak bölgenin ihtiyaçları tespit etme ve ön bilgi toplamak amacıyla Erzurum-Van'a³, Diyarbakır-Mamuretü'l-Aziz-Sivas'a⁴ teftiş komisyonları göndermiştir⁵. Özellikle İngilizlerin baskılarını azaltmak amacıyla İngiliz Baker Paşa başkanlığında Anadolu Teftiş Heyeti teşkil edilmiştir⁶. Bu hamle ile Avrupalı devletlerin sesleri kısmen kesilmiştir. Ancak daha sonraki süreçte İngilizlerin başı çektiği Avrupalı Devletlerin istekleri, bölgeye gönderilecek "genel vali, "fevkalade

2 TNA., F.O. 424/91, No. 130, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'e, 24 Kasım 1879, s.171-172; BOA., Y.EE., 95/22, 12 Teşrin-i Sani 1295/24 Kasım 1879; TNA., F.O. 424/107, No. 194, Mr. Goschen'den Earl Granville'ye, 16 Kasım 1880, s. 338-339; TNA., F.O. 424/123, No. 6, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 28 Haziran 1881, s. 11; TNA., F.O. 424/123, No. 75, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 23 Ağustos 1881, s. 119-121; TNA., F.O. 424/123, No. 113, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 10 Eylül 1881, s. 160-163; TNA., F.O. 424/123, No. 126, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 19 Eylül 1881, s.176; TNA., F.O. 881/5396, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886, s. 24; TNA., F.O. 424/143, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886, s. 24; BOA., Y.A.HUS., 265/83, 13 Rebiülevvel 1310/5 Ekim 1892; TNA., F.O. 424/172, No.102, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'ye, 19 Kasım 1892, s. 77; TNA., F.O. 424/182, No. 166, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 11 Mayıs 1895, s. 213.

3 Erzurum-Van Komisyonunun teşkili ve verilen talimat için bkz; TNA., F.O. 424/83, No.527/1, Sir A.H. Layard'dan Binbaşı Trotter'a, 12 Mayıs 1879, s. 390; BOA., Y.A.HUS., 160/111, Lef 4 13 Rebiülahir 1296/6 Nisan 1879; TNA., F.O. 424/85, No.446/1, Binbaşı Trotter'dan Marquis of Salisbury'e, 12 Temmuz 1879, s. 260-262. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belge 10 madde şeklinde düzenlenmişken İngiliz Milli Arşivinde yer alan aynı içerikli belge 11 madde şeklinde verilmiştir. BOA'da yer alan 3. madde F.O.'de ikiye ayrılarak 2 ayrı madde olarak verilmiş olup içerikleri tamamen aynıdır.

4 BOA., Y.A.HUS., 160/111, Lef 2, 13 Rebiülahir 1296/6 Nisan 1879; Musa Şaşmaz, British Policy and The Application of Reforms For The Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897, Turkish Historical Society Printing House, Ankara 2006, s. 56.

5 Bu heyetlerin dışında Halep (Zeytun) Komisyonu da teşkil edilmiştir. Ancak Halep Vilayeti, Vilâyât-ı Sitte'nin dışında yer aldığı için çalışmamızda yer verilmemiştir.

6 TNA., F.O. 424/89, No. 268, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'e, 21 Kasım 1879, s. 224; TNA., F.O. 424/106, No. 94/1, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'e, 24 Şubat 1880, s. 200-201.

komiser” üzerine yoğunlaşmıştır⁷. Bu istekler 1895 yılına kadar devam etmiştir. Avrupalı devletler 1895 yılı Mayıs ayında 40 maddelik ayrıntılı bir ıslahat programı hazırlanmış ve bu programın Osmanlı Devleti'nce kabul edilmesini istemişlerdir⁸. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti ıslahat çalışmalarına hız vermiştir. 1895 yılı Ağustos ayında Ahmet Şakir Paşa, Anadolu Umûm Müfettişi olarak görevlendirilmiştir⁹. Ardından Bab-ı Âli tarafından Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuret'ül-Aziz, Sivas Vilayetlerinde yani Vilâyât-ı Sitte'de icra olunacak ıslahatlar için 16 bölümden oluşan 32 maddelik bir layiha hazırlanmıştır¹⁰. Hazırlanan layiha 18 Ekim 1895 gecesi Sultan II. Abdülhamid tarafından tasdik edilmiştir¹¹. Padişah tarafından tasdik edilen ıslahat layihası 20 Ekim 1895'de şifahi bir nota ile İngiltere, Fransa ve Rusya Büyükelçilerine bildirilmiştir¹². Islahat Layihası'nın bir sureti de 23 Ekim 1895'de vilayetlere gönderilmiştir¹³. Hazırlanan Islahat Layihası'nın birinci faslı vilayet, sancak ve kazalara nüfus nispetine uygun olarak vali, mutasarrıf, kaymakam ve muavin tayini; ikinci faslı kaymakam olarak atanacak kişilerin vasıfları; üçüncü faslı görevlendirilecek Müslüman ve Hristiyan memurların oranları; dördüncü faslı sancak ve kaza meclislerinin işlevleri ve aza seçimi; beşinci faslı nahiyelerin teşkili; altıncı faslı adli hususlar; yedinci faslı polis teşkilatının oluşumu; sekizinci faslı jandarma teşkilatının oluşumu; dokuzuncu faslı köy bekçilerinin görevlendirilmesi; onuncu faslı hapisanelerin denetim altında tutulması ve tahkikat-ı evveliyeye heyetlerinin teşkili; on birinci faslı aşiretler ve Kürtlerin denetim altında tutulması; on ikinci faslı Hamidiye Alaylarının denetim altında tutulması; on üçüncü faslı emlak tapularını inceleme komisyonlarının teşkili; on dördüncü faslı vergi toplama usulü ve on beşinci faslı ise aşar usulü; on altıncı faslı ise Daimi Teftiş Komisyonlarının teşkili ile ilgilidir¹⁴.

7 BOA., YA.RES., 14/2, Lef 2, 14 Teşrin-i Sani 1297/ 26 Kasım 1881.

8 TNA., F.O. 424/182, No. 166, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 11 Mayıs 1895, s. 213.

9 TNA., F.O. 424/182, No. 444, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 28 Haziran 1895, s. 455.

10 BOA., YEE., 97/55, 1 Cemaziyel Evvel 1313/ 20 Ekim 1895; BOA., Y. PRK. BŞK., 43/58, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895; TNA., F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895, s. 131-134.

11 TNA., F.O. 424/184, No. 466/2, Yardımcı Konsolos Hampson'dan Konsolos Cumberbatch'a, 22 Ekim 1895, s. 256.

12 BOA., YEE., 97/55, 1 Cemaziyel Evvel 1313/ 20 Ekim 1895; BOA., Y. PRK. BŞK., 43/58, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895; TNA., F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895, s. 131-134.

13 BOA., BEO., 697/52210, 11 Teşrin-i Evvel 1311/ 23 Ekim 1895.

14 BOA., YEE., 97/55, 1 Cemaziyel Evvel 1313/ 20 Ekim 1895; BOA., Y. PRK. BŞK., 43/58, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895; TNA., F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess

Diyarbakır Vilayeti'nin Teftişi ve İslahat Çalışmaları

Diyarbakır Vilayeti'nde 20 Ekim tarihli İslahat Layihası ilanının duyulması üzerine Diyarbakır Valisi Enis Paşa, bölgede yaşanan huzursuzluklar nedeniyle ıslahat layihası uygulamalarının bir müddet tecil edilmesini istemiştir. Ancak İstanbul'daki Teftiş Komisyonu Diyarbakır Vilayeti'nde ıslahat çalışmalarının biran önce başlatılması gerektiğini vilayete bildirmiştir. Vali Enis Paşa, ilk telgrafından yaklaşık bir ay kadar sonra, ıslahat layihasının icrasında hangi maddelere öncelik verilmesi gerektiğini sormuş, Teftiş Komisyonu bölgede asayiş sağlayacak olan jandarma ve polis teşkilatı ile ilgili yapılacak düzenlemelerin ıslahat yapma sürecini kolaylaştıracağı için her şeyden önce bu maddelerin hayata geçirilmesini istemiştir¹⁵. Bunun üzerine Diyarbakır Vilayeti'nde ıslahat çalışmaları başlamıştır. Bu süreçte bölgedeki Müslümanlar, Diyarbakır dâhilinde ıslahatlarla ilgili herhangi başka bir teşebbüste bulunulması halinde bu durumu protesto edeceklerini bildirmişler ve bu hususta padişaha, 1896 yılı Nisan ayı içinde 2 kere mazbata göndermişlerdir. İngiltere'nin Diyarbakır Yardımcı Konsolosu Cecil Marsham Hallward¹⁶ da bu durumun altında yatan nedeni yani ıslahatın tecili konusundaki isteklerin Şakir Paşa'nın başının altından çıktığını, Cemil Paşa ve diğer önemli yetkililerin bu mazbatanın yazımıyla yakından alakalı olduğunu, valinin de bu durumdan haberinin olduğunu ileri sürerek, ıslahatların yapılabilmesi için ilk olarak bu kişilerin görevlerinden uzaklaştırılmasının gerekli olduğunu İstanbul'daki Büyükelçiliğe bildirmiştir¹⁷.

Konsolos Hallward, Şakir Paşa'nın icraatlarının Diyarbakır Vilayeti'nde başarılı olması için bazı hususlara öncelik vermesi gerektiğini belirtmiştir. Şakir Paşa'nın ilk olarak Hristiyan tutsak, kadın, erkek ve çocuklar konusunda bir düzenleme getirmesini ve bu duruma nezaret etmesini, ikinci olarak Diyarbakır Vilayeti'ndeki Hristiyan köylerini düzenlemesini ve Hristiyan köylülerin can güvenliğini sağlamasını, üçüncü olarak Diyarbakır Valisi ve Jandarma Komutanı Azimet Paşa'nın da yer aldığı bir iki önemli yöneticiyi görevinden uzaklaştırmasını

of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895, s. 131-134.

15 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1311/ 11 Ocak 1896.

16 Cecil Marsham Hallward, 20 Kasım 1895'de İngiltere'nin Diyarbakır Vilayeti Yardımcı Konsolosluğu'na atanmış, bu görevinden önce ise Van Vilayeti Yardımcı Konsolosluğu görevinde bulunmuştur. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1896*, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Sixty-ninth Publication, London, s. 123.

17 TNA., FO. 424/187, No. 106/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 28 Nisan 1896, s. 115.

istemiş ve bu adımın ıslahat süreci açısından yararlı olacağını belirtmiştir. Hallward, Şakir Paşa'nın bu yararlı düzenlemeleri yaptıktan sonra diğer ıslahatları yapacak yeterli zamanının kalacağını, bu düzenlemeleri yapmaması durumunda ise vilayete yararından çok zararının dokunacağını belirtmiştir¹⁸. Anlaşılacağı üzere Hallward, ıslahatları sadece Hristiyanlara yönelik uygulanacak bir düzenleme olarak görmüş ve sadece Hristiyanların, sorunlarına çözümler üretilmesini istemiştir.

Şakir Paşa Erzurum, Sivas, Mamuretü'l Aziz, Van ve Bitlis Vilayetlerini ziyaret ettikten sonra 20 Kasım 1896 günü Mardin Sancağı'na geçmiştir¹⁹. Mardin'de ilk olarak jandarma taburunda düzenlemeler yapmış, nispet kaidesine uygun olarak 8n Hristiyan teşkilata kaydedilmiştir. Polis ve tahsildarla ilgili düzenlemeler de tamamlanmış, nahiye teşkilatında yapılacak düzenlemelerle ilgili bir plan oluşturulması kararlaştırmıştır²⁰. Yaklaşık bir hafta Mardin'de kalan Şakir Paşa, 28 Kasım 1896'da Diyarbakır Sancağı'na geçmiştir²¹. Şakir Paşa ve maiyetinin Diyarbakır'a ulaşması üzerine İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu, Mardin'e geçmiş, Şakir Paşa'nın bölgede yaptığı icraatları teftiş etmiştir. Konsolos Mardin'de teşkilat, idare ve mal müdürlüğünde istihdam edilecek Hristiyan memurların miktarı konuları üzerinde ehemmiyetle durmuş, bazı tahkikatlarda bulunmuş ve aldığı malumatlar ile Şakir Paşa'nın bir iki gün içinde yaptığı icraatları oldukça memnun edici bulmuştur²².

Şakir Paşa, Diyarbakır Vilayeti'nin merkezine geçtikten sonra her kısım idare için ayrı ayrı 3 kıt'a teşkilat defteri tanzim etmiştir. Yapılması planlanan düzenlemeler çerçevesinden Hristiyan muavin tertibi, polis efradının sayısının artırılması, geçici olarak teşkil olunan tahsildarların maaşı, kaymakam maaşlarının düzenlenmesi, kaymakamlıkların ihtiyaç mahalline göre düzenlenmesi ve bazı kazaların yeniden teşkil edilmesi gibi düzenlemeler nedeniyle vilayetin dâhiliye kısmına aylık 26.957 ve adliye kısmına 10.395 ve maliye kısmına 29.581 kuruş ek ödenek ihtiyacı

18 TNA., F.O. 424/187, No. 218/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Mr. Herbert'a, 9 Haziran 1896, s. 191-192.

19 BOA., DH.TMIK.S., 2/134, 8 Teşrin-i Sani 1312/ 20 Kasım 1896; TNA., F.O. 195/1930, No. 25, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 29 Kasım 1896, s. 459.

20 BOA., DH.TMIK.S., 3/54, 13 Teşrin-i Sani 1312/ 25 Kasım 1896.

21 BOA., Y.A.HUS., 362/108, 16 Teşrin-i Sani 1312/ 28 Kasım 1896; BOA., DH.TMIK.S., 3/77, 16 Teşrin-i Sani 1312/ 28 Kasım 1896; TNA., F.O. 195/1930, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 28 Kasım 1896, s. 452.

22 BOA., DH.TMIK.S., 3/54, 13 Teşrin-i Sani 1312/ 25 Kasım 1896.

doğmuştur. Kazalardaki hükümet idaresinin merci olan kaymakam maaşlarının yeterli düzeyde tutulması için vilayet dâhilinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı kazaların ehemmiyetleri oranında kazaların 1. ve 2. sınıfa terfi ve maaşlarının da bu nispette düzenlenmesi yapılmıştır²³. Elcezire'nin mamuriyeti, Çöl cihetinin bazı kısımlarına hükümet memurları ikamesi, Viranşehir ile önceden kaza iken sonradan lağvedilen Hamidiye Kazası'nın yine kaza olarak teşkil edilmesine karar verilmiştir. Yapılması planlanan düzenlemelerin yer aldığı defter hazırlanarak Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir²⁴.

Vilâyât-ı Sitte Islahat Layihası Kararlarına Uygun Olarak Yapılan Düzenlemeler

Jandarma Teşkilatı

Diyarbakır Vilayeti'nde ıslahat layihasına uygun olarak jandarma teşkilatı ile ilgili yapılması planlanan düzenlemeler çerçevesinde Şakir Paşa ile Diyarbakır Valisi Enis Paşa görüş birliğine vararak bazı düzenlemeler yapmışlardır²⁵. 1 Alay Beyi, 1 Alay Kâtibi, 3 Binbaşı, 3 Tabur Kâtibi, 14 Yüzbaşı, 14 Mülâzım-ı Evvel, 14 Mülâzım-ı Sani, 63 Çavuş, 14 Bölük Emni, 126 Onbaşı, 798 nefer toplamda 1.051 kişi olacak şekilde bir düzenleme yapılmıştır. 14 bölük olacak şekilde düzenlenen teşkilatta üyelerin 860'ı Müslüman subay, 112'si Ermeni nefer, 79'u diğer gayrimüslimlerden olmasına karar verilmiştir. Mevcut nüfus defterleri göz önüne alınarak planlanama yapılan jandarma teşkilatında Müslümanların 1000'de 804, Ermenilerin 1000'de 112, diğer milletlerin 1000'de 84 oranında temsil edilmesi kararlaştırılmıştır²⁶. Yapılan düzenlemeye göre Diyarbakır Vilayeti Jandarma Teşkilatı'nın 7'si piyade ve 7'si süvari olmak üzere 14 bölük ve üç taburdan teşkil ve tertip edilmesi kararlaştırılmıştır²⁷. Yapılan düzenlemeyle ilgili hazırlanan defterler incelenmek üzere Ser Askeriye makamına gönderilmiştir²⁸. Jandarma teşkilatında Şakir Paşa'nın belirlemiş olduğu doğrultuda düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan düzenleme sonrası jandarma zabitanın yıllık tahsisatı 2.203.490 kuruşa ulaşmıştır. Zabitan mevcudu 1.051 nefere yıllık ödeneği 2.203.490 kuruşa çıkarılmıştır. Zabitan'ı 278 kişi ve yıllık ödeneği 819.611

23 BOA., DH.TMIK.S., 4/48, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Aralık 1896.

24 BOA., DH.TMIK.S., 4/48, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Aralık 1896.

25 BOA., A.MKT.MHM., 677/9, 26 Nisan 1312/ 8 Mayıs 1896.

26 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 10, 27 Nisan 1311/ 9 Mayıs 1896.

27 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 10, 27 Nisan 1311/ 9 Mayıs 1896.

28 BOA., A.MKT.MHM., 677/9, 26 Nisan 1312/ 8 Mayıs 1896.

kuruş olan Esterli Seyyar Taburu, ıslahat düzenlemeleri dışında bırakıldığı için mevcut sayısı ve ödeneği değiştirilmemiştir²⁹. Jandarma teşkilatı bünyesine 116 gayrimüslim alınmış ve Mardin, Diyarbakır, Maden'deki birliklere gönderilmiştir³⁰. 1897 yılına geldiğimizde teşkilat bünyesindeki gayrimüslimlerin 145 nefere ulaştığı görülmektedir. Geri kalan 48 nefer için taburlarda boş kadrolar bırakılıp gayrimüslimlerden talep gelmesi durumunda istihdam edileceği bildirilmiştir³¹. Mardin Sancağı taburu nispet kaidesine göre ikmal edilmiştir. Merkez taburunun piyade ve süvari bölüklerinden üçünün mevcudu tamamlanmıştır. Yalnız dördüncü süvari bölüğünden 9 piyadeden 1 ve Maden Sancağı taburundan da süvariden 7 ve piyadeden 7 toplamda 24 nefer alınması gerektiği, başvurular oldukça boşlukların doldurulacağı bildirilmiştir³².

Polis Teşkilatı

Vilayet dâhilinde polis teşkilatında yapılması planlanan ıslahatlar çerçevesinde Diyarbakır Kazası'nda baş komiser 1, ikinci sınıf komiser 2, üçüncü sınıf komiser 4, polis neferi 10 toplamda 17 kişi; Siverek Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Derik Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Silvan Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2, Beşiri Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Lice Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2 kişi, Diyarbakır merkez ve merkez kazalarında toplamda 32 polis alınmasına karar verilmiştir. Mardin Sancağı'nın merkez kazası olan Mardin Kazası'nda ikinci sınıf komiser 1, üçüncü sınıf komiser 2, polis neferi 5 toplamda 8 kişi olması kararlaştırılmıştır. Midyat Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Nusaybin Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Avniye Kazası'nda (Savur) üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Cezire Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Mardin Merkez Sancağı ve kazalarında 20 kişi olması planlanmaktadır. Maden Sancağı merkez kazası olan Maden Kazası'nda ikinci sınıf komiser 1, üçüncü sınıf komiser 2, polis neferi 5 toplamda 8 kişi olması kararlaştırılmıştır. Palu Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Çermik Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Maden Merkez Sancağı ve kazalarında toplamda 14 kişi alınması kararlaştırılmıştır³³.

29 BOA., DH.TMIK.S., 2/112, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896.

30 TNA., F.O. 424/189, No.284, Anthopoulos Paşa'dan Salisbury Markisi'ne, 8 Aralık 1896, s. 263.

31 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

32 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 4, 31 Kanun-u Sani 1312/ 12 Şubat 1897.

33 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 21, 3 Haziran 1312/ 15 Haziran 1896.

Diyarbakır Vilayeti'nde nüfus nispetine uygun olarak 13 gayrimüslim polis komiseri ve neferi 11 Temmuz 1896'dan itibaren göreve başlamıştır³⁴. 1896 yılının sonları itibariyle teşkilatın %18'ini oluşturan 30nHristiyan polis göreve başlamıştır³⁵. Diyarbakır Vilayeti dâhilinde yapılan düzenlemelerle toplam polis sayısı 66 nefere çıkarılmış ve bu nedenle 220.640 kuruş ek ödenek verilmesi Meclis-i Vükelâ tarafından uygun bulunmuştur³⁶. Tahsisat padişah tarafından onaylanmıştır³⁷. Islahatlar çerçevesinde Diyarbakır Vilayeti'nde polis teşkilatı düzenlemeleri tamamlanmıştır³⁸. Polis komiser ve efradına tahsisi gerekli maaşların maliyeye bağlı olarak düzenlenmesi gerekli olduğundan bu husus dikkate alınarak ser komisere 1.200 ve ikinci komisere 650 ve üçüncü komisere 350 ve polis efradına 250 kuruş maaş verilmesi onaylanmış, maaşlar bu şekilde ödenmiştir³⁹.

Tahsildar Teşkilatı

Tahsildarlarla ilgili düzenlemeler çerçevesinde tahsildarlara ait tertibat defteri Şakir Paşa ile muhabere edilerek düzenlenmiştir⁴⁰. Tahsildarlar için Şakir Paşa'nın tertip ettiği şekilde yıllık 219.000 kuruş tahsis edilerek gerekli düzenlemeler yapılmıştır⁴¹. 1896 yılının sonu itibariyle Diyarbakır Vilayeti'nde istihdamı gereken 18 gayrimüslim tahsildarın hepsi teşkilat dâhilinde yer almıştır⁴². İngiltere'nin Yardımcı Konsolosu Hallward gönderilerinde belirtmiş olduğu üzere 1896 yılının sonu itibariyle vergi toplamak için tahsildarlar atanmıştır⁴³, ancak Fransa Sefareti Baş Tercümanı, Vilâyât-ı Sitte'de özellikle Diyarbakır Vilayeti'nde vergi tahsilinin önceden olduğu gibi zaptiyelerin yaptığını ve halktan çeşitli bahanelerle para aldıklarını ve bu durumun da ıslahat layihasına uygun olmadığını Hariciye

34 TNA., F.O. 424/189, No.284, Anthopoulos Paşa'dan Salisbury Markisi'ne, 8 Aralık 1896, s. 263.

35 TNA., F.O. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

36 BOA., İ.M.L., 20/33, Lef 1, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896; BOA., Y.A.RES., 83/89, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896; BOA., Y.A.RES., 83/90, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896.

37 BOA., İ.M.L., 20/33, Lef 2, 11 Teşrin-i Sani 1312/ 23 Kasım 1896; BOA., A.MKT.MHM., 641/1, Lef 6, 24 Kanun-u Sani 1312/ 5 Şubat 1897.

38 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

39 BOA., DH.TMIK.S., 5/107, 30 Kanun-u Evvel 1312/ 11 Ocak 1897.

40 BOA., DH.TMIK.S., 1/61, 4 Teşrin-i Evvel 1312/ 16 Ekim 1896.

41 BOA., DH.TMIK.S., 2/112, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896.

42 BOA., Y.A.HUS., 363/142, 18 Kanun-u Evvel 1312/ 30 Aralık 1896.

43 TNA., F.O. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

Nezaretine bildirmiştir⁴⁴. Bunun üzerine Tesri-i Muamelat Komisyonu, böyle bir durumun ıslahatın icraya konulmadığını göstereceğini, yayılan bu söylentinin ortadan kaldırılması için durumun tahkik edilmesini ve durumun acilen merkeze bildirilmesini istemiştir⁴⁵.

Nahiye Teşkilatı

Diyarbakır Valisi Enis Paşa, bölgede yaşanan huzursuzluklar nedeniyle ıslahat layihası maddelerinin bir müddet tecil edilmesini istemiştir⁴⁶. İstanbul'daki Teftiş Komisyonu ise çalışmaların biran önce başlatılmasını ve nahiyeler oluşturulmadan önce bölgede ne kadar Müslim ne kadar gayrimüslim olduğunun tespit edilmesi gerektiği bu nahiyelerin tertip ve tayininin, Bab-ı Âli'ye takdimi ile tetkik ve tasdikinin bir hayli zaman alacağından nahiyeler hakkındaki düzenlemelerin bir an önce başlatılmasını ve ıslahat layihasına uygun olarak nahiye teşkilatıyla ilgili gerekli ön çalışmaların yapılıp bu çalışmalarla ilgili hazırlanan raporun Bab-ı Âli'ye gönderilmesini Diyarbakır Vilayeti'ne bildirmiştir⁴⁷. Bunun üzerine Diyarbakır Vilayeti'nde çalışmalar başlamış ve yeni nahiyeler teşkil edilmiştir. Silvan, Lice, Beşiki, Siverek, Mardin, Nusaybin, Cezire, Avniye, Maden, Palu ve Çermik Kazaları ve merkeze bağlı kazalar 36 nahiyeye bölünmüştür. Teşkil edilen 36 nahiyeden nüfusları nispetine göre iki nahiye müdürlerinin Hristiyanlardan seçilmesi uygun görülmüştür⁴⁸.

Nahiye teşkilatı hakkında hazırlanan ve takdim edilen defterden merkez vilayete ait olan 4 kısımdan oluşan şark ve garp nahiyelerinin müdür ve aza seçimleri yapılmış, sancak ve kaza nahiyelerinin seçimlerinin devam ettiği bilgisi verilmiştir⁴⁹. Merkez vilayete ait 4 nahiyeden başka Silvan Kazası'nda 4, Lice Kazası dâhilinde 1 toplam 5 nahiye'nin daha teşkilatı ve seçimleri tamamlanmıştır⁵⁰. Yeni düzenlemelerle Mardin Sancağı dâhilinde Avniye Kazası'nda Şeyh Alya ve Nusaybin Kazası'nda Mahrugan Nahiyelerinin teşkilatı tamamlanmış; müdür, muavin ve azalar seçilmiş ve vilayetçe memuriyetleri tasdik edilmiştir. Beşiri ve Siverek Kazaları dâhilinde teşkil olunacak nahiye müdür, muavin ve azalarının seçim ve tayinlerinde ıslahat

44 BOA., DH.TMIK.S., 6/98, Lef 1, 16 Kanun-u Sani 1312/ 28 Ocak 1897.

45 BOA., DH.TMIK.S., 6/98, Lef 2, 20 Kanun-u Sani 1312/ 1 Şubat 1897.

46 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1311/ 11 Ocak 1896.

47 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1311/ 11 Ocak 1896.

48 BOA., DH.TMIK.S., 5/40, Lef 1, 21 Kanun-u Evvel 1312/ 2 Ocak 1897.

49 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

50 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897.

layihası kararlarına uygun muamele edilemediği gelen evrak ve mazbatalardan tespit edilmiş, gerekli düzenlemelerin yapılması için kazalara bilgi verilmiştir. Mardin ve Maden Sancakları dâhilinde bulunan nahiyelerin tamamlanmak üzere olduğu bildirilmiştir⁵¹. Nahiye düzenlemeleriyle merkez vilayete bağlı Siverek Kazası dâhilinde Hazro, Havşin ve Karacadağ nahiyelerinin teşkilatı tamamlanmıştır. Seçilen müdür, muavin ve azaların memuriyetleri vilayetçe tasdik edilmiş istihdamları kazaya bildirilmiştir⁵². Maden Sancağı dâhilinde nahiye teşkilatı tamamlanmıştır. Teşkil olunan nahiye müdür, muavin ile azaların seçimi tamamlanmıştır. Ancak yapılan incelemelerde seçimlerde usul ve kaidelere uygun hareket edilmediği, müdür ve muavinliğe sancak idare meclisinin uygun görmesiyle bir takım kişilerin getirildiği görülmüştür. Durum üzerine değerlendirme yapan vali yeniden seçim yapmaktansa seçim evraklarının tetkik edilmesi içlerinde uygun olanların tadil ve ikmaline karar vermiştir⁵³. Maden Sancağı'na bağlı Palu Kazası dâhilinde teşkil kılınan nahiyelerin müdür, muavin ve azalarının seçimi yapılmış ve seçimlerin nizama uygun olduğu görülmüştür. Maden Sancağı'na yeni teşkilata göre düzenlenen Eğil Nahiyesi'nde Zahveran ve Ergani'de Kallesin Nahiyelerinin de mahallince müdür, muavin ve azalarının seçimleri yapılmıştır. Mardin Sancağı dâhilinde Avniye Kazasına bağlı Emirgan Nahiyesi müdür, muavin ve azaların seçim evrakları incelenmiş ve yapılan seçimlerin nizama uygun olduğu görülmüştür⁵⁴. Maden Sancağı'na bağlı Ergani dâhilinde yeni teşkilata göre düzenlenen Kallesin Nahiyesi'nin mahallince müdür ve muavini ile azasının seçimleri tamamlanmış ve gerekli evraklar merkeze gönderilmiştir. Ancak vali teftiş sırasında sancığa gittiğinde Kallesin Nahiyesi seçimlerinde nizama uygun hareket edilmediğini, nahiyede bulunan 2nHristiyan karye ahalisinden kimsenin seçime dâhil edilmediğini, ahali tarafından verilen arzuhalley üzerine yaptığı tahkikatta tespit etmiştir⁵⁵. Yapılan seçim Islahat Layihası'nın 8. ve 9. maddelerine uygun icra edilmediği için feshedilmiş ve valinin Maden'de bulunduğu süre dâhilinde kaidelere uygun olarak seçim yeniden yapılmıştır. Müdür ve azaların Müslüman, muavinnHristiyan olmak üzere seçim onaylanmıştır. Maden Sancağı'na tabi Çermik Kazası dâhilinde teşkili gerekli olan Mansuran, Vartan ve

51 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 3, 31 Kanun-u Sani 1312/ 12 Şubat 1897.

52 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

53 BOA., DH.TMIK.S., 10/88, 30 Nisan 1313/ 12 Mayıs 1897.

54 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 27, 30 Haziran 1313/ 12 Temmuz 1897.

55 Diyarbakır Valisi Halid Paşa, bizzat vilayetin her bir idari bölgesini gezerek, ıslahat uygulamalarını bizzat gözlemlemiş, eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Bkz; BOA., DH.ŞFR., 211/4, 13 Haziran 1313/ 25 Haziran 1897; BOA., DH.TMIK.S., 11/13, 13 Haziran 1313/ 25 Haziran 1897.

Konak Nahiyeleeri müdür, muavin ve azasının seçimleri yapılmıştır. Yapılan seçim ve uygulamalar vilayet meclis idaresi tarafından tetkik edilmiş ve ıslahat layihası kararlarına uygun olduğu görülmüştür. Geri kalan nahiyeleerin seçimlerinin tamamlanması istenmiştir⁵⁶.

Maden Sancağı'na tabi Çermik Kazası dâhilinde Mediye Nahiyesi'nin seçimleri ıslahat layihasına ve nizamlara uygun yapılmıştır. Yapılan incelemelerde seçimlerin nizamlara uygun icra edildiği anlaşılmıştır. Mutasarrıflığa bildirilmiştir⁵⁷. Yapılan incelemeler neticesinde merkez sancağa bağılı Silvan Kazası dâhilinde yeni teşkil edilen Mir Aliyan Nahiyesi'nin seçimlerinin nizamlara uygun olarak yapılmadığı anlaşılmıştır. Bu durum nahiyeleere tebliğ edilmiş ve nahiyeleere yeni bir seçim yapılmıştır. Yapılan yeni seçim nizamlara uygun olarak icra edilmiştir. Bu durum kaymakamlığa bildirilmiştir⁵⁸. Merkez Sancağa tabi Derik Kazası dâhilinde 5 nahiye teşkil edilmiştir. Maden Sancağı merkezine bağılı olan ve seçimleri tehir edilen İlyan Nahiyesi'nde ıslahat layihası kararlarına uygun olarak seçimler yapılmıştır. Müdür, muavin ve azaların seçimi idare meclisi tarafından uygun görülmüştür⁵⁹. Diyarbakır Vilayeti'nde nahiye teşkiline ayrı bir önem verilmiş, nahiye teşkili ve seçimler titizlikle incelenmiştir. Kaidelere uygun yapılmayan düzenlemeler iptal edilmiş yeniden yapılması sağlanmıştır.

Hapishane-Af

1896 yılında Diyarbakır Hapishanesi'nin teftişi yapılmış, mahkûmların genel durumları incelenmiştir⁶⁰. Kısa süre içinde Diyarbakır Hapishanesi'nde bulunan 223 Ermeni tutuklunun davaları görülmüş ve bunlardan 12'si mahkûm edilmiştir⁶¹. 1896 yılının Aralık ayında Sultan II. Abdülhamid tarafından tüm siyasi suçluları kapsayan genel bir af ilan edilmiştir⁶². Diyarbakır Hapishanesi'nden 4 Ermeni ve 20 Müslüman aftan yararlanmış, siyasi suçtan dolayı hapishanede herhangi

56 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 43, 1 Eylül 1313/ 13 Eylül 1897.

57 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 40, 1 Teşrin-i Evvel 1313/ 13 Ekim 1897.

58 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 25, 1 Teşrin-i Sani 1313/ 13 Kasım 1897.

59 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 38, 1 Kanun-u Sani 1313/ 13 Ocak 1898.

60 TNA., FO. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

61 TNA., FO. 424/189, No. 207, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 21 Kasım 1896, s. 188.

62 TNA., FO. 424/191, No. 30; 30/1, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 6 Ocak 1897, s. 27. Diyarbakır Yardımcı Konsolosu Waugh'ın raporlarında ise hapishanedeki tüm siyasi mahkûmlar olan 4 Ermeni ve 19 Müslüman maffin ilan edildiği gün salıverildiği yazmaktadır. Bkz; TNA., FO. 424/191, No. 95/6, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 5 Ocak 1897, s. 77.

bir mahkûm kalmamıştır⁶³. Mardin Hapishanesi'nde biri Protestan papaz ve iki arkadaşı toplam 3 Ermeni aften yararlanmıştır⁶⁴.

Müfettiş Şakir Paşa hapishane ve tevkifhanelerin teftişi sonrasında bu kurumların pek çoğunun tahsisatı olmadığı için mahpus ve mevkûfların kanunlara aykırı bir şekilde ekmeksiz ve ilaçsız kaldıklarını görmüştür. Gerekenlerin yapılması için Teftiş Komisyonu hapishane tahsisatının arttırılmasını ve sadrazamlık makamı da hapishanelerin sağlık koşullarına uygun olarak ıslahı için bölgelerden gönderilecek defterlerin tetkikinin yapılmasını istemiştir⁶⁵. Ardından Erzurum, Sivas ve Diyarbakır Vilayeti Hapishaneleri için ek ödenek verilmesi kararlaştırılmıştır. Maliye Nezareti, hapishaneler için Sivas Vilayeti'ne 281.998 kuruş, Erzurum Vilayeti'ne 348.300 kuruş, Diyarbakır Vilayeti'ne 12.500 kuruş toplamda ise 642.798 kuruşun 1314 (1898) yılında tahsis edilmesini onaylamıştır⁶⁶. Maliye Nezareti 642.798 kuruşu, Vilâyât-ı Sitte adına Dahiliye Nezareti bütçesine aktarmıştır. Dahiliye Nezareti, meblağı Erzurum, Sivas ve Diyarbakır Vilayeti hapishanelerine aktarmıştır⁶⁷.

Gayrimüslimlerin Muavin Olarak Tayini ve İdari Memur Olarak İşe Alınmaları

Islahatlar çerçevesinde Diyarbakır Vilayeti vali muavinliğine Şura-yı Devlet Azası'ndan ve Rum Milleti'nden Todoroki Efendi atanmıştır⁶⁸. 1896 yılında vali muavini olarak Ortodoks bir Rum olan Vagleri Efendi görev yapmıştır⁶⁹. 1896 yılı Kasım ayı itibariyle Diyarbakır Vilayeti Palu ve Silvan Kazalarına gayrimüslim

63 TNA., F.O. 195/1981, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 2 Ocak 1897, s. 248.

64 TNA., F.O. 424/191, No. 30; 30/1, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 6 Ocak 1897, s. 27. Diyarbakır Yardımcı Konsolosu Waugh'ın raporlarında ise hapishanedeki tüm siyasi mahkûmlar olan 4 Ermeni ve 19 Müslüman maffin ilan edildiği gün salıverildiği yazmaktadır. Bkz; TNA., F.O. 424/191, No. 95/6, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 5 Ocak 1897, s. 77.

65 BOA., DH.TMIK.S., 22/5, Lef 2, 14 Nisan 1314/ 26 Nisan 1898.

66 BOA., DH.TMIK.S., 22/5, Lef 1, Tarih bulunmamaktadır; BOA., DH.TMIK.S., 22/5, Lef 4, 14 Teşrin-i Evvel 1314/ 26 Ekim 1898.

67 BOA., DH.TMIK.S., 24/20, 12 Kanun-u Evvel 1314/ 24 Aralık 1898.

68 BOA., YA.RES., 77/43, 19 Teşrin-i Sani 1311/ 1 Aralık 1895.

69 Diyarbakır Vilayeti'nde sevilen biri olan Vagleri Efendi, Mekteb-i Mülkiye mezunudur. Londra'daki Osmanlı Büyükelçiliğine bağlantılı olarak konsolosluk hizmetinde asistan olarak çalışmıştır. Bkz; TNA., F.O. 424/186, No. 73, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 9 Ocak 1896, s. 40-41; TNA., F.O. 78/4700, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 9 Ocak 1896, s. 146-147.

kaymakam muavini atanmıştır⁷⁰. Palu Kazası'na Melkor Said Efendi, Silvan Kazası'na Natik Efendi atanmıştır⁷¹.

Vilayetin tamamında adli memurlar dışında 475 memurun görev yaptığı, Kasım 1896 tarihi itibarıyla 59 Hristiyan memurun çalıştığı görülmektedir⁷². Diyarbakır Valiliği idare ile ilgili memuriyetlerde nüfus nispetine göre intihap ve tayinlerde itina edildiği bildirmiş⁷³, Islahat Layihası'nın 5. maddesi gereği Şer'i, Adli ve Askeri Daireler müstesna olmak üzere vilayet dâhilinde nüfus nispetine uygun olarak belediye dairesi dâhil olmak üzere gayrimüslim 90 memurun göreve getirilmesine karar verilmiştir⁷⁴. Başvurular neticesinde 70 gayrimüslim memuriyete alınmıştır⁷⁵.

Emlak Komisyonları

Islahat Layihası'nın 29. maddesinde belirtilen emlak komisyonlarının tayin ve vazifeleri için Diyarbakır Valiliği, Defter-i Hakani Nezaretine müracaat etmiş, Bab-ı Âli'de çalışmaların başlaması için gerekli izinleri vermiştir. Vali Enis Paşa, kendilerine yazı ile bildirme yapılmadığından Diyarbakır Vilayeti'nde Emlak Komisyonu'nun teşkil edilmediğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁷⁶. Komisyonların vazifelerini ne olduğuna dair merkezden talimat beklemişlerdir⁷⁷. 1896 yılının son günü Vilâyât-ı Sitte'de teşkil edilecek gayrimenkul senetlerini inceleyecek komisyonların nasıl teşkil edileceği ve vazifelerine dair 14 maddelik bir talimatname kaleme alınmıştır⁷⁸. Bunun dışında yine aynı gün Emlak Komisyonları'nın teftişi için her sene Defter-i Hakani Nezareti'den Vilâyât-ı Sitte'ye gönderilecek 4 müfettişin vazifelerine ait 27 maddelik bir talimatname hazırlanmıştır⁷⁹. Merkez vilayete

70 BOA., DH.TMIK.S., 2/120, 12 Cemaziyel Ahir 1314/ 18 Kasım 1896; BOA., DH.TMIK.S., 3/40, 14 Teşrin-i Sani 1312/ 26 Kasım 1896.

71 TNA., F.O. 78/4719, No. 948, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 17 Kasım 1896; TNA., F.O. 424/189, No. 222, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 17 Kasım 1896, s. 203; BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

72 TNA., F.O. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

73 BOA., DH.TMIK.S., 1/61, 4 Teşrin-i Evvel 1312/ 16 Ekim 1896.

74 TNA., F.O. 424/189, No. 239/1, Memorandum, 30 Kasım 1896, s. 216-218; BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

75 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

76 BOA., DH.TMIK.S., 2/95, 3 Teşrin-i Sani 1302/ 15 Kasım 1896.

77 BOA., DH.TMIK.S., 1/61, 4 Teşrin-i Evvel 1312/ 16 Ekim 1896.

78 BOA., YPRK.DH., 9/44, Lef 1, 19 Kanun-u Evvel 1312/ 31 Aralık 1896.

79 BOA., YPRK.DH., 9/44, Lef 2, 19 Kanun-u Evvel 1312/ 31 Aralık 1896.

sancak merkezlerinde emlak senetlerinin tetkik ve muayenesi için Defter-i Hakani memurlarının başkanlığında Müslüman ve gayrimüslim tebaadan olmak üzere bir komisyon teşkil edilmiştir⁸⁰. Komisyon, tapuların denetimini yapmıştır. Ancak Konsolos Hallward, komisyonun görevlerini ve yetkilerini tam olarak bilmediğini belirtmiştir⁸¹. Emlak komisyonlarının teşkili, komisyon heyet seçiminin idare meclisi ve vilayetçe yapılması ilkesine binaen sancaklarda bu yolda bir muamele yapılması için Mardin ve Maden Mutasarrıflıklarına bilgi verilmiştir⁸².

Diyarbakır Vilayeti'nde Islahatlar Kapsamında Yapılan Diğer Düzenlemeler

Diyarbakır Vilayeti'nde tahkikat-ı evveliyeye heyetleri merkez ve sancaklarda teşkil edilmiş ve 1896 yılının Ekim ayından itibaren vazifelerini icra etmeye başlamışlardır⁸³. 1897 yılının ilk ayları itibarıyla Mardin Sancağı dâhilinde 793 ve mülhakat ile beraber merkez vilayete bağlı köylerde 511 nefer toplamda 1.304 nefer köy bekçisi seçilmiştir⁸⁴. Meclis idare azalarının seçimine ait muameleler merkez ve mülhakatça nizam dairesinde ikmal edilmiştir⁸⁵. Dersaadetçe tayin edilen Adliye Müfettişleri görevlerini icra etmişlerdir⁸⁶. Vilâyât-ı Sitte'de açılması istenen iptidai mekteplere dair iradeye binaen Diyarbakır Vilayeti'nin bazı nahiyyelerinde birkaç iptidai mektep açılmıştır. Yeni açılan mektepler için pek çok muallim gerektiğinden Tesri-i Muamelat Komisyonu, Maarif Nezareti'ne vilayet ve sancaklardaki maarif müdürlüklerine bu hususunun icra edilmesi için talimat gönderilmesini istenmiştir⁸⁷. Yine ıslahat layihası çerçevesinde 1896-1902 yılları arasında Diyarbakır Valisi Halid Bey'n yardımlarıyla Diyarbakır Sancağı'nda Baharlı, Beşiri Kazası'nda Tepe; Derik Kazası'nda Mazıdağı; Silvan Kazası'nda Hazro; Lice Kazası'nda Hani, Karaz; Siverek Kazası'nda Yenişehir, Hoşin, Hazro, Mardin Sancağı'nda Koçhisar, Avine Kazası'nda Ömerkan-i Fevkani, Ömerkan-i Tahtani, Şeyhan; Midyat Kazası'nda Hasankeyf, Kerboran, Habızbini; Maden

80 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

81 TNA., F.O. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

82 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

83 BOA., DH.TMIK.S., 2/70, 31 Teşrin-i Sani 1312/ 12 Aralık 1896 (Teşrin-i Sani ayı 31 çekmediği için Miladi takvime çevirirken 30 Teşrin-i Sani olarak hesaplama yaptık); BOA., DH.TMIK.S., 2/128, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896; BOA., DH.TMIK.S., 1/83, 10 Teşrin-i Evvel 1312/ 22 Ekim 1896; BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897.

84 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897.

85 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897.

86 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

87 BOA., DH.TMIK.S., 11/16, 16 Haziran 1313/ 28 Haziran 1896.

Sancağı'nda Midye, Anceviz, Abdalan, Piran, Perdenç, Bermaz, Ergani, Güran, Kalliş; Palu Kazası'nda Karaçor; Çermik Kazası'nda Rutan, Konağı, Mansuran Nahiyyelerinde birer ibtidai mektep tesis edilmiştir. Öğretmenler vilayet merkezlerince seçilmiş ve tayin edilmişlerdir⁸⁸.

Sonuç

Diyarbakır Vilayeti'nde ıslahatların ne kadarının uygulandığı ya da uygulanmadığı konusuna baktığımızda gayrimüslim tebaadan vali muavini, nüfusları nispetinde gayrimüslimlerden kaymakam muavini atandığı görülmektedir. Vilayet dahilinde tahkikat-ı evveliyeye heyetleri ve emlak komisyonları teşkil edilmiş ve tahsil memurları tertip edilmiş ve vazifelendirilmiş, polis, jandarma ve diğer işlerde nüfus nispetine göre Müslüman ve gayrimüslim tebaadan kişiler seçilmiştir. Jandarma efradı ve zabıtanların maaş düzenlemeleriyle birlikte nahiyyeler de dâhil olmak üzere her kısım idareye polis efradı alınmıştır. Nahiye düzenlemeleri ve seçimleri Diyarbakır Vilayeti'nde kısmen tamamlanmıştır. Bu hususun dışında köy bekçilerinin seçimi ve görevlerine dair herhangi bir talimat hazırlanmadığı için bu maddenin nasıl uygulanacağı konusu muallakta kalmıştır. Ancak Diyarbakır Vilayeti'nde geçici de olsa köy bekçileri istihdam edilmiştir.

Dönemin siyasi, ekonomik yapısını göz önüne alındığında Vilâyât-ı Sitte'nin diğer vilayetlerinde olduğu gibi Diyarbakır Vilayeti'nde de ıslahatların bihakkın yapılmaya çalışıldığı, ıslahatların icrası noktasında pek çok alanda teşebbüste bulunulduğu açık bir şekilde görülmektedir.

88 Hatip Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 103.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM., 641/1, Lef 6, 24 Kanun-u Sani 1312/ 5 Şubat 1897; 675/9, Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1311/ 11 Ocak 1896; Lef 10, 27 Nisan 1311/ 9 Mayıs 1896, Lef 21, 3 Haziran 1312/ 15 Haziran 1896; 677/9, 26 Nisan 1312/ 8 Mayıs 1896.

BEO., 697/52210, 11 Teşrin-i Evvel 1311/ 23 Ekim 1895.

DH.ŞFR., 211/4, 13 Haziran 1313/ 25 Haziran 1897.

DH.TMIK.S., 1/61, 4 Teşrin-i Evvel 1312/ 16 Ekim 1896; 1/83, 10 Teşrin-i Evvel 1312/ 22 Ekim 1896; 10/88, 30 Nisan 1313/ 12 Mayıs 1897; 11/13, 13 Haziran 1313/ 25 Haziran 1897; 11/16, 16 Haziran 1313/ 28 Haziran 1896.

DH.TMIK.S., **2/112**, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896; **2/120**, 12 Cemaziyel Ahir 1314/ 18 Kasım 1896; **2/128**, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896; **2/134**, 8 Teşrin-i Sani 1312/ 20 Kasım 1896; **2/70**, 31 Teşrin-i Sani 1312/ 12 Aralık 1896 (Teşrin-i Sani ayı 31 çekmediği için 30 Teşrin-i Sani olarak değiştirdik); **2/95**, 3 Teşrin-i Sani 1302/ 15 Kasım 1896; **3/40**, 14 Teşrin-i Sani 1312/ 26 Kasım 1896; **3/54**, 13 Teşrin-i Sani 1312/ 25 Kasım 1896; **3/77**, 16 Teşrin-i Sani 1312/ 28 Kasım 1896; 4/48, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Aralık 1896; **4/48**, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Aralık 1896; **5/107**, 30 Kanun-u Evvel 1312/ 11 Ocak 1897; **5/40**, Lef 1, 21 Kanun-u Evvel 1312/ 2 Ocak 1897; **6/98**, Lef 1, 16 Kanun-u Sani 1312/ 28 Ocak 1897; Lef 2, 20 Kanun-u Sani 1312/ 1 Şubat 1897; **17/7**, Lef 3, 31 Kanun-u Sani 1312/12 Şubat 1897; Lef 4, 31 Kanun-u Sani 1312/ 12 Şubat 1897; Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897; Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897; Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897; Lef 25, 1 Teşrin-i Sani 1313/ 13 Kasım 1897; Lef 27, 30 Haziran 1313/ 12 Temmuz 1897; Lef 38, 1 Kanun-u Sani 1313/ 13 Ocak 1898; Lef 40, 1 Teşrin-i Evvel 1313/ 13 Ekim 1897; Lef 43, 1 Eylül 1313/ 13 Eylül 1897; **22/5**, Lef 1, Tarih bulunmamaktadır; Lef 2, 14 Nisan 1314/ 26 Nisan 1898; Lef 4, 14 Teşrin-i Evvel 1314/ 26 Ekim 1898; **24/20**, 12 Kanun-u Evvel 1314/ 24 Aralık 1898.

İ.ML., **20/33**, Lef 1, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896; Lef 2, 11 Teşrin-i Sani 1312/ 23 Kasım 1896.

Y.A.HUS., 160/111, Lef 2, 13 Rebiülahir 1296/6 Nisan 1879; Lef 4 13 Rebiülahir 1296/6 Nisan 1879; **265/83**, 13 Rebiülevvel 1310/5 Ekim 1892.

Y.A.HUS., 362/108, 16 Teşrin-i Sani 1312/ 28 Kasım 1896; **363/142**, 18 Kanun-u Evvel 1312/ 30 Aralık 1896.

Y.A.RES., 14/2, Lef 2, 14 Teşrin-i Sani 1297/ 26 Kasım 1881; **77/43**, 19 Teşrin-i Sani 1311/ 1 Aralık 1895; **83/89**, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896; **83/90**, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896.

Y.EE., 81/24, Lef 3, 4 Nisan 1312/ 16 Nisan 1896; **95/22**, 12 Teşrin-i Sani 1295/24 Kasım 1879; **97/55**, 1 Cemaziyel Evvel 1313/ 20 Ekim 1895.

Y.PRK.DH., 9/44, Lef 1, 19 Kanun-u Evvel 1312/ 31 Aralık 1896; Lef 2, 19 Kanun-u Evvel 1312/ 31 Aralık 1896.

Y.PRK.BŞK., 43/58, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895.

The National Archieves-İngiliz Milli Arşivi (TNA)

F.O. 78/4700, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 9 Ocak 1896.

F.O. 78/4719, No. 948, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 17 Kasım 1896.

F.O. 195/1930, No. 25, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 29 Kasım 1896; Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 28 Kasım 1896.

F.O. 195/1981, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 2 Ocak 1897.

F.O. 424/83, No.527/1, Sir A.H. Layard'dan Binbaşı Trotter'a, 12 Mayıs 1879.

F.O. 424/85, No.446/1, Binbaşı Trotter'dan Marquis of Salisbury'e, 12 Temmuz 1879.

F.O. 424/89, No. 268, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'e, 21 Kasım 1879.

F.O. 424/91, No. 130, Sir A. H.Layard'dan Marki Salisbury'e, 24 Kasım 1879.

F.O. 424/106, No. 94/1, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'e, 24 Şubat 1880.

F.O. 424/107, No. 194, Mr. Goschen'den Earl Granville'ye, 16 Kasım 1880.

F.O. 424/123, No. 6, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 28 Haziran 1881; No. 75, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 23 Ağustos 1881; No. 113, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 10 Eylül 1881; No. 126, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 19 Eylül 1881.

F.O. 424/143, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886.

F.O. 424/172, No.102, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'ye, 19 Kasım 1892.

F.O. 424/182, No. 166, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 11 Mayıs 1895; No. 444, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 28 Haziran 1895.

F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895; No. 466/2, Yardımcı Konsolos Hampson'dan Konsolos Cumberbatch'a, 22 Ekim 1895; No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895; No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895.

F.O. 424/186, No. 73, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 9 Ocak 1896.

F.O. 424/187, No. 106/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 28 Nisan 1896; No. 218/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Mr. Herbert'a, 9 Haziran 1896.

F.O. 424/189, No. 222, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 17 Kasım 1896; No. 239/1, Memorandum, 30 Kasım 1896; No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896; No.284, Anthopoulos Paşa'dan Salisbury Markisi'ne, 8 Aralık 1896; No. 207, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 21 Kasım 1896.

F.O. 424/191, No. 30; 30/1, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 6 Ocak 1897; No. 95/6, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 5 Ocak 1897.

F.O. 881/5396, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886.

Kitaplar

Muâhedât Mecmûası, C V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1896, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Sixty-ninth Publication, London.

Şaşmaz, Musa, *British Policy and The Application of Reforms For The Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara 2006.

Hatip Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 103.

Çarlık Rusyası'nın Ermenileri Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirmesi (Rusya Arşiv Kaynakları Işığında)

Güntekin Neceffî*

Giriş

Rusya, Güney Kafkasya'da yerleşmek ve kendisinin gelecekteki işgal planlarını hayata geçirmek için Türkmençay¹ ve Edirne² Antlaşmaları'nın şartlarına dayanarak Ermenileri hemen İran ve Osmanlı Devleti topraklarından toplu surette Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirmeye başlamıştır.

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçürülmesi meselesi daha XVIII. asrın başlarından başlayarak Güney Kafkasya'da möhkemlenmek, Azerbaycanın Osmanlı Devleti ve İranla sınırdaki topraklarında tampon Ermeni Devleti kurmak niyeti güden Rusya'nın eski işgal planlarından en önemlisi idi.

İran ve Türkiye sınırlarında tampon Hristiyan bölgesi oluşturmak niyetinde olan Rusya Ermenileri genellikle Azerbaycan'ın İrevan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıkları'nın topraklarına, özellikle de verimli topraklarına göçürmüştür.

Grigoryan misyonerleri istisna olarak, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına, özellikle de İrevan bölgesine göçmeleri meselesi 1441 yılında Ermeni Katolikos'unun Kilikya'dan Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'nin topraklarına, Üçkilise'ye göçürülmesinden sonra başlamıştır.³

Ermeni Katolikosluğu'nun Karakoyunlu topraklarına göçürülmesinden

* Doç., Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, guntekin.cemil@gmail.com

1 10 Şubat 1828 tarihinde Güney Azerbaycan'ın Türkmençay köyünden İran ve Rusya arasında imzalanan antlaşma. Rusya tarafının ısrarı ile bu antlaşmanın 15. maddesine göre İran topraklarında yaşayan Ermenilerin toplu şekilde Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi resmileşmiştir.

2 2 Eylül 1828 tarihinde Edirne'de Osmanlılar ile Rusya arasında imzalanan antlaşma. Rusya tarafının ısrarı ile bu antlaşmanın 13. maddesine göre Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin küleві şekilde Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi resmileşmiştir.

3 Güntekin Neceffî, *XVIII Asrda Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Teşebbüsleri*, (Aktaran Dr. Sebahattin Şimşir). İstanbul, 2014, ss.34-35.

sonra Grigoryan Kilisesi'nin muhtelif vasıtalarla Azerbaycan Türklerine ait toprakları ele geçirmesine ve zaman zaman Ermenileri burada yerleştirmesine bakmayarak, Ermeniler Çuhursed (İrevan) bölgesinde sayı itibarı ile azınlıktan öte geçememişlerdir. Ermeniler tarafından Rusya'ya ve diğer Hristiyanlara ulaştırılan bilgilerin tahrif olunmasını, Ermenilerin sayısının suni olarak şişirildiğini dikkate alırsak, İrevan bölgesinde Ermeni ahalisinin azınlık olduğunu, daha XVIII. asrın sonlarında hazırlanan arşiv vesikaları da tasdik eder. 1783 yılında P. Potyomkin İrevan Hanlığı'nda yaşayan Ermenilerin mektupları üzerinde Katolikos'un mühür ve imzasının niye olmadığı sorunca, Ermeni temsilcisi bunu şöyle izah etmiştir; "Katolikos bütün dünyaya dağılmış Ermenilerin dinî lideri olduğundan o kendi mührünü Ermenilerin bir grubunun, Ararat ülkesi sakinlerinin mektuplarının üzerine vuramazdı".⁴ Görüldüğü gibi, XVIII. asrın sonlarında İrevan Hanlığı topraklarında yaşayan Ermeniler çok az olduğu için Ermeni müellifi V. R. Grigoryan da bu durumu itiraf etmiştir.

Bu çalışmaya temel teşkil eden tarihi hakikatlerle ilgili belgeler, hali hazırda Rusya Federasyonuna ait olan farklı arşivlerde korunup saklanmaktadır. Söz konusu araştırmada ağırlıklı olarak Moskova'daki *Rusya İmparatorluğu Dış Politikası Arşivi*,⁵ *Rusya Devlet Harb Tarihi Arşivi'nin*⁶ farklı fonlarında mevcut olan yayınlanmamış belgelerden ve *Kafkas Arkeografik Komisyonu tarafından toplanan Raporlarda*⁷ yer alan yayınlanmış belgelerden faydalanılmıştır. Söz konusu araştırmada ağırlıklı olarak basılmış iki kitapda yer alan malumatlardan da faydalanılmıştır. Bunlardan biri Sergey Glinkanın "*Azerbaycan Ermenileri'nin Rusya'ya Göç Ettirilmesinin tasviri*"⁸ (bu kitabın alman alimi Fredrich Neumann tarafından küçücük elavelerle çevirisi yapılmıştır⁹), diğeri ise İvan Şopenin "*Rusya İmparatorluğu'na Birleştirildiği Dönemde Ermeni Vilayeti'nin Durumuna Dair Tarihî Eser*" kitaplarıdır.¹⁰ Bu çalışmanın amacı: belgeler ve diğer birinci el kaynaklar ışığında Rusya'nın Güney Kafkasya'da yerleşmek ve gelecekte kendisinin işgal planlarını hayata geçirmek için Ermenileri

4 Գրիգորյան Վ.Ռ. Երեվանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում: Երեվան, 1958: էջ:107: [Grigoryan V.R., *İrevan Hanlığı XVIII.Yüzyılın Sonlarında (1780-1800)*, Erevan 1958, s.107].

5 АВПРИ – Архив Внешней Политики Российской Империи.

6 РГВИА – Российский Государственный Военно-Исторический Архив.

7 *Азты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК)*, т.VII, Тифлис 1878.

8 Глинка С. *Описание переселения армян азербиджанских в пределы России*. Москва, 1831.

9 Neumann F. *Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus den persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland auswanderten*. Leipzig, 1834.

10 Шопен И.И. *Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её соединения к Российской империи*. СПб., 1852.

yeni ele geçirilen vilayetlere yani Azerbaycan topraklarına göç ettirmesinin hangi süreçlerden geçerek gerçekleştirilmeye çalışıldığını tartışmaktadır.

Göç Ettirmenin Maksadı

İrevan, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerinde Ermenilerin azınlık teşkil etmesi Rusya'nın İran ve Osmanlı sınırlarında tampon Hristiyan devlet kurmak siyasetine terstir. İşte bu sebepten dolayı Azerbaycan'ın Araz'dan kuzeydeki topraklarını işgal eden Rusya, Ermenileri toplu olarak "Rusya'ya bağlı topraklar" adı altında Azerbaycan'ın eski İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıkları'nın topraklarında ve Gürcistan'ın Azerbaycanlılara ait topraklarına yerleştirilmişlerdir. Rusya Devleti'nin hayata geçirdiği bu kanlı siyaset Azerbaycan'ın eski tarihi topraklarında gelecekte Ermenilere devlet kurması maksadı taşımıştır. Bu menfur siyaseti Rus ve alman müelliflerinin kendileri de itiraf etmektedirler. Ermenilerin göçürüldüğü topraklar hakkında S. Glinka şöyle yazmaktadır; bu topraklar yeryüzüne dağılmış Ermenileri bir araya toplayacak ve I. Nikolay'ın mutlu devletinin himayesinde Ermeni Çarlığı kendi şöhreti ve bütün hatıraları ile dirilecektir.¹¹

Göç Ettirmeden Önceki Durum

İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın işgalinden sonra bu topraklarda yeni, Rusya sistemi oluşturulmaya başlanmıştır. Bu maksatla Kafkasya'nın Başkomutanı Paskeviç'in emri ile 6 Ekim 1827 tarihinde İrevan'ın "Geçici İdare"si adlı kurum ortaya çıkarılmıştır. Yerli birliklerin komutanı General Krasovski kurumun reisi, işgalcilerin başlısı olan Ermeni Başpiskopos'u Nerses de "geçici idare"nin üyesi olarak atanmıştır. Yerli ahali olan Azerbaycan türkleri devlet idareciliği ve himayesinden mahrum edilmişlerdir. Krasovski Nerses'e gayri mahdud yetkiler vermişlerdir. İşgalcilerle birlikte hareket eden Ermeniler istediklerine ulaşmışlardır. Savaştan çıkan ahaliye paylaşılması için verilen 4500 çetvert tahılın büyük kısmı cüz'i azınlık olan Ermenilere verilmiştir. Ermeni azınlığı kısa süre içerisinde o hadde ulaşmıştır ki, bu durum General Paskeviç'i bile rahatsız etmiştir. Şöyle ki, Paskeviç, karargâh başkomutanına gönderdiği mektubunda şu itirafı yapmıştır; "Ben tasavvur etmezdim ki, Krasovski sadece Nerses'in idaresi ile hareket edecek, benim ona verdiğim talimata mahal koymayıp, yenice ele geçirilen eyaletin idare edilmesi kaygısına kalmayarak, bütün ahalinin dörtte üçünü oluşturan Müslümanlara himayedarlık etmeyecek, gerekli vasıtalar ayrılmayacak".¹²

¹¹ Glinka, *age.*, s.92.

¹² АКАК, док.438, с.487-491.

Yeni Rus idareciliği Azerbaycan türkleri arasında rahatsızlığın artmasına sebep olmuştur. Onlar doğdukları toprakları terk edip, başka yerlere, özellikle de Osmanlı ve İran topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Nahçıvan Hanlığı ve Pembek-Şöreyel ile birlikte İrevan bölgesini terk eden ve helak olan Türk-Müslüman nüfusun miktarı 12.3 – 13.5 bin kişiye ulaşmaktadır. Potto bu konuda; “Oturak ahali Araz’ın öbür tarafına geçmişti. Terekeme Tatarların az bir kısmı Türkiye’ye, çoğu ise İran’a gitmişti” şeklinde yazmaktadır.¹³ General Paskeviç’in Graf Nesselrod’a 27 Haziran 1827 tarihli mektubundan da anlaşılmaktadır ki, aynı yılın ilk yarısında İrevan Hanlığı’nı 4500 Terekeme (elat) Müslüman terk etmiştir. Şöyle ki, yerli Azerbaycan Türkleri olan Karapapaklılardan 800 aile Araz’ın öbür tarafına göçmüş, bunlara ilave, Karapapaklılardan 100 aile Ayrımlı Türkleri’nden 600 aile Bayazıd’a göçmüştür.¹⁴

Türkmençay Antlaşmasının onaylanmasının (20 Mart 1828) ertesi günü I. Nikolay “Ermeni Vilayeti” kurulması hususundaki fermanı imzalamıştır. Fermana; “İran ile imzalanan antlaşmaya göre, ...İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları’nı bundan sonra “Ermeni Vilayeti” olarak adlandırmayı hükmeder ve kendi listemize dâhil ederiz. Aynı vilayetin kuruluşu ve onun idare edilmesi kuralları hakkında gerekli fermanlar zamanında yayınlanacaktır” denilmiştir.¹⁵ Rusya’ya ilhak edilen iki Azerbaycan Hanlığı’nın topraklarında kurulan “Ermeni Vilayeti” İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine ve Ordubad şubesine bölünmüştür.¹⁶ İrevan eyaletine, eski İrevan Hanlığı’nda olduğu gibi, 15 bölge, Nahçıvan eyaletine beş bölge, Ordubad şubesine de beş bölge dahil edilmiştir. “Ermeni Vilayeti” idaresinin başkanı görevine yerli birliklerin komutanı General Binbaşı, Gürcü Kinyazı A. Q. Çavçavadze tayin edilmiştir.¹⁷

Ermenilerin İrandan Kuzey Azerbaycan’a Göç Ettirilmesi

Göç ettirmeye Hazırlık: Türkmençay Antlaşması’nın 15. maddesine göre, Şah hükümeti muharebe esnasında kendi devletine ihanet ederek Ruslara hizmet eden

13 Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.III, СПб., 1886, с.334-335. İrade Mammadova. *İrevan Hanlığı’nın Nüfusu. (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğras Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi // Akademik Düşünce Dergisi, Cilt; IV / Sayı XI, Mayıs MMXXVI, s.42.*

14 АКАК, док.512, с. 547.

15 Полное собрание законов Российской империи, т.III, СПб., 1830, s.272-273. [Rusya İmparatorluğu’nun Yasalarının Tüm Koleksiyonu, cilt.III, St. Petersburg, 1830, s.272-273].

16 АКАК, док.437, с. 487.

17 АКАК, док.438, с. 487.

şahısların, Rusya'nın idaresinde olan topraklara göçürülmesine mâni olmamalı idi. Bununla da İran'da yaşayan Ermenilere serbestçe Rusya'nın himayesine geçme hukuku verilmiştir.¹⁸ İran'ın hükûmet ve yerel yöneticileri hiçbir engel çıkarmadan, onların satılık mal ve emlakına, eşyasına herhangi gümrük ve vergi konulmadan taşınan emlakını götürmek ve satmak için bir yıl, taşınmaz emlakını ise, onun satılması veya vekâlet bırakarak beş yıl süre vermiştir.¹⁹

Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesi layihası daha 1827 yılında A. S. Griboyedov'un başkanlık ettiği Güney Kafkasya bölgesinin diplomatik defterhanesinde hazırlanmıştır. Rusya'nın İran'daki elçisi A. S. Griboyedov İran Ermenilerinin yeni işgal edilen Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesi meselesine iştirak etmiştir. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesinin gerçekleşmesi ile alakadar olarak Rusya hükûmetinin İran ile sınır toprakları 80 bin Kazak'ın göçürülmesi konusunda daha önce hazırladığı layiha emsal alınmıştır.²⁰ İ. Yenikolopov'a göre, A. Griboyedov Ermenilerin İran'dan Rusya sınırlarına, yani Çukursed bölgesine göçürülmesine özel önem vermiş ve bu meseleye Rusya'nın doğudaki durumunu kuvvetlendirmenin teminatı olarak bakmıştır.²¹

Artık 1827 yılı Mayıs ayında General Paskeviç'in Petersburg'tan gelen özel talep neticesinde Ermeniler arasında nüfuzuyu yüksek olan Albay Lazaryev'i²² (Kazaros Lazaryan)²³ kendi emrine verilmesi ile göçürülme hazırlıklarına başlanmıştır. Ekim'in başlarında artık Lazaryev Güney Azerbaycan Ermenileri arasında görev yapmak için ayrılan grubun başındadır. Rus birliklerinin Tebriz'e hücumu

18 Грибоедов А.С. *Записка о переселении армян из Персии в наши области*, т. II. Москва, 1971, s.339-341. [Griboyedov A. S, *İran'dan Ermenilerin Bölgelerimize Göçürülmesinin Üzerine Bir Not*, C. II, Moskova, 1971, s.339-341].

19 *Полное собрание законов...*, s.130; Glinka, *age.*, s.44.

20 РГВИА, ф.ВУА, дело 923, с.1-16.

21 Ениколопов И. *Грибоедов и Восток*, Ереван, 1954, s.128. [Yenikolopov İ, Griboyedov ve Doğu, Erevan, 1954, s.128].

22 Rusya, Ermenilerin İran'dan Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesini müteşekkil hayata geçirmek için Petersburg'ta yaşayan Albay G. Lazaryev'i 19 Ekim 1827 tarihinde Tebriz'e komutan tayin etmiştir. Daha XVIII. asırda Rusya çarları kılığına girerek Petersburg ve Moskova'da yerleşen zengin Ermeni ailesinin temsilcisi olan bu acımasız albay, 1787-1791 Osmanlı – Rus savaşında Türklere karşı gaddarlıkları ile bilinen kardeşi İvan Lazaryev gibi, sadece Azerbaycan Türklerinin değil, bütün Müslümanların düşmanı idi.

23 G. Lazaryan'ın 30 Mart 1828 tarihinde İran topraklarında yaşayan ve Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesi düşünülen Ermenilerle ilgili kararın Ermenice olan nüshasında onun ismi Qazaros Lazaryan (Ղազարոս Լազարյան) gibi verilmektedir [Glinka, *age.*, s.111].

esnasında (13 Ekim) Lazaryev'in çağrısından "ruhlanan" Ermeniler olduğu gibi, yine de yaşadıkları devlete ihanet ederek Tebriz'in kapılarını Rus birliklerine açmışlardır. 19 Ekim'de Lazaryev'in Tebriz komutanı olarak atanması haberi Ermeniler tarafından büyük sevinç ile karşılanmıştır.²⁴

Yeri gelmişken, Rusya üst makamları Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'a göçürülmesi siyasetinin hazırlanmasında "uzak görüşlü" Ermeniler az rol oynamamıştır. Bu kanlı siyasetin hayata geçirilmesi gizli olmayıp, açık bir şekilde hayata geçirilmiştir. Göç ettirme planının hayata geçirilmesinde bütün Ermenilerin Katolikos'u Başpiskopos Nerses kendi yardımını vaat etmiştir. Paskeviç aynı zamanda Tiflis'in askerî valisi Sipyagin'e Aralık ayında gönderdiği mektupta; Urmiye çevresinde yaşayan 15 bin Yunan ve Ermeni Rusya'nın eyaletlerine göçmek istiyor demiştir. Sipyagin ise, cevabında onların İrevan ve Nahçıvan eyaletlerinde yerleştirilmesini teklif etmiştir.²⁵ İran Ermenilerinin kendileri de General Paskeviç'in yanına gelerek onların Rusya tarafından yeni ele geçirilen vilayetlere göçürülmesine izin istemişlerdir.²⁶ Dikkat çeken durum şudur ki, İrevan ve Nahçıvan vilayetlerinin Azerbaycan toprakları olduğunu iyi bilen Ermeniler Rusya işgallerinden sonra maksatlı olarak teşkilatlı ve kütleli halde bu topraklara göçürülmelerini başarmak istemişlerdir.

Türkmençay Antlaşması imzalandıktan hemen sonra, 14 Şubat 1828 tarihinde Lazaryev, Paskeviç'e gönderdiği raporunda, Ermenilerin savaş zamanı Rusya'nın galip gelmesi için gereken her şeyi yaptıklarını ve şimdi evlerini bırakarak Rusya tarafına göçmek istediklerini hatırlatmıştır. Ermenilerin hızla ve rahat göçürülmesi için Paskeviç;

1. Kendisine yazılı talimat versin ve aynı belgede göçenlere verilecek ayrıcalıklar belirtilsin.
2. Göç ettirme işlerine rehberlik etmek için Ermenice bilen yeteri kadar uzman kullanmak için bu işte görevlendirilecekler kendi yetkisine verilsin.
3. İklim şartlarından dolayı göç ettirme işlemlerinin yavaşlayacağı yerlerde Rus ordusu beklesin ve ordu göçenlere refakat etsin.
4. Fakir göçmenler için hazine para ayrılsın.²⁷

²⁴ Glinka, *age.*, s. 38-40; Neumann, *age.*, s. 41

²⁵ Yenikolopov, *age.*, s. 129-130.

²⁶ РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978. лл.19-20; АВПРИ, ф.194, "Миссия в Персию", оп.1(528а), дело 4.

²⁷ АКАК, док.553, с.591; док.561, с.603-604.

Paskeviç bu tekliflerin hayata geçirilmesi için 26 Şubat'ta Lazaryev'e, 29 Şubat'ta da İrevan "Geçici İdaresi"ne özel talima göndermiştir.

Paskeviç'in Lazaryev'e 19 maddelik talimatta; "*Göç ettirilen Hristiyanlardan ticaretle meşgûl olanlar şehirlerde yerleştirileceklerdir ki, yine ticaretle meşgûl olsunlar; köylülere yeteri kadar toprak ayrılacak ve 6 yıl müddetle vergilerden, 3 yıl müddetle de toprak mülketinden azad edileceklerdir; göçmeye hazır olan ailelere verilecek ayrıcalıklar hakkında onlara özel formda hazırlanmış vergeler verilmelidir; göç ettirilenler köylere göre gruplara ayrılmalı, her grupta 150'den 300'e kadar aile olmalıdır; göç ettirilenleri İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine yöneltmek lazımdır ki, aynı topraklarda Hristiyan ahalî mümkün olduğu kadar artırılsın; her gruba refakat etmek için Ermenice bilen bir subay ve 2-5 Kazak ayrılınsın; göçmen grupları yola çıktığı gibi, hemen İrevan "Geçici İdare"sine ailelerin sayısı, yaşadıkları toprakların iklim şartları, meşgûliyetleri, sahip oldukları sürüler ve sınıra ulaşacakları tahmini zaman hakkında haber göndermek lazımdır. Yoksul ailelere 10 gümüş rubleyi geçmemek şartı ile yardım etmek için 25 bin ruble gümüş para ayrılınsın".²⁸*

Paskeviç'in İrevan "Geçici İdare"sine verdiği 16 maddelik talimattan; "*Komite göç ettirilen ailelerin sayısına uygun toprak sahası ayırmalı ve onların nazarda tutulan yerlerde yerleşmesine rehberlik etmelidir. Komite, göç ettirilen köylerin sakinleri, önceki topraklarındaki gibi, derli toplu bir şekilde ve ayrıca birbirine komşu olarak yerleştirmeye çalışsın. Dağlık alanlarda yaşayanlar dağlık yerlere, ovalarda yaşayanlar ovalık yerlere yerleştirilsin ki, onlar mümkün olduğu kadar hastalık ve ölümden kurtulsunlar; onların adet, an'anelerine ve ekonomik ürünlerinin yetiştirilmesine uygun şartlar oluşturulsun. Müslümanların yaşadıkları köylerde Hristiyanların yerleştirilmesine izin vermeli, Hristiyanlardan ibaret daire ve bölgeler oluşturmak lazımdır. Müslüman (Hristiyan) köylerinin ihatasında yaşayan Hristiyanları (Müslümanları) kendi dindaşlarının yanına göç ettirmek lazımdır. Göç ettirilenler mülkdar topraklarında değil, devlet topraklarında yerleştirilmelidir. Yeni mahsül alınana kadar ilk tahıl ekimi için göç ettirilenlere yetecek kadar borç verilmeli, iktisadın diriltilmesi için verilen borç faizsiz olarak dört yıllık verilmeli, bundan sonra altı yıl içinde ödenmelidir. Yerleştirmek için uygun şartlar ve iyi içme suyunun olmasına dikkat edilmelidir. Her bir ailenin yerleştirilmesi hakkında özel formda hesap tutulmalı ve hesaptan alınan umumî harçların miktarı gösterilmelidir".²⁹*

General Paskeviç'in Karargah komutanı Graf Dibiç'e 03 Mart 1828 tarihli raporu bu konuyla ilgilenmektedir. Raporda, Rus ordusu Azerbaycan'ı (Güney

28 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978, л.3-3об, л.4-4об, л.5-5об, 6; Glinka, *age.*, s. 98-107; Neumann, *age.*, s.79-86.

29 *Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России.* (Сб. док.) Ереван, 1978, s.189-191.

Azerbaycan) ele geçirdikten sonra, İran Ermenilerinin yeni ele geçirilen vilayetlere taşınmak için General Paskeviç'in yanına geldiklerine dikkat çekiliyor. General Paskeviç'in İran ve Türkiye sınırlarında tampon Hristiyan bölgesi oluşturmak arzusu, pratik adımlara neden oluyor. Bu amaçla, üç maddeden oluşan bir emir verilmiştir:

1. Göç ettirme işlerini hayata geçirmek Albay Lazarev'e havale edilir, ona yardım için çoğu Ermeni kökenli ve Ermenice bilen yeteri kadar asker ve subay görevlendirilir;
2. Göç ettirilen Ermenilerin İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine yerleştirilmesi için İrevan "Geçici İdare"si'nin Yönetim kurulu ile "Özel Komite" oluşturuldu; Göç ettirilen Ermenilerin Karabağ eyaletine yerleştirilmesi askeri gömrük dairesinin başkanı Kinyaz Abhazov'a havale edilir;

Göç ettirmenin masraflarını hall etmek için Türkmençay Antlaşması'na göre elde edilen vesaitden 50.000 ruble gümüş para ayrılır.³⁰ Ayrıca bkz: {EK 01}.

Genelkurmay Başkan Yardımcısı, Çernişov'un 17 Nisan 1828'de Kafkas Kolordusu Komutanı'na başvurusundan belli ki, Paskeviç'in İran'dan Göç ettirilen Ermenileri İrevan ve Nahçıvan eyaletlerine yerleştirilmesine dair tüm talimat ve raporları İmparator beğenmiş ve onaylamıştır.³¹

Şunu da belirtmek lazımdır ki, daha sonra her iki talimatın göç ettirmede gönüllülük prensibinin esas alınması konusundaki talepleri tamamen bozulmuştur. Şöyle ki, Lazarev ve onun ilgili yerlere gönderdiği Ermeni temsilciler Türkmençay Antlaşması'nı ve kendilerine verilen talimatları bozarak Ermenileri Kuzey Azerbaycan'a gönüllü olarak değil, zorla göç ettirmeye başlamışlardır.

Rusya'nın tampon Ermeni Devleti kurma politikasını anlayan Abbas Mirza Rusya ile İran'ın yeni sınırlar boyunca Ermenilerin toplu olarak yerleştirilmesinden rahatsız idi. Bundan dolayı da o, Ermenilerin İran'dan toplu olarak göçürülmesine mâni olmaya çalışmıştır. Bunun önüne geçmek için onun temsilcileri de oralarda olmuş, Ermenilerin göç etmedikleri taktirde 6 yıl boyunca vergiden muaf olacaklarını vaat etmiştir.³² Bununla alakalı olarak Abbas Mirza iki defa Albay Lazarev'e müracaat ederek ki, Ermenilerin zorla göçürülmesine son versin ve Türkmençay Antlaşması'nın şartlarına uymasını istemiştir.³³

30 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16, дело 978, л.1-1об, 2.

31 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16, дело 978, л.10.

32 АКАК, док.568, с.607-608.

33 Glinka, *age*, s.66-67, 76-78; Neumann, *age*, ss.58-59, 65-66.

Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına zorla göçürülmesi onların kendi içinde de ciddi itirazlara sebep olmuştur. Bununla alakalı olarak Lazaryev kendi adına General Paskeviç'e, İran'da yaşayan sayısız Nasturiyi razı etmek için durmadan çaba harcamama ve daha fazla maddî yardım teklif etmeme bakmayarak, büyük zahmetler neticesinde yüze yakın aileyi göçürebildim diye yazmıştır.³⁴ Bunlara ek olarak, Selmas Manastırı'nın Piskoposu İsrail, Ermenilerin zorla göçürülmesine mâni olduğu için Ermeni Başpiskoposu Nerses, 17 Mart 1828 tarihinde General Paskeviç'e yazdığı mektubunda generalden, İsrail'i bu işten Hoy'daki yerli komutana emir vermesini ve onu rütbesinden mahrum ederek cezalandırmak için Üçkilise'ye göndermesini rica etmiştir. Aynı yılın 19 Mart'ında General Paskeviç Nerses'e cevabî mektubunda bu ricanın yerine getirileceğini bildirmiştir.³⁵

Göç Ettirmenin Hayata Geçirilmesi

Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilen yoksul Ermeni ailelerine yardım için hazineden 25 bin ruble gümüş para ayrılmıştır. Lazaryev'in ve onun emrine verilen Ermeni subayların görevi göç ettirilenlerin sınıra ulaştırılması ile bitecektir. Bundan sonraki işlere İrevan "Geçici İdare"sinin kontrolünde özel olarak göç ettirilen Ermenilerin yerleştirilmesi için oluşturulan komiteye havale edilmiştir. Komite göç ettirilen Ermeni gruplarını sınırda karşılamak için heyet göndermeli ve bu heyet onları yeni yerleşecekleri bölgeye ulaştırmalı idi. Karabağ için bu görev askeri gümrük dairesinin başkanı Kinyaz Abhazov'a havale edilmiştir.³⁶

Ermenilerin İran topraklarından Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesinin hayata geçirilmesi hususunda bilgiyi Lazaryev'in 24 Aralık 1829 tarihinde Graf Paskeviç'e yazdığı "toplu hesap"tan izlemek mümkündür. Hesaba göre, göç ettirme işi 26 Şubat 1828 tarihinde başlamış ve 11 Haziran'da neticelenmiştir. Bu kanlı siyasetin hızla hayata geçirilmesinde çok iyi çalışan Ermeni General Kazaros Lazaryan bizzat kendisi rehberlik etmiştir. Diğer Ermeni zabıtları, 41. Yeger Alayının Yarbayı Kinyaz Melikov Üzümlü ve etrafındaki köyleri, Gürcü Grenadyor Alayının Yarbayı Kinyaz Argutinski Dolgoruki Tebriz, etrafındaki köylerin ve Selmas eyaletinin Kolej Asessoru Gamazov Marağa ve Urmiye Hanlıkları köylerinin, Kinyaz Şalikov da Hoy Hanlığı'nda yaşayan Ermenilerin göçürülmesinde ona yakından yardım etmişlerdir.³⁷

³⁴ Glinka, *age.*, s.115.

³⁵ АКАК, док.553, с.591; док.561, с.603-604.

³⁶ Glinka, *a.e.*, s.105-106; Neumann, *age.*, s.85-86.

³⁷ Glinka, *age.*, s.48, 55, 63, 69, 115-116; Neumann, *age.*, s.47,51,57,60,93-94.

Göç ettirme işlerinin geciktiğini gören Lazaryev 30 Mart 1828 tarihinde Ermenilere müracaat etmiştir. Bu müracatta; “... orada siz *Hristiyanların yerleştirildiği yeni bir Vatan* elde edeceksiniz ... İran’ın muhtelif eyaletlerine dağılmış *Hristiyanların bir yerde toplandığını* göreceksiniz. *Acele edin! Zaman kıymetlidir. Acilen Rus birlikleri İran’ı terk edecek, bundan sonra sizin göçmeniz zorlaşacak ve biz sizin tehlikesiz göçmenizi sağlayamayacağız. Biraz kayba uğrasanız da, kısa zamanda her şeye sahip olacaksınız, hem de sürekli*” demiştir.³⁸ Ayrıca bkz: {EK 03}. Lazarev’in bildirisinin Ermenice metni İran’da yaşayan bütün Ermenilerin arasında yayılmıştır.

Anlaşmaya göre, Rus birliklerinin geri çekilmesi 8 Mart’tan itibaren Maraga’dan başlanıldığı için ilk sırada orada yaşayan Ermenileri göç ettirmek gerekmiştir. Lazaryev Paskeviç’e gönderdiği raporundan anlaşıldığına göre, artık 4500 Ermeni ailesi göçürülerek Araz Nehri’nin İran tarafındaki kıyısına getirilmiştir.³⁹ Lazaryev Türkmençay’a yakın olan muhtelif köylerin Ermenilerini eski Karabağ Hanlığı’nın topraklarına doğru göndermiştir.⁴⁰

1826 yılı Nisan – Mayıs aylarında Lazaryev Urmiye, Hoy, yeniden Selmas Hanlıklar’ında ve İran’ın Kürtlerin yaşadığı bölgelerinde yaşayan Ermenilerin de Kuzey Azerbaycan topraklarına göçürülmesini sağlamıştır.⁴¹

Graf Paskeviç’in Gürcistan’daki Karargah komutanına sunulan 26 Mayıs 1828 tarihli raporda; *Rusya’ya ait olan vilayetlere Hristiyanların göçürülmesi başarı ile yapılmaktadır. Artık Karabağ’da 279, İrevan vilayetinde ise 948 aile yerleştirilmiştir; Albay Lazaryev’in vaadine göre, göçenlerin sayısı 5000 aileye ulaşacaktır* yazılmıştır.⁴² Ayrıca bkz: {EK 02}. İ. Şopen’in verdiği bilgiye göre, İran’dan göç ettirilen Ermenilerden sadece 366 aile (1715 kişi) İrevan şehrinde, 265 aile (1110 kişi) Nahçıvan şehrinde ve 36 aile (182 kişi) Ordubad’da yerleştirilmiştir.⁴³ Göç ettirilen Ermeniler İrevan eyaletinin 119 köyünde, Nahçıvan eyaletinin 61 köyünde, Ordubad bölgesinin 11 köyünde yerleştirilmişlerdir. Genellikle İrevan eyaletinde 4559 (23.568 kişi), Nahçıvan eyaletinde 2137 (10.652), Ordubad bölgesinde 250 (1.340 kişi) Ermeni ailesi yerleştirilmiştir. Neticede uyurma “Ermeni vilayeti”ne 35.560 kişiden ibaret 6949 Ermeni ailesi göçürülmüştür.⁴⁴

38 Glinka, *age.*, s.107-111; Neumann, *age.*, s.87-90.

39 АКАК, док.592, с.624-625.

40 Glinka, *age.*, s.48.

41 Glinka, *age.*, s.59-60, 61-62.

42 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978, л.13об,14.

43 Şopen, *age.*, s.636-638.

44 Şopen, *age.*, s.635-642.

Lazaryev'in hesaplamasından anlaşılır ki, üçbuçuk ay içinde İran topraklarından 8249 Hristiyan – Ermeni ailesi İrevan, Nahçıvan ve Karabağ eyaletine göçürülmüştür ki, bu da en az 40 bin kişi demektir. Göç ettirme işlerine hazineden 14.000 manat altın, 400 manat gümüş para ayrılmıştır. Göçmek isteyen 1500 Ermeni ailesi İran'da kalmıştır. Çünkü, Lazaryev göç ettirme için ayrılan zaman bittiğinden onları göç ettirmeye imkân bulamamıştır.⁴⁵ Lakin dikkate almak gerekir ki, Lazaryev'in hesabına göre İran'dan Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermeni ailelerinin miktarı olduğu gibi verilmemiştir. Mesela, Rus araştırmacı N. A. Smirnov İran'dan 90 bin Ermeni'nin göçürülerek, Azerbaycan topraklarına yerleştirildiğini yazmaktadır.⁴⁶

Göç Ettirilenlerin Yerleştirilmesi

Lazaryev'in emrini yerine getiren Gamazov kendi raporuna göre, İrevan eyaletine göç ettirilen Ermenilerin ekseriyeti buranın en iyi bölgelerinde, Şerur, Develi, Gerniçay, Zengi, Abaran, Kırhbulak, Dereçiçek ve Araz nehrinin İran tarafında bulunan Saat Çukuru'nda, yani Sürmeli bölgesinde yerleştirilmişlerdir. 300'den fazla sanatkar Ermeni ailesi İrevan'da yerli şehirlilerin, yani Azerbaycanlıların evlerine yerleştirilmişlerdir.⁴⁷ Selmas ve Hoy Hanlıklarından göç ettirilen 200 kadar Ermeni ailesi ise İ. Argutinski'nin emri ile Sürmeli bölgesine gönderilmiştir.⁴⁸ Bu şekilde, İran'dan göç ettirilen Ermeniler İrevan, Nahçıvan ve Ordubat'ta yerleştirilmişlerdir.⁴⁹ Göç ettirilenlerin devlet topraklarında yerleştirilmesi hususunda Paskeviç'in verdiği talimata bakmayarak, Ermenilerin çoğunluğu mal sahiplerine ait topraklara yerleştirilmiştir. Özellikle bu dönem yaylalarda olan Azerbaycanlıların evleri Ermenilere dağıtılmıştır. Yaylalardan dönene Azerbaycanlılar ise, evsiz kalmıştır. Bu hususu Rus müellifi İ. K. Yenikopolov şöyle yazmaktadır; *Türkmençay antlaşması imzalandıktan sonra ayrı ayrı grupların göçürülmesi iğrenç olarak hayata geçirilmeye başlandı: özel mülkiyet belli olmadığından yeni gelen ahalinin çoğu yaylakta bulunan Azerbaycanlıların evlerine yerleştirildiler.*⁵⁰

İlk kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki, İran'dan göç ettirilen

45 Glinka, *age.*, s.131; Neumann, *age.*, s.106.

46 Смирнов. Н.А. Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках. Москва, 1958, с.180.

47 Yenikolov, *age.*, s.135-136.

48 Yenikolov, *age.*, s.141.

49 Воронов Н.И. Данные об армянском населении в России А.Д.Ерицова //ИКОИРГО, т.VII, Тифлис, 1882-1883, с.93.

50 Yenikolov, *age.*, s.135.

Ermenilerin ekseriyeti, bu konuda verilen talimatların aksine olarak, Müslüman köylerine yerleştirilmiştir.

Böylece, Rusya'nın Ermenileri İran'dan Kuzey Azerbaycan'ın batı bölgelerine ve Karabağ'a göç ettirime siyaseti Azerbaycanlıları kendi topraklarından sıkıştırıp çıkarmak maksadı gütmüş ve "Ermeni Devleti"nin kuzurlmasına hazırlık görevi görmüştür. Tarihi hadiselerin sonraki gidişatı bir daha ispat etmiştir ki, İran Ermenileri Kuzey Azerbaycan'a özel maksatla, yani onlara burada *yeni Vatan* kurmak maksadı ile göçürölmüşlerdir.

Ermenilerin Osmanlı Topraklarından Kuzey Azerbaycan'a Göçürölmesi

1826-1828 yılları Rusya – İran savaşında galip gelen Ruslar 14 Haziran 1828 tarihinde Paskeviç'in komutası altında Gümrü yakınlarından 12 bin kişilik kuvvet ile Arpaçay'ı geçerek Doğu Anadolu'da işgallere başlamış ve 23 Haziran'da Kars kalesini ele geçirmiştir. Hücumu genişleten Rus birlikleri 24 Temmuz'da Ahılkelek'i, 15 Ağustos'ta Ahıska'yı; 22'de Ardahan'ı, 28'de Bayezit'i almışlardır. 1829 yılı yazında savaşın yeniden sertleşmesi neticesinde Rus ordusu Erzurum, daha sonra Muş'u, Oltu'yu ve Bayburt'u işgal etmiştir.

1829 yılının Ağustos ayında Rus orusu Balkan cephesinden İstanbul'a yaklaşınca Sultan II. Mahmut Rusya'ya barış tekli etmiş ve 2 Eylül'de Edirne antlaşması imzalanmıştır. Yeni oluşan Rus – Türk sınırına göre, Ahılkelek kalesi ve Ahıska şehri Rusya'ya bırakılmış, savaş esnasında Ruslar tarafından zaptedilen Kars, Trabzon, Bayezit ve Erzurum ise Türkiye'ye bırakılmıştır.⁵¹

Göç Ettirmeye Hazırlık

1828-1829 yılları Rusya – Osmanlı savaş sırasında, Ermeniler yaşadıkları ülkeye ihanet ederek Rusların tarafına geçti. Ermeni rahibi T.Kiğamians'ın çalışmalarında, Doğu Anadolu'nun işgali sırasında Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanetiyle ilgili bir çok itiraflar vardır. Ermeniler Kars ve Ardahan kalelerini ele geçirirken Rus birliklerine çok yardım etmiş, hatta rus askerlerini Kars'ın duvarlarına tırmanmaya kılavuzluk yapmışlar.⁵² Bayazid'in rus askerleri tarafından kuşatması sırasında Ermeniler, 500 askeri bir birlik kurmuş, Osmanlı

51 *İravan Hanlığı. Rusya İşgali ve ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi*. Ankara, 2018, s.356.

52 Kiğamıyans T. «Erməni hərəkətinin tarixçəsi» (Erməni dilindən tərcümə Mirzə Fətəli İsmixanova məxsusdur). Bakı, 1917, s.33-34.

ordusunun sayısı, askeri durumu ve diğer malumatları Ruslara göndermişlerdi.⁵³

Edirne antlaşmasının 13. maddesine göre, Türkiye'nin işgal edilen topraklarındaki Ermenilere 18 ay içinde taşınabilir emlakları ile birlikte Rusya tabiliğine geçme hukuku tanınmıştır. Rus birliklerinin Kars, Ardahan, Bayezıt, Erzurum ve diğer bölgelerinden geri çekilmesi askeri faaliyetler esnasında Türklere ihanet eden Ermenileri zor durumda bırakmıştır. Rus birliklerinin kumandanlığı İran Ermenileri gibi, Türkiye Ermenilerini de yeni işgal ettikleri Azerbaycan topraklarına göç ettirmek ve bununla da Türkiye ile sınır boyu topraklarda da Ermenilerin sayıca üstünlüğünü sağlamaya çalışmıştır.⁵⁴

Bu maksatla, 10 Ekim 1829 tarihinde General Paskeviç İmparator I. Nikolay'a rapor yazıp Erzurum'da ve Kars'ta Ermenilerden 10 bin kişinin Gürcistan'da ve "Ermeni vilayeti"nde yerleştirilmesine izin istemiştir.⁵⁵ 18 Kasım 1829 tarihinde askeri nazır Çernişev Paskeviç'e, İmparatorun teklifini beğendiğini bildirmiştir. Bunu haber alan Paskeviç derhal faaliyetlere başlamıştır. O, 3 Aralık tarihinde Gürcistan'ın idari başkanına mekrupla haber göndererek, Türkiye'de yaşayan ve gönüllü olarak Gürcistan'a ve Rusya'nın diğer bölgelerine göçmek isteyen, bunun için maddî yardım talep etmeyen Ermenilere yola çıkmak için gerekli belgelerin verilmesi hususunda yerli birlik başkanlarına izin versin, ve bundan istifade eden birçok Ermeni ailesi hemen yola çıkmıştır.⁵⁶ Paskeviç Ermenilerin göç ettirilmedi ve göç ettirilen Ermeni ailelerinin yerleştirilmesi işine rehberlik etmesi maksadı ile özel komite kurmuştur. Aynı komitenin faaliyetlerini düzenlemek için 12 maddeden ibaret genel kaideler belirlenmiştir.⁵⁷

Göç Ettirmenin Hayata Geçirilmesi

Kars ve çevresinden göç ettirilen Ermeniler yaşadıkları yerlerin iklim şartlarına uygun olan Eleyez (Alagöz) dağ etrafında boşaltılan Azerbaycan köylerine yerleştirilmişlerdir. General Pankratyev Paskeviç'e haber göndererek, Loru deresinde yerleşmek için 95 Ermeni ailesine vesika verilmiştir. General-Binbaşı Bereman'da Kars'tan Gümrü'ye doğru yola çıkan 400 Ermeni ailesine vesika verdiğini bildirmiştir.⁵⁸ İrevan Hanlığı'na, Gencebasar'a ve diğer Azerbaycan

53 Kiğamyans, *age.*, s.34.

54 *İrevan Hanlığı...*, s.358.

55 АКАК, док.818, с.830.

56 РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. дело 978, л.102.

57 АКАК, док.822, с.835-836.

58 АКАК, док.822, с.835-836; док.820, с.831.

topraklarına, özellikle Gürcistan'a göç ettirilen Ermeniler yerli Müslüman ahalinin topraklarında, tabii güzelliği, iyi iklimi, temiz suyu ile farklı olan dağ eteği bölgelerde ve şehirler de düzenli olarak yerleştirilmişlerdir. Hatta, Serdarabad kalesinde bulunan 270 ev bile aynı zamanda Ermeniler tarafından yerleşilmiştir.⁵⁹

22 Ocak 1830 tarihinde Paskeviç'in Çarneşev'e gönderdiği rapora göre, Kars ve etrafından göçen 2500 Ermeni ailesi yaşadıkları yerin iklimine uygun olarak Eleyez Dağı yakınlarında, Pembek bölgesinde boşaltılan Azerbaycan köylerine yerleştirilmiştir.⁶⁰

Türkiye hükûmeti de, İran gibi, kendi topraklarında dağınık halde yaşayan Ermenilerin Ruslar tarafından göçürülüp sınır bölgelerine toplu olarak yerleştirilmesinden ihtiyat etmiştir. Bundan dolayı da Osmanlı hükûmeti bu göç ettirmenin önünü almak için, Rusya işgalleri esnasında Ermenilerin Türkiye'ye yaptığı ihaneti, oluşturdıkları vahşilikleri bağışlama kararı vermiş ve 17 Şubat'ta, Ermenilere "afnameler" göndermiştir. Türkiye tarafı, aynı zamanda Ermenilerin göçürülmesinin önüne geçmek maksadı ile işgale maruz kalan, lakin Edirne antlaşmasının şartlarına göre Rusya'nın boşaltmak zorunda kaldığı Erzurum, Kars, Bayezıt, Eleşkirt vs. bölgelere kendi temsilcilerini göndermiştir.⁶¹

Göç ettirilen Ermenilerin bıraktıkları emlak ve toprakların satılması meselesini halletmek için Paskeviç temsilcisi Binbaşı Vannikov'u Erzurum'a göndermiştir. Yeri gelmişken, bu topraklardaki Ermeni köylerinin ekseriyeti daha önce onlara ait değildir. Bu köyler bir müddet önce, yani savaş zamanı, tehlikesiz bölgelere göç eden Müslümanların boşalttıkları köylerdir. Ermeniler bu şekilde, sadece Kars bölgesinde 80 köye tamamen, 15 köyün ise yarısını sahiplenmişlerdir. Diğer taraftan, Rusya'nın işgal ettiği toraklardan (özellikle Ahılklelk ve Ahıska bölgelerinden) Türkiye'nin diğer bölgelerine kaçan Türklerin bıraktıkları emlak ve toprakları, yani onların boşaltmaya mecbur kaldıkları köylerin geleceği Rusya tarafından hiç görülmemiştir.⁶²

Edirne antlaşması ile belli olan sürenin sona ermesi arifesinde, yani 3 Nisan 1831 tarihine kadar hazırlanan vesikada Türkiye'den göç ettirilen Ermeni ailelerin tahmini sayısı ve yerleştirildikleri topraklar gösterilmiştir. Türkiye'den göç ettirilen

59 *İravan Hanlığı...*, ss.357-358.

60 *АКАК*, док.821, с.833.

61 Beydilli K. *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülen ermeniler*. Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, cilt XIII, sayı 17, Ankara, 1988, s.189, 386-387.

62 *İravan Hanlığı...*, s.358.

Ermeniler Ahıska, Pembek, Şöreyel ve “Ermeni vilayeti”ne yerleştirilmiştir.⁶³ Aynı vesikadan anlaşılmaktadır ki, Türkiye paşahıklarından Rusya hudutlarına (yani Ahıska paşalığı, Borçalı, Pembek ve Şöreyel, Talın bölgesi, Göyce göl civarı ve Baş Abaran’a) 14.044 Ermeni ailesi göçürülmüştür. Erzurum’dan göç ettirilen 7288 Ermeni ailesinden 5000’i, Ardahan’dan 67 Ermeni ailesi Ahıska Paşalığı topraklarına, 1050 aile Borçalı ve Çalga etrafında, kalan 1305 aile ise Pembek ve Şöreyel’e yerleştirilmiştir. Kars’tan göç ettirilen 2464 aileden 2264’ü Pembek ve Şöreyel’e, 200’ü ise Talın bölgesinde, Bayezıt’tan göç ettirilen 4215 aile Göyce göl etrafına ve Baş Abaran’a yerleştirilmiştir.⁶⁴ Aynı vesikaya ait ekte de, tam ve kesin rakam verilmediği için Türkiye’den kaç kişinin göçürüldüğü belli değildir. Lakin hesaplama komisyonunun tahmini sayısına göre, Osmanlı Devleti topraklarından 84 bin kişiden fazla Ermeni ve Rum’un göçürüldüğü tahmin edilmektedir.⁶⁵ Lakin, 24 Nisan 1831 tarihinde Graf Paskeviç’e gönderilen Çarın emirnamesinde, Türkiye vilayetlerinden göç ettirilen Hristiyanlar, yani Ermeni ve Rumlardan ibaret 14 binden fazla aile (90 bin kişi kadar) için 380 bin gümüş para ayrıldığı bildirilmiştir.⁶⁶ General Paskeviç göç ettirilenlerin 90 binden fazla,⁶⁷ Ermeni tarihçisi Tavakalyan ise 100 bine yakın olduğunu belirtmiştir.⁶⁸

Genellikle, Türkiye’den eski İrevan Hanlığı topraklarına göç ettirilen Ermeniler şehirlerde yerleşmek istemediğinden kendileri için ikametgan bölgesi olarak Göyce’nin güney ve batısını, Dereçiçek, Abaran, Sürmeli ve Talın bölgeleri seçilmiştir.⁶⁹ Bu şekilde, yeni göç ettirilenlerin çoğunuğu İrevan vilayetinin kuzey ve orta bölgelerine, yani çoğunlukla Pembek-Şöreyel’e yerleşmişlerdir. Bunun sonucunda Pembek ve Şöreyel’de Ermeniler % 96’ya ulaşmıştır.⁷⁰

İ. Şopen’in hazırladığı listelerin neticelerine göre, genellikle, 1828-1829 yıllarında Rusya – Türkiye savaşından sonra “Ermeni vilayeti”ne Türkiye’den 21.666 (3682

63 АКАК, док.830, с.847.

64 АКАК, док.830, с.847.

65 АКАК, док.830, с.847.

66 Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч.I. Москва, 1833, с.61; АКАК, док.832, с.847.

67 АКАК, док.829, с.845.

68 Тавакалян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России. // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван, 1978, № 3 (82), с.37.

69 *İrevan Hanlığı...*, s.361; İrade Mammadova. *İrevan Hanlığı'nın Hüfusu...*, s.47-48.

70 *İrevan Hanlığı...*, s.361; İrade Mammadova. *İrevan Hanlığı'nın Hüfusu...*, s.47-48.

aile) Ermeni, 324 (67 aile) yezidi Kürt göçürülmüştür. Göç ettirilen Ermeniler eski İrevan Hanlığı'nın Kırkbulak, Sürmeli, Talın, Köprübasar, Abaran, Dereçiçek ve Göyce bölgelerinin 129 köyüne yerleştirilmiştir.⁷¹

Şu da belirtilmelidir ki, Kuzey Azerbaycan'a ait olan Şöreyel ve Lori-Pembek bölgeleri 1801 – 1805 yıllarında Gürcistan'a birleştirildiğinden, “Ermeni vilayeti”ne dahil edilmemiş ve Gürcistan'ın sınırlarında kalmıştır. 1829 yılına kadar Şöreyel-Pembek bölgesine 1536 Ermeni ailesi (5425 kişi) göç ettirilmiştir. Sonra da, Türkiye'den 3148 aile (10.575 kişi) göçürülmüştür. 1832 yılının sonu, 1833 yılının başlarında Türkiye'den Zalkaya'ya göç ettirilen Ermenilerden 182 aile (674 kişi) yeniden Şöreyel-Pembek bölgesine getirilmiştir. Göç ettirilenler arasında 169 Rum ve 963 de Katolik Ermeni vardır.⁷² Simirnov'a göre ise, Türkmençay ve Edirne antlaşmalarının kendilerine verdiği haklardan istifade eden Ermeniler İran'dan 90 bin kişi, Türkiye'den ise tahminen 10.575 bin kişi göçerek Azerbaycan topraklarında yerleştirilmişlerdir.⁷³ Ermeni menşeli Amerikalı tarihçi C. Bornoutyan araştırmalarında, Rusya işgalinden sonra İrevan Hanlığı'na çok sayıda Ermeni ahalisinin göç ettirilip getirildiğini, Azerbaycanlıların ise, ata-baba yer adlarının değiştirildiğini itiraf etmiştir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nden Ermenilerin göçürülmesinden sonra Göyce bölgesinin merkezinin (Kever) Ermeniler tarafından değiştirilerek Nor Bayazıt olarak adlandırıldığını kaydetmiştir.⁷⁴

Ermenilerin İran'dan ve Türkiye'den İrevan Hanlığı topraklarına göçürülmesi işgalden sonra uzun müddet devam etmiştir. Matendaran'da bulunan vesikalardan istifade eden N. A. Tavakalyan, İran'dan göç ettirilen Ermenilerin sayısının 8510 aile olduğunu kaydetmektedir.⁷⁵

Sonuç

Kuzey Azerbaycan topraklarına Ermenilerin toplu göçürülmeleri sonraki devirlere de devam etmiştir. Genellikle, 1826-1828 yıllarında Rusya – İran ve 1828 – 1829 yıllarında Rusya – Türkiye savaşlarından sonra toplu göç ettirmeler zamanı

71 Şopen, *age.*, ss.636-642.

72 *İrevan Hanlığı...*, s.361.

73 Смирнов. Н.А. *Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках.* Москва, 1958, с.180.

74 Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.37-38; *İrevan Hanlığı...*, s.361.

75 Tavakalyan, *age.*, c.37.

“Ermeni vilayeti”ne, İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarına İran ve Türkiye’den 57.225 Ermeni (10.631 aile) göçürölmüştür. Göçürölmelerden önce aynı topraklarda toplam 25.151 (4428 aile) ermeni yaşamaktadır ki, bunlarda daha önceki savaşlar esnasında göçürölmüştür. Savaşlar neticesinde İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarından Azerbaycan Türklerinin büyük bir kısmı kaçmak zorunda kalmış, orada yalnız 81.749 (16.078 aile) Azerbaycanlı kalmıştır. Toplu göç ettirmelerden sonra “Ermeni vilayeti”nde Ermenilerin sayısı 82.377 (15.059 aile)’ye ulaşmıştır. Sonuçta, vilayette Ermeni ahali Müslümanları, azda olsa, sayıca geçmiştir.⁷⁶ Bu şekilde bu kanlı siyaseti hayata geçiren Çar Rusya’sı ve Ermeni politikacıları çirkin maksatlarına ulaşmışlardır. Genellikle, İran’dan göç ettirilen 8249 aileden 6949’unun “Ermeni vilayeti”nde yerleştirildiğini düşünürsek, kalan 1300 aile Karabağ ve Zengezur’a göçürölmüştür.⁷⁷

Böylece, XIX. Asrın başlarında Kaçarlar İran’ı ve Osmanlı Devletini mağlup ederek Güney Kafkasya’yı işgal eden Rusya zorla bölgenin etnik yapısını değiştirmiştir. İran ve Türkiye’ye karşı yeni savaşlara hazırlanan Rusya, Güney Kafkasya’da Hırsitiyan, tambon bölgesi oluşturmak için topluca Ermenileri İran ve Türkiye’den yeni işgal ettiği Kuzey Azerbaycan topraklarına, eski İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıklarının topraklarına ve diğer yerlere göçürmüştür.

Bu şekilde, XIX. Asrın 20 – 30. yıllarından başlayarak Güney Kafkasya’nın etnik haritasında yeni toplum, Ermeni toplumu peyda olmuştur. İran ve Osmanlı Devletine karşı savaşlarda daima Rusya’ya her türlü hizmeti gösteren ve Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye topraklarında kendilerine devlet kurmaya çalışan Ermeniler Güney Kafkasya’da daimi gerginlik merkezi olmuşlardır. Bütün Güney Kafkasya’da ve Doğu Anadolu’da Ermenilerin ve destekçilerinin eli ile yapılan soykırımlar ve katliamlar devri başlamıştır. Bu kanlı siyasetin asıl hedefi ise Azerbaycan ve Türkiye olmuştur.

⁷⁶ Şopen, *age.*, s.642.

⁷⁷ *İrevan Hanlığı...*, s.360.

Kaynaklar

Beydilli Kamal., *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusiyaya köçürülen ermeniler*, // Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, cilt XIII, sayı 17, Ankara, 1988.

Bournoutian G.A., *The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828*, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992.

İrade Mammadova. *İrevan Hanlığı'nın Hüfusu (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğraş Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi*, // Akademik Düşünce Dergisi, Cilt; IV / Sayı X1, Mayıs MMXXVI, s.25-57.

İrevan Hanlığı. Rusya İşgali ve ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, Ankara, 2018.

Güntekin Neceffi., *XVIII Asrda Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Teşebbüsleri*, (Aktaran Dr. Sebahattin Şimsir). İstanbul, 2014.

Neumann Fredrich., *Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus den persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland auswanderten*. Leipzig: "Weirmann'sche Buchbandlung", 1834.

Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т.VII. Тифлис, 1878.

Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ)

Воронов Н.И., *Данные об армянском населении в России А.Д.Ерицова* // ИКОИРГО, т.VII, Тифлис, 1882-1883.

Глинка С., *Описание переселения армян азербиджанских в пределы России*. Москва, 1831.

Грибоедов А.С., *Записка о переселении армян из Персии в наши области*. Соч. в двух томах, т.II. Москва, 1971.

Ениколопов И., *Грибоедов и Восток*, Ереван, 1954.

Потто В.А., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях*, т.III, вып.1-4, СПб., 1886.

Полное собрание законов Российской империи, (ПСЗРИ), т.III, СПб., 1830.

Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. (Сб. док.)
Ереван, 1978.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА).

Смирнов. Н.А., *Политика России на Кавказе в XVI – XIX веках.* Москва, 1958.

Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч. I, Москва,
1833.

Тавакалян Н.А. *Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России.* // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван, 1978, № 3 (82), с.26-40.

Шопен И.И., *Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её соединения к Российской империи.* СПб., 1852.

Գրիգորյան Վ.Ռ. Երեվանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում: Երեվան,
1958: [Griqoryan V.R. *Revan Hanlığı XVIII.Yüzyılın Sonlarında* (1780-1800), Erevan,
1958].

Ekler

Ek 1

№ 2248 1 отъ № 44482 5 августа 1828
1828

Начальнику Главнаго Училища Его Императорскаго Величества, Господину Генералу отъ Инфантерій, Генералъ-Адъютанту и Кавалеру Графу Дибичу.

Ваше Высочайшее
Указание отъ 12. августа
1828 г. о томъ, что
Генералъ-Адъютантъ
Генералъ-Адъютантъ
Генералъ-Адъютантъ

Коллежскаго Регистратора, Кавказскаго Корпуса
Генералъ-Адъютантъ Паскевича
Генералъ.

Вскорѣ послѣ занятія войсками нашими Ахеронидмана начали колонизоваться Депутаты отъ Армянъ и Христіанъ другихъ исповѣданій изъ сей области находящихся, о позволеніи имъ переселиться изъ провинціи принадлежавшей Россіи: — Постигая помощь, которую мы получимъ моральнѣе отъ заселенія лежащихъ въпустъ земель многими трудолюбивыми привыкшими къ покорности и по релігіи къ намъ преданными, а обѣщая имъ Депутатовъ и, обладателей ихъ во Всамилостивѣйшемъ покровительствѣ Его Императорскаго Величества; отпустилъ ихъ изъ дома, съ тѣмъ что-бы они готовились къ переселенію.

Потомъ для утвержденія въ сѣмъ намъ предложеніи Армянъ отъ Клерикаловъ поселившихся, присланы были отъ Ефесскаго епископа Нерсеса Епископа Стефанъ и Архимандритъ Николай, которыхъ я снабдилъ открытыми предписаніями ко всемъ военнымъ Начальникамъ объ оказаніи имъ въ сѣмъ дѣлѣ возможнаго пособія, но отъ нихъ до сего времени нѣтъ никакого свѣдѣнія ни объ успѣхѣ въ возмощеніи на нихъ порученій, ниже о томъ въ какъ именно состоятъ ихъ дѣйствія.

Въроятно, что дѣсткая ступня, а можетъ быть надѣжда что ось Клерикаловъ останется навсегда въ рукахъ нашихъ, удерживали донынѣ Христіанъ отъ насъ находящихся отъ переселенія и что теперь когда по заключеніи мирнаго трактата

Писано: Коллеж. Рег. Кавказ. Корпуса отъ Авг. № 964

срѣмалось извѣстивъ, что войска наши вскорости должны войти въ твою провинцію, и съ приближеніемъ весны переселеніе несподручно въ силу особыхъ затрудненій, большая часть Христіанскихъ приступаетъ къ исполненію ихъ намереній, къ чему есть уже и начало; но дабы не замедлить уррека, что я принимаю въ себя заботащихъ отъ меня и мръ для пріобрѣтенія въ подданство Его Императорскаго Величества нѣсколькихъ благо семействъ Христіанъ, старающихся подъ угнетательскими правленіемъ Мусульманскихъ, и нѣмать концу, дабы переселеніе ихъ происходило въ некоторомъ порядкѣ, то-бы при сей случая не потерпѣли они отъ Варіанъ никакихъ притѣсненій и для пріоданія пособій какъ при переселеніи такъ и при самомъ водвореніи. тѣмъ семействамъ, кои въ ономъ будутъ имѣть настоятельную нужду, признаю я необходимымъ сдѣлать слѣдующее распоряженіе:

1) Для поданія въ листа поселенныхъ отразныхъ листовъ Администранна Христіанъ и препровожденія ихъ до границъ областей нашихъ принадлежащихъ, назначенъ мною Полковникъ Вадаревъ и въ помощъ ему даны нѣскольکو штабъ и воеръ-Офицеровъ, по большей части Армянскаго происхожденія или знающихъ языкъ сего народа.

2) Для оказанія переселяющимся возможнаго пособия при дѣйствительномъ слѣдованіи ихъ въ области Эриванской и Нахичеванской, для изоранія въ сѣхъ областяхъ имѣть подъ поселеніе, и на конецъ для содѣйствія при самомъ водвореніи новыхъ переселенцевъ, предпріимъ я Эриванскому временному правленію уредить особый Комитетъ, который подъ непосредственнымъ началомъ означеннаго правленія долженъ заведывать всеми дѣлами и распоряженіями до переселяющихся въ Эриванскую и Нахичеванскую области Христіанъ относящимся. Въ Карабахѣ же, куда предполагается переселить толкѣтъ семействъ, которые находились ближе къ сей провинціи недалеко къ другимъ двумъ областямъ по Араксу нашимъ отъ пріобрѣтеннымъ, будутъ настоятельно просить о поселеніи ихъ въ Карабахское Ханство, возложивъ я сіе непосредственное попеченіе таиншаннаго Военно-Окружнаго начальника Полковника Князя Александра.

Ek 2

ГЛАВНЫЙ ШТАБЪ
ЕГО ИМПЕРАТОР-
СКАГО ВЕЛИЧЕ-
СТВА.

По Канцелярии
Начальника Главного Штаба.

Вз О. Н. Бурк
7 апреля 1893

№ 964.

10.
Копия
Г. Командиру Отдельного
Кавказского Корпуса.

Поручаю передать
Штаба Со Императорского
Величества от 3го прошедшего
марта за № 340^м и просить
вас уведомить, что Государь
Император Высочайше утвер-
дил соизволив все распоряжения
вашего Службы на счет переимено-
вания иль сдвигу ввиду
Армянскую и казанскую обла-
сти.

Подпись Шовар. Нат. Гл. Шт. Гр. Кривичев

Вступил в силу 7-го апреля 1893 года

что нынѣ Армянское Областное Управление
особый комитетъ и отписки на первый разъ
50^м рублей. Сребро, дабы изъ сей суммы выдава
ли было денежнаго пособия совершенно Богданимъ
семействамъ въ видѣ займа. А подробности
таковаго распоряженія Ваше Святѣйство из
волите быть извѣстны изъ донесенія моего отъ
5. Марта настоящаго года № 340.

Между тѣмъ и Преосвященный Персидъ о
своей стороне принималъ дѣя содѣйствій по сему
дѣлу, Епископа Стефана и Архимандрита Ни
колая, коихъ хотя и снабдилъ открытыми пору
ченіями по вѣдѣ отъ духовныхъ Начальниковъ
объ оказаніи имъ возможныхъ пособій, ^{но} отъ нихъ на
какихъ орудіяхъ ихъ не было ничего
свѣдѣній, а по донесеніямъ Лазарева видно, что
внутреннія силы духовныхъ не сдѣлали большой
вліянія на переселенцевъ.

За вѣдѣмъ тѣмъ и неистощимъ даже противу
дѣйствій Персидъ переходъ христіанъ изъ
Азербейджана въ наши области, какъ то видно

изъ посѣщеніи поименныхъ иже дописаній, про
изводиться упрямко иныя возведено чини на
флотиліи въ Карабагъ 21/9. и въ Сиванской
Области 948. семействъ, кимъ же въхъ переи
ленцовъ, по завѣренію Полковника Назарева
будетъ пропитаннае болѣе 5,000. семей.

Въ предпріятіи сѣмъ способствовани
много. 1., притѣснительное Правленіе
Персидское отклонявшее христіанъ и на
логамъ и несправедливостямъ всякаго
рода. 2., пребываніе въ Азербайжанъ войскъ
нашихъ, подѣ покровительствомъ коихъ пере
селенцы могли свободно подниматься съ мѣста
и снѣдовать до нашихъ границъ, не опасаясь
ни грабежа, ни насилія 3., Вселенности
въише помянутой дѣлатель суды, съ
пособіемъ коимъ могли они ^{или нахотѣ} купить ^{или} выку
пный скотъ и поднѣть хотѣ казнь сво
ихъ пожитковъ или семействъ, и на

Ek 3

III ПРИЛОЖЕНІЕ.

ХРИСТІАНЕ !

По дошедшимъ до меня
досповѣрнымъ слухамъ не-
благонамѣренныя люди спа-
раюшя распространить
не токмо нелѣпыя и лжи-
выя вѣснѣи, но даже все-
лишь спрахъ въ просив-
шихъ дозволеніе пересе-
лишя въ благословенную
Россію, и пѣмъ отвра-
пиль желаніе сердець ихъ.

Քրիստոնեայք,

Լսելի եղև յաղանջս
իմ, թէ արք չարամիտք
ջանան ոչ միայն հրապարա-
կել զսուտ և զանպատեհ
զրոյցս, այլև տալ երկիւղ
մեծ, որոց կամին անցանել
յօրհնեալ Ռուսաստան . և
զայս օրինակ կամին դարձու-
ցանել զձեզ ՚ի գովելի ցան
կութենէ սրտի ձերոյ :

Въ отвращеніе сего и по довѣренности ко мнѣ Армянскаго народа, по долгу обязанности, возложенной на меня Главнокомандующимъ нашимъ, объявляю вамъ, что великодушный Монархъ Россійскій даетъ желающимъ переселиться надежное, спокойное и счастливое убѣжище въ Его государствѣ. — Въ Эриванѣ, Нахичеванѣ и Карабахѣ, гдѣ сами избереете, получите вы въ изобиліи хлѣбородную землю, ошчасти засѣянную, коею десятиная только часть обрабатывается въ пользу Казны. — Вы осматриваетесь въ продолженіи шести лѣтъ опъ всякихъ подазей и, для переселенія бѣднѣйшимъ изъ

Եւ ես առ ՚ի հերքել զայս ամ ըստ պարտացն որովք բեռնավորեալ եմ ՚ի սպարապետէն, և ՚ի հաւատարմուէ ազգին որ առիս, յայտ առնեմ ձեզ, թէ մեծահոգի ինքնակալն ամ Ռուսաց պարգևէ այնոցիկ որք ցանկան գաղթել, զապահով զխաղաղ և զերջանիկ տեղի ապաստանի ՚ի յընդարձակ կայսերութեան իւրում :

Ի գաւառսն Երևանայ, Նախիջևանայ և Ղարապաղու, զորս դուք ընտրեսցիք, տացի ձեզ լայնատարած և արգասաւոր երկիր, որ արդէն իսկ ըստ մասին սերմանեալ է. և ՚ի պտղոյ նորին զաւանդորդման միայն տաջիք Տէրուհի և յընթացս վեց տմաց ազատ լիցիք յամ հարկատուութիւն. և որք միանգամ ա-

васъ, подана будетъ по-
мощь. — Тѣ, кои имѣюшъ
здѣсь недвижимостъ, опи-
правивъ семейства свои,
могущъ оставишъ по се-
бѣ повѣренныхъ для про-
дажи оной, срокъ коей
опредѣленъ по Туркман-
чайскому пракапашу до
пяши лѣтъ; имена остав-
шихся съ описью иму-
щеспвъ ихъ доспавяшся
мною къ Посланнику или
Коммисару, при Его Вы-
сочеспвѣ Аббасъ Мирзѣ
пребывающемъ, дабы они,
яко подданные Великаго
Государя, были подѣ вы-
сокимъ Его покровишель-
спвомъ. — Въ Россіи уви-
дѣше вы шерпимостъ вѣръ
и равенство правъ Рус-
скаго съ прочими поддан-
ными Государя, и забуде-
те всѣ гореспи, вами

Էկլի աղքատ իցին 'ի ձէնջ
տայի նց օգնուի չուելոյ :
Ոյք միանգամ թողուն
աստ զհունձս իւրեանց և
զանշարժ ինչս, յետ առա-
քելոյ զընտանիս իւրեանց
կարեն թողուլ աստ զարս
ոմանս 'ի վաճառել զնս մին-
չև ցհինգ ամս՝ ըստ սահմա-
նադրուեալ արարելոյ 'ի թէ-
ուիս դաշանց թուրքման-
չայի : Ջանուանս ևզհա-
շուէգիրս ընչիցն զորս թող-
ջիք աստ, առաքեցից մե-
րում գործակալի որ առ
Ապամիրզայ շահգատայն,
զի լիցին է պաշտպանուլ նո-
րին կայսերական մեծուե, ո-
րում լիջիք հպատակք : 'ի
Ռուսաստան տեսջիք զթոյ-
լատուութիւն ամ կրօնից .
և զհաւասարութի իրաւանց
Ռուսաց է այլոց հպատակաց
կայսերն . անդ մոռասջիք
զամ նեղութիւն զորս կրեցիք .

перпимыя.—Тамъ найдете вы новое опечесство, населенное Христианами, и не увидите болѣе угнетеніе свяшой вѣры! Тамъ будете вы житьъ подѣ покровишельствомъ законъ и почувствуете благопворное ихъ дѣйствіе.—Тамъ наконецъ вы улучшите благосостояніе ваше, и малыя пожертвованія, сдѣланныя вами, вознаграждаются стократно.—Вы оставите родину, любезную для всякаго; но одна мысль о землѣ Христианской должна приводить васъ въ восторгъ.

անդ զտջիք զնոր հայրենիք
բնակեալ 'ի Քրիստոնէից,
և ոչ ևս տեսցիք զքեզ կրօ-
նըն մեր 'ի նեղուհի. անդ
կեսցիք լէ հովանաւորուիք օ-
րինաց և զգասցիք վաղադոյն
զբարեբար ազգեցողի նոցին.
հոսկ ապա անդ վիճակ ձեր
բարեգոյն լիցի. և փոխա-
նակ սակաւուն զոր կորուս-
ջիք, անդ տացի ձեզ հա-
րիւրապատիկ: Ճմարիտ է
թէ թողուք զերկիր ծննդեան
ձերոյ որ սիրելի է ամցն.
բայց մտածելն թէ բնակե-
լոց էք 'ի Քրիստոնէեաց
Տէրուհի, սլաքտի ազգե-
լել 'ի ձեզ զմեծ ցնծուի:
Քրիստոնեայքն ճապաղեալք
'ի դաւառս պարսկաց տեսցեն
վերջապէս զան ձինս.
Ժողովեալ 'ի մի վայր,
և դիտէ՞ք արդեօք թէ բարու-
թիւնք մեծ ինքնակալ ին

Разсыпанные по обла-
скамъ Персидскимъ, Хри-
стіане увидяпъ соедине-
ніе свое, и можепъ ли вы
знапъ, чѣмъ Великій Мо-
нархъ Россіи наградипъ
преданносшь вашу? По-
спѣшайте! время доро-
го. — Скоро выспупяпъ
Россійскія войска изъ гра-
ницъ Персидскихъ, тогда
переселеніе ваше затруд-
нипся, и мы не въ со-
спойніи будемъ отвѣчать
за безопасное слѣдованіе
ваше. — Жертвуя малымъ
и на малое время, полу-
чимъ все и навсегда.

Подписаль: *Россійско-
Императорскій Полковникъ
и Кавалеръ Лазаревъ.*

50 Марта, 1828 г.
Г. Урм'я.

Ռուսաց զորքափ ունի վար-
ձարեւել զհաւատարմութիւն ձեր:
Փութացարո՞ւք, բարե-
կամք իմ. ժամանակն ան-
գին է. զօրքն մեր ը հուպ
դատարկեսցեն զգաւառս
պարսկաստանի. յայնժամ
զուցէ բազում արդելս
դիցեն ձեզ. և մեք կորուսա-
նիցեմք զմիջոցս պաշտպա-
նելոյ և ապահով առնելոյ
զգալուստ ձեր. զոհեցէք զսա-
կուն և ՚ի տակաւ ժամա-
նակի, և առատօրէն ընկալ-
ջիք զամենայն և ՚ի մշտնջե-
նաւորս .

Պոլկովնիկ և կաւալեր
կայսեր Ռուսաց Լազարոս
Լազարեանց .

՚ի 30 մարտի . 1828 . ՚ի
քաղաքս, Ուրմի .

Nazi–Ermeni İttifak Protokolü ve Taşnaksütyun’un Parti Programı

Hakan Gökpinar*

Giriş

Ermeni Meselesi, Lozan Konferansı’nda sadece 9 Ocak 1923’te hazırlanan bir raporla gündeme gelen Ermenilerin bağımsız devlet talebi olumsuz sonuçlanmıştır. A. Aharonyan başkanlığındaki Ermeni Heyeti 2 Şubat’ta Lozan’ı terk ederken konferansın katılımcı devletlerine verdikleri bildiride 1915’te Türklere karşı ihanetlerini itiraf eder şekilde, Türk ordusunun Filistin’de, Irak’ta İngilizlerin üzerine gitmesini ve Kafkasya’da Almanların Bakü petrollerine erişimini engelleyerek savaşın seyrini İngiltere lehine değiştirmek gibi haince hizmetlerin karşılığını alamadıklarını belirtmişlerdir. İngiliz emperyalizmine hizmet ederek bir anlamda Ermenileri sadık millet olarak onurlandırmış Türklere ihanetlerinin ve Almanlara karşı mücadelelerinin ödülünü alamadıklarını ve İngilizlere hizmetin kendilerine çok pahalıya mal olduğunu belirtmişlerdir. Binlerce masum Müslümanı öldürdükleri I. Dünya Savaşı’nda iş birliği yapmış oldukları İtilaf devletlerinden bir kez daha “[...] hak ve adalet yolundaki acılarına bir çare bulunması [...]” ricasıyla birlikte Lozan Barışı’nın Doğu’da kalıcı olmayacağı tehdidinde bulunmuşlardır.¹

Türklere karşı İngiltere, Fransa ve ABD tarafından yüzüstü bırakıldığına inanan Ermeni Taşnaksütyun Partisi, İtilaf devletlerine karşı mücadele ve Versay Barış Antlaşması’nı revize etmeyi vaat eden Nasyonalsosyalist Alman İşçi Partisi’nin 1933’te Hitler önderliğinde Almanya’da iktidara gelişiyle ortak düşman algısıyla Almanya ile tarihsel-kültürel ortak değerleri ön plana çıkararak yakınlaşmaya çalışmışlardır. 1939’da II. Dünya Savaşı’nın patlak vermesini “Büyük Ermenistan” hayallerini gerçekleştirmek için fırsata çevirmek için de Hitler Almanyası ile ittifak görüşmeleri yapmışlardır.

Nazi – Ermeni İttifakı’nın Tarihsel İdeolojik Zemini

Lozan’da hezimete uğrayan Ermeniler, Türklerden intikam alma yolunda

* Dr., Bartın Üniversitesi, Atatürk İnkılapları ve Tarihi Bölümü, Bartın/TÜRKİYE, hakan.gokpinar@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0002-5965-6448

1 Durdu Mehmet Burak, “Lozan’da Ermeni Meselesi Tartışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXI, Sayı 62, Ankara, Temmuz 2005, s. 562, 563

faaliyetlerini bundan sonra da sürdürmüşlerdir. 1918 – 1920 yıllarında ilk Ermeni Cumhuriyeti'nin liderliğini yapmış olan Garegin Njde 1930'larda "Ermenilerin El Kitabı" mahiyetinde ortaya koyduğu milliyetçi, Hristiyan ve putperest mistisizmin ırkçı bir birleşmesi şeklinde "Tseğakron" felsefesini ortaya koymuştur. 1932 yılında Bulgaristan'da yayınladığı "Soy Ruh'u'nun Hareketi" adlı kitabı ve daha sonra "Hrofk" dergisinde yayınlanan "Tseğakronutyun Bir Zafer Gücüdür" dergisinde Ermeni Nasyonaldosyazlizmi'nin esaslarını ortaya koymuştur:

"Sen önce Ermenisin sonra insansın, Ermenilik her şeyin ötesindedir [...] Ermeni olmaktan önce de sen Ermeni olmalısın! [...] Ermeni kendi tarihinde Ermeni'den daha önce kişi olmuştur, bu özelliğine göre de onun faciaları kaçınılmaz olmuştur [...] Tseğakron hareketinin ilk nizamnamesinin ana sayfası "Lozan? Hayır, Hiçbir Zaman Kabul Edilemez [...] Bir Halkın Ana Toprağı Diğer Halkın Daimî Vatanı Olamaz" sloganıyla başlamaktadır.

Njde'ye göre Türkler ile Ermeniler arasındaki düşmanlık tarihi değil, daha çok biyolojiktir ve Ermeniler ne pahasına olursa olsun Türkler'i yok etmelidir. Njde, Ermeniler'in sınırsız faşist ideolojisi Tseğakron'u Hitler'in Nazi, Mussolini'nin Faşizmi ve Yahudilerin Siyonizm'i ile yarıştırmaktan ve bunların hepsinden önce 1919'da Türklere karşı oluşturulmuş bir ideoloji olduğunu belirtmekten geri kalmamıştır: "[...] İtalyanlar'ın Faşizmi var, Almanlar'ın Nazizm'i, Yahudiler'in ise Siyonizmi Ermenilerinse Teseğakronu var...". Njde, Ermeni Nasyonaldosyazlizm'i Tseğakron'un diğer faşist ideolojilerden, Ermeni ırkının diğer ırklardan üstün olduğu ve hatta Ermeniliğin Tanrı'nın yarattığı ilk insanlardan olup ilahi olduğu iddiasını müteakip şekilde aktarmaktadır: "[...] Soy Allah gibi birincidir. Ermeni soyu da Tanrı gibi yüzyılların tanığıdır, o ebediyen Ermeni'dir, Allah'ın ortağıdır. Soy Ruh'un ve Kan'ın sentezidir, psikolojik depo ve aynı zamanda biyolojik yapıdır [...]". Böylelikle Njde, Tseğakron düşüncesinin Ermeni varlığının ilahi ve ebedi olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.² Bu raporda belirtilen hususlar zaten Anadolu'da Germen kültürel – tarihsel kökler arayan tarihçiler, antropologlar ve filologlar tarafından 1900'lü yılların başlarında dillendirilmeye başlanmış ve Alman-Ermeni ırksal akrabalığı için Nazilerden önce Pan Germenler arasında bir zemin oluşmuştur. Bu araştırmalara göre, "Ari ırkından Almanların akrabaları olan Ermeniler" İ.Ö 13. –15.YY'da Urartular döneminde Van Gölü'nün güneydoğusunda "Ermenilerin anavatani" manasında "Hajassa–Hajestan" olarak

2 Gaffar Çakmaklı Mehdiye, "Ermeni Mono Etnik Milliyetçiliğinin Doğurduğu Öğretiler: Andranikizm ve Tseğakronizm", *Yeni Türkiye*, 60, 2014, s. 15-18.

adlandırılan ve Erzincan, Trabzon ve Erzurum üçgeninde de yaşayan bir halktır. Bir coğrafi isim olarak Everest (Ararat) Urartuca olup Ermenilerin Urartulardan miras alarak yaşattıkları bir isimdir. Urartuların yıkılışından sonra Anadolu'da yaşayan ilk Ermeni grubun Trakya'daki Friglerle akraba oldukları ve Balkanlar üzerinden Anadolu'ya gelmiş Hint-Germen ırk ailesine tabi olduğudur. Bununla birlikte Ermenicenin kuzeydoğudaki Gürcülerin diliyle fonetik, gramer ve kelime haznesi bakımından benzerliklerinin olduğuna dikkat çekilmiştir.³ Bununla birlikte, Ermeniler tarafından ortaya atılan efsanevi tarihsel verilere göre Everest tepesi, Ermenistan'ın dağıdır ve eş anlamlı olarak Ermenistan coğrafyasını ifade eder. Babil ve Asur kaynaklarında Everest'in bir Ermeni kırsalı olarak zikredildiği, Asur çivi yazılı belgeleri bir Everest imparatorluğunun varlığına işaret edildiği iddia edilmiştir. Biraz daha ileri giderek, Nuh tufanında Nuh peygamberin gemisi Everest tepesine oturmuştur.⁴ Bu bağlamda Ermeniler için kutsal kabul edilen Everest kırsalında Muş ve Erzurum dolaylarında çok sayıda tapınağın, tanrı ve tanrıçanın olduğu gibi efsanevi aktarımlar tarihsel veri olarak gösterilmiştir.⁵

Ermenilerin Hint – Germen ırkından Anadolu'nun en eski halklarından Frigler'in akrabası oldukları ve “Anadolu'da ırksal olarak bastırılmış bir tebaa olarak yaşadıkları”⁶ veya Dinar ve Önyasya ırklarının bir karışımı olup Baviera'daki Güney Almanları'na veya Tiroler'e benzedikleri Alman askeri ve diplomatik raporlarında da açıkça belirtilmiştir.⁷ Garegin Njde'nin “İnsan'dan öce de Ermenisin” Ermenizm-Nazizim öğretisiyle örtüşür şekilde günümüzde de Alexander Varpetyan gibi Ermeni milliyetçileri bu Nuh hikayesine dayanarak ilk insan yerleşim bölgesinin Everest tepesi ve kırsalındaki eski Ermenistan olduğunu hararetle savunmaktadırlar. Yine Nazi ideolojisiyle örtüşür şekilde Yahudiler Ari ırkından sayılmamış Ermeniler'in en büyük düşmanı olan Türklerin casusu kabul edilmişlerdir.⁸ Yahudilerin değil de kendilerini Ari ırkından kabul eden Ermeniler zikrettiğimiz Nuh hikayesine dayanarak ilk insanın Ari ırkından olduğu ve Ari ırkının da Ermenistan'da türediği ve Ermeni halkın da Arilerden doğduğu

3 Gerayer Koutscherian, *Der Siedlungsraum der Armenier Unter dem Einfluss des Historisch-Politischen Ereignisse Seit Dem Berliner Kongress 1878: Eine Politisch-Geographische Analyse und Dokumentation*, Band 43, Dietrich Reimer Verlag Berlin, Berlin, 1989, s. 23.

4 Friedrich Murad, *Ararat und Masis – Studien zur Armenischen Altertumskunde*, Carl Winter's Universitaetsbuchhandlung, Heidelberg, 1901, S. 4-6, 26

5 Murad, *age*, s. 55.

6 PA AA, R 105171, s. 1.

7 BArch NS 31/38, s. 3.

8 Mehdiyev, *agm.*, s. 5.

görüşünü savunmuştur. Buna göre, “Arman” “Ermeni” kelimeleri de o zamandan kalmıştır. Ari kelimesinden “Ayrarat” türemiştir. Arilere atfedilen “Ram” kelimesinin önüne bir “A” eklenmesiyle “Aram” kelimesi ortaya çıkmıştır. “Arat” ise “Allah’ın Oğlu” demektir. Bu Ermeni iddiasına göre, “Ari Ermeniler” “Allah’ın Oğlu”nun soyundan gelmektedirler. Alman Nasyonaldosyalistlerle yakınlaşmaya katkı adına “Alamani (Almanya)” adının da Armani (Ermeni) kökünden geldiğini ispatlamaya çalışmışlardır. Yine bu düşünceye göre Ari Ermeniler, Almanlar, Persler, Kürtler, Hintliler ve hatta II. Dünya Savaşı’nda Hitler’in safında kendilerine karşı savaşacakları Rusları da Arileştirmişlerdir.⁹ Böylelikle Ermeniler, Nasyonaldosyalist ideolojinin savunduğu, Ari ırkının üstünlüğü ve evrendeki bütün yüksek medeniyetlerin yaratıcısı¹⁰ düşüncesini destekler şekilde kendilerini de aynı kategoriye yerleştirmeye ve Nazi Almanyası ile ırksal, kültürel akrabalık bağları kurmaya çalışmışlardır.

Hitler’in İktidarı ve Nazi – Ermeni Yakınlaşması

I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin müttefiki olan ve Osmanlı Devleti gibi İtilaf devletleri ile şartları Sevr gibi son derece ağır olan Almanya’da da Anadolu’da Sevr ve işgallere karşı yürütülen Türk Kurtuluş Savaşı büyük bir ilgiyle takip edilmiştir. Türkler’in Gazi Mustafa Kemal önderliğinde bir Kurtuluş Savaşı vererek Sevr yerine İtilaf devletleri ile Lozan Barış Antlaşması’nı imzalamasını Versay Barış Antlaşması ile zincire vurulmuş Almanya için rol – model olarak görmüşlerdir. Bu konuda Alman basınında 1919 yılından itibaren yazılan çok sayıda gazete makalesinin yanısıra henüz Almanya’da iktidara gelememiş olan Adolf Hitler Nasyonaldosyalist Alman İşçi Partisi’nin 1928 yılında Nürnberg’teki bir toplantıda Gazi Mustafa Kemal önderliğindeki Türk Kurtuluş Savaşı’na ve ardından imzalanan Lozan Barış Antlaşması’na övgüler dizmiş, bir yandan Alman halkının içinde bulunduğu durumu Türk halkının durumu ile diğer yandan kendini Gazi Mustafa Kemal’in önder kültüyle özdeşleştirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti’ne atıfla Türkiye’nin çok kan kaybettiğini Sevr Barış Antlaşması ile çöktüğünü belirtmiş ve Almanya’nın çöküşünün Türk çöküşünün Alman versiyonu olduğunu belirtmiştir. Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye’nin yeniden kurulduğunu ve Dünya’nın Türk devletinden saygıyla söz ettiğini halkına büyük geleneğini hatırlatan ve onu ileri götürenin Atatürk olduğuna dikkat

9 Mehdiyev, agm., s. 4.

10 Hans Ulrich Thamer, *“Nationalsozialismus I-Von den Anfängen bis zur Festigung der Macht”*, Informationen zur politischen Bildung 251, Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn, 2003, s. 13- 16.

çekmiştir. Bu konuşmada Hitler Almanların Ermeniler gibi dağılmak ve “yok olmak” kaderiyle karşı karşıya kalma tehlikesine işaret etmiştir. Diğer yandan ise, Ermenilerin ihanetine uğramış Türkleri, Anadolu çiftçisini ve Türk ulusal bilincini her bir Alman için model olarak göstermiştir.¹¹ Bundan iki yıl sonra 1930 yılında Illustrierter Beobachter gazetesine haftalık siyasi demeç veren Hitler; dönemde Ermeni Meselesi üzerine Alman basınına bir mülakat veren Hitler, Almanya'nın Rumların bağımsızlık savaşlarına ve modern Yunanistan'ın kuruluşuna büyük katkı sunduğunu iddia ederken I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da oluşan Ermeni sempatisinin Alman basını eliyle kamuoyunda oluşturulan yapay bir sempati olduğunu belirtmiştir.¹²

Adolf Hitler Nasyonaldöşyalist Alman İşçi Partisi'nin lideri Türkler'in Sevr'i revize eden Lozan Barış'ını araçsallaştırarak “Versay'ın zincirlerini kırmak” sloganıyla 1933'te Almanya'da iktidara gelmiştir. Lozan görüşmelerinde Türkiye'ye karşı İngiltere ve Fransa'nın ihanetine uğradığını ve Lozan'ın kalıcı olmayacağını iddia eden Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnaksütyun, Versay Barış Antlaşması'nı revize etmek için Türkiye'yi ve Lozan'ı model alan Hitler Almanyası ile 1934'te iletişime geçmiştir. Nazi Almanyası ile ortak kültürel ve tarihsel bağlar kurmaya çalışılmış, Ermenilerin Ari ırkına mensup oldukları fikri Ermeni milliyetçisi ideolog ve liderleri tarafından sıkça dillendirilmiştir. Nazi Partisi ideologu Alfred Rosenberg'in de teşvikiyle bu dönemde Alman Şarkiyat Enstitüsü'nün direktörlüğünü yapan Ermeni Artashes Abagyan 1934'te beş aylık bir çalışma sonunda Hitler'e Ermeniler'in Ari ırkından geldiğini iddia eden bir rapor sunmuştur.¹³

Bununla birlikte Garegin Njde 1934 yılında ABD'de iken Taşnaksütyunla organik bağ halinde “Tsegakron” örgütünü kurmuş, Berlin ve Münih'te de faaliyet gösterecek olan bu örgütün üyelerinden Romanya ve Bulgaristan'da “Tsegakron” savaşçı gruplar oluşturmuştur.¹⁴ Eş zamanlı olarak Nazi Almanyası ile yakınlaşmaya çalışan en büyük düşman kabul ettikleri Türkiye ile Almanya'nın diplomatik ilişkilerini bozmak amacıyla, Taşnak Ermeni Komitesi Fransa ve Suriye'deki Ermenileri de harekete geçirmiştir. Bunların Almanya'ya giderek Alman vatandaşlığına geçmeleri ve sonrasında Türkiye'ye dönerek Cumhurbaşkanı Gazi

11 Stefan Ihrig, *Naziler ve Atatürk*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 155, 156.

12 “Politik der Woche – Adolf Hitler”, Illustrierter Beobachter, 24 Mayıs 1930.

13 Mehmet Perinçek, “İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi-Taşnak İş birliği”, *Turkish Journal of TESAM Academy*, January 2015. 2 (1), s. 129.

14 Perinçek, agm., s. 130.

Mustafa Kemal Atatürk ve Başbakan İsmet İnönü dahil olmak üzere Türk devlet erkânına ve Türk güvenlik noktalarına saldırı düzenlemeyi planlamışlardır. Bu plan, Mart – Nisan 1934 tarihli Alman istihbarat raporlarında açıkça belirtilmiş ve Türkiye ile iyi ilişkilerin bozulmaması adına Hitler hükümeti uyarılmıştır.¹⁵ Ermeniler bir yandan Nazi Almanyası ile kültürel yakınlık kurmaya, diğer yandan Türkiye ile Almanya'yı bir çatışma ortamına sürüklemek için terör faaliyetleri planlarken öte yandan Kafkasya'da Ermeni nüfusu arttırmaya çalışmışlardır.¹⁶

Nazi Almanyası bir yandan Türkiye ile ilişkilerini Ermenilere feda etmemeye gayret gösterirken, diğer yandan uzun vadeli olası askeri ve siyasi gereksinimler için Ermenilerle yakınlaşmak için gizli adımlar atmışlardır. Nazi Partisi ideologu Alfred Rosenberg'in de teşvikiyle bu dönemde Alman Şarkiyat Enstitüsü'nün direktörlüğünü yapan Ermeni Artashes Abagyan 1934'te beş aylık bir çalışma sonunda Hitler'e Ermenilerin Ari ırktan geldiğini iddia eden bir rapor sunmuştur. Artık Hitler nezdinde resmen Ari ırktan olduklarını iddia eden Ermeniler Türk devlet adamlarına suikastlarla bir yandan Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkileri bozmaya çalışıp elverişli bir çatışma ortamı yaratırken diğer yandan Hitler Almanyası'nın sempatisini kazanıp somut desteğini sağlamaya çalışmışlardır. Bu yolda, ABD-Boston'da İngilizce olarak yayınladıkları "Ermenilerin Anavatanı" olduğunu iddia ettikleri Ermenistan manasındaki "Hajestan-Hajessa"nın İngilizce telaffuzu olan "Heirenik"- Weekly gazetesinde zaten kendilerinin de Ari ırkından kabul etmedikleri Yahudiler aleyhinde ve Naziler lehinde propaganda yayınları yapmışlardır. Örneğin, 10 Mayıs 1935 ve 9 Ağustos 1935 tarihli Heirenik -Weekly gazetesinde, Romanya Başkanı'nın Romanyalıların Yahudilik elementlerinin oyuncuğu olmaktan kurtarılmasında Ermenilerin Yahudi kanı dökerek sunduğu katkılara dair övgülere yer verilirken¹⁷ aynı derginin 19 Ağustos 1936 tarihli yazısında Hitler'in "Kavgam" kitabında Yahudilere dair düşmanca ifadeleriyle eş değer bir şekilde Yahudi soykırımını desteklemiştir: "[...] Bazen bu zehirli elementler (Yahudiler); kronik bir hastalık gibi kök saldıklarında ve Naziler için yaygın olmayan bir metotla devrimsel nitelikte bunların kökünü kurutmak gerekli hale geldiğinde yok etmek gerekir. Cerrahi bir operasyon gibi: Cerrahi bir operasyonda kan akışı doğaldır. Bu şartlar altında diktatörlük bir kurtarıcı rolü görür [...]"¹⁸

15 BArch R 58/1083, Bl. 30, s. 1-4

16 *İstiklal*, 15 Mayıs 1934, Berlin, s. 1.

17 *Heirenik Weekly*, 10 Mayıs 1935, 9 Ağustos 1935.

18 *Heirenik Weekly*, 19 Ağustos 1936; Türkkaya, Ataöv, *Hitler und die 'Armenische Frage'*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, s. 8, 9.

20 Ağustos 1936 tarihli yazısında Yahudileri kendi ırklarını korumak uğruna komünistlik yapmak, dünya vatandaşlığı fikrini savunmak ve İngilizlerin gemileriyle yaptıkları gibi dünyaya hâkim olmaya çalışmakla suçlamıştır.¹⁹ 17 Eylül'de ise *Heirenik-Weekly*, Türklere karşı desteğini kazanmaya çalıştıkları faşist Adolf Hitler'e övgüler dizmeyi ihmal etmemiştir. "[...] ve Herkül mücadelelerinden sonra Adolf Hitler gücü geldi. O, Alman ırkçı kalplere konuştu, ulusal deha çışmesini açtı [...]"²⁰

Yine aynı dergi 25 Eylül 1936 tarihli sayısında, Arap yanlısı ve Yahudi karşıtı açıklamalara yer vermiştir: "[...] Filistin'den gelen Yahudilerin gurur duyulacak herhangi bir şeyi yoktur. Onların moral kayıpları ve ahlaksızlıkları ve her şeyin üstünde komünist aktiviteleri Arap eleştirisinin bir nedeniydi [...]" ifadelerine yer vermiştir.²¹

1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırısıyla II. Dünya Savaşı başlamış ve sonrasında Ermenilerle Naziler arasındaki temaslar artmıştır.

Bükreş'te Nazi – Ermeni Sözlü Protokolü ve Hitler'in Onayı

1939'da başlayan II. Dünya Savaşı'nın 1940'ta Türkiye sınırına kadar dayanmasıyla birlikte Hitler'in Rus coğrafyasını ele geçirmek üzere saldırı hazırlıklarını başlattığı ve "tarafı tarafsızlık" politikası güden Türkiye'nin Avrupa koluna bir saldırının da Alman Genelkurmayı'nda tartışıldığı Mart ve Mayıs 1940'ta Heinrich Himmler tarafından görevlendirilen Nazi üst düzey diplomatlarla Ermeni General Kanajan ve Dr. Araratian'ın temsil ettikleri Taşnaksütyun Partisi arasında yapılan görüşmelerde Türkiye ve Rusya'ya karşı askeri ve siyasi işbirliği protokolü hazırlanmıştır. Ermeni Partisi Nazi Almanyası'nın başlattığı II. Dünya Savaşı'nı, "[...] İngilizlerin şerefsiz davranışları yüzünden Ermeni halkının haklarını çiğneyen [...]" ve tek tarafı olduğunu iddia ettikleri Lozan Barışı'nı "mazlum Ermeniler" in kurtarıcısı Adolf Hitler aracılığıyla revize ederek Ermeni ulusal sorunlarını çözmeyi amaçlamıştır. Halihazırda SS Reichsführer'in atadığı görevli ile Ermeni Taşnaksütyun Partisi arasında sıkı politik ilişkiler dokunmuştur. 27 Mayıs 1940'ta Bükreş'te SS-Obersturmbannführer Vollheim, SS-Hauptsturmführer Bohlschwing ve Dro olarak adlandırılan Ermeni General Kanajan, Ermenistan'ın ilk Finans Bakanı ve sonrasında Sosyal Güvenlik Bakanı

¹⁹ *Heirenk Weekly*, 20 Ağustos 1936.

²⁰ *Heirenk Weekly*, 17 Eylül 1936.

²¹ *Heirenk Weekly*, 25 Eylül 1936.

olan Dr. Sarkis Araratian kurallara uygun hukuki bir antlaşma üzerine pazarlık yapmışlardır. Nazi Almanyası Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Taşnaksütyun Partisi ile ittifaka ilişkin mutabık kaldıkları konularda Heinrich Himmler'e bir rapor sunmuşlardır. Heinrich Himmler'e sunulan rapordan da anlaşıldığı üzere mutabık kalınan hususlar şunlardır:

1.'si Taşnaksütyun ve kendisine bağlı Ermeni askeri güçleri, Alman İmparatorluğu'nun Türkiye'ye saldırısı ve Suriye'nin Almanya veya İtalya tarafından işgali halinde Kürt birliklerinin yönetilmesini ve desteklenmesinin organize edilmesini üstlenmiştir. Bu meyanda her iki taraf bu dönemde şiddetlenmiş olan Araplarla Kürtler arasındaki bütün çatışma konularının ortadan kaldırılması için ortak çalışma yürütme konusunda uzlaşmışlardır.

2. husus ise, siyasal ve ayrılıkçı bir terminolojik yaklaşımla "Türk-Kürt çatışması" konu edilmiştir. Kürtleri sözde Türk zulmünden kurtarmayı amaçlayan Nazi-Ermeni ittifak protokolünde özgürlüğüne kavuşturulacak sözde "[...] Kürdistan"ın politik yapısının daha sonraki bir zamanda belirleneceği [...]" belirtilmiştir.

3. husus ise, Alman imparatorluğunun "Ermeni sorununu siyasal ve diplomatik yollardan çözmesinde Taşnaksütyun'un arzu ettiği ideal çözüm şekli, Sovyetler Birliği ve Türkiye'deki Ermeni bölgelerinin bağımsız bir devlet olmasıdır. Siyasal durumun buna izin vermemesi halinde; Alman imparatorluğu Türk Ermenistanı bölgelerinde bağımsız bir Ermenistan oluşturulması için "[...] bütün siyasal ve diplomatik olanaklarını sonuna kadar kullanacağını [...]" taahhüt etmiştir.²²

Görüşmeyi yürüten Nazi temsilcisi Alman Dışişleri tarafından aynı zamanda Taşnaksütyun ile bir protokol imzalamak üzere yetkilendirilmiştir. Bu doğrultuda, Ermenilerle Temmuz 1940'taki yeni buluşmadan sonra mart ayında Bükreş'te kayda geçirilerek kesinleştirilen temel esaslar bu konuda teferruatlı bir bilgiye sahip olan Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a sunulmuş ve bu, Ribbentrop tarafından prensip olarak onaylanmıştır. Bundan başka, Hitler'in bizzat Alman-Ermeni iş birliğini onayladığı bu oturumda açıklanmıştır. Hitler sözlü antlaşmanın mevcudiyetini kabul ettiğini ve yürürlüğe girmiş olarak görülebileceğini bildirmiş, fakat yazılı metni imzalamaktan kaçınmıştır. İçeriğine Mayıs 1941'deki Taşnaksütyun'un Parti Programı'nda da açıkça yer verilecek olan Hitler Almanyası'nın Ermenilerle uzlaştığı bu protokolü Hitler'in yazılı metin olarak imzalamamasının nedeni, Türkiye'den çok "Alman Hayat Alanı" olarak gördüğü

²² PA AA, R 100693, s. 6, 7.

Sovyet Rusya'ya öncelikli olarak saldırmak istemesidir. Bu tereddütte hiç şüphesiz Alman istihbaratının Ermeni komitacıların Alman vatandaşlığına geçtikten sonra birer Alman vatandaşı olarak Türk devlet adamlarına suikast yapma planlarına dair verdiği bilgiler de etkili olmuştur. Ruslar'a saldırıcağken Ermenilerin böyle bir yazılı metni Almanya'nın Türkiye ile ilişkilerini kızıştırmak için bir istismar aracı olarak kullanmasından şüphelenmiş olmasıdır. Bu nedenle Adolf Hitler sözlü antlaşmanın mevcudiyetini ve yürürlüğe girmiş olarak görülebileceğini Ermenilere bildirmiştir.²³ 18 Haziran 1941'de imzalanan Türk-Alman Dostluk Antlaşması'ndan bir hafta önce 11 Haziran 1941'de Himmler'e sunulan raporda, Taşnaksütyun'un ileri gelenlerinin sözlü olarak geçerli kabul edilen bu protokolü Almanya'nın bütün gücüyle kazanmaya çalıştığı Türkiye'ye olan dostane ilişkileri bozmak için bir istismar aracı olarak kullanmaları tehlikesine karşı uyarıda bulunulmuştur.²⁴

28 Eylül 1940'ta Viyana-Baden'daki Esplanade Senatoryumunda 26 maddeden oluşan, Almanca ve Ermenice kaleme alınarak oluşturulmuş protokol üzerinden bu meselenin görüşülmesine birkaç gün daha devam edilmiştir.²⁵ Bu protokole, Taşnaksütyun'un İtalyan makamlarıyla da Alman makamlarıyla olduğu gibi bir ilişkiye girmesi için Roma'da bir Ermeni temsilciliği kurması konu edilmiştir.²⁶ Bu protokole göre, Roma temsilcisinin atanması "bildik Alman İmparatorluk makamlarıyla mutabakat halinde" Taşnaksütyun'un yürütme komitesi tarafından gerçekleştirilecektir. Bu vesileyle de Alman aracı yetkili SS –Obersturmbannführer Friedrich Vollheim devrededir ve Vollheim'a bu defa da Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından görevlendirilmiş olan ve bu mesele hakkında hiç de az bilgisi olmayan yetkili SS-Obersturmführer Dr. Willhelm Höttl 'de katılmıştır.

23 Mayıs 1941 – Taşnaksütyun'un Parti Programı

Temmuz 1940'tan Haziran 1941'e kadar Nazi-Ermeni görüşmeleri bu seyirde devam ederken Nazi orduları Balkanlar'ı kasıp kavurmuş 1940 itibarıyla Rus topraklarına saldırı hazırlığı yapan Hitler, Mihver devletleri ile Müttefik devletler arasında "tarafli tarafsızlık" politikası sürdüren Türkiye'yi mihver saflarına çekmeye ve Ruslara karşı operasyonda güneydoğu kanadını sağlama almaya gayret ederken İngiltere ile yazılı ittifak antlaşması olan Türkiye'nin kesin tavrını

23 PA AA, R 100693, s. 8; Bkz. Ek, 1 A, 1 B, 1 C.

24 PA AA, R 100693, s. 9.

25 PA AA, R 100693, s. 8.

26 PA AA, R 100693, s. 8, 9.

kestiremediğinden Türkiye'ye Bulgaristan üzerinden askeri bir saldırıyı da gündemine almıştır.²⁷ Hitler'in Ruslara karşı Barbarossa Harekâtı'ndan birkaç hafta önce Türkiye ile Almanya arasında bir Dostluk antlaşması imzalanması için diplomatik görüşmeler yoğunlaşmıştır.²⁸

Bu gergin siyasi ve askeri atmosferde Taşnaksütyun, 18 Haziran 1941 Türk-Alman Dostluk Antlaşması imzalanmadan üç hafta ve Hitler'in Ruslara saldırısından bir ay önce, Mart, Mayıs, Temmuz ve Eylül 1940' ta dört ayrı oturumla taraflar arasında gerçekleşen görüşmelerden sonra üzerinde uzlaşılan ittifak protokolünün içeriğine ve ruhuna uygun olarak 23 Mayıs 1941'de yeni parti programını yayınlamıştır.

Taşnaksütyun parti programında öncelikle Ermeniler'i Nazi Almanyasıyla ittifaka zorlayan sebepleri açıklamıştır. Buna göre, İngiltere tarafından sözde Versay Barış Antlaşması'nda hakları gaspedilmiş Almanya'nın ve yeni kurtarıcısı Hitler'in kaderi ile Lozan'da hakları sözde gaspedilmiş Ermeniler kaderlerini birleştirmişlerdir. Ermeniler Alman kültürüne yakınlıklarını, hatta Nazi ideolojisi Nasyonsosyalizmi benimsemiş olup revizyonist olduklarını belirtmişlerdir. Türkler'in Ermeniler'in anavatanlarını çiğnedikleri ve kurtuluş savaşında Bolşevikler ve Lozan'dan itibaren de İngiltere tarafından desteklenmiş oldukları için Ermeniler ana düşmanları Türkiye'nin yanısıra Bolşevik Rusya ve İngiltere'yi Nazi Almanyası ile ortak düşman ilan etmişlerdir. Ancak bu programda, Türkiye ile Almanya arasındaki olası dostluk ve düşmanlık ilişkileri dikkate alınmış ve öngörülen hususlara alternatif çözümler de eklenmiştir. Taşnaksütyun'a göre] Ermeni sorununun adil bir şekilde çözümü Türk ve Rus egemenliği altında bulunan bütün Ermeni sınırların bağımsız bir Ermeni İmparatorluğu'nun [kurulmasında] görülmektedir. Ermeni İmparatorluğu'nun kurulmasında ve Ermeni sorununun çözümünde bir sorunla karşılaşılması halinde amaca uygun olan birleşik ve bağımsız Ermenistan Kafkasya halklarından oluşturulacak federasyona dahil edilecektir. Ancak, Alman İmparatorluğu'nun [Ermeni sorununu en çok arzu edilen bir surette çözme imkanına sahip olmaması halinde Alman İmparatorluğu Türk hakimiyeti altında bulunan Batı Ermenistan'ı Sovyet Rusya Ermenistan'ına bağlamak için elinde bulunan bütün imkanları kullanması talep edilmiştir. Alman İmparatorluğu Rusya ile olan dostane ilişkilerini sürdürürse ve bu türden bir ilişkiyi Türkiye ile

27 Franz Halder, Kriegstagebuch, Bd: II, : 1. 7. 1940 – 21. 6. 1941 – Von der geplanten Landung in England bis zum Beginn des Ostfeldzuges, bearbeitet von Andreas Hillgruber, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1963, s. 151; Gnkur. Atase Başkanlığı Arşivi; Kutu: 3, Gömlek: 038, Fihrist: 2.

28 Lothar Kreckler, *Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 1964, s. 161, 162.

de kursa da Taşnaksütyun'un üstlenmiş olduğu görevler yürürlükte kalacaktır. Böyle bir durumda Alman İmparatorluğu bu dostluklarını "Ermeni Sorunu" nun çözümü için kullanacaktır. Ancak bu her zaman Taşnaksütyun'la daha evvel yapılmış sözleşme çerçevesinde gerçekleştirilecektir. Pari programını tamamıyla Hitler Almanyası'nın dış politikası ve savaşın seyrine göre esnek ama kararlı bir şekilde hazırlayan Taşnaksütyun, zikredilen tüm hallerde Ermeni meselesinin çözümü için Alman İmparatorluğu bütün nüfuzunu kullanmak zorunda olduğunu ve Ermenistan dışında yaşayan bütün Ermeni sığınmacıların geri getirilmeleri için etkili bir katkı sunmak zorunda olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Taşnaksütyun sadece Alman İmparatorluğu'nun bilgisi dahilinde, ancak hiçbir surette Taşnaksütyun ile Nazi Almanyası arasında varılan uzlaşmanın ruhuna aykırı olmayacak şekilde, Ermeni savunmasının güçlendirilmesi ve arzu edilen Ermeni propagandasının yayılması için Ermeni yanlısı birlik ve organizasyonlarla Ermeni-Alman ilişkilerini geliştirmek üzere çalışacağını vaat ederken Nazi Almanyası'nın Taşnaksütyun'un bilgisi dahilinde olmak şartıyla, Ermeni halkı ve sorununu ilgilendiren bütün meseleleri araştırma ve çözme sorumluluğunu üstlenmiş olduğunu ilan etmiştir.²⁹

Bu parti programında ayrıca, Nazi-Ermeni ittifakına temel oluşturan Alman-Ermeni ilişkilerine dair tarihsel, kültürel ve hatta ideolojik unsurlara yer verilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Almanya ve Osmanlı Devleti'ne karşı, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya verdikleri askeri hizmeti zikretmeksizin, Almanya'ya duyulan siyasi ve kültürel eğilim ve sempatinin temelinde XIX. YY'ın başından bu yana – daha önceki zamanlara değinmemek için- bu dönemde Ermeniler Alman kültürünü ve medeniyetini kendilerine daha yakın gördüklerinden, çok sayıda öğrenciyi Alman üniversitelerine göndermiştir ki, bu öğrenciler Alman kültürünün taşıyıcısı olarak Ermenistan'a geri dönmüş ve Alman kültürünü Ermeni halk arasında yaymışlardır. Buna delil olarak, Ermeni edebiyatının temelini atan Hatschatur Abovien'in daha 1840'larda Almanya'da okuyan Ermeni gençliğinin öncülük yapmış olması gösterilmiştir. 1890'da kurulmuş olan Ermeni Devrimcileri, Taşnaklar'ın Nasyonaldemokratik Partisi, ya da Taşnaksütyun daha 1923'te eski müttefikleri özellikle İngiltere tarafından Ermeni meselesinde ihanete uğradığı iddia edilmiş ve Lozan Konferansı'ndan sonra Ermeni halkının kendini revizyonist devletler arasında hissetmekte olduğu ve bu dönemden bu yana bu yönde çalıştığı iddia edilmiştir. Yukarıda zikredilen Ermeni faaliyetlerini teyit eder surette, Taşnaksütyun'un öncü organları daha 1934'ten bu yana mevcut antlaşmalara, Ermeni sorununa

adalet adına bir çözüm bulmak için yeniden uyanan Almanya'nın devlet siyasi çevreleriyle bağlantıya geçmiş olduğunu belirtmiştir. Bunun devamında Nazilerle Ermeniler'in ideolojik ortaklığına ve Hitler'e duyulan hayranlık ve Ermenilerce verilen desteğe işaret edilmiştir:

“[...] her ne kadar savaşın sonu bu günlerde birçok kişiyi düşündürse de 1940 yılının başında bu ilişkiler yeniden kurulmuştur. Tam da bu günlerde, Taşnaksütyun aracılığıyla Ermeni halkı kaderini Almanya'nın kaderiyle birleştirmiştir. Taşnaksütyun Almanya'nın Führer'i Adolf Hitler aracılığıyla tek taraflı antlaşmaların, ulusal sorunların adalet adına yok edilmek istenmesini mevcut savaşın en önemli amaçlarından birisi olarak görmektedir. Tek taraflı bu antlaşmalar arasında Lozan'ı, İngilizlerin şerefsiz davranışları yüzünden Ermeni halkının kutsal haklarının çiğnendiği Lozan'ı unutmamak gerekir[...]”.

Ermenilerin gerçek düşmanlarının ise Türkiye ve Türkler olduğu açıkça ifade edilmiştir: “[...] Ermeni halkını fiziksel ve ruhsal olarak, onun ırksal ve kültürel değerlerini yok etmeyi ve aynı zamanda Ermenilerin ana vatan topraklarını ayaklarıyla çiğnemeyi deneyen Türkiye'yi günümüzde tekrar destekleyen İngilizlerin sürekli onursuz ve yalan politikaları yüzünden Ermeni halkının adaleti sağlamak için bütün çabası boşa çıkmıştır. Bu durum Ermeni halkında derin bir antipati ve öfkeye neden olmuştur [...]”³⁰. Ermenistan'ın coğrafi olarak Doğu-Batı arasında bir düğüm noktasında olduğunu savunan Taşnaksütyun, Türkiye'yi ana düşman ilan etmiştir. Ermenilerin Türkiye'den başka Rusya ve İran tarafından Ermenistan'ın mecbur bırakılan ve doğal olmayan yollarla bölünmesi ve doğuştan Ermeni olan nüfusun yok edilmesi denemelerinin Ermenistan için aslında olanaklı olan; ekonomik, siyasi, kültürel ve askeri alanlardaki kazanımlarını engellemiştir. Bu dönemde ortalama 30 milyonluk nüfusuyla Ermenistan'ın güncel nüfus azlığına dikkat çekilen bu programda Ermenilerin yukarıda zikrettiğimiz üstün ırksal özelliklerine atıfta bulunulmuş, Ermenilerin girişimciliğinin, güçlü düşünsel ruhu ve yaratıcılığıyla yukarıya doğru inşa ettiği özellikleriyle bütün kültürel ekonomik alanlarda Yakındoğu'da ve Kafkasya ailesi içinde güçlü bir faktör olabileceği öngörülmüş ve en azından Türk ve Rus Ermenilerini bağımsız milli bir devlet halinde birleştirebileceği, Almanya'nın siyasi ve ekonomik desteğiyle kurulacak bu Ermeni devletinin Almanya'nın da yararına olacak şekilde Türk-Rus baskısına karşı direniş göstermek için muktedir olacağı iddia edilmiştir. Nazilerden bile daha aşırı bir Ermeni milliyetçiliği güden Taşnaksütyun, parti programının

30 PA AA, R 261174, s. 39.

açıklama bölümünde, Ermeniler ve Ermeniler vasıtasıyla Yakındoğu'nun Kafkas halklarının birleştirdikleri güçleriyle, Alman siyasi ve ekonomik nüfuzunun öncüsü olacaklarına derin bir inanca sahip olduğuna vurgu yapmıştır.³¹ Kafkasya'da ve Yakındoğu'da böyle stratejik bir siyasi ve ekonomik teşekkül planları yapan Taşnaksütyun, Almanya'nın Bolşeviklerle mevcut çatışmasını göz önünde bulundurarak programın bir başka açıklama maddesinde "[...] İdeolojik ve sayısız diğer nedenlerden ve özellikle de Ermeni Cumhuriyeti'ni yok etmek için Türkiye ile işbirliği nedeniyle Bolşevik rejime tamamen karşıyız [...]" ifadesine yer vermiştir. Buna rağmen elverişli ve özgür bir Ermenistan'ın teşekkülü gerçekleşmezse, ilk aşamada Bolşevik rejimini sonsuz değil geçici gördüklerinden Türkiye Ermenilerinin Sovyet Ermenileri ile birleşmelerini de kabul edeceklerini alternatif bir çözüm olarak sunmuşlardır. Bu alternatif çözümde de "[...] uzun vadede birleşik bir Ermenistan çok daha uzun ve güçlü (sağlıklı – güvenli) yaşayacak bir durumda olacak aynı zamanda özgürlüğünü daha rahat koruyacağından Sovyet Ruslardan tam bağımsızlığını elde etme olanağını kazanmaya muktedir olacaktır [...]" düşüncesiyle temellendirmişlerdir. Yurtdışında yaşayan 1 milyon Ermeni'nin yurda dönüşlerinin Ermenilik ve Ermenistan'ın yeniden inşası için siyasi, ekonomik ve kültürel hayati bir önem arz ettiğine dikkat çekilmiştir. Yurtdışındaki bu Ermenilerin kurdukları organizasyonları yüzyıllar boyunca iyi propaganda araçlarıyla Avrupa'nın değişik halkları ve Amerikan halkı içinde Ermeni sorununa destek sağlamak için dost çevreler ve organizasyonlar oluşturmuş olduğu hatırlatılmıştır. Bu meyanda Taşnaksütyun'un, Alman İmparatorluğu'nun da onayıyla bu dostlarını da kendi davası için kullanışlı hale getirmeyi arzu ettiği belirtilmiştir.³²

Parti programının açıklama bölümünde son olarak güncel siyasi ve askeri atmosfer ışığında, Hitler Almanyası'nın Türkiye ile barışçıl bir uzlaşmaya varacağını da olasılıklı görüldüğüne vurgu yapılmıştır. Böyle bir durumda "[...]Almanya'nın Türkiye üzerine bu türden bir nüfuz etme imkanına sahip olacağı kanaatindeyiz ve Ermeni sorununu bizim için herhangi avantajlı bir şekilde çözmesi Almanya için kolay olacaktır [...]" ifadesine yer verilmiştir.³³ Bu olasılık gerçeğe dönüşmüş ve 18 Haziran 1941'de Türk-Alman Dostluk Antlaşması imzalanmıştır.³⁴ Bu suretle

31 PA AA, R 261174, s. 39, 40.

32 PA AA, R 261174, s. 40, 41.

33 PA AA, R 261174, s. 40.

34 Max Domarus, *Hitler's Reden und Proklamationen 1932-1945 Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, Vierter Band, Pamminger & Partner, Leonberg, 1973, s. 1724.

güneydoğu kanadını sağlama alan Hitler, bundan dört gün sonra 22 Haziran 1941 sabahı Barbarossa Harekatı ile Bolşevik Ruslar'a savaş açmıştır.³⁵ Türk-Alman Dosluk Antlaşması'nın imzalanması ve ardından Naziler'in Ruslara savaş açması Ermenileri Parti programlarında belirttikleri Kafkas Konfederasyonu planını uygulamak için harekete geçirmiştir. 1915'te Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmanın mimarlarından olan ve bu dönemde Berlin'de faal olan Ermeni ileri gelenlerinden Vaham Papasian'ın öncülüğünde Kafkas Federasyonu Konseyi Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a iş birliği için başvurmuştur. Ermenistan namına Ermeni Al. Khatissian, Azerbaycan namına Türk Adam Alibek, Kuzey Kafkasya namına A. Namitog ve Gürcistan namına A. Tschenkeli'nin ortak imzaladıkları 17 Temmuz 1941 tarihli Fransızca mektupta Kafkas konseyi, Bolşevizm'in sebebiyet verdiği tahammül edilemez çürümeden Kafkas halklarını da kurtarmak için savaş veren Hitler'e sempatilerini, Hitler'in davasının ortak davaları olduğunu dile getirmişlerdir. Hitler'in ve Alman ordularının muvaffakiyeti için dua etmekle birlikte bütün imkanlarını Alman hükümetinin emrine vermeye hazır olduklarını bildirmişlerdir.³⁶

Ermenilerin müttefik olarak değerli oldukları kadar Rus sempatzımanı birer partizan olmaları halinde de son derece tehlikeli olabileceklerini düşünen Alman Dışişleri yetkilileri Kafkas Konfederasyonu gibi Ermeni öncülüğündeki talepleri de değerlendirmeye almışlardır. Bunun nedeni, 20 Ocak 1942 tarihli Alman Dışişleri raporlarına da yansıdığı üzere, Türkiye'nin Almanya safında Ruslara karşı savaşa girmesi halinde, Ermenilere saldırması endişesi ve bu durumda Ermenilerin olası bir Türk-Alman iş birliğine karşı Ruslara meyledebilecekleri riski olmuştur.³⁷

Kafkas Konseyi'nde adı geçen milletlerden Ruslara karşı gönüllü lejyonlar oluşturan Hitler Almanyası'na hizmette, binlerce Ermeni gönüllüden oluşturulan lejyonlar binlerce Rus'un ve Yahudi'nin öldürülmesinde ve Kafkasya'da Alman harekatinin ilerlemesinde aktif rol oynamışlardır.³⁸ Bütün bu hizmetlerinin karşılığında Naziler Ermenilere Karabağ, Nahçıvan ve Ahılkelek'i vererek Bolşevik Ruslar'a karşı bölgenin yerli halkını ayaklandırmak istemişlerdir.³⁹

35 Domarus, *age.*, s. 1737.

36 PA AA, 261174, s. 51, 52; Bkz. Ek 2 A ve Ek 2 B.

37 PA AA, R 29900, s. no yok.

38 Patrik von zur Mühlen, *Zwischen Hakenkreuz und Sowjestern*, Droste Verlag, Düsseldorf, 1971, s. 105, 106.

39 Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliği'nin Serüveni (Taşnaklar'dan Asala'ya Yeni Belgelerle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 321.

Ermeni Nasyonaldsöyalizmi'nin kurucusu olan Garegin Njde ve Nazilerle ittifak görüşmelerini yürüten Dro ve Prof. Artashes Abagyan 15 Aralık 1942'de Nazi İdeoloğu Rosenberg tarafından kurulan "Ermeni Ulusal Konseyi"nin yedi üyesi arasında yer almışlardır. Kırım adasının Nazi ordularınca işgali ve Kafkasya'daki savaşlarda yer almışlardır.⁴⁰ Naziler tarafından oluşturulan Ermeni lejyonlarında Türk vatandaşı olan Ermeniler de yer almış, bunlardan aileleri Almanya'da yaşayanlara Ari ırkından olmayan yabancı muamelesi yerine Kafkas halkı üyesi muamelesiyle ayrıcalık tanınmıştır.⁴¹ 1942 yılından itibaren Ermeni lejyonu ile edinilen tecrübeye ilişkin olarak, İşgal edilmiş Doğu Bölgeleri Bakanlığı'na danışmanlık yapan Alman Türkolog Prof. Dr. von Mende ve Dr. Olzscha'nın 1944'teki ortak çalışması sonucunda, Ermeni lejyonlarının Alman kurumlarını birbirlerine karşı kullanarak yıpratmaya çalıştıkları ve tespit edilmiştir.⁴²

Kendini Nazi Almanyası gibi Nasyonaldsöyalist ve Ari ırkından olduğunu iddia eden ve Nazilerin saflarında Bolşevik Rusya'ya karşı savaşan Taşnaksütyun'a bağlı Ermeni çeteleri, 1944-1945 arası dönemde Hitler Almanyası'nın savaşı kaybedeceğini anlayınca yine taraf değiştirmişlerdir. Birer birer katlettikleri Ruslar gibi "Komünist" cemiyetler kurmuşlar, bu defa da Nazi değil de komünist olduklarını iddia etmişler ve Nazilere üstün gelen Rusların merhametine sığınmışlardır. Savaş sonrasında Sovyet mahkemesince hapis cezasına çarptırılan Njde, hapis hayatından sonra 1947'de bu defa da Türkiye'nin Sovyetlerle olan olumsuz ilişkilerinden yararlanarak "Yurtdışında Yaşayan Ermenilerin Askeri Siyasi Örgütü" nü kurmayı ve Ermenistan'ın anavatanı olduğunu iddia ettiği Türkiye'nin doğu topraklarını Sovyet Ermenistan'ına dolayısıyla Sovyetler Birliği'ne bağlanmasını önermiştir.⁴³

Sonuç

"Büyük Ermenistan" emelini gerçekleştirmek üzere Ermeniler, I. Dünya Savaşı döneminde emperyalist devletlerle askeri ve siyasi ittifak kurdukları gibi, II. Dünya Savaşı'nı da fırsata dönüştürmeye çalışmışlar, faşist-emperyalist Hitler Almanyası'nın güçlenişini ve revizyonist politikalarını fırsata dönüştürmeye çalışmışlardır. Ana düşman olarak gördükleri Türklere karşı Taşnaksütyun öncülüğündeki Ermeniler, Nasyonaldsöyalist Alman ırkçılığını aratmayan ırkçı

40 Ataöv, *age.*, s. 9, 10.

41 BArch, NS 31/38, s. 19, 23, 24.

42 BArch, NS 31/38, s. 8, 9, 11.

43 Mehdiyev, *agm.*, s. 15.

politikalar benimsemişlerdir. “Büyük Ermenistan” idealine ulaşmak üzere Anadolu’nun Ermenilerin anavatanı olduğunu ispatlayabilmek için Hint-Germen dil grubuna mensup en eski Anadolu halklarından bazen Frigler, bazen Urartular bazen de Mezopotamya halklarından Asurlularla dil ve kültür akrabalığı kurmaya çalışmışlardır. Bu çaba, Nazi ideologları tarafından da desteklenmiş, Ermenilerin antropolojik özelliklerinin Bayyera ve Tirol bölgesindeki Almanlara benzedikleri iddia edilmiştir.

1890 – 1918 döneminde olduğu gibi Türkiye’ye karşı ırkçı ideolojileriyle her türlü isyan hareketini örgütleme ve terör eylemini emperyalist devletlerin 3. Kolu olarak gerçekleştiren Ermeniler, Hitler Almanyası’nın Türkiye’ye saldırmasını ümit etmişlerdir. Bu yolda, Nazilerin himayesinde, ayrılıkçı Kürt gruplara bağımsız bir devlet vadederek Nazi güdümlü “Büyük Ermenistan”ın kurulması için kendileriyle birlikte Kürt, Yezidi ve Asuri grupları ayaklandırmayı planlamışlardır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere, Türk devlet büyüklerine suikastlar de bu planın en önemli parçası olmuş, Ermeniler Türkiye ile Hitler Almanyası’nı bir çatışma ortamına sokarak bundan nemalanmaya çalışmışlardır. Ayrıca, Ermenilerin bu suikast planları, 1890’larda hortlayan ve 1915’te ayyuka çıkan ve Cumhuriyet döneminde de Türk diplomatları hedef alan Ermeni Terörü’nü belgeleriyle bir kez daha gözler önüne sermektedir.

II. Dünya Savaşı’nın seyrinde Bolşevik Ruslara karşı savaşan Almanya ile Türkiye’nin bir çatışmaya girmeyişi, Ermenilerin bu defa da sınır tanımayarak eski müttefikleri Ruslara karşı Nazi Almanyası saflarında savaşmaya zorlamıştır. Ermeniler alternatif çözüm olarak Kafkasya’da Nazi Almayası himayesinde ve Ermenistan öncülüğünde bir Konfederasyon kurarak “Büyük Ermenistan” hayali yolunda yeni bir adım atmışlarsa da hem Ruslar ile hem de Naziler ile iş birliklerinde ihanet geleneklerini terk etmemişlerdir. İngiltere ile aynı safta savaşan Bolşevik Rusların Nazi Almanyası’nı 1945’te mağlup etmeleri, her dönemde faşist–emperyalist Batılı devletlerin hizmetkarlığını yapan Ermeniler bir kez daha hüsrana uğramışlardır. Ermenilerin Nazi Almanyası ile ittifakı ve askeri eylemleri, Ermenilerin I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne ihanetlerini bir kez daha teyid eder niteliktedir.

Kaynaklar

Alman Arşiv Kaynakları

BArch, NS 31/38

BArch R 58/1083

PA AA, R 261174

PA AA, R 29900

PA AA, R 100693

PA AA, R 105171

T. C Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi

Gnkur. Atase Başkanlığı Arşivi; Kutu: 3, Gömlek: 038, Fihrist: 2

Gazeteler

Illustrierter Beobachter, 24 Mayıs 1930

Heirenik-Weekly 10 Mayıs 1935,

Heirenik-Weekly 9 Ağustos 1935

Heirenik-Weekly 19 Ağustos 1936

Heirenik-Weekly 20 Ağustos 1936

Heirenik Weekly, 17 Eylül 1936

Heirenik Weekly, 25 Eylül 1936

İstiklal, 15 Mayıs 1934

Basılı Kaynaklar

Burak, Durdu Mehmet, “Lozan’da Ermeni Meselesi Tartışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXI, Sayı 62, Ankara, (Temmuz) 2005.

Halder, Franz, *Kriegstagebuch*, Bd: II.; 1. 7. 1940 – 21. 6. 1941 – Von der geplanten Landung in England bis zum Beginn des Ostfeldzuges, bearbeitet von Andreas Hillgruber, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1963.

Friedrich Murad, Ararat und Masis, *Studien zur Armenischen Altertumskunde*, Carl Winter’s Universitaetsbuchhandlung, Heidelberg, 1901.

Mehdiyev, Gaffar Çakmaklı, “Ermeni Mono Etnik Milliyetçiliğinin Doğurduğu Öğretiler: Andranikizm ve Tseğakronizm”, *Yeni Türkiye*, 60, 2014.

Koutscherian, Gerayer, “*Der Siedlungsraum der Armenier Unter dem Einfluss des Historisch-Politischen Ereignisse Seit Dem Berliner Kongress 1878: Eine Politisch-Geographische Analyse und Dokumentation*”, Band 43, Dietrich Reimer Verlag Berlin, Berlin, 1989.

Hans Ulrich Thamer, *Nationalsozialismus I-Von den Anfaengen bis zur Festigung der Macht, Informationen zur politischen Bildung 251*, Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn, 2003.

Krecker, Lothar, *Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, 1964.

Max Domarus, *Hitler's Reden und Proklamationen 1932-1945 Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, Vierter Band, Pamminger & Partner, Leonberg, 1973.

Perinçek, Mehmet, “İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi-Taşnak İş birliği”, *Turkish Journal of TESAM Academy*, January 2015, 2 (1).

Perinçek, Mehmet, *Ermeni Milliyetçiliği'nin Serüveni (Taşnaklar'dan Asala'ya Yeni Belgelerle)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

Patrik von zur Mühlen, *Zwischen Hakenkreuz und Sowjestern*, Droste Verlag, Düsseldorf, 1971.

Ihrig, Stefan, *Naziler ve Atatürk*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

Ataöv, Türkkaya, *Hitler und Die “Armenische Frage”*, Sistem Ofset, Ankara, 1986.

Ekler

- 6 -

Deutschen Reichs besonders deutlich in Erscheinung treten. Infolgedessen ist Brinckmann vonseiten des Auswärtigen Amtes inzwischen jede weitere politische Betätigung untersagt worden.

- 4.) Bereits seit geraumer Zeit werden zwischen Beauftragten des Reichsführers SS und Vertretern der armenischen Nationalen Freipartei Daschnakutium enge politische Fäden gesponnen, die dazu geführt haben, dass bereits am 27. Mai 1940 in Bukarest zwischen dem SS-Obersturmbannführer Vollheim, dem SS-Hauptsturmführer von Bohlswing einerseits und den Armeniern General Kanajan, genannt Dro, und Dr. Araratian andererseits über einen regelrechten Vertrag verhandelt wurde. Dieser Vertrag bestimmte u.a., dass die Partei Daschnakutium alle Massnahmen zu treffen verpflichtet sei, um

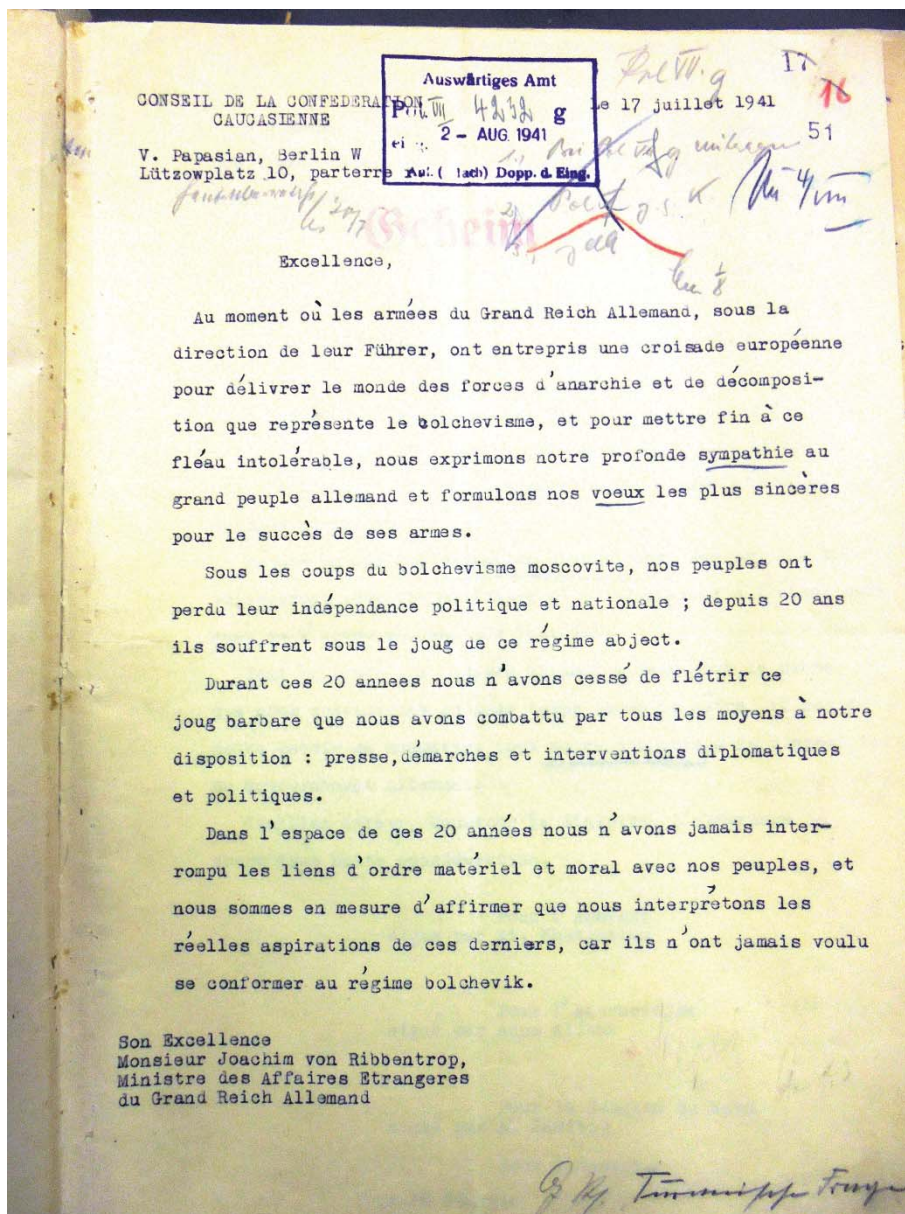
" a) alle politischen Streitfragen von heute zwischen den Arabern und Kurden aus der Welt zu schaffen,

b) die Kurden zum Einsatz gegen die Türkei und andere Feinde des Reichs zu einem vom Reich zu bestimmenden Zeitpunkt vorzubereiten und

c) falls Syrien vom Reich oder seinen Verbündeten besetzt wird, die armenischen militärischen Kräfte zur Führung und Unterstützung des kurdischen Einsatzes gegen

K208819

217376

1991 Sonrası Türkiye-Ermenistan Sınır Kapıları Sorunu -İktisadi Değerlendirme-

Kerem Karabulut*

Giriş

Türkiye ile Ermenistan arasında tarihin belli dönemlerindeki sıkı bağliğına rağmen, süreç içerisinde yaşanan gelişmelere bağli olarak düşmanlık derecesinde bir ilişki kopukluğu yaşanmıştır. 1915'te savaş koşullarında yaşanan karşılıklı çatışmalardan sonra ilişkiler bozulmuş ve bir daha düzeltilememiştir. 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla birlikte, bu ülkeye komşu Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırında oluşan bağımsız devletlerden birisi de Ermenistan olmuştur. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla tekrar sosyo-ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi olanağı doğmasına rağmen, Ermenistan'ın toprak ve tazminat talebi, soykırım iddiası ve Azerbaycan topraklarını işgal etmesi gibi gelişmeler bu fırsatı vermemiştir. Bu doğrultuda, sınır kapıları açılmamış ve ticari ilişkiler gelişmemiştir.

Ermenistan-Türkiye ilişkileri hem tarihteki olaylardan dolayı hem de Azerbaycan'la bağlantılı olarak gelişmemiştir. Bunun sonucunda, Ermenistan sınır kapısı açılmamış ve Türkiye-Ermenistan ticareti gerçekleşmemiştir. 29.800 kilometrekarelik bir alana sahip olan Ermenistan'ın Dünya Bankası verilerine göre, yaklaşık 3 milyonluk bir nüfusu bulunmaktadır. Ancak, yine dünya bankası verilerine göre, bu ülkenin nüfusu dışarıya göç nedeniyle sürekli azalmaktadır.

Ermenistan'la ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi Türkiye'den çok Ermenistan için önem arz etmektedir. Çünkü Türkiye Ermenistan için adeta bir dünyaya açılma yolu konumundadır. Oysa Türkiye için Ermenistan pazarı dikkate alınmayacak kadar küçük bir pazardır. Yaşanan gelişmeler göstermektedir ki yakın gelecekte iki ülkenin sosyo-ekonomik ilişkilerinin gelişmesi olanaklı gözükmemektedir. Çünkü, Ermenistan hem Azerbaycan'ın topraklarının %20'sinin işgal altında tutmaktadır hem de Türkiye'den toprak talebi, soykırım iddiası ve tazminat gibi talepleri bulunmaktadır. Buna rağmen, Türkiye özellikle dış baskılara

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, kerem@atauni.edu.tr Erzurum/TÜRKİYE; Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, kkarabulut@agri.edu.tr ORCID:0000-0002-3159-3289

boyun eğerek kapıları açarsa; 1- Azerbaycan Türkiye ile olan ilişkilerini hemen kesebilir. 2- Azerbaycan-Rusya işbirliği dönemi başlayacaktır ki bu ne ABD'nin ne Türkiye'nin ne de AB'nin istediği bir şey olur. 3- Ermenistan sınır kapılarının açılmasıyla Türkiye'nin elde edeceği kazanımlar, kaybedeceklerinden çok az olacaktır. 4- Sorunlar halledilmeden kapıların açılması, Ermenistan'ın yanlış politikalarında ısrar etmesi için cesaretlenmesine sebep olacaktır. Çünkü, Türkiye'nin şimdiye kadar uygulanan politikalara boğun eğdiği bundan sonra da kapıları kapatmayı göze alamayacağı gibi bir kamı oluşturabilecektir. Bu genel bakış açısıyla ele alınan çalışmada, Türkiye-Ermenistan sınır kapıları ekonomik açıdan değerlendirilmektedir.

Ermenistan'ın Genel Ekonomik Görünümü

Eski Sovyet merkezi planlama sistemi içerisindeki Ermenistan, ham madde ve enerji karşılığında, makine araçları, tekstil ürünleri ve diğer mamul malları diğer Sovyet devletlerine tedarik eden yapıya sahipti. Ancak SSCB dağıldıktan sonra, Ermenistan büyük tarım sanayi komplekslerinden uzaklaşarak küçük ölçekli tarıma yönelmiştir. Ermenistan'ın sadece iki açık ticaret yapabileceği sınır kapısı bulunmaktadır. Bunlar; İran ve Gürcistan sınır kapılarıdır.- Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik asılsız iddiaları ve Dağlık Karabağ bölgesini işgali Azerbaycan ve Türkiye ile olan sınır kapılarının kapatılmasına sebep olmuştur.

Ermenistan 2003 yılının Ocak ayında Dünya Ticaret Örgütü'ne katılmıştır. Hükümet son yıllarda vergi ve gümrük idaresinde bazı düzenlemeler yapmasına rağmen, yolsuzlukla mücadele tedbirleri büyük ölçüde başarısız olmuştur. Bu ülkenin ekonomik büyümesini artırmak ve ekonomik rekabet gücünü ve istihdam olanaklarını iyileştirebilmesi için Türkiye ve Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurması, ekonomik reformlar gerçekleştirmesi ve hukukun üstünlüğünü güçlendirmesi gerekmektedir.

Ermenistan'ın mevcut yanlış politikaları ve coğrafi izolasyonu, yaygın tekel varlığı, döviz piyasasındaki oynaklık gibi yaşadığı zorluklar bu ülkeyi Rusya gibi ülkelerin ekonomik baskısına karşı savunmasız hale getirmiştir., Özellikle enerji sektöründe Rusya'nın kontrolünde veya yönetiminde olduğu için bu ülkeye bağımlılığı devam etmektedir. GSYH'nın yaklaşık %12-14'ü Rusya'da çalışan Ermenilerden gelen dövizlerden oluşmaktadır. Ermenistan Ocak 2015'te Rusya'nın liderliğindeki Avrasya Ekonomik Birliği'ne katılmasına rağmen, AB ile de yakın ilişkiler kurmaya devam etmiş ve Kasım 2017'de AB ile Kapsamlı ve Geliştirilmiş Ortaklık Anlaşması imzalamıştır. Ermenistan'ın borçlarının miktarı GSYH'na yakındır. Yaklaşık 11 milyar dolar GSMH'ya sahip olan Ermenistan'daki işsizlik oranı

%19 ve açlık sınırının altında yaşayan nüfus oranı ise %32 civarındadır¹. 2000’li yılların başlarında da Ermenistan halkının yaklaşık %50’si açlık sınırının altında yaşamaktaydı. Bağımsızlığını kazanmasından günümüze kadar bu ülkenin halkı geçimini, diğer ülkelerde yaşayan akrabaları ile çeşitli diaspora ve uluslararası hükümet dışı örgütlerin (NGO) gönderdiği yardımlarla sürdürmektedir². Ülkenin iktisadi olarak makro görünümünü gösteren veriler tablo 1’deki gibidir.

Tablo 1: Ermenistan’ın Ekonomik Göstergeleri (2017)

GÖSTERGELER	DEĞER
GSYH (milyon \$)	11
GSYH Reel Büyüme Hızı (%)	3,5
KBGSYH \$ (Satınalma gücü paritesine göre, Normali yaklaşık 3000\$’dır)	9100
GSYH’da Sektör Payları (%):	
Tarım:	17,7
Sanayi:	27,8
Hizmetler:	54,5
İşsizlik Oranı (%)	18,9
Fakirlik Sınırının Altındaki Nüfus Oranı (2013) (%)	32
Hanehalkı Geliri ya da Tüketimdeki En Yüksek ve En Düşük Paylar (2014)	
En Düşük % 10:	3,5
En Yüksek % 10:	25,7
Bütçe (Milyon \$):	
Gelirler:	2.536
Giderler	2.910
Enflasyon Oranı (%)	1,9
Cari İşlemler Dengesi (Milyon \$)	-398
İhracat (Milyon \$)	2.233
İthalat (Milyon \$)	3.361
Dış Borç (Milyon \$)	9.170
Döviz Kuru (1 ABD Doları=)	487.9 AMD (Drams)
Nüfus	3.045.191
Coğrafya	29.743 km ²

Kaynak: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html> (Giriş: 31.05.2018)

1 <https://www.cia.gov...>

2 Muhammet Örtlek, Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Ermenistan İlişkileri, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C V, Yıl 20, S. 64, Eylül-Aralık 2014, s. 3782.

Tabloya göre, Ermenistan ekonomisine ait temel veriler bu ülkenin iktisadi geriliğini ve önemsizliğini ortaya koymaktadır. Tablonun oluşturulduğu kaynaktaki bir diğer bilgi de Ermenistan ekonomisinin mevcut göstergelere göre, dünya ülkeleri içerisindeki sırası genellikle 110 ile 160 arasında değişmektedir. Oysa Türkiye ekonomisi büyüklük açısından dünyanın 17. büyük ekonomisidir. Bu bağlamda, Türkiye ekonomisi için Ermenistan ile ticaretin kayda değer bir öneminin olmadığı söylenebilir. Bu genel bilgilerden sonra aşağıda tablo 2’de ise Ermenistan’ın ticari partnerlerine bakılabilir.

Sınır Kapıları Sorunun Genel Analizi

Bilindiği gibi, Türk-Ermeni ilişkilerinde Azerbaycan’la da bağlantılı olarak sorunlar yaşanmaktadır. Sınır kapısına yönelik her olumsuz bakışın temel sebebi de bu sorunlardır. Bu sorunların çözülmesi durumunda, tarihte uzun yıllar Türklerle birlikte yaşamış ve Türkiye’nin sınır komşusu olan bu ülkenin öncelikle kendisinin büyük menfaatleri vardır.

Hiçbir denize bağlantısı olmayan Ermenistan’ın hem ekonomik hem de politik istikrarı için Türkiye ile iyi ilişkiler içinde olması önem arz etmektedir. Ermenistan’ın Türkiye ile iyi ilişkiler kuramamasının ve sınır kapılarının kapalı olmasının temel üç sebebi vardır³:

- Hiçbir hakkı olmamasına rağmen, Türkiye’den toprak talebinde bulunması,
- Asılsız soykırım iddialarının sürekli gündeme getirilmesi ve
- Karabağ sorununun çözümünde uzlaşmaz bir çizgi izlemesi.

İşte Ermenilerin bu üç yanlış politikası Türkiye ve Azerbaycan ile normal diplomatik ilişkiler kurmasına engel olmuştur ve bu yüzden de sınır kapıları kapalı tutulmaktadır.

Aslında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yaşanan sorunların kaynağının bugün Ermenistan’da oturan Ermenilerin olmadığı, asıl kaynağın tarihi süreç içerisinde ABD’ye ve diğer gelişmiş ülkelere yerleşen ve bu ülkelerde etkin hale gelen Ermeni diasporasıdır denilebilir. Konuyla ilgili birçok araştırma yapan Şenol Kantarcı’nın bu konudaki tespiti aynen şöyledir: “Bugün Fransa’nın (sözde) soykırımı kabul etmesi, yarın diğer Avrupa ülkelerinin haçlı zihniyetiyle gündemlerine

3 Şenol Kantarcı- Kamer Kasım- İbrahim Kaya- Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, SAEMK (Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi) ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2002, s.120.

getirecekleri karar tasarısını ABD'nin henüz kabul etmemesinin altında, şimdilik bölgedeki çıkarlarının yattığının, unutulmaması gereken bir gerçek olduğu kabul edilmelidir. Planlı bir şekilde Kongresi'nde sürüncemede bırakması da, "bölgede güçlenmesi istenmeyen Türkiye'ye karşı yapılması düşünülen yaptırımlarda kullanılacak bir koz olarak" tutulması olarak değerlendirilmelidir"⁴. Bu nedenle, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesini ya da sınır kapılarının açılması incelenir ve değerlendirilirken, işin ekonomik boyutunun dışında mutlaka uluslararası siyasi boyut ve çıkarlarında hesaba katılması gerekmektedir. Aksi takdirde, yanlış sonuçlara gitmek çok muhtemeldir. Bütün bunlar, dışarıya da bağlı olarak Ermenistan'ın Türkiye'ye ve Azerbaycan'a karşı üstte de belirtilen yanlış politikalar uyguladığını göstermektedir. Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesi için de Ermenistan'ın bu politikaları terk etmesi ve normal komşuluk ilişkilerine dönmesi gerekir. Aksi takdirde, çözüm zorlaşır.

Türkiye'de, Ermenistan ile ilişkilerin analizi çalışmalarının 1970'li yıllardan sonra yoğunlaştığı görülmektedir. Tarihi olaylara bağlı olarak yapılan bu değerlendirmelerde Türkiye'nin geç kaldığı ve yaşanan olaylardaki haklılığını dünya kamuoyuna tam anlatamadığı anlaşılmaktadır. Oysa Ermenistan diasporası bu çalışmalarını 1920'li yıllardan bu yana yapmış ve Türkiye'ye yönelik takındığı politikalarla dünya kamuoyunun dikkatini sürekli kendisine çekerek bir nevi varlığını buna bağlamıştır. 1991 yılında SSCB dağılınca, bu politikasına daha da hız vermiştir. Çünkü hem ekonomik hem de coğrafi açıdan son derece muhtaç bir konumda olmuştur. Bu durumdan kurtulmanın ya da yaşamanın yolu ise dış desteğe bağlı olmuş, bunun için de kullanılabilecek en etkin politika ise Türkiye üzerinden yapılmaya çalışılmıştır.

Türkiye'de Sınır Kapılarının Açılmasını İsteyenler ve İstemeyenlerin Temel Gerekçeleri

Ermenistan ile sınır komşusu olan Kars ve Iğdır illerinde ticaret meşgul olan esnaflarla yapılan bir saha araştırmasından elde edilen temel verilere göre⁵, sınır kapılarının açılmasını isteyenlerin temel düşünceleri aşağıdaki gibi özetlenebilir.

- Ticaretle diğer ilişkiler ayrı tutulmalıdır.

4 Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, Aktüel Yayınları, İstanbul 2004, s.361.

5 Kerem Karabulut ve diğerleri, *Türkiye-Ermenistan Sınır Kapıları Sorunsalı- Ekonomik Analiz-*, Nobel Yayınları, Ankara 2011, s. 26-28.

- Bizim satmadığımız malları İran ve Gürcistan gibi ülkeler bizden alıp satarak kâr elde etmektedirler.
- Bu kapı açılırsa Türkiye büyük kazanç elde edecektir.

Görüldüğü gibi Ermenistan kapısının açılmasını isteyenlerin temel gerekçelerinin ekonomik olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, uzun dönemli bir perspektifle bakıldığında ve tarihi olaylar da dikkate alındığında, konunun ekonomik gerekçelerinin dışında da sebepleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, Ermenistan sınır kapısının açılmasını istemeyenlerin temel gerekçeleri yol gösterici niteliktedir. Ermenistan Sınır kapısının açılmasını istemeyenler ise temelde şu düşünceleri ön plana çıkarmaktadırlar.

- Türkiye'nin Ermenistan sınır kapısını açarsa Azerbaycan'ı kaybeder.
- Ermenilerin Türkiye'ye ve Azerbaycan'a karşı yürüttükleri yanlış politikalar devam etmektedir.
- Türkiye için Ermenistan pazarı dikkate alınacak büyüklükte bir Pazar değildir.

Görüldüğü gibi, ortaya çıkan sonuçlara göre, Ermenistan sınır kapısının açılmasını istemeyenlerin gerekçeleri, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı uyguladığı üstte belirtilen yanlış politikalar ve Türkiye'nin de bunlardan vazgeçmesi gerektiğini sürekli bu ülkeye ilettiği, Azerbaycan toprağını işgal etme, Türkiye'den toprak talep etme gibi konularla ilgilidir. Yine, sınırın açılmasını istemeyenlerin önemli vurgularından birisi, Ermenistan'ın ekonomik önemsizliğidir. Diğer bir anlatımla, bu gruptaki cevaplayıcılar açısından, ekonomik gerekçeler dışındaki sebepler ön plana çıkmaktadır denilebilir.

Türkiye'de özellikle Kars ve Iğdır gibi sınır illerinde Türkiye'nin Azerbaycan'dan bağımsız olarak sınır kapılarını açmasını ve Ermenistan ile ilişki kurulmasını isteyenlerin temel gerekçeleri ekonomiktir ve Türkiye'nin ve bölgenin kazançlı çıkacağını savunmaktadırlar. Bu grubun temel yanlışlarını aşağıda üç maddeyle özetlemek mümkündür.

- 1991 sonrası dönemde Nahcivan ile yaşanan sınır ticaretinde önemli kazanımlar elde edildi. Bu durumun, Ermenistan sınır kapısının açılmasında da yaşanacağı düşünülmüş olabilir. Oysa, 2002'den beri sınır ticareti kaldırılmıştır. Ayrıca, Nahcivan ile olan ticarete petrol varken, Ermenistan ile olması istenen ticarete buda yoktur.
- Sınır kapısının açılması yönündeki istekliliği artırma yönündeki çalışma ve propagandaların da etkili olduğu söylenebilir. Çünkü; Türkiye'nin devlet

politikasının aksine bazı kişi ve kuruluşların rant elde etme ya da bilinçsizce sınır kapılarının açılması yönünde lobi çalışmaları yaptığı bilinmektedir.

- Tarih, siyaset ve bölgesel gelişmelerden haberdar olmamanın sonucu da olabilir. Yani düz ekonomik bakışın bir sonucu olabilir.

Ermenistan'ın Ticari Partnerleri

Türkiye ile Ermenistan ticaretini etkili değerlendirebilmek için Ermenistan'ın başlıca ticari partnerlerinin kimler olduğunu ve bu partnerlerin Ermenistan dış ticaretindeki tuttuğu payları bilmekte yarar vardır. Böylece iyimser bir değerlendirmeye Türkiye'nin ticaret potansiyelini ve kayıplarını tahmin etmek kolaylaşacaktır. Bu amaçla hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 2: Ermenistan'ın Ticaret Partnerlerinin Dağılımı (2003 ve 2016).

ÜLKELER	2003		2016	
	İhracat (%)	İthalat (%)	İhracat (%)	İthalat (%)
Belçika	18,5	12,1	-	-
İngiltere	17,0	-	-	-
İsrail	13,0	9,3	-	-
Rusya	11,6	14,2	21,0	30,7
İran	8,0	9,2	4,2	5,1
Irak	-	-	7,8	-
Çin	-	-	5,7	11,0
ABD	6,3	9,9	-	-
Almanya	5,1	7,0	7,9	5,0
İtalya	-	4,9	-	-
Bulgaristan	-	-	8,7	-
Hollanda	-	-	-	-
Kanada	-	-	7,9	-
Gürcistan	-	-	8,1	-
İsviçre	-	-	4,2	-
Türkiye	-	-	-	5,0
Diğerleri	20,5	33,4	25,5	43,2
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html> (Giriş: 31.05.2018)

Tabloya göre, 2003 ile 2016 arasında Ermenistan'ın ticari partnerlerinde ciddi değişim yaşanmıştır. Örneğin yapılan ihracatta 2003 yılında Belçika birinci sıradayken, 2016 yılında Rusya birinci sıraya çıkmıştır. Yapılan ithalatta ise Rusya hem 2003 hem de 2016 yılında birinci sıradadır. Yine 2016 yılında yapılan ithalatta Rusya, Almanya ve İran dışında diğer ülkelerin tamamı değişmiştir. Bu durum, Ermenistan'da bir eksen kayması olduğu ve bu kaymanın daha çok yakın ülkelere ve doğuya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda temel etkileyici ülkenin ise Rusya olduğu düşünülebilir.

Türkiye Ermenistan Sınır Kapılarının Açılması Durumundaki Kazanç ve Kayıplar

Tablo 2'deki ticari partnerlik oranlarına göre sınır kapılarının açılması durumunda Türkiye'nin ne kadarlık bir ticari potansiyeli ve karı olabileceğini hesaplamak mümkündür: Tablo 1'deki 2017 yılı verilerine göre, Ermenistan'ın ihracatı 2 milyar 233 milyon dolar, ithalatı ise 3 milyar 361 milyon dolardır. Buna göre şöyle bir düşünce geliştirilebilir. Varsayalım ki Türkiye sınır kapılarını açtı. Ermenistan Türkiye'den ne kadar ithalat ve ne kadar Türkiye'ye ihracat yapacaktır? Bunun için alınabilecek en iyi örnek İran'dır. Çünkü İran Türkiye'den 1-2 milyonluk nüfus fazlalığına sahip bir ülke ve coğrafyası Türkiye'nin iki katından biraz daha büyük bir ülkedir. Yine Türkiye gibi Ermenistan'ın sınır komşusu ve siyasi ilişkileri en iyi olan ülkelerden biridir. Bu bakışla Ermenistan'ın Türkiye ile olacak ihracat ve ithalat oranlarını İran'ınki ile aynı oranlar olarak alalım. Yani Ermenistan toplam ihracatının % 4,2'sini ve toplam ithalatının da % 5,1'ini Türkiye'den yapıyor olsun. Buna göre şu hesaplamayı yapalım: Ermenistan'ın Türkiye'ye toplam ihracatı: $2.233.000.000 \$ \times \%4,2 = 93.786.000 \$$ olacaktır. Ermenistan'ın Türkiye'den toplam ithalatı ise: $3.361.000.000 \$ \times \%5,1 = 171.411.000 \$$ olacaktır. Demek ki en iyimser bakışla sınır kapıları açılırsa ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri düzelse bu ülke ile Türkiye'nin toplam ticaret hacmi 2017 yılı verileri ile yaklaşık 265 milyon dolar olacaktır. Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin 2017 sonu itibarıyla yaklaşık 400 milyar dolar olacağı varsayıldığında bu rakamın ne kadar küçük kaldığı kolay anlaşılabilecektir. Ayrıca, Türkiye'nin kazancı; yaklaşık 171 milyon dolarlık yapacağı ihracattan %30 net kazanç hesabıyla (ticarete ortalama kar oranı % 25-30'dur) toplam 51 milyon dolar olur. Türkiye'nin bu ülkeden yapacağı ithalat da hesaba katıldığında aslında Türkiye'nin, dikkate alınabilecek anlamlı bir kazancının olmayacağı ortaya çıkmaktadır.

Üstte yapılan değerlendirmedeki Türkiye ile Ermenistan dış ticaret kazancına

karşılık, kapıların açılması durumunda, şu hususlarında dikkate alınması önem arz etmektedir⁶.

- Azerbaycan ile ilişkiler zarar görür. Bunu hem Türkiye hem de Azerbaycan istemez.
- Azerbaycan farklı arayışlar içine girer, bu ne ABD'nin ne AB'nin ne de Türkiye'nin istediği bir şey olur.
- Türkiye bölgedeki geleceğini kaybeder.
- Ermenistan'ın isteklerine boyun eğmek zorun da kalır.
- Türkiye'nin şimdiye kadar uygulanan politikalara boğun eğdiği bundan sonra da kapıları kapatmayı göze alamayacağı gibi bir kanı oluşur.
- Kendi içindeki istikrarsızlıkların artmasına sebep olabilir.
- Diğer Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri nezdinde itibar kaybeder ve bunun ekonomik değeri, milyarlarca dolar olur.
- En basit hesapla, 171 milyon dolarlık Ermenistan'a yapılacak ihracat uğruna 2017 yılı verilerine göre (<https://www.ekonomi.gov.tr...>) yaklaşık 1,273 milyar dolarlık Azerbaycan'a yapılan ihracattan olunulur ki bu sadece görünen basit ekonomik kayıp olur. Çünkü, Türkiye'nin Ermenistan sorununda Azerbaycan'sız bir çözümü hedeflemesi, Azerbaycan ile ilişkilerin tamiri zor bir şekilde bozulması sonucu doğuracağı, yapılan saha araştırmalarında ve yüz yüze görüşmelerde net bir şekilde anlaşılmaktadır.
- Yapılan çalışmalara göre, Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılması, Ermenistan'a %37'lik bir ulaştırma maliyeti düşüşü sağlamaktadır⁷. Bu durum, Ermenistan'ın hiçbir ön koşul belirtmeden Türkiye ve Azerbaycan'a karşı yürüttüğü yanlış politikalardan vazgeçmesini gerektirmektedir. Ermenistan bunu gerçekleştirmedikçe bu ülkeye olumlu yaklaşmak Türkiye'nin zararına olacaktır.
- Nihayetinde Ermenistan sıkışmış bir dış politika kısılcı ile karşı karşıyadır.

6 Kerem Karabulut, "Türkiye-Ermenistan Sınır Kapılarını Açmak veya Açmamak", *Siyasi Ve Ekonomik Bir Değerlendirme Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C V, Yıl 20, Sayı 64, Eylül-Aralık 2014, s. 3821-3831.

7 Ersan Bocutoğlu, "Geniş Karadeniz Havzasında Bir Bölgesel İşbirliği Modeli Olarak KEİB'in Değerlendirilmesi ve Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısının Ekonomik Analizi", *Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C V, Yıl 20, Sayı 64, Eylül-Aralık 2014, s. 3818.

Ermenistan yönetimi öncelikle bu durumu aşmanın yollarını arayarak bu ülkeyi geleceğe taşımanın yollarını aramalıdır⁸. Bu yönden de Türkiye ve Azerbaycan'a muhtaçtır.

Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan Sınır Kapıları Sorununa Yaklaşımları Nasıl Olmalıdır?

Türkiye Ermenistan sınır kapılarını açmamalıdır. Çünkü, sınır kapıları, siyasi, tarihi, Karabağ sorunu ve ekonomik nedenlere bağlı olarak kapatılmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle, bu sorunlar çözülmeden kapıları açmak hem Türkiye'ye hem de Azerbaycan'a zarar verecek niteliktedir. Ayrıca, Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik asılsız iddiaları ve Azerbaycan topraklarını işgali devam etmektedir.

Türkiye ve Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasi işbirliğini mevcut durumun çok daha ilerisine taşıması bölgesel barışa ve Ermenistan ile yaşanan sorunların çözümüne katkı yapacak niteliktedir. Çünkü, Ermenistan coğrafi konum ve ekonomik özellikler itibarıyla Türkiye'ye muhtaç konumdadır. Ayrıca, Ermenistan pazarı Türkiye için çok önemsiz bir pazardır. Türkiye-Ermenistan dış ticaret hacmi iyimser bakışla 200 milyon dolardır. Bu rakam Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin %0,05'i kadardır. Türkiye ve Azerbaycan'ın işbirliklerini bozacak yanlış bir adım her iki ülke için de telafisi zor olan olumsuz sonuçlar doğurabilecektir. Bu nedenle, Ermenistan sorunu konusunda;

- Mevcut koşullarda Türkiye sınır kapılarını açmamalıdır.
- Ermenistan'ın asılsız iddialarından vazgeçmesi ve Azerbaycan topraklarını terk etmesi koşuluyla sınır kapılarının açılacağı hem Türkiye hem de Azerbaycan tarafından vurgulanmalıdır.
- Sınır kapısının kapalı olması, diğer sorunların çözümüne hizmet eder. Eğer kapı açılırsa, diğer sorunlar (tarihi, siyasi...) ve Karabağ sorunu çözülemez. Şeklinde bir anlayışın kabul edilmesi gerekmektedir. Türkiye devletinin genel politikasının da bu yönde olduğu anlaşılmaktadır.
- Ermenistan sorunu Türkiye ve Azerbaycan'ın ortaklığıyla gerçekleştirilen ciddi projeler ve çalışmalarla dünya kamuoyuna anlatılmalıdır.
- Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ticaret ve yeni projeler yoluyla her iki ülkenin bölgedeki etkinliğini artıracak oluşumlar geliştirilmelidir.

8 Hasan Oktay, "Ermenistan Diplomasisi ve Türkiye", *Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C V, Yıl 20, Sayı 64, Eylül-Aralık 2014, s. 3867.

Sonuç

Ermenistan sorunu, 1915 yılından beri Ermenilerin dünya çapında Türkiye'ye karşı hem siyasi hem de terör şeklinde saldırıları ve 1990 sonrası da Karabağ'ı işgali ile bağlantılı olarak yaşanagelmiş bir süreçtir. Bu süreçte doğrudan ticari ilişkiler sınır kapılarının kapatılmasının ardından kesilmiştir. Sınır kapılarının kapalı olması Türkiye için önem taşımazken Ermenistan için hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle, Ermenistan her türlü uluslararası platformda sınır kapılarının kapalılığını ve asılsız iddialarını gündeme getirmektedir.

Türkiye, Ermenistan için adeta bir dünyaya açılma yolu konumundadır. Oysa Türkiye için Ermenistan pazarı dikkate alınmayacak kadar küçük bir pazardır. *Yaşanan gelişmeler göstermektedir ki, bu iki ülkenin sosyo-ekonomik ilişkilerinin gelişmesi uzun zaman alacaktır.* Ancak, bu durum her iki ülkenin hiçbir şekilde ilişki kurmayacağı anlamına gelmemektedir. Diğer taraftan Türkiye Ermenistan ekonomik ilişkilerinin ticari anlayışa göre değerlendirilemeyeceği de anlaşılmaktadır. Bu iki ülke ilişkilerinde tarihi, siyasi, sosyal ve iktisadi gerçeklerin birlikte değerlendirilmesi zorunluluğu vardır. Aksi takdirde, özellikle sınır kapıları sorununda sadece ekonomik gerekçelerle olaya bakmak gelecek dönemlerde Türkiye'nin bölgedeki menfaatlerine önemli zarar verebilecektir.

Kaynaklar

Bocutoğlu, Ersan, “Geniş Karadeniz Havzasında Bir Bölgesel İşbirliği Modeli Olarak KEİB’in Değerlendirilmesi ve Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısının Ekonomik Analizi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C V, Yıl 20, S. 64, Eylül-Aralık 2014, s. 3818.

Kantarcı, Şenol- Kamer KASIM- İbrahim KAYA- Sedat LAÇİNER, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, SAEMK (Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi) ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2002.

Kantarcı, Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, Aktüel Yayınları, İstanbul 2004.

Karabulut, Kerem- Dilek Özdemir- Fatma Pınar Eşsiz- Alper Yalçın- Serap Bedir, *Türkiye-Ermenistan Sınır Kapıları Sorunsalı- Ekonomik Analiz-*, Nobel Yayınları, Ankara 2011.

Karabulut, Kerem, “Türkiye-Ermenistan Sınır Kapılarını Açmak veya Açmamak”, *Siyasi Ve Ekonomik Bir Değerlendirme Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C V, Yıl 20, S. 64, Eylül-Aralık 2014.

Oktay, Hasan, Ermenistan Diplomasisi ve Türkiye, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C V, Yıl 20, S. 64, Eylül-Aralık 2014.

Örtek, Muhammet, Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Ermenistan İlişkileri, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C V, Yıl 20, S. 64, Eylül-Aralık 2014.

<https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/> (Giriş:31.05.2018)

https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/blog/newsDetail.jsessionid=n8G2ul1lIS17gfdYDjrsl_-HuTRmjY5NS2TOyPkTR85Lke8Xh0h-!531120602?news_id=EK-254819&_afLoop=27022234743434914 (Giriş:31.05.2018).

From Terrorism to Insurgencies: The Armenian Revolutionary Nationalists Against the Ottoman State, 1912-1915

Maxime Gauin*

Introduction

If Armenian nationalism emerged in the Ottoman Empire in 1862, with the revolt of Zeytun, this is was not until the 1880s that the first nationalist parties were established, namely the Armenakan (later absorbed by the Ramkavar) in 1885, the Hunchak in 1887 and the Armenian Revolutionary Federation (ARF or Dashnak party) in 1890. Up to 1904, these organizations combined rebellions (especially in Sasun in 1894¹ and 1904², Zeytun in 1895-1896 and Van in 1896)³ and two kinds of terrorism: Individual assassinations (against Ottoman officials, for example); and mass terrorism, namely the fire of Salonika in 1890⁴ and the failed attempt to ravage İstanbul in August 1896, the hostage taking at the Ottoman Bank being the only implemented part of a more general plan⁵. These years shaped the dual nature of Armenian revolutionary nationalism (terrorism and rebellion) as well as its virtually constant appeal to an external power. Indeed, the goal of all these violent activities was to provoke a foreign intervention—Russian, British or both,

* Dr., Scholar in Residence at the Center for Eurasian Studies (AVİM), Ankara/TÜRKİYE, gauin.maxime@wanadoo.fr

1 Justin McCarthy, Cemalettin Taşkıran and Ömer Turan, *Sasun. The History of an 1890's Armenian Revolt*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2014.

2 Le vice-consul de France à Kharpout au ministre des Affaires étrangères, 26 Mai 1904, Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE), P, 16741.

3 Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran and Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2006.

4 Stephen Bonsal, *Heyday in a Vanished World*, New York, W. W. Norton & C, 1937, p. 286-289.

5 Mr. Herbert to the Marquess of Salisbury, 27 and 31 August, 2 September 1896, in Muammer Demirel, *British Documents on Armenians (1896-1918)*, Ankara, Yeni Türkiye, 2002, p. 197-204 and 214-216; Gaston Auboyneau, *La Journée du 26 août 1896 à la Banque impériale ottomane*, Villeurbanne: Imprimerie Chaix, 1912; Louis Rambert, *Notes et impressions de Turquie*, Genève-Paris, Atar, [1926], p. 19-20. Hans-Lukas Kieser, *Talaat Pasha. Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*, Princeton-Oxford, Princeton University Press, 2018 cites Rambert 72 times, but never his comment on the ARF.

it did not matter—, including the incitation of the Muslim population to commit homicidal reprisals against Armenian civilians⁶.

From the failure of the second Sasun rebellion to the Young Turk revolution, however, these organizations focused on terrorism, in particular the attempt to assassinate Abdülhamit II and the one to destroy İzmir, both in 1905⁷. It was also the beginning of the anti-Russian parenthesis of the ARF's history, a parenthesis that ended in 1912. Being hostile to both Russian and Ottoman states from 1904 to 1908, the ARF cooperated with Japan during the Russian-Japanese war of 1904-1905⁸ and consolidated its presence in Iran by 1905⁹.

The 1908-1912 period was the most original. Officially, the ARF was the ally of the Committee of Union and Progress, and indeed, their cooperation against Russia until the first weeks of 1912 is incontrovertible¹⁰. However, the Erzurum branch of the party hardly accepted the alliance¹¹ and the Van one began to reconstitute, as early as 1908, its stocks of weapons emptied by the operations of the Hamidian police¹². Correspondingly, the legalism of the Hunchak was not practiced by the Adana branch of the party in 1908-1909¹³. Marked by ambiguity, at the very least, this period ended in 1912, when all the Armenian nationalist revolutionary organizations returned to the side of Russia and against the Ottoman Empire. The literature supporting the views of these organizations present their actions in 1912-1915 as mostly, if not only, defensive. As our knowledge of these issues

6 William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism. 1890-1902*, New York, Alfred A. Knopf, 1960, p. 150-160, 204-210 and 349-350; Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*, London-Portland, Frank Cass, 1993.

7 Maxime Gauin, "The Missed Occasion. Successes of the Hamidian Police against the Armenian Revolutionaries, 1905-1908", *Review of Armenian Studies*, No. 30, 2014, p. 113-131.

8 Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2015, p. 45-48.

9 Houri Berberian, "The Dashnaksutun and the Iranian Constitutional Revolution, 1905-1911", *Iranian Studies*, XXIX-1/2, Winter-Spring 1996, p. 7-33.

10 Michael A. Reynolds, *Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge-New York, Cambridge University Press, 2011, p. 98-102.

11 Le consul de France à Erzeroum au ministre des Affaires étrangères, 3 Mars 1909, (AMAE), P 16742.

12 Le chargé d'affaires de France au ministre des Affaires étrangères, 19 Juillet 1908, (AMAE), P 16742; McCarthy, Arslan, Taşkıran and Turan, op. cit., p. 132-143.

13 Le vice-consul de France à Mersin et Adana au ministre des Affaires étrangères, 23 Octobre 1908, (AMAE), P 16742; Dispatch of consul Bie Ravnal (Mersin) to the Under-Secretary of State, 6 May 1909, National Archives and Records Administration (NARA), College Park, RG 84, Records of Foreign Service Posts, Diplomatic Posts Istanbul, vol. 216.

has been obscured by “historiography by political committees and committed historians”¹⁴, the necessity for impartial studies is even more acute.

The goal of this paper is to analyze the reasons and developments of this anti-Ottoman, pro-Russian turn, up to the insurrections and relocations of 1915. The first part analyzes how the Armenian revolutionary nationalists initially returned to terrorism and prepared insurrection, at the benefit of Russia, from 1912 to 1914. The second part is about their insurgency strategy in 1914-1915. The third and last part studies the articulation between this strategy and the Ottoman state’s response.

Years of Escalation (1912-1914)

A. The International Context

The first major attack against the territorial integrity of the Ottoman Empire, after 1908, was the Italian invasion of Libya (1911-1912). In 1901 Italy had signed an agreement with France, leaving her free hands in Morocco in exchange for no French interference in Libya, but the agreement did not include any reference to a military conquest, precisely because it was, unlike Morocco, an Ottoman province¹⁵. Regardless, Rome took profit of the French expansion in Morocco and even more of the crisis between Paris and Berlin (very close to a war) to impose a very broad interpretation of the 1901 agreement¹⁶. That having been said, the Quai d’Orsay had warned (in vain) the Ottoman embassy in Paris, then helped Fethi Okyar, the Ottoman military attaché in Paris, to pass in Libya to organize the resistance to the Italian invasion, André Tardieu (1876-1945), who was at that time the unofficial voice of the Ministry of Foreign Affairs, supported the Ottoman point of view¹⁷.

Even more serious were the Balkan wars (1912-1913), because of the rapidity of

14 Andrew Mango, “Historiography by Political Committee and Committed Historians: Review Article”, *Middle Eastern Studies*, XXV-4, October 1989, p. 531-562. Also see Michael M. Gunter, “A Reply to Joseph Kéchichian and Keith Watenpaugh”, *International Journal of Middle East Studies*, XXIX-3, August 2007, p. 514-517; and Yücel Güçlü, “Review Essay”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXVIII-3, September 2018, p. 441-450.

15 Abel Combarieus, *Sept ans à l’Élysée avec le président Émile Loubet. De l’affaire Dreyfus à la conférence d’Algésiras*, Paris, Hachette, 1932, p. 106.

16 Joseph Caillaux, *Mes Mémoires*, volume II, Paris, Plon, 1943, p. 60-196.

17 Osman Okyar, «Les rapports franco-turcs à l’époque d’Atatürk vus sous l’angle de la mission militaire de Fetih Okyar comme attaché militaire à Paris», in Paul Dumont and Jean-Louis Bacqué-Grammont, *La Turquie et la France à l’époque d’Atatürk*, Paris, ADET, 1981, p. 7-15.

the Ottoman defeat during the first one, the nature of the lost territories and also because of the impunity for war criminals, including the war crimes perpetrated between Christians, in clear violation of the conventions of Geneva (1864) and The Hague (1899 and 1907)¹⁸. These wars were also the occasion to notice, beyond any doubt, the designs of the Russian government, particularly when he threatened to declare war to the Ottoman Empire because of the reconquest of Edirne in mid-1913. St. Petersburg also asked for a joint operation of the Triple-Entente, but Paris absolutely refused any action of this kind¹⁹. At the same time, the Bulgarian branch of the Armenian Revolutionary Federation organized a volunteer unit for the Bulgarian army, led by Antranik Ozanian (in spite of the fact that Antranik had bitterly left the ARF in 1907)²⁰ and Gareguin Nzhdeh (1886-1955; an ARF official).

It had nothing to do with any kind of coincidence. Indeed, the Russian policy toward the Armenian issue in general and the ARF in particular radically changed in 1912, one of the first turning points being the trial of ARF members that took place this year, and that ended by a remarkably lenient verdict. For reasons of domestic policy (easing the tensions in the Caucasus) and of expansionist designs toward the Ottoman Empire, the Armenian issue was perceived as a tool again and the ARF as the most obvious collaborator in this regard²¹. The same year, the leader of the ARF in Van Aram Manukian delivered a speech comparing the situation of the Armenians in Russia and in the Ottoman Empire, concluding that in the first case it is much better²². Beside this event, the ARF of Van did all what it could, observed the French Vice-Consul, to be seen positively by the Russian authorities²³. Indeed, in 1913, the Russian ambassador in İstanbul admitted to

18 Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Investigate the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington, 1914; Comité de la défense nationale ottomane, *Les Atrocités des coalisés balkaniques*, İstanbul, 1913, 3 volumes; Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Princeton, NJ: Darwin Press, 1995, p. 135-177.

19 Maurice Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal, 1913-1914*, Paris, Plon, 1947, p. 173-175.

20 Kapriel Serope Papazian, *Patriotism Perverted*, Boston, Baikar Press, 1934, p. 26-31.

21 Despatch of the British consul in Erzurum, 14 October 1913, The National Archives, Kew Gardens (London), FO 95/2450; Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence. 1918*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1967, p. 22-23 and 31; Gaïdz Minassian, *Géopolitique de l'Arménie*, Paris, Ellipses, 2005, p. 15.

22 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 6 Octobre 1912, (AMAE), P 16743.

23 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 30 Novembre 1912, p. 38, (AMAE), P 16743.

this French counterpart that the previous year, the vice-king of the Caucasus had signed a pact with “the Armenians”. The document does not say who exactly, but it was obviously not with the ordinary peasants and artisans—rather the ARF, and possibly also the other Armenian nationalist parties, namely the Hunchak and the Armenakan/Ramkavar. The same document explains that Boghos Nubar (1851-1930), the leader of the Ramkavar and the delegate of the Catholicos, knew about the risk of “sinking” in playing so much the game of Russia²⁴.

As a result, it clearly appears that this daring affirmation by Ronald Grigor Suny is actually at the opposite of the truth: “On the eve of the World War I tsarist hostility toward Armenian intellectuals and activists culminated in the arrest and massive trial of five hundred Dashnaks”²⁵. Mr. Suny, as his endnotes prove, knows nothing of the archives regarding the subject he deals with, but in this precise case, he also deliberately ignored the historiography, including the Armenian one.

From 1912 to 1914, St. Petersburg advocated “reforms”, initially to obtain an autonomous “Armenia” in Anatolia,²⁶ in spite of the fact that the Armenians were clearly in minority in all these provinces²⁷, unlike the Maronites in Mount Lebanon, for example. Yet, as observed the Russian ambassador in Paris on 13 March 1913, “in this affair”, the Armenian parties, including the Ramkavar of Boghos Nubar, “have the firm intention to follow, in all things, the indications of the Russian Government”²⁸. The first reaction of the Ottoman Empire was to ask London for British inspectors, with the explicit goal to eliminate any Russian interference in giving a monopoly of reforms to the UK—a project welcomed by Louis Mallet,

24 L’ambassadeur de France à Constantinople au ministre des Affaires étrangères, 20 Octobre 1913, (AMAE), P 16745.

25 Ronald Grigor Suny, “*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*”. *A History of the Armenian Genocide*, Princeton-Oxford, Princeton University Press, 2015, p. 205.

26 Kâmuran Gürün, *The Armenian File*, London-Nicosia-Istanbul, K. Rüstem & Bro./Weidenfeld & Nicolson, 1985, p. 171-185; Ahmet Seyhun, “A Last Attempt to Solve the Armenian Question. The Reform of 1914”, in Hakan Yavuz and Feroz Ahmad, *War and Collapse. World War I and the Ottoman State*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2016, p. 656-680; Stéphane Yerasimos, «Comment furent tracées les frontières actuelles au Proche-Orient», *Hérodote*, n 41, 2e trimestre 1986, p. 128-130.

27 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York-London, New York University Press, 1983, p. 70-78; Meir Zamir, “Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919”, *Middle Eastern Studies*, XVII-1, January 1981, p. 85-106.

28 René Marchand (ed.), *Un livre noir. Diplomatie d’avant-guerre d’après les documents des archives russes, 1910-1917*, Paris, Librairie du travail, volume II, 1923, p. 47-48.

the director of the Eastern department of the Foreign Office. However, Russia strongly opposed this scheme, and the British government declined the Ottoman offer²⁹.

The French ambassador Maurice Bompard (1854-1935) had asked his Russian counterpart to accept the deal proposed by İstanbul to London, arguing that the only result would be a German intervention; but Bompard's demand was in vain³⁰, and the future showed his prevision accurate. For months, Germany opposed the Russian project, then a compromise was found between Berlin and St. Petersburg in September 1913: Instead of creating an autonomous Armenia, the German-Russian text proposed two big regions, and instead of one governor independent of the Porte, it proposed two Inspectors-Generals, and left to the Ottoman cabinet the possibility to choose and dismiss the other high civil servant. The Ottoman cabinet resisted for three more months, then accepted, with the condition that these Inspectors-General be from small countries³¹. The agreement was formally reached on 8 February 1914.

Meanwhile, the leader of the French Socialist Party, Jean Jaurès (1859-1914), who, after a very short period of support of the "Armenian cause" (1896-1897), became one of the fiercest Western supporters of the integrity of the Ottoman Empire³², warned that the Armenian issue would be used as a pretext to continue in Anatolia the work of dismemberment started by the Balkan coalition in Macedonia and Thrace (1912)³³, then blamed Russian expansionism (1913)³⁴. His warnings were accurate and without effect.

B. Internally: A Predominantly Terrorist Strategy - for the Time Being

The most serious act of terrorism actually perpetrated by Armenian nationalists during the period 1912-1914 was incontrovertibly the assassination of Bedros Kapamaciyan, a wealthy merchant, very popular in all the communities, who had

29 Joseph Heller, "Britain and the Armenian question, 1912-1914. A study in Realpolitik", *Middle Eastern Studies*, XVI-1, January 1980, p. 8-9.

30 L'ambassadeur de France à Constantinople au ministre des Affaires étrangères, 23 mai 1913, (AMAE) P 16744.

31 Le chargé d'affaires à Constantinople au ministre des Affaires étrangères, 31 décembre 1913, (AMAE) P 16745; Heller, art. cit., p. 10-20.

32 Jean Jaurès, « En Orient », *L'Humanité*, 6 octobre 1908, p. 1; Jean Jaurès, « Union nécessaire », *L'Humanité*, 6 avril 1909, p. 1.

33 Jean Jaurès, « La Pologne turque », *L'Humanité*, 1er novembre 1912, p. 1.

34 Jean Jaurès, « Conjectures », *L'Humanité*, 29 juillet 1913, p. 1.

been elected as mayor of Van in 1909 thanks to the massive support of Muslim electors. Kapamaciyan, a loyal Ottoman Armenian and a supporter of the CUP, was assassinated by the ARF on 10 December 1912. Kapamaciyan never liked the ARF—and reciprocally—but the immediate cause of his assassination was a series of fires in Van set by Kurds according to the Dashnaks and to the patriarchate, but by the local branch of the ARF as a provocation, according to Kapamaciyan³⁵. Two suspects were quickly arrested, but, as observed by the British vice-consul, “it is unlikely that anything will be proved against them. The wife and daughter of Bedros Bey, likewise his coachman [witnesses of the crime], as it is usual in such cases, decline to say a word which might help the police by fear of revenge” and anyway, the vali “has shown himself weak and vacillating”³⁶ (unlike, as we shall see, his successor Tahsin). Such a weakness, as well as the fact that Kapamaciyan was neither armed nor escorted by a bodyguard may be attributed to the general climate of incompetence, clumsiness and disorganization during the short-lived liberal cabinet³⁷, more particularly during the first Balkan war.

Whatever the reasons, the previsions of the British Vice-Consul were confirmed. The two suspects gave the names of Aram Manukian (1879-1919) and Arshak Vramian (1871-1915), two leaders of the ARF in Van, who later were responsible for the uprisings in the vilayet of Van, in 1914-1915. Yet, neither the arrested suspects nor Manukian and Vramian were actually sentenced. The exceptional personality of Kapamaciyan and the impunity of the crime were blow for the loyal Armenians of the city. As a result, the ire expressed against the ARF during his funerals remained words without practical consequences³⁸.

In spite of the significance of the crime, it is striking to notice how few the references are in the studies on the Armenian question. In the 260-page published version of his doctoral dissertation on the ARF in the Ottoman Empire, from 1908 to 1914, Dikran Kaligian never mentions the assassination of Kapamaciyan, or even his name. Considering the scope of his research in the ARF archives and the British ones, as proved by the endnotes, it is merely unthinkable that Mr. Kaligian never read a document on this affair; as a result, this omission

35 McCarthy, Arslan, Taşkıran and Turan, op. cit., p. 164-166; Papazian, p. 69.

36 Report of 9 January 1913, in Demirel, p. 560.

37 L'ambassadeur de France au ministre des Affaires étrangères, 23 septembre 1912; Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 26 septembre 1912, (*AMAE*), P 16743.

38 Hasan Oktay, “On the Assassination of Van Mayor Kapamaciyan by the Tashnak Committee”, *Review of Armenian Studies*, No. 1, 2002, p. 79-89.

has to be considered deliberate. Even more strikingly, in his book published in 1917—and still presented as a reference today (2018)³⁹—, Clarence Ussher, one of the main American missionaries in Van until 1915, avoids to say anything on Kapamaciyan⁴⁰, in spite of the fact that his station absolutely knew about the murder.⁴¹ Remarkable, too, is this daring affirmation by Ronald Grigor Suny: “Even though they had announced publicly in August 1912 that their alliance with the CUP had been terminated, the Dashnaks continued to search for ways to work with the Young Turks”. Obviously, Mr. Suny says nothing on murder as an original conception of “working with”⁴². It is true that Yektan Türkyilmaz at least mentions the murder, but he devotes to this issue only three lines in a footnote, entirely based on the Memoirs of one Dashnak leader⁴³. In spite of the fact that Kapamaciyan’s name is incorrectly written “Set Kapamachian” (sic) in his dissertation, it would be an unfair critique to imagine that Mr. Türkyilmaz is unable to recognize the importance of this crime. His laconism should rather be attributed to an intent to dissimulate the relevance of the event to his uninformed readers.

This assassination is even more relevant as it was not isolated at all. The same month, the ARF killed six Kurdish civilians and one gendarme, officially in reprisal for the murder of one of its leaders. Yet, if it is incontrovertible that, after some successes of the Van authorities against Kurdish bandits in March 1912, the public safety deteriorated at the end of the spring, during the whole summer and at the beginning of autumn, on the contrary, during the last months of the year 1912—in spite of the general context and of the weakness showed in the Kapamaciyan affair—the public safety significantly improved, at least as far as Kurdish banditry was concerned. As a result, these seven murders cannot be called simple acts of reprisals but an element of a coherent strategy of tension. It is confirmed by the statement of Vramian, a former ARF deputy at the Ottoman Parliament (1908-1912) to the French Vice-Consul: “It does not matter if the Armenians are killed instead of living as they are living! We are determined to restart the revolutionary action we had suspended for four years; for every assassinated Armenian we will

39 Kieser, *Talaat Pasha*, p. 205.

40 Clarence D. Ussher, *An American Physician in Turkey*, Boston-New York, Houghton Mifflin Company, 1917. This is only one of the numerous problems of this book: McCarthy, Arslan, Taşkıran and Turan, op. cit., p. 226-227, n. 79 and p. 253, n. 21.

41 McCarthy, Arslan, Taşkıran and Turan, op. cit., p. 174, n. 77.

42 Suny, op. cit., p. 197.

43 Yektan Türkyilmaz, *Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatolia, 1913-1915*, PhD dissertation, Duke University, 2011, p. 147, n. 70.

kill ten Kurds, and if necessary, we will attack higher [characters]: *Valis*, Ministers and even the *sultan*”⁴⁴. The threat was taken seriously by Ambassador Maurice Bompard, who called Vramian a man “ready to all violence” and the revolutionary Armenian parties organizations willing to organize an insurrection, “even at the price of the global peace”, if their aims are not satisfied.⁴⁵ The ARF did not try to do so during the forthcoming months, but assassinated in the province of Van several of its own former members, who were becoming “embarrassing”⁴⁶.

These terrorist activities were not limited to one province. Indeed, in April 1913, a stock of bombs accidentally exploded Erzincan⁴⁷. Neither were they limited to the ARF. The congress of the Hunchak Party that took place in Constanza (Romania) in September 1913 decided to assassinate the Ottoman Minister of the Interior, Talat. Thanks to an agent that infiltrated the organization (Arthur Esayan), the Ottoman police were able to arrest the conspirators in August 1914, before they could carry out the congress’ decision. The investigators seized two Parabellum revolvers and 59 cartridges, among other pieces. The investigation continued until February 1915 and the trial took place in May. The terrorists were sentenced, then executed⁴⁸. The Ottoman sources are largely confirmed by the contemporary report of the Okhrana (Russian political police) who followed the congress of September 1913⁴⁹. Yektan Türkyilmaz’ description of these events, based, as often, on Armenian printed sources, is not dishonest but laconic⁵⁰, and the author, in spite of this concession to the truth, shows an insufficient understanding of the national security concerns of the Ottoman government.

Yet, as early as 1913, the signs announcing a possible series of uprising by the Armenian revolutionaries multiplied. This year, troubles erupted in Zeytun⁵¹, a

44 Le vice-consul de France à Van au président du Conseil, ministre des Affaires étrangères, 19 décembre 1912, (*AMAE*), P 16743.

45 L’ambassadeur de France à Constantinople au ministre des Affaires étrangères, 18 mai 1913, (*AMAE*), P 16744.

46 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 31 août 1913, (*AMAE*), P 16744.

47 Despatch of the British consul in Erzurum, 23 April 1913, FO 195/2450.

48 Ahmet Tetik (ed.), *Armenian Activities in the Archive Documents*, Ankara, ATASE, volume III, 2006.

49 Hoover Institution, Stanford, Okhrana records, reel 385. Thank you to Jean-Louis Mattei for the translation.

50 Türkyilmaz, op. cit., p. 156-157.

51 Report of British Vice-Consul Fontana (Aleppo) to his chargé d’affaires, 21 October 1913, FO 371/1773/ 52128.

traditional stronghold of the Hunchak party. More concerning, in spring 1913, a Russian “journalist” by the name of Berezovsky-Godinsky traveled in eastern Anatolia, including two weeks in Bitlis, where he was hosted by the Russian consulate. He previously was the correspondent of his newspaper in Vienna, but the Austro-Hungarian authorities had expelled him. The speech delivered in front of a group of Armenians, in Bitlis, is a masterpiece of cynicism:

“Is it humanity, is it Christianity that attracts Russia toward the Armenians? No, my dear friends. In the 20th century where we live, all these stupid things are unknown [sic]. That is because the Armenian issue is a state issue for Russia, and nothing more. Russia possesses one and a half million of your kind in its different cities; so, reform or occupation of your regions are our responsibility. [...] You must arm yourself. [...] You know well, probably, that all our [diplomatic] representatives in Turkey jointly work with the Dashnaks [...]

Russia does not want, and never wanted to send you missionaries. She prefers to send you cannons and soldiers instead of missionaries. [...] I have had a lot of relations with the competent people of the Russian government”⁵².

The fact that the author of this speech was the host of Russian diplomacy leaves no particular doubt regarding the accuracy of the last sentence.

Regardless, if this incitement is the most serious, it is not the only one. In Autumn 1913, a member of the British Parliament, Noel Buxton, who also was the chair of the British Armenia Committee (London) went to Eastern Anatolia and incited the leaders of the ARF, Hunchak and Ramkavar to pursue their action against the Ottoman government and to follow the instructions coming from Tbilisi, as Russia was, according to him, the only power that could help them⁵³. Correspondingly, at its congress of Paris on 4 January 1914, the student branch of the ARF asked the party to focus on “revolutionary” action and announced having collected 27,549.63 francs for the purchase of weapons to be distributed among Ottoman Armenians.⁵⁴ The call was heeded: “By 1914 Dashnak and Hunchak branches

52 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 2 mai 1913, (*AMAE*), P 16744.

53 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 9 octobre 1913, (*AMAE*), P 16745. Not everybody in UK shared the committee’s view: Cuthbert Francis Dixon-John, *The Armenian Question, its meaning to Great Britain*, Leeds, Nutt & Co, 1914.

54 Undated report of the Okhrana (almost certainly January 1914), Hoover Institution, Stanford, Okhrana records, reel 385. Thank you to Jean-Louis Mattei for the translation.

in eastern Turkey had evolved into IMRO-style paramilitary organizations that devoted their primary energies to weapons smuggling, as an Okhrana agent attending a Dashnak conference in Berlin reported to the tsar⁵⁵. It was even more heeded as Aryanist racism, the myth the Armenians as “one of the purest and best peoples from the Aryan race”, born in 19th century, became consensus among the Armenian nationalists during the 1910s⁵⁶.

C. The Sublime Porte Maintains the Ottomanist Policy

As this paper is devoted to the Armenian issue, I will not insist on the excellent relations of the 1913-1918 CUP cabinets with the Jewish community leadership⁵⁷ or on the Greeks who remained loyal, such as Senator Aristidi Yorgancıoğlu Paşa (1848-1928), a personal friend of Talat⁵⁸. Ohannes Kuyumciyan (1858-1933), a Catholic Armenian, who served as general secretary of the ministry of Foreign Affairs, from 1909 to 1912, was appointed as governor of Lebanon by the anti-CUP, short-lived cabinet in December 1912. Regardless, instead of considering Kuyumciyan to be unreliable, the new CUP cabinet formed in January 1913 maintained him in his functions. Contrary to what is sometimes claimed by ignorance, Kuyumciyan did not leave his position of governor because it was suppressed in September 1914 (the function actually remained until 1918) but resigned in June 1915, as a result of the diminution of his powers at the profit of Cemal, and more generally because he did not like the martial regime.

55 Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, MA-London, Harvard University Press, 2011, p. 149.

56 Perinçek, op. cit., p. 31-40; Editorial of *Haiastan* (organ of the ARF in Bulgaria), 19 August 1914, translated in *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution ottomane*, Istanbul, Matbaai Orhaniye, 1917, p. 155; Bertha Papazian, *The Tragedy of Armenia*, Boston-Chicago: The Pilgrim Press, 1918, p. 8, 23 and 43; Kourken Tahmazian, *Turcs et Arméniens, plaidoyer et réquisitoire*, Paris, Imprimerie H. Turabian, 1919, p. 45; Mikaël Varandian, *L'Arménie et la question arménienne*, Laval, Imprimerie G. Kavanagh & Cie, 1917, 14-15 and 23-24. Tahmazian was the main leader of the Hunchak in France until 1921, and Varandian the ideologue of the ARF from 1905 to his death, in 1934: Le chef du service des Renseignements généraux à M. le préfet de police de Paris, 25 octobre 1919, Archives de la préfecture de police de Paris, Le Pré Saint-Gervais, BA 2146; Kapriel Serope Papazian, op. cit., p. 21.

57 Feroz Ahmad, “The Special Relationship: The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite, 1908–1918”, in Avigdor Levy (ed.), *Jews, Turks, Ottomans: A shared history, Fifteenth through the Twentieth Century*, New York, Syracuse University Press, 2002, p. 212-230; Michel Bar Zohar, *Ben Gourion, le prophète armé*, Paris, Fayard, 1966, p. 43-44; Salâhi Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, p. 321-323.

58 S.R. Marine, Turquie, n° 532, 4 avril 1919, Centre des archives diplomatiques de Nantes (CADN), 36/PO/1/7.

Kuyumciyan remained in Beirut until September 1915, then went back to İstanbul and was appointed as senator the same month⁵⁹. Even more remarkably, Hrant Abro remained the legal advisor of the Ministry of Foreign Affairs from 1914 to 1922, Berç Keresteciyan (1870-1949), deputy general manager of the Ottoman Bank until 1914, was promoted as director general this year and remained in this position until 1927⁶⁰.

In a more political field, Bedros Hallaçyan was elected at the CUP's central committee in January 1913, reelected as member of the parliament for Istanbul in 1914. The same year, Artin Boşgezenyan was reelected as CUP deputy of Aleppo; Onnik İhsan was elected as independent deputy of İzmir; and Dikran Barsamyan as independent deputy of Sivas. The three last ones remained in functions until 1919. Hallaçyan was representative of the Ottoman Empire at the International Court of Arbitration from 1915 to 1916 and chair of the committee in charge of rewriting the Ottoman code of commerce from 1916 to 1918⁶¹. Arriving in Switzerland in mid-1918, officially for health reasons, he was immediately suspected by the French military intelligence in Bern to actually come as an agent of the Ottoman government⁶². Correspondingly, Manuk Azarian Efendi (1850-1922) remained senator of İstanbul from 1908 to the end of the Ottoman Empire, and maintained close ties with the CUP until 1918⁶³.

Those who would answer that these personalities remained exceptions should consider the continuity of the CUP policies regarding the military. After the law of 8 August 1909 on the military for Ottomans of all faiths and the opening of the officers' schools to non-Muslims in 1910, the law of 12 May 1914 extending and reorganizing the compulsory military service maintained the principle of

59 Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1993, p. 80-82, 199 and 231, n. 65.

60 Semi Ertan, *An Armenian at the Turkish Parliament in the Early Republican Period: Berç Türker Keresteciyan*, MA thesis, Sabancı University, 2005; Yücel Güçlü, *The Holocaust the Armenian Case in Comparative Perspective*, Lanham-Boulder-New York-Toronto-Plymouth, University Press of America, 2012, p. 86.

61 Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford, Clarendon Press, 1969, p. 104; Mehmet Biçici, "Osmanlı Meclis-i Mebusânı'nda Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri (1914-1918)", in *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi/Türk Ocakları, 2015, volume I, p. 357-359 and 366-367; Güçlü, *op. cit.*, p. 79-84 and 93.

62 Information de Berne, no. 3090, 3 août 1918, (AMAE), P 1572. Similar claim (for the year 1919) in Edgar Pech, *Les Alliés et la Turquie*, Paris, Presses universitaires de France, 1925, p. 98.

63 S.R. Marine, Turquie, n° 532, 4 avril 1919, CADN, 36 PO/1/7.

recruitment without religious discrimination. Minister of War Enver publicly emphasized that non-Muslims can be “excellent soldiers”, giving the example of Ottoman Bulgarians who had fought *against* the Bulgarian army in 1912-1913⁶⁴. Correspondingly, Fuat Dündar’s allegations of a “demographic engineering” by the CUP toward the Greeks of Eastern Thrace and Western Anatolia from 1913 to 1915 are based on manipulations of Ottoman documents and on neglect of the security context, such as the Greek collaboration with Bulgarian invaders in Eastern Thrace during the Balkan Wars⁶⁵.

Concerning the Armenians more particularly, the French Vice-Consul in Mersin wrote on 2 May 1913 that the ceremonies of Easter “took place in the utmost calm: The authorities had taken measures to avoid any panic”. “The concerns of the Armenians”, he added are due to the dubious allegations spread by the Liberal Union against the CUP⁶⁶. Correspondingly, his colleague of Erzurum reported on 19 December 1913 that “the most perfect calm reigns in the vilayet”. He added that the only sources of concern are the agitation of the ARE, the “tendentious news” this party disseminates regarding the implementation of the reforms in eastern Anatolia, and “the campaign conducted in Europe by [Boghos] Nubar Pasha”⁶⁷. Indeed, as noticed by the British consul in the same city on 23 September 1913, “the accounts of crime which have been published in the Armenian press” are “much exaggerated”⁶⁸. And, as his successor observed in January 1914, “the vali is an honest man”, and the general helps him to maintain order with very dissuasive methods: “The first who moves will be shot (*le premier qui bouge sera fusillé*)”⁶⁹. As late as July 1914, “public security seem[ed] admirable between Erzurum and Erzincan, and in the neighborhood of Erzincan town”⁷⁰.

It is true that the province of Van experienced problems of banditry in spring

64 Odile Moreau, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du «Nouvel Ordre» militaire (1826-1914)*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2007, p. 46-50 and 70-71.

65 Ahmet Efiloğlu, “Fuat Dündar’ın, Osmanlı Belgelerinde Kaybolan ‘Modern Türkiye’nin Şifresi’”, *Belleten*, LXXIV/270, August 2010, p. 531-570; Ahmet Efiloğlu, “Fuat Dündar and the Deportation of the Greeks”, *Middle East Critique*, XXIII-1, 2014, p. 89-106; Ahmet Efiloğlu, “The Exodus of Thracian Greeks to Greece in the Post-Balkan War Era”, in Yavuz and Ahmad, p. 330-370.

66 (*AMAE*), P 16744.

67 (*AMAE*), P 16745.

68 Demirel, op. cit., p. 603.

69 Report of 18 January 1914, in Demirel, op. cit., p. 638.

70 Despatch of the British Consul in Erzurum, 3 July 1914, in Demirel, p. 643.

1913, between the departure of the vali Izzet and the arrival of his successor, Tahsin⁷¹, but as early as July, the “energetic measures” of the local authorities curbed this violence: One leading Kurdish bandit was killed, three Kurdish tribes, notorious for their practice of plunder, were defeated, and, as a result, “15,000 sheep” were given back to their owners⁷². Then, in October 1913, “the redoubtable bandit Mir-Mehe”, who had plundered for eight years both Kurdish and Armenian villages and murdered inhabitants (the number of his victims was estimated to be 200, including 50 gendarmes), was killed by the Ottoman soldiers who were looking for him. His uncle and accomplice were killed, too⁷³.

These facts substantiate the conclusion of the British Vice-Consul in Van, Ian Smith, in January 1914: “Since the arrival of the present vali, Tahsin Bey (Hasan Tahsin Uzer, 1878-1939), strong measures have been taken against various Kurdish brigands, so at present the Armenians have little to complaint in his respect”⁷⁴. Far from stopping at the beginning of 1914, the action of the local authorities continued: In July of the same year, another Kurdish gang chief was killed, together with two of his associates, apparently by the CUP⁷⁵. In the words of the French Vice-Consul Tahsin was a “civil servant of the highest value”, who restored order everywhere⁷⁶.

In this context, it is important to notice what the reaction of the Armenian nationalists was. In September 1913, after one of their religionists was killed in Van city, during a clash between the gendarmes and criminals, these parties accused the gendarmes. Yet, the experts (including one Armenian) concluded that this man was killed by a Mauser, a weapon the Turkish gendarmes generally did not possess, and the shot took place from behind, when the victim was facing the gendarmes. As a result, he clearly was killed by an accidental shot from

71 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 24 mai 1913, (*AMAE*), P 16744.

72 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 31 août 1913, (*AMAE*), P 16744.

73 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 21 octobre 1913, (*AMAE*), P 16745.

74 Report of 10 January 1914, Demirel, op. cit., p. 634. Also see Heller, p. 20.

75 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 7 Août 1914, (*AMAE*), P 16745.

76 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 10 Octobre 1914, (*AMAE*), P 16745.

another Armenian. Regardless, the affair was used by the ARF for violent verbal attacks against the gendarmerie and the vali. Policemen were threatened with guns by Armenians⁷⁷. In July 1914, the French Vice-Consul deplored again “the ingratitude” of the ARF and the Ramkavar toward Tahsin Bey⁷⁸. Quite remarkably, Yektan Türkyilmaz bases his account of the accidental killing of September 1913 on mostly Armenian printed sources, ignores Western archives, uses the Ottoman ones very randomly, then writes: “What is extremely striking is that the doctors examining the wound stated conclusively that the wound was caused by a rifle used by soldiers”⁷⁹, an allegation that is based on no archival document. Correspondingly, Mr. Türkyilmaz is silent on the baseless campaign of Armenian nationalists against Tahsin in mid-1914.

Even more frivolous, however, is the allegation of Yves Ternon, who claims, without providing *any* source that Tahsin was appointed as vali of Erzurum in “July” (sic: actually October) 1914 because in was in good terms with the Armenian community⁸⁰. In fact, as observed the French Vice-Consul, Tahsin was sent to Erzurum because the concentration of military forces needed an exceptional administrator⁸¹, and his successor Cevdet Bey was precisely responsible for the elimination of Kurdish bandits in 1913⁸². Completely frivolous, too, is the claim of Hans-Lukas Kieser: “In 1912-1913, he [Ziya Gökalp, a member of the CUP’s central committee] had given up Ottomanism in favor of pan-Turkism”⁸³. Mr. Kieser gives no source for this extraordinary claim. And indeed, there is none.

77 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 16 Septembre 1913, (*AMAE*), P 16745.

78 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 21 Juillet 1914, (*AMAE*), P 16745.

79 Türkyilmaz, op. cit., p. 93.

80 Yves Ternon, *Les Arméniens, histoire d’un génocide*, Paris, Le Seuil, 1996, p. 240.

81 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 10 Octobre 1914, (*AMAE*), P 16745.

82 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 31 Août 1913, (*AMAE*), P 16744.

83 Hans-Lukas Kieser, “The Ottoman Road to War”, in Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem and Maurus Reinkowski (ed.), *World War I and the End of the Ottomans*, London-New York, I. B. Tauris, 2015, p. 36. This assertion is reiterated in Kieser, *Talat Pasha*, p. XI, 9, 11-12, 17, 98-104 and passim, without a significant discussion of what Gökalp actually wrote. P. 433, n. 25 he recommends a book which defends a thesis in full contradiction with his: Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, London, Luzac & C, 1950, p. 128-129.

Gökalp's pan-Turkism was cultural, and not political, still less expansionist⁸⁴ and his criticism of the Tanzimat was not about the equality between Muslims and non-Muslims but about the illusion to create an Ottoman nation⁸⁵. The CUP itself never had a pan-Turkist policy⁸⁶. Claims of the opposite are attempts to distract the attention from the national security concerns that determined the decision to relocate in 1915.

World War and Insurgencies (1914-1915)

A. At the Service of the Russian Big Brother

The ARF organized its congress at Erzurum in July-August 1914 (the exact dates are difficult to establish). Initially, the CUP delegates sent to negotiate with the Dashnak leaders only asked for the neutrality of this Armenian nationalist-revolutionary party, but, after they noticed the beginning of the recruitment of volunteers for the Russian army by the ARF, they tried to take the organization out of the Russian alliance in proposing an autonomous Armenia on both sides of the boundary, in case of a victory of the Triple-Alliance. The ARF refused, officially proclaimed its neutrality, and immediately violated this proclamation⁸⁷.

Indeed, one of the first contribution of the Armenian nationalists to the Russian effort to defeat the Ottoman Empire was the recruitment, under the leadership of the ARF⁸⁸ of volunteers, from Russia (students in medicine who were exempted from military duty, for instance) but also from Romania, Bulgaria (600)⁸⁹ and

84 Ziya Gökalp, *The Principles of Turkism*, Leyden: E. J. Brill, 1968, p. 17 (translated from the Turkish and annotated by Robert Devereux); Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*, Leyden: E. J. Brill, 1985, p. 34-38.

85 Niyazi Berkes (ed.), *Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected Essays of Ziya Gökalp*, London, George Allen & Unwin, 1959, p. 56-58, 72, 127, 133-135, 206-208, 223, 249, 270, 276 and 283-290.

86 Feroz Ahmad, "Book review", *Middle Eastern Studies*, VI-1, January 1970, p. 104-105; Michael A. Reynolds, "Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism", *Past and Present*, no. 203, May 2009, p. 137-179.

87 Hovannes Katchaznoui, *The Armenian Revolutionary Federation Has Nothing to Do Anymore*, New York, Armenian Information Service, 1955, p. 5; Onur Öno, "The Eight World Congress of the Dashnaksutyun and Its Aftermath", in Yavuz and Ahmad, p. 781-799; Morgan Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, London, George Allen & Uwin, 1918, p. 243-245.

88 Aram Turabian, *Les Volontaires arméniens sous les drapeaux français*, Marseille, Imprimerie nouvelle, 1917, p. 40.

89 Report of the Ottoman representative in Bulgaria, 7 November 1914, in İnanç Atılğan and Garabet Krikor Moumdjian (ed.), *Archival Documents of the Viennese Armenian-Turkish Platform*, Klagenfurt-Vienna-Ljubljana-Sarajevo, Wieser Verlag, 2009, p. 72-73.

above all from the Ottoman Empire⁹⁰. After the First World War, Avetis Aharonian (1866-1948; ARF leader) and Boghos Nubar claimed the number of 50,000 for the total of Armenian volunteers⁹¹. Such a figure is not implausible: The Ottoman documents used by Yusuf Halaçoğlu estimate the number of *Ottoman* Armenian volunteers alone to be 50,000⁹², and as early as 29 October 1914, namely just before the entry of the Ottoman Empire in the war, the British Consul in Batumi estimated the total to be almost 45,000⁹³. It is indeed essential to observe that, according to Dashnak published sources as well as the Russian archives, the efforts of recruitment began months before the Ottoman and Russian Empires declared war on each other. The final report of the Russian Consul in Erzurum mentions hemorrhagic desertion from this vilayet (50,000), mostly made of Armenians⁹⁴. In particular, at the end of October 1914, a gang of 6,000 Armenians from Erzurum crossed the Russian border to join the Russian army, including at least 3,500 who were sent by the Tsar's officers in the Caucasus to improve their military training⁹⁵. Like before the outbreak of the First World War, this Russophile policy was supported by British subjects: "Lord Bryce and the 'Friends of Armenia' were appealing for funds to clothe and equip the Armenian volunteers on April 2nd, [1915] [...]"⁹⁶.

An extreme example of intellectual dishonesty, by a supporter of the "Armenian genocide" label, toward the issue of the Ottoman Armenian volunteers in the Russian army, is provided by Yves Ternon. He discusses the issue on two pages in pretending, without any discussion of the sources, that all were from Russia, and then contradicts himself in mentioning those coming from Anatolia, but without any explanation on their number or on the meaning of such a betrayal in war

90 Morgan Philips Price, *A History of Turkey: From Empire to Republic*, London-New York, George Allen & Uwin/MacMillan, 1956, p. 91.

91 Avetis Aharonian and Boghos Nubar, *The Armenian Question Before the Paris Peace Conference*, New York, The Armenian National Union of America, 1919, p. 6; Boghos Nubar, letter to the *Times* of London, 27 January 1919, http://www.ataa.org/reference/nubar_letter.html

92 Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of Armenians (1914-1918)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002, p. 105.

93 Demirel, op. cit., p. 665.

94 Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutyun. 1890/1924*, Milano: Oemme, 1989, p. 117; Katchaznoui, op. cit., p. 5; McMeekin, op. cit., p. 154-158 and 275, n. 38.

95 Undated report (written at the beginning of 1915), Tetik, op. cit., volume I, p. 110-111. Also see Maurice Larcher, *La Guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, Chiron, 1926, p. 395.

96 Cuthbert Francis Dixon-Johnson, *The Armenians*, Northgate, Toulmin & Sons, 1916, p. 47.

time⁹⁷. A surgeon by education and by profession, Dr. Ternon should stick to surgery.

Regardless, the most significant contribution of the Armenian nationalist revolutionists to the Russian war effort was the revolt of Van⁹⁸. As early as January 1914, the Consul of the UK, Ian Smith, observed that the ARF “during the past year has actively concerned itself with the secret importation of arms and their distribution among its followers. Mauser pistols are the favorite weapons”. As a result, “In Van it is said that the Armenians are now better armed than the Kurds, and there is no doubt that they have obtained a number of modern rifles”.⁹⁹ Considering the increase of the public safety in Van that has been demonstrated earlier in this paper, such a quantity of Mauser cannot be called a measure of “self-defense”¹⁰⁰. Correspondingly, the efforts of the ARF to accumulate weapons in Van increased in October 1914¹⁰¹, namely before the declaration of war and at a moment when the results of Tahsin’s policy were even clearer than in January. The local uprisings multiplied in the countryside of the vilayet during the months of February and March 1915, then the revolt in Van city broke out in April. The heavy armament of the Armenian insurgents made the battle particularly intense¹⁰². The combination of the ARF-led revolt and of the ARF-organized volunteer’s units was decisive in the Russian conquest of the city of Van. That is why the Tsar himself congratulated the Armenian revolutionary nationalists¹⁰³.

However, the systematic practice of massacre, rape and plunder by both Armenian insurgents and Armenian volunteers, as early as the end of 1914, against the Muslim civilians, increasingly raised concerns among the Russian officers, much

97 Ternon, op. cit., p. 218-219 and 242.

98 Halaçoğlu, op. cit., p. 52.

99 Report of 10 January 1914, in Demirel, op. cit., p. 635-636.

100 This allegation is defended, for instance, in Vahakn Dadrian, “The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians”, *Holocaust and Genocide Studies*, VII-2, 1993, p. 194-195.

101 Haig Gossoian, *The Epic Story of the Self Defense of Armenians in the Historic City of Van*, Detroit, General Society of Vasbouragan, 1967, p. 13.

102 Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians. A Study in Counter-Insurgency*, New York-London, Palgrave MacMillan, 2013, p. 166-169; McCarthy, Arslan, Taşkıran and Turan, op. cit., p. 176-232; McMeekin, op. cit., p. 168-169 Rafael de Nogales, *Memoirs of a Soldier of Fortune*, New York, Harrisson Smith, 1932, p. 271.

103 Gabriel Korganoff (Gorganian), *La Participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase (1914-1918)*, Paris, Massis, 1927, p. 26 and 28.

less for humanitarian reasons than by fear that these crimes would undermine the capacity of the Tsar's army to dominate the region and continue its offensives until the victory. That having been said, these concerns developed only progressively, and the Russian command did not dissolve Armenian volunteers' units until December 1915¹⁰⁴. In the short run, the Armenian rebellion at Van was a blow for the Ottoman military and a source of hopes for the Russian army.

Indeed, "The Van uprising acted as a catalyst and uprisings broke out in other cities in the Third Army's area of responsibility", particularly in Erzurum and Sivas, where Armenian guerillas attacked the telegraphic lines and the roads, including the one between Erzurum and Sivas, that was vital for the units of the Ottoman army fighting the Russians on the Caucasian front¹⁰⁵. In the case of Erzurum, the continuity with the desertions and flow of volunteers for the Russian army is clear. Yet, the vali of the vilayet was Tahsin, the same Tahsin who had crushed Kurdish bandits in Van in 1913-1914. Even more relevantly, Tahsin was acquitted by a martial court in 1919—in spite of the completely unfair procedure of these tribunals—thanks to testimonies of Armenians¹⁰⁶. Arrested for "massacres", after this acquittal and without any evidence, at the initiative of the British High Commissioner at İstanbul and against the will of the *British* military command, Tahsin was sent to Malta¹⁰⁷. In other words, he was among these 144 Ottoman officials who were probed in vain by the UK: The investigation ended in 1921 by a complete failure to find proofs against them¹⁰⁸. The crystal clear innocence of Tahsin makes impossible the acceptance of the thesis of the Armenian insurrectional activities in Erzurum, in spring 1915, as "self-defense".

To deny the military rationale of the Ottoman government's decision, a tactic as old as the "genocide" claims¹⁰⁹ but increasingly used since the 2000s is to present a distorted narrative of the Anatolian Assyrians (particularly Nestorian

104 McCarthy, Arslan, Taşkıran and Turan, op. cit., p. 233-257; Reynolds, op. cit., p. 156-158.

105 Erickson, op. cit., p. 168.

106 Note on Tahsin (undated, but most probably written in 1921), FO 371/6501, f 538.

107 Telegram of the British headquarters of İstanbul, 10 Mach 1921, FO 371/6499/E 3276.

108 Despatch of the British ambassador in Washington, 13 July 1921 and minute of W. S. Edmonds, 27 July, FO 371/6504/E 8519; Letter of R. W. Woods, on behalf of His Majesty's general prosecutor, 21 July 1921, FO 371/6504/E 8745; Letter of Judge Lindsay Smith to the British High Commissioner in İstanbul, 24 August 1921, FO 371/6504/E 10023.

109 James Tashjian, *Turkey, Author of Genocide*, Boston, Commemorative Committee, 1965, p. 23-24.

Assyrians) during the First World War¹¹⁰. In fact, as early as 1913, Vice-Consul Zarzecki reached the conclusion that the Nestorian patriarch Mar Shimoun was “one of the most active agents of Russia” in the region¹¹¹. The later events proved Zarzecki right, one more time. At the beginning of the First World War, Shimoun organized the assassination of his own uncle, who was a loyal Ottoman citizen, opposed to any revolt¹¹². Then, Shimoun organized an uprising that led to violent battles with local Kurds then to a mass exodus to Iran, in the worst possible conditions¹¹³. The appreciation of Colonel Chardigny, the French military attaché in the Caucasus, is one of the most accurate: “It is certain that Russia is responsible for the woes of the Assyrian people. [...] It was Russia that provoked the revolt of the Nestorian Assyrians of Mar Shimoun”¹¹⁴. Regardless, it did not prevent the nationalist Assyrians from continuing to help Russia in 1916. They participated in the offensives of this year against the Ottoman Empire, committing massacres of Muslims together with Armenian volunteers and Cossacks, and provoking a new tragedy for the ordinary Assyrians¹¹⁵. Eventually, in February 1918, Mar Shimoun’s men killed dozens of Muslims in Urmia (Iran), a series of crimes that caused a clash, followed by the massacre of hundreds of Muslims (including children), this time by Assyrians and Armenians from the Caucasus. The conflict continued with a massacre of Kurds in March of the same year and a counter-massacre of Christians in July¹¹⁶.

110 Kieser, op. cit., p. 154, 185, 203-205, 234, 239-240 and passim; Suny, op. cit., p. XIV, XIX-XX, 208, 232, 234 and 245.

111 Le vice-consul de France à Van au ministre des Affaires étrangères, 24 Mai 1913, (AMAE), P 16744.

112 Nicolas Gasfield, « Au front de Perse pendant la Grande guerre — Souvenirs d’un officier français », *Revue d’histoire de la Guerre mondiale*, II-3, juillet 1924, p. 129; Büilent Özdemir, *Assyrian Identity and the Great War*, Dunbeath, UK: Whittles Publishing, 2012, p. 51-53.

113 Yonca Anzerioğlu, “The Revolts of Nestorian Christians Against the Ottoman Empire and the Republic of Turkey”, *The Muslim World*, C-1, January 2010, p. 48-51; Florence Hellot, « L’ambulance française d’Ourmia (1917-1918) ou le ressac de la Grande guerre en Perse », *Studia Iranica*, XXV-1, 1996, p. 50-51 and 60.

114 Le colonel Chardigny, chef de la mission militaire française au Caucase, à M. le ministre de la Guerre, 13 avril 1919, CADN, 1SL/1V/138.

115 Arnold Talbot Wilson, *Loyalties: Mesopotamia. A Personal and Historical Record*, volume II, 1917-1920, London, Oxford University Press, 1930, p. 31-32.

116 Paul Caujole, *Les Tribulations d’une ambulance française en Perse*, Paris, Les Gêmeaux, 1922, 73-90, 93-94 and 101-103; Gasfield, art. cit., p. 131-145; Hellot, art. cit., p. 56-79; Émile Zavier, *D’Archangel au Golfe persique. Aventures de cinquante français en Perse*, Paris, La Cité des livres, 1927, p. 173, 248-250, 258-260, 266, 269-272 and 276-277.

A similar tactic, sometimes added to the previous ones, is to present the relocation of Greeks from the Black Sea in 1916-1917 as a persecution¹¹⁷, or even as an extermination¹¹⁸. First of all, this relocation, too, was due to military necessities. Indeed, the Greek archbishop of Samsun—in absolute contrast with his counterpart of Trabzon, a prudent man who preserved the safety of his coreligionists—organized guerrilla activities against the Ottoman state as early as 1914, and these activities increased in summer 1916, in the context of successful Russian offensives and of the defeat of the Armenian nationalists. Then, this counter-insurrectional relocation was carried inside Anatolia and without massacres¹¹⁹.

B. Rebellions and Anglo-French Landings

Far from having been limited to a support for the Russian army, the strategy of the ARF and other Armenian revolutionary nationalists had a Mediterranean component, aiming to obtain an Anglo-French landing in the region of İskenderun and/or of Mersin. After a seven-day trip on the coast, the British consul in Aleppo had concluded in 1913 that “the Armenians of Deurtyol are now well-armed with modern rifles, every male adult having one in his possession. Männlichers [Austrian-Hungarian rifles] and Mausers are hidden for immediate use in emergency”¹²⁰. The same year, his colleague of Adana received anonymous letters from Armenians asking for a British occupation of the plain of Çukurova and promising full support for such an invading army¹²¹. In 1913, the Ramkavar-dominated Armenian Committee for National Defense distributed a “confidential” printed memorandum to the main consuls of Mersin, asking for a Russian “occupation or annexation” of northeastern Anatolia after an “Armenian insurrection” and an autonomous Cilicia after a naval operation¹²².

This pre-war news was not forgotten when the Ottoman army, at the request of Germany, attacked Egypt with the aim to take control of the canal of Suez.

117 Akçam, op. cit., p. 63-96; Suny, op. cit., p. 330.

118 Balakian, op. cit., p. 286 and 339; Kieser, op. cit., p. 257-258 and 355.

119 Stéphane Yerasimos, «La question du Pont-Euxin (1912-1923)», *Guerres mondiales et conflits contemporains*, n° 153, janvier 1989, 10-16. Kieser, op. cit., p. 466, n. 157, recommends this article of Prof. Yerasimos, so he perfectly knows that his “Greek genocide” claims are wrong.

120 Despatch of consul Fontana to the charge d'affaires in İstanbul, 21 October 1913, (FO), 371/1773/52128.

121 Demirel, op. cit., p. 569-573.

122 Comité arménien de la défense nationale, *La Question arménienne et les solutions qu'elle comporte*, np, 1913, available at: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97349473>

The British reaction was to attack in and around İskenderun, to cut railroad connecting Anatolia with the Arab provinces of the Ottoman Empire. It is even less forgotten as Boghos Nubar presents his first proposal of help for a landing as early as November 1914¹²³.

From December 19, 1914 to the beginning of February 1915, the *HMS Doris* attacked the gulf of İskenderun. This vessel had 11 6-inch guns, three 12-pounders, and three 18-inch torpedo tubes. It was commanded by a very capable officer, Captain Frank Larkin, who finished his career as Rear Admiral Sir Frank Larkin. Among other damages, Larkin's vessel destroyed five bridges and landed men who cut a telegraphic line. Larkin reported, on December 27: "The Armenian railway officials themselves are smashing the electric batteries on the lines with particular satisfaction". Correspondingly, six Armenian villages of Musa Dag prepared an uprising but the weapons were confiscated. At the same time Field Marshal Lord Horatio Kitchener advocated the occupation of İskenderun and the subject was seriously studied in London¹²⁴.

In a memorandum submitted to the British authorities on 3 February 1915 Boghos Nubar explained that "the [Armenian] populations of Cilicia were ready to revolt" since 1914 and "after His Majesty's Government decided to send an expedition to the shores of Alexandretta, General Sir John Maxwell" asked him about "the kinds of support the Armenian population of Cilicia might offer to the expedition". During the conversation, Boghos Nubar promised a full participation. The same month, the revolt of Zeytun, organized by the Hunchak, broke out¹²⁵ and continued in March. The rebels captured the armory of the gendarmerie, killed several gendarmes and—not unlike their comrades of Erzurum or Sivas—destroyed the telegraphic line¹²⁶. In mid-1915, the Ramkavar estimated the number of insurgents to be 25,000 in Çukurova and 15,000 in "neighboring regions"¹²⁷.

¹²³ M. De France, ministre de France en Égypte, à M. Delcassé, ministre des Affaires étrangères, 21 novembre 1914, in Hasan Dilan (ed.), *Les Événements arméniens dans les documents diplomatiques français*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005, volume I, p. 244-245.

¹²⁴ Edward J. Erickson, "Captain Larkin and the Turks. The Strategic Impact of the HMS Doris in Early 1915", *Middle Eastern Studies*, XLVI-1, January 2010, p. 151-162; Stanford Jay Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, volume II, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2008, p. 876-880.

¹²⁵ Note de l'ambassadeur de Russie à Paris, 23 février 1915, Arthur Beylerian (ed.), *Les Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914- 1918)*, Paris, 1983, p. 7.

¹²⁶ *Osmanlı belgelerinde Ermeni İsyanları*, Ankara, volume IV, ed. Yusuf Sarıncay, 2008, p. 105-108 and 113-115. Thanks to Sümeyye Hoşgör for the translation.

¹²⁷ Note to the British government, July 1915, in Jean-Claude Montant (ed.), *Documents diplomatiques français. 1915*, volume III, 15 septembre – 21 décembre, Berne, Peter Lang, 2004), p. 98.

Also, in March 1915, Mikael Varandian (1870-1934), a leader of the ARF, presented his own project to the British and French authorities, arguing that around 20,000 Armenians who were born in this region and who were at that time in the Balkans, in Western Europe or in America, would be ready to land with the Entente's army as volunteers. To gain the support of his interlocutors, Varandian exposed his vision of an eastern Anatolia divided between the Russians in the north, the British and the French (or, when he spoke to His Majesty's representative, the British only) in the south¹²⁸.

These projects of Nubar and Varandian failed for reasons which had nothing to do with the effectiveness of the Armenian insurgents. In London, Winston Churchill convinced the cabinet to give the priority to the operations in Çanakkale, because it would directly eliminate the Ottoman Empire from the war and even more because it would open the Straits to provide to the Russian ally what he needs¹²⁹. Churchill convinced his colleagues even more easily as the French cabinet had vetoed a massive British operation in İskenderun in February¹³⁰. In Paris, as late as April 1915, the Minister of Foreign Affairs Théophile Delcassé (1852-1924) opposed the partition of the Ottoman Empire, above all because he considered it as sharing with Russia and UK what France already had, as this country possessed the biggest part of the Ottoman debt, the biggest share of investment in Turkey and the cultural preeminence. As a result, Delcassé saw the landing in Çanakkale as the occasion to replace the cabinet in İstanbul and to impose the Entente's control preventing any new German-Ottoman alliance—but nothing else¹³¹. Indeed, if the British government accepted a partition of the Ottoman Empire as early as November 1914-February 1915¹³², the French one accepted it only in

¹²⁸ Copie d'une communication du ministre français à Sofia, 3 mars 1915, in Beylerian, p. 12-13; Memorandum of Mikael Varandian to Sir Edward Grey, 20 February 1915, FO 371/2484/37609; Ciphred telegram of the British Minister in Sofia to the Foreign Office, 3 March 1915, in Demirel, op. cit., p. 667.

¹²⁹ Christopher M. Bell, *Churchill and Sea Power*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2013, p. 59-75; Marc Ferro, *La Grande Guerre. 1914-1918*, Paris, Gallimard, 1969, p. 116-117 and 121-124.

¹³⁰ James Barr, *A Line in the Sand. Britain, France and the Struggle that Shaped the Middle East*, London-New York, Simon & Schuster, 2011, p. 15.

¹³¹ Lettre du ministre des Affaires étrangères au ministre de la Guerre, 28 avril 1915, (*SHD*), 7 N 2150. To understand the reasoning of Delcassé: Jacques Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman (1895-1914)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1977; Jacques Thobie, *Les Intérêts culturels français dans l'Empire ottoman finissant*, Paris-Louvain: Peeters, 2008.

¹³² C. Jay Smith, "Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement with Russia: The British Promise of November 1914", *The American Historical Review*, LXX-4, July 1965, p. 1015-1034;

the second half of 1915, and not without regret¹³³. Even after this acceptance, the mutual distrust between London and Paris, regarding the Near East in particular, remained¹³⁴.

A last factor that blocked the projects of Nubar and Varandian was that, both before and after the change of position of Paris, the Frenchmen who advocated a landing often preferred Beirut for the place of landing¹³⁵, or an operation beginning in İskenderun but continuing by an occupation of Syria and Lebanon, with the cooperation of Christian Arabs¹³⁶. Indeed, the legacy of exchanges and cooperation between France and the Maronites¹³⁷ was incomparably superior, culturally, sentimentally but also economically, to the weak relations between Paris and the Armenian nationalist revolutionists¹³⁸. As late as February 1916, Admiral Frédéric Moreau (1858-1929), who negotiated with the representatives of Nubar, wrote that “when you deal with Armenians, you are sure to be duped” (sic) and advocated the pure and simple cancellation of projects of military cooperation¹³⁹.

One of most extraordinary allegations regarding the French policy has been made by Yektan Türkyilmaz:

Nevzat Uyanık, *Dismantling the Ottoman Empire. Britain, America and the Armenian question*, London-New York, Routledge, 2016, p. 20-32.

133 Raymond Poincaré, Notes journalières, 18 septembre 1915, Bibliothèque nationale de France, département des manuscrits, (*NAF*), 16031, f. 144, available at: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8555827n?rk=64378;0>

134 James Barr, op. cit., passim; Justin McCarthy, “Cilicia. A Missed opportunity in World War I”, in Yavuz and Ahmad, op. cit., p. 800-803.

135 Projet de débarquement d'un corps expéditionnaire en Orient, 20 janvier 1915, (*SHD*), 16 N 3198.

136 Pierre Roche, Note relative aux conditions topographiques et climatériques d'une attaque française contre Alexandrette et Alep, et aux immédiats résultats de guerre de l'occupation des deux villes, Novembre 1914, (*SHD*), 16 N 3198, dossier J.

137 Andrew Arsan, “‘There is, in the Heart of Asia... an entirely French Population.’ — France, Mount Lebanon and the Workings of Affective Empire, 1830-1920”, in Patricia M. E. Lorcin and Todd Shepard (eds.), *French Mediterranean. Transnational and Colonial Histories*, Lincoln-London, University of Nebraska Press, 2016, p. 76-100; Yann Bouyrat, *La France et les Maronites du Mont Liban. Naissance d'une relation privilégiée (1831-1861)*, Paris, Paul Geuthner, 2013; Dominique Chevallier, « Lyon et la Syrie en 1919. Les bases d'une intervention », *Revue historique*, CCXXIV-2, avril-juin 1960, p. 275-320.

138 “The mountain population, largely Armenian and Kurdish, would be the only interesting ones [in military terms], but they feel nothing but indifference for France, who until now made very few efforts to develop her influence on them”. Hypothèse d'un débarquement à Alexandrette, 8 février 1915, p. 3, (*SHD*), 16 N 3198.

139 Lettre à Albert Defrance, 8 Février 1916, (*AMAE*), 56 PA-AP 2.

“In his memoirs (published in 1957), Malkhas [Ardashes Hovsepian, 1877-1962, an ARF leader] suggests that, soon after the outbreak of the European war, the French Prime Minister, Gaston Doumergue, contacted (Victor) Bérard (1864-1931) to inquire what stance his ‘Armenian friends,’ particularly the ARF, would take Doumergue, highlighting the crucial role the French played during the reform debates, asked Bérard to contact the ARF Committee in Geneva and counsel them that they ‘should not miss that opportunity of joining the Entente so as to secure the future of the Armenian people’”¹⁴⁰.

Actually, as Mr. Türkyilmaz himself noticed, Gaston Doumergue (1863-1937) was not the President of the Ministers’ Council (Prime Minister) anymore in summer 1914: His cabinet resigned on 8 June 1914. It cannot be a confusion between the months preceding the outbreak of the First World War and the ones following it. Indeed, in March 1914, when Doumergue was the chief of the government and the Minister of Foreign Affairs, the Quai d’Orsay gave the permission to Vice-Consul S. Zarzecki to publish as an article a slightly edited version of a report he had sent in October 1913 to the ministry¹⁴¹. This text, where the Armenian revolutionary nationalists were described as one of the two main reasons for disturbances in Van and Bitlis (the other being the chiefs of nomadic Kurdish tribes) was considered by the ARF to be a kind of declaration of war, and its newspaper in İstanbul published a series of extremely vehement articles in reaction to the one of Zarzecki¹⁴².

Correspondingly, there cannot be confusion with the short time (August 1914) when Doumergue was Minister of Foreign Affairs without being the chief of the government. Indeed, far from having advocated the creation of an Armenia in eastern Anatolia, Doumergue asked the Russian government at least twice to give “the most unambiguous assurances” to the Ottoman one, about the integrity of the Ottoman Empire¹⁴³. Consistent with this stance, Doumergue did not

¹⁴⁰ Türkyilmaz, op. cit., p. 173.

¹⁴¹ S. Zarzecki, La question kurdo-arménienne dans les vilayets de Van et Bitlis, 11 Octobre 1913, (*AMAE*), P 16745; Lettre de S. Zarzecki à Gaston Doumergue, 21 Mars 1914; Lettre du chef de cabinet à S. Zarzecki, 31 Mars 1914, (*AMAE*), 394 QO 1566; S. Zarzecki, « La question kurdo-arménienne », *La Revue de Paris*, 15 avril 1914, p. 873-894.

¹⁴² A translation in French of all (but one) these articles are in the despatches of Zarzecki’s successor, dated 18 and 28 May 1914, (*AMAE*), P 16745.

¹⁴³ See his telegrams to ambassador in St. Petersburg Maurice Paléologue, 11 and 16 August 1914, and the answer of Paléologue, on 17 August: Jean-Claude Montant (ed.), *Documents diplomatiques français. 1914*, Paris, Imprimerie nationale, 1999, p. 42, 62 and 68.

participate to the pro-Armenian meetings organized in Paris in 1916 and 1920¹⁴⁴. On the contrary, he repeatedly criticized the Sèvres treaty and advocated for its revision, including to satisfy the “legitimate” demands of the Turkish national movement¹⁴⁵.

If evidence is still needed to prove that Mr. Türkyilmaz cited a false assertion, let’s observe that there is nothing confirming this claim in the personal papers of Doumergue¹⁴⁶; in the diary of Maurice Paléologue (1859-1944), director of political affairs at the Quai d’Orsay from 1912 to 1914 then ambassador to St. Petersburg from 1914 to 1917¹⁴⁷; in the speeches on the Armenian issue delivered by Bérard in 1920 and 1921¹⁴⁸; or in the note of Boghos Nubar presenting in 1920 a list of “promises” made—according to him—to the Armenian nationalists by the French cabinet during the world war¹⁴⁹. This last example shows that Mr. Türkyilmaz’s knowledge of the Armenian sources is far from being comprehensive.

That having been said, the Ottoman government could not know these differences between Russia, the UK and France. He only saw the Russian offensive in the north-east and the landings in the south, backed by Armenian rebellions.

Ottoman Counter-Insurgency and Armenian Insurgents (Spring-Autumn 1915)

A. The Gradual Evolution of the Ottoman Response

The main source of inspiration of the Ottoman military and cabinet was a practice

¹⁴⁴ *Hommage à l’Arménie*, Paris, Ernest Leroux, 1919; *Pour l’Arménie indépendante*, Paris, Ligue des droits de l’homme, 1920.

¹⁴⁵ Gaston Doumergue, «La question du pétrole», *Le Petit Méridional*, 27 juin 1920, p. 1; Gaston Doumergue, « Le traité de Sèvres — Pour sortir d’une situation difficile », *Le Petit Méridional*, 28 novembre 1920, p. 1; Gaston Doumergue, « Dans le Proche-Orient — La politique à suivre », *Le Petit Méridional*, 26 juin 1921, p. 1.

¹⁴⁶ (*AMAE*), 64 PA-AP 1.

¹⁴⁷ Paléologue, *Au Quai d’Orsay*, op. cit.; Maurice Paléologue, *La Russie des tsars pendant la Grande guerre*, Paris, Plon, 1921-1922, 3 volumes. Jules Laroche, a diplomat who saw Paléologue every day in 1913-1914 correspondingly says nothing on any alleged proposal made to the ARF by his Minister: Jules Laroche, *Au Quai d’Orsay avec Briand et Poincaré. 1913-1926*, Paris, Hachette, 1957.

¹⁴⁸ *Pour l’Arménie indépendante*..., p. 31-58 (p. 31-32, Bérard says the opposite: In August 1914, he was asked by the “Armenian revolutionaries” to present their proposals to the French government and the Russian embassy in Paris); Victor Bérard, « Le gaspillage des forces françaises en Syrie et en Cilicie », *Les Cahiers des droits de l’homme*, 25 janvier 1921, p. 27-30; 25 février 1921, p. 84-88.

¹⁴⁹ Lettre de Georges Leygues à Justin de Selves, 28 décembre 1920; Lettre d’Aristide Briand à Justin de Selves, 13 Février 1921, (*AMAE*), P 16670.

that emerged at least in the 18th century but that was theorized in the second half of the 1890s. It can be summarized as follows. An insurgent is a human being; an insurgent need to eat and drink, but hardly can find the necessary himself. As a result, if an insurrection cannot be suppressed by classical methods, the army has to relocate part of the civilian population who (willingly or by force) provides the indispensable logistic assistance. This method was practiced by the Spanish army against the Cuban insurrection (1896-1898), by the U.S. army against the Philippine national movement (1899-1901) and by the British army against the Boers (1899-1902). During the first years of 20th century, these experiences—which all had a significant cost for the civilian population, including in terms of human losses—were known and studied by the main armies of the world¹⁵⁰. Yet, these losses cannot be attributed to any racial or religious prejudice: The Cubans are mostly descendants of Spanish settlers and all are traditionally Catholic; the Boers are traditionally Protestants, like the vast majority of the British, and the physical differences between the two populations are almost impossible to notice.

The chronology of the Ottoman response confirms its counter-insurrectional nature. Far from having relocated the whole Armenian population of Anatolia as early as the first revolt, the Ottoman government began in expelling only the Armenian population of Dörtöl, which had welcomed the British operations. The order justifies the relocation in terms of national security only: “Through the assessment of the existing situation, the government is doing the things necessary to prevent the emergence of factors which could lead to disturbances and uprisings”¹⁵¹. Then, in April-May 1915, the revolt of Zeytun was crushed by military operations and by a forcible relocation to Konya¹⁵², namely to a city of central Anatolia, further from the Arab provinces than Zeytun is. This fact in itself is a refutation of the baseless thesis of a “genocide” or “ethnic cleansing” aiming to eliminate the Armenian presence from Anatolia: If the policy of the CUP cabinet was to use any uprising as a pretext to send the Armenians to the Arab provinces, why were those of Zeytun relocated inside Anatolia?

It is true that the scope of the relocations changed at the end of May, as a result of the insurrections of the spring. However, as late as 2 May, Minister of War Enver wrote to Minister of Interior Talat:

150 Erickson, op. cit., p. 79-96.

151 Telegram of Minister of Interior Talat to the vali of Adana, 2 March 1915, *Turkish-Armenian Conflict Documents*, ed. Hikmet Özdemir and Yusuf Sarıay, Ankara, TBMM, 2007, p. 11.

152 Halaçoğlu, op. cit., p. 58-60.

“Around Lake Van, and in specific areas known by the Governor of Van, Armenians are constantly gathered and prepared to continue their insurrection. I am convinced that these Armenians who have gathered must be removed from these areas, and that the rebellion’s nest must be destroyed. According to the information provided by the 3rd Army Command, the Russians brought the Muslims within their borders into our country under wretched and miserable conditions, on 20 April 1915. In order to respond to this, as well as to reach the goal I have stated above, it is necessary to either send these Armenians and their families to Russia, or to disperse them within Anatolia. I request that the most suitable of these two alternatives be chosen and carried out. If there is no inconvenience, I would prefer that the families of the rebels and the population of the region in rebellion are sent outside our borders, and that the Muslim community brought into our borders from abroad are relocated to their place”¹⁵³.

This document proves, if still necessary, that the escalation of the Ottoman response only followed the escalation of the military risk. Correspondingly, the minutes of the Ministers’ council show an Ottoman cabinet concerned by public safety instead of any kind of “genocidal” plans¹⁵⁴.

In front of what is for them a considerable difficulty, one of the methods of the authors supporting Armenian nationalism is to use a fake document, the “Ten Commands”, supposed to be a genocidal decision of the CUP in December 1914, January 1915 or February of the same year, in any case before the rebellion at Van¹⁵⁵. The fact that the forgery was exposed as early as 1973¹⁵⁶ does not seem to concern them. Another misleading source is the book of Mevlanzade Rifat. Rifat was a staunch opponent to the CUP, as early as 1908 and sentenced to exile after the failed counterrevolution of April 1909. After the First World War, he was one

¹⁵³ Gürün, op. cit., p. 199.

¹⁵⁴ Minutes of the Ministers’ council, 30 May 1915; Regulation date 30 May 1915, Özdemir and Sarıay, op. cit., p. 75-76 and 80-81; Stanford Jay Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge-New York, Cambridge University Press, volume II, 1978, p. 376.

¹⁵⁵ Taner Akçam, *The Young Turks’ Crime against Humanity*, Princeton-Oxford, Princeton University Press, 2012, p. 197; Peter Balakian, *The Burning Tigris*, New York, Perennial, 2004, p. 189-190; Dadrian, “The Secret Young”, art. cit., p. 173-178; Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide*, London-New York, I. B. Tauris, 2011, p. 242; Ternon, op. cit., p. 223-224.

¹⁵⁶ Gwynne Dyer, “Correspondence”, *Middle Eastern Studies*, IX-3, 1973, p. 378-379; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2005, p. 49-50; Stanford Jay Shaw, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918-1923. A Documentary Study*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, volume I, p. 315-317. Also see Donald Bloxham, “Donald Bloxham Replies”, *History Today*, LV-7, July 2005, p. 68.

of the pioneers of Kurdish nationalism, as a member of the central committee of the Hoybun, the ancestor of the PKK, established in 1927. In 1929, Rifat published a book where he pretended to be a former CUP official and to provide the proceedings of a meeting where the extermination of the Ottoman Armenians had been decided. The book was part of a more general rapprochement between Armenian and Kurdish nationalists. In spite of the fact that Rifat's real life and purposes were exposed in the scholarly literature as early as 1973¹⁵⁷, his book has been used for four more decades, with the deepest contempt for the basic rules of history writing¹⁵⁸. The "testimony" of S. Tehlirian (1897-1960; assassin of Talat Paşa in Berlin, in 1921) during his trial also continues to be used¹⁵⁹, in spite of the fact that it is proven by documents from the ARF itself that Tehlirian lied from the beginning to the end during his trial: He was in Belgrade, and not in Erzincan, in 1914, and joined the Russian army directly from Serbia; he never was relocated and saw no scene from the 1915 forcible relocation; his sister never was raped by Turks, because he never had a sister; far from having acted alone, Tehlirian was part of the terrorist network Nemesis, established at the end of 1919 by the ARF; and so on¹⁶⁰. Similarly, the Andonian "documents" continues to be used¹⁶¹, in spite of the repeated demonstrations that they are nothing but forgeries¹⁶², comparable to the *Protocols of the Elders of Zion*¹⁶³. The "testimonies" collected by Andonian

157 Dyer, art. cit., p. 379-382.

158 Vahakn Dadrian, "The Convergent Roles of the State and Governmental Party in the Armenian Genocide", *Studies in Comparative Genocide*, New York, ed. Levon Chorbajian and George Shirinian, St Martin's Press, 1999, p. 100; Fatma Müge Göçek, *Denial of Violence*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2014, p. 571, n. 327; Raymond Kévorkian, op. cit., p. 247; Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, London-Sydney, Croom Helm, 1984, p. 90.

159 Balakian, op. cit., p. 345; Sévane Garibian, "'Commanded by my Mother's Corpse': Talaat Pasha, or the Revenge Assassination of a Condemned Man", *Journal of Genocide Research*, XX-2, June 2018, p. 220-235.

160 Christopher Gunn, "Getting Away with Murder: Soghomon Tehlirian, ASALA and the Justice Commandos, 1921-1984", in Yavuz and Ahmad, op. cit., p. 896-917; Marian Mesrobian MacCurdy, *Sacred Justice: The Voices and Legacy of the Armenian Operation Nemesis*, New Brunswick, NJ-London, Transaction Publishers, 2015, p. 116-128, 136-140 and 198-228.

161 Akçam, op. cit., p. 272; Balakian, op. cit., p. 346-347.

162 Maxime Gauin, "Düzmece ve düzmecenin kullanımı: 'Andonyan Belgeleri'", *Parlamento*, Nisan 2016, p. 60-61; Ömer Engin Lütem and Yiğit Alpogan, "Review Essay: 'Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian genocide'", *Review of Armenian Studies*, no. 37, 2018, p. 45-82; Şinasi Orel and Sürreya Yuca, *The Talât Pasha 'Telegrams': Historical fact or Armenian fiction?* Nicosia-Oxford, K. Rüstem & Brothers/Oxford University Press, 1986.

163 Bernard Lewis, *From Babel to Dragomans. Interpreting the Middle East*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2004, p. 389.

also are the main source for Raymond Kévorkian¹⁶⁴, in spite of the fact that Mr. Kévorkian does not dare to use the “documents”. Yet, without even entering the issue of the sincerity, the simple fact that the man who conducted the interviews and transcribed them as he wanted should prevent any serious historian from taking them at face value.

The most daring method, however, is to invert purely and simply the meaning of Ottoman documents. For example, Taner Akçam claims that the note sent by the Minister of Interior Talat Pasha to the Grand Vizier Sait Halim (1865-1921) on 26 May 1915 is “the clearest possible refutation of the official Turkish version of the events of 1915, which insists that the policies toward the Armenians were the result of the wartime exigencies” and strong evidence that the decision was actually taken to prevent the implementation of the reform scheme of 1914¹⁶⁵. In fact, the note says exactly the opposite of what Mr. Akçam pretends (my emphasis):

“Unfortunately, while the means to bring about a final solution to this problem (by reforms) is being worked out, some of the Armenians living in places close to the battlefields have recently become involved in activities aimed at creating difficulties for our army in its fight against the enemy to protect the Ottoman borders. Those Armenians are trying to impede the operations of the army, and the transfer of supply and ammunition. They are combining their aspirations and activities with those of the enemy’s and are fighting against us in the ranks of the enemy. Within the country, they dare to carry out armed attacks against the military forces and the innocent civilians, to become involved in acts of murder, looting and plundering in the Ottoman cities and towns, to provide supplies to the enemy’s navy and to inform them of the places with fortified posts. *The conduct of such rebel elements has rendered it necessary to remove them from the area of military operations and to evacuate the villages serving as operational bases and shelters for the rebels*”¹⁶⁶.

B. The New Wave of Armenian Rebellions and the New Ottoman Reactions

The strong response of the Ottoman state and the incapacity of the Russian

¹⁶⁴ Kévorkian, op. cit., passim.

¹⁶⁵ Akçam, op. cit., p. 136-137.

¹⁶⁶ Özdemir and Sarıay, op. cit., p. 58-59. For other examples of such manipulations in the same book: Maxime Gauin, “Review Essay — ‘Proving’ a ‘Crime against Humanity’?”, *Journal of Muslim Affairs*, XXV-1, March 2015, p. 141-157; Kent Schull, “Book Review”, *The Journal of Modern History*, LXVI-4, December 2014, 975-976.

army to prevent the relocation (not to say its indifference to these events) did not stop the insurrectional movement immediately. In particular, by mid-July 1915, Armenians in Musa Dağ, on the Mediterranean coast, fortified their villages to fight the Ottoman army. Some of the rebels were veterans of the Balkan wars (1912-1913), sixty were Armenian deserters of the Ottoman army, and they largely helped the revolt resist for more than a month the Ottoman army, which took the villages one by one after violent clashes. At the beginning of September, the insurgents were in touch with the French Navy, who landed agents, and the survivors of the insurrections eventually fled on two French vessels. In spite of this renewed attack against the Ottoman military, "there is no indication that the division [who suppressed the insurrections in the area of the gulf of İskenderun] received orders for the general killing of the Armenian population"¹⁶⁷. One more time, it is impossible to describe the uprising as "self-defense". Indeed, even an Armenian (Gregorian) priest wrote in his diary that during the six first months of the war "the Turks left the Armenians alone" and even for August, he complained about taxes and seizure, not massacres. Even more remarkably, he clearly wrote that crimes (killing of prisoners) were committed on both sides¹⁶⁸. Considering the paroxysmal violence at Van and the ongoing relocation, a rebellion against the Ottoman state, under the pretext of taxes and requisitions, then the killing of Turkish soldiers, were among the very last things that could be, in this context, called "self-defense".

Even more remarkable, perhaps, is the insurrection of Urfa in September 1915. Indeed, Urfa city was exempted from relocation in May 1915. Then, in August, the Ottoman police saved the local Armenian community from an attack by a Kurdish gang¹⁶⁹, in a context of uprisings by Armenian revolutionary nationalists since June. As a result, the rebellion started in mid-September without any provocation from the Ottoman side, on the contrary. This insurrection was not a minor affair: Artillery was necessary to suppress it, and a German officer wrote in his diary that "the entire defense is very well prepared and led. The band is well provided with weapons and ammunition". This appreciation is corroborated

167 Edward J. Erickson, "Bayonets on Musa Dagh", *The Journal of Strategic Studies*, XXVIII-3, June 2005, p. 529-548 (quotation p. 543).

168 Le ministre de France en Égypte au ministre des Affaires étrangères, 1er octobre 1915 — Annexe. Renseignements du *D'Étrée*. Extraits du journal d'un prêtre orthodoxe arménien, Abraham der Kalousian, in Dilan, op. cit., volume I, p. 296-298.

169 Report of Samuel Edelman, U.S. Consul in Aleppo, 26 August 1915, *NARA*, RG 59, M 353, reel 44 (867.4016/23).

by the time and the number of men that were necessary to end the insurrection. Correspondingly, the quality of the training and the quantity of weapons and ammunition are incompatible with the idea of a spontaneous uprising¹⁷⁰. Regardless, in 1917, namely when it was still impossible to guess who would win the world war¹⁷¹, 6,000, among those who had been expelled after the rebellion of September-October 1915, were allowed to go back to Urfa¹⁷².

All these facts confirm “there is no serious evidence for a decision and a plan of the Ottoman government to exterminate the Armenian nation”¹⁷³. In the absence of such evidence, Ronald Grigor Suny found more suitable to edit an Ottoman document purely and simply. Indeed, he quotes as follows a telegram sent by Minister of Interior Talat Pasha to the governor Mehmet Reşit on 12 July 1915¹⁷⁴ (my emphasis):

“[...] in Mardin, for example, some seven hundred people from among the Armenians and other Christian inhabitants were recently taken outside of the city at night and, *with due authorization*, slaughtered like sheep *by those individuals who had been brought from Diyarbakir* [...]”.

Actually, the documents say:

“Particularly, *from individuals sent from Diyarbakir recently*, it has been learnt that in Mardin, a total of seven hundred people consisting of Armenians and other Christians, also including the bishop, had been taken from their houses at nights and killed by beheading like sheep”¹⁷⁵.

Far from having given “authorization” to kill, the orders from İstanbul repeatedly banned violence, both before and after the new series of Armenian rebellions, and 1,397 perpetrators were punished¹⁷⁶. In particular, in autumn 1915 alone, more than 20 Muslims were sentenced to death and executed for having killed Armenians. The second main series of trials took place from February to May 1916,

170 Erickson, op. cit., p. 207-208.

171 Ferro, op. cit., p. 310-346.

172 Lewy, op. cit., p. 203.

173 Bernard Lewis, «Les explications de Bernard Lewis », *Le Monde*, 1er janvier 1994. Similar conclusion in Odile Moreau, *La Turquie dans la Grande guerre. De l'Empire ottoman à la République de Turquie*, Paris, SOTECA/Belin, 2016, p. 209.

174 Suny, op. cit., p. 294.

175 Özdemir and Sarıay, op. cit., p. 161.

176 Gürün, op. cit., p. 212-213.

as a result of the work of investigative commissions established at the initiative of Talat¹⁷⁷. During this period, 67 Muslims were sentenced to death (including twelve for murder), 524 to jail and 68 to exile, hard labor or imprisonment in forts (*kalabendlik*)¹⁷⁸. Among the 67 who were sentenced to death, 51 had been already hanged at the beginning of June¹⁷⁹. The trials continued at least until January 1917. The total of the sentences is 1,397¹⁸⁰. Reconciling these facts with the “genocide” charge is as plausible as imagining Hitler ordering in 1942 to dismantle the gas chambers of Auschwitz and to execute its commandant. They make futile the attempts¹⁸¹ to conciliate the counter-insurgency interpretation and the “genocide” label. That is probably why Hans-Lukas Kieser denies, without having done any work in the relevant files, without answering anything to the historians who have used them, the very existence of these sentences¹⁸².

That having been said, it is now necessary to underline that even the second wave of Armenian uprisings did not lead to a general expulsion from Anatolia to the Arab provinces of the Ottoman Empire.

C. The Maintenance of Significant Exemptions from Relocation

One of the clearest confirmations of the counter-insurgency nature of the 1915 relocation is the fact that hundreds of thousands of Armenians remained at home in spite of the successive waves of insurrections. According to a draft written in 1917 by a secretary of Talat, between 350 and 400,000 Armenians—particularly in Western and Central Anatolia—were not relocated and Edward J. Erickson estimates that the actual figure may have reached 500,000¹⁸³. This last figure is the most credible, for two reasons: The draft does not include the exempted Armenians of Istanbul and Thrace; and there are several instances of underestimations, for

177 Minutes of the Ministers' Council, 29 September 1915, Özdemir and Sarnay, op. cit., p. 294.

178 Yusuf Sarnay, “The Relocation (Tehcir) of Armenians and the Trials of 1915–1916”, *Middle East Critique*, III-20, Autumn 2011, p. 299–315.

179 “Turks Avenge Armenians—Fifty-one Muslim Soldiers are shot for Mistreating Christians”, *The Washington Post*, 4 June 1916, p. A2.

180 Shaw, *The Ottoman Empire*, op. cit., volume II, p. 1098-1099.

181 Donald Bloxham, “Terrorism and Imperial Decline: The Ottoman-Armenian Case”, *European Review of History/Revue européenne d'histoire*, XIV-3, 2007, p. 301-324; Ahsan I. Butt, *Secession and Security, Explaining State Strategy against Separatists*, Ithaca-London, Cornell University Press, 2017, p. 125-162.

182 Akçam, op. cit., p. 395-398; Kieser, op. cit., p. 241.

183 Erickson, op. cit., p. 215-218.

example about the provinces of Izmir and Konya—where there was no Armenian rebellion and limited activities of the revolutionary parties¹⁸⁴.

Indeed, as noticed the French Navy's intelligence service, the Armenians of İzmir were not persecuted or expelled, still less killed, "even during the war"¹⁸⁵ and those of Konya never suffered because of the Turks in this province. There was no massacre during the reign of Abdülhamit II or during the CUP decade¹⁸⁶. Similarly, an American report written for the Peace Conference of Paris, and largely based, as far as populations are concerned, on the conclusions of Dr. W. Post—an American missionary who had worked in Konya until 1917 and who made no secret of his dislike for the Turks—explained that the Armenians were more numerous in this province in 1917 than in 1914, because "the number of exiles introduced to the vilayet is much greater than that of the emigrants (from Konya)"¹⁸⁷. Taner Akçam and Burçin Gerçek have tried to deny the exemption from relocation allowed to most of the Armenians residing in this province¹⁸⁸, but, as usual, their assertions are based on distortions of sources¹⁸⁹.

As I already exposed these distortions, in a paper left entirely unanswered, I shall develop another example here. Ronald Grigor Suny writes: "The [American] schools [of İstanbul and Anatolia] were forcibly closed, their faculty and students deported, in 1915"¹⁹⁰. Yet, he provides no source for this extraordinary allegation. Actually, as observed Caleb Frank Gates (1859-1946), director of the Robert College from 1903 to 1932, in his memoirs, his college continued his activities during the whole war: "Evidence was not lacking that the Turkish government itself was favorably disposed toward the College" and, even in 1917-1918 "we were left in peace"¹⁹¹. Lynn A. Scipio, a professor at this college from 1912 to

184 *Aspirations et agissements*, op. cit., p. 80-82 and 216.

185 S.R. Marine, Turquie, 16 décembre 1920, (*SHD*), 7 N 3211. For a confirmation, see the letter of Charlton Wittall to General Townshend, 10 February 1921, FO 371/6499/2265.

186 S.R. Marine, Turquie, n° 1351, 25 novembre 1919, (*SHD*), 1 BB⁷ 235.

187 O. J. Campbell, Report on the Vilayet of Konya, p. 8, Hoover Institution Archives, Stanford University (California), Paris Peace Conference (1919-1920), U.S. territorial section, box 4.

188 Burçin Gerçek, Taner Akçam and Ömer Türkoğlu, *Turkish rescuers. Report on Turks who reached-out to Armenians in 1915*, 2015, available at: http://www.raoulwallenberg.net/wpcontent/files_mf/1435335304ReportTurkishrescuerscomplete.pdf, p. 10-16.

189 Maxime Gauin, "On a Booklet Dealing with the Righteous Turks", *Review of Armenian Studies*, No. 32, 2015, p. 229-236.

190 Suny, op. cit., p. 47.

191 Gates, op. cit., p. 219-239 (quotations p. 226 and 232).

1943, notes in his own memoirs that, at the beginning of the First World War, “we were able to get Mr. Galakadjian” as a new professor of physics—and Scipio does not mention any “deportation” of Galakadjian or of any other Armenian of the school. He also confirms the Memoirs of Gates in writing: “We at the college were not regarded as enemies by the Turks but rather as friends and we were treated accordingly”. Then, he emphasizes that, in spite of German pressures in 1917, “the college was not taken over”¹⁹².

Similarly, the annual report of the American Board of Commissioners for Foreign Mission for 1916 underlines the remarkable activity of the college at İzmir and, far from mentioning any “deportation” of students, it observes that 68 Armenians were among the students for the year 1915-1916¹⁹³. In fact, only two U.S. schools, in Merzifon and Antep (today Gaziantep) were closed by the CUP cabinet, after the severance of diplomatic relations with Washington (1917), and not in 1915¹⁹⁴. I deliberately used published sources on the issue of the American schools, to prove that Mr. Suny does not even know the bibliography.

These exemptions are impossible to conciliate with the “genocide” or “demographic engineering” labels. They prove there was not intent to exterminate the Armenian population, to physically eliminate her from Anatolia or to behead her elites in general. As a result, the argument which consists of saying “there is no Armenian in Anatolia anymore”¹⁹⁵ ignores both the actual situation in 1918 and the devastating policy of Armenian and Greek nationalists during the Turkish war of independence¹⁹⁶.

192 Lynn A. Scipio, *My Thirty Years in Turkey*, Rindge, New Hampshire, Richard R. Smith Publisher, 1955, p. 122-123 and 150-151.

193 American Board of Commissioners for Foreign Mission, *The Annual Report*, Boston, Board Congressional House, 1916, p. 90-91.

194 Gates, op. cit., p. 243.

195 “But, Istanbul aside, there are no Armenians in Turkey. What happened, if not genocide?” Nicolas Tavitian, “Correspondence”, *The Middle East Quarterly*, XIII-1, Winter 2006, [https://www.meforum.org/articles/2006/correspondence-\(1\)](https://www.meforum.org/articles/2006/correspondence-(1)) Actually, it is false: There are Armenians in Hatay today and there were Armenians in cities such as Ankara and Tokat at least until the 1970s.

196 Maxime Gauin, “How to Create a Problem of Refugees: The Evacuation of Cilicia by France and the Flow of Armenian Civilians (1921-1922)”, *Review of Armenian Studies*, No. 25, 2012, p. 67-101; Maxime Gauin, “Revisiting the Fire of Izmir”, *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, LIV-1, Fall 2017, p. 31-53; Yerasimos, « La question du », art. cit., p. 17-34.

Conclusion

The Armenian nationalist revolutionists' choice, by 1912, of a terrorist strategy against the Ottoman state—including the loyal Armenians serving it—was determined by considerations of international politics and by territorial ambition: The Ottoman state was considered doomed to explode, and Russia, in spite of the merciless repression of 1903-1912 and of its obviously selfish aims, was considered the natural partner to obtain an “Integral Armenia”, from the Black Sea to the Mediterranean Sea. It was by no means a “self-defense” against an “oppressive Ottoman state”. Indeed, the improvements in the public safety in 1913-1914 and the acceptance of the “reform” of 1914 by the CUP cabinet did not change anything in the stance of the ARF, Hunchak and Ramkavar—if these organizations did not take the agreement of 1914 as a proof of weakness.

Then, the insurgencies of 1914-1915, were, as Bernard Lewis observed, “the deadliest of all threats”, as “the Armenians, stretching across Turkey-in-Asia from the Caucasian frontier to the Mediterranean coast, lay in the very heart of the Turkish homeland-and to renounce these lands would have meant not the truncation, but the dissolution of the Turkish state”¹⁹⁷. As early as 1897, the French Vice-Consul in Maraş predicted that the Armenian revolutionary nationalists could perhaps demolish “the Ottoman building, but all would remain buried under its rubble”¹⁹⁸. That is exactly what happened in places such as Van, at a heavy price for Ottoman civilians of all nationalities and religions. And eventually, the Turkish Republic emerged from these ruins.

¹⁹⁷ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey. Third Edition*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2002, p. 356.

¹⁹⁸ Le vice-consul de France à Marache au ministre des Affaires étrangères, 2 Janvier 1897, (*AMAE*), P 16738.

Bibliography

Unpublished Archives

Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve.

P 1572, P 16670, P 16738, P 16741, P 16742, P 16743, P 16744, P 16745.

56 PA-AP 2. 64 PA-AP 1.

394 QO 1566.

Centre des archives diplomatiques de Nantes.

1SL/1V/138. 36/PO/1/7.

Service historique de la défense, Vincennes.

1 BB⁷ 235. 7 N 2150, 7 N 3211, 16 N 3198.

Archives de la préfecture de police de Paris, Le Pré Saint-Gervais

BA 2146.

Bibliothèque nationale de France, département des manuscrits, Paris

NAF 16031, available at: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8555827n?rk=64378;0>

The National Archives, Kew Gardens, London.

FO 195/2450, FO 371/1773, FO 371/2484, FO 371/6499, FO 371/6501, FO 371/6504.

Hoover Institution Archives, Stanford University (California).

Okhrana records, reel 385.

Paris Peace Conference (1919-1920), U.S. territorial section, box 4.

National Archives and Records Administration, College Park.

RG 59, M 353, reel 44.

RG 84, Records of Foreign Service Posts, Diplomatic Posts Istanbul, vol. 216.

Published Archives

Atılğan, İnanç and Moumdjian, Garabet Krikor, (ed.), *Archival Documents of the Viennese Armenian-Turkish Platform*, Klagenfurt-Vienna-Ljubljana-Sarajevo, Wieser Verlag, 2009.

Beylerian, Arthur (ed.), *Les Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914- 1918)*, Paris, 1983.

Demirel, Muammer, *British Documents on Armenians (1896-1918)*, Ankara, Yeni Türkiye, 2002.

Dilan, Hasan (ed.), *Les Événements arméniens dans les documents diplomatiques français*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, volume I.

Marchand, René, (ed.), *Un livre noir. Diplomatie d'avant-guerre d'après les documents des archives russes, 1910-1917*, Paris, Librairie du travail, volume II, 1923.

Montant, Jean-Claude, (ed.), *Documents diplomatiques français. 1914*, Paris, Imprimerie nationale, 1999; *1915*, vol. III, 2004.

Özdemir, Hikmet, and Sarıınay, Yusuf (ed.), *Turkish-Armenian Conflict Documents*, Ankara, TBMM, 2007.

Sarıınay, Yusuf, (ed.), *Osmanlı belgelerinde Ermeni İsyanları*, Ankara, volume IV, 2008.

Tetik, Ahmet, (ed.), *Armenian Activities in the Archive Documents*, Ankara, ATASE, volume I, 2005, and III, 2006.

Printed sources

Aharonian, Avetis, and Nubar, Boghos, *The Armenian Question Before the Paris Peace Conference*, New York, The Armenian National Union of America, 1919.

Auboyneau, Gaston, *La Journée du 26 août 1896 à la Banque impériale ottomane*, Villeurbanne, Imprimerie Chaix, 1912.

American Board of Commissioners for Foreign Mission, *The Annual Report*, Boston, Board Congressional House, 1916.

Aspirations et agissements des comités révolutionnaires arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution ottomane, İstanbul, Matbaai Orhaniye, 1917.

Bonsal, Stephen, *Heyday in a Vanished World*, New York, W. W. Norton & Co, 1937.

Combarieus, Abel, *Sept ans à l'Élysée avec le président Émile Loubet. De l'affaire Dreyfus à la conférence d'Algésiras*, Paris, Hachette, 1932.

Caillaux, Joseph, *Mes Mémoires*, Volume II, Paris, Plon, 1943.

Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Investigate the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington, 1914.

Comité arménien de la défense nationale, *La Question arménienne et les solutions qu'elle comporte*, np, 1913, available at: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97349473>

Comité de la défense nationale ottomane, *Les Atrocités des coalisés balkaniques*, Istanbul, 1913, 3 volumes.

Dixon-Johnson, Cuthbert Francis, *The Armenian Question, its meaning to Great Britain*, Leeds, Nutt & Co, [1914].

Dixon-Johnson, Cuthbert Francis, *The Armenians*, Northgate, Toulmin & Sons, 1916.

Gasfield, Nicolas, « Au front de Perse pendant la Grande guerre — Souvenirs d'un officier français », *Revue d'histoire de la Guerre mondiale*, II-3, juillet 1924, pp. 120-151.

Gates, Caleb Frank, *Not to Me Only*, Princeton-London, Princeton University Press/Oxford University Press, 1940.

Gossoian, Haig, *The Epic Story of the Self Defense of Armenians in the Historic City of Van, Detroit, General Society of Vasbouragan*, 1967.

Hommage à l'Arménie, Paris, Ernest Leroux, 1919.

Katchaznouni, Hovannes, *The Armenian Revolutionary Federation Has Nothing to Do Anymore*, New York, Armenian Information Service, 1955.

Papazian, Bertha, *The Tragedy of Armenia*, Boston-Chicago, The Pilgrim Press, 1918.

Papazian, Kapriel Serope, *Patriotism Perverted*, Boston, Baikar Press, 1934.

Price, Morgan Philips, *War and Revolution in Asiatic Russia*, London, George Allen & Uwin, 1918.

Rambert, Louis, *Notes et impressions de Turquie*, Genève-Paris, Atar, [1926].

Turabian, Aram, *Les Volontaires arméniens sous les drapeaux français*, Marseille, Imprimerie nouvelle, 1917.

Korganoff (Gorganian), Gabriel, *La Participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase (1914-1918)*, Paris, Massis, 1927.

Laroche, Jules, *Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré. 1913-1926*, Paris, Hachette, 1957.

Nogales, Rafael de, *Memoirs of a Soldier of Fortune*, New York, Harrisson Smith, 1932.

Paléologue, Maurice, *La Russie des tsars pendant la Grande guerre*, Paris, Plon, 1921-1922, 3 volumes.

Paléologue, Maurice, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal, 1913-1914*, Paris, Plon, 1947.

Pech, Edgar, *Les Alliés et la Turquie*, Paris, Presses universitaires de France, 1925.

Pour l'Arménie indépendante, Paris, Ligue des droits de l'homme, 1920.

Scipio, Lynn A., *My Thirty Years in Turkey*, Rindge, New Hampshire, Richard R. Smith Publisher, 1955.

Tashjian, James, *Turkey, Author of Genocide*, Boston, Commemorative Committee, 1965.

Tahmazian, Kourken, *Turcs et Arméniens, plaidoyer et réquisitoire*, Paris, Imprimerie H. Turabian, 1919.

Turabian, Aram, *Les Volontaires arméniens sous les drapeaux français*, Marseille, Imprimerie nouvelle, 1917.

Ussher, Clarence D., *An American Physician in Turkey*, Boston-New York, Houghton Mifflin Company, 1917.

Varandian, Mikaël, *L'Arménie et la question arménienne*, Laval, Imprimerie G. Kavanagh & Cie, 1917

Zarzecki, S. « La question kurdo-arménienne », *La Revue de Paris*, 15 avril 1914, pp. 873-894.

Zavie, Émile, *D'Archangel au Golfe persique. Aventures de cinquante français en Perse*, Paris, La Cité des livres, 1927.

Bibliography

Ahmad, Feroz, *The Young Turks. The Committee Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford, Clarendon Press, 1969.

Ahmad, Feroz, "The Special Relationship: The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite, 1908–1918", in Avigdor Levy (ed.), *Jews, Turks, Ottomans: A shared history, Fifteenth through the Twentieth Century*, New York, Syracuse University Press, 2002.

Akarli, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1993.

Akçam, Taner, *The Young Turks' Crime against Humanity*, Princeton-Oxford, Princeton University Press, 2012.

Anzerioğlu, Yonca, "The Revolts of Nestorian Christians against the Ottoman Empire and the Republic of Turkey", *The Muslim World*, C-1, January 2010, pp. 45-59.

Arsan, Andrew "'There is, in the Heart of Asia... an entirely French Population.' — France, Mount Lebanon and the Workings of Affective Empire, 1830-1920", in Patricia M. E. Lorcin and Todd Shepard (eds.), *French Mediterraneans. Transnational and Colonial Histories*, Lincoln-London, University of Nebraska Press, 2016, pp. 76-100.

Barr, James, *A Line in the Sand. Britain, France and the Struggle that Shaped the Middle East*, London-New York, Simon & Schuster, 2011.

Bar Zohar, Michel, *Ben Gourion, le prophète armé*, Paris, Fayard, 1966.

Bell, Christopher M., *Churchill and Sea Power*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2013.

Berberian, Houri, "The Dashnaktsutun and the Iranian Constitutional Revolution, 1905-1911", *Iranian Studies*, XXIX-1/2, Winter-Spring 1996, pp. 7-33.

Biçici, Mehmet, "Osmanlı Meclis-i Mebusânı'nda Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri (1914-1918)", in *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi/Türk Ocakları, 2015, volume I, pp. 355-370.

Bloxham, Donald, "Donald Bloxham Replies", *History Today*, LV-7, July 2005, p. 68.

Bloxham, Donald, "Terrorism and Imperial Decline: The Ottoman-Armenian Case", *European Review of History/Revue européenne d'histoire*, XIV-3, 2007, pp. 301-324.

Bouyrat, Yann, *La France et les Maronites du Mont Liban. Naissance d'une relation privilégiée (1831-1861)*, Paris, Paul Geuthner, 2013.

Butt, Ahsan I., *Secession and Security, Explaining State Strategy against Separatists*, Ithaca-London, Cornell University Press, 2017.

Chevallier, Dominique, « Lyon et la Syrie en 1919. Les bases d'une intervention », *Revue historique*, CCXXIV-2, avril-juin 1960, pp. 275-320.

Dadrian, Vahagn, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians", *Holocaust and Genocide Studies*, VII-2, 1993, pp. 194-195.

Dadrian, Vahagn, "The Convergent Roles of the State and Governmental Party in the Armenian Genocide", in Levon Chorbajian and George Shirinian (ed.), *Studies in Comparative Genocide*, New York, St Martin's Press, 1999, pp. 92-124.

Dasnabedian, Hratch, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutyun. 1890/1924*, Milano: Oemme, 1989

Dyer, Gwynne, "Correspondence", *Middle Eastern Studies*, IX-3, 1973, pp. 377-385.

Efiloğlu, Ahmet, "Fuat Dünder'in, Osmanlı Belgelerinde Kaybolan 'Modern Türkiye'nin Şifresi'", *Belleten*, LXXIV/270, August 2010, p. 531-570.

Efiloğlu, Ahmet, "Fuat Dünder and the Deportation of the Greeks", *Middle East Critique*, XXIII-1, 2014, p. 89-106.

Efiloğlu, Ahmet, "The Exodus of Thracian Greeks to Greece in the Post-Balkan War Era", in Yavuz, Hakan, and Ahmad, Feroz (eds.), *War and Collapse. World War I and the Ottoman State*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2016, pp. 330-370.

Erickson, Edward J., "Bayonets on Musa Dag", *The Journal of Strategic Studies*, XXVIII-3, June 2005, pp. 529-548.

Erickson, Edward J., "Captain Larkin and the Turks. The Strategic Impact of the HMS Doris in Early 1915", *Middle Eastern Studies*, XLVI-1, January 2010, pp. 151-162.

Erickson, Edward J., *Ottomans and Armenians. A Study in Counter-Insurgency*, New York-London, Palgrave MacMillan, 2013.

Ertan, Semi, *An Armenian at the Turkish Parliament in the Early Republican Period: Berç Türker Keresteciyan*, MA thesis, Sabancı University, 2005.

Ferro, Marc, *La Grande Guerre. 1914-1918*, Paris, Gallimard, 1969.

Gauin, Maxime, "How to Create a Problem of Refugees: The Evacuation of Cilicia by France and the Flow of Armenian Civilians (1921-1922)", *Review of Armenian Studies*, No. 25, 2012, pp. 67-101.

Gauin, Maxime, "The Missed Occasion. Successes of the Hamidian Police against the Armenian Revolutionaries, 1905-1908", *Review of Armenian Studies*, No. 30, 2014, pp. 113-131.

Gauin, Maxime, "Review Essay — 'Proving' a 'Crime against Humanity'?", *Journal of Muslim Affairs*, XXV-1, March 2015, pp. 141-157.

Gauin, Maxime, "On a Booklet Dealing with the 'Righteous Turks,'" *Review of Armenian Studies*, No. 32, 2015, pp. 229-236.

Gauin, Maxime, "Düzmece ve düzmecenin kullanımı: 'Andonyan Belgeleri'", *Parlamento*, Nisan 2016, pp. 60-61.

Gauin, Maxime, "Revisiting the Fire of Izmir", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, LIV-1, Fall 2017, pp. 31-53.

Gerçek, Burçin, Akçam, Taner and Türkoğlu, Ömer, *Turkish rescuers. Report on Turks who reached-out to Armenians in 1915*, 2015, available at: http://www.raoulwallenberg.net/wpcontent/files_mf/1435335304ReportTurkishrescuerscomplete.pdf

Göçek, Fatma Müge, *Denial of Violence*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2014.

Güçlü, Yücel, *The Holocaust the Armenian Case in Comparative Perspective*, Lanham-Boulder-New York-Toronto-Plymouth: University Press of America, 2012.

Güçlü, Yücel, "Review Essay", *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXVIII-3, September 2018, pp. 441-450.

Gunn, Christopher, "Getting Away with Murder: Soghomon Tehlirian, ASALA and the Justice Commandos, 1921-1984", in Yavuz, Hakan, and Ahmad, Feroz (eds.), *War and Collapse. World War I and the Ottoman State*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2016, pp. 896-917.

Gunter, Michael M., "A Reply to Joseph Kéchichian and Keith Watenpaugh", *International Journal of Middle East Studies*, XXIX-3, August 2007, pp. 514-517.

Gürün, Kâmuran, *The Armenian File*, London-Nicosia-İstanbul, K. Rüstem & Bro./Weidenfeld & Nicolson, 1985.

Halaçoğlu, Yusuf, *Facts on the Relocation of Armenians (1914-1918)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2002.

Heller, Joseph, "Britain and the Armenian question, 1912-1914. A study in Realpolitik", *Middle Eastern Studies*, XVI-1, January 1980, pp. 3-26.

Hellot, Florence, « L'ambulance française d'Ourmia (1917-1918) ou le ressac de la Grande guerre en Perse », *Studia Iranica*, XXV-1, 1996, pp. 45-82.

Hovannisian, Richard, *Armenia on the Road to Independence. 1918*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1967.

Kévorkian, Raymond, *The Armenian Genocide*, London-New York, I. B. Tauris, 2011.

Kieser, Hans-Lukas, "The Ottoman Road to War", in Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem and Maurus Reinkowski (ed.), *World War I and the End of the Ottomans*, London-New York, I. B. Tauris, 2015, pp. 29-53.

Kieser, Hans-Lukas, *Talaat Pasha. Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*, Princeton-Oxford, Princeton University Press, 2018.

Langer, William L., *The Diplomacy of Imperialism. 1890–1902*, New York, Alfred A. Knopf, 1960.

Larcher, Maurice, *La Guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, Chiron, 1926.

Lewis, Bernard, « Les explications de Bernard Lewis », *Le Monde*, 1er janvier 1994.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey. Third Edition*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2002.

Lewis, Bernard, *From Babel to Dragomans. Interpreting the Middle East*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2004.

Lewy, Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2005.

Lütem, Ömer Engin, and Alpogan, Yiğit, "Review Essay: 'Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian genocide'", *Review of Armenian Studies*, no. 37, 2018, pp. 45-82.

Mango, Andrew, "Historiography by Political Committee and Committed Historians: Review Article", *Middle Eastern Studies*, XXV-4, October 1989, pp. 531-562.

McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York-London, New York University Press, 1983.

McCarthy, Justin, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, NJ, Darwin Press, 1995.

McCarthy, Justin, Taşkıran, Cemalettin, and Turan, Ömer, *Sasun. The History of an 1890's Armenian Revolt*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2014.

McMeekin, Sean, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, MA-London, Harvard University Press, 2011.

Mesrobian MacCurdy, Marian, *Sacred Justice: The Voices and Legacy of the Armenian Operation Nemesis*, New Brunswick, NJ-London, Transaction Publishers, 2015

Minassian, Gaïdz, *Géopolitique de l'Arménie*, Paris, Ellipses, 2005.

Moreau, Odile, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du « Nouvel Ordre » militaire (1826-1914)*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2007.

Moreau, Odile, *La Turquie dans la Grande guerre. De l'Empire ottoman à la République de Turquie*, Paris, SOTECA/Belin, 2016.

Nassibian, Akaby, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, London-Sydney, Croom Helm, 1984.

Oktay, Hasan, "On the Assassination of Van Mayor Kapamaciyan by the Tashnak Committee", *Review of Armenian Studies*, No. 1, 2002, pp. 79-89.

Okyar, Osman, « Les rapports franco-turcs à l'époque d'Atatürk vus sous l'angle de la mission militaire de Fetih Okyar comme attaché militaire à Paris », in Paul Dumont and Jean-Louis Bacqué-Grammont, *La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk*, Paris, ADET, 1981, pp. 7-15.

Önol, Onur, "The Eight World Congress of the Dashnaksutyun and Its Aftermath", in Yavuz and Ahmad, pp. 781-799.

Özdemir, Bülent, *Assyrian Identity and the Great War*, Dunbeath, UK, Whittles Publishing, 2012.

Perinçek, Mehmet, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2015.

Price, Morgan Philips, *A History of Turkey. From Empire to Republic*, London-New York, George Allen & Uwin/MacMillan, 1956.

Reynolds, Michael A., "Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism", *Past and Present*, no. 203, May 2009, pp. 137-179.

Reynolds, Michael A., *Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge-New York, Cambridge University Press, 2011.

Salt, Jeremy, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*, London-Portland, Frank Cass, 1993.

Seyhun, Ahmet, "A Last Attempt to Solve the Armenian Question. The Reform of 1914", in Yavuz, Hakan, and Ahmad, Feroz (eds.), *War and Collapse. World War I and the Ottoman State*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2016, pp. 656-680.

Shaw, Stanford Jay, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918-1923. A Documentary Study*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, Volume I.

Shaw, Stanford Jay, *The Ottoman Empire in World War I*, volume II, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2008.

Shaw, Stanford Jay, and Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge-New York, Cambridge University Press, volume II, 1978.

Smith, C. Jay, "Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement with Russia: The British Promise of November 1914", *The American Historical Review*, LXX-4, July 1965, pp. 1015-1034.

Sonyel, Salâhi, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.

Suny, Ronald Grigor, "*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*". *A History of the Armenian Genocide*, Princeton-Oxford, Princeton University Press, 2015.

Thobie, Jacques, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman (1895-1914)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1977.

Thobie, Jacques, *Les Intérêts culturels français dans l'Empire ottoman finissant*, Paris-Louvain, Peeters, 2008.

Türkyilmaz, Yektan, *Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatolia, 1913-1915*, PhD dissertation, Duke University, 2011

Uyanık, Nevzat, *Dismantling the Ottoman Empire. Britain, America and the Armenian question*, London-New York, Routledge, 2016.

Wilson, Arnold Talbot, *Loyalties: Mesopotamia. A Personal and Historical Record*, volume II, 1917-1920, London, Oxford University Press, 1930.

Yavuz, Hakan, and Ahmad, Feroz (eds.), *War and Collapse. World War I and the Ottoman State*, Salt Lake City, University of Utah Press, 2016.

Yerasimos, Stéphane, « Comment furent tracées les frontières actuelles au Proche-Orient », *Hérodote*, n° 41, 2e trimestre 1986, pp. 123-161.

Yerasimos, Stéphane, « La question du Pont-Euxin (1912-1923) », *Guerres mondiales et conflits contemporains*, n° 153, janvier 1989, pp. 9-34.

Zamir, Meir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, XVII-1, January 1981, p. 85-106.

Osmanlı Modernleşmesinde Bir Mühtedi:
Mustafa Celâleddin Paşa (Konstanty Borzecki)
(1826-1876)

Necati Çavdar* - Burhan Budak**

Ailesi

Wincenty Borzecki ve Jozefa Borzecki'nin altı erkek çocuğunun ikincisi olarak 10 Nisan 1826 tarihinde doğmuş olan Konstanty Borzecki'nin ailesi Lehistan asıllı olup yaşamlarını Wielkopolska bölgesinde bulunan Sulmierzyce'de sürdürmüşlerdir¹. Annesinin evlilik öncesi soyadı Kurczewska'dır². Babası Wincenty Borzecki, çok eski ve köklü bir Leh ailesine mensuptur. Wincenty Borzecki bir müddet Lehistan ordusunda subaylık yapmış, ordudan kendi isteği ile ayrıldıktan sonra Jozefa Kurczewska ile evlenmiştir.

Aile, Polkozic armasını kullanmıştır³. Söz konusu armanın biçimsel tarifini, bu konuda 1983 yılında Varşova'da incelemelerde bulunan Taha Toros'un elde etmiş olduğu birinci el kaynaktan aktarmak gerekirse; *"Armanın üst kısmı, belden aşağısı kesilmiş bir keçi başıdır. Armanın alt kısmında ise bir eşekbaşı yer alır. Bu eşekbaşının fonu kırmızı, kendisi gri renklidir. Keçi ve eşek kafaları birbirine bir taç ile bağlıdır. Bu tacın baş kısmı noktalarla ayrılmış, üç yapraklıdır"*⁴.

Lehistan'ın Sulmierzyce kentinin Wawolnica kasabasında bulunan bir belgeden, Konstanty'nin atalarının kökeninin 1334 yılına kadar geriye gittiği anlaşılmaktadır⁵. 16. yüzyılda Lehistan'da soyadları kullanılmaya başlandığında bu

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, ncavdar19@gmail.com ORCID:0000-0002-0713-6803

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tokat/TÜRKİYE, b.budak060@hotmail.com

1 Jerzy S. Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehir: Mustafa Celâleddin Paşa*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 15.

2 TTA, TT_635562/001635562019, [carsiv.sehir.edu.tr], (02.11.2017), s. 2.

3 Latka, *age.*, s. 15.

4 Taha Toros, *Nâzım Hikmet*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2005, s. 22.

5 Latka, *age.*, s. 15.

aile aynı zamanda kendilerine ait olan “Borzecin” köyünün isminden esinlenerek “Borzecki” soyadını almışlardır⁶.

Konstanty Borzecki, 1844'te Piotrków'da lise tahsilini bitirdikten sonra Varşova Güzel Sanatlar Akademisi'ne başlayarak resim eğitimi almıştır. 1846 yılında Wloclawek'teki Katolik Papaz okuluna girerek klasik ve dinî eğitim görmüştür. Eğitim süresince Anadili olan Lehçeden başka Latince, Fransızca, Rusça ve Almanca öğrenmiştir. Türkoloji eğitimiyle ilgili bir belge bulunmamakla birlikte, 1869'da İstanbul'da yayınlanan, “Les Turcs Anciens et Modernes” kitabı, onun Türkoloji eğitimi almış olabileceğine kanıt olarak gösterilebilir⁷.

Osmanlı Devleti'ne İltica Etmesi

Konstanty Borzecki 1848 yılında Lehistan'daki ihtilale katılmış, bu ihtilalin kısa sürede bastırılmasından sonra Prusya ordusuna esir düşmüştür. Yaklaşık üç haftalık bu esaret hayatından sonra Prusya'dan sınır dışı edilmiş⁸ ve ardından Fransa'ya iltica ederek Paris'e gitmiştir⁹. Fransız Ordusu'nda Subay olabilme düşüncesi ile Paris'e giden Paşa, bu esnada Fransız Ordusu'nun subay ihtiyacı bulunmamasından ötürü bu düşüncesini gerçekleştirememiştir¹⁰. Bu esnada Sultan Abdülmecid'in Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş olan Lehli mülteciler hakkında Rusya'ya vermiş olduğu; “*tahtımdan vazgeçerim fakat zîr-i himayeme iltica eden bıçareleri düşmanlarına teslim edemem*”¹¹ cevabı gazetelerde de yer almıştır. Sultan Abdülmecid'in bu sözlerinin Avrupa'da duyulması, aralarında Konstanty Borzecki'nin de bulunduğu Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınmaları için teşvik edici bir unsur olmuştur¹².

Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne ilticasını kolaylaştırıcı sebeplerden birisi de

6 Aynı yer.

7 Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, haz. Sadık Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 35.

8 Enver Celâleddin Paşa, “Oğlum Sâmih Bey” adlı mektubunda, Mustafa Celâleddin Paşa'nın Prusya Hükümeti tarafından sınır dışı edildiğini ve Paris'te subaylık sınavında muvaffakiyet gösterdiği halde bu sırada Osmanlı Devleti'nin mültecileri kabul edeceğini açıklamasından sonra Osmanlı Devleti'ne geldiğini aktarmaktadır. Jerzy S. Latka ise Paşa'nın Prusya Hükümeti'nden pasaport almaya hak kazanmasından sonra subay olma hayali ile Paris'e gittiğini ancak Fransa ordusunun o sıralarda subaya ihtiyacı olmamasından ötürü Osmanlı Devleti'ne iltica ettiğini belirtmektedir. Bkz. Enver Celâleddin Paşa, “Oğlum Sâmih Bey'e”, *Tarih ve Toplum*, C 1/ S. 1, 1984, s. 5; Latka, *age.*, s. 16.

9 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 5.

10 Latka, *age.*, s. 16.

11 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 5.

12 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 5.

Paris merkezli olarak faaliyet gösteren “Hotel Lambert”’in Osmanlı Devleti’ndeki uzantısı olmuştur. Hotel Lambert’in Osmanlı’daki uzantısı, Lehli mültecilerin Osmanlı Devleti’ne sığınmalarında, sığındıktan sonra da Osmanlı’daki yeni yaşamlarının organize edilmesinde faydalı faaliyetlerde bulunmuştur.

Bu otel’in faaliyetlerine değinmek yerinde olacaktır. 1830-1831 yılları arasında Lehistan’daki ihtilal girişiminin Rusya tarafından izale edilmesi sonucunda, çeşitli Avrupa ülkelerine, özellikle de Fransa’nın Paris şehrine, giden leh mültecileri Prens Adam Jerzy Czartoryski önderliğinde birleşmişlerdi. Bu birleşme, Prens Czartoryski’nin 1833 yılında satın almış olduğu “Hotel Lambert”te kökleşmiş ve zamanla Leh mültecilerinin toplandığı bir mesken haline gelmiştir. “Hotel Lambert”, Lehistan’ın bağımsızlığını yeniden kazanabilmesi için yapılan çalışmalarının temsili mekânı, Avrupa çapında sürdürülmüş olan politik faaliyetlerin de merkezi haline gelmiştir¹³.

Leh mültecilerinin Fransa’daki öncüsü olan Prens Czartoryski, Michal Czaykowski’ye, İstanbul’a gitmesi ve Lehli mültecileri organize etmesi için telinde¹⁴ bulunmuştur. Bu amaçla Czaykowski 1841 yılının Ekim ayının sonlarında İstanbul’a gelmiştir. Bu girişimin neticesinde, Prens Czartoryski’nin temsilcisi olarak Czaykowski İstanbul’da “Doğu Ajansı”¹⁵’ni kurmuştur. Bu ajans, İstanbul’da bulunan Lehlerin ulus bilincini güçlendirmek ve Osmanlı Devleti’nin de yardımıyla Lehistan’ın bağımsızlığına ön ayak olmak gibi ideallerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli çalışmalara öncülük etmiştir¹⁶. Ajansın faaliyetlerinin en etkili örneği olarak Lehlerin kolonizasyonu için İstanbul’da Polonezköy’ün¹⁷ kurulması gösterilebilir. Prens Adam Czartoryski, İstanbul’daki

13 Hakan Demir, “Polonyalı Hotel Lambert ve Büyük Sırbistan ‘Nacertanije Planı’ (1840-1844)”, *AVİD*, II/1, 2013, s. 272.

14 Mehmet Czaykowski Paris’te tanıştığı Prens Adam Czartoryski’nin ve onun politik hedeflerinin temsilciliğini yapmak üzere sırası ile Roma, İtalya, Almanya ve son olarak Osmanlı’da bulunmuştur (Gülнар Kara, *Polonezköy’ün Kurucularından Çaykovski Mehmed Sadık Paşa’nın Osmanlı Anıları*, Kömen Yayınları, Konya 2016, s. 7).

15 “Hotel Lambert’in ilk daimi şubesidir” (Kara, *age.*, s. 210).

16 Kara, *age.*, s. 6-7.

17 Adam Czartoryski tarafından 1842 yılında kurulan ve eskiden Adampol olarak bilinen Polonezköy, İstanbul’da bulunan bir Polonyalı köyüdür. Günümüzde “Polonezköy Tabiat Parkı” adıyla hâlâ varlığını korumakla birlikte İstanbul’un Beykoz ilçesine bağlıdır. Polonezköy’ün (Adampol) kuruluşu, tabiyet meselesi, imar faaliyetleri ve sosyal hayatında 1842-1922 yılları arasındaki gelişimi için bkz. Hacer Topaktaş, “Polonezkoy (Adampol) (1842-1922), Kuruluş, Tabiyet Meselesi, İmar Faaliyetleri ve Sosyal Hayat”, *Belleten*, C LXXIX/ S. 284, 2015, s. 283-320.

Katolik Lazarist rahiplerin elinde bulunan büyük miktarlardaki arazilerden bir kısmına Polonezköy'ün kurulabilmesi için teklifte bulunmak suretiyle bir mektup göndererek Osmanlı Devleti'nden izin istemiştir. 3 Mart 1842'de imzalanan bir anlaşmaya göre Prens Czartoryski, Lazaristlerden beş bin dönümlük bir araziye süresiz olarak kiralamıştır. 19 Mart 1842'de yapılan dini bir tören ile açılışı yapılan bu köye, kurulmasına önyak olan Prens Adam Czartoyksi'ye ithâfen "Adampol" adı verilmiştir¹⁸. Polonezköy'ün kuruluşunda en önemli rolü oynayan ve 1850 yılına kadar buraya başkanlık yapmış olan kişi Michael Czaykowski'dir.

1849 yılı ortalarında Osmanlı topraklarına gelen Konstanty Borzecki'nin Michal Czaykowski ile mektuplaştığı bilinmekle beraber onunla en az bir defa da görüşmüş olması muhtemeldir. Çünkü Avrupa'nın entelektüel çevrelerinde yakinen tanınan Czaykowski'nin girişimleri sonucu, Fransa elçiliğinin vermiş olduğu bir emir ile Lehlerin Osmanlı Devleti'ne ilticalarını kolaylaştırmak için Czaykowski'yi referans göstererek Fransa pasaportu almaları sağlanmıştı¹⁹. Konstanty Borzecki de bu kolaylıktan faydalanmak suretiyle Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. *"Polonyalıların Türk ordusuna muhacerette bulunabilmeleri için, önderleri Prens Adam Jerzy Czartoryski'nin onları tavsiyesi gerekirdi"*²⁰ ifadesi de öne sürdüğümüz ihtimali destekler mahiyettedir. Prens Adam Czartoryski ise söz konusu referansın alınabilmesi için imtiyaz sahibi olarak Michal Czaykowski'yi yani İstanbul'daki "Doğu Ajansı"nın temsilcisini seçmiştir. Bu sebeple Konstanty Borzecki'nin Osmanlı Devleti'ne ilticasını ve Osmanlı Ordusu'nda istihdam edilmesini sağlayan en önemli etken Michal Czaykowski olmuştur.

Konstanty Borzecki, Osmanlı'ya iltica etmesinden sonra 1849 yılında Müslüman olarak Mustafa Celâleddin adını almış, Harbiye hocası Fransız subaylar tarafından imtihan edilmiştir. Eğitimi ve harita bilgisi sebebiyle Osmanlı ordusunda Yüzbaşı rütbesiyle, harita subayı olarak göreve başlamış ve uzun yıllar Osmanlı Harbiye'sinde harita hocalığı yapmıştır²¹. 1850-1876 yılları arasında çok sayıda savaşta Osmanlı subayı olarak görev almış olan Mustafa Celâleddin, Karadağ (1852), Kırım Savaşı (1853-1856), Bağdat (1857), Karadağ (1861), Girit (1867),

18 Polonya Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, *Lehistan'dan Bugünkü Polonya'ya*, Polonya Ankara Büyükelçiliği, Ankara 2003, s. 100.

19 Kara, *age.*, s. 69.

20 Latka, *age.*, s. 17.

21 İ. Arda Odabaşı, *Mustafa Celâlettin Paşa, Eski ve Modern Türkler*, https://www.academia.edu/8205033/MUSTAFA_CELALETTIN_PAŞA_ve_ESKİ_VE_MODERN_TÜRKLER

Hersek (1875), Karadağ (1876) mücadelelerine katılmıştır. Bu savaşlarda çeşitli yerlerinden çok defa yaralanmıştır²².

Osmanlı Ordusu'ndaki Görevleri

Osmanlı Devleti'nin doğudaki sınır komşusu olan İran ile ilişkilerinde, 23 Ağustos 1514 tarihli Çaldıran Muharebesi'nden 19. asrın ortalarına kadar yaşanan sınır problemlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. 1847 tarihli Erzurum Anlaşması'na göre İran ile Osmanlı Devleti arasında ihtilaflı yerlerin görüşülmesi için komisyonlar kurulmasına karar verilmiş ancak İran'daki taht değişikliğinden kaynaklanan idari boşluğu fırsat bilen bazı grupların ayaklanması nedeniyle oluşturulacak komisyonlar tehlikeye düşmüştür. Osmanlı Devleti de bu ayaklanmaların tehditkârlığına dayanarak, mevcut tehlikeyi ortadan kaldırmak amacıyla Kotur'u işgal etmiştir²³.

Kotur'un sorunlu bölgelerden biri olarak anılmasında geneli Kürt kökenli olan aşiretlerin, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki süreli göçleri de etkili olmuştur. Aşiretlerin söz konusu mevsimlik göçleri zaman zaman sınır ve tabiiyet problemlerinin çıkmasına sebep olmuştur²⁴. Nihayetinde Osmanlı Devleti, bölgedeki sınır güvenliğini tesis edilebilmek amacıyla burada bir garnizon oluşturma kararı almış, Mustafa Celâleddin de bu garnizonda görevlendirilmiştir.

Burada Müşir Reşid Paşa'nın maiyetinde görev yapan Mustafa Celâleddin, 21 Mart 1851'de Mehmed Sadık Paşa'ya yazmış olduğu bir mektubunda: "*Van'da bulunduğum süre boyunca bütün gün memleket hasreti ve can sıkıntısı içerisindeyim. Bu nedenle hiçbir şeye inanmıyorum ve hiçbir şeyden medet ummuyorum*"²⁵ ifadelerini kullanmıştır. Kendisini bu karamsarlıktan kurtarmak amacıyla kendini resim yapmaya veren Mustafa Celâleddin, "*Asya tabiatının renkleri ve Asya hüznü burada o kadar canlı ki, artık boyalarım bana yetişmiyor*" ifadesiyle resim çalışmalarına harcadığı mesaiyi belirtmiştir. Resim çalışmalarının dışında, Avrupa'da askerlik ve mühendislik alanlarında yayımlanan kitapları getirtip kendisini büyük bir azimle yetiştirmiştir.

22 Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 36.

23 Sarıkçıoğlu, *age.*, s. 125. Hudut komisyonları çalışmalarına başlamadan evvel Osmanlı Devleti'nin, söz konusu isyanı (Salar İsyanı) kendi lehine değerlendirip Kotur'a asker göndermek suretiyle bölgeyi himayesi altına aldığı da belirtilmektedir. bkz. Zuhal Özbaş, *XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran Sınır Diplomasisinde Caf Aşireti*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 36.

24 Uluerler, *agt.*, s. 271.

25 Latka, *age.*, s. 19

Bu azmin meyvesi olarak da Müşir Paşa'nın isteği üzerine Doğu Anadolu'daki savunma hattının güçlendirilmesi amacıyla Kotur'da yapmış olduğu müstahkem mevki modelini komutanına sunmuştur. Müşir Reşid Paşa'nın modelin tatbikine karar vermesi üzerine, istihkâmın kurulumunu yapmak üzere İstanbul'dan gelen mühendis Albay Abdi Bey görevlendirilmiştir. Ancak Albay Abdi Bey'in, Mustafa Celâleddin'in hazırlamış olduğu bu modeli tatbik edemeyeceğini belirtmesi üzerine modelin kurulumunu da Mustafa Celâleddin üstlenmiş, Albay Abdi Bey ise ona yalnızca tercümanlık yapmıştır²⁶.

Kotur'da tatbikine karar verilen bu modelin teorik, şematik ve de pratik anlamda içerdiği tüm detayları, günümüze ulaşmış bulunan Mustafa Celâleddin'e ait el yazması bir defterden öğrenmekteyiz. 231 sayfadan müteşekkil olan bu defterin ekseriyeti Fransızca olup yalnızca 16 sayfası Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Mustafa Celâleddin'in Osmanlı topraklarındaki ilk yıllarını teşkil eden bu süreçte henüz Osmanlı Türkçesi bilmediğini varsayarak, defterin Fransızca olan kısmını bizzat kaleme aldığı ve ona tercümanlık yapan Albay Abdi Bey'in de Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış olan kısımları yazmış olduğu muhtemeldir.

Mustafa Celâleddin'in, müstahkem mevki modelinin kurulumunun tamamlanmasından kısa bir süre sonra Mehmed Sadık Paşa'ya göndermiş olduğu bir mektubunda yer alan: *"en geç dört ay içinde bütün işlerimi bitirdikten sonra bana Albay ile Harput'a uğrayarak oradan İstanbul'a geleceğim. Ben kendime olan güvenle zamanımı iyi değerlendirip, her şeyden yararlanmaya çalışacağım, Paşaların vaat ettikleri iyi hal kâğıtları belki bana yardım eder"*²⁷ sözleri, Paşa'nın İstanbul'a dönmek arzusunu ortaya koymaktadır.

Bahsi geçen mevki modelinin tatbik edilmesiyle birlikte Albay Abdi Bey'e İstanbul'a döndüğünde Paşalık unvanının verilecek olması, söz konusu savunma sisteminin hayata geçirilmesinde kuşkusuz en büyük payın sahibi olan Mustafa Celâleddin'in de bu başarıdaki payının verilmesine vesile olmuştur. Neticede Mustafa Celâleddin hakkında komutanları tarafından yazılan iyi hal kâğıtları onun ordudaki konumunu yükseltmesinde önemli bir etki yapmıştır. Nitekim 1852 yılının hemen başlarında Abdi Bey, Paşa olduktan sonra Mustafa Celâleddin'e yardımcı olmuş ve genelkurmayda görevlendirilmesini sağlamıştır²⁸.

²⁶ Latka, *age.*, s. 21.

²⁷ Latka, *age.*, s. 21.

²⁸ Latka, *age.*, s. 21.

Emekliliğe Sevk Edilmesi ve Tekrar Göreve Çağırılması

Mustafa Celâleddin Paşa 1870-1871 yılları arasında Mirliva rütbesi ile Yenişehir²⁹ Fırka-i Askeriyesi Kumandanı³⁰ iken, kendi iradesi dışında iki bin kuruş maaşla emekliliğe³¹ sevk edilmiştir³². Bunda en önemli rolü oynayan şahıs, Hüseyin Avni Paşa'dır. Hüseyin Avni Paşa'nın Mustafa Celâleddin Paşa'yı *yabancı gazetelere siyasi içerikli yazılar yazması gerekçesi ile* sadarete şikâyeti sonucu 17 Mayıs 1871 tarihinde Paşa emekliliğe sevk edilmiştir³³. Aslında bir tavsiye olarak saraya sunulmuş olan Hüseyin Avni Paşa'nın teklifinin padişah Sultan Abdülaziz tarafından işleme konulmuş olması dikkat çekicidir.

Mustafa Celâleddin Paşa'nın oğlu Enver Celâleddin Paşa, yazdığı eserinde Hüseyin Avni Paşa'nın bu girişimini yasaya aykırılık olarak değerlendirmekte, Hüseyin Avni Paşa'nın Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa'ya³⁴ ve onun bütün adamlarına kin beslediğini ifade etmekte, bu emeklilik hadisesinin kişisel bir kinin sonucu olduğunu belirtmektedir³⁵.

Osmanlı Devleti'nin askerî tarihinde müstesna bir yeri olan ve modern Türk ordusunun kurucularından olan Hüseyin Avni Paşa, sahip olduğu kin ve hırsının

29 Günümüzde, Yunanistan'ın Tesalya Bölgesi'nin en büyük şehri olan Larissa adını taşımaktadır.

30 *Basiret*, 7 Safer 1288/28 Nisan 1871, nu. 3.

31 Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ordu personelinin emeklilik işlemlerine dair yapılan düzenlemelere ilişkin detaylı bilgi için bkz. Yunus Özger, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekaüt Kanunnamesinin Tahlili", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, s. 201-237.

32 BOA, İ. DH., 632/43962. Mustafa Celâleddin Paşa'nın 18 Mayıs 1871 tarihinde istifasını sunduğu ve 3 Mart 1872'de görevi bıraktığına dair bilgiler de bulunmaktadır (Latka, *age.*, s. 45). Ancak söz konusu istifa dilekçesine ulaşamamış olmamızdan ve belirtilen tarihlerin Paşa'nın emeklilik tarihinden bir yıl sonrasını işaret etmesinden ötürü bu bilgilere ihtiyatlı yaklaşılmalıdır.

33 BOA, İ. DH., 632/43962.

34 Hırvatistan'ın Plaški kasabasında doğan ve asıl adı Michel Lattas (1806-1871) olan Ömer Lütfi Paşa, Macar ya da Frenk Ömer Paşa olarak da tanınmıştır. 1827 yılında Avusturya'da harp okulu öğrencisiyken Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. Sultan Abdülmecid'e hocalık yapmış ve askariyenin yeniden yapılanmasında tercüman olarak seraskerlik mütercimliğinde görev yapmıştır. 1848 Macar ve Leh mültecileri meselesinin çözümünde katkıları olmuş ve Haziran 1849'da vezir rütbesiyle Rumeli Ordusu müşirliğine getirilmiştir. Kırım Savaşı (1853-1856) başladığında Tuna cephesinde görevlendirilmiş ve buradaki başarılarından ötürü "Serdar-ı Ekrem" unvanına layık görülmüştür (Abdullah Saydam, "Ömer Lütfü Paşa", *TDVİA*, C 34, s. 74-76; Abdurrahman Şeref, *Tarih Söylüşleri (Müşahabe-i Tarihiye)*, sad. Mübcecel Nami Duru, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1980, s. 178; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C 1-6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

35 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 7-10.

meşhurluğuna vurgu yapılırken “deve kini”³⁶ yakıştırması ile vasıflandırılmıştır. Hüseyin Avni Paşa, bir kimseye kızdığında ona insaf etmeksizin ağır bir darbe indirmekten çekinmez bir kimse olarak tasvir edilirken, yine sahip olduğu makam hırsının bir ürünü olarak, iktidar sahibi kimseleri çekemediği, kendisine rakip olarak gördüğü kişilerin kariyerlerinde engellerle karşılaşmalarına neden olduğu rivayet edilmektedir³⁷. “*Kalbinde kinden başka hiçbir duyguya yer vermeyen Serasker Hüseyin Avni Paşa’nın*”³⁸, Mustafa Celâleddin Paşa gibi iyi eğitilmiş ve askerlik mesleğinde kabiliyetli bir şahsı, sırf yabancı gazetelere demeç verme iddiasıyla, henüz 44 yaşında iken emekliye sevk etmesi³⁹, Paşa’ya atfedilen kişisel hırsa kurban gitmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Jerzy S. Latka, Mustafa Celâleddin Paşa’nın emekliliğe sevk edilmesinde siyasi baskıların da etkili olduğunu ileri sürmektedir. Latka, Osmanlı Devleti’ne iltica edip çeşitli üst düzey memuriyetlere getirilen Polonyalı mültecilerin Rusya’nın tarihî emellerine aleyhtarlıkları sebebiyle, İstanbul’da Rus Büyükelçisi olan meşhur İgnatyev’in yakın takibinde olduklarını ve birçoğunun önemli görevlerden uzaklaştırıldıklarını ifade etmektedir⁴⁰. Burada bir detayın vurgulanması gerekir. Rusya her ne kadar ilk etapta Lehistan’da yaşanan 1846-1848 yılları arasındaki ihtilale katılıp akabinde Osmanlı Devleti’ne iltica eden kişileri savaş suçlusu olarak nitelendirmişse de Rusya’nın esas gayesi mültecilerin İstanbul’da kurmuş oldukları “Doğu Acentesi” ya da “Şark Ajansı”⁴¹ olarak anılan politik birliğe katılıp Rusya’ya karşı faaliyet yürüten kişileri etkisiz hale getirmek olmuştur. Mustafa Celâleddin Paşa’nın bu oluşuma ve ideolojilerine bir bağlılığı söz konusu olmasa da mahalli basında Rusya aleyhinde yazmış olduğu kritikler Rus aleyhtarlığı düşüncesini destekler niteliktedir⁴². Buna ilaveten mültecilerden teşkil olunup

36 Mustafa Ali Uysal, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2014, s. 24-25.

37 Uysal, *agt.*, s. 24-25.

38 Fethi Tevetoglu, *Süleyman Paşa Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1988, s. 16.

39 Uysal, *agt.*, s. 24-25.

40 Latka, *age.*, s. 26.

41 Osmanlı Devleti’ndeki Leh mültecilerin lideri olan Prens Adam Czartoryski’nin girişimiyle kurulan bu temsilciliğin yöneticiliğini de yine Prens A. Czartoryski’nin telkiniyle, Ekim 1841’de Osmanlı Devleti’ne gelen Michal Czaykowski (Mehmed Sadık Paşa) üstlenmiştir. Fransa’da kurulmuş olan Hotel Lambert’in Şark Ajansı’nın temsilciliğini yürüten Mehmed Sadık Paşa, 1851 yılına kadar bu görevini sürdürmeye devam etmiştir (Metin Ünver, “Wanda Ya Da Mehmet Sadık (Çayka) Paşa’nın Türkiye Anekdotları”, *Tarih Dergisi*, S. 65, 2017/1, s. 105).

42 Jerzy S. Latka, *age.*, s. 27.

Kırım Harbi'nde (1853-1856) Rusya'ya karşı faaliyet gösteren “Kazak Askerî Süvari Alayı” da 1869'da ilga edilene kadar Rusya'nın yakın takibinden hemen hiç çıkmamıştır⁴³. Bu tespitlerden sonra, Mustafa Celâleddin Paşa'yı emekliliğe sevk eden Hüseyin Avni Paşa ile Rus Büyükelçisi İgnatyev'in bu konuda bir fikir birlikteliğinde bulunup bulunmadıklarına dair somut bir veriye ulaşamamış olmamızdan ötürü herhangi bir iddiaya yer veremeyeceğiz. Nitekim Hüseyin Avni Paşa'nın rakibi olarak nitelendirilen Mahmud Nedim Paşa'nın (Nedimof) bu dönemdeki Rusya hayranlığı, İgnatyev ile olan yakın ilişkilerine de sirayet etmiştir. Bu husus göz önünde bulundurulduğunda böyle bir fikir birlikteliğinin husule gelmiş olma düşüncesi birbirine rakip olan iki paşanın Rus elçisi İgnatyev ile dostluk kurabilmesi zayıf bir ihtimal olarak durmaktadır.

Emekliliğe Sevk edilmesinin ardından ailesi ile birlikte İstanbul'a yerleşmek üzere Yenişehir'den ayrılan Mustafa Celâleddin Paşa, küçük oğlu Ali Seyfi Bey'in vefatı nedeniyle, on ay süren emeklilik süresinin yaklaşık dokuz ayı boyunca evinden çıkmamıştır⁴⁴.

Hüseyin Avni Paşa, Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazam olmasından sonra, 9 Eylül 1871'de azledilerek memleketi Isparta'ya sürgün edilmiştir⁴⁵. Enver Celâleddin Paşa'nın aktardığı üzere, Mustafa Celâleddin Paşa'ya bu tarihten sonra Serdar-ı Ekrem Hacı Mehmet Paşa'nın⁴⁶ arabuluculuğu sayesinde rütbesi iade edilmiş, Paşa İstanbul'da Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesine⁴⁷ atanmıştır⁴⁸.

Basiret ve Courrier D'orient Gazetelerindeki Rolü

Mustafa Celâleddin Paşa, 1870 yılında Şumnu'dan İstanbul'a döndükten sonra, aynı yıl içerisinde Manastır'a tayin edileceği tarihe kadar, İstanbul'da kalmıştır. Paşa, İstanbul'da bulunduğu bu kısa süre içerisinde Basiret gazetesinin yayın kurulunda yer almıştır. Bu dönemde *Basiret* gazetesi yayın kurulu, Başyazar

43 Musa Gümüüş, “Mehmet Sadık Paşa (Michal Czaykowski) ve Osmanlı Devleti'nde Kazak Süvari Alayı”, *Turkish Studies*, C 5/ S. 3, 2010, s. 1370.

44 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 10.

45 Meltem Valanova, *Hüseyin Avni Paşa*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 7.

46 Oğlum Sâmih Bey'e adlı mektupta adı geçen paşaya ve ara buluculukta oynadığı role ilişkin başka bir bilgi bulunmamaktadır.

47 Genelkurmay (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010, s. 260.

48 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 10.

Suphipaşızade Ayetullah Bey, Mustafa Celâleddin Paşa, İsmail Efendi, Halet Bey ve Polonez Karski'den oluşmaktaydı⁴⁹.

1870 yılında Prusya-Fransa Savaşı başladığında *Basiret* gazetesi yayın kurulu toplanmış ve bundan sonra gazetelerinde çıkacak olan yazılarda nasıl bir yol izleneceği görüşülmüştür. Kurulda ilk olarak, iki büyük devlet arasında çıkan bu savaşa yönelik gazeteye gelen telgraflar konu olmuş ve bir gazete için iki taraftan birini tercih etmeden, tarafsız orta bir yol tutulması fikri ortaya atılmıştır. İkinci olarak Mustafa Celâleddin Paşa söz alarak şöyle konuşmuştur.

“Üçüncü Napolyon tarafından gelmekte olan telgraflarda, askerime İmparator Vilhelm'in sarayında çorba içireceğim, Kraliçe Ogüsta'nın salonunda dans ettireceğim diyor. Prusyalılardan gelen telgraflarda dün filan yerde meydana gelen kanlı bir çarpışmada bizden üç yüz ölü ve bir o kadar da yaralı, Fransızlardan on ölü ve sekiz yaralı verilmiş ise de Allah'ın yardımıyla galibiyet bizim tarafta kalmıştır diye yazılmaktadır. Prusyalılarda gerçekçi bir tutum görülüyor. Bu hâlde bizim de tutacağımız yol Prusyalılarınki gibi olmalıdır”⁵⁰.

Bunun üzerine Ayetullah Bey, Napolyon'un şöhretinin dünyanın dört bir yanına aksettici ve Osmanlı hükûmetinin Fransız politikalarına taraftar olduğu bir dönemde Prusya'yı destekleyecek olmanın gazete yazarlarını bir felâkete sürükleyebileceği endişelerini dile getirdikten sonra Mustafa Celâleddin Paşa'nın fikrini kabul ettiğini beyan etmiştir⁵¹. Yayın kurulundaki bu değerlendirmeler neticesinde yazarların çoğu Mustafa Celâleddin Paşa'nın önerisinin *Basiret* için doğru bir yol olacağını belirtmişlerdir. Şu hâlde Mustafa Celâleddin Paşa'nın, gazetenin savaştan Prusya'yı destekleme çizgisine gelmesinde başrol oynadığı söylenebilir.

Basiret gazetesine Prusya-Fransa Savaşı'na ilişkin olarak Mustafa Celâleddin Paşa'nın da yazılar göndermiş olduğuna dair bazı ipuçlarını takip etmiş olmamıza rağmen doğrudan doğruya Mustafa Celâleddin Paşa'nın imzası ile yayımlanmış bir yazıya rastlayamadık. Bunun dışında kesinlik arz etmemekle birlikte Paşa'ya ait olabileceğini düşündüğümüz “*Asâkir-i Şahâne Zâbitanından Bir Zât Tarafından Gelen*

49 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 118.

50 Basiretçi Ali Efendi, *age.*, s. 118-119.

51 Basiretçi Ali Efendi, *age.*, s. 119.

*Varakadır*⁵² başlıklı birkaç yazı bulunmaktadır. Bu yazılarda, Mustafa Celâleddin Paşa'nın fikirleriyle paralellik arz eden hususların varlığı göze çarpmaktadır.

Sonuç olarak, doğrudan bir sebep olarak görmek mümkün olmasa bile, Mustafa Celâleddin Paşa'nın Basiret'in yayın politikasındaki etkisi, Osmanlı-Alman yakınlaşmasının şekillenmesine katkı sağlamıştır.

Basiret gazetesinin yayın politikası üzerindeki rolü dışında, Mustafa Celâleddin Paşa'nın Courier d'Orient gazetesinde de yazılar yazmış olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Mayıs 1871'de Mustafa Celâleddin Paşa'yı emekliliğe sevk eden Hüseyin Avni Paşa'nın gerekçeli raporunda, Mustafa Celâleddin Paşa'nın "*ecnebi gazetelerine birtakım bendler derc ve neşr ettirmekte olduğu*"⁵³ ifadesine yer vermiş olması da göz önünde bulundurulduğunda, Paşa'nın Courier d'Orient gazetesine yazılar göndermiş olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim Yusuf Akçura da bunu teyit doğrultuda beyanda bulunmaktadır⁵⁴.

Osmanlı basınında alışlageldiği üzere, bir gazetede yazılmış olan çarpıcı yazıların yerli ve yabancı diğer gazetelerde de aynen nakledildiği bilindiği gibi, Paşa'nın Courier d'Orient⁵⁵ gazetesindeki yazılarının diğer gazete sahipleri tarafından Türkçeye çevrilmiş olarak yayımlanmış⁵⁶ olma ihtimali yüksektir. Ayrıca Paşa'nın 1869 yılında yayınlanan *Les Turcs Anciens et Modernes* adlı eserinin Corurrier d'Orient gazetesi matbaasında basılmış olması da Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu gazete ile iletişim halinde olduğuna bir işarettir. Ancak yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi ilgili yazıların bir imza ile neşredilmemiş olması sebebiyle Mustafa Celâleddin Paşa'ya ait olduğunu söyleyebileceğimiz bir yazıya rastlayamadık. Paşa'nın söz konusu yazılarını tespit etmenin zorluğu nedeniyle onun fikirlerinin gazetelere nasıl yansımış olduğunu tespit etmek güçtür.

52 "*Asâkir-i Şahâne Zâbitanından Bir Zat Tarafından Gelen Varakadır*" başlıklı yazılar için bkz. *Basiret*, 28 Zilkade 1286/1 Mart 1870, nu. 28; *Basiret*, 14 Zilhicce 1286/17 Mart 1870, nu. 37; *Basiret*, 23 Zilhicce 1286/26 Mart 1870, nu. 42.

53 BOA, İ. DH., 632/43962.

54 Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayı, İstanbul 1978, s. 57.

55 "Doğu Postacı" anlamına gelen *Courrier d'Orient* gazetesi, 1854 yılında İstanbul'da Fransızca olarak çıkarılmaya başlanmıştır. 1860 yılı sonları ya da 1861 yılı başlarında İtalyan Asıllı Mazzini-Garibaldi jönlerinden biri olan Jean Pietri'nin idaresindeki gazete, bu dönem Osmanlı basınında önemli bir yere sahipti (Necati Çavdar, *Muhbir, Osmanlı Basınının Sıvı Dili*, Kriter Yayınları, İstanbul 2017, s. 20-21).

56 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 304; İlhan Yerlikaya, *Basiret Gazetesi (1870-1878)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 70.

Les Turcs Anciens Et Modernes⁵⁷ Adlı Eseri

Mustafa Celâleddin Paşa'nın 1869 yılında Courrier d'Orient gazetesi matbaası tarafından Fransızca olarak basılan ve “Le Sultan Abdul Azız Khan”⁵⁸ ithafı ile Sultan Abdülaziz’e *Les Turcs Anciens et Modernes* adlı kitabının ikinci baskısı da 1870 yılında Paris’te yayımlanmıştır. Eser bir bölümden müteşekkil olup 362 sayfadan ibarettir. Eser 2013 yılında Güven Berker tarafından Türkçeye çevrilerek 2014 yılında Kaynak Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Eser, muhtevası bakımından tek bölümden müteşekkildir. İlk etapta “Eski Türkler”, yani Türklerin ırk bakımından asılları üzerinde son derece detaylı incelemelere yer verilmektedir. Eserin büyük bir kısmı “Modern Türkler”e, yani Osmanlı İmparatorluğu’na ayrılmıştır. Mustafa Celâleddin Paşa, kitabın Önsözünde şu ifadelerle yer vermiştir:

“Türkiye’nin değişik illerinde geçirdiğim yirmi yıl boyunca, Osmanlı halkına, yaşamına, emeğine, fikirlerine yürekten bağlandığım için, onu tanıma ve sevmeye zamanım oldu. Bugün bu millet, bazı eğilimlerin, bazı sömürülerin ve bazı yanlış düşüncelerin yol açtığı sıkıntılarla karşı karşıya bulunduğundan, yazarlık deneyiminin yetersizliğine rağmen, kanaatlerimi sergilemek üzere yayımlamakta tereddüt etmiyorum. Bu işi Türkleri savunmak için olduğu kadar, gönüllü olduğum için de üstleniyorum. Gördüklerimi ve gözlemlediklerimi dile getirmek benim için yeterlidir. Bu içten ve tarafsız denemenin, ikinci vatanımın yurttaşlarının, yazgısının düzelmesine ve Doğu’daki gelişme hareketinin kolaylaşmasına katkıda bulunması dileğiyle”⁵⁹

Eserde; “Eski Türkler” (Birinci Bölüm, İkinci Bölüm), “Osmanlılar”, “Reform veya Tanzimat”, “Reformun Kötülükleri”, “Müslümanlık”, “Haremler”, “Yasalar”, “Rüşvet Alma”, “Türkiye Hristiyanları” (Ermeniler, Bulgarlar, Grekler), “Türk Ordusu”, “İlkeler”, “Halk Meclisleri”, “Eyaletlerin Örgütlenmesi veya Vilayetler”, “Millî Temsil”, “Yerel Sorunlar”, “Türkiye’nin Değişmez Anayasası ve Geleceği” (Kurucu veya Yapısal Yasalar, Millî Meclisin Öngörülen Çalışmaları), “Avrupa’nın Görevi” (Avrupa ve Turo-Aryanizm) ana ve yan başlıkları yer almaktadır.

“Eski Türkler” kısmının girişinde “Bir milleti derinlemesine incelemek için, varoluşunun

57 Eski ve Modern Türkler.

58 Mustafa Celâleddin Paşa, *Les Turcs Anciens et Modernes*, Paris 1870.

59 Mustafa Celâleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, çev. Güven Berker, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 41.

*değişik dönemlerinde gözlemek gerekir; dolayısıyla geçmişinin bilinmesi, bu inceleme için kaçınılmaz bir şarttır*⁶⁰ ifadelerine yer veren Mustafa Celâleddin Paşa, Türklerin aslına ilişkin açıklama ve kuramlarını, eserinin girişi için “kaçınılmaz” olarak değerlendirmiştir.

Eserinin bu kısmında, Türk ulus bilincinin ve ulusal duygusunun henüz doğmamış olduğu bir döneme tekabül eden 1869 yılında Türklerden *başlı başına bir halk*⁶¹ olarak söz eden Mustafa Celâleddin Paşa, Fransız, Alman, Leh, Rus⁶², Yunan⁶³ ve Latin⁶⁴ kaynaklarına dayanarak⁶⁵ Türklüğün tarihine ilişkin yorumlarda bulunmuştur. Paşa'nın bu konudaki en çarpıcı tespiti, Türklerin ırk olarak Hunların veya Moğolların akrabası oldukları fikrinin yanlış olduğunu ispata çalışmasıdır⁶⁶. Bu tespitini yaparken de Türklerle “Ariani” kavimler arasındaki ırk yakınlığı konusuna yoğunlaşan⁶⁷ Paşa, Türklerle Avrupalıların “Turo-Aryan” adı verilen bir ırkın üyeleri olarak aynı ırka mensup olduklarını⁶⁸, bu iki etnik unsurun köken itibarıyla akraba olduğunu iddia etmiştir.

Mustafa Celâleddin Paşa'ya göre, Aryan olan Osmanlı Türkleri, İslam dinine geçtikleri için köklerini unutmışlardır. Türkler, Turanî kavimlerin bir kısmı ile İslamiyet'i benimsediklerinde Sami bir medeniyetle birleşmişlerdir. O'na göre, Batı medeniyetini kuranlar “Turo-Aryan”lardır, dolayısıyla Batı Medeniyeti Türklerin de eseri sayılmaktadır⁶⁹. Paşa'ya göre, Türklerin bu medeniyete tekrardan girecek olmaları eski medeniyetlerine geri dönmekten başka bir anlam ifade etmemektedir⁷⁰. Batı'nın düşünce hayatının ve tekniğinin Türkler tarafından kabulüne yönelik

60 Mustafa Celâleddin Paşa, *age.*, s. 43.

61 Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşüncüler, Kitaplar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 25.

62 Yusuf Akçuraoglu, *Türk Yılı 1928*, haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 320.

63 Mustafa Celâleddin Paşa, *age.*, s. 44.

64 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 90.

65 Akçuraoglu, *Türk Yılı 1928*, s. 320.

66 David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, çev. Şevket Serdar Türet, Pekin Ertem, Fahri Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s. 28.

67 Turan, *age.*, s. 26.

68 Özgür Çağış, *XLIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliğinde Ahmet Cevdet Paşa*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014, s. 26.

69 Mustafa Celâleddin Paşa, *age.*, s. 25.

70 Akçuraoglu, *Türk Yılı 1928*, s. 323.

çıkarımlarda bulunan Mustafa Celâleddin Paşa⁷¹, kadın hürriyetine değinerek, Türk kadınlarının açılmasına⁷² yönelik olarak zamanının çok ötesinde fikirler ortaya atmıştır. Paşa, 19. yüzyılda ortaya çıkan İndo-Germen, daha sonraki adıyla Hint-Avrupa dilleri kuramına karşılık olarak, Turo-Aryanizm kuramını çok ilginç örneklerle, Latince ve Grekçe kıyaslamalarıyla ortaya koymuştur.

Yusuf Akçura, Mustafa Celâleddin Paşa'nın Türklerin kökeni üzerine geliştirmiş olduğu kuramına ilişkin olarak “*müellifin Türk-Ariyanizm nazariyesini bina ederken sağlam malzeme istimal etmiş olduğunu iddia müşküldür. Lisanî delillerinin bir haylisi sathî bir tenkide bile tahammül edemez*”⁷³ şeklindeki yorumu, bu eserin asıl öneminin yazarının amacıyla açıklanması gerektiğine işaret etmektedir. Türkçülüğün ve Türkoloji araştırmalarının tarihi üç asır evveline dayanıyor⁷⁴ olsa da Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu eserin asıl önemi, “...*bütün Türklük ve Türkçülük hakkında Avrupa menabîinden alınıp şöyle böyle Avrupa usulleri takip edilerek Osmanlı Türkleri arasında yazılan ilk eser*”⁷⁵ şeklindeki ön kabulden kaynaklanmaktadır.

Yukarıda değindiğimiz üzere, *Eski ve Yeni Türkler* adlı eser iki ana eksene sahiptir. Birincisi, Türklerin kökeni ve Türk tarihi üzerinedir. Mustafa Celâleddin Paşa'nın “Turo-Aryan” fikri, kitabının yayımlandığı tarihteki siyasi gelişmelere göre yorumlandığında, Balkan toplumları arasındaki birliği tehdit eden etnik ayrılıkların aslında var olmadığını göstermek⁷⁶ istediği ve Osmanlı Türklerine olan düşmanlığı azaltmak suretiyle topraklarının önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Balkanlar'da⁷⁷, daha fazla isyan yaşanmamasını hedeflemiş olduğu aşikârdır.

İkincisi ise Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve gelişimini inceleyerek bilhassa 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketine katkıda bulunmaktadır. Mustafa Celâleddin Paşa, eserinde Osmanlı Devleti'ndeki yirmi yıllık yaşamı boyunca (1849-1869) gözlemleyip tespit etmiş olduğu aksaklıkları gündeme getirerek son derece ileri görüşlü çözümler öne sürmüştür. Eserde genel olarak ele alınan konuların ve saptamaların önemini, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu önderi Mustafa Kemal

71 Ülken, *age.*, s. 292.

72 Latka, *age.*, s. 30.

73 Akçuraoglu, *Türk Yılı 1928*, s. 322.

74 Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara 1977, s. 30.

75 Akçuraoglu, *Türk Yılı 1928*, s. 322.

76 Turan, *age.*, s. 26.

77 Bu dönemde Balkanlar'da meskün bulunan ve Türklerle harp eden ve edecek olan Ulahlar, Bulgarlar, Sırlar ve Rumlar gibi halklar kastedilmektedir (Akçuraoglu, *Türk Yılı 1928*, s. 321).

Atatürk'ün bu eseri okuyup, üzerine notlar alarak ve bazı kısımlarının da altını çizerek önemine vurgu yapmış olduğu tespitlerden de görmek mümkündür. Mustafa Kemal'in, eseri okurken altını çizmiş olduğu fikir cümleleri şunlardır:

a) “Türkiye’ye yerleşmiş kavimlerin genellikle Âriler’den geldiği, bunlardan bir kısmının da Türk olduğu ya da Türk sayılabilecekleri, hükümdarların kültürel etkinliklerinde bu köken ve kan bağılılığının rol oynadığı”⁷⁸.

b) “Türklerin uygarlık dışı bir kavim olduğu yolundaki suçlamaların yanlışlığı, Haçlı Seferleri döneminde Latinler Orta-Doğu’ya geldiklerinde Türklerin Arap uygarlığını koruyan bir yaşam düzeyinde oldukları”⁷⁹. Dikkat edilecek olursa, Türklerin dünya medeniyetine yapmış olduğu katkılara ve büyük bir kavimler ailesinden gelmiş olduklarını belirten Mustafa Celâleddin Paşa, 19. yüzyıl Osmanlı Türklerinin kendilerine olan güveni yeniden kazanmaları⁸⁰ için geçmişteki güçlerinden ilham almaları gerektiğini ortaya koyan isabetli bir hatırlatmada bulunmaktadır.

c) “Halifelğin Osmanlı tarihinde olumsuz etki yaptığı, Halife sanını alan sultanların kendi programlarını, tarihsel işlevlerini ihmal ettikleri”⁸¹ düşüncesiyle, Osmanlı Devleti’nin bünyesine halifelği katmakla, kendi ulusal gelişimini engellediği.

d) “Türk bilginlerinin Arapça adlar taşıdığı, Arap alfabesinin Türkçenin yapısına uygun olmadığı”⁸². Türkçenin son derece zengin bir dil olduğunu ifade eden Mustafa Celâleddin Paşa, Arap harflerinin Türk dilinin karakterine uygun olmadığını ve Arap harflerinin Türk dilindeki çok sesliliği karşılayamadığını belirtmektedir. Bu nedenle Türk dilinin yeniden düzenlenerek Farsça ve Arapça kelimelerden arındırılmasını ve harflerin değiştirilmesini öneren Mustafa Celâleddin Paşa’nın, vaktiyle Oğlu Enver Celâleddin’e yazmış olduğu mektuplarda Fransız harfleri ile Türkçe kelimeler kullanmış olması⁸³, Paşa’nın Türkçe konusundaki hassasiyetini ortaya koymaktadır.

Mustafa Celâleddin Paşa’dan sonra oğlu Enver Celâleddin Paşa da babasının fikirlerinden yola çıkarak, babasının fikirlerine bazı eklemelerde bulunmuştur.

⁷⁸ Turan, *age.*, s. 26.

⁷⁹ Turan, *age.*, s. 26.

⁸⁰ Ülken, *age.*, s. 91.

⁸¹ Turan, *age.*, s. 26.

⁸² Turan, *age.*, s. 27.

⁸³ Latka, *age.*, s. 30.

Babasının Sultan Abdülaziz Han'a sunmuş olduğu eseriyle, vaktiyle bir netice alamamış olduğunu ifade eden Enver Celâleddin Paşa, bu çalışmanın bazı kısımlarını temize çekerek ve bir de resim ekleyerek Sultan Abdülhamid'e takdim etmiştir⁸⁴. Enver Celâleddin Paşa, babasının eserinden beslenerek *Edebiyât-ı Umûmiye* dergisinde “Türklerin Aşlı” başlıklı yazılar yayımlamıştır⁸⁵. Enver Celâleddin Paşa'nın söz konusu yazıları daha sonra 1984 yılında *Tarih ve Toplum* dergisinin birinci cildinden altıncı cildine kadar Ayşe Şen tarafından çeviri yazı olarak yeniden yayımlanmıştır⁸⁶.

Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu eserini yayımlamış olduğu tarihte saray tarafından bir değer görmemiş olması, bu dönemde Paşa'nın Osmanlı ülkesinde yerleşmesini arzuladığı Türkçülüğün hayat bulması için çok erken bir tarih olması ile açıklanabilir. Nitekim bu dönemde Türkçülükten ziyade tüm Osmanlı etnik unsurlarını tek çatı altında tutacağı düşüncesine dayanan Osmanlıcılık prensibi uygulanmaktaydı⁸⁷.

Paşa, 1869'da bu eserini yayımlamakla saray nezdinde bir netice alamamış olsa da Türk tarihinin uzun geçmişini ve büyüklüğünü ortaya koyan, dönemin Türkçü aydınları arasında en fazla tutunan yapıtlardan birisi *Eski ve Modern Türkler* olmuştur⁸⁸. Mustafa Celâleddin Paşa'nın dile getirmiş olduğu fikirler daha evvel Arthur Lumley Davids ve Joseph de Guignes gibi yazarların üzerinde durmuş olduğu bazı konularla paralellik arz etmektedir. Bununla birlikte tarih yazıcılığını Osmanlı tarihi veya İslam tarihi şeklinde tekelleştirmiş bulunan Osmanlı tarih yazıcılığında önemli bir değişimin göstergesi olmuşsa da bu konudaki asıl değişim, Süleyman Hüsnü Paşa'nın *Tarih-i Âlem* adlı eseriyle gerçekleşmiştir⁸⁹.

Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu eseri, dönemin Türkçü çevrelerinde okunup tartışılmasından başka güçlü bir etki yaratmamıştır. Ancak yıllar sonra eserin 1870 Paris baskısını incelemiş olan Mustafa Kemal Atatürk, bu eseri okurken de üzerine notlar alma alışkanlığını⁹⁰ sürdürmüş ve bazı sayfalara “dikkat”, “çok

84 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 12.

85 *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C 2, 1917, nu. 2.

86 Ayşe Şen, “Türkçülüğün Tarihinden Hasan Enver Celalettin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası Yazıları 1-6”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 1-6, 1984.

87 Şükrü Hanioglu, “Siyasal Akımlar”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 1985, s. 1395.

88 Turan, *age.*, s. 25.

89 Hanioglu, agm., s. 1395.

90 Turan, *age.*, s. 26.

mühim” gibi notlar düşmüşken, Paşa’nın etimolojik⁹¹ benzetme ve tahlillerde bulunduğu kimi sayfalarda da “yanlış”, “uyduruyor” gibi notlar düşmüştür. Özellikle de bu notlardan ve altını çizmiş olduğu satırlardan bu kitabı birkaç kez okuduğu anlaşılan Mustafa Kemal, Mustafa Celâleddin Paşa’nın Türklüğe vermiş olduğu hizmetlerinden ötürü, “*Bu Polonyalı gerçek altından anıta layıktır*”⁹² ifadesini kullanmıştır.

Sonuç

1848-1849 yılları arasında Lehistan devrimcilerinin Sultan Abdülmecid’in tavassutu ile Osmanlı Devleti’ne kabul edilmeleriyle birlikte bu devrimcilerin arasında özellikle mesleki eğitim almış teknisyen ve aydın kimselerin bulunması, 19. yüzyıl Avrupa milliyetçiliğinin Osmanlı yüksek sınıfı arasında fikri bir zemine oturmasına ve ulusalcı bir Batılılaşmanın başlamasına önayak olmuştur. Konstanty Borzecki, bu şahıslar içerisinde en faal ve yetkin isimlerden birisidir.

1849 yılı ortalarında Osmanlı Devleti’ne iltica eden Konstanty Borzecki, aynı yıl Osmanlı Devleti vatandaşlığına geçmiş, Müslüman olmuş ve Mustafa Celâleddin adını almıştır. Paşa’nın askerlik mesleği profesyonel olarak 1849 yılında Osmanlı-İran sınırında tasarlayıp kurmuş olduğu müstahkem mevki modeli ile başlamıştır. 19. yüzyıl dünya tarihinin dönüm noktalarından birisi olarak kabul edilen ulusçuluk kavramı ve bu kavramın güçlenmesi ile başlayan milliyetçi dalgalar, tüm imparatorlukları sarsmış ve bu durum Osmanlı İmparatorluğu’nu da son derece etkilemiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’ne bağlı olan Balkan halklarının da ulusalcı ayaklanmalara iştirak etmeleri üzerine imparatorluğun birçok yerinde isyanlar başlamıştır. 1853 yılının başlarından 1876 yılının sonlarına kadar aralıksız devam eden bu isyanların tümünde faal olarak vazife almış olan Mustafa Celâleddin Paşa, almış olduğu tüm vazifelerde başarılar kaydetmiş askerî bir deha olarak karşımıza çıkmaktadır. Azmi, cesareti ve kabiliyeti ile askerî makamların takdirini kazanan Paşa, katılmış olduğu tüm savaşlarda cephenin ön saflarında yer alarak Osmanlı Ordusu’na üstün yararlık göstermiş ve tüm rütbelerini savaş meydanlarında elde etmek suretiyle ferîk rütbesine kadar ulaşmıştır.

Mustafa Celâleddin Paşa, ikinci vatanındaki yaşantısı boyunca Osmanlı Devleti’nin kurumlarının teşkilatlanmasındaki aksaklıkları ve bozulmaları tespit edebildiği ölçüde mevcut olumsuzlukların iyileştirilebilmesi yahut tümüyle giderilebilmesi

91 Köken bilimi [tdk.gov.tr].

92 Grzegorz Michalski, “Eski Dostlar, Yeni Liderler: Türk-Polonya Diplomatik İlişkilerinin 600 Yılı”, [www.stambul.msz.gov.pl], (26.02.2018); Latka, *age.*, s. 41.

için, yazmış olduğu eserle Tanzimat sonrası Osmanlı modernleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş olduğu tarihten itibaren yaşamının sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin bekası için çalışan Mustafa Celâleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler* adlı eseri dolayısıyla, çağımız yazarlarınca “şaşırtıcı derecede Türkçü” olarak nitelendirilmiştir. Elbette ki bu nitelendirme yalnızca Paşa'nın askerliği, sanatkârlığı ve fikirleriyle olmak üzere kişisel vasıflarının tümünü ikinci vatanına adanmış olmasıyla açıklanabilir. Eserindeki fikirleri ile zamanının çok ilerisinde hayat bulacak olan son derece önemli konulara da eğilmiş olan Mustafa Celâleddin Paşa, Türklerin medeniyete sunmuş olduğu önemli katkılardan bahsederek Osmanlı Türklerinin Avrupa ülkelerinin ilerleyişinden geri kalmaması için bilim ve teknik sahalarındaki gelişmelere ayak uydurması gereğine vurgu yapmıştır. Osmanlı Devleti'ne Arap medeniyetinden aşılana kurumların etki ve tesirini değerlendirerek Türklük üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Arap alfabesinin Türk dilinin zenginliğini karşılayamadığını belirterek Türk dilinin Arap harflerinden arındırılarak Latin alfabesine geçilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Belki de ilk uygulamayı bizzat yaparak, 1870'li yıllarda Paris'te bulunan oğlu Enver Celâleddin'e Latin alfabesini kullanarak Türkçe mektuplar yazmıştır.

Eserinde, ulus bilincinin henüz oluşmaya başladığı bir dönemde Osmanlı Devleti'nde ilk defa Türkçülükten bahseden fikirlere yer vermesi, Halifeliğin kaldırılması gerektiğini savunması, kadınların açılması, Türkçede Arap harflerinin kullanımının bırakılıp Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiği gibi fikirleri Cumhuriyet döneminde hayat bulmuştur. Bu bağlamda Mustafa Celâleddin Paşa yalnızca Osmanlı Devleti'ne olan hizmetleri ile değil Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne de fikirleriyle ışık tutmuş mühtedi bir Türk aydını olarak değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH.), 632/43962.

Taha Toros Arşivi (TTA)

Süreli Yayınlar

Basiret gazetesi, 1871.

Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 1917.

Telif ve Tetkik Eserler

Akçura, Yusuf, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978.

Akçura, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, haz. Sadık Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

Akçuraoğlu, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Çağış, Özgür, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliğinde Ahmet Cevdet Paşa*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014.

Çavdar, Necati, *Osmanlı Basınının Sivri Dili Muhbir*, Kriter Yayınları, İstanbul 2017.

Çelik Mehmet, *Enver Celalettin Paşa (1857-1919)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2013.

Değerli, Esra Sarıkoyuncu, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askeri Ataşeliğinden Ölümüne Kadar Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Demir, Hakan, “Polonyalı Hotel Lambert ve Büyük Sırbistan ‘Nacertanije Planı’ (1840-1844)”, *AVİD*, C II/ S. 1, 2013, s. 271-310.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.

Enver Celâleddin Paşa, “Oğlum Sâmih Bey’e”, *Tarih ve Toplum*, C 1/ S. 1, 1984.

Gümüş, Musa, “Mehmet Sadık Paşa (Michal Czaykowski) ve Osmanlı Devleti’nde Kazak Süvarî Alayı”, *Turkish Studies*, C 5/ S. 3, 2010, s. 1362-1375.

Hanioğlu, Şükrü, “Siyasal Akımlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1381-1399.

İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2005.

Kara, Gülnar, *Polonezköy’ün Kurucularından Çaykovski Mehmed Sadık Paşa’nın Osmanlı Aamları*, Kömen Yayınları, Konya 2016.

Kılıçaslan, İdris, *Cumhuriyet ve Tan Gazetelerine Göre Türk-Alman İlişkileri (1933-1945)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, çev. Şevket Serdar Türet, Pekin Ertem, Fahri Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul 2009.

Latka, Jerzy S., *Lehistan’dan Gelen Şehit*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1987.

Mustafa Celâleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, çev. Güven Berker, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015.

Mustafa Celâleddin Paşa, *Les Turcs Anciens et Modernes*, Paris 1870.

Odabaşı, İ. Arda, “Mustafa Celâlettin Paşa, Eski ve Modern Türkler”, https://www.academia.edu/8205033/mustafa_celalettin_pasa_ve_eski_ve_modern_turkler.

Orkun, Hüseyin Namık, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara 1977.

Özbaş, Zuhale, *XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran Sınır Diplomasisinde Caf Aşireti*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Özger, Yunus, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekauit Kanunnamesinin Tahlili”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, s. 201-237.

Polonya Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, *Lehistan'dan Bugünkü Polonya'ya*, Buluş Matbaacılık, Ankara 2003.

Sarıkcıoğlu, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Saydam, Abdullah, “Ömer Lütfü Paşa”, *TDVİA*, C 34, s.74-76.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmani*, C 1-6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Şen, Ayşe, “Türkçülüğün Tarihinden Hasan Enver Celalettin Paşa’nın Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası Yazıları 1-6”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 1-6, İstanbul 1984.

Şeref, Abdurrahman, *Tarih Söylşileri (Müşahabe-i Tarihiye)*, (sad. Mübeccel Nami Duru), Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1980.

Tevetoğlu, Fethi, *Süleyman Paşa Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Topaktaş, Hacer, “Polonezkoy (Adampol) (1842-1922)-Kuruluş, Tabiyet Meselesi, İmar Faaliyetleri ve Sosyal Hayat”, *Belleten*, C LXXIX/ S. 284, 2015, s. 283-320.

Toros, Taha, *Nazım Hikmet*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2005.

Turan, Şerafettin, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kütaplar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Uluerler, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2009.

Uysal, Mustafa Ali, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2014.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Ünver, Metin, “Wanda Ya Da Mehmet Sadık (Çayka) Paşa’nın Türkiye Anekdotları”, *Tarih Dergisi*, S. 65, 2017/1, s. 97-118.

Valandova, Meltem, *Hüseyin Avni Paşa*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Yerlikaya, İlhan, *Basiret Gazetesi (1870-1878)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

Elektronik Kaynaklar

www.stambul.ms.z.gov.pl/

<http://bellek.sehir.edu.tr/Pages/Taha-Toros.aspx>

<https://www.tdk.gov.tr>

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni Partilerinin Seçim İttifakları

Nejla Günay*

Giriş

Osmanlı monarşisine yönelik muhalif hareketlerin örgütlenmeleri 1887'de Hınçak, 1889'da İttihat ve Terakki, 1890'da Taşnaksutyun ve Ramgavar cemiyetlerinin kurulmasıyla oldu. Ermeni muhalif gruplar daha çok etnik amaçlarla kurulmuştu ve Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı amaçlayan programları vardı. Bu amaç onları, Osmanlı topraklarında terörist faaliyet yapmaya kadar götürdü. Ancak terör ve propaganda ile amaçlarına ulaşamayacaklarını anladılar ve diğer muhalif örgütlerle işbirliği yapmaya karar verdiler. Osmanlı muhalefetine ilk toplantısı 1902 yılında Paris'te gerçekleştirildi. Ancak bu toplantıdan beklenen sonuç alınamadı. Üstelik taraflar arasındaki görüş ayrılıkları daha da arttı. Türk-Müslüman muhalefetin belkemiğini oluşturan İttihat ve Terakki Cemiyeti ikiye ayrıldı. Prens Sabahattin'in başı çektiği liberal grup, "Teşebbüsü şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti"ni kurdu. Ahmet Rıza'nın başı çektiği grup cemiyetin adını "Terakki ve İttihat" şeklinde değiştirerek çalışmalarına devam etti.

1905 yılında Talat Bey ve arkadaşları tarafından Selanik'te kurulan Hürriyet Cemiyeti ile Terakki ve İttihat Cemiyeti 1907 yılında birleşti. Bundan sonra Osmanlı muhalefesinde hareketlenme gözlemlendi ve muhalefetin birleşmeden etkili olamayacağı görüşü öne çıktı. Muhalif güçler 1907 yılında Paris'te tekrar bir araya geldi. Bu toplantıda; Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Taşnaksutyun Cemiyeti, Mısır Cemiyeti İsrailiyesi, Hilafet Heyet-i Tahriyesi, Armenya Gazetesi Heyet-i İdaresi, Razmik Heyet-i İdaresi, Hayrenik Heyet-i İdaresi ve Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti birlikte hareket etme kararı aldı.¹

Bu çalışmada; İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksutyun Cemiyeti arasında ortaya çıkan ittifakın II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra yapılan seçimlere nasıl yansıdığı ve bu ittifakın diğer partileri nasıl etkilediği araştırılacaktır.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ngunay@gazi.edu.tr ORCID:0000-0001-5895-8359

¹ Osmanlı muhalefetine çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s. 40-66.

Çalışmada özellikle Müslüman muhalefetin en önemli temsilcilerinden Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Ermeni muhalefetin önde gelen partisi Hınçakların 1912 seçimlerinde nasıl bir tutum izledikleri araştırılacaktır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Siyasi Partilerin Kurulması ve Uygulanan Seçim Kanunu

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasi yapısında önemli değişiklikler oldu ve Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkilerde düzelme gözlemlendi. Patrik İzmirliyan Efendi ve diğer ruhaniler Milleti Osmaniye'nin saadet ve selameti için dualar ederek Meşrutiyet'e ve unsurların birliği siyasetine verdikleri desteği gösterdi.² Bu dönemde Ermeniler, ekonomik ve kültürel yönden de gelişme gösterdi.³ Bazı Ermeniler, bu hürriyet atmosferi içinde kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarına öncelik verdiklerinden Osmanlı Devleti'ne karşı olan olumsuz tutumlarını değiştirdiler. Ermenilerin özellikle de Taşnaksutyun Partisi'nin önde gelenleri Meşrutiyet rejiminin sadık taraftarıydılar.⁴ Siyasi hayattaki canlanma, yönetime katılma fırsatının ortaya çıkması, toplumun farklı kesimlerinden insanları, kurumları siyasileştirdi. Bunun sonucunda farklı siyasi görüşleri savunan çeşitli dernek, cemiyet ve kulüpler kuruldu. Daha önceden kurulmuş ama gizli faaliyet yürütenler açığa çıktı. Bunlardan en önemlileri; İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ahrar, Fedakâran-ı Millet, Cemiyet-i Muhammediye, Hınçak ve Taşnaksutyun'dur.⁵ Bu cemiyetler, 16 Ağustos 1909'da çıkarılan "Cemiyetler kanunu" ile resmi fırka statüsünü kazanacaklardır.⁶

Meşrutiyetin ilân edilmesinden sonra Osmanlı siyasetinde göze çarpan değişikliklerden biri de "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*" ile "*Terakki ve İttihat Cemiyeti*"nin "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" olarak birleşmesiydi. Bu cemiyetlerin programları birbirinden tamamen farklı olsa da ulaşmak istedikleri amaç aynıydı. İttihat ve Terakki içindeki görüş ayrılıkları II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra farklı siyasi oluşumların doğmasına zemin hazırladı. Meclis başkanlığına

2 Mesela Patrik İzmirliyan Efendi, mebus seçimleri için oy kullanmış ve ardından dua etmiştir. Bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 49-140, 23 Teşrinisani 1908, s.2.

3 *Armen Garo'nun Anıları & Osmanlı Bankası*, çev. Atilla Tuygan, Belge yay., İstanbul 2009, s. 202.

4 Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan&Memo Yetkin, Med Yay., İstanbul 1992, s.214.

5 Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001, s. 185.

6 Günay, *age.*, s. 143.

getirilen Ahmet Rıza, bundan sonra daha pasif bir görüntü vermeye başladı.⁷ Murat Bey'in gazetesi Mizan, Ekim 1908'de kapatıldı ve kendisi bir süre hapse atıldı.⁸

Ahmet Rıza Bey'in temsil ettiği merkezîyetçiliği savunan siyasi kanadın aksine daha özgürlükçü olan Prens Sabahattin'in grubu, şahsi teşebbüsçülüğü ve ademimerkezîyetçiliği, ülke yönetiminde yerel yönetimlerin önemini ve güçlendirilmesini savunuyordu. Bu düşünce, "*yapısal ve millî*" sorunların çözümünde Ermeni toplumuna daha uygun geldi. Ermenilerin siyasi liderlerinden Krikor Zohrab, Ermenilerin sorunlarının vilayet yönetimlerine daha fazla yetki ve özerklik verilmesi yoluyla çözüleceğine inanıyordu. Prens Sabahattin'in liberalizmi savunan düşünce yapısı da onu cezbetmekteydi.⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet cemiyetlerinin birleşmesi için Doktor Nihat Reşat ve Manyasizade Refik Bey arasında görüşmeler yapıldıysa da sonuç alınamadı.¹⁰ Propaganda yapan bazı ademimerkezîyetçiler birtakım baskı ve engellemelerle karşılaştı. Hatta aralarından tutuklananlar oldu.¹¹ Ermeni komitelerinden Anayasal Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak partilerinin gücü herhangi bir başarı elde etmeye yeterli olmamakla beraber onlar İttihat ve Terakki'yi destekledi. Devrimci Hınçak Komitesi ise adını Sosyal Demokrat Hınçak Partisi olarak değiştirdi. Bu parti, 1902 ve 1907 yıllarında toplanan muhalif güçler kongrelerine katılmayı reddetmiş, ama Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti'ne yakınlık duymuştu. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Prens Sabahattin'in taraftarları Ahrar Fırkası'nı kurdular. Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi, ademimerkezîyet düşüncesinden dolayı bu fırkayı desteklediler. 1908 seçimleri boyunca, iki partinin temsilcilerinin zaman zaman bir araya gelmesi başta olmak üzere bu desteğin sürdüğünü gösteren bazı emareler bulunmaktadır.¹² Ahrar Fırkası, Teşebbüs-ü Şahsi'yi destekleyen Fazlı,

7 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s.317; Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul 2009, s. 142.

8 *Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hâtıraları*, haz. Celile Eren (Ökten) Arğıt, Marifet Yayınları, İstanbul 1977, s.41-45.

9 Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, Pencere Yayınları, İstanbul 2013, s. 99-100; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki II Nasıl Yaşadı?* Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, s. 57.

10 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve* s.322-323.

11 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2009, s.164.

12 Arsen Avagyan-Gaidz Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki -İşbirliğinden Çatışmaya-*, çev. Ludmilla Denisenko, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 44, 52-53. Ayrıca kırs. Ziya Şakir, *age.*, s. 77.

Mahir Said, Celaledin Arif'in de aralarında bulunduğu bazı isimler tarafından böyle bir ortamda kuruldu. Fırkanın kuruluşuna Zohrab Efendi de destek verdi. Fırkanın programı Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurların dilek ve eğilimleri göz önüne alınarak hazırlanmıştı.¹³ Zohrab da siyasi partiler yelpazesinde liberal bir parti olan Ahrar Fırkası'nın kısa zamanda en tanınmış isimlerinden biri olur. Zohrab, bir konuşmasında bu partinin programı hakkında şu sözleri söylemişti:¹⁴

“Ahrar Partisi'nin programı adem-i merkezîyet esasları üzerine kurulmuştu. Bundan dolayı mecliste bulunan Arap, Kürt, Arnavut, Rum, Ermeni mebuslar buna taraftar olup, gerçekleşmesi için gayret sarf etmekteydiler.”

Meşrutîyet'in ilan edilmesinin ardından eşitlik, özgürlük ve adalet prensibinin tüm unsurları bir araya getireceğini düşünen hükümet, genel af ilân etmek suretiyle Balkanlarda Rum, Bulgar ve Sırp çetelerinin silahlarını bırakıp ayrılıkçı icraatlarına son vereceklerini ummaktaydı.¹⁵ Ancak yeni rejimin getirdiği hürriyetten istifade eden Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler gibi Hristiyan unsurlar arasından bazıları ise Anayasa'da vaat edilen hürriyetlerin gerçekleşmesini, ardından da millî hâkimiyet ve bağımsız devlet kurma hakkının verilmesini istemeye başladı. Prens Sabahaddin Bey taraftarları Ahrar Fırkası'nda toplandı. Ancak bu fırka, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşınca daha önce ademimerkezîyet programını siyasi emellerine uygun bulan bazı gayri Türk unsurlar arasında kendisine duyulan sempatiyi kaybetti. Bununla beraber bu unsurlardan bir kısmı Prens Sabahattin'in siyasi dostlarının yer aldığı Ahrar Fırkası'nı İttihat Terakki'ye tercih ediyorlardı.¹⁶

İttihat ve Terakki, rejimin değişmesinden hemen sonra hazırladığı siyasi programında; ülke yönetiminde demokratik prensipleri önemsedğini gösterdi. Buna göre milletin oylarının bağlayıcı olduğu Kanun-i Esasi'de açıkça belirtilecek ve hükümet yalnızca milletin oylarıyla seçilmiş olan Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacaktı. Meclis'te güvenoyu alamayan hükümet düşecekti. Siyasi programın diğer maddelerine gelince; resmî dil Türkçe olacaktı ve bütün yazışmalar Türkçe yapılacaktı. Vatandaşlar arasında hiçbir ırksal, etnik veya dinsel farklılık gözetilmeksizin herkes eşit haklara ve sorumluluklara sahip olacaktı. Bütün

¹³ Günay, *age.*, s. 114.

¹⁴ İzrail, *age.*, s. 100.

¹⁵ BOA. Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı, 273/88, 1326 B 4.

¹⁶ Süleyman Kâni İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003, s. 65.

Osmanlılar yasalar önünde eşit muamele görecekti. Gerekli nitelikleri taşıyan tüm vatandaşların ayırım gözetilmeksizin kamu kuruluşlarında çalışma hakkı olacaktı. Bütün erkekler yine ayırım gözetilmeksizin zorunlu askerlik hizmetiyle mükellef olacaklardı. Ancak askerlik süresi ordunun eğitimini aksatmayacak ölçüde azaltılacaktı.¹⁷

İttihatçılarla Taşnaklar arasındaki ilişkiler dostçaydı. Cemal Paşa'ya göre İttihatçıların gayrimüslimlerle ilgili politikasının hedefi, “ülkedeki çeşitli devrimci siyasi komiteleri [Bulgar, Rum, Ermeni] bir tek Osmanlı Siyasi Birliği Komitesi'nde” birleştirmektir. Ancak bu gruplardan hiçbiri kendi siyasi örgütünü dağıtıp İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmeye yanaşmıyordu. Ama Taşnak Komitesi, 1907 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesi konusunda İttihatçılarla anlaşmıştı. Gizliliği terk etmeye ve siyasi bir kuruluş olarak çalışmaya hazır oldukları halde, kendi programlarını uygulamak amacıyla devrimci örgütlenmelerini ve tam bir eylem özgürlüğünü korumakta ısrar ediyorlardı. Cemiyetin iyi niyetini göstermek bakımından bu talepleri kabul etmekten başka çaresi yoktu. Bu da iki cemiyet arasında bir seçim ittifakının yolunu açtı.¹⁸

Taşnaksutyun Cemiyeti, 1 Ekim 1908'de yeniden gözden geçirilmiş ve İttihatçılarınkinden biraz farklı bir program yayınladı. İttihatçılar gibi onlar da eşitliği her bireyin vazgeçilmez hakkı olarak alıyor ve eski rejimin cemaatlere tanıdığı dinsel ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Ayrıca halkın temsil edilmesi esasına dayanan liberal demokratik, anayasal rejimin ateşli destekleyicileriydiler ve ülkenin siyasî, idarî ve mali problemlerine yabancıların müdahale etmesini kesinlikle reddediyorlardı. Taşnaksutyun, İttihatçılardan farklı olarak sosyalist eğilimliydi ve kendini, herkesin ürettiği oranda kazandığı bir ekonomik sistemin destekçisi olarak ilan ediyordu. En önemlisi, farklı etnik kökenlerden gelen çeşitli cemaatlerden oluşmuş bir topluma uygun düşmediğini öne sürdükleri merkezî yönetim sistemine karşı çıkıyorlardı. En geniş düzeyde *–yasama ve yönetimi kapsayan–* yerel özerklik istiyorlardı. Taşnaksutyun bunlara ilaveten taşrada toplanan vergilerin yüzde yirmi beşinin toplandığı yerde kullanılmasını öneriyordu. Vali dışında taşrada görev yapan yöneticilerin hepsinin yerel meclisler tarafından aday gösterilmesini talep ediyordu. Her vilayette daha fazla etnik ve milli bütünlük sağlamak amacıyla vilayet sınırlarının yeniden

17 *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1324 (1908) Senesinde Kabul Edilen Programı* için bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim, İstanbul 2009, s. 227-228.

18 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çeviren: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985, s. 150.

çizilmesini ve yerinden yönetim politikası için gerekli anayasal değişikliklerin yapılmasını istiyordu. Taşnaksutyun eğitimle ilgili olarak da ilköğrenimin zorunlu olmasını öneriyor, eğitim dilinin öğrencilerin anadilinde olmasını ve eğitime ayrılan bütçenin cemaatlerin toplam nüfusa oranına göre, cemaatler arasında bölünmesini talep ediyordu. Taşnaksutyun, Türkçeyi resmî dil olarak tanımakla beraber başka dillerin konuşulduğu vilayetlere tayin edilen devlet memurlarının yerel dili bilip bilmediklerini ölçecek bir yeterlik sınavından geçirilmeleri gerektiğini savunuyordu. Ayrıca devlet memurlarının sayısının azaltılmasını da öneriyordu.¹⁹ Zengin liberal sınıfa karşı Anadolu insanını temsil etme ideali taşıyan İttihatçılarla Taşnakların ilişkileri Meşrutiyet'in ilanından beri hep iyi olsa da idealleri birbirine zıttı: İttihatçılar, bütün dinî ve etnik unsurları Osmanlı birliği altında toplamak isterken Taşnaklar yerel özerklik istiyorlardı. Tek düşüncesi Ermenistan olan Taşnak Partisi'ne göre, Ermenistan özerkliğine giden yol Meşrutiyet'ten geçiyordu ve bunun için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteklenmesi gerekiyordu.²⁰

Ermenilerin kendi iç durumlarında da farklı görüşler vardı. Anadolu'daki küçük Ermeni burjuvazisini temsil eden Taşnak Partisi ile İstanbul ve büyük şehirlerde yaşayan Amira sınıfı ve Patrikhane arasında menfaat mücadelesi vardı. İttihatçıların yönetimdeki etkinliğini artırması bu partinin müttefiki olan Taşnakların da konumunu güçlendirdi. Taşnaklar bu sarhoşlukla kendini tüm Ermenilerin hatta Dünya Ermenilerinin lideri gibi görmeye başlayarak Ermeni Patrikhanesine açıkça savaş açtı. Antep'te yaşanan bir olay bunun tipik bir göstergesidir. Buna göre; bir süre önce Ermeni Patrikhanesi Genel Meclisi aldığı bir kararla, Taşnaksutyun Fırkası mensuplarının Ermeni kiliselerine yakın yerlerde toplantı ve konuşma yapmasını yasakladı. Komite Patrikhane'nin emrine uymamaya devam edince Ermeni ahali ikiye bölünmüş ve taraflar arasında zaman zaman kavga çıktığı görülmüştür.²¹ İttihatçılar da Ermenilerle ilgili işlerde Patrikhaneyi değil Taşnakları muhatap almaya başladı. Patriğin ayrıcalıklarını ortadan kaldırmak isteyen İttihatçılar, bütün unsurlar için özgürlük, adalet ve eşitliği vaat eden ıslahat programlarının herkesi memnun edeceğine inanıyordu.²² Bunun üzerine en yüksek ruhanî lider olan Eçmiyazın Katogikosu bir bildiri

19 Pro Armenia, 10 Ekim 1908, s. 1365-1366'dan Kansu, *1908 Devrimi*, s. 236-238.

20 Sasuni, *age.*, s.218.

21 *Tasvir-i Efkâr*, No: 207, 28 Kanunuevvel 1909, s. 3'dan naklen Günay, İttihat Terakki ve Ermeniler, s. 132.

22 Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.151-152.

yayınlayarak partilerin kiliselerde propaganda yapmalarını menetti ve kiliselerde siyasî toplantıların yapılmasını yasakladı.²³

Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Seçim Sistemi ve Seçimler

II. Meşrutiyet seçimlerinin yasal dayanağını oluşturan 83 maddelik “*İntihab-ı Mebusân Kanunu*”, 3 Ağustos 1908’de onaylanarak yürürlüğe girdi. Seçim sisteminin yasal dayanağını oluşturan bu kanunla, II. Meşrutiyet devrinin iki dereceli olarak yapılan seçimlerinde her sancak bir seçim bölgesi, nahiyeler ise seçim şubesi olarak kabul ediliyordu. Mebus sayısı 50 bin erkek nüfusa bir mebus düşecek şekilde hesaplanmıştı. Ancak bu miktar 25 binden az değilse, küçük sancaklar dahi bir mebus çıkarabiliyorlardı. Bu sayı 75 bini geçmediği takdirde mebus sayısı yine bir olacaktı. Daha fazlası için 125 bine kadar iki, 175 bine kadar üç ve 220 bine kadar dört mebus çıkarılması kararlaştırılmıştı. Bu miktarı takiben her 50 bin erkek nüfus için bir mebus çıkarılması bahis konusuydu. Sancaklardan seçilecek mebus sayısı, hükümetin seçim kararı almasından ve bu kararın mülki ve yerel yöneticilere iletilmesinden sonra hazırlanacak nüfus defterlerine göre belirlenecekti.²⁴

1908 Seçimleri

Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti’nde uygulanan seçim sisteminin adil sonuçlar vermediği düşüncesiyle bunun değiştirilmesini istedi. Birçok sancakta Müslüman ahalî gayrimüslim ahaliden daha fazla sayıda olduğu için sadece Müslümanlar mebus çıkarabilecek bu da gayrimüslimlerin hukukunun çiğnenmesi anlamına gelecekti. Patrikhane mevcut sistemle ilgili bu tespiti yaptıktan sonra bunun önüne geçmek için seçimlerin her sancak için müstakilen yapılarak oyların merkez vilayette toplanması suretiyle mebusların belirlenmesi ve sancaklarda en yüksek oyu alanların o vilayetin mebusu sayılmasını önerdi. Ancak hükümet, bunun kanun değişikliği gerektirmesinden dolayı konunun Meclis-i Mebusan tarafından ele alınmasının şart olduğunu bildirip teklifi reddetti.²⁵

Ermeniler, etnik nispi temsil ve her 25 bin erkek için bir mebus seçilmesini savunuyorlar ve seçim yasasının bu şekilde değiştirilmesini istiyorlardı. Çünkü

23 *Tasvir-i Efkâr*, No: 337, 7 Mayıs 1910, s. 7. Ayrıca bkz. Saro Dadyan, “İttihatçılar ile Ermeni Partileri Sultan Abdülhamid’e Karşı Birlikte hareket Etmis Sonra Yolları Ayırmışlardır”, *Habertürk Tarih Dergisi*, Habertürk Gazetesi Eki, 5 Aralık 2010, sayı 28, s.16.

24 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge, İstanbul 2007, s. 50-51; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası-İkinci Meşrutiyet Devrinde İttihat Terakki’ye Karşı Çıkanlar-*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 120.

25 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî, 2643/49, 1326 L 6.

Anadolu'da Ermeni halkın yerleşiminin çok dağınık olması sebebiyle Ermeni mebus sayısının çok az olması kaçınılmazdı. Seçim sisteminin değişmesine pek sıcak bakmayan İttihat ve Terakki Fırkası Taşnaklara, mümkün olduğu kadar çok Ermeni mebus seçilmesi için gayret etme teminatı vermek suretiyle ittifak yaptı. Buna bağlı olarak İttihat ve Terakki Fırkası'nın, Ermeni adayların seçilebilmesi için çeşitli önlemler aldıkları ve bu konuda Müslüman seçmenler nezdinde girişimlerde bulundukları tespit edilmektedir. Hatta bazı Müslüman adaylar Ermeni mebusların önünü açmak amacıyla istifa ettirildi. Mesela İstanbul'da Musa Kazım Efendi genel merkezin isteği doğrultusunda adaylıktan çekilmişti. İttihat ve Terakki listelerine giremeyenler buna büyük tepki gösterecek ve bunun sonucunda hatırı sayılır büyüklükte bir muhalif kitle ortaya çıkacaktır. Mesela İttihat ve Terakki'nin İzmir'de sözcülüğünü yapan İttihad gazetesinin başyazarı Hafız İsmail, Aydın sancağı iken cemiyet desteklemediği için seçilememişti. İşte bu, Hafız İsmail'i amansız bir İttihat Terakki düşmanı hâline getirmiş ve kendisi mebus seçilememenin de etkisiyle olsa gerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İzmir şubesinin kurucuları arasında yer alacaktır.²⁶

Ermeni mebus adaylarının kimler olacağı ise Ermeni Milli Meclisi²⁷ tarafından belirlenecek ve Ermeni mebus adayları İttihat ve Terakki listelerinden seçime katılacaktı. Ancak 1908 seçimlerinde adaylar İttihat ve Terakki Partisi ile Ahrar Fırkası listelerinde aday olarak yer alabiliyordu. Bu, çoğunluğu elde etmesine rağmen İttihat ve Terakki listelerinden mebus olan kişilerin bu fırkaya bağlılıklarının çok gevşek olması sebebiyle parlamentoda istediği kararları çıkarmakta zorlanmasına sebep olacaktır. Mesela Krikor Zohrab, 28 Kasım/11 Aralık 1908 arasında yapılan seçimler sonucunda İttihat Terakki ile Ahrar Fırkası'nın ortak adaylarından biri olarak İstanbul mebusu seçilir. Ama aslında o liberaldir ve İttihatçı değildir.²⁸

7 Kasım 1908'de çalışmalarına başlayan Birinci Meclis'e toplam 12 Ermeni mebus girdi.²⁹ Bunlardan dördü Taşnaksutyun, biri Sosyal Demokrat Hınçak, geri kalanı ise İttihat ve Terakki Partisi ile Ahrar Partisi mensubuydu. Taşnaksutyun

²⁶ Demir, *age.*, s. 81, 103-105.

²⁷ Ermeni Milli Meclisi, Ermeni milletin demokratik ve yasal yönetim organıdır ve milletin değişik kesimlerinden gelen ve farklı siyasi görüşlere sahip üyelerden oluşmaktadır. Bu üyeler arasında ciddi görüş ayrılıkları vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İzrail, *age.*, s. 214.

²⁸ İzrail, *age.*, s. 105, 108.

²⁹ Ahmet Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 432.

Komitesi'nin önemli isimlerinden Karakin Pastırmacıyan, 1908 seçimlerinde Erzurum mebusu olarak Osmanlı Parlamentosuna girdi. Pastırmacıyan, bir taraftan Ermenileri Osmanlı Mebusan Meclisi'nde temsil ederken bir taraftan da Taşnaksutyun Partisi içinde etkin rol oynayarak önce Vartges Serengülyan daha sonra Vramyan ile Babıâli, İttihat ve Terakki Partisi ve Taşnaksutyun arasındaki irtibatı kurdu.³⁰ İttihat ve Terakki Fırkası ile Taşnaksutyun arasındaki seçim ittifakı, Ermenilerin parlamentoda ciddi şekilde temsil edilmeleriyle sonuçlandı.³¹

1908 seçimleri sonrasında 121 sancaktan 281 mebus seçilmiştir. Ara seçimlerde parlamentoya giren 42 mebusla bu sayı 323'ü bulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en etkin olduğu bu dönemde, Mebusân Meclisi'ne seçilen 323 mebustan ancak 130'u yasama dönemi tamamlandığında "İttihatçı" olarak gösterilmektedir. 1908'de parlamentoya giren Türk olmayan unsurların temsilcileri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu unsurların siyasi örgütleriyle yaptığı anlaşmalara ve bu etnik ve dinsel grupların etkinlik düzeyleri göz önüne alınarak belirlenmiştir.³²

1912 Seçimleri

31 Mart olayından sonra muhalefet "*Hizb-i Cedid*" olarak adlandırıldı. Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi yeni siyasi fırkalar kuruldu. Bunlardan en önemlisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları arasında İsmail Hakkı Paşa ile Sadık Bey ve Sivas Mebusu Dr. Nazaret Dağaveryan bulunmaktaydı.³³ Bu fırkanın kurulması fikrini eski Ahrar Fırkası mensuplarından Dr. Rıza Nur, Mahir Said, Kemal Mithat ve Siret Beyler vermişti. 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan fırkaya, İttihat ve Terakki Fırkası'na muhalif bulunan Mutedil Hürriyetpervaran Fırkası, Ahali Fırkası ile Rum, Ermeni, Bulgar, Irak ve Suriye Arapları, Arnavut grupları ve hiçbir partiye üye olmayan bağımsız muhalifler katıldı.³⁴ Daha sonra Lutfi Fikri, Reşid, Rıza Tevfik beyler, Damat Ferit, Salih ve İsmail Hakkı paşalar, Hoca Sabri ve Zeynelabidin Efendi de bu fırkaya katıldı. Fırkanın amacı; Osmanlılık fikrine bağlı olarak unsurların birliğini teşvik edip

30 *Armen Garo'nun Anıları*, s. 27.

31 Dikran Mesrob Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, çev. Deniz Mutlu Taşyürek, Aras, İstanbul 2017, s. 169.

32 Demir, *age.*, s. 82.

33 Birinci, *age.*, s. 48.

34 Aykut Kansu, *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim, İstanbul 2016, s. 297.

yerinden yönetim anlayışını getirmektir.³⁵ Bu, Rıza Nur tarafından "...O vakitki ahvâl ve vaziyete göre fikrimiz, memleketin bütün anâsırını –kendi arzularına göre bazı müsâadât-ı idariyye ve ictimâiyye vererek- bir bayrak altında toplamak ve devlete sadık kılmaktır." şeklinde ifade etmektedir.³⁶ Fırka, kısa sürede meclisi Mebusân'da 60-70 kişilik bir grup oluşturdu ve etkili muhalefete başladı.³⁷ Bu partinin en dikkat çeken yanı İttihat Terakki'ye muhalefet ortak paydasında bir araya gelen liberaller, muhafazakârlar, monarşistler ve din adamları gibi çok farklı siyasi görüşleri toplamasıydı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Aralık 1911'de İstanbul ara seçimlerini kazanmasının ardından beş İttihatçı mebusun katılımıyla ivme kazandı.³⁸ Bu ara seçimden sonra fırkanın reisi Damat Ferit Paşa, müntehibisanilere aleni teşekkürde bulunmuş, bu arada namzetlerinin Rum ve Ermeni vatandaşlar tarafından ekseriyetle desteklendiğine dikkat çekmiştir.³⁹ Gayrimüslimlerin fırkaya değişik derecelerde yakınlık göstermesinin sebebi, fırkanın ittihatı anasır hakkındaki görüşleridir. Fırka, ademimerkeziyet görüşünü İttihat ve Terakki'ye karşı şerh ederken bununla kastedilenin siyasi muhtariyet olmadığını da sık sık ifade etmek zorunda kalmıştır.⁴⁰

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın etkili muhalefeti İttihatçıları endişelendirdi ve Kanunesasi'nin 35. maddesinin tadilatı gündeme getirilerek bir siyasi kriz oluşumuna zemin hazırlandı. Bu kriz parlamentonun 18 Ocak 1912'de feshine kadar gitti ve yeni bir seçim dönemine girildi.⁴¹ Bu seçim dönemine 1908 seçimlerinin aksine "Meşrutiyet romantizmi" olmaksızın girildi. Aksine bu dönemde ortaya çıkan bozuklukların getirdiği siyasi yük vardı. İttihat Terakki 1908 seçimlerinde olduğu gibi tek cazibe merkezi değildi. Üstelik karşısında ilk defa geniş ölçüde teşkilatlanmış ve hala her gün yeni şubeler açmakta olan bir büyük rakip parti bulunuyordu. Önceki seçimlerde böyle bir durum söz konusu değildi.⁴² Öte yandan yeni seçimlere giderken İttihatçılarla Ermeniler arasındaki ilişki epey

35 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp*, s. 469.

36 Rıza Nur, *Hürriyet İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü*, haz. İlhami Yalınkılıç, Kitabevi, İstanbul 1996, s. 27.

37 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp*, s. 494-495.

38 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 127.

39 Birinci, *age.*, s. 104.

40 Birinci, *age.*, s. 57.

41 Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 274-275.

42 Birinci, *age.*, s. 121.

zayıflamıştı. Taşnaksutyun dışında kalan Ermeni siyasilerin ve Patrikhane'nin İttihatçılara karşı durduğu bir seçim dönemi yaşanacaktır.⁴³

Seçimlere katılacak olan İttihat ve Terakki Partisi ile Hürriyet ve İtilaf Partisi arasında kıyasıya bir seçim kampanyası yürütüldü ve seçim ittifakları önem kazandı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Rum mebuslarla müzakerelere başladı. 22 Rum mebus seçimlerde gayrimüslimlerin haklarını ve Rum Ortodoks Kilisesi'nin haklarını güvenceye alan bir protokol imzalayarak İtilaf'a katıldı.⁴⁴ 5 Mart'ta muhalefet gazeteleri Hürriyet ve İtilaf'ın seçim programını yayımladılar. Bu program, Prens Sabahattin tarafından önerilen merkezîyetçilikten uzak idari ademimerkezîyetçilik anlayışını savunuyordu. Etnik ve dini azınlıkların nispi temsiline önemini vurguluyordu. İktisadi politika, ceza hukuku ve basın kanunlarının liberalleşmesinden söz ediyordu. Bilhassa yerli girişimleri yabancıların satın alması da dâhil olmak üzere imparatorluğa giren yabancı sermayeye dönük kısıtlamaların kaldırılacağını vaat ediyordu.⁴⁵ Bunlar gayrimüslimlerin ve özellikle Hınçakların Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakınlık duyup işbirliği yapmasına yol açtı. Hınçaklar Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı Prens Sabahattin'in partisinin devamı olarak görüyor ve iktidara gelmesi durumunda Osmanlı Ermenilerinin beklentilerini karşılayacağını düşünüyordular.⁴⁶

Sosyal Demokrat Hınçakyan ile Hürriyet ve İtilaf arasında seçim ittifakı protokolü 3 Şubat 1912'de imzalandı. Protokolde, Hınçak'tan Sabah-Gülyan ve Varaztad, İtilaf'tan ise Sadık ve Mahir Sait'in imzaları yer aldı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Sosyal Demokrat Hınçakyan Fırkası arasında yapılan seçim ittifakı sekiz maddenin yer aldığı bir protokolden oluşmaktaydı. Buna göre protokolün 3. maddesinde, "... *mîlel-i muhtelifenin siyasi hukuku tamamıyla muhafaza edilecek ve bir milletin siyasete diğerinin mâdununda bulunması küllîyen red olunacaktır.* "deniyordu. 4. maddesinde ise, Ermeni Patrikhanesi'ne daha önce verilen imtiyazların korunacağı, Ermeni mekteplerinin Ermeni Patrikhanesi ve ona bağlı kurullar tarafından idare olunacağı ve bu mektepler tarafından verilen diplomaların muadili devlet okulları tarafından verilen diplomalarla eşit kabul edileceği hususları yer almaktaydı.⁴⁷ Hürriyet ve

43 İzrail, *age.*, s. 220.

44 Rıza Nur, *Hürriyet İtilaf Fırkası*, s. 21.

45 Kaligian, *age.*, s. 176. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın seçim bildirgesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Birinci, *age.*, 126-127.

46 Avagyan- Minassian, *age.*, s. 94.

47 Ayrıca Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programında eğitimde devlet denetlemesinin kaldırılması, yerinde askerlik yapmanın benimsenmesi, nahiyelelere yönetim özerkliği verilmesi gibi hususlar

İtilaf Partisi asıl desteğini dini ve etnik azınlıklardan aldığı için, devlet sınırları içindeki Türk ve Müslüman olmayanların hak ve imtiyazlarına özel bir önem verilmekteydi. Mevcut seçim sistemi bu grupların haklarını güvence altına almış olduğu hâlde Hürriyet ve İtilaf Fırkası, azınlıkların nispi temsiline temel ilkeleri olduğunu ve imparatorluğun kurucu unsurlarına saygı duyduğunu tekrarlamakta, hatta bu konu için Balkan devletleriyle ittifak yapacağını söyleyecek kadar ileri gitmekteydi. Bu, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tehlikeye atan bir söylemdi. Çünkü Türkiye sınırları içinde kalan Rum ve Bulgar kökenlilerin Makedonya'daki siyasi ve sosyal düzeni bozmak için çalışmalar yaptıkları bir dönemde, Yunanistan ve Bulgaristan'la ittifak sözü vermek olağanüstü tehlikeli bir oyundu.⁴⁸

10 Şubat 1912'de İtilaf ile varılan anlaşmaya ilişkin olarak Sosyal Demokrat Hınçakyan Fırkası Merkez Kurulu'nun parti birimlerine göndermiş olduğu bildiride, seçim çalışmalarında ortak hareket etmek üzere İtilaf'ın yerel şubeleriyle ilişkiye geçilmesi isteniyor, seçim kampanyası sırasında bu parti dışında hiçbir Türk ya da Ermeni partisiyle blok oluşturulmasına izin verilmeyeceği, seçim faaliyetinin salt iki partinin işbirliği temelinde yapılacağı bildiriliyordu. Bu işbirliği sonucunda İtilaf'ın örgütlenme konusunda Hınçaklardan etkilendiğine dair işaretler vardır.⁴⁹ Fırka'nın 3 Haziran 1912'de yaptığı tek kongresinde sunulan raporda, Rum ve Ermeni fırkalarıyla yapılan anlaşmalardan övgüyle söz edilmesi de bunu kanıtlar niteliktedir. Seçim ittifakının ardından Hınçak ve Hürriyet ve İtilaf fırkalarının birlikte hareket ettikleri görülür. Her iki parti, İttihatçıların bazı uygulamalarına karşı birlikte protesto metinleri hazırlayıp yayınladılar.⁵⁰

Taşnaksutyun, güçlü bir muhalefet partisinin ortaya çıkması üzerine ittifak anlaşmasını sürüncemede bırakarak bazı talepleri için İttihatçılarla müzakere yapma yolunu izlediler. Ama aslında Taşnaksutyun içinde de seçimlerde nasıl bir yol izleneceği, kimlerin aday gösterileceği, İttihat ve Terakki ile ilişkiler gibi birçok konuda anlaşmazlık vardı. Ancak Erzurum'da yüz kişilik bir grubun İttihat Terakki'den ayrılıp Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılması İttihatçıların burada bir protesto eylemi düzenlemesine neden oldu. Protestocular Erzurum'da İttihat ve

yer almaktaydı. Bkz. Birinci, *age.*, s.56, 62-34, 276. İttihatçılar, ayrılıkçı milliyetçiliği kışkırtan bu hususların ülkeyi yıkıma götüreceğine inanıyorlardı. Demir, *age.*, s.201-202; Avagyan- Minassian, *age.*, s. 95; Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar*, s. 298.

48 Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar*, s. 314.

49 Avagyan- Minassian, *age.*, s. 96.

50 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt I: II. Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2.baskı, İstanbul 1988, s. 280, 300.

Terakki ile Taşnaksutyun dışında bir parti görmek istemediklerini söylüyorlardı. Bu eylemin etkisi 13 Şubat 1912'de İttihat ve Terakki Fırkası ile Taşnaksutyun Fırkası arasında seçim ittifakı anlaşmasının imzalanmasına sebep olacak kadar büyüktü. İki parti arasında yapılan anlaşmanın metni muhalefetin eline koz vermemek için gizli tutulacaktı.⁵¹ Programda; valilerin Ermenilerin de güveneceği kişilerden seçilmesi, Ermeni mebus sayısının 20 olması, yerel güvenlik birimlerinin %30'unun Ermenilerden oluşması, taşrada Ermeni nüfusun bulunduğu bölgelere Ermeni memurlar tayin edilmesi ve Ermenilerle Kürtler arasındaki arazi anlaşmazlıklarının Ermenileri memnun edecek şekilde çözümlenmesi gibi hususlar vardı.⁵²

Taşnaksutyun Merkez Komitesi üyelerine, anlaşmanın uygun olan bazı maddelerini açıklama ve Hürriyet ve İtilaf'a karşı olduklarını net bir dille anlatmaları talimatını verdi. Bu anlaşmada Ermeni mebus adaylarının ön sıralarda yer bulacağı İttihatçılar tarafından vaat edilmişti. İttihatçılar, Taşnakların 18-20 arasında Ermeni mebus taleplerini reddetmiş, ancak Ermenilerin 13-15 mebus çıkarabilmesi için söz vermişti.⁵³

Her iki tarafın beklentileri ve amaçları farklı olsa da birbirlerini amaca ulaşmak için araç olarak gören Taşnaklarla İttihat ve Terakki Partisi aralarında bir kez daha anlaştılar. Buna göre; iki parti ortak bir platformda hareket edecek ve Ermeni mebuslarının sayısı 14 olacaktı. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin seçimle ilgili sözlerini tutması hâlinde Meclis'te işbirliği yapılmasını öngören ikinci bir anlaşma daha imzalanacaktı. Öte yandan İttihatçılar Taşnakların yakınmalarını gidermek için harekete geçerek Kürtler ile Ermeniler arasındaki arazi sorunlarını çözmek için çaba harcamaya karar vermiş, hatta bu iş için 100 bin lira ödenek ayırmıştı. Buna göre Ermenilerin daha önce el konan arazileri kendilerine iade edilecek, araziler üzerinde hak iddia eden çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu vatandaşlara da tazminat ödenecekti. Bunların sonucunda iki parti arasındaki işbirliği seçimler boyunca sürdü ve Taşnaklar, İttihat ve Terakki Partisi lehinde propaganda yaptı. Kapitülasyonlar ve geleneksel ayrıcalıklarına sığınmış olan Patrikhane ve "Amira" sınıfının Osmanlı vatanseverliğinden uzak tavırları ise İttihatçıların pek hoşuna gitmiyordu.⁵⁴

51 Kaligian, *age.*, s. 176. Bu ittifakın 29 Şubat'ta resmen duyurulduğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar*, s. 306.

52 Avagyan- Minassian, *age.*, s. 99.

53 Kaligian, *age.*, s. 172-179.

54 Ahmad, *İttihatçıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki*, s.159; Demir, *age.*, s.219.

Ermeniler, devlet içindeki statülerinin değişmesi için uğraşıyorlardı. Ancak izledikleri yol birbirinden çok farklıydı ve aralarında görüş ayrılıkları vardı. Patrikhane ve Hınçaklar “*Adem-i Merkezîyet*” siyasetini benimseyen Hürriyet ve İtilaf Partisi’ni destekleyerek hedefe ulaşmaya çalışırken Taşnak Partisi, İttihat ve Terakki Partisi’yle anlaşıp görüşme ve uzlaşma yoluyla istediklerini koparma peşindeydi.⁵⁵ Bu kampanyada İttihatçılar, gayrimüslim unsurlara çeşitli imtiyazlar verileceğini vadederek oy toplamaya çalıştı.⁵⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise, halkın dinî duygularına hitap ederek İttihatçıların halkı dinsizleştireceğini, çocuklara şapka giydireceklerini, giymeyenleri keseceklerini söylediler.⁵⁷ Ancak İtilaf-Hınçak yakınlaşmasında, Ermeni siyasi partileri içinde en güçlü iki parti olan Taşnaksutyun ile Sosyal Demokrat Hınçakyan fırkaları arasındaki rekabetin oynadığı rol azımsanmamalıdır. Ramgavarların yayın organı Zartonk’un bu gelişmelerden elli yıl sonra yaptığı şu tespitte doğruluk payı büyüktür: “*Radikal görüşlü Ermenilerin bir bölümü de sırf Taşnaksutyun’a muhalif konumda kalabilmek için İttihat ve Terakki’nin muhalifi Hürriyet ve İtilaf ile birleşmişti.*”⁵⁸ Seçimler öncesinde Türk ve Müslüman seçmen gibi Ermeniler arasında da birlik yoktu.

1912 seçimleri sonunda Ermeniler 10 mebus çıkardılar. Erzurum, Muş, Sivas ve İzmir’i temsilen beş Taşnak; İstanbul Mebusu Bedros Hallacyan ile Halep Mebusu Artin Boşgezenyan İttihat Terakki; Rodosto Mebusu Hagop Bayacıyan, Van Mebusu Tertzagyan ve İstanbul Mebusu Krikor Zohrab bağımsız olarak Osmanlı Parlamentosu’na seçildi.⁵⁹

1914 Seçimleri

Balkan Savaşları’ndan sonra, daha önce kurulmuş olan siyasi ittifaklar işlememeye başladı. Taşnaklar, 1908’den 1913’e kadar Jön Türklerle işbirliği yapmış ve birlikte çalışmıştı. 1913 başlarında Taşnaklarla artık iktidarda olan İttihat ve Terakki Fırkası arasındaki ilişkiler geriledi.⁶⁰

55 Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s.148. Ayrıca krş Avagyan-Minassian, *age.*, s. 96-97. Ayrıca bkz. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, cilt 2, Altındağ Yayınları, İstanbul 1967, s. 331; Demir, *age.*, s.99.

56 Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Hristiyanlara bakış açısı için bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s.27-29.

57 Cezmi Eraslan-Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınları, İstanbul 2006, s.106-107.

58 Avagyan- Minassian, *age.*, s. 95.

59 Kaligian, *age.*, s. 182-183. Ermeni mebus sayısının 12 olduğu konusunda bkz. Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 189.

60 Roderic H. Davison, “Ermeni Krizi 1912-1914”, *Osmanlı-Türk Tarihi*, çev. Mehmet Morali, Alkım, İstanbul 2004, s.255. Burada yapılan toplantının nerede ve kimler arasında olduğundan

Ermeniler, 1912 yılının sonlarından itibaren yeni bir strateji geliştirmişler ve Patrikhane'nin etkin olduğu Ermeni Milli Meclisi etrafında toplanmışlardı. Ermeni Patrikhanesi, Kasım 1913'te Ermenilerin seçimlerle ilgili yol haritasını belirlemek üzere Ermeni Protestan, Ermeni Katolik ve siyasi fırka temsilcilerinin de yer aldığı bir seçim komisyonu oluşturdu.⁶¹ Ayrıca Ermenilerin oylarıyla seçilecek 20 Ermeni mebus talep edilmesi ve Ermeni reformlarının uygulanmaması durumunda "sineimillet" e dönülmesi kararlaştırıldı.⁶² Bu komisyonun çalışmaları sonucunda hükümetten bazı taleplerde bulunulmasına karar verildi. Bu taleplerden ilki mebus sayısı, ikincisi seçim sistemiyle ilgiliydi. Patrikhane, Osmanlı topraklarında 2 milyon Ermeni yaşıyor iddiasıyla 20 Ermeni mebus çıkarılmasını ve bu seçimlerin doğrudan doğruya Patrikhane tarafından yapılmasını kararlaştırarak bununla ilgili bir karar hazırlayıp Adliye ve Mezahip Nezareti'ne verdi. Adliye ve Mezahip Nezareti, Kanun-i Esasi'nin her 50000 erkek nüfus için bir mebus çıkarılması hükmüne ve burada unsurların ayrı ayrı ele alınacağından söz edilmemesine dayanarak takriri reddetti. Takrir, Meşrutiyet'in eşitlik prensibine aykırı bulunması⁶³ gerekçesiyle Patrikhaneye iade edildi.⁶⁴

Hükümet, seçimler konusunda Ermenilerin taleplerini anayasaya aykırı bir durum teşkil etmesi nedeniyle onların istediği şekilde çözümleyemese de bu meseleye tamamen kayıtsız kalmadı. Babıâli Ermeni Patrikhanesi'ne, seçimlerde Ermeni milletinin hukukunun korunacağına dair teminat verdi⁶⁵ ve Ermeni cemaatine gösterilecek adayların seçtirilmesi için çaba harcanacak ve nüfuslarına bakılarak Ermeni mebus sayısı, 18 hatta 20'ye çıkarılmaya çalışılacaktı.⁶⁶ İttihat ve Terakki temsilcileri, Ermeni Patrikhanesi'nin daha önce verdiği seçimleri boykot etme kararında ısrarcı olması hâlinde İttihat Terakki'ye adaylık başvurusu yapan birçok Ermeni vatandaş arasından mebus seçilebileceği yönünde açıklamalar

ve Taşnak üyelerin görevlerinden açıkça bahsedilmemektedir. Ancak bu yasama faaliyeti olamaz. Çünkü 1913 Şubatında meclis faal değildi. Meclis çalışmaları 4 Ağustos 1912 tarihinde çıkarılan irade ile tatil edilmişti. Yeni döneme dair seçim çalışmaları da yılsonuna doğru başlatılmıştı. Bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd02ic01c002/mmbd02ic01c002ink047.pdf>; ayrıca irade metni için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISLAYAN/mad02ic01c001/mad02ic01c001ink033.pdf>.

61 İzrail, *age.*, s.272.

62 Kaligian, *age.*, s. 284.

63 *Tanin*, No: 1761, 19 Teşrinisani 1913, s.3.

64 *Tanin*, No: 1769, 27 Teşrinisani 1913, s.2.

65 *Tanin*, No: 1784, 12 Kanunuevvel 1913, s.3.

66 *Tanin*, No: 1785, 13 Kanunuevvel 1913, s.4.

yapmaktaydı.⁶⁷ Hükümet, Ermeni Patrikhanesi heyeti ile yapılan görüşmelerde, hükümetin seçim kanunu değiştirmesinin mümkün olmadığını, ama Ermeni mebus seçme hakkı olan vilayetlerde mebuslardan biri Ermeni olacak ve mahallinde Ermeni müntehibi sanilerle Türk müntehibi sanileri arasında görüşmeler yapıldıktan sonra Ermeni adaylar tayin edilmesini önerdi.⁶⁸ Ermeni Muhtelit Meclisi, Ermeni mebusların Ermeniler tarafından seçilmesinin reddedilmesi anlamı taşıyan bu teklifi kabul etmeyerek konuyu Dâhiliye Nezareti'ne iletmek üzere Patrik Zaven Efendi'yi görevlendirdi.⁶⁹

Patrik, fırkaların Patrikhane ile birlikte hareket ettiğini, münferit davranış ve sözlerin bir mana teşkil etmeyeceğini belirtmekteydi.⁷⁰ Ancak patrikhane, birçok vilayette seçimler başlamış olmasına rağmen karar vermekte geç kaldı. Hükümet, Patrikhane'ye 18 mebus teklif etti. Ancak zaman geçtiği için bu sayı bir süre sonra 16'ya, daha sonra 13-14'e indi. Bunun sebebi seçimler başladığı hâlde Patrikhane'nin acele etmeyip kararı ağırdan almasıydı. Ermenilerin seçimlere iştirak etmeyi kararlaştırmasından sonra bu sefer de kimlerin mebus adayı olacağı konusunda görüş ayrılığına düştükleri ve bu sebeple İttihat Terakki yöneticilerine mebus adayı listesi vermekte zorlandıkları ve geciktikleri görülmektedir.⁷¹ Zaven Efendi, siyasi fırkalara kendi aralarında anlaşmalarını tavsiye etti. Taşnaksutyun, Hınçak ve Ramgavar fırkalarına ikişer mebusluk verilebileceği ifade edildi. Eğer fırkalar bir karar veremeyip aday gösteremezlerse Patrikhane'nin adayları belirleyeceği uyarısında bulunuldu.⁷²

1914 seçimleri sonunda seçilen 16 Ermeni mebusun dördü ittihatçı, beşi Taşnak, biri liberal diğerleri de bağımsızdı. İttihatçılar; Bedros Hallaçyan, Onnik İhsan, Artin Boşgezenyan ve Hagop Hırlakyan'dı. Hırlakyan aynı zamanda Ermeni Katolik Cemaati'nin tek mebusu olma özelliği taşıymaktaydı. Taşnaklar; Vartkes Ohannes Serengülyan, Keğam Ter Garabetyan, Garabet Tomayan ve Vahan Papazyan ile Onnik Terezekyan Vramyan'dır. Krikor Zohrab Ermenilerin liberal tek mebusu idi.⁷³

67 *Tercüman-ı Hakikat*, 19 Kanun-ı Evvel 1329- 1 Kanunusâni 1914, numara 11754'ten Bengi Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Antalya 2006, s.84.

68 *Tanin*, No: 1788, 16 Kanunuevvel 1913, s.2.

69 *Tanin*, No: 1791, 19 Kanunuevvel 1913, s.2.

70 *Tasvir-i Efkâr*, No:987, 6 Şubat 1914, s.1.

71 Bu konuda Ermeni Patrikhanesi ile Ermeni siyasi partileri arasındaki anlaşmazlıklar ağı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Günay, *age.*, s. 269-282; Kaligian, *age.*, s. 286-289.

72 *Tasvir-i Efkâr*, No:1019, 11 Mart 1914, s.3; *İkdâm*, No: 6124, 11 Mart 1914.

73 İzrail, *age.*, s.273. Krş. Ramazan Erhan Güllü, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim

Sonuç

II. Meşrutiyet döneminde siyasi hayatta meydana gelen değişiklikler sonucunda birçok siyasi parti kuruldu. Bu partiler farklı ideolojileri savunmaktaydı. Bununla birlikte etnik farklılıkları ortaya çıkaran siyasi fırkaların da kurulması ve bunların ayrılıkçı fikirler taşıması Osmanlı Devleti'nin varlığını pamuk ipliğine bağlı hâle getirmekteydi. Müslümanların kurduğu en önemli siyasi partiler olan İttihat ve Terakki Fırkası ile önce Ahrar, sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası temelinde Osmanlıcılık politikasını savunmaktaydı. İttihatçılar merkezîyetçi devlet yapısının korunması gerektiğine inanıyorlardı. Buna karşılık Prens Sabahattin'in görüşlerini savunan Ahrar ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası yerel yönetimlerin güçlendirilmesi suretiyle idarî özerklik görüşünü savunmaktaydı. Bu temel görüş farkları Müslüman muhalefetin, 1902'de ortaya çıkan görüş ayrılıkları meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra da devam etmiştir. Bu da onların birlikte hareket etmesini engellemiştir.

Ermenilerin en önemli siyasi temsilcileri ise Taşnaksutyun ve Sosyal Demokrat Hınçak partileridir. Bu fırkaların ikisi de Ermenilerin özerkliğini savunmalarına rağmen bu amaçlarına farklı yollardan ulaşmaya çalışmışlar ve görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Hınçaklar, zengin Ermeniler ve Patrikhane ile birlikte hareket ederken Taşnaklar yoksul, köylü Ermenilerin tek temsilcisi olduğu iddiasında bulunmuş ve kitleleri peşinden sürüklemeyi başarmıştır. Taşnaklar, Ermenilerin özerkliğinin mevcut hükümetle uzlaşıp ıslahatları yaptırmakla mümkün olacağını savunmuşlardır. Hınçaklar ise Ermenilerin temel amaçlarında taviz vermeme politikası gütmüştür.

Bütün bu ideolojik farklar ve beklentiler, Taşnaksutyun Fırkası'nın İttihat Terakki Fırkası ile, Sosyal Demokrat Hınçak Fırkası'nın 1908 seçimlerinde Ahrar, 1912 seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile seçim ittifakı yapmasına yol açtı. Bu ittifaklarla bütün tarafların etkilendiği sonucuna varmak mümkündür:

İttihatçılar, Taşnakların keskin ayrılıkçı görüşlerini yumuşatmış ve onların yıkıcı faaliyetlerinin önüne geçmiştir. Taşnaklar dönemin en güçlü partisiyle ittifak yaparak Ermeni toplumunun temsilciliğini üstlenmiş ve Ermenilerin siyasi, ekonomik, kültürel gelişimi açısından kanuni düzenlemeler yapılmasını temin etmiştir. Ayrıca Taşnaksutyun, Ermeni toplumunun gözünde Hınçakların önüne geçmiş ve hatta Patrikhane'yi bile devre dışı bırakmıştır.

Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2013, s.435.

Hınçaklar ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na ittifak yapma konusunda baskı oluşturup bu fırkanın programına gayrimüslimlerin konumlarını güçlendirecek konular ekletmeyi başarmışlardır. Bu durum İttihat Terakki ve Taşnaksutyun arasındaki ittifakı da etkilemiş İttihatçılar da gayrimüslimlerin imtiyazlarını genişletmek zorunda kalmışlardır. Ermeni siyasi partilerinin çalışmaları, 1914 yılına gelindiğinde Ermeni Patrikhanesi'ni eskisinden çok daha güçlü bir konuma sokacaktır. Osmanlı Devleti ise II. Meşrutiyet dönemi siyasi faaliyetleriyle demokrasisini geliştirme konusunda epey yol alsa da “*unsurların birliği*” iddiasıyla ilan edilen II. Meşrutiyet döneminde bu sağlanamamış ve Rum, Bulgar, Ermeni gibi gayrimüslim unsurlarla Arap, Arnavut gibi Müslüman unsurlar devletten ayrılma eğilimi içerisine girmiştir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA. **Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı**; 273/88, 1326 B 4.

BOA. **Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî**; 2643/49, 1326 L 6.

Sürelî Yayınlar

Şura-yı Ümmet, No: 49-140, 23 Teşrinisani 1908, s.2.

Tasvir-i Efkâr, No: 207, 28 Kanunuevvel 1909, s. 3.

Tasvir-i Efkâr, No: 337, 7 Mayıs 1910, s. 7.

Tanin, No: 1761, 19 Teşrinisani 1913, s.3.

Tanin, No: 1769, 27 Teşrinisani 1913, s.2.

Tanin, No: 1784, 12 Kanunuevvel 1913, s.3.

Tanin, No: 1785, 13 Kanunuevvel 1913, s.4.

Tanin, No: 1788, 16 Kanunuevvel 1913, s.2.

Tanin, No: 1791, 19 Kanunuevvel 1913, s.2.

Tasvir-i Efkâr, No:987, 6 Şubat 1914, s.1.

Tasvir-i Efkâr, No:1019, 11 Mart 1914, s.3.

İkdâm, No: 6124, 11 Mart 1914.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Ahmad, Feroz; *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1984.

Ahmad, Feroz; *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmanur Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985.

Akşin, Sina; *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2009.

Alkan, Ahmet Turan; *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001.

Armen Garo'nun Anıları & Osmanlı Bankası, çev. Atilla Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul 2009.

Avagyan, Arsen&Minassian, Gaidz; *Ermeniler ve İttihat Terakki –İşbirliğinden Çatışmaya-*, çev. Ludmilla Denisenko, Aras Yayınları, İstanbul 2005.

Birinci, Ali; *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, –II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar-*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.

Dadyan, Saro; “İttihatçılar ile Ermeni Partileri Sultan Abdülhamid’e Karşı Birlikte hareket Etmiş Sonra Yolları Ayırmışlardı”, *Habertürk Tarih Dergisi*, *Habertürk Gazetesi Eki*, 5 Aralık 2010, sayı 28.

Davison, Roderic H.; “Ermeni Krizi 1912-1914”, *Osmanlı-Türk Tarihi*, çev. Mehmet Morali, Alkim, İstanbul 2004, s. (251-282).

Demir, Fevzi; *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Dr. Rıza Nur; *Hayat ve Hatıratım*, cilt 2, Altındağ Yayınları, İstanbul 1967.

Dr. Rıza Nur; *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?* yay. Haz. İlhami Yalınkılıç, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996.

Ereslan, Cezmi - Olgun, Kenan; *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınları, İstanbul 2006.

Güllü, Ramazan Erhan ; “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Tutumu (1878-1923)”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2013.

Günay, Nejla; *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015.

İrtem, Süleyman Kâni; *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, haz. Osman Selim Kocahanoglu, Temel Yayınları, İstanbul 2003.

İzrail, Nesim Ovadya; *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, Pencere Yayınları, İstanbul 2013.

Kaligian, Dikran Mesrob; *Taşnaklar ve İttihatçılar*, çev. Deniz Mutlu Taşyürek, Aras, İstanbul 2017.

Kansu, Aykut; *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Kansu, Aykut; *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim, İstanbul 2016.

Kuran, Ahmet Bedevi; *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

Kuran, Ahmet Bedevi; *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956.

Kümbül, Bengi; *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Antalya, 2006.

Mizâncı Murad Bey'in II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları; haz. Celile Eren (Ökten) Argıt, Marifet Yayınları, İstanbul 1977.

Ramsour, Ernest Edmondson; *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul 2009.

Sasuni, Garo; *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan&Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul 1992.

Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I, 2. baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Ziya Şakir; *İttihat ve Terakki- Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?*, cilt I-III, Akıfikir Yayınları, İstanbul 2014.

İnternet Adresleri

<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd02ic01c002/mmbd02ic01c002ink047.pdf>; <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIYAN/mad02ic01c001/mad02ic01c001ink033.pdf>.

1895 Ermeni Olaylarında Süryanilerin Tutumu: Diyarbakır Örneği

Oktay Bozan*

Giriş

Bu çalışmada XIX. yüzyılın sonlarında Diyarbakır'da meydana gelen Ermeni olaylarından Diyarbakır vilayetindeki Süryanilerin nasıl etkilendikleri ele alınacaktır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında uluslararası bir mahiyet kazanan “*Ermeni meselesinin*”, özellikle Anadolu’da yaşayan diğer gayrimüslim unsurların Müslümanlarla olan ilişkilerini gölgelediği izlenimi doğmaktadır. Bu çalışmayla iki amaç hedeflenmektedir; birincisi Süryanilerin, Ermeni olayları sırasında Ermenilere ve devlete karşı nasıl bir politika takip ettiği ortaya konulacaktır. Böylece Diyarbakır vilayetindeki Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan olaylardan Süryanilerin nasıl etkilendiği ve meydana gelen olaylara Süryanilerin bakışı ortaya konulacaktır. İkinci amaç ise uluslararası kamuoyunda ve birtakım ülkelerin parlamentolarında Ermenilerden sonra Süryanilerin de Osmanlı Devleti tarafından “soykırıma” tabi tutulduğu yönündeki iddiaların tarihsel mahiyeti sorgulanacaktır.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında yoğun ilişkilerin olduğu bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bu ilişki daha başlangıçtan itibaren “zimmî” statüsünde gayrimüslim vatandaşların, tüm yönleriyle bir uyum ve düzenini gerekli kılmıştır¹. Fatih Sultan Mehmet döneminde gayrimüslimlere verilen haklarla hukukî bir zemin hazırlanmıştır. Fatih döneminde başlayan bu hukukileşme zeminiyle gayrimüslimler, Osmanlı topraklarının neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dine inanırlarsa inansınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar ve hangi ırka mensup olurlarsa olsunlar inançlarına göre gruplandırılmışlardır².

Bu sistemle Osmanlı, her cemaate örf ve adetlerine göre bir düzen kurma

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Diyarbakır/ TÜRKİYE, oktaybozan210@gmail.com ORCID:0000-0003-0485-556X

1 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 16.

2 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 18.

imkânı vermiş, cemaatler her türlü dini ve dâhili işlerini düzenlemede serbest bırakılmışlardır³. Osmanlı Devleti'nin bu şekilde egemenliği altındaki toplulukları din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesine “millet sistemi” denilmektedir. İstanbul'un fethi sonrasında Süryaniler hukuki olarak Ermeni Patrikhanesine bağlanmıştır⁴. Aslında Ermeniler ile Süryaniler arasındaki ilişkiler Hristiyanlık öncesi döneme kadar uzanmaktaysa da karşılıklı etkileşim daha çok Hristiyanlık sonrası döneme rastlar. Süryaniler, Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmelerinde önemli rol oynamışlardır. Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü üzerine başlayan yakınlık, yüzyıllar içinde bölgede değişen siyasal şartlar doğrultusunda geliştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu içinde Ermenilerle Süryaniler coğrafi olarak birbirlerine yakın bölgelerde yoğun olarak yaşamalarının yanı sıra, Osmanlı çoğulculuğu içinde şehirlerde de komşu olarak yaşamışlardır⁵. Osmanlı topraklarında Süryanilerin en yoğun olarak yaşadıkları yerler Diyarbakır, Mardin, Musul, Rakka, Halep ve Şam'dır⁶.

XVI. yüzyıldan itibaren Süryanilerin yaşadığı bölgelerde Katolik misyonerlerinin faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte Süryani kiliseleri Batı Hristiyanlığı ile karşı karşıya kalmış ve Katolik Misyonerler, Süryanilerin kendi aralarında yaşadıkları sorunları fırsat bilip kilise örgütlenmelerini parçalayarak Süryani kiliseleri içinde Papa'ya bağlı Katolik guruplar oluşturmuşlardır⁷. Bu gelişmeler üzerine XVIII. yüzyılın sonlarında Katolik olmayan Süryaniler kendilerini bunlardan ayırmak için “*Süryani Kadim*” tabirini kullanmaya başlamışlardır⁸. Katoliklerin ayrı bir millet olarak kabul edildiği 1830 yılına kadar Katolik Süryaniler, Ortodoks Ermeni Patrikliğine bağlı olarak varlığını sürdürmüştür⁹.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Süryaniler arasında Amerika, İngiltere ve Almanya'nın misyonerlik çalışmaları neticesinde Protestan mezhebi ortaya

3 Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye Dergisi (Ermeniler Özel Sayısı)*, C XXXVIII, Ankara 2001, s. 693.

4 Eryılmaz, *age.*, s. 34.

5 Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 66.

6 İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 77.

7 Yakup Bilge, *Süryaniler (Anadolu'nun Solan Rengi)*, İstanbul 1996, s. 76; İbrahim Özcoşar “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri”, Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, *Süryaniler ve Süryanilik*, C I, Ankara, 2005, s. 268.

8 Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır 1970, s. 35.

9 Gökhan Sarı, *Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler*, Barış Kitap, Ankara 2013, s. 124.

çıkılmıştır. Böylece, Protestan misyonerliği sonucunda Süryani Kadim ve Süryani Katoliklerin yanı sıra “*Süryani Protestanlar*” adıyla yeni bir cemaat meydana gelmiştir. Özellikle İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne yaptığı baskılar neticesinde 1850 yılında Protestan mezhebi resmen tanınmıştır¹⁰. Bu süreçte Kadim Süryaniler ile Katolik Süryanilerden ayrılan Süryaniler Protestan mezhebine dâhil olmuştur¹¹.

XIX. yüzyılın sonlarında Diyarbakır, Mardin ve Ergani Madeni adıyla üç sancaktan oluşan Diyarbakır vilayetine 14 şehir ve kasaba, 57 nahiye ve 3323 köy bağlı bulunmaktaydı¹². Vilayet genelinde Müslümanların yanı sıra Millet-i Süryani, Millet-i Kaldani, Millet-i Ermeni, Millet-i Ermeni Katolik’i, Millet-i İsavî, Millet-i Rum, Millet-i Rum Katolik’i ve Millet-i Yahudiyan şeklinde isimlendirilen etnik ve dini gruplar yaşamaktaydı¹³. Bu gruplar bazı mahallelerde ayrı, bazılarında ise bir arada yaşamaktaydı. Bu gibi mahallelerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin evleri veya işyerleri birbirine bitişik olup, birbirlerinin işlerine müdahale etmeksizin hayatlarını sürdürüyorlardı. Herhangi bir uygulamada mağdur olan gayrimüslimler dava hakkına sahiptiler. Vilayet genelinde gayrimüslim unsurlar kendilerine tanınan bu müsamahadan istifade etmek suretiyle kilise veya manastırlarında dini ibadetlerini tam bir serbestiyet içerisinde yerine getirmektedirler¹⁴.

Gayrimüslimler içerisinde Ermeni ve Süryanilerin sayıları diğerlerine göre daha fazlaydı. Ermenilerin Diyarbakır şehrinde kendi marhassaları (keşiş) olup, Süryani cemaati de bu marhassalığa bağlıydı. Diyarbakır’da Ermeni marhassalığine bağlı olan Süryani cemaati, Hristiyan dinine mensup olup “*Yakubî nâm-ı diğer Süryani*” şeklinde zikredilmekteydi¹⁵. Diyarbakır’da bulunan Rumlar da Katolik ve Protestan olmak üzere iki ayrı cemaatten meydana gelip, bunların da marhassaları da vardı. Bunun yanı sıra Keldani cemaatinin de marhassaları mevcut olup, bu cemaatin

10 Sarı, *age.*, s. 124.

11 Oktay Bozan, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin’de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S XII, Kasım 2014, s. 25.

12 Şemsettin Sami, “Diyarbakır”, *Ka’mus’ul A’lam*, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, s. 2206-2207.

13 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 48.

14 Yılmazçelik, *age.*, s. 263.

15 Süryani tabiri her ne kadar insan zihninin de bir ırk veya coğrafi bölge (Suriyelilik) çağrışımı yapıyorsa da bu lakabın kullanılması dini bir zarurete dayanmaktadır. Hristiyanlığın Ortadoğu’da yayılışıyla, bölgenin sakinlerinden olan Aramilerin bir kısmı da Hristiyanlığı kabul ettiler. İşte Hristiyanlığı kabul eden bu Aramiler, kendilerini putperest ırkdaşlarından tefrik etmek için “Süryoye” (Süryaniler) lakabını kullanmaya başlamışlar ve zamanla bu lakap hususi bir mezhebe ad olmuştur. Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, I, İstanbul 1987, s. 2

diğer bir adı ise “*Nasturî Katolikleri*” idi¹⁶. Diyarbakır bölgesinde Süryaniler arasında Hristiyanlığın yayılması Hz. İsa’nın havarilerden Petrus’a dayandırılmaktadır¹⁷.

Süryanilerinin Osmanlı topraklarında en yoğun olarak yaşadığı yerlerin başında Diyarbakır ve Mardin gelmekteydi¹⁸. Özellikle Midyat, Nusaybin, Hezak (İdil) ve Cizre’yi içerisine alan “*Turabdin*”, Süryanilerin anayurdu olarak kabul edilen coğrafi ve tarihsel bölge adıdır. “*Cebel-i Tur*” olarak da adlandırılan ve Süryanice “*Kullar/ibadet edenler dağı*” anlamına gelen Turabdin, bölgenin Hristiyanlaşması sürecinde ortaya çıkmıştır¹⁹. XIX. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbakır vilayetinde bulunan Süryaniler, Süryani Kadim (Yakubi) ve Süryani Katolik olarak isimlendirilirken, 1852’de Diyarbakır merkezinde, 1858’de Mardin sancağında Amerikan misyonerlerine ait istasyonların kurulmasıyla Diyarbakır Süryanilerinin bir kısmı Protestanlığı benimsemişlerdir²⁰.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Diyarbakır vilayetinde Süryanilerin toplam nüfus içerisindeki yeri %5 ile %10 arasındadır. 1882-1893 yılı nüfus sayımına göre Diyarbakır vilayetinde toplam nüfus 414.857 kişiden oluşmaktadır. Buna göre; 329.842 kişi Müslüman, 20.082 kişi Süryani, 1.462 kişi Keldani diğerleri ise Ermeni ve Yahudilerden oluşmaktadır²¹ (Karpas, 2003, 198-199). 1914 (1330) tarihli nüfus sayımında ise Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 619.825 kişi olup, bunun 123.264’ü gayrimüslimdir. Bunun milletlere ve etnik duruma göre dağılımı şöyledir: Müslüman: 492.101; Ermeni: 55.890; Ermeni Katolik: 9.960; Süryani: 37.976; Keldani: 5.994; Protestan: 7.376; Yahudiler ise 2.085 kişidir²².

1895 Ermeni Olayları ve Süryanilere Etkisi

Büyük bir sarsıntıya neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında “*bağımsız bir devlet kurma*”

16 Yılmazçelik, *age.*, s. 116.

17 Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi 1*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996, s. 57-60.

18 Özcoşar, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, s. 77.

19 Günel, *age.*, s. 255-256.

20 Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 93; Gabriel Akyüz, *Mardin İli’nin Merkez ve Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Matbaacılık, İstanbul 1998, s. 101-102.

21 Karpas, *age.*, 198-199.

22 Karpas, *age.*, 226-227.

düşüncesi yeşermeye başladı. Bu fikir, Ermeniler arasında gizliden gizliye aşılandı. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade eden Diyarbakır Ermenileri, devlete karşı mücadeleye girişti. Ermeni piskoposları ve komitacıları Ermenilere bağımsız bir devlet kurulması yönünde telkinlerde bulundular ve birtakım faaliyetlere giriştiler. Bu gelişmeler neticesinde 1895 yılına gelindiğinde Ermenilerle Müslümanlar arasında birtakım huzursuzluklar meydana gelmeye başladı²³.

11 Mayıs 1895'te İngiltere'nin başını çektiği altı devlet tarafından Babiâli'ye verilen notada; Vilayet-i Sitte diye adlandırılan Diyarbakır, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerinde Ermeniler lehine idari, adli, askeri ve mali konularda ıslahat yapılması için baskı yapıldı. Ancak Abdülhamit, Doğu vilayetlerini Balkanlaştıracak bu imtiyazlara karşı çıktı ve ıslahatın bütün tebaa için olmasını istedi²⁴. Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmeye çalışılan bu ıslahat Ermeniler tarafından “*imtiyaz*” olarak kabul edilmesi²⁵ Müslüman ahaliyi ciddi şekilde endişelendirmekteydi. Ermeniler lehine yapılması düşünülen bu ıslahat düşüncesi, 1895 yılı ortalarından itibaren vilayette hararetle tartışılmaya başlandı. Bu gelişmeler üzerine 1895 Ekim başında vilayette huzursuzluklar görülmeye başladı²⁶.

Bu dönemde Diyarbakır vilayetinin sadece yaklaşık olarak %10'unu oluşturan Ermenilerin, çoğunluğu oluşturuyormuş gibi davranması zaten Müslüman ahaliyi kaygılandırmakta ve öfkeliendirmekteydi. Bu gelişmeler üzerine, olaylardan bir hafta önce Müslüman halk Ulu Camii Kütüphanesi'nde toplandı. Yapılan toplantıda, Ermeniler lehine yapılacak düzenlemelerin ilgililer nezdinde teşebbüse geçilerek protesto edilmesi ve gereken tedbirlerin alınması için vilayetin ileri gelenleri arasından bir komisyon oluşturuldu²⁷. Bu komisyon, Mabeyn-i Hümayuna bir telgraf çekerek Ermeniler lehinde yapılması düşünülen ıslahatları protesto etti²⁸.

23 BOA, HR. SYS, 2812/1.

24 Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 44.

25 BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 2-3.

26 BOA, Y.A.HUS, 337/70.

27 Mustafa Akif Tüten, “Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları”, *Kara-Amid Dergisi*, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957, s. 316.

28 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C I-II, DBB Yayınları, Ankara 1998, s. 725.

1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır vilayet merkezinde alışılmışın aksine kilise çanları çalmaya ve kiliseler Ermenilerle dolmaya başladı. O gün gayrimüslimlerin dükkânları açılmamıştı. Öğlen ezanın okunmasıyla berber, Müslümanlar Cuma namazını kılmak için camilere doldu²⁹. Müslümanlar camilerde Cuma namazını eda ederken, Ermeni komitacıları, daha önceden planladıkları üzere, Ulu Cami, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sasaa, Sin, Arap Şeyh ve Şeyh Matar camilerine silahlı saldırılarda bulundu. Meydana gelen ilk saldırılarda birçok Müslüman camilerin içinde ve bahçesinde hayatını kaybetti³⁰. Vilayet merkezinde meydana gelen bu olaylarla eş zamanlı olarak vilayete bağlı bazı kaza, nahiye ve köylerde de birtakım olaylar yaşandı. Vilayet merkezinde başlayan ve yoğun devam eden olaylar üç gün içerisinde kontrol altına alınırken; vilayete bağlı Mardin ve Ergani Sancaklarındaki olaylar ise ancak bir hafta sonra kontrol altına alınabildi.

Ermenilerin neden olduğu olaylar yer yer halklar arası çatışmaya dönüştü. Bunun neticesinde Ermenilerin de arasında bulunduğu Hristiyanlardan ve Müslümanlardan çok sayıda insan maddi zarar uğradı, yaralandı ve yaşamını kaybetti. Bu arada olayların başladığı cuma günü vilayet merkezinde meydana gelen yangında ise 878 dükkân, işyeri ve atölye yandı³¹. Bunların 677'si Müslümanlara ait olan vakıf dükkânları ve özel işyerleri idi³². Meydana gelen olaylarla ilgili Ermeni hanelerinde ele geçirilen mektuplar ile silah ve bombalar bunun uzun soluklu bir plan olduğunu ortaya koymuştur³³.

Diyarbakır Belediye Başkanlığı'ndan, Valiliğe sunulan 16 Kasım 1895 tarihli raporda, vilayet merkezinde “*igtişâşın (karışıklık) zuhurundan beri*” definedilen İslam ve Hristiyanların isimleri belirtilmiştir. Buna göre olayların başladığı 1 Kasım 1895 tarihinden 16 Kasım 1895 tarihine kadar merkez kasabada 126 Müslime karşılık 60 gayrimüslim hayatını kaybederken; 71 Müslime karşılık 25 gayrimüslim yaralanmıştır. Böylece olaylarda 186 kişi ölürken, 96 kişi yaralanmıştır. Mahalle bazında tanzim edilen çizelgelere bakıldığında; Protestanlardan 11, Katolik Ermenilerden 7, Kadim Süryanilerden 36, Katolik Süryanilerden 3, Rumlardan 2, Katolik Rumlardan ise 1 kişinin hayatını kaybetti görülmektedir. Bu rakamlardan

29 Tütenk, agm., s. 317.

30 BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 7/8; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 234-235.

31 Tütenk, agm., s. 317.

32 BOA, HR. SYS, 2812/1, s.12; BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, 7-8.

33 BOA, Y.PRK. AZN, 14/5; BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 6; BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 6; BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6, 7.

hareketle vilayet merkezindeki olaylarda en fazla Süryanilerin zarar gördüğü dikkat çekmektedir³⁴. Ancak meydana gelen olaylarda vilayet genelindeki ölümler raporlarda “*Ermeni*” adı altında verildiği için, Süryanilerin kayıplarını tespit etmek pek mümkün olamamaktadır³⁵.

Bu nedenle vilayet genelinde yukarıda belirtilen sayıdan daha fazla Süryani’nin yaşamını yitirdiği ve maddi olarak zarara uğradığı anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır merkez sancağa bağlı olan ve büyük ölçüde Süryanilerin yaşadığı Kıtırbıl köyü ile Mardin Sancağı dâhilindeki bazı Süryani köylerinin birtakım aşiretlerin saldırılarına hedef olduğu ve kayıplar yaşandığı görülmektedir³⁶. Ancak bununla birlikte Süryanilerin yoğun olarak yaşadığı Mardin merkez kasabasında Ermeni komitecileri ile ortak hareket edilmediğinden Ermenilere ve Süryanilere yönelik herhangi bir saldırı meydana gelmemiştir. Burada Müslüman ahali diğer yerlerde meydana gelen olaylardan hareketle saldırıya geçen aşiretlere karşı şehri savunmuş hatta bu mücadele esnasında birçok Müslüman yaşamını yitirmiştir³⁷. Midyat’a bağlı olan ve aynı zamanda Müslüman ve Süryanilerin birlikte yaşadığı Refneddin ve Gelb köylerine saldırmaya çalışan bazı aşiretlere müfrezeler vasıtasıyla engel olunmuştur³⁸.

Süryanilerin Olaylar Karşısındaki Tutumu

1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır vilayet merkezinde başlayan olaylarında, Ermeniler dışındaki diğer “*milel-i gayrimüslim*” unsurlar da yaşanan olaylardan önemli ölçüde etkilenmiştir. Nitekim meydana gelen olaylarda en fazla zarar gören gayrimüslim topluluğu Süryaniler olmuş ve Süryani Kadim/Katolik milletine mensup 39 kişi yaşamını yitirirken 12 kişi yaralanmıştır³⁹. Olaylar başladıktan sonra Ermenilere duyulan tepkinin “*Müslüman-Hristiyan*” çatışmasına dönüştüğü ve Süryanilerin de Hristiyan olması nedeniyle Ermenilerle aynı kefeye konulduğu; böylece olaylardan olumsuz etkilendiği düşünülmektedir. Ancak bununla birlikte birtakım Süryaniler de Ermeni komitelerinin yönlendirmesi veya baskısı karşısında Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne karşı giriştiği “*bağumsuzluk*” mücadelesini Hristiyanların ortak mücadelesi olarak kabul etmiş ve benimsemiş

34 BOA, Y.PRK. UM, 55/97.

35 BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, 14.

36 BOA, A.MKT. MHM, 637/32; Dolabani, *age.*, s. 99.

37 BOA, A.MKT. MHM, 636/9.

38 BOA, Y.PRK. UM, 33/87.

39 BOA, Y.PRK. UM, 55/97.

olmalıdır. Nitekim 1890 yılında kurulan Ermeni Taşnak Komitesi'nin parti programında “*Ermeni davasına*” katkı sunacak hedef kitlelerden birisi de Süryaniler olarak tasarlanmıştır⁴⁰.

Taşnak komitesinin çalışmaları ve olaylar öncesinde komitelerin Ermeniler dışındaki Hristiyan etnik ve dini grup ruhanilerini kendileri ile ortak hareket etmeye zorlaması dikkate alındığında, Ermenilerin, diğer “*milel-i gayrimüslim*” unsurları kendi yanına çekmeye çalıştığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Mamuretü'l-aziz vilayetinde Müslümanlar ile Ermeniler arasında birtakım huzursuzlukların meydana geldiği bu dönemde Süryanileri kendi yanlarına çekmeye çalışan Ermenilerin, Müslüman kılığına girerek Süryanilerin hanelerine hücum ve saldırılarda bulunduğu anlaşılmaktadır⁴¹. Bu konuda Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Temmuz 1896 tarihli takirirde; “*İğtişâşât-ı za'ile*” esnasında Harput kasabasında Ermeni komitacıların başlarına sarık sararak ve hoca kıyafetine girerek Süryani cemaatine mensup bazı kişileri katli ve kiliselerini yağma eylemleri üzerine icra kılınan tahkikat neticesinde gasp edilen eşyaların bir kısmının söz konusu Ermenilerin hanesinden zuhur eylediği ve on beş kadar da fedainin de tutuklandığı bildirilmektedir⁴².

Süryani ve Rum temsilciler tarafından vilayetteki tahkikat komisyonlarına sunulan raporlarda, Ermenilerin kendilerini ortak hareket etmeye zorladığı, hatta baskı yaptığı açıkça ifade edilmektedir⁴³. Ancak Ermeni olaylarının yoğun bir şekilde yaşandığı bu dönemde Süryani ruhanilerinin ve özellikle Süryani Kadim Patriği olan II. Abdülmesih'in olaylara yaklaşımı, Ermenilerin Süryanileri de kendi yanlarına çekme girişimlerini önemli ölçüde sonuçsuz bırakmıştır. Fakat yine de Ermeni komitecilerinin birtakım Süryaniler üzerine etkisinin olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim Ekim ayı başlarında Diyarbakır valiliğine asaleten atanan Enis Paşa'nın olaylardan bir gün önceki valilik fermanının okunma törenine, mutad olduğu üzere bütün gayrimüslim ruhanileri katılırken, Ermenilerin yanı sıra Süryanilere mensup ruhanilerin de katılmadığı görülmektedir⁴⁴.

Bu törene Süryani ruhanilerinin katılmaması ilginç gözükmektedir. Çünkü gerek

40 Garo Sasoni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 177.

41 BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6.

42 BOA, DH. TMIK. M 9/56.

43 Dolabani, *age* 2006, s. 191.

44 Tütenk, *agm.*, s. 317.

bu dönemde Mardin’de bulunan Patrik Abdülmesih Efendi⁴⁵ ve gerekse Süryani ruhanilerin öteden beri Ermenilerin tutumlarını tasvip etmedikleri ve bu konuda genellikle Osmanlı Devleti’nin yanında yer aldıkları açıkça görülmektedir. Ancak buna rağmen Enis Paşa’nın valilik fermanına Süryanilerden kimsenin katılmaması, bunların da kısmen de olsa Ermeni faaliyetlerinin etkisi altında kaldığını göstermektedir. Vali Enis Paşa, olaylar öncesinde Süryanilerin muhtemel bir karışıklıkta Ermenilerle ortak hareket etmesini engellemek için Mardin’de bulunan Süryani Patriği Abdülmesih Efendi’yi vilayete davet etmiştir. Mardin Mutasarrıfı Behram Paşa vasıtasıyla Süryani Patriğinin hemen vilayete çağırılması muhtemelen Patriğin arabuluculuğu ile kargaşanın önleneyeceği umudunu da taşıyordu. Durumun ciddiyetini fark eden Patrik, Mutasarrıftan aldığı tebligata binaen 31 Ekim 1895 Perşembe akşamı korumasına verilen jandarmalarla beraber Diyarbakır’a hareket etmiş ve 1 Kasım Cuma günü vilayete ulaşmıştır. Ancak Patrik, vilayete ulaştıktan kısa bir süre sonra olaylar meydana gelmiştir.

Süryani Metropolit Hanna Dolabani, Süryanilerin, Patriğin vilayete gelişinden memnun olmadığını dile getirmektedir. Bu durum daha önce de ifade edildiği üzere birtakım Süryanilerin Ermenilere destek verdiği şeklinde yorumlanabilir. Süryanilere ait olan Meryem Ana Kilisesi, olaylar süresince Hristiyanların sığındıkları yerlerden birisi olmuştur. Kışkırtıcıların korkusundan halk kiliseye sığınmıştır. Patrik barışın sağlanması için Vali Enis Paşa’ya Makdisi Yayan adlı birisi ile bir mektup yazmıştır. Ancak mektubu Enis Paşa’ya teslim eden bu kişi, kiliseye geri dönerken vurularak öldürülmüştür.

Vali Enis Paşa, Patriğin mektubunu okuduktan sonra 100 kişiden oluşan birliği kilisenin korunması için göndermiştir. Bu birliğin gelmesi ile kiliseye sığınanlar ve kilisenin yakınlarındaki evlerde bulunanlar güven altına alınmıştır. Patrik, kiliseye sığınanların ihtiyaçlarının karşılanması için büyük bir gayret göstermiştir. Bu süreçte sağduyulu davranan Patrik’e Enis Paşa tarafından gerekli yardımlar yapılmıştır. Ayrıca Mardin’de Deyrulzafaran Manastırı’na saldıran Kürt aşiretleri de dağıtılmıştır⁴⁶. Olaylar sırasında Meryem Ana Kilisesi’ne sığınanlar arasında bulunan Naum Faik, Patriğin Diyarbakır’a gelmesiyle kiliseye sığınanların onun himayesine girdiğini ve birkaç gün sonra da olayların yatıştığını ifade etmektedir⁴⁷. Mardin’e bağlı bazı yerlerde meydana gelen olaylar nedeniyle Süryani Kadim

45 Murat Fuat Çıkkı, *Naum Faik ve Süryani Rönesansı*, haz., Mehmet Şimşek, İstanbul 2004, s. 24.

46 Dolabani, *age.*, s. 191-192.

47 Çıkkı, *age.*, s. 24.

Patriği Abdülmesih Efendi, Diyarbakır'da olduğu gibi Mardin'e sığınan mültecilere de yardım etmiştir. Hatta Deyrulzafaran Manastırı'nda bir yardım kapısı açtırmış ve yardıma muhtaç olanların bir süre orada kalmalarını sağlamıştır. Bundan memnun kalan yetkililer, manastırı koruması için bir askeri birliği patriğin emrine vermiştir. Patrik ayrıca yoksul ve öksüz kalan çocukların yetişmesi için bir de okul açmıştır⁴⁸.

Süryanilerin Olaylara Bakışı

Diyarbakır'da ve bir takım yerleşim merkezlerinde meydana gelen Ermeni olayların mahiyetini araştırmak merkezi hükümet bir Tahkikat Komisyonu kurmuştur. Muhtemelen aralık ayının ilk günlerinde İstanbul'dan yola çıkan Abdullah Paşa başkanlığındaki bu Tahkikat Komisyonu Samsun, Havza, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Arapkir, Mamuretu'l-aziz, Maden ve Ergani üzerinden 19 Aralık 1895'de Diyarbakır'a ulaşmıştır⁴⁹. Geçiş güzergâhlarındaki belde ve kasabalara uğrayan komisyon üyeleri bozulan Müslim ve gayrimüslim ilişkilerinin düzeltilmesi için sadece yöneticilerle değil aynı zamanda Hristiyan ruhani ve yetkilileriyle de görüşmüştür. İtaat ve huzurun önemini konu alan bu görüşmelerde “*fesat hareketlerinden, kargaşa ve komitacılıktan*” uzak durulması için gayrimüslimlere gerekli telkinlerde bulunulmuş ve bu bağlamda halkın aydınlatılması için beyannameler ve broşürler bastırılarak halka dağıtılmıştır⁵⁰.

Meydana gelen olaylarla ilgili Patrik Abdülmesih ve Süryani Kadim cemaatinin önde gelen ruhanilerinden 22 kişinin imzasıyla hazırlanıp Abdullah Paşa başkanlığındaki “*Tahkikat Heyetine*” sunulan rapor ve Padişah'a hitaben yazılan “*teşekkürname*”de önemli bilgiler yer almaktadır. Bu teşekkür mektubu ve raporlarda, Süryanilerin devlete ve Müslümanlara bakışı ile vilayette zuhur eden olayların mahiyetine dair çarpıcı tespit ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Teşekkür Mektubu'nda bir takım Ermenilerin huzursuzluk ve çatışmaların müsebbibi olduğu, Süryaniler tarafından şöyle ifade edilmektedir: “*Hazreti Ömer'den berü hükümet-i İslamiyenin ve beş yüz seneden berü devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyenin*” hâkimiyetinde din, mezhep, lisan, mal ve can ile ırzları güvence altında yaşamakta olan Süryanilerin “*vatandaşları ve aziz komşuları*” olan Müslümanlarla birlikte “*her türlü taarruz ve teaddiden*” uzak yaşamakta oldukları için Padişah'a teşekkür ettikleri belirtilmektedir. Mektubunun devamında yaşanan olaylar şöyle dile getirilmektedir:

48 Dolabani, *age.*, s. 100.

49 BOA, Y.PRK. UM, 34/33.

50 BOA, Y.PRK. UM, 34/33.

“Geçenlerde hiçbir şeyden haberdar olmadığımız halde Diyarbekir ve etrafında Ermeni müfsidlerinin ibka’ ettikleri ceraimde devlet-i aliyenin bu sadık ve kadim tebaası kulları iştirake icbar ve tehdit olunup babalarımızdan ve dedelerimizden bize en kıymetli miras olan tarik-i ubudiyetten çıkarılmamıza çalışılmış ise de lehü’l hamd meslek-i ubudiyet ve tabiiyette devam etmekle iğfalata kaymaktan cahillerimizi men’ ve tahdir ederek padişahımız hazretlerinin üzerimize farz olan itaat nimetinin kadrini bilerek her türlü ahvali gayri marziyeden içtinab eylemek selametini iltizam ve müfsidlerinin efkârını red ve takbih iderek ubudiyet ve sadakat-ı kadimemizin mukteziyatına tevfiik hareket eylediğimiz ve itmekte bulunduğumuz malum buyrulmak ...”⁵¹.

Bu konuda Tahkikat Heyeti’ne sunulan 31 Ocak 1896 tarihli bir raporda da meydana gelen olaylara ilgili görüşlerine ayrıca rastlamak mümkündür. Raporda; bir müddetten beri “*mefasid ve mekasıd-ı muzır-raen ni’met nişanası üzerine tesis-i mütalaaasıyla meslek-i sadakatten inhıraf eylemek denaetini (alçaklık) kabul eylemekten hayâ eylemeyen Ermeniler*” yüzünden aziz vatanın birçok felaket ve musibete düşer olduğu, hâlihazırda Müslim ve gayrimüslim bütün ahalinin Ermenilere lanet okuduğu, aynı şekilde vicdanlarını ve hislerini henüz emanet etmemiş olan bazı Ermenilerin de bu durumu kınadığı ve meydana gelen bu musibetin “*te’dip-i manevi*” olarak değerlendirildiği dile getirilmektedir.

Raporun devamında ise, Süryanilerin Osmanlı Devleti ve Müslümanlara bakış açısı özetle şöyle ifade edilmektedir:

“İnkâra mahal olmayan hakikatlerdendir ki, Diyarbekir vilayetinin Müslüman ve Hristiyan ahalisi Osmanlı Devleti’nin himaye ve koruması altında üç dört asırdan beri birbirleriyle kardeşçesine yaşamaktaydılar. Ancak bir müddetten beri Ermenilerin fenalıkları nedeniyle bu durum bozulmaya başladı. Sultan Abdülhamit’in şefkat ve merhameti sayesinde Hristiyanlar da Müslümanlar derecesinde izhar-ı hareket ve serbestîye sahip olmuşlardı. Nitekim köylerinden ve hanelerini terk ederek uzak dağ başlarında ve ovalarda dağınık bir şekilde bezden birer çadır veya kamıştan yapılmış kulübelerde yaşayan gayrimüslimler, iki ay çoluk çocuklarıyla beraber kaldığı halde, hiçbir taraftan gerek mal ve canlarına ve gerekse de şehirde ve köyde bıraktıkları hane ve mallarına herhangi bir taarruz ve hasarın vaki olmaması bu konudaki en gerçek delildir”.

Diyarbakır’da Hristiyanların “*mal ve can emniyeti*”nin olmadığına dair iddialara bu

şekilde cevap veren Süryani ruhaniler, raporun sonunda, Sultan Abdülhamit'in idaresinden duyulan memnuniyet yinelenmekle birlikte, meydana gelen felakette, “*yaş ile kuru birlikte yanar*” misal ve kaidesince birçok musibet ve felakete düşer oldukları ifade edilmektedir. Olaylara sebebiyet veren Ermeniler “*Cenab-ı Hak'ın kahır ve gazabına*” havale edilmekle birlikte, olayların müsebbipleri görülen Ermeni fedailerinin cezalandırılması ve bu şekilde adaletin tecelli etmesi talep edilmektedir⁵².

Tahkikat Heyeti'ne sunulan bu bilgilerin dışında bir başka arşiv belgesinde ise ilginç ifadeler yer almaktadır. Süryani Katolik Patrikhanesi'nden Sadaret Makamına gönderildiği anlaşılan bir yazıda; Ermeni hadisesinde bazı Süryanilerin mağdur olmasının kendilerinin Ermenilerden fark ve ayırt edilememesinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Süryanilerin kayıpları ile ilgili bu tespit yapıldıktan sonra, Süryani Piskoposuna sadakat nişanı (*alaim-i sadakat*) verilmesi talep edilmiştir. Doğrusu Süryani Katoliklerin olaylarda mağduriyetine değinildikten hemen sonra piskoposa sadakat nişanının verilmesinin talep edilmesi çok ilginç ve dikkat çekici bir durumdur. Bu durum, kendi halkının mağduriyetini kullanmak suretiyle kendisi için itibar devşirmek anlamına gelmektedir. Ancak 30 Kasım 1895 günü sadakat nişanı hususunu gündemine alan Meclis-i Vükela, Süryani Katolik'i cemaatine “*öyle bir alamet va'z ve ihdasına lüzum ve mahal olmayacağı*” kararlaştırılmıştır⁵³.

Süryani Kadim papazlarından olan Makdisi Yakuboğlu Beşara ise, meydana gelen olayları anılarında şöyle ifade etmiştir: “*Cuma günü öğleyin İslam ve Hristiyanlar arasında mukatele oldu. Bu, bizim günahımız yüzündendi. Üç gün devam etti. Cuma'dan Pazar gününe kadar sürdü. Tanrı bizi korudu. Bizler bu felaketten kurtulduk*”⁵⁴. Papaz Beşara'nın, “*bu, bizim günahımız yüzündendi*” ifadesi iki şekilde yorumlanabilir. Öncelikle Beşara bu ifadeyle, bu olayların müsebbibi olarak Hristiyanları göstermiş olabileceği gibi, yaşanan olaylarının müsebbibine değinmeden klasik bir anlayış içinde olayları günahlarına karşı ilahi bir ceza olarak da değerlendirmiş olabilir⁵⁵.

1895 Ermeni olayları sonrasında birçok yerde olduğu gibi Diyarbakır Vilayetinde de Ermeniler ile Süryaniler arasında birtakım kiliselerin kime ait olduğuna dair münakaşa ve çekişmeler meydana gelmiştir. Bu kapsamda Süryaniler, Lice kazasında bulunan Akkilise (Deyrül'ebyaz)'nin kedilerine ait olduğunu iddia

52 BOA, HR. SYS, 2812/1.

53 BOA, Y.A. HUS, 340/138.

54 Tütenk, agm., s. 318.

55 Özcoşar, 19. Yüzyıl Mardin Süryanileri, s. 250.

etmişlerdir. İki cemaat tarafından ileri sürülen iddialar nedeniyle bu konu uzun süre vilayet gündemini meşgul etmiştir⁵⁶.

Süryani Kadim Murahhasının Tehlikeli Girişimi

Diyarbakır Vilayetinde cereyan eden birtakım olaylar genellikle Ermeniler ile Müslümanlar arasında cereyan etmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi bu süreçten tüm unsurlar gibi Süryaniler de etkilenmiştir. Nitekim Temmuz 1902’de Diyarbakır Tümen Komutanlığı’ndan Erzincan merkezli IV. Ordu Komutanlığı’na gönderilen bir telgrafta Mardin sancağına bağlı Hezak (İdil) bölgesinde yaşayan Süryaniler ile bazı aşiretler arasında birtakım sorunlar yaşandığı görülmektedir. Mahiyeti hakkında çok fazla bilgi yer almayan telgrafta, Hezak Süryanilerinden birtakım kişilerin vilayet merkezine gelerek bazı aşiret reislerinden ve yöneticilerden şikâyetçi olduğu ifade edilmektedir.

3 Mart Pazar günü Hezak ahalisi Hristiyanlarından on beş yirmi şahısın şikâyet amacıyla Diyarbakır’a geleceğini haber alan Süryani Kadim Murahhası, Mardin Kapısı dışına bazı adamalar göndererek kendisinden habersiz vilayete şikâyet gitmelerini engellemiş ve onları huzuruna çağırmıştır. Bu şekilde şikâyet öncesi onlara gerekli talimatları veren Süryani Murahhası, Hezak’da aşiretler ile Süryaniler arasında meydana gelen rahatsızlıkları gösteriye dönüştürme kararı almıştır. Kanlı gömlekleri kadınların ellerindeki çubuklara taktıran Süryani Kadim Murahhası, sağ ve solunda papazlar olmak üzere bir at üzerinde kılıç taşıyarak “*efkâr-ı umumiye-yi tehyic*” edercesine bütün çarşı pazarı dolaşarak hükümet konağına gelmiştir. Gösteride kanlı gömleklerin dolaştırılması dikkate alındığında Hezak’da meydana gelen olaylarda birtakım ölümlerin olduğu düşünülmektedir. Telgrafın devamında, Süryani Murahhasının bu tutumunun, Diyarbakır valisi ile Mardin mutasarrıfının yanı sıra Miran Reisi Miralayı Mustafa Paşa ile Hasenanlı Reisi Miralayı İbrahim Paşa’ya olan “*ağraz-ı mahsuslarından*” kaynaklandığı belirtilmektedir⁵⁷.

24 Mart 1902’de IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa tarafından, Seraskerlik’e gönderilen telgrafta, vilayette meydana gelen bu “*misüllü tazyikat ve teşebbüsât-ı fesadiyenin Hristiyanların tehyic-i efkârına sebebiyet vererek ve asayiş ve inzibâtı tehdit ederek ika’-ı şurişe*” neden olacağına dikkat çekilmiştir. Bir süre önce Diyarbakır kasabasında, Ermeni ve İslam arasında meydana gelen kasıtlı dedikodular nedeniyle, iki iç tabur

56 BOA, DH. TMIK. M, 64/4; BOA, ŞD, 1482/2.

57 BOA, DH. TMIK. M, 121/44.

redifin silah altına alındığını dile getiren Zeki Paşa, şu halin neticesinin vahim olacağından endişe duyduğunu belirtmektedir. Süryani Murahhasının bu tehlikeli girişimi bir gün sonra Seraskerlik tarafından Saray’a arz edilmiştir. Padişah’a arz edilen bu arizada, dikkat çekici ve tehlikeli olarak görülen bu durumun herhangi bir olumsuzluğa meydan verilmemesi için ilgililere gerekli talimatın verilmesi dile getirilmiştir⁵⁸. Bütün bunlara rağmen Süryanilerin devletin tarafında yer aldığı hatta 31 Mart 1910 Perşembe günü, bir Süryani keşişin devlet aleyhinde örgütlenen Ermenileri ve silah depolarını emniyete ihbar ettiği görülmektedir⁵⁹.

Sonuç

Büyük bir sarsıntıya neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında “*bağımsız bir devlet kurma*” düşüncesi yeşermeye başlamış ve bu durum birçok etmenin de etkisiyle 1895’li yıllara gelindiğine isyanlara dönüşmüştür. Bu süreçte Ermenilerin isyan çıkardığı yerlerden birisi de Diyarbakır Vilayeti olmuştur. 1 Kasım 1895 günü vilayet merkezinde başlayan olaylar kısa süre içerisinde halklar arası çatışmaya dönüşmüştür. Birtakım Süryaniler, Ermeni komitelerinin yönlendirmesi ve baskısı karşısında istemeyerek de olsa Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne karşı giriştiği “*bağımsızlık*” mücadelesini Hristiyanların ortak mücadelesi olarak kabul etmiş ve desteklemiştir. Bu nedenden dolayıdır ki olaylar başladıktan sonra Ermenilere duyulan tepkinin “*Müslüman-Hristiyan*” çatışmasına dönüşmesi ve Süryanilerin de Hristiyan olması nedeniyle Ermenilerle aynı kefeye konulması nedeniyle bazı Süryaniler mağduriyetler yaşamıştır. Ancak buna rağmen Süryani ruhani yetkililer başta olmak üzere Süryanilerin büyük çoğunluğu Müslümanlarla Ermeniler arasındaki karışıklıklarda devletin yanında yer almış hatta toplumsal barışın tesisi ve devamı yönünde mücadele etmiştir. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Hükümet yetkilerinin, Ermenilerin girişmiş oldukları ihtilal girişimleri nedeniyle devletin bölünmesini önlemek amacıyla Ermeniler hakkında almış olduğu “tehcir” kararı ve bunun uygulanması çok ciddi sıkıntıları beraberinde getirmiş ve bir kısım Süryani de bundan olumsuz etkilenmiştir. Genellikle devlete sadık ve Müslümanlarla iyi ilişkiler içerisinde olan Süryanilerin bir kısmı, bu süreçte Ermenilerin Osmanlı devletine karşı başlatmış olduğu ihtilal hareketini “*Hristiyan-Müslüman*” mücadelesi olarak değerlendirerek Ermenileri desteklemiştir. Bu nedenle bu dönemde Diyarbakır vilayet merkezindeki birtakım Süryaniler de tehcire tabi tutulmuştur.

58 BOA, DH. TMIK. M, 121/44.

59 BOA, DH. EUM. THR, 36/2.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA, Y.PRK. UM, 55/97
BOA, Y.PRK. ASK, 109/69
BOA, Y.PRK. UM, 55/97
BOA, A.MKT. MHM, 637/32
BOA, Y.A.HUS, 340/138
BOA, Y.PRK. UM, 34/33
BOA, Y.A.HUS, 337/70
BOA, DH. TMIK. M, 121/44
BOA, A.MKT. MHM, 636/9
BOA, ŞD, 1482/2
BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6
BOA, DH. EUM. THR, 36/2
BOA, DH. TMIK. M 9/56
BOA, DH. TMIK. M, 64/4
BOA, Y.PRK. AZN, 15/1
BOA, Y.PRK. AZN, 14/5
BOA, HR. SYS, 2812/1

Makale ve Kitaplar

Akyüz, Gabriel, *Mardin İli'nin Merkez ve Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Matbaacılık, İstanbul 1998.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kütabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C I-II, DBB Yayınları, Ankara 1998.

Bilge, Yakup, *Süryaniler (Anadolu'nun Solan Rengi)*, İstanbul 1996.

Bozan, Oktay, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarisında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S XII, Kasım 2014, s. 21-48.

Çelik, Mehmet, *Süryani Tarihi 1*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996.

Çıkkı, Murat Fuat, *Naum Faik ve Süryani Rönesansı*, haz. Mehmet Şimşek, İstanbul 2004.

Dolabani, Hanna, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgçmişi*, çev. Gabriel Akyüz, İstanbul 2006.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996.

Günel, Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır 1970.

Halaçoğlu, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005.

Hocaoglu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Mısyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.

Özcoşar, İbrahim, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.

_____, "Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri", Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, *Süryaniler ve Süryanilik*, C I, Ankara, 2005, s. 268.

Özdemir, Bülent, *Süryanilerin Dünyü Bugünü 1. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, TTK Yayınları, Ankara 2009.

Sarı, Gökhan, *Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler*, Barış Kitap, Ankara 2013.

Sasoni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992.

Şemsettin Sami, "Diyarbakir", *Ka'mus'ul A'lam*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306, 2206-2207.

Tütenk, Mustafa Akif, "Diyarbakir'in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları", *Kara-Amid Dergisi*, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Carl Heinrich Becker'in Sansürlenlen Ermenilere Dair Yazısı

Ömer Faruk Demirel*

Giriş

Alman şarkiyatçılığının önde gelen isimlerinden birisi Carl Heinrich Becker'dir. Onu diğer şarkiyatçılardan ayıran özelliklerinden birisi seçkin aydın kişiliğidir. Bir diğer özelliği ise yegâne şarkiyatçı bakan olarak Alman yüksek öğretimine ve şarkiyatçılığa önemli katkılarının olmasıdır. Yine bir başka ayıncı özelliği ise İslam'ı Hristiyanlık ve Yahudilikten ayrı düşünmeyen Becker'in Türkiye'nin cermenleştirilmesine karşı çıkmış¹ olmasıdır. Becker seçkin bir konuma sahip olmasına rağmen Ermeni meselesine dair kaleme aldığı yazıları sansürlenmiş, yayınlatılmamıştır. Bu sansürlenmiş yazılara geçmeden önce Becker'in şahsı hakkında kısaca biyografik bilgiler vermekte fayda var.

12 Nisan 1876'da Amsterdam'da doğan Becker 1899'dan itibaren Lozan ve Heidelberg'te Arabistik ve İlahiyat okumuştur. 1908 yılında Hamburg'taki Kolonialinstitut'un İslam bilim kürsüsünün başına geçen Prof. Becker daha sonra Bonn ve Berlin Üniversitelerinde görev yapmıştır.

1916 yılında eğitim bakanlığında raportör olarak göreve başlayan Becker, Otto Braun kabinesine 1925 yılında dışardan devlet ve eğitim bakanı olarak girmiş ve bu görevini 1930 yılına kadar aralıksız sürdürmüştür. Becker, Wilhelm von Humboldt ve Friedrich Althoff'un yanında Alman üniversite tarihinde üçüncü önemli eğitim reformcusu ve politikacısıdır. 1930 yılında tekrar üniversiteye dönen Becker 1933 yılında hayata gözlerini yummuştur.²

Becker özellikle Bonn'da görev yaptığı dönemden itibaren mesaisini Türkiye ile alakalı konularda yoğunlaştırmıştır. Becker de birçok meslektaşının yaptığı gibi Birinci Dünya Savaşı'nda bilgisini politikanın hizmetine sunmuştur. Bu dönemde

* Dr., Berlin Teknik Üniversitesi, Berlin/ALMANYA, yesi@gmx.de ORCID: 0000-0002-6587-3254

1 Carl-Heinrich Becker, Internationale Wissenschaft und nationale Bildung. Ausgewählte Schriften. ed. Guido Müller. Köln 1977, s. 9-13.

2 Heidermarie Nowak „Über leben und Nachlass des preussischen Kultusminister Carl Heinrich Becker (1876-1933)“, Jahrbuch für brandenburgische Landesgeschichte, 33, 1982, s. 128-132.

Türk-Alman ittifakının kurulması ve propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Carl Heinrich Becker hem oryantalist hem de bürokrat ve bakan olması hasebiyle Almanlar arasında şark ile alakalı konuları en iyi bilenlerden birisi belki de birincisidir. Becker'in Birinci Dünya Savaşı esnasında özel haber kaynakları olduğu bilinmektedir. Bu sebeple Almanya'nın çok önde gelen şark uzmanı olan Becker'in sözleri sadece Hristiyanlık gayretleri ile söylenmiş olmayıp Avrupa'da olunabilecek kadar objektiftir. Bu oldukça tarafsız bilim adamının Ermeniler hakkında yayınlanmasına müsaade edilmemiş iki yazısı³ bu bildirinin konusunu teşkil etmektedir. Becker'in terekesinde bulunan bu yazıların birçok araştırmacı tarafından görüldüğünü fakat ele alınmadığını, hatta bu yazıların gündeme getirilmesinden rahatsız olanların var olduğunu da ifade etmek gerekmektedir.

Ermeni meselesinde Almanların fikirleri çok önemlidir. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'ndan çok daha önceleri Türk ordusunu ıslah etmek için çok sayıda Alman subayı Türkiye'de görev yapmıştır. Bu subaylar Türkiye'deki görevleri esnasında Türkiye'deki gelişmeleri izlemekteydiler. Osmanlı Devleti'nde görev yapmakta olan Alman subayları savaştan çok daha önceleri Ermenilerin savaş çıkması halinde ayaklanacakları ve düşman ordularına yardımcı olacaklarını gerek Alman gerekse Türk yetkililere rapor etmekteydiler. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti sınırları içinde 30.000'den fazla Alman bulunmaktaydı. Çok sayıda askeri ve sivil görevliler Osmanlı Devleti sınırlarında olup bitenleri, tehcir kararının alınmasını gerektiren şartları ve tehcir uygulamalarını da Berlin'e rapor etmekteydiler. Savaş esnasında Alman ordusunun istihbarat elemanları ve Max von Oppenheim'in⁴ kurduğu ve İstanbul şubesinin başında olduğu Nachrichtenstelle für den Orient adlı propaganda kuruluşunun elemanları da Türkiye'deki bütün azınlıklara yönelik çalışmalar yapmaktaydılar. Bütün bilgilerin toplandığı Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapan Becker'in sansürsüz haber aldığıının altını çizmek gerekir. Becker haberlerin sansürlendiğini çok iyi bildiği için savaşla ilgili haberleri farklı kanallardan elde etmeye özen göstermiştir. Cepheden çok sayıda sansürsüz mektup aldığını ünlü şarkiyatçı Macar Yahudi'si Ignaz Goldzieher'e

3 Tereke de iki ayrı müsveddesi olan bu yazıların muhtevaları ufak tefek değişikliğin dışında aynıdır. Burada Becker'e ait olan fikirler ve alıntılar dipnot yerine italik olarak belirtilmiştir.

4 Max von Oppenheim Alman Dışişleri için kaleme aldığı muhtırasında Ermenilerin savaşta Osmanlı Devletinin düşmanlarının saflarında olacaklarını bildirmekteydi. Bkz. Denkschrift Oppenheim über Revolutionierung der Islamischen Gebiete unserer Feinde. PA AA RZ 210/26319.

yazdığı 2 Haziran 1915 tarihli mektupta⁵ anlatmıştır. Becker cephede veya savaştan uzak bölgelerde görevli Alman askeri veya sivil şahıslarından doğrudan bilgi almıştır. Hatta Filistin cephesinde görev yapan öğrencisi Hellmut Ritter hocası için günlük tutmuştur.⁶ Bu sebeple Becker'in hem önde gelen bir oryantalist olması hasebiyle hem de çeşitli kaynaklardan sansürsüz haberler aldığı için Ermeni sorununa dair Almanya'da tartışmasız en doğru bilgilere ulaşabilen kişilerden birisidir.

Özellikle son dönemlerde Almanların soykırım iddialarını güncelleştirmeleri, kraldan çok kralcı olup her platformda Türkleri soykırımla suçlamaları Alman kaynaklarını daha da cazip hale getirmektedir. Türk-Ermeni münasebetlerinin araştırılmasında en çok başvurulanan Almanca kaynaklar Türklerin aleyhine, çoğu ön yargılı misyonerler tarafından kaleme alınmış olanlarıdır. Bu misyonerlerin en ünlüsü papaz Lepsius Alman Dışişleri Bakanlığının Ermenilerle alakalı belgelerine ilaveler yaparak, tahrif ederek yayınlamıştır⁷. Bu yayın yıllarca birçok araştırmacı tarafından arşiv kaynağı olarak kullanılmıştır. Bugün Alman Dışişleri Bakanlığının arşivinde araştırmacılara sunulan Ermeni sorununa dair dosyalardan belgelerin ayıklanmış olduğu çok bellidir. Bu sebepten dolayı özellikle o dönemde yazılmış olan mektuplar çok kıymetlidir. Bir başka önemli kaynak olan hatıratlar ise çok önemli olsalar da müellifin temayülleri ihtiva ederler. Bu kaynakların yanında sansüre uğramış, yayınlanmamış olan Almanca kaynaklar da hiç şüphesiz önemlidirler. Misyonerlerden başka Ermeni sorununa aklı selim ile yaklaşan bilim adamı veya Türkiye'de görev yapmış olan askerlerin yazıları gerçeğe daha yakın olan kaynaklardır. Becker'in bu yazılarının içeriğine geçmeden önce sansür macerasına da değinmekte fayda vardır.

Becker'in Ermeni meselesinin ele alındığı muhtevası aynı iki ayrı yazısı da daktilo ile yazılmış olup tarih bulunmamaktadır. 'Armenieverfolgung und Ihre Ursache'

5 Geheimes Archiv Preussischer Kulturbesitz. VI. HA Nl Carl Heinrich Becker. Nr.: 449 ve 7836 numaralı dosyalar.

6 Becker cepheye giden talebesi Ritter'e günlük tutturup cephede olanı biteni birinci elden öğrenmeye çalışmıştır. Becker'in terekisinde bulunan çok sayıda mektup ve Ritter'in günlüklerinde savaş ve cephe gerisine dair Becker'e yazılan önemli bilgiler vardır. Türk Tarih Kurumu'nun 2017 yılında tertiplemiş olduğu I. Dünya Savaşı'nın Hukuki ve Tarihi Yönleri Uluslararası Sempozyumunda Ritter'in günlüklerine dair tarafımızdan sunulan bildiride geniş bilgi vardır.

7 Johannes Lepsius (1919): Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Der Tempel Verlag, Potsdam. Bu belgelerin tahrif edildiğine dair bakınız Mustafa Çolak (2003): 'Kaynak Kitiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı – Johannes Lepsius Örneği –', Belten, c. LXVI, s. 967-984.

(Ermeni Kovuşturması ve Ana Sebebi) başlıklı metnin üzerinde kopya olduğuna ve çok gizli olduğuna dair bir ibare ve imza olarak CHB ibaresi bulunmaktadır. Adana ve Halep'teki olaylardan altı yıl sonra bugün diye bir ifadesinden yazının 1915 yılında kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Diğer yazı ise, Armenier, Türken und Wir' (Ermeniler, Türkler ve Biz) başlığını taşımaktadır.

Becker'in terekesinde bulunan bu iki müsveddenin macerası da muhtevası gibi ilginçtir. Bu yazının sansürlendiğini yine Becker'in terekesinde bulunan Reinhard Jung'un⁸ Becker'e gönderdiği bir yazıdan öğreniyoruz. Reinhard Jung'un Becker'e Deutsch-Türkische Vereinigung (Alman-Türk Cemiyeti) adına yazdığı 30 Ekim 1915 tarihli mektuba⁹ göre Becker makalesini Ernst Jäckh ve Paul Rohbach'ın naşirleri oldukları „Das grössere Deutschland“ adlı haftalık dergide yayınlamak istemiştir. Jäckh, Jung'a Alman Dışişleri Bakanlığı'nın uyarısıyla Becker'e yazısını ilerde yayınlamasını tavsiye ettiğini bildirmesini istemiştir. Bakanlık Ermeni konusu ile alakalı tartışma istememektedir. Lepsius'a da susması tenbihlenmiştir. Jung'a göre Papaz Lepsius fikirlerini alenen açıklaması halinde Becker'in yazısı çok önemli olacaktır.

Becker'in terekesinde bulunan çok sayıdaki mektup ve yayınlanmamış makale müsveddeleri bulunmaktadır. Bu terekede bulunan mektuplar ve müsveddeler yurt içinden ve yurt dışından çok sayıda araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bu müsveddelerin birçokları da zamanla yayınlanmıştır. Fakat her nedense Ermenilerle alakalı bu iki yayınlanmamış makale de hiçbir araştırmacının ilgisini şimdiye kadar çekmemiştir. Becker'in bu makaleleri hem içerik açısından hem de sansürlenmiş olması açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu incelemede Becker'in makalesinde ileri sürdüğü tezler farklı başlıklar altında konu bütünlüğü içinde incelenecektir.

Sadık Millet Ermeniler

Becker yazılarında Ermenilerin Türkiye'de bir Hristiyan azınlık olarak yaşamlarını tarihi perspektif içinde ana hatlarıyla ele alarak sorunun bütün boyutlarıyla doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır.

Becker'e göre Türkler 1821 yılında isyan eden Rumlara karşılık Ermenileri sadık millet olarak

8 Reinhard Jung (1888-1975) başkanlığını Ernst Jäckh'in yaptığı Deutsch-Türkische Vereinigung adlı cemiyette görev yapmıştır. Ekonomi tarihi çalışmaları yapan Jung 1936-1954 yılları arasında Berlin Üniversitesi'nde görev yapmıştır.

9 Geheimes Archiv Preussischer Kulturbesitz. VI. HA NI Carl Heinrich Becker. Nr.: 2119.

adlandırmaktaydılar. Türkler bürokraside Rumlardan boşalan kadroları Ermenilerle doldurdular. 1890 yılına kadar Ermeniler sorunsuz bir şekilde dini vecibelerini yerine getirdiler. Okulları, kiliseleri vardı. Konstantinopol'de bankerler, taşrada para sahipleri Ermenilerdi. Becker'e göre İspanya'ya ele geçiren Hristiyanlar Müslümanları göçe ya da Hristiyan olmaya zorlarken aynı tarihlerde Türkler ele geçirdikleri bölgelerde yaşayan Ermenilere ve diğer Hristiyanlara dini özerklik verdiler ve bunlar zamanla devlet içinde devlet oldular.

Becker'e göre Ermenilerin Osmanlı Devleti sınırları içinde Türklerden daha müreffeh bir hayat sürdürdükleri tarafsız her yabancının gözlemlediği bir durumdur. Saray sarrafları genellikle Ermenilerdi. Becker'in sözünü ettiği saray sarraflarına en iyi örnek Düzyan ailesidir. Düzoğlu ya da Düzyan ailesinin etkili olduğu darphane kurumunda Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde adeta paranın yöneticisi olmuşlardır. 1762 yılından itibaren meşhur Düzyan ailesinin üyelerinden birisi darphane bakanı olmuştur. Düzyan ailesinin darphaneyi murakebeleri 1819-1839 arası istisna edilirse, adeta bir hanedan imtiyazıyla 1880 yılına kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir.¹⁰ Becker para ve altını elinde bulunduran Ermeni halkının gittikçe zenginleşirken çok kere fakir olan Türklerin aleyhine güçlendiklerini vurgulamaktadır.

Bilhassa Trablusgarb ve Balkan Savaşlarının ardından başlayan Birinci Dünya Savaşı her bakımdan Türk milleti için çok büyük bir yıkım olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde zanaat ve ticaret ile meşgul olan Ermeniler iyice zenginleşirken bitmek tükenmek bilmeyen savaşlarda gençleri şehit ya da esir olan ya da sakat kalan Türkler fakirleşmekteydiler. Zenginleşen sadık millet sermayeyi eline geçirmiş ve bu sayede iktidarını sürekli güçlendirmektedir.

Becker, Ermenilerin ayaklanmaya başlamadan önce Türkiye'de imtiyazlı bir yaşam sürdürdüklerinin altını çizmektedir. Refah seviyeleri sürekli yükselen, dini vecibelerini sorunsuz yerine getiren Müslümanlarla eşit sayılan, devlet içinde devlet olan Ermenilere ne oldu da silahlanmaya ve terör eylemlerine giriştiler?

Ermeniler ve Misyonerler

Becker'in ikinci tezi Ermenilerin Osmanlı topraklarında müreffeh bir hayat sürmekte iken kendiliklerinden değil de bilhassa Protestan misyonerlerin kışkırtmalarıyla Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmış olduklarıdır.

10 Kaleci, Fatih (2017) XIX. Yüzyılda Ermenilerin Osmanlı Mali Sistemindeki Yükselişleri ve Etkileri. Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu. 12-14 Mayıs 2016 Bitlis. Yayına Hazırlayan Arzu Güneş Saygın, Ankara, s. 611-631, s. 628.

Kadınlarının başlarını örttüğü, geleneklerinin Müslümanlardan farklı olmadığı Ermenilerden 1830' lu yıllarda Moltke¹¹ Hristiyan Türkler diye bahsetmektedir. Ermeniler Amerikalı misyonerler işlerine girinceye kadar Türklerden ayır edilmeyecek şekilde bir yaşam tarzına sahiptiler.

Becker'e göre Amerikalı Protestan misyonerler ilk ciddi faaliyetlerine Kayseri'de başladıktan sonra birkaç yıl içinde çoğunluğu Türk nüfusun oluşturduğu birçok Anadolu şehrinde okullar açmışlardı. Bu okullara sadece Gregoryan Ermeniler itibar etmekteydiler. Doktorla çalışan Protestan misyonerler özellikle doktorun olmadığı bölgelerde çok etkili olmaktadır.

Ermeniler Amerika'ya götürülerek özel bir eğitimden geçirildikten sonra tekrar Türkiye'ye getiriliyordular. Yurda hem Amerikan vatandaşı hem de birer profesör olarak dönmekteydiler. Amerika vatandaşı oldukları için suç işledikleri takdirde hamileri Amerika tarafından destek alacakları bilinmektedir. Amerikalı Protestanlar tarafından Protestan olarak yetiştirilmiş olan Ermeniler tarihlerini öğrendiler. İlk defa bir Ermeni kralının olduğunu, Partlar ve Romalılarla savaştığını, Bizans tahtına bir Ermeni kralın çıktığını ve orta çağda Kilikya'da küçük bir Ermeni krallığı olduğunu öğrendiler. Becker'e göre köleliğe alışmış olan doğululara Amerikalıların hürriyet fikri iyi gelmedi, bu körlerin gözlerine ışıık fazla geldi. Tam anlamıyla tahsil alamayan Ermeni gençleri yarım öğretmenler olarak öğrencilerine Amerikan hürriyet fikrini aşılamaktaydılar. Milliyetçilik ve bağımsız devlet kurma fikrini Amerikalılardan başka Ruslar ve İngilizler de kendi politikalarına uygun olarak aşıladılar.

Becker'in sözünü ettiği Ermenilerin kendi tarihlerini Amerika'da öğrenmiş olmaları masumane bir bilgilenme değildir. Ermenilerin Amerikalıların kendi çıkarları doğrultusunda arzu ettikleri Ermeni tarihini öğrendiklerini gözden kaçırmamak gereklidir.

Türk hükümeti başlangıçta bu okulları desteklerken sonraları dikkatli olmaya başladı derken Becker Katolik Ermenileri Amerika güdümündeki Protestan Ermenilerden ayırmak gerektiğinin altını çizmektedir. Becker'e göre Gregoryan kilise Amerikalılarla beraber çalışmış, buna mukabil Katolik Ermeniler din adamları ve Fransız Cizvit papazları ve metropolit Terziyan sayesinde devrimci hareketten, çok kötülüklerini gördükleri Hınçak ve Taşnaklardan uzak durdular. Fakat Türk yetkililer Protestan Ermenilere dokunmak yerine Katolik Ermenileri Mezopotamya'ya sürdüler.

11 Helmuth Graf von Moltke 1835-39 yılları arasında Türk ordusunu reforme etmek için Türkiye'de bulunmuştur. Moltke yukardaki gözlemini ifade ederken Ermenilerle Rumları kıyaslar ve Ermenilerin Rumlardan farklı olarak Türklerin geleneklerini, dillerini vs. aldıklarını ve Türklerle uyum içinde yaşadıklarını belirtmektedir. Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Grafen Helmuth von Moltke. 8. Cilt, Briefe über Zustaende und Gegebenheiten in der Türkei. Berlin, 1839, s. 34.

Becker'in sözünü ettiği bu misyonerlerin zararlı faaliyetlerini Osmanlı Devleti izliyordu. 1895 olayları sonrasında Avrupa devletlerinin yoğun baskıları neticesinde hazırlanan Anadolu Islahat Projesini uygulamak için görevlendirilen ,Ahmet Şakir Paşa II. Abdulhamid'e arz ettiği raporunda yüzyıllardır birlikte sulh içinde yaşayan Ermenilerle Kürtler arasına Avrupalı misyonerlerin düşmanlık soktuğunu belirtecekti.¹² Tedbir olarak Diyarbakır, Palu, Zeytun ve başka yerlerdeki yetimhaneler kapatıldığı gibi ahaliye dağıtılan para, gıda vs. yardımların da devlet eliyle yapılması sağlandı.¹³

Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirler etkili olamamıştır. Protestan misyonerlerin yetiştirdikleri yarım bilgili öğretmenler Ermeni okullarında öğrencilerine bir yandan bağımsız Ermenistan fikirlerini aşılarken çok kere silahlanma ve terör olaylarının başında bulunuyorlardı.

Ermenilerin Silahlanmaları ve Ayaklanmaları

Becker'in üçüncü önemli tezi Ermenilerin silahlanmalarına dairdir. Protestanlığı kabul eden, beyinleri yıkanan bu Ermeniler hızlı bir şekilde silahlanarak ayaklanma hazırlığına girişmişlerdir.

Becker, Osmanlı Devleti'nde eskiden yasak olan silah ithalatının serbest bırakıldığını bundan da Ermenilerin yararlandıklarının üzerinde durmaktadır. Alman ve İngiliz silahlarının ithal edildiğini anlatan Becker bir firmanın sadece Suriye ve Karaman'da bir milyondan fazla silah sattığını ve alıcıların genellikle Ermeniler olduğunu belirtmektedir. Becker Kayseri'de Ermenilere ait bomba fabrikalarını ve silah depolarını bizzat gördüğünü belirtmektedir. Bu ülkeyi tanyan herkesin bu silahlanmanın asıl gayesinin ne olduğunu kolayca tahmin edeceği öngörüsünü de sözlerine eklemektedir. Bu ihtilalcilerin birincil amacı kargaşa ve düzensizlik yaratarak Müslümanlar tarafından merhametsiz misillemeye sebep olmak ve böylece Avrupalı devletlerin olaylara müdahale etmelerine zemin hazırlamaktır. Becker'in bu son derece isabetli tespiti Ermenilerin sıklıkla başvurdukları bir yoldur.

Becker yazısında Avrupa'da gündeme gelen Ermeni ayaklanmalarından 1895/6 Zeytun, 1909 Adana ve Halep ve 1915 tehcir esnasında vuku bulan hadiselere temas etmektedir.

Bilindiği gibi Zeytun bugün Kahramanmaraş'a bağlı Süleymanlı köyünün o zamanki adıdır. Başlangıçta devlete vergi vermeme gibi akseden Zeytun 'daki hareketin bir ayaklanma olduğu sonradan anlaşılmıştır.

12 Halil Özşavlı s. 86.

13 Aynı yer s. 87.

Becker'e göre Ermeniler dağlık bölge Zeytun'da 1895 sonunda dokunmayacaklarına söz vermelerine rağmen Türk askerlerini öldürmeleri üzerine Osmanlı devletinde Ermenilerden intikam alma fikri yayılmıştır. Zeytun'daki ayaklanmanın ispatlanması üzerine İstanbul ve taşrada olaylar çıktı. Bu olaylar üzerine İngiltere'de ve Almanya'da Dr. Rohbach ve Dr. Lepsius öfke fırtınası estirdiler. Avrupa'nın tavrı her zaman Becker'in bahsettiği gibi olmuştur. Ermeniler silahlanırken, Müslüman halka katliam yaparken susan Avrupalılar olaylar Ermenilerin aleyhine döndüğü vakit öfke fırtınaları estirmeye başlamaktadırlar.

Becker Zeytun ayaklanmasından bilhassa İngilizleri sorumlu tutmaktadır. Zeytun'da asiler cezalandırılmadı. İsyanı katılanların arasında Fransız-Ermeni kral Lusignan hanedanından geldiğini söyleyen güzel bir adam taht iddiasıyla ortaya çıkmıştı. İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin müdahalesi ile gerçek suçlular cezalandırılmadan yurt dışına çıkarıldılar. Tahta çıkmak isteyen bu kişi de yurt dışına gidenler arasındaydı. Ermenileri kaşırtan İngiltere ise kenara çekildi, onları yalnız bıraktı.

Becker'in bildirdiğine göre ayaklanmalar olurken Avrupalı güçlerin filosunun denizden Mersin veya İskenderun'a çıkarma yaparak Ermenileri korumayı hedeflemiştir. Alman ve Fransız kumandanlar çok ulustu filodan müdahale etmek istemişler, fakat İngiltere'nin Adana konsolosu (Colonel Doughty Wylie) tehlikeli bir durum yok deyince geri çekilmişler. Becker bu İngiliz konsolosun eşinin Daily News'de anılarını yayınladığını ve eşinden farklı görüşler ileri sürdüğünü bildirmektedir.

Becker İngilizlerin 1895/96 da olduğu gibi 1909 da Ermenilerin öldürülmesine göz yumduklarını söylerken İngilizlerin amacının Almanların ön plana çıkmasını ve Kilikya'ya yerleşmesini engellemek olduğunu iddia etmektedir.

Becker 1909 yılındaki Ermeni ayaklanmaları hakkında da çok ilginç tespitler yapmaktadır. Becker'e göre 1909 yılında Adana ve Halep'te Ermenilere sürpriz yapılmıştır. Türk ahali ile Ermenilerin arasındaki çarpışma çok iyi silahlanmış Ermenilerin lehine giderken Selanik taburları karşısında Ermeniler ağır kayıplar vermişlerdir. Becker her fırsatta Ermeni katliamı yaptığını iddia ettiği Jön Türklerle Selanik bağlantısı kurmaktadır. Becker Adana ve Halep'te kine karşı kinin yol açtığı hadiselerde çok sayıda Ermeni'nin hayatını kaybettiğini bunun da sorumlusunun Ermenilere bağımsızlık vadeden İngilizler ve para vs. yardımı bulunan Ruslar, vicdansız ajanlar olduğunu bildirmektedir.

1909 da Ermenilerin İngiltere'nin cesaretlendirmesiyle istiklalleri için ayaklandıklarını herkes biliyordu diyen Becker 1909 olayların sorumlusunun Abdülhamid değil İttihat ve Terakki olduğunu ve İttihat ve Terakkinin suçları haksız yere Abdulhamid'e yüklediğini iddia etmektedir. Almanya'daki sansürden dolayı olayların hakikatini öğrenmek mümkün değildir. Alman gazetelerinde konuyla ilgili pek fazla habere yer verilmemiştir. Becker yakından tanıdığı bazı

gazete redaktörleri Alman Dışişleri Bakanlığının sansür uygulattığını ve gerçeğin hiçbir zaman öğrenilmemesini sağladığını söylediklerini ifade etmektedir.

Becker 1895 ve 1909'daki olayları Türklerin Ermenilere verdiği ders olarak nitelemektedir. Bu olaylardan sonra Türkler Ermenilere güvenmedikleri için Ermenilerin de Türklere karşı kinlerinden dolayı barışma teşebbüsleri netice vermemiştir.

Papaz Tomayan Meselesi

Becker'in Merzifon ve çevresinde terör faaliyetlerinin ele başısı olan Papaz Tomayan hakkında ki tezine göre Avrupa 'daki yansımaları farklı olsa da papaz Tomayan'ın yargılanması ve tutuklanması konusunda Türkiye haklıydı.

Becker ayrılıkçı Ermenilerin faaliyetlerine örnek olarak Merzifon'daki Tomayan'ın başkanlığındaki isyan hazırlıklarını vermektedir. Becker Merzifon'da Amerikan misyonuna bağlı Ermenilerin bombaları Almanların evlerinde sakladıklarını, bu konuda şahitleri olduğunu isim sayabileceğini belirtmektedir.

Becker'in sözünü ettiği Karabet Tomayan İsviçre'de eğitim alır ve bir papazın kızı olan Lucy ile evlenir ve Merzifon'a dönerek burada karı koca çok yönlü faaliyetlerde bulunurlar. Karabet ruhban okulunda ders verirken Lucy de Avrupa'da Ermeni propagandası yaparak hastahane projesi için yardım toplar. Karabet 1886 yılında hem ruhban okulunda hem de Anadolu Kolejinde öğretmenlik yapar ve muvakkaten kilisede papazlık vazifesini de zaman zaman yürütür. Karabet eğitimin dışında cemiyet işlerinde de çok faaldır. Hatta 1883 yılında Pontus Protestan Cemiyeti ilk toplantısını onun başkanlığında yapmıştır.

Merzifon'daki Ermeni terörünün baş sorumlusu Tomayan'ın suçu sabit görülmüş ve 1892 yılında tutuklanıp idama mahkûm edilmişken Amerika ve Avrupa devletlerinin baskısıyla sınır dışı edilmiştir. 1893 yılında serbest bırakılan Tomayan ve arkadaşı Kayayan Avrupa'ya gitmiş ve orada faaliyetlerine devam etmişlerdir. Tomayan 22 Eylül 1896 tarihinde Duesseldorf'ta, 27 Eylül de ise Bremen "de Protestan din adamlarıyla beraber ,Ermenistan Kan İçinde 'konulu konuşmalar yapmıştır. Türkleri baştan aşağı kötüleyerek yaptığı iftira konuşmalarına Alman basını büyük yer vermiştir. Alman yardımını hedefleyen bu konuşmalar Protestan çevrelerde etkili olmuş ve Hristiyanlar din kardeşleri Ermenilere yardıma çağırılmışlardır.

Becker ,Merzifon'daki okul 1895 yılında isyancıların merkezidi ve Profesör Tummajan'ın yargılanmaması için Almanlar çabalasa da Türklerin açısından doğruydı derken dürüstlüğünü bir kere daha göstermektedir. Batılılar tarafından yasaların ve

mahkeme kararlarının hiçe sayılarak din adamı, gazeteci, okutman vs. kisveler altında faaliyet gösteren terör ve fesat faaliyetleri sürdüren bazı insanların korunduklarına günümüzde de şahit olunmaktadır.

1895 yılındaki olaylar Türklerle Ermenilerin arasını büsbütün açmıştır diyen Becker Ermenilerin Almanlarla olan münasebetlerinin de iyi olmadığını vurgulamaktadır.

Alman-Ermeni Münasebetleri

Bilindiği gibi Almanya diğer sömürgeci Avrupa ülkelerine kıyasla yurt dışında etki alanını büyütmeye çok daha sonraları başlamıştır. Almanlar Osmanlı topraklarına geldiklerinde bilhassa Fransızların, Rusların ve İngilizlerin köşe başlarını tuttuklarını görmüşlerdir. *Becker'e göre Osmanlı topraklarında açılmış olan yüzlerce Fransız Katolik okullarında doğunun Hristiyan halklarına aynı zamanda Alman düşmanlığı aşılanmışlardır. Ortodokslar da Katolikler gibi Almanlara karşıydılar.*

Ermenilere sempatisi olmadığını belirten Becker savaşın başlangıcında şark Hristiyanlarının Alman aleyhtarı olduklarını ve Almanya'nın savaştan galip çıkacağına inanmadıklarını belirtmektedir. Aynı şekilde Türkiye'nin de bu savaşta yenileceğine kesin gözüyle bakan Ermeniler vakitlerinin geldiğine inanıyorlardı diyen Becker son derece realist bir durum tespiti yapmıştır.

Becker Ruslar ve İngilizler konsoloslukları kanalıyla Gregoryen ve Protestan Ermenileri kendi taraflarına çektiklerini ve bunların uygun zamanda Türklere ve Almanlara saldırmaya hazır olduklarını bildirmektedir.

Becker, İtilaf devletleri propagandalarında Ermenilere zulüm yapıyor ve bunun da müsebbibi Almanlardır demek suretiyle Almanya'yı köşeye sıkıştırmak istediklerini belirtmektedir. Buna rağmen bazı Almanların Türkiye'de isyancı Ermenilere yardım ve yataklık yaptıklarını da bildiren Becker'e göre bazı Ermeni isyancıların Alman pamuk şirketlerinde ve misyonerlerin evlerinde, okullarında saklanmaktaydılar.

Becker, Türkler Ermenilere katliam yapmak için Alman ittifakını kullanıyor derken halk arasında Ermeni katliamını Alman kayzerinin yaptırdığına inanıldığını da iddia etmektedir.

Jön Türkler, Meşrutiyet ve Ermeniler

Becker Jön Türklerden bahsederken Selanik menşesine vurgu yapmaktadır. Becker'e göre Sultan Abdulhamid'i devirmek için yapılan Jön Türk-Ermeni iş birliği uzun ömürlü olmamıştır. İşbirliğinin bozulmasının ana nedeni Ermenilerin batılı ülkelerden sonra İttihat ve Terakki'den de tam destek aldıklarını zannederek küstahlığa başlamış olmalarıdır.

Becker 2. Meşrutiyeti kastederek, Hürriyet, Eşitlik, Kardeşlik 'ilan edildikten sonra Ermenilerin mütevazılıktan uzaklaştıklarını ve kendilerinden emin bir şekilde, hiç çekinmeden Türklerin yanında yaralayıcı bir şekilde Türklerden Ermeni krallığı için 6 vilayeti istediklerine şahit olduğunu ifade etmektedir. Ermenilerin tiyatrolarında Ermeni tarihini işlediklerini, Ermeni kralının mağlup edilmiş Türklerin kafalarına basarken canlandırıldığını belirten Becker bu tiyatro sahnelerinin resimlerinin olduğunu da sözlerine eklemektedir.

Ermenilerin yaptıkları en küstahça olayın Kayseri'de Rusya'dan yönlendirilen Hınçak örgütü tarafında üzerinde parçalanmış zincirin ortasında kanlı bir hançer olan resimleri kapıların üzerine yapıştırıldığını ve Rus ajanların şehirde serbestçe dolaşıp propaganda yaparken Türklerin bu duruma seyirci kaldıklarına şaşırıldığını ifade etmektedir.

Becker'e göre Ermeniler batılı hamilerinin kıskırtmalarıyla küstahlaşmışlardır, fakat Jön Türkler de eski hoşgörülü Türkler, eski dervişler değillerdir. Birbirine güvenmeyen bu iki gurubun iş birliği ancak bir yıl sürdü derken Jön Türklerin sonraki dönemlerde Ermenilere müsamaha göstermediklerini vurgulamaktadır.

Becker istenmeyen olayların sorumlusunun Abdülhamid olmadığını, din adamları olmadığını Selanik kökenli Jön Türklerin sorumlu olduğunu iddia etmektedir. Buna karşın düşman ordularına destek veren, Müslüman köy ve şehirleri basıp bütün Müslüman halkı katleden Ermenileri ise vicdansız ajanların, Rusların ve İngilizlerin vaatleriyle yoldan çıkarılmış halk olarak göstermektedir.

Ermeniler ve Batılı Hamileri

Becker Ermeni sorununu günümüzde bilhassa batı ülkelerinde yapılan Ermeni çalışmalarının zıddına bilim ahlakına uygun bir şekilde ele almaktadır. Becker makalesinde sebep sonuç ilişkine önem vermektedir. Ermeni sorununa dair yapılan çalışmalar sebep-sonuç ilişkilerini ortaya koymadıkça bilimselliği olmayan karalama yazıları olarak kalacaklardır.

Becker'e göre Türkiye zayıflamaya başlayınca Avrupalıların baskaları arttı. Avrupalı güçler Türkiye'nin karmaşık devlet yapısını parçalamak için farklı azınlık grupları kullanmaya başladılar ve başarılı oldular. Fransa, İngiltere ve Rusya okullarıyla ve kültür politikalarıyla tek hedef için çalıştılar. Onların ilk etaptaki gayeleri şark Hristiyanlarını içten Türkiye'den ayırmak onlarda 'hasta adamın' yakında öleceği inancını diri tutmak ve onlarda her türlü Avrupalı hami özlemini uyandırmaktır. Osmanlı Devleti'ni parçalamak için şiddet vasıtalarının yanında icra ettikleri kültürel faaliyetler de etkili oldu. Türk devleti asırlardan beri gelen devlet düşüncesinden sıyrılıp millî devlet anlayışına geçemedi.

Becker'in millî devlet anlayışı çok önemlidir. Türk devletleri çok uluslu

olmadan önce de töre gereği azınlıkların inançlarına müdahale etmezlerdi. Çok uluslu Osmanlı Devleti asırlarca Hristiyan azınlıklara kendi inançları gereği yaşama ve çocuklarına dini eğitim verme imkânını vermiş, hatta teşvik etmiştir. Buna karşın Almanya gibi Avrupalı milli devletler azınlıklara yaşam hakkı vermemişlerdir. Almanya’da çok sayıda azınlık kısa sürede asimile olmak zorunda kalmıştır. Tamamen asimile olmayan Yahudiler Alman topraklarında defalarca soykırıma uğramışlardır. Becker’in arka planında Almanya’da asimile olan çok sayıdaki azınlığın tarihinin olduğu şüphesizdir. ‘Milli devlet’ Almanya’sının bir akademisyeni Becker’e göre Osmanlı Devleti milli devlet olabilseydi muhtemelen Ermeni sorunu olmayacaktı.

Becker’e göre Avrupalı güçlerin hamiliğini alan Hristiyan azınlıklar ikinci sınıf vatandaş olmak istemiyorlardı. Türkler ise egemenlik haklarından vazgeçmiyorlardı. Azınlık milletlere kerhen hürriyet verdikçe sorunlar artmaya başladı. Irkı ve dini farklılıklar ekonomik ve siyasi şartlar gibi tesir ettiler. Çok kere Ermeniler Avrupalı hamilerine güvenerek Türkleri provoke edip Avrupalıların Türklere saldırılarını sağlamayı hedeflediler. Türkleri kendilerine saldırtan Ermeniler kendilerini mazlum göstererek batılı hamilerinin desteğini alarak bağımsız devlet kurma hedeflerine ulaşmayı planlamışlardır.

Becker’e göre İngiltere hep bulanık suda avlandı. İngilizlerin Bağdat Demiryolu ihalesini Almanlara kapırtmaları üzerine Ermenileri Osmanlı Devleti’ne karşı kıskırtmışlardır. Almanya doğuda etkili olmaya, İngilizlerin başına bela olmaya başlayınca en kolay cevap Ermenileri kullanarak verilebilirdi. İngiliz vaatlerine kanan Ermeniler kullandıklarının farkına varmadılar. Türk hakimiyetinde yüzyıllarca Gregoryen kilisesine bağlı kalan Ermeniler Protestan misyonierlerin etkisiyle kısa sürede Protestanlığa geçmişlerdir. İngiltere ve diğer batılı Ermeni hamilerinin asıl niyetlerinin bağımsız ve müreffeh bir Ermeni devleti değildir. Bu güçlerin asıl gayeleri Osmanlı sınırları içerisinde kalan azınlıkları kullanarak Osmanlı Devleti’ni daha da zayıflatmak ve nihayetinde parçalamaktır.

İngiliz kıskırtmasıyla ayaklanan Ermeniler her defasında yalnız kalmışlardır. Asli fail entelektüel İngiltere himayesi altına aldığı iddia ettiği Ermenileri ortada bırakmıştır. Bugün Sırbistan’da çınladığı gibi İngiltere’ye beddua çığlıkları duydum diyen Becker İngilizleri iki yüzlülükle suçlamaktadır. Rus ve İngiliz politikacılar Osmanlı Devleti’ni zayıflatmak için Ermeni kanının dökülmesine seyirci kalmışlardır.

Tehcir ve Sonuçları

Becker’e göre yüzyıllarca Türkler tarafından Ermenilere sağlamış olan müreffeh hayat farklı istikamete gitti. Batılı misyonierlerin kıskırtmalarıyla bağımsızlık

hevesine kapılan Ermeniler ayaklanma hazırlıklarına, silahlanmaya başladılar. Ermeniler arasında komplo, suikast fikri çok yaygındı ve çok sayıda bomba, silah, askeri malzemeler bulundu ve suçlular cezalandırıldı.

Bilhassa İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmalarıyla vuku bulan 1895 ve 1909 Ermeni ayaklanmaları Türklerle Ermeniler arasında kin ve nefreti arttırdı. Bu nefret Ermenileri Birinci Dünya Savaşı'nda düşmanlarımızın safına götürdü diyen Becker Ermeni meselesi ile alakalı çok önemli bir konuya daha parmak basmıştır.

Bu savaşta Osmanlı Devleti çöküşle burun burunaydı. Karşısındaki düşmanlarında tam da şimdiye kadar Ermenileri kışkırtan güçlerdi. Bu ülkelerin basın yayın organları Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiği fikrini yayıyorlardı. Ermenilerin çok büyük bir kısmı gözleri kör olmuş gibi İtilaf devletlerine hizmet etmekteydiler.

Becker Osmanlı Devleti'nin birden fazla cepheye varoluş mücadelesi verirken Ermenilerin Rus ordusunda gönüllü olarak Türk ordusuna karşı savaşmaları ve casusluk yapmalarının üzerinde durmaktadır. Ermenilerin Ruslara yardımları Kafkas cephesinde ve Van'da Türklere çok pahalıya mal olmuştur. Ermeniler Van'da Müslüman halkın tamamını katletmişlerdir. Rusların himayesinde Müslüman halka yapılan katliamlar Ermenilere karşı güvenin yerini nefrete bırakmasına yol açmıştır. Ermeniler sadece Rus ordusuna katılmamış, bütün bölgelerde diğer İtilaf devletleriyle beraber çalışarak Türkiye'nin savaşta yenilmesi için gayret sarf etmişlerdir. Becker'in bahsetmediği Ermeni faaliyetlerinden birisi de Osmanlı ordusuna yapılan iase ve silah nakliyatını engellemeleridir. Osmanlı Devleti'nin geleceği için büyük tehlike oluşturan Ermeni faaliyetleri tehcir kararının alınmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Osmanlı idarecilerinin bulduğu çözüm Anadolu'daki Ermenilerin bir kısmını tehlikesiz bölgelere yerleştirmek şeklinde olmuştur. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartlar altında bütün iyi niyetine rağmen Ermenileri sağ ve salim olarak yeni yerleşim bölgelerine ulaştırmak nerdeyse imkansızdır. Bu konuya Türkiye'de görev yapmış bir Alman generalı olan von der Goltz Paşa, Talat Paşa'nın katili Tehliryan davasında bilirkişi olarak yaptığı konuşmada temas etmiştir. Goltz Paşa savaştan önce Türkiye'de çok iyi yetişmiş jandarma birliklerinin olduğunu, bunlara cepheye ihtiyaç olunca yerlerine düzenli jandarma gibi görev yapacak birilerinin bulunamadığını anlatmıştır.

Merkezden uzakta, demir yollarının olmadığı bölgelerde devlet otoritesinin zayıflığı nedeniyle engel olabilme ihtimali zayıftı. Ermeniler Ruslarla birlik olarak korkunç, nefret uyandırıcı bir şekilde Müslüman köylerini yakıp yıkmaya başladılar. Ermeni dağlarında ki vahşi gerilla

savaşlarında umutsuzluğa düşen Türkler ve Kürtlerin kendilerini katleden gerillaları mahkemeye şikâyet etmeleri beklenemezdi. Bu durumu Ruslar ve İngilizler önceden bilebilirlerdi. Halbuki onlar Türkiye'yi zayıflatmak ve sonunda ahlaken infial uyandırabilmek için Ermeni kanının kendi emelleri için akıtılmasını istiyorlardı.

Becker Ermenilerin tehcir esnasında soyulduklarını, saldırıya uğradıklarını ve zor şartlar altında yaşam savaşı verdiklerini anlatmaktadır. Emlaklarını çok ucuza satmak zorunda kaldıklarını ve göç esnasında çok sayıda insanın eceliyle öldüğünü anlatarak acıklı bir manzara tasvir eder. Tehcir döneminde veba ve sair salgın hastalıklar oldukça yaygındı. Tehcir esnasında çok sayıda Ermeni salgın hastalıklar neticesinde ölmüştür diyen Becker bu hastalıklarla mücadele etmek için Osmanlı Devleti'nin Halep'te Alman okulunun yanında açılan hastanede Ermeniler tedavi ettirdiğini de gözlemlerine eklemiştir. Goltz Paşa yukarıda sözü edilen mahkemede bilirkişi olarak yaptığı konuşmada çok sayıda Türk askerinin de bu salgın hastalıklar sonucunda öldüğünü belirtmiştir.¹⁴

Ermenilerin katledilmelerine bir diğer sebep ise dini fanatizmdir, fakat çok önemli değildir. Becker bu cinayetlerin çoğunlukla Türklerin göz yummasıyla Kürtler tarafından yapılmış olduğunu vurgulamaktadır.

Becker'e göre Türkiye tehcir esnasında moral, ekonomik ve siyasi açılardan şüphesiz en çok kendisine zarar verdi. Bozulan halkın ekonomisi 10-15 yıldan önce tehcir öncesi seviyeye gelemez. Türkiye prestij kaybına uğradı ve önemli bir parçasını attı. Hristiyan devletlerin hoş karşıladıkları bu durumun siyasi neticeleri olacaktır. Becker'e göre Ermenilere yapılanlardan dolayı Alman memleketlerinde müttelik Türkiye dava edilecektir.

Becker'e göre Ermeniler 1895/96 ve 1909 ve 1914/15 yıllarında da masum değillerdi. Vatanlarına ihanet etmiş olan Ermenileri cezalandırmak Türkiye'nin hakkıydı, fakat asla bu tarzda değil diyen Becker uygulamada Avrupalı hissiyatın ve düşüncenin onaylamayacağı bazı şeyler maalesef oldu derken İtilaf devletlerinin sırf Almanya'yı zor durumda bırakmak için abartarak siyaseten kullandıklarını belirtmektedir. Bu katliamın sorumlusu olarak Almanya görülecektir.

Becker Osmanlı Devleti'nin o tarihte içinde bulunduğu şartları gerçekçi bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle günümüzde siyasi endişelerle Ermeni olaylarını yazanlar Osmanlı Devleti'nin varoluş mücadelesini verdiğini ve Ermenilerin kendi devletlerine karşı düşman saflarında savaşıklarını görmezden gelmektedirler.

14 Carl Alexander Krethlow: Deutsche Militärs und die Armenier 1835 – 1916. Demographische Konzepte, Sicherheitsmassnahmen und Verstrickungen. S. 154.

Halbuki Becker Ermenilere verilen cezayı doğru bulmasa da Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları ve Ermenilerin gayelerini göz önünde bulundurarak olayları gayet objektif ve gerçekçi bir şekilde değerlendirmektedir.

Türklerle karşı İngilizlerin yürüttükleri karalama, kışkırtma kampanyasına değinen Becker onların maskelerini yüzlerinden yırtıp atmaya mezun olduklarını belirtmektedir. İngiliz basını Türkleri oldukları gibi değil de hali hazırdaki siyasi ortamın ihtiyaçlarına göre değerlendirmektedir. Almanların Amerikalılarla yakınlaştıkları bir zamanda kasıtlı olarak kaleme alınan bu yazıların asıl maksadının Alman-Amerikan yakınlaşmasını engellemek ve Amerikalı misyoner, dindar çevreleri Türkiye'ye karşı kışkırtmak olduğuna dikkatleri çeken Becker, İngilizlerin niyetlerinin bununla da kalmadığını belirtmektedir. Becker'e göre bu durumdan Alman kamuoyu rahatsızlık duyacak ve Türkiye'ye karşı güvensizlik tohumları saçılacaktır. Menfaatlerimizin gereği olarak, düşmanlarımızın istekleri doğrultusunda yolumuzdan şaşmayacağız. Yaşam ve ölüm ile bağli olduğumuz Türklerle sıkıca sarılacağız. Ama onların hatalarına karşı kör değiliz. Gelecekteki vazifemiz savaş sonrasında Türkiye'nin kültürünü benzer olayların tekrar etmeyecek şekilde yükseltmek olacaktır.

Becker'e göre birçok milletin, ırkın, dilin ve dinin karışık bir şekilde yaşadığı bu coğrafyada gruplar arasında tarihten gelen kin vardır. İlkel ilişkilerin bir neticesi olarak çok kolay kan dökülür. Normal zamanlarda güçlü bir el düzeni sağlardı. Burada Ermeni ayaklanması ve cinayeti önce de vardı ve Jön Türkler zamanında da oldu. Unutmayalım ki Türkiye devlet otoritesinin sağlandığı ve eğitimli halkın olduğu bir Avrupa ülkesi olmayıp Avrupa eğitim ve devlet disiplinin yeni ve yavaş kök saldığı bir Asya devletidir.

Kafkaslarda Türkiye'nin karşılaştığı büyük zorluklar sadece Ermenilerin topluca vatana ihanet etmelerinden kaynaklanmıyordu. Hatta Rus ordusu içinde Ermeni lejyonu oluşturmuşlar. Devletin merkezinde de mevcut rejime karşı çok yaygın komplo faaliyetleri tespit edilmişti. Türk devletinin onların üzerine şiddetli cezalarla gitmesi onun doğal hakkı, evet vazifesi idi. Cezalandırmanın tarzı orta çağdan kalma yöntem idi ve hissiyatımızı ürperti.

Becker tehcir esnasında vuku bulan hadiseleri İngiltere'nin kendi siyasi emelleri için abartarak propaganda malzemesi yaptığını bildirmektedir. Becker, tehcir ile Osmanlı Devleti'nin önemli bir parçasını kesip attığını, bunun Türkiye için ekonomik ve siyasi olumsuz sonuçlarının olacağını altını çizmektedir. Becker'in tehcir esnasında cereyan eden hadiseler hakkında Avrupa ülkelerinin Türkiye'ye baskı yapacakları ve yine müttefik Almanya'da da Türkiye'nin şikâyet edileceği öngörüsü gerçekleşmiş ve güncelliğini günümüzde de korumaktadır.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda birçok açıdan ilklerin yaşandığı herkesin malumudur. Propaganda bu savaşta çok büyük çapta kullanılan bir vasıta olmuştur. İngiltere bu savaşta Ermenileri sadece Türklere karşı kışkırtarak ve silahlandırarak kullanmamış aynı zamanda propaganda vasıtası olarak ta kullanmıştır. Bu incelemenin merkezinde bulunan Carl Heinrich Becker'in kaleme aldığı yazılarının İngiliz propagandasını çürütmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Bugüne kadar yayınlanmamış ve ilk defa tarafımızdan konu edilmiş olan Becker'in bu yazıları Ermeni sorununun batıda kaleme alınmış en tarafsız ve doğru olanlarından birisi, belki de birincisidir. Her şeyden öte Becker yazısında bahsettiği kimi olayları bizzat yaşamış, görmüştür. Buna ilaveten doğru haber almak için özel kaynaklar kullanmıştır. Ermenilerin sorunlarını anlatırken sebeplerini de açıklamak suretiyle bilge kişiliğine uygun bir yöntem izlemiştir.

Becker bu yazılarında Türkler hakkında kimileri önyargılı olan bir dizi iddiada bulunmaktadır. Becker'in inandığını, gördüğünü özgürce yazdığını söylemek mümkündür.

Savaş esnasında Türklere sarılmamız gerek diyen Becker gibi düşünen çok sayıda Alman vardı. Bir yandan Ermenilerin devletlerine ihanet edip düşman saflarına katılmış olduklarını gören, diğer yandan da Osmanlı Devleti olmaksızın İtilaf Devletleri karşısında Almanya'nın tutunamayacağını gören Alman yetkililer realist bir siyaset izliyorlardı. Ermenilerin düşman saflarına katılıp Osmanlı ordusuna zarar vermeleri aynı zamanda bütün İttifak Devletlerine zarar vermeleri anlamına gelmekteydi. Bu sebeple özellikle Alman askerleri arasında Ermenilerden nefret edenlerin sayısı hiç te az değildi. Öte yandan Almanya'da çoğunluğu protest anlaştırmış olan Ermenilerin kara propagandalarını hararetle destekleyen çok etkili Protestan çevreler vardı. Becker sansürlenmiş yazılarında Alman çıkarlarını İngilizlere karşı korumak istemiştir. Tehcir esnasında vuku bulan istenmeyen bazı hadiselerden Almanya'nın sorumlu tutulması Becker'i bu makaleyi yazmaya sevk etmiştir anlaşılan. Fakat Almanya Dışişleri Bakanlığı anlaşılan hem Becker'i hem de Lepsius'u susturarak ne şiş ne de kebab yansın istemiştir. Savaş bittikten sonra ittifak bitince Almanların Ermenilere ve Türklere olan yaklaşımları Türklerin aleyhine bozulmuştur. Savaş bittiğinde Almanya'daki hâkim görüşe göre Türkiye ile ilerde benzer ittifaklar söz konusu değildir. Artık farklı bir Türkiye politikası izlenecektir. Ayrıca Becker'in savaştan sonra politikaya ağırlık vermiş olması, akabinde de beş yıl boyunca bakanlık yapması onu bilimsel yayın yapmaktan

uzaklaştırmıştır. Becker muhtemelen bu sebeplerden dolayı bu yazıları sonraki yıllarda yayınlamaya gerek duymadı.

Becker, Almanya Dışişleri Bakanlığınca sansürlenmiş yazılarında Almanya'nın olanlardan sorumlu olmadığını anlatmaya çalışırken Ermeni sorununun Türkiye'nin meselesi olduğunu, bağımsız bir devletin içişlerine karışmayacaklarını, dolayısıyla Ermeni sorunda Almanların bir dahli yoktur demektedir. Becker İtilaf devletlerinin sırf Almanya'yı sıkıştırmak için Ermeni meselesini abarttıklarını da ifade etmektedir. Türkler gibi Almanların da varoluş mücadelesi verdikleri savaşta Türklere sarılmak zorunda olduklarını da vurgulamaktadır.

Becker'in yerinde tespit ettiği gibi Osmanlı Devleti'nde Ermeniler dini vecibelerini yerine sorunsuz bir şekilde getirdikleri gibi kendi okulları vardı. Osmanlı Devleti'nin her tarafında zanaat ve ticaretin önemli bir kısmı Ermenilerin elindeydi. Türklerin millet-i sadıka dedikleri Ermeniler özellikle Yunan isyanından sonra onların bürokrasideki yerlerini de alarak hem ticarete hem de bürokraside dolayısıyla siyasette çok güçlü bir hale gelmişlerdir.

Batılı devletlerin hasta adam dedikleri Osmanlı Devleti'ni parçalamak için Türkiye'deki azınlıkları kullandıkları herkesin bildiği bir gerçekliktir. Başta Amerikalı Protestanlar olmak üzere birçok Hristiyan gurupların yapmış oldukları misyoner faaliyetleri Ermenileri hem protestanlaştırma hem de Türklere karşı ayaklandırmaya yönelikti. Misyonerlerin dışında çok sayıdaki Amerikan, İngiliz, Fransız, Rus, İtalyan ve diğer bazı Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti sınırları için açmış oldukları okullarda da benzer faaliyet sürdürülmüştür.

Batılı devletlerin desteklemeleri ve kışkırtmalarıyla hareket eden Ermeniler Osmanlı Devleti'nin bitip tükenmek bilmeyen savaşlardan sonra iyice güçsüz düşmesinden sonra kendi zamanlarının geldiğine inanmaktaydılar. Bu inançla silahlanan Ermeniler 1895 de Zeytun'da, 1909 da Adana, Halep'te ve daha birçok yer ve zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmışlardır. Birinci Dünya Savaşı esnasında düşman ordularında gönüllü askerlik yapmaları ve casusluk yapmaları ile Rus ordusunun Türk topraklarını kolayca işgal etmesine yardımcı olmuşlardır. Bununla da kalmayıp Müslüman ahaliye birçok yerde katliam yaptıkları, bilhassa Van'da bütün Müslüman halkı öldürmüşlerdir. Bu olaylar Müslüman halkı Ermenilerden intikam almaya itmiştir. Osmanlı Devleti kendi emniyetini sağlamak için Ermenilerin bir kısmını güvenli bölgelere yerleştirmiştir. Zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin bir kısmı yolda yağmacı Kürtlerin saldırılarında bir kısmı ise bulaşıcı hastalıklardan hayatlarını kaybetmişlerdir. Becker Ermenileri Kürtlerin

katlettiklerini Türk memurların buna sadece göz yumduklarını belirtmektedir. Becker, Ermenilerin 1895/96 ve 1909 olaylarında olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı esnasında da suçsuz değildiler derken Türkiye'nin Ermenileri yanlış yöntemle cezalandırarak haklıyken kendisini suçlu durumuna soktuğunu esefle belirtmektedir. Günümüzde Batıda Ermeni meselesi ele alınırken Ermenilerin kendi devletlerine ihanet edip düşman ordularıyla iş birliği yaptıklarını Van ve diğer birçok vilayette Müslüman halka katliam yaptıkları hususları görmezden gelinir ve sadece Türklerin Ermenilere soykırım yaptıkları iddia edilirken Becker dürüst bir ilim adamı olarak her ne kadar Ermenilerin öldürülmesini doğru bulmasa da ihanet ettiklerini ve cezalandırılmaları gerektiğini belirtmektedir. Becker Türkiye'yi suçluların yanında suçsuz olanlarında cezalandırıldığı yönünde eleştirmektedir. Bu sorunun ilerde Türkiye'nin başını ağrıtaacağı öngörüsünde bulunmaktadır. Becker Tomayan örneğini vererek batılı ülkelerin suçları sabit olan Ermeniler için dahi Osmanlı Devleti'ne baskı yaptıklarını da belirtmektedir.

Becker'in Avrupalı ülkelerin Türkiye'ye siyasi baskılar yapacağı öngörüsü günümüze kadar sürüp gelmiştir. Bir başka öngörüsü olan İtilaf Devletlerinin Almanya'yı Birinci Dünya Savaşı esnasında vuku bulan Ermeni olaylarından sorumlu tutacağı da gerçekleşmiştir. Almanya savaşın sona ermesinin hemen ardından savaş suçlusu olarak sorgulanırken Ermeni konusunda da suçlanmaktaydı. Savaş suçlusu olmadıklarını göstermek için hummalı bir faaliyete girişen Almanlar kendilerini savaştan sorumlu göstermeyecek Alman arşiv belgelerini yayınlamışlardır. Bu cümleden olmak üzere Ermeniler ile alakalı belgeleri Lepsius özenle seçtiği belgeleri tahrif ederek yayınlamıştır.

Türklerin Ermenilere yaptıkları Rusların Doğu Prusya'da hem de kendi evlatlarına yaptıklarından kötü müydü? Kıyas ahlaki olur. Paralellikler bir şeyi düzeltmez, sadece açıklar. Ermenilerin öldürülmesini anlamak onu doğru bulmak anlamına gelmez. Müttefikimizin yaptığı yanlışları güzel göstermek dostluğa sığmaz diyen Becker gibi düşünerek azınlıkların tarihini mukayeseli olarak incelemek yerinde olur.

Becker'in yukardaki ifadelerinden hareketle Almanya'daki Yahudi azınlığın tarihi ile Türkiye'deki Ermeni azınlığın tarihini birkaç cümle ile karşılaştırmak Becker'in dediği gibi her ne kadar tarihte vuku bulmuş problemleri halletmeye de açıklamaya yarar. Günümüzde maalesef Ermeni meselesinin Hitler 'e ilham kaynağı olduğu gibi mesnetsiz iddialar bulunmaktadır. Becker'in mantığından hareketle Ermenilerle gerçek soykırımı uğramış olan Yahudileri kıyaslayabiliriz. Yahudiler Almanya'da Hitler 'den çok daha önceleri de defalarca soykırımı uğramışlardır.

Yahudiler Birinci Dünya Savaşında Ermenilerin tam zıddına Alman Devletine hizmet etmişlerdir. Çok sayıda Yahudi savaşa gönüllü olarak gitmiştir. Hiçbir Alman Yahudi'si İtilaf devletlerinin ordularına hizmet etmemiştir. Yahudiler Alman devletine hep bağlı olmuşlardır. Yahudiler Ermenilerin aksine hiçbir zaman silahlanmamış, ayaklanmamış ve Alman askerlerini öldürmemiş ve bazı Alman kentlerinde katliam yapmamıştır. Alman topraklarında bağımsız Yahudi devleti kurma fikri dahi olmamıştır. Tam tersine Alman Devletin sadık tebaası olarak kalmışlardır. Buna rağmen suçsuz günahsız Yahudiler öldürülmüş, işten atılmış, mallarına el konmuş vs. Bu Yahudilerle Ermenileri kıyaslamak sağlıklı akla aykırıdır.

Günümüzün aksine o dönemde Becker gibi Türkleri ve Ermenileri yakından tanımış olan birçok Almanın Hristiyanlık endişeleri taşımaksızın Türklere haksızlık yapıldığını söylediğini ve Ermenilere sempati duymadıklarını da belirtmek gerekir. Günümüzde sözü edilmeyen bir başka husus olan Kürtlerin yaptıkları Ermeni katliamları Becker'in vurguladığı bir başka husustur.

Kaynaklar

Arşivler

Geheimarchiv Preussischer Kulturbesitz. I. HA Rep Ministerium des Innern. Tit 343 a, Nr.: 177.

Geheimes Archiv Preussischer Kulturbesitz. VI. HA NI Carl Heinrich Becker. Nr.: 449, 7836 ve 2119.

Denkschrift Oppenheim über Revolutionierung der Islamischen Gebiete unserer Feinde. Poliitisches Archiv des Auswaertigen Amtes (PA AA) RZ 210/26319.

Basılı Eserler

Alan, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Ankara 2008.

Becker, Carl-Heinrich, *Internationale Wissenschaft und nationale Bildung*. Ausgewachlte Schriften, ed. Guido Müller, Köln 1977.

Çolak, Mustafa, ‘Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı – Johannes Lepsius Örneği –’, *Bellten*, C LXVI, (2003), s. 967-984.

Kaleci, Fatih, “XIX. Yüzyılda Ermenilerin Osmanlı Mali Sistemindeki Yükselişleri ve Etkileri Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi” (*19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu*. 12-14 Mayıs 2016 Bitlis. ed Arzu Güneş Saygın, Ankara 2017.

Carl Alexander Krethlow, *Deutsche Militaers und die Armenier 1835 – 1916*. Demographische Konzepte, Sicherheitsmassnahmen und Verstrickungen. Ralf Hosfeld ve Christin Pischichholz ed *Das Deutsche reich und der Völkermord an den Armeniern* 2017, s. 149-181.

Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien 1914-1918*. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Der Tempel Verlag, Potsdam 1919.

Nowak, Heidemarie, „Über leben und Nachlass des preussischen Kultusminister Carl Heinrich Becker (1876-1933)“, *Jahrbuch für brandenburgische Landesgeschichte*, 33, (1982), s. 128-132.

Özşavlı, Halil, *Abdulhamid'den Cumhuriyet'e Ermeni Yetimleri*. İstanbul 2017.

Uzundal, Edip, “Amasya Sancağı'nda Ermenilerin Propaganda Faaliyetlerine Dair Bazı Tesbitler (1890-1903)”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2017 S1, s. 13-29.

Von Moltke, Helmuth, Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Grafen Helmuth von Moltke. 8. Cilt, Briefe über Zustaende und Gegebenheiten in der Türkei, Berlin 1839.

II. Abdülhamit Dönemi'nde Meydana Gelen Ermeni İsyanları Karşısında Süryaniler ve Süryani Patrikhanesi

Ramazan Erhan Güllü*

Giriş

Osmanlı diplomasisinde Ermeni sorununun ortaya çıkışı; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası imzalanan antlaşmalara İngiltere ile Rusya'nın "Anadolu Islahatı" adıyla Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler lehine reformlar yapılması yönünde koydurdukları maddeler sonucu olmuştu. Bu durum, uzun süredir var olan bir sorunun diplomatik bir konu haline gelerek uluslararası boyuta taşındığını gösteriyordu. Savaşın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi; İngiltere'nin müdahalesi ile yürürlükten kaldırılan Ayastefanos Antlaşması'nın yerine imzalanan Berlin Antlaşması'nın da 61. maddesi hükümlerinde yer alan Ermeni sorunu, aslında kökü daha eskilere dayanan bir konuydu. Osmanlı Devleti bu tarihe kadar Doğu Anadolu'da yaşayan çeşitli etnik unsurlar arasındaki problemleri sonlandırmayı başaramamış, giderek güçten düşen devlet özellikle Rusya karşısında aldığı son yenilgiden dolayı artık bu konunun sadece kendi iç meselesi olmadığını kabul etmek durumunda kalmıştı. Ayrıca anlaşma metninde yer aldığı şekliyle, lehlerinde ıslahat yapmakla birlikte Ermenilerin, Kürtlerin ve Çerkezlerin saldırılarından korunacağına dair ibare ile de bahsi geçen unsurlar tarafından yapılan saldırıların önlenemediği, devletin bölgede bir otorite oluşturamadığı kabul edilmiş oluyordu. Bu tarihlerden itibaren Vilâyet-ı Şarkıyye'de daha da artmaya başlayan gerginlikler 1887 yılında Hınçak ve 1890 yılında da Taşnak komitelerinin kurulmaları sonrası daha ciddi bir hal alacaktı. Zira bölgedeki asayiş bozucu faaliyetler giderek yoğunlaşıyordu. Ermeni komiteleri kadar Kürt aşiretlerinin faaliyetleri de asayiş bozan en temel unsurlardan birisi olarak devam ediyordu¹.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, İstanbul/ TÜRKİYE, r_erhangullu@yahoo.com.tr ORCID:0000-0002-6819-4003

¹ Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 65-86.

Ermeni komitelerinin kurulmasının ardından Doğu Anadolu’da yaşanan küçük çaplı bazı hadiseler birkaç yıl içinde daha geniş çatışmalara neden olacaktı. Özellikle 1894-1896 yılları Ermeni komitelerinin isyanları, Kürt aşiretlerinin saldırıları gibi nedenlerle Doğu Anadolu’da en yoğun kitlesel çatışmaların yaşandığı dönemlerden olmuştu. 1894 yılında meydana gelen bazı olayların ardından II. Abdülhamit tarafından 1895 yılı mayıs ayında, Berlin Antlaşması’nda bahsedilen ıslahatların hayata geçirileceğine dair bir layiha yayımlanmış, Ermeniler tarafından ıslahatların bir an evvel hayata geçirilmesi talebi ile İstanbul’da yapılan bir nümayişin çatışmaya dönüşmesi sonrası İstanbul’dan başlayarak Anadolu’nun birçok yerine yayılan isyan ve saldırılar meydana gelmişti. Komiteciler tarafından organize edilen isyanlarda, komitelerin kuruluş hedeflerine uygun olarak, ülkede bir Hristiyan-Müslüman çatışması meydana getirilmek istenmiş ve büyük oranda da başarı sağlanmıştı. Ermeni meselesinin halledilebilmesi ve yayımlanan ıslahat layihasının tam anlamıyla uygulanabilmesi için Osmanlı Devleti’ne batı müdahalesinin kaçınılmaz olduğunu düşünen komiteciler, birçok yerde özellikle Müslüman ahaliyi tahrik edip Ermenilerle çatışmalarına sebep olarak, Hristiyanlara “katliam” yapıldığı iddialarıyla istenen bu batı müdahalesini kolaylaştırabileceklerini düşünmüşlerdi. Bu hedefe ulaşmayı kolaylaştırmak için her yol denenmiş; isyanlar öncesinde, ayaklanan komite taraftarları tarafından birçok bölgede İslâmiyet’e ve Müslümanlara hakaretler edilmiş ve yine birçok bölgede küçük çocukların dahi öldürülmeleriyle başlatılan ayaklanmalar beklenildiği gibi Müslüman ahalinin sert tepkisiyle karşılanmıştı. İki toplum arasında yaşanan ciddi hadiselerle rağmen, olayların nasıl neticelendiğine bakıldığında komiteciler istedikleri hedefe yine ulaşamayacaklardı. Birçok yerde aynı zamanlarda başlayan olaylar yüzünden askerî birlikler asayişin temin etmekte zorlansalar da, çok daha büyük kargaşalar meydana gelmesine mani olunmuş, özellikle komitecilere destek vermeyen Ermeniler büyük oranda güvenliğe alınarak tüm toplumun karşı karşıya gelmesi engellenmeye çalışılmıştı. Buna rağmen ciddi sayıda Müslüman ve Hristiyan olaylardan zarar görmüştü. Örneğin en ciddi hadiselerin yaşandığı Diyarbakır, Mamüretülaziz (Elazığ) ve Sivas vilayetlerinde çatışmalar sırasında, Ermenilerden 6448 kişi ölmüş, 1206 kişi de yaralanmıştı. Müslümanlardansa 1537 ölü ve 571 yaralı vardı². Bu rakamlar dönemin şartları ve ülkenin nüfus durumu

2 Konuyla ilgili “Maiyyet-i Seniyye-i Cenâb-ı Mülukane Erkân-ı Harbi İkinci Feriki Abdullah Paşa”nın 13 Kânûn-ı Sâni 1311 (25 Ocak 1896) tarihli raporu ve isyanlar hakkında verdiği bilgiler; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) *Yıldız Perâkende Evrakı Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK.)* nr. 109/69.

düşünüldüğünde son derece ciddi rakamları oluşturmakla birlikte Osmanlı Devleti’ne gerekli batı baskısını yönlendirmeye yetecek verileri ifade etmiyordu. Üstelik- Ermeniler kadar olmasa da – Müslümanlardan da önemli sayıda ölü ve yaralı bulunması, komitecilerin Müslüman halka yönelik saldırılarını kanıtlıyordu. Karşılıklı çatışmaları ifade eden bu durum yüzünden batılı devletler, özellikle Müslümanların komitecilere tepkilerini çok sert bularak çeşitli protestolarda bulunsalar da daha sert müdahalelere girişmemişlerdi. Komitecilerin batılılardan beklentisi ise sadece protesto değildi ve hayal kırıklıklarını açıkça dile getiriyorlardı. Yaşananları “Ermeni katliamı” olarak gören birçok Ermeni önde geleni de bu yüzden batılıları yaşanan hadiseler karşısında Osmanlı Devleti’ne yeterli baskıda bulunmamak ve Ermenileri yalnız bırakmakla suçlayacaklardır. Toplumsal ilişkilerin bu kadar net bir şekilde bozulması ile birlikte Osmanlı idari yapısındaki sorunlar, Ermenilerle birlikte Süryanileri de etkileyecekti³.

Süryanilerin İdarî Durumları ve İsyanlar Karşısındaki Tavrıları

Ermeni olayları sırasında, özellikle Bitlis, Diyarbakır ve Mardin gibi bölgelerde yaşayan Süryaniler de bir şekilde olayların içerisinde yer almışlardı. Aslında Ermenilerle Süryaniler arasındaki ilişkiler, büyük oranda Osmanlı Devleti’nin idari sisteminden kaynaklanan nedenlerle problemler içeriyordu. Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim tebaasını idare sistemi içerisinde Süryaniler Ermeni milleti içinde kabul ediliyorlardı. Bu yüzden Osmanlı Devleti’nin resmî yazışmalarında Süryanilerden, “Süryani Ermenileri”, “Ermeni yamakları” veya “Ermeni milletin Süryani tâifesi” olarak bahsedilmekteydi. Bu durum Süryani Patrikhanesi’nin kendi içindeki idari ve ruhani yapısında bir değişikliğe neden olmamıştı. Mardin’de bulunan Deyru’z-zafaran Manastırı Süryani Patrikhanesi’nin merkezi idi.

3 Bu ilk isyanlar ve ardından yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmaları ile Kürt aşiretlerinin Hristiyan ahalie karşı devam eden saldırıları, aynı zamanda “Ermeni soykırımı” iddiaları için de ilk adımı oluşturmuştur. Olaylar Osmanlı Devleti’ne yönelik bir soykırım suçlamasına zemin hazırlayabilmek üzere kurgulanmış ancak komitecilerin olayları istedikleri boyutlara ulaştıramamaları, Müslüman ve Ermenilerden ölenlerin sayısının bir “batı müdahalesi” talep edecek sayıyı bulmaması gibi nedenlerle hem olaylara müdahil olan bazı batılı yetkililerin hem de komitecilerin arzusu gerçekleşmemiştir. Fakat bu olaylar hâlen 1915 sevkiyatını “soykırım” olarak tanımlayan araştırmacılar için “1915 soykırımı” öncesi yapılan “büyük katliamlar” ve “soykırımın ilk aşaması” olarak değerlendirilir. 1895 isyanları ve sonrası hakkında bkz. Mahir Aydın, “Ermeni Soykırımı Senaryosunun İlk Denemesi”, *İlâp Sorun “Ermeni Meselesi”*, yay. haz. Mahir Aydın, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2008, s. 25-41; Mahir Aydın, *Belgelerle Ermeni Soykırımı Senaryosu*, Togan Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 19-37; 20. *Yüzyıl Döneminde Rus General Mayevsky’nin Türkiye Gözlemleri*, yay. haz. Bayram Bayraktar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2007, s. 163-208.

Ruhani anlamda bağımsız olan Süryani Patrikhanesi ve ona bağlı kiliseler ayin ve ibadetlerini kendi usüllerine göre yapmaktaydılar. Süryanilerin ruhani hayatlarını rahatça sürdürmelerinden ve devleti ilgilendiren tüm işlerini yürütmelerinden Ermeni Patrikhanesi sorumlu idi. Ayrıca Süryani ruhanilerin seçimleri, tayin ve azilleri, kilise ve manastırlarının tamiri gibi meseleleri de Süryani Patrikhanesi, Bâb-ı Âlî'ye Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla bildirebiliyordu⁴.

Süryaniler uzun süre bu yapıyı değiştirmek, Ermenilerden ayrı bir millet olarak tanınmak ve bu sayede devletle olan ilişkilerini bizzat kendi yetkilileri aracılığı ile yürütebilmek için uğraşmışlardı. Ancak Tanzimat dönemine kadar bu hususta herhangi bir kazanım elde edememişlerdi. Tanzimat sonrası ise devlet Süryanileri hâlen Ermeni milletin bir parçası olarak kabul etmekle birlikte başkent İstanbul'da kendi adlarına bir "patrik vekilliği" açmalarını kabul etmişti. Fakat bu durum idari yapıda herhangi bir değişiklik anlamına gelmemektedir zira İstanbul'daki Patrik Vekili de devletle ilgili işlerini yine Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla yürütmeye devam etmekteydi. Vekilliğin başkentte cemaat içi bir temsilci bulundurma dışında bir anlamı bulunmamaktaydı. Bu durum sembolik olarak Süryanilerin millet olarak tanınmaları yolunda bir ilk adım kabul edilse dahi bunun devamı gelmeyecekti⁵.

Bu durum 1894-1896 yıllarında yaşanan çatışmalara kadar aynı şekilde devam etmişti. Süryani patriklerinin berâtlarında da Süryanilerin Ermeni milletine tâbi oldukları vurgulanmaktaydı. 1895 yılında yaşanan geniş çaplı isyan ve çatışmalardan kısa süre önce patrikliğe seçilen Abdülmesih Efendi ile birlikte berâtlardaki ifade değişmiş, patriğin berâtından Süryanilerin Ermeni milletine tâbi oldukları ibaresi çıkarılmıştı. Ancak bu değişiklik de Süryanilerin ayrı bir millet olarak tanındıkları anlamına gelmemektedir. Süryanilerden hâlâ bir millet şeklinde değil cemaat olarak bahsedilmekteydi⁶.

4 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Süryani Kadim Kilisesi Örneği", *Süryaniler ve Süryanilik – I. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 262.; İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat: 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 52-62.; İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryani Kadimler", *Süryaniler ve Süryanilik – II. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 209-237.

5 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı", s. 262-262.; İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat*, s. 85.

6 P. Gabriyel Akyüz, *Osmanlı Devleti'nde Süryani Kilisesi*, Resim Ofset A. Ş., Mardin 2002, s. 11, Belge No: 3.

Hem Süryani Patriği Abdülmesih Efendi hem de ona bağlı ruhanilerin büyük çoğunluğu ile Süryani ahalinin birçok önde geleni, bu yıllarda yaşanan olayların sorumlusu olarak Ermeni komitelerini görmüşler ve sürekli Ermenileri suçlamışlardı. Süryani Patrikhanesi'nin olaylar karşısında tamamen Ermenileri suçlayan bir tutum sergilemesinin birçok nedeni bulunmaktaydı. Patrikhanenin bu süreçteki en temel amacı, Süryanilerin Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olmaktan çıkarılarak ayrı bir millet olarak tanınmalarını sağlamaktır. Böylece Süryani Patriği de Süryani milletin temsilcisi olarak Osmanlı Devleti nazarında gücünü ve otoritesini artırmış olacaktı. Ermeni Patrikhanesi'nin olaylar sırasındaki tutumu da Süryani Patrikhanesi'nin bu hedefini gerçekleştirmesine imkân sağlayacak şekildeydi. Dönemin Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan, başta Sultan II. Abdülhamit olmak üzere devlet yetkilileri ile tamamen çatışma halinde olan bir din adamıydı. Ermeni milliyetçileri tarafından “demir patrik” olarak tanımlanan İzmirliyan⁷, Osmanlı Devleti tarafından, ıslahatların bir an önce uygulanması talebiyle İstanbul'da gerçekleştirilen Bâb-ı Âlî nümayişinden Anadolu'daki olaylara kadar, 1895-1896 yıllarında ülke genelinde yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmalarının baş sorumlusu olarak görülmekteydi⁸. Avrupalı devletlerin de açıkça destek verdiği İzmirliyan'ın bu tutumuna karşılık Süryani Patrikhanesi, kendilerinin Osmanlı yanlısı bir tutum içinde olarak devletten taleplerini daha rahat elde edebileceklerini düşünmekteydi. Ayrıca Avrupalı Katolik ve Protestan misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri ve yine bölgedeki konsolosluklar aracılığıyla bu mezheplere geçen Hristiyanlara Avrupalı devletlerin desteği dolayısıyla Süryani milleti içinden de Katolik ve Protestan cemaatler oluşmuştu. Bu bölünmeye bağlı olarak öncelikle Süryani Katolik Patrikliği kurulmuş, daha sonra da Süryani Protestan Cemaati Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştı. Kendisi için otorite kaybı anlamına gelen bu duruma, misyonerlerin ve konsolosların etkisi yüzünden de zaten Süryani Patrikhanesi'nin o dönemde Avrupalı devletlerle ilişkileri pek iyi değildi. Bu durum da patrikhanenin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini yakınlaştırmasını sağlayan bir etkiye neden olmuştu⁹.

7 Mateos İzmirliyan'ın biyografisi için bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – IV, Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 254-255; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C III (1891-1922), Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2004, s. 66.

8 Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan'ın patriklik süreci ve Müslüman-Hristiyan çatışmaları karşısındaki tutumu hakkında bkz. Güllü, *age.*, s. 217-287.

9 Süryaniler arasından Katolikliğe geçiş ve Süryani Katolik Patrikhanesi'nin kuruluşu hakkında bkz. İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat ...*, s. 98-110.; İbrahim Özcoşar, “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patriklikleri”, *Süryaniler ve Süryanilik – I. Kitap*, haz. Ahmet Taşgün, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s.

Diyarbakır Valisi Enis Paşa'ya Yönelik Suçlamalar ve Süryaniler

Patrikhanenin çatışmalar sırasında ve sonrasında Ermenilere karşı tavrını en somut şekilde, Diyarbakır Valisi Enis Paşa ile olan ilişkileri göstermekteydi. Diyarbakır Valiliği öncesi, iki yıl kadar, Mardin Mutasarrıflığı da yapmış olan Enis Paşa 1894 yılı sonlarında Diyarbakır Valiliği görevine vekâleten atanmıştı. Hem Mardin hem de Diyarbakır'daki görevleri dolayısıyla Enis Paşa, gayrimüslim ahalinin ve din adamlarının tanıdığı bir isimdi. Bir yıl kadar vali vekilliği yapmasının ardından da 1895 yılı Ekim ayı başlarında asâleten valilik görevine getirilen Enis Paşa'nın görevine asâleten başlamasının üzerinden bir ay geçmeden bölgede isyanlar, Kürt aşiretlerinin Hristiyanlara saldırıları ve bunların ardından yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmaları meydana gelmişti. Olaylar başlamadan önce Enis Paşa'nın bölgedeki gayrimüslim cemaat temsilcileri ile yakın ilişkilerinin bulunduğu dair emareler bulunmakla birlikte, çatışmaların hemen öncesinde Paşa'ya karşı tepkiler de oluşmaya başlamıştı. Süryaniler arasında da Enis Paşa'ya karşı olumsuz tavırlar hâkimdi¹⁰.

Gayrimüslim yetkililerle temas halinde olarak vilayette herhangi bir olaya fırsat verilmesini engellemek isteyen Enis Paşa ise ruhani liderlerle birlikte hareket etmek arzusundaydı. Resmen göreve başladığı sırada, dönemin Süryani Patriği Abdülmesih Efendi Mardin'de bulunmaktaydı ve Paşa'nın göreve başlama merasimine de katılmamıştı. Vilayette yaşanan gerginliklere karşı önlem almak için uğraşan Enis Paşa, Abdülmesih Efendi'yi Diyarbakır'a davet ederek vilayet merkezinde bulunmasını istemiş, patrik de yaşanan olaylardan bir gün önce Diyarbakır'a gelmişti. Faaliyetleriyle de Abdülmesih Efendi Süryanilerin Ermenilerle birlikte hareket etmesini engellemeye çalıştığı gibi, olaylar sonrasında da komitecilere karşı tavrını sürdürecekti¹¹.

284-294.; İbrahim Özcoşar, "Separation and Conflict: Syriac Jacobites and Syriac Catholics in Mardin in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol.: 38, No.: 2, 2014, s. 207-208.; Gökhan Sarı, *Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler: Tartışılan Bir Köken, Eleştirilen Bir Politika ve Unutulan Bir Değer*, Barış Kitabevi, Ankara 2013, s. 63-66. Süryani Protestan cemaati hakkında bkz. Aziz Koluman, *Ortadoğu'da Süryanilik (Dini – Sosyal – Kültürel Hayat)*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 23.; Sarı, *age.*, s. 66-67.

10 Ramazan Erhan Güllü, "1895-1896 Ermeni İsyanlarında Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne Yönelik Tutumlarına Bir Örnek: Enis Paşa'nın Diyarbakır ve Halep Valiliklerine Karşı Tepkiler", *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, Ankara 23 Ocak 2014, *Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 179-182.

11 Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Patriklerinin Özgeçmişi*, çev. Gabriyel Akyüz, ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2006, s. 191-192.

Aynı tarihlerde, birçok bölgede olduğu gibi Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları Bitlis, Diyarbakır ve Mardin'de de ahali arasındaki gerginlikler oldukça artmıştı. Ermeniler tarafından zaman zaman iş yerleri kapatılarak protestolar yapılmakta, Ermeni ıslahatlarının hayata geçirilmesi talebiyle başlatılan bu tür eylemlere Müslüman ahalinin tepkisi toplumsal ayrışmayı artırmaktaydı. Yaşanan bu gerginlikler, Diyarbakır'da 1 Kasım 1895 Cuma günü Ermeni komitecileri tarafından başlatılan bir isyana ve ardından da Müslümanlar ve Ermeniler arasında bir çatışmaya dönüşmüştü. Komitecilerin, Müslümanların büyük çoğunluğu Cuma namazındayken başlattıkları olaylara Müslüman ahalinin verdiği tepkiyle vilayette ciddi bir kargaşa yaşanmıştı. Sonradan hazırlanan raporlara göre, çatışmaların başlamasından itibaren on beş günlük süre içerisinde Diyarbakır merkezde 126 Müslüman 60 Hristiyan hayatını kaybetmişti¹². Vilayet genelinde sayı daha da fazlaydı ve olaylardan zarar gören ciddi sayıda Süryani bulunmaktaydı. Benzer olaylar Bitlis ve Mardin'de de meydana gelmiş, Kürt aşiretleri tarafından Süryanilerin patriklik merkezlerinin bulunduğu Deyrû'z-zafaran Manastırı'na da saldırılmış, manastır askeri birliklerin müdahalesiyle saldırıdan kurtarılmıştı. Bölgedeki kaza ve köylerin çoğunda yaşanan olayların sonlandırılması ve düzenin yeniden sağlanması uzun bir zaman almıştı¹³.

Olayların başlaması ve gelişimi – yine birçok bölgede olduğu gibi – komitecilerin hedeflerine uygundu. Anadolu'daki Ermeni toplumunun büyük çoğunluğundan destek bulamayan Ermeni komitelerinin tertip ettikleri isyan hareketlerinde temel gayeleri, olayları Hristiyan-Müslüman çatışması haline dönüştürerek, Müslümanların Ermenilere karşı sert tepkilerde bulunmalarını sağlamaktı. Bu sayede Ermenilerin tehlike altında olduğu propagandasıyla batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalede bulunması kolaylaştırılacaktı. Diyarbakır'da bir Cuma namazı sırasında başlatılan isyan bu hedeflere ulaşmanın kolay bir yolu olarak değerlendirilmişti. Bu sayede Müslüman ahali hadiseyi, tüm Ermenilerin doğrudan İslam'a ve Müslümanlara karşı bir saldırısı olarak değerlendirecek, onların Ermenilere karşı sert tepkilerde bulunmaları suçsuz birçok Ermeni'nin de zarar görmesine neden olacağı için, yaşanan hadiseler tamamen Müslüman ahalinin Hristiyanlara karşı saldırgan tavırları olarak görülecekti. Bazı Kürt

12 Oktay Bozan, "Ermeni Meselesi Bağlamında Diyarbakır Süryanileri ve Turabdin İsyanları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25/ S. 2, 2015, s. 196.

13 Özellikle Mardin Sancağı'nda yaşanan olaylar hakkında bkz. Oktay Bozan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, Yıl: 13, S. 25, 2015/1, s. 85-127.

aşiretlerinin Ermenilere karşı sert tavırları da buna eklenince vilayette iki toplum arasında ciddi çatışmalar yaşanacaktı¹⁴. Komitelerin faaliyetlerine sayıları çok olmasa da Süryaniler arasından da destek verenler olduğu gibi, Müslüman ahalinin Hristiyanlara saldırılarında zarar gören, öldürülen ve yaralanan Süryaniler de vardı¹⁵. Başta Ermeniler olmak üzere Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki toplumsal ilişkileri, eskiye dönülmeyecek şekilde olumsuz etkileyen bu ilk silahlı hareketler hem Ermeniler hem de batılı yetkililer tarafından Ermenilere yönelik katliamlar olarak adlandırılmıştı. Özellikle Diyarbakır Vilayeti'ndeki çatışmalar sırasında, katliamlara göz yummak hatta olayları organize etmekle suçlanan ilk kişi de Vali Enis Paşa idi. Enis Paşa önceki görevlerinden beri Kürt aşiretleri ile yakın ilişkilerde bulunmakla ve Kürtlerin Ermenilere karşı saldırılarında onları teşvik etmekle suçlanıyordu¹⁶.

Enis Paşa'ya yönelik suçlamalar uzun süre devam ettiği gibi bölgedeki Avrupalı konsoloslar ile İstanbul'daki sefirler, Sultan II. Abdülhamit'ten bir an önce Paşa'yı Diyarbakır Valiliği görevinden almasını istiyorlardı. Enis Paşa ise olaylar boyunca İstanbul'a yazdığı yazılarla vilayette sükûnun sağlanması için uğraştığını belirtiyor ve çoğunlukla Ermeni ihtilalcilerini suçluyordu. Buna karşılık hem Ermeniler hem de bölgede görevli konsoloslar sürekli Paşa'yı, Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmakla ve Ermenilere katliam yapılmasına göz yummakla suçlamaya devam ediyorlardı. Diyarbakır'daki olaylar devam ederken olduğu kadar olayların yatışmasından sonra da vali hakkındaki şikâyetler son bulmayacaktı. Olaylar yatıştıktan sonra dahi Enis Paşa hakkındaki sürekli şikâyetler üzerine Sultan II. Abdülhamit, Diyarbakır'dan aldığı bilgilere ek olarak merkezden gönderilecek memurlarla da vali hakkında incelemeler yapılmasını isteyecekti. Neticede Enis Paşa hakkındaki iddiaları araştırmak üzere iki tahkik memuru tespit edilerek Diyarbakır'a gönderilmişti. Memurlar, Paşa hakkındaki suçlamalara dair tahkikat

14 1895 yılında Diyarbakır'da yaşanan hadiseler için bkz. Oktay Bozan, "Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayeti'nde 1895 Ermeni Olayları", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2006, s. 56-110; Serkan Yazıcı, "1895 Diyarbakır Ermeni Olayları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. Bahaeddin Yediylidiz, Kerstin Tomenendal, C 3, 2008, s. 733-750.

15 Oktay Bozan, "Ermeni Meselesi Bağlamında ...", s. 196-197.

16 Bu görüşlere dair detaylı iki çalışma için bkz. Claire Mouradian, "Gustave Meyrier and the Turmoil in Diarbekir, 1894-1896", *Armenian Tigranaker/Diarbekir and Edessa/Urfa*, ed. Richard G. Hovannisian, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2006, s. 209-250; Jelle Verheij, "Diyarbakir and the Armenian Crisis of 1895", *Social Relations in Ottoman Diyarbekir 1870-1915*, ed. Joost Jongerden, Jelle Verheij, Leiden, etc (Brill) 2012, s. 85-145.

yapacaklar ve sonucu Sultan'a ileteceklerdi. Ayrıca yaşanan çatışmalar hakkında da – diğer bölgelerdeki olaylar için de olduğu gibi – teşkil edilen tahkik heyeti aracılığıyla olayların araştırılması, suçluların belirlenmesi ve çatışmalardan sonra vilayetteki durumun net olarak tespit edilmesi sağlanmaya çalışılacaktı. Tahkik heyetine Süryaniler tarafından sunulan raporlarda, başta din adamları ve Süryani cemaatinin önde gelenlerinin, olaylardan Ermenileri sorumlu tutan beyanları yer almaktaydı¹⁷.

Olaylara Dair Süryanilerin Görüşleri

Olayların sonlandırıldığı günlerde, yaşananlar hâlâ canlılığını korurken, Bitlis'ten bazı Süryaniler İstanbul'a çektikleri telgraflarda olayların sorumlusu olarak Ermeni komitecilerini göstermişler ve bölgedeki Süryanilerin yaşananlardan sorumlu olduklarının düşünülmemesi gerektiğini belirtmişlerdi¹⁸. Bir süre sonra İstanbul'daki Süryani Patrik Vekili de Sadaret'e bir istida sunarak Bitlis, Diyarbakır ve Mamuret-ül-aziz vilayetleriyle Urfa Sancağı'nda yaşayan Süryanilerin, Ermeni komitecileri yüzünden felaket ve musibetlere maruz kaldıklarını ifade etmiş, yaşanan olaylarda Süryanilerin dahil olmadığını dile getirmişti. Patrik Vekili ayrıca, Ermenilerin eskiden beri sürdürmeye çalıştıkları ayrılıkçı hareketlere Süryaniler destek vermedikleri ve Ermeni nüfüzuna girmeyi kabul etmedikleri için Ermenilerin düşmanlık ve baskılarına maruz kaldıklarını söylüyordu. Bu baskılar; Ermeniler tarafından Süryani kilise ve manastırlarına el konulması, kadim eserlerinin mahvedilmesi, din adamlarının hakaret ve darbalarla maruz kalması, Süryani ahalinin kendi ayinlerinden men edilmesi, mezarlıklara dahi müdahale edilerek ölülerini kendi mezarlıklarına gömmelerine engel olunması şeklindeydi. Son olaylar sırasında da Ermeni ayrılıkçıları kendilerini desteklemeyen Süryanilere saldırmışlar, mal ve mülklerine zarar vermişlerdi. Süryanilere asıl zarar verenlerin Kürt aşiretleri olduğunu, yağma ve katl işlerini en çok Kürtlerin yaptığını da vurgulayan Patrik Vekili, buna karşılık komiteci Ermenilerin yaptıklarının da görmezden gelinmemesi gerektiğini belirtiyordu. Ermeniler, Avrupa'dan aldıkları paralarla ve Avrupalıların desteği ile hareket ederken, Süryanilerin Osmanlı Devleti dışında hiçbir devletten destek alan bir topluluk olmadıklarını ve Osmanlı Devleti'ne sâdık ve tâbi olmaktan hiçbir zaman uzaklaşmadıklarını vurgulayan Patrik Vekili, Sadaret'ten Ermenilerle Süryanilerin

17 Oktay Bozan, "Ermeni Meselesi Bağlamında ...", s. 198-200.

18 Bitlis Süryanilerinden bazılarının imzalarıyla Sadaret'e çektikleri 15 Teşrin-i Sâni 1311 (27 Kasım 1895) ve 22 Teşrin-i Sâni 1311 (4 Aralık 1895) tarihli telgrafları; BOA. *Tahrîrât-ı Hâriciye Odası (HR. TH.)* nr. 166/20 lef 1-3.

aynı şekilde değerlendirilmemesini ve Süryanilere destek olunmasını istiyordu¹⁹. İstanbul'da bulunan patrik vekili, olayları takip eden günlerde yazdığı farklı istida ve takrirlerde benzer ifadelerde bulunmaya devam etmişti²⁰. Özellikle Urfa ve Bitlis'te Süryanilerin Ermeniler tarafından zarara uğratıldıkları, bazı Süryani kiliselerinin Ermeniler tarafından zabtedildiği ve birçok mallarının da tahrip edildiğine dair şikâyetler olayların üzerinden bir yıla yakın bir süre geçtikten sonra da dile getirilmeye devam edilecekti²¹.

Patrik Vekili'nin yukarıda bahsedilen istidasından bir hafta önce de (hadiselerin hemen arkasından) Süryani Patriği Abdül-Mesih Efendi, bazı Süryani din adamları ve ahalinin önde gelenleri ile birlikte doğrudan Sultan II. Abdülhamit'e hitâben Mabeyn'e yolladığı bir istidada benzer ifadelerde bulunmuştu. Bölgede yaşanan karışıklıklardan birkaç ay önce patrik seçilmiş olan Süryani Patriği Abdül-Mesih Efendi²² daha önce de ifade ettiğimiz gibi yaşanan karışıklıklar sırasında Süryanilerin güvenliğini sağlayabilmek için yerel yöneticilerle de temasta bulunarak yoğun bir şekilde çalışmıştı. Bazı din adamları ve cemaat muteberânının da imzalarıyla Sultan'a yolladığı istidada Patrik Efendi, olayların öncesinde komitecilerin faaliyetlerine dâir hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını, çatışmalar başladıktan sonra ise Ermeni komitecilerinin Süryanileri de kendilerine destek olmaları hususunda zorladıklarını öğrendiklerini belirtiyordu. Gerek Ermenileri destekleyen gerek komitelerin propagandalarına kapılarak komitecilerle birlikte hareket eden Süryanileri engellemek için uğraştıklarını ve onlara nasihatlerde bulunduklarını ifade eden Abdül-Mesih Efendi, "dedelerimizden bize en kıymetli miras olan sadakatimizi korumaktan vazgeçmedik" diyordu. Ermenilere destek verenler ise Süryanilerin küçük bir kısmıydı. Bu yüzden Patrik de Ermenilerle Süryanilerin aynı şekilde değerlendirilmemesi istihâmında bulunuyordu²³.

19 İstanbul Süryani Patrik Vekâleti'nden Sadaret'e 15 Kanûn-ı Evvel 1311 (27 Aralık 1895) tarihli istida; BOA. *Sadâret Mektûbî Kalemî Mühimme Odası (A.MKT.MHM.)* nr. 609/36 lef 2.

20 Süryani Patrik Vekili'nin Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne 2 Kanun-ı Sani 1311 (14 Ocak 1896) tarihli takriri; BOA. *Hâriciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)*, nr. 448/36 lef 3.

21 Halep Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 3 Ağustos 1312 (15 Ağustos 1896) tarihli telgraf; BOA. Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı (*DH.TMIK.M.*) nr. 13/23 lef 1.

22 Süryani Kadîm Milleti Patrikliği'ne Suriye Matranı Abdül-Mesih Efendi'nin seçildiğine dâir Sadaret'ten Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne 11 Temmuz 1311 (23 Temmuz 1895) tarihli tezkire; BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.)* nr. 660/49438.

23 Süryani Patriği Abdül-Mesih Efendi ile bazı Süryani din adamı ve muteberâmı tarafından Mabeyn'e yollanan 7 Kanûn-ı Evvel 1311 (19 Aralık 1895) tarihli istida; BOA. *Yıldız Perâkende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.AZN.)* nr. 15/1 lef 1.

Olayın üzerinden yaklaşık altı ay geçtikten sonra, Diyarbakır'dan Sadaret'e yolladığı başka bir tahriratında da Abdül-Mesih Efendi, olaylardan yine Ermenileri sorumlu tutmuş hatta Diyarbakır'daki olayların sorumlusu olduğu gerekçesiyle sürekli eleştirilen Diyarbakır Valisi Enis Paşa'yı savunmuştu. Patriğe göre Enis Paşa'ya yönelik eleştirilerin çoğu haksızdı ve istidasında "Ermeni fesedesı" tarafından çıkarılan olaylar sırasında Vali Enis Paşa'nın her kesimden ahalinin huzurunu temin için özenle çalıştığını ve onun çalışmaları sayesinde vilayette huzurun tesis edilebildiğini anlatmıştı. Patrik, Sadaret'ten ayrıca fesadçılara karşı çalışmalarıyla bölgedeki Müslim ve gayrimüslim ahalinin huzurunu sağlayan Paşa'nın "rütbesinin terfii'yle taltifini" talep ediyordu. Sonraları, kimi gayrimüslimler tarafından patriğin bu tahriratı Vali'nin zorlamasıyla yollamak zorunda kaldığı iddia edilmişti. (Benzer olarak Sultan'a ve Sadaret'e yollanan diğer arıza ve istidalarında kasten ve zorlamayla yazdırıldığı düşünülmekteydi.) O sırada yaşananlar düşünüldüğünde, patriğin tahriratındaki ifadeleri gerçekten Vali'nin zorlamasıyla kaleme almak zorunda kaldığı veya bu şekilde bir tahrirat vesilesiyle bölgedeki Süryanileri korumak kastıyla yönetimle yakın ilişkiler kurmaya çalıştığı söylenebilir. Bunların tamamen doğru olduğu düşünülse dahi patriğin "Ermeni fesedesı"ni suçlayarak kendilerinin Ermenilerden ayrı olduklarını özellikle vurguladığı da açıktır²⁴. Benzer ifadeler aynı dönemde Süryani cemaatinin farklı kesimlerince de dile getirilmeye devam edilmekteydi. İstanbul'a yollanan bu tür yazıların tümünde, "Ermeni fesâdcıları" ile alakalarının olmadığı ifade ediliyorsa da esas amacın Süryanilerin ayrı bir millet olduklarını vurgulamak olduğu anlaşılmaktadır²⁵. Ayrıca Diyarbakır Valisi Enis Paşa ile Süryani Patriği Abdülmesih Efendi'nin ilişkilerinin pek sıcak olmadığını gösteren olaylar da vardır. Patriğin Enis Paşa'yı öven yazısından birkaç ay sonra hem Enis Paşa hem de Diyarbakır Redif Fırkası Kumandanlığı İstanbul'a çektikleri telgraflarla Patrik Abdülmesih Efendi'nin şehirde problemlere neden olduğunu ifade ederek, patriğin Deyru'z-zafaran Manastırı'na dönerek görevine patrikliğinin ruhani merkezinde devam etmesinin sağlanmasını istemişlerdi²⁶. Bunun üzerine Abdülmesih Efendi, Diyarbakır merkezinde olaylar başlamadan önce Vali Enis Paşa'nın davetiyle

24 Süryani Patriği Abdül-Mesih Efendi'nin Diyarbakır'dan Sadaret'e yolladığı 9 Mayıs 1312 (21 Mayıs 1896) tarihli tahriratı; BOA. *Sadâret Evrak Kalemî (A. VRK.)* nr: 140/19.

25 İbrahim Özcoşar, "Osmanlı'da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler ...", s. 11-13.

26 Diyarbakır Valisi Enis Paşa'nın Sadaret'e 10 Ağustos 1312 (22 Ağustos 1896) tarihli şifre telgrafi; BOA. *A.MKT.MHM.* nr: 637/34 lef 6. Diyarbakır Redif Fırkası Kumandanlığı'nın Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na 12 Ağustos 1312 (24 Ağustos 1896) tarihli telgrafi; *Aynı Vesika*, lef 8.

geldiği Diyarbakır'dan yine onun şikâyetiyle ayrılacaktı. Diğer taraftan Enis Paşa'ya karşı yapılan suçlamalar ve özellikle Avrupalı temsilcilerin devam eden baskılarına daha fazla direnemeyen Sultan II. Abdülhamit de Vali Enis Paşa'yı – 1896 yılı Kasım ayında- valilik görevinden azletmek mecburiyetinde kalacaktı²⁷.

Sonuç

1894-1896 yılları arasında Osmanlı ülkesinin birçok bölgesinde yaşanan Ermeni – Müslüman çatışmaları, Osmanlı topraklarında bir arada yaşama kültürüne ciddi zararlar vermişti. Ermeni komitecileri aslında ülkedeki diğer Hristiyan toplulukları da kendi yanlarına çekmek hedefindeydiler. Bu toplulukların başında da Süryaniler gelmekteydi. Olaylar sırasında komitecilerle birlikte hareket eden kimi Süryaniler olduğu gibi Kürt aşiretlerinin Hristiyanlara yönelik saldırılarında da birçok Süryani zarar görmüştü. Kürt aşiretlerinin önceki dönemlerden beri devam eden bu tür saldırılarının, Süryaniler arasında Ermeni komitelerine verilen desteğin artmasına neden olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Doğu Anadolu bölgesindeki asayişsizliğin temel sorumlularından olan bazı Kürt aşiretlerinin Hristiyanlara yönelik saldırıları, Ermeni komitelerinin bölgedeki Hristiyan ahaliden aldıkları desteğin sürekli artmasına neden olmuştur.

Bunlara rağmen Süryanilerin büyük çoğunluğu- özellikle Süryani Patrikhanesi- olayların başlangıcından itibaren Ermeni komitelerine karşı tavır almış ve yaşananların sorumlusu olarak komitecileri görmüştür. Süryani Patrikhanesi'nin bu tavrında esas olarak Ermeni Patrikhanesi ile uzun zamandır yaşamakta oldukları idarî problemlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Millet Sistemi çerçevesinde Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olarak ve Ermeni milletinin parçası kabul edilerek yaşayan Süryanilerin, bu idari yapıyı değiştirme talepleri Osmanlı Devleti tarafından 1890'lı yıllara kadar kabul görmemiştir. Süryani Patrikhanesi, bu tarihlerde faaliyetlerini artıran ve silahlı çatışmalara neden olan Ermeni komitecilerine karşı çıkarak, aslında kendilerinin Ermenilerden ayrılma talepleri hususunda Osmanlı Devleti'ni ikna etmeyi hedeflemiştir. Ermeni milletinin parçası

27 Diyarbakır'da yaşanan bu olaylar Enis Paşa'nın sonraki süreçteki vazifelerine de etki edecekti. Diyarbakır Valiliği görevinden azlinden birkaç yıl sonra Sultan II. Abdülhamit, kendisini Halep Valiliği'ne atamış ancak yine bölgedeki konsolosluk ve elçiliklerin itiraz ve tepkileri neticesinde Paşa, atandığı göreve devam edememişti. 1895-1896 yıllarında Halep Vilayeti'nde yaşanan karışıklıklar ve sonrası ile Enis Paşa'nın vilayete atanması/azli süreci hakkında bkz. Ramazan Erhan Güllü, "1895-1896 Ermeni İşyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri -Halep Örneği-", *OTAM- Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 32, 2012, 2013, s. 1-33.

olarak kabul edilmelerinin, kendilerinin de yaşanan olaylarda Ermenilerle birlikte hareket ettikleri gibi bir sonuca neden olacağını ifade eden Süryani Patrikhanesi yetkilileri ve diğer Süryani önde gelenleri, süreç sonunda resmî olarak olmasa da fiiliyatta (de facto) olarak bu taleplerini elde etmeyi başarmışlardır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.MKT.MHM. nr. 609/36; nr. 637/34; A.VRK. nr. 140/19; BEO. nr. 660/49438; DH.TMIK.M. nr. 13/23; HR.SFR.3. nr. 448/36; HR.TH. nr. 166/20; Y.PRK. ASK. nr. 109/69; Y.PRK.AZN. nr. 15/1.

Eserler

20. Yüzyıl Döneminde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri, yay. haz. Bayram Bayraktar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2007.

Akyüz, P. Gabriyel, *Osmanlı Devleti'nde Süryani Kilisesi*, Resim Ofset A. Ş., Mardin 2002.

Aydın, Mahir, *Belgelerle Ermeni Soykırımı Senaryosu*, Togan Yayıncılık, İstanbul 2009.

Dolabani, Hanna, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Patriklerinin Özgeçmişi*, çev. Gabriyel Akyüz, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2006.

Güllü, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Koluman, Aziz, *Ortadoğu'da Süryanilik (Dini – Sosyal – Kültürel Hayat)*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

Özcoşar, İbrahim, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat: 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.

Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – IV, Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

Sarı, Gökhan, *Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler: Tartışılan Bir Köken, Eleştirilen Bir Politika ve Unutulan Bir Değer*, Barış Kitabevi, Ankara 2013.

Tuğlacı, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C III (1891-1922), Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul 2004.

Makaleler

Aydın, Mahir, “Ermeni Soykırımı Senaryosunun İlk Denemesi”, *Yapay Sorun “Ermeni Meselesi”*, yay. haz. Mahir Aydın, 2008, s. 25-41.

Bozan, Oktay, “Ermeni Meselesi Bağlamında Diyarbakır Süryanileri ve Turabdin İsyanları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 25/ S. 2, 2015, s. 193-213.

_____, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, Yıl: 13, S.25, 2015/1, s. 85-127.

Güllü, Ramazan Erhan, “1895-1896 Ermeni İşyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri -Halep Örneği-”, *OTAM - Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.32 2012, 2013, s. 1-33.

_____, “1895-1896 Ermeni İşyanlarında Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne Yönelik Tutumlarına Bir Örnek: Enis Paşa'nın Diyarbakır ve Halep Valiliklerine Karşı Tepkiler”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, Ankara 23 Ocak 2014, *Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 179-182.

Mouradian, Claire, “Gustave Meyrier and the Turmoil in Diarbekir, 1894-1896”, *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, ed. Richard G. Hovannisian, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers 2006, s. 209-250.

Özcoşar, İbrahim, “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldanî ve Süryani Katolik Patriklikleri”, *Süryaniler ve Süryanilik – I. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 267-296.

_____, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryani Kadimler”, *Süryaniler ve Süryanilik – II. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 209-237.

_____, “Separation and Conflict: Syriac Jacobites and Syriac Catholics in Mardin in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol.: 38, No.: 2, 2014, s. 201-217.

Seyfeli, Canan, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Süryani Kadim Kilisesi Örneği”, *Süryaniler ve Süryanilik – I. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 251-265.

Verheij, Jelle, “Diyarbekir and the Armenian Crisis of 1895”, *Social Relations in Ottoman Diyarbakir 1870-1915*, eds. Joost Jongerden, Jelle Verheij, Leiden, etc (Brill) 2012, s. 85-145.

Yazıcı, Serkan, “1895 Diyarbakır Ermeni Olayları”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C 3, 2008, s. 733-750.

Tezler

Bozan, Oktay, “Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayeti'nde 1895 Ermeni Olayları”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2006.

